

TANULMÁNYOK
BUDAPEST MÚLTJÁBÓL

BUDAPEST VÁROSTÖRTÉNETI MONOGRÁFIÁI
XXI

TANULMÁNYOK
BUDAPEST MÚLTJÁBÓL

BUDAPEST FŐVÁROS TANÁCSA VÉGREHAJTÓBIZOTTSÁGÁNAK
KIADVÁNYA

TANULMÁNYOK
BUDAPEST MÚLTJÁBÓL

TANULMÁNYOK
BUDAPEST MÚLTJÁBÓL

XIII

Szerkeszti:
A „BUDAPEST TÖRTÉNETE” SZERKESZTŐBIZOTTSÁGA

Elnök:
PESTA LÁSZLÓ

Titkár:
GEREVICH LÁSZLÓ

EMBER GYŐZŐ, FÜLEP FERENC, GYÖRFFY GYÖRGY, KÓNYA SÁNDOR,
MÁLYUSZ ELEMÉR, MÁTRAI LÁSZLÓ, MOHAROS JÓZSEF, ORTUTAY GYULA,
PAMLÉNYI ERVIN, PATEK ERZSÉBET, RÉTI LÁSZLÓ, SÁNDOR VIHMOS,
SZÉKELY GYÖRGY, TOLNAI GÁBOR, VAYER LAJOS, WELLMANN IMRE

Segédtitkár:
KUBINYI ANDRÁS

© Akadémiai Kiadó Budapest, 1959

A kiadásért felelős Bernát György, az Akadémiai Kiadó igazgatója

A szerkesztésért felelős: Fehér József
A kézirat beérkezett: 1959. IV. 18.

Műszaki felelős: Fülöp Antal
Terjedelem: 53,2 (A/5) papírv + 19 melléklet

1959.48756 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Fügedi Erik</i> , Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán	7
<i>Nagy Lajos</i> , Rácok Budán és Pesten (1686—1703)	57
<i>Tóth András</i> , Pest város lakosságának küzdelme az önkormányzatért (1686—1705)	103
<i>Nagy István</i> , A választó polgárság testülete Budán a XVIII. században	139
<i>Rózsa Miklós</i> , A budapesti cukrázipar fejlődése	167
<i>Szalatnai Rezső</i> , Kempelen Farkas és az Egyetem átköltöztetése Budára	207
<i>Kubinyi András</i> , Csepel népessége a XVIII. században és a XIX. század első felében	229
<i>Mályuszné Császár Edit</i> , A Budai Népszínház és közönsége	261
<i>Sándor Vilmos</i> , A budapesti nagymalomipar kialakulása (1839—1880)	315
<i>Hetés Tibor</i> , Budapesti munkások felfegyverzése a Magyar Tanácsköztársaság védelmében	423
<i>Sipos Aladár</i> , Budapest gyáripara (1919—1933)	475

Könyvismertetések

Historisches Jahrbuch der Stadt Linz 1957 (<i>Kubinyi András</i>)	555
Isztorija Moszkvi 2—3. kötet (<i>Bélay Vilmos</i>)	558
S. Stelling—Michaud, L'université de Bologne et la pénétration des droits romain et canonique en Suisse (<i>Bónis György</i>)	567
A középkori város keletkezésének kérdése a legújabb lengyel irodalomban (<i>Fügedi Erik</i>)	570

СОДЕРЖАНИЕ — TABLE DES MATIÈRES —

INHALTSVERZEICHNIS

<i>E. Fügedi</i> , La topographie et le développement urbain à Óbuda (Vieux-Bude) médiéval (Résumé en français)	51
---	----

<i>Л. Надь</i> , Рацы в Буде и в Пеште (1686—1703) (Реэюме по-русски)	99
<i>А. Тóth</i> , Kampf der Einwohnerschaft von Pest um die Selbstverwaltung (1686—1705) (Zusammenfassung in deutscher Sprache)	136
<i>I. Nagy</i> , Die »Genannte Bürgerschaft« Ofens im 18. Jahrhundert (Zusammenfassung in deutscher Sprache).....	165
<i>М. Rózsa</i> , Die Entwicklung des Budapester Zuckerbäckergewerbes (Zusammenfassung in deutscher Sprache)	203
<i>Р. Szalatnai</i> , Wolfgang v. Kempelen und die Verlegung der Universität nach Ofen (Zusammenfassung in deutscher Sprache)...	226
<i>А. Kubinyi</i> , Die Bevölkerung von Csepel im 18. und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts (Zusammenfassung in deutscher Sprache)	257
<i>Mme E. Mályusz née Császár</i> , Le Théâtre populaire de Buda et sno public (Résumé en français)	308
<i>V. Sándor</i> , Die Entwicklung der Mühlenindustrie Budapests (1839—1880) (Zusammenfassung in deutscher Sprache)	408
<i>Т. Хетеш</i> , Вооружение будапештских рабочих на оборону Венгерской Советской Республики (Реэюме по-русски).....	472
<i>А. Шипош</i> , Фабрично-заводская промышленность Будапешта (Реэюме по-русски)	547
Рецензии — Revue de livres — Bücherbesprechung по-венгерски — en hongrois — in ungarischer Sprache	555

FÜGEDI ERIK

Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán

Kereken nyolcvan esztendeje annak, hogy Salamon Ferenc fővárosunk történetének keretén belül Óbuda középkori fejlődését is megrajzolta. Az azóta eltelt esztendők alatt történettudományunk általános fejlődése, forrásanyagunk hozzáférhetőbbé tétele és az egymást követő monográfiák Salamon munkáját elavulttá tették. Elsősorban emiatt érdemli meg Óbuda, hogy újra foglalkozzunk múltjával. Szükségesnek látszott a város középkori fejlődésének vizsgálata az általános magyar városfejlődés szempontjából is. Egyik legkorábbi városképződményünkről van szó, és Óbuda nemcsak a három város, Buda, Pest és Óbuda, történetét viheti előbbre, hanem értékes vonásokkal gazdagíthatja a magyar városok kialakulásának általános képét is. Ezekhez az indítékokhoz még egy gyakorlati megfontolás is járult. Fővárosunk III. kerületének topográfiai feldolgozása küszöbön áll. Reméljük, hogy ez a munka egyben kisebb ásatásokat is lehetővé tesz, s nem közömbös, hogy ezeknek megindulásakor a történettudomány álláspontja világosan áll-e az ásatásokat végző régészek előtt vagy sem? Ebből a szempontból tekintve célunk annak a történészek és régészek közti együttműködésnek szolgálata, amelynek segítségével külföldön a várostörténeti kutatások nem egy helyen komoly eredményt értek el.

A rendelkezésre álló forrásanyag sajnos igen sovány. Nemcsak Óbuda városi levéltára pusztult el teljesen a török hódoltság idejében, hanem a budai prépostság irataiból is csak a legfontosabb jogbiztosító oklevelek maradtak fenn, a gazdasági iratok azonban nem. Így tulajdonképpen a prépostság, a klarisszák és a margitszigeti apácák okleveles anyagán kívül csupán szerencsés véletlen folytán megmaradt töredékekkel kell megelégednünk, s ezek felhasználását is megnehezíti az a tény, hogy a török alóli fölszabadítás után németek betelepítésével Óbudán is megszakadt a helyi hagyomány. Nem sokkal jobb a helyzet a tárgyi emlékek terén sem. A régészeti kutatások az épületekkel fedett városi területen nem haladhattak tervszerűen, még a római tábor és város feltárását sem sikerült keresztülvinni. A laikus emellett nem tud megszabadulni attól a gyanújától, hogy az első világháborúig folytatott ásatások és leletmentések során túlságosan a római kori emlékekre irányult a figyelem, a középkoriakra csak akkor figyeltek fel, ha azok reprezentatív jellegűek voltak.

Ilyen körülmények közt a történész ma csak úgy tudja megrajzolni a város fejlődését és hanyatlását, ha a rendelkezésére álló adatok pontos megvizsgálása mellett figyelembe veszi az általános fejlődésből levonható következtetéseket. Ezt az utat követtük mi is, talán nem egészen eredménytelenül.

I. Óbuda középkori topográfiája

Középkori városaink elhelyezkedését és későbbi fejlődését nem egy szempontból földrajzi helyzetük határozta meg. A római birodalom Aquincuma és a középkori Magyarország királynéi székhelye, Óbuda a Duna mellett, a folyó és a tőle nyugatra fekvő hegyek közt épült fel. A tájat nyugatról határoló hegyek kelet felé nyitott lejtőin a középkorban szőlőskerteket telepítettek, a magasabb hegyeket erdők borították. Az újkori városrendezések és a Duna-part feltöltése előtt, a középkorban a hegyek és a Duna között keskeny (a mainál keskenyebb) földsáv terült el. Ez a földsáv déli irányban fokozatosan keskenyedett, s a mai Császárfürdőnél a Duna közvetlenül a hegyek lábát érintette. A hegyekről a Duna felé lefutó patakok ezen a háromszög alakú földszávon kiterjedt mocsarakat alkottak, amelyek a hegyek lába és a római vízvezeték közötti területet foglalták el. A hegyek tehát földművelésre alkalmasak voltak, de a hegyek lábánál fekvő síkság csak részben volt erre használható. A mocsaras és vizes rétek valószínűleg jobban kedveztek az állattenyésztésnek.

A táj keleti határát alkotó Duna a Visegrádi szoros után lassú, kanyargós folyammá válva több mederre szakadt, s Óbuda mellett is kisebb-nagyobb szigeteket alkotott. A legnagyobb ezek közül a mai Hajógyári sziget, amely a középkor folyamán talán még egybefüggő területet alkotott,¹ s a szigetet ma elválasztó Duna-ág még nem volt meg. A sziget és a város közötti folyóág sodra kisebb, így ez az ág talán már a római korban is alkalmas kikötőhelyet biztosított a dunai hajók számára.² A bal part és a Hajógyári sziget közötti Duna-ágban ezen kívül még egy kisebb sziget is volt, amelyet Fürdőszigetnek neveztek. Ezekről délre a középkori Nyulak szigete osztotta ketté a Dunát. A folyónak ez a mai Margithíd és a Hajógyári sziget északi csúcsa közötti területe még a primitív hajózási viszonyok közt is kényelmes átkelőhelyet biztosított, s a Duna, amellet, hogy elsőrendű halászhely volt, természetes földrajzi útvonalak összekötőjévé is vált ezen a szakaszon. A Nagyalföld steppe jellegű földrajzi tája és a Dunántúl dombjai találkoztak itt egymással. Az ürömi völgyben Esztergom felé vezető és a dél felé, Fehérvár felé vezető természetes útvonalakat kapcsolta össze ez a dunai átkelőszakasz részben az Alfölddel, részben az északkeleti Felvidékkel.

Az átkelésre alkalmas terület azonban nem egy pontra korlátozódott, hanem hosszú, több kilométeres szakasz nyújtott kedvező átkelési lehetőségeket. Ennek következtében Óbuda nem az egyetlen alkalmas

pont volt, még csak nem is a legalkalmasabb több alkalmas pont között, hanem csak egy a sok közül ezen a viszonylag hosszú szakaszon, nem sokkal jobb és nem sokkal rosszabb, mint a Margitsziget déli részén, a mai Császárfürdő helyén fekvő Felhévíz átkelőhelye, a jenői rév, vagy a gyorsabb sodrú, de jóval rövidebb (a mai Tabán helyén levő) pesti rév. Lényegében mindegyikük a felsorolt természetes útvonalakat kapcsolta össze egymással. Ezek az átkelőhelyek, az átkelőhelyeken összekapcsolódó természetes utak rendszere jelentette a legfontosabb városalakító földrajzi tényezőt mind Óbuda, mind Pest és Buda szempontjából. Más-más korszakban más és más átkelőhely került előtérbe. A fejlődés hullámszerűsége a XIV. sz.-ban végérvényesen a Budai várat és Pestet helyezte előtérbe, ezen a ponton alakult ki a legfontosabb dunai átkelőhely, amelyhez hasonló jelentőségű csak Belgrádnál és Bécsnél jött létre. A magyar közép-kor kezdetén azonban ezen a fontos szakaszon Pest mellett Óbudáé volt a vezető szerep, aminek oka a földrajzi viszonyokon túlmenően a táj római múltjában és a középkori városfejlesztő elemek történetében keresendő.

A Dunának ezen a szakaszán a honfoglaló magyarság már nem az ember nem látta vadont, nem a természetes tájat szállta meg, hanem vele együtt akarva-akaratlan átvette a római műveltség magas városi kultúrájának elrontott és lezüllesztett, de teljesen el nem pusztított örökségét is.

Amióta a római emlékek tudományos feldolgozása megindult, megkezdődött Európa-szerte a kontinuitás híveinek és ellenzőinek mai napig tartó vitája.³ A kontinuitás magyar viszonylatban is komoly problémát jelentett,⁴ s úgy hisszük, hogy a kutatás mai állása mellett, a kontinuitás tagadóinak álláspontja helyes. Nincs okunk feltételezni — legalább is városaink túlnyomó részében —, hogy a római városi élet akár jogi, akár társadalmi vagy gazdasági formáiban fennmaradt volna. Még a legszívósabb elem, a kereszténység sem érte meg Óbuda esetében a magyar honfoglalást, bár a római birodalmat Aquincumban is túlélte.⁵ De ha nem is beszélhetünk a római élet folyamatos fennmaradásáról, fel kell vetnünk a kontinuitás fogalmával szemben a római örökség fogalmát. Minden jel arra mutat, hogy nemcsak Óbudán, hanem az egész Dunántúl esetében bizonyos római elemek a népvándorlás alatt is fennmaradtak és népről népre öröklődtek. A rómaiak után senki sem épített ezen a területen utat, várost és erődöket, de valamennyi átvonuló vagy megtelepülő új nép igyekezett azokat használatba venni. Fenntartásukról ugyan egyik sem gondoskodott, de ezek az alkotások egyre pusztuló formában fennmaradtak, és használatbavételük befolyásolta a régi területen megtelepülő új nép gazdasági életét. Óbuda esetében lehetetlen észre nem vennünk a római útrendszernek, vagy akár a longobárd kincsleletet rejtő és Korszán várát alkotó déli amfiteátrumnak a későbbi népekre gyakorolt vonzó hatását. Nem kontinuitás ez, hanem csupán a római kultúra öröksége, amely Óbudán is döntő befolyást gyakorolt a város topográfiájára. A nyugati irodalom nemegyszer települési kontinuitásról beszélt ilyen esetben, de H. Strahm fejtegetései után helyesebbnek tartjuk a római

örökség kifejezés használatát,⁶ Óbuda esetében annál is inkább, mert a települési kontinuitás — a szó szoros értelmében — Óbudán sem található meg.

A római örökségből a középkori város — mai ismereteink alapján ítélve — elsősorban a római útrendszert vette át. A Duna jobb partján délről északra vezető útvonal a folyó mellett haladt, s a mai Lajos utcán át érte el a későbbi város helyén álló légiótábor. Ez a római út lett a középkori város egyik tengelye, egyben a római (déli) amfiteátrum és a rév között a város főutcája is. Ugyancsak átvette a magyarság az amfiteátrum túlsó oldalán, a hegyek alatt Esztergom felé vezető római útvonalat is, amely a mai Bécsi úttal nagyjából párhuzamosan, de attól keletre helyezkedett el, s az Aranyárok jobb partján vitt Űrömön át Esztergomba.⁷ Okleveleink ezt az utat „magna via Strigoniensis”-nek nevezték és a középkorban mindvégig használatban volt.⁸ A római tábor másik tengelyét a tábor Duna-hídjától a hegyek felé vezető útvonal alkotta. Nyomát még a múlt században is jól ismert „sárga sáv” jelezte.⁹ Az ásatások alkalmával nemcsak római, hanem középkori használata is bebizonyosodott.¹⁰ A római hídon átkelő forgalmat kapcsolta össze ez az út az „esztergomi nagyút” forgalmával.

A Hajógyári sziget alsó harmadán átvezető római híd budai hídfője tehát fontos útvonalak gócpontjává vált már a római korban, s mind dél, mind észak felé biztosította a Duna menti nagy útvonalba történő bekapcsolódást. A főútvonalaknak ez a helyzete az egész középkoron át megfigyelhető, s a római híd pusztulása után a helyén kialakuló új rév vette át a hídfő szerepét. Lehetséges, hogy ez a rév délebbre feküdt, mint a római hídfő, s így az esztergomi nagyútba bekötő „sárga sáv” Duna-parti része is megváltozott kissé, de lényegében sem ez az útvonal, sem a Lajos utca helyén húzódó, dél felé vezető út nem változott.

A rév új helye nem változtatta meg a római alapokon nyugvó városcentrum helyzetét sem. A város első központja, a budai prépostság temploma a római tábor központjában, a mai Főtéren helyezkedett el, valahol ezen a tájon kell keresnünk a város piacát is.¹¹ A rév helyzetével kapcsolatban sajnos inkább csak feltevésekre vagyunk utalva, s ha elfogadható az a feltevés, hogy a rév budai kikötője nem a mai Templom utca vonalában feküdt, hanem a Templom utca és a Főtér közötti szakaszon helyezkedett el, akkor a magyarság középkori városa még inkább ragaszkodott a római örökséghez, mint ahogyan ezt eddig általánosan hitték.

Római kontinuitásról tehát Óbuda esetében sem beszélhetünk, de a római örökség a mai, igen töredékes ismereteink mellett is élesen rajzolódik ki a középkori városban, amelynek éppen legfontosabb városfejlesztő elemei, az útrendszer, a rév, a hozzájuk kapcsolódó piac, majd a középkori fejlődés folyamán olyan nagy fontosságú igazgatási és egyházi központ fonódott össze leginkább a római örökséggel. Ha Óbuda fejlődését akarjuk áttekinteni, akkor a középkori városfejlesztő elemek közül ezeket kell közelebbről megvizsgálnunk, helyüket megállapítanunk, különböző időszakokban játszott szerepüket felvázolnunk.

1. Az óbudai rév és az utak

Mint láttuk, a római híd aquincumi hídfője egyben az utak gyűjtő-pontjává is vált. A híd nem élte túl a római uralmat, elpusztult. Ezután 1148-ig a révről sem hallunk, s így jogos az a feltevés, hogy a híd szerepét a hídtól északra fekvő megyeri rév vette át, amely Anonymus tanúsága szerint a honfoglaláskor is ismert és használt közlekedési vonal volt.¹³ 1148-ban azonban már újra megjelenik a régi római híd helyén átkelő óbudai rév. Az 1148-i oklevél ugyan nem emlékezik meg a révről, de abból a tényből kiindulva, hogy később csak említik adományozását és 1355-ben mégis a prépost birtokában volt, arra kell következtetnünk, hogy ez a rév is arra a Duna-szakaszra esett, amelyet 1148-ban a király a megyeri révtől kezdve a Csepel-szigetig engedett át a prépostságnak. Az intézkedésnek ez a pontja egyébként még I. László királytól származik.¹³ A rév birtoklására vonatkozólag 1355-ben a prépost — az 1148-i oklevélre hivatkozva — bebizonyította jogát.¹⁴ A rév jövedelmét azonban mégsem a prépost, hanem a királyi várnagy szedette be, s 1355 után is a királynéi vár jövedelmei közé tartozott a révpénz, s ebből a királyné 1367 előtt évi 240 aranyforintot adományozott a klarissza kolostornak.¹⁵

A rév elsőrendű feladata a közlekedési útvonalak összekapcsolása volt. A középkor első felében a rév az ország keleti felét átszelő utakat kapcsolta össze a nyugatiakkal. Az északkeleti ún. kijevei út és a Szolnokon és Szegeden át vezető délkeleti utak Pesten összpontosultak, s a pesti, jení, óbudai réven lépték át a Dunát, elsősorban Esztergom felé.

Az útvonalak összekapcsolásán kívül a rév másik feladata a kirakodás lebonyolítása volt. Az 1148-i oklevél tanúsága szerint már ebben az időben élénk hajóforgalom volt a Dunán.¹⁶ Ennek a forgalomnak egyik védett kikötője és kirakodóhelye lehetett a rév óbudai kikötője is.

Végül a révnek, pontosabban a révet alkotó Duna-partnak még egy feladatát ismerjük: a téli hónapokban itt őrizték a börtben eladásra kerülő halakat. Erzsébet királyné 1367-ben emlékezik meg erről, amikor a fentebb már idézett 240 forintot a révjövedelemből biztosította. Ekkor említi: „tributum in Veteribuda habitum, simulcum proventibus piscium, qui tempore yemali super dicto fluvio Danoby in eadem Veteribuda conservantur”.¹⁷

Míg a rév funkcióit nagyjából meg tudjuk határozni, addig sokkal kevésbé állapíthatjuk meg azt, hogy ez a rév tulajdonképpen hol is feküdt. A Dunában talált hídcölöpök és a pesti parton fekvő római erőd pontosan meghatározzák a római híd helyét.¹⁸ Az átkelés kiindulópontjának változatlanul az erőd helyén kellett lennie a középkorban is. Ezt bizonyítják az erőd körül talált, I. Mátyás, II. Ulászló és Zápolyai János által veretett pénzek.¹⁹ Ez az erőd azonban a Hajógyári sziget alsó egyharmadával szemben fekszik. Csónakkal történő átkelés esetében tehát a budai rév nem fekkhetett a szigeten, mert akkor még egy révre lett volna szükség ahhoz, hogy a Hajógyári szigetről az utasokat a budai partra szállítsák át. A budai révnek éppen ezért lejjebb kellett feküdnie,

mert a csónak csak a Hajógyári sziget déli csúcsa alatt kelhetett át a folyón. Az eddigi kutatók általában azt gondolták, hogy a budai révhely a mai zsinagóga táján keresendő. Ezt a felfogásukat azzal támasztották alá, hogy a rév csak a Hajógyári sziget déli csúcsa alatt haladhatott át, így a rév kikötője is attól délre keresendő. Már Belitzky is hajlott afelé, hogy a kikötő helyét a római városfal déli része elé helyezze el,²⁰ s ezt a felfogását Csemegi is átvette.²¹

A rév helyét a középkori források sem jelölik meg pontosan. Annyi az 1355-i oklevél határjárásából kiolvasható, hogy az esztergomi nagyútról a rév felé vezető útvonal a királynéi vártól északra húzódott és ott a várat körülvevő árkot keresztezte.²² Ebből arra következtethetünk, hogy a rév kikötője a királynéi vár vonalában lehetett, azaz a mai Templom utca és a Zichy-kastély közötti területen. Ez a terület már a Hajógyári sziget déli csúcsa mögött viszonylagos védeltséget biztosított az itt kikötő csónakok részére. A védeltséget a királynéi várakozóvizét levezető árok torkolata is elősegíthette. A révnek ez a szakaszos meghatározása annál is valószínűbb, mert a rév nemcsak az átkelő csónakok rendszeres kikötője volt, hanem kirakodóhely és halórzóhely is, amely a part hosszabb szakaszát kellett hogy elfoglalja.

Összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy a római híd pusztulása után attól délre kialakuló rév egészen a török hódoltságig megszakítás nélkül használatban volt. Kiindulópontját a pesti parton pontosan meghatározhatjuk, a budai oldalon fekvő helyét azonban csupán megközelítőleg helyezhetjük el a Templom utca és a Zichy-kastély közötti szakaszon. Ez a partrészt két másik fontos városfejlesztő elemmel volt szoros kapcsolatban: a piaccal és a prépostsági templomával.

2. A piac kérdése

Az óbudai piac későn tűnik fel a történeti források világánál. A budai part első piaca a mai Császárfürdő helyén fekvő „forum Geyse” volt, amelynek kialakulása még a királyság előtti korszakra nyúlik vissza.²³ Nem valószínű, hogy a királyság előtt és a királyság első századainak fejletlen gazdasági viszonyai, kisméretű kereskedelme ugyanakkor a közelben még egy piacot hozott volna létre Óbudán. Ezt a feltevést megerősíti az 1148-i oklevél is, amely semmit sem tud óbudai piacról. Teljesen valószínűtlen, hogy ez az oklevél, amely Óbuda környékének valamennyi királyi jövedelmét a budai káptalannak és prépostnak adományozta, s ezek közt a káptalannak juttatta a „forum Geyse” vásárvámját is, éppen a prépostsági templom közvetlen közelében fekvő óbudai piac jövedelmét tartotta volna fenn a király számára.

Első ízben az 1212-i oklevél említi meg az óbudai piac jövedelmét, amelyet ekkor a király a budai káptalannak adományozott.²⁴ Az óbudai piac 1148 és 1212 közötti kialakulását — mint azt még látni fogjuk — a kereskedelem általános fejlődése is alátámasztja.²⁵ 1212 után már okleveles adatok is bizonyítják az óbudai kereskedelem létezését. 1231-ben

Bors comes feleségének egy óbudai latin kereskedőnél kamatra elhelyezett 80 márkájáról tudunk,²⁶ 1288 előtt a király Bana földet az óbudai „forenses”-nek adta át.²⁷ Jól kiegészíti ezt a képet az a kereken 500 darabból álló bizánci éremlelet, amely 1143—1195 között veretett és a kereskedelemben használatos pénzeket tartalmaz.²⁸

Az 1212-i oklevél a vásárvámot a budai prépostnak adományozta, s 1355-ben a prépost a vásárvám tényleges birtokában volt, de erről lemondott és kárpótlásként Zala megyei birtokokat kapott.²⁹ A lemondást az indokolta, hogy a piac a királynéi városrészbe került, így a vásárvámot is a királyné szedette 1355 után. Úgy látszik, hogy a XIV. sz. derekán Erzsébet királyné által végrehajtott városrendezés során a királyné a piacot is rendezni kívánta. Erre mutat, hogy 1369-ben egy olyan épületet adományozott a klarisszáknak, amelyet saját költségén építtetett „pro statu et mansione apotecariorum”.³⁰ Véleményünk szerint ez az épület egy olyan kereskedőcsarnok volt, mint amilyen ebben az időben már mind a külföldi, mind a hazai városokban megtalálható.

Az „apotecarius”-nak nevezett kereskedőkről nem sokat tudunk, valószínűleg nem is lehettek túlságosan nagy számban, mert a fennmaradt oklevelek tanúsága szerint a piacon a vezető szerepet a mészárszékek játszották. 1369-ben a mészárosok részére a királyné külön privilégiumot adott ki, amelynek értelmében csütörtök kivételével csak a mészárosoknak volt szabad a piacon húst árulni. A húskimérés monopóliumáért a mészárosok évi 4 mázsa fagyút tartoztak beszolgáltatni, amelyből egy mázsa a királynéi várnagyot, 3 mázsa a királynéi várat, majd Erzsébet királyné halála után, végrendelete értelmében, az óbudai klarisszákat illette meg.³¹ A piacon elhelyezkedő mészárszékek száma viszonylag igen nagy lehetett. Tudjuk, hogy a klarisszák,³² az óbudai káptalan és több magános egy-egy mészárszékkal rendelkezett.³³

Az óbudai mészárosok monopóliumát szabályozó 1369-i oklevél még egy fontos adatot szolgáltat a piacra vonatkozólag, amikor elárulja, hogy csütörtök a hetipiac napja volt. Ezen a napon — általános országos szokás szerint — bárki árulhatott élelmiszert és egyéb árut egész napon át.³⁴ A hetipiac kialakulásának korát az óbudai városi levéltár pusztulása következtében nem tudjuk megállapítani, az oklevélből úgy látszik, hogy maga Erzsébet királyné engedélyezte a hetipiac tartását.

A piactér „vásárhely” funkcióján kívül a város természetes központja volt. Az oklevelek tanúsága szerint a téren kút állott.³⁵ A teret körülvevő házak tulajdonosai a város vezető társadalmi rétegének tagjai voltak. Már Peterman óbudai bíró háza is itt állott,³⁶ a XV—XVI. sz. egyik jelentős családja, a Futamot-család is ezen a téren lakott.³⁷ A háztulajdonosok közt nemesembereket és az óbudai káptalan tagjait egyaránt megtaláljuk.³⁸ Külső képét tekintve az óbudai piac városi jellegű volt, még a XVI. sz. elején is, amikor maga a város már falu benyomását keltette.

Míg a piac kialakulását, későbbi fejlődését az oklevelek pontosan meghatározzák, s a piactér külső képére is vannak adataink, addig a

piac pontos helyére vonatkozólag ismét csak találgatásokra vagyunk utalva. Némi támpontot nyújt az a kétségtelen tény, hogy a piac a királynéi városrészben keresendő, éspedig a klarissza kolostor közelében. A kolostortól délre már nem feketett a piac, mert az amfiteátrum és a kolostor között csupán két utcát (a mai Lajos és Kiskorona utcát) tételezhetünk fel, itt nagyobb tér számára nem volt hely. A piacnak tehát a kolostortól északra kellett feküdnie, de még a királynéi városrészben belül. A két főútvonalnak, a Lajos utcának és az esztergomi nagyút bekötőútjának is érintenie kellett a piacteret. Ezeknek a szempontoknak figyelembevételével a piacteret csak a mai Szentlélek térre tehetjük. Pontos helyét természetesen csak a jövő ásatásai dönthetik el. Mindez azonban nem csökkentheti annak a tételnek érvényét, hogy az óbudai városfejlesztő elemek közt a piac a XII. sz. végétől kezdve fontos szerepet játszott, fellendülése és korai hanyatlása a város sorsának fokmérője volt.

3. Fejedelmi központ — királynéi vár

A városfejlesztő elemek közt fontos helyet foglalt el az uralkodói központ, amely a honfoglalástól kezdve a mohácsi vészig folyamatosan kimutatható Óbudán.

A honfoglalásról szóló elbeszélés során írja Anonymus, hogy Óbudát egészen Százhalomig és Diósdig Korszán atyja kapta meg. Az e területen fekvő várat Korszán saját magáról nevezte el s a név Anonymus koráig nem ment feledésbe.³⁹ A krónikás elbeszélése alapján legújabbban Györffy erősítette meg a régebbi kutatóknak azt a megállapítását, hogy a Korszán várának nevezett fejedelmi központ a déli amfiteátrummal azonos.⁴⁰ Ez az eredmény véleményünk szerint teljesen helytálló. A Györffy által is közölt határjárásokon kívül alátámasztja megállapítását az a tény is, hogy itt longobárd kincslelet került elő, ami az építmény népvándorláskori használata mellett szól,⁴¹ valamint útelzáró jellege, mert ezen a ponton mind a rév felé vivő, Lajos utca helyén húzódó római út, mind az esztergomi nagyút forgalma pontosan ellenőrizhető volt.

Nem tudjuk, hogy meddig játszotta Korszán vára a központ szerepét. Abból a tényből kiindulva, hogy sem az 1148-i oklevél, sem az 1189-i krónikás elbeszélés, de még Rogerius sem említi, arra kell következtetnünk, hogy aligha élhette túl a Megyer törzs terjeszkedésének időszakát, a királyság idejében pedig már biztosan nem volt központ jellege, mert különben a prépostsági templomot I. István nem a rév mellett, hanem valahol a vár közelében építtette volna fel.

Korszán várának elhagyása és a középkorvégi királyi, ill. királynéi vár felépítése között eltelt időben is volt királyi szálláshely Óbudán, amelyről azonban még kevesebbet tudunk, mint Korszán váráról. Tudjuk, hogy 1189-ben Frigyes császár III. Béla vendégeként itt vadászott, s hogy a császár követe még egy fél évvel később is itt találta a királyt.⁴²

1213 körül kifejezetten „custodes regie domus”-ról emlékezik meg egy oklevél, ugyanitt „de familiis iobagionum, comitum videlicet et prelatorum ibidem commorantibus” is tudomást szerzünk.⁴³ Helyét azonban nem ismerjük, csupán két közvetett adat nyújt némi útbaigazítást. Az egyik adat az 1355. évi rendezés során merül fel. Ez az oklevél elmondja, hogy az akkori királyi vár a prépostság területén épült fel, s ezért évenként egy aranymárkát fizetett a prépostnak.⁴⁴ Ha az 1355-ben álló királyi vár a régi királyi szálláshely területén épült volna fel, akkor aligha fizetett volna a király évi bért a prépostnak. Az 1355-ben álló királyi várnak véleményünk szerint éppen ezért nem az első királyi szálláshely helyén kellett felépülnie. Ebből azt a következtetést vonhatnánk le, hogy ez a szálláshely valahol másutt, talán magában a városban (a beépített területen belül), annak is inkább a préposti városrészében állhatott. A másik adat még későbbi. 1368-ban Lajos király a veszprémi püspöknek adományozta a királyi solymárok óbudai házait, s ezek a házak a prépostsági templom és az ör-, ill. olvasókanonok háza közt állottak.⁴⁵ Nem valószínű, hogy ezt a több házra terjedő objektumot az új, a város beépített területén kívül álló királyi vár megépítése után szerezte volna. Sokkal valószínűbb, hogy a solymárok az első (III. Béla által használt) szálláshely mellett épült házakban laktak, s beletartoztak a király szolgálóinak abba a csoportjába, amelyről a már idézett 1213. évi oklevél is megemlékezett. A solymárok említése egyébként beleillik Frigyes császár vadászatának keretébe is. Mindebből következik, hogy az első királyi szálláshelyet a prépostság közelében kell keresnünk. Alátámasztani látszik ezt Rogerius, aki szerint a tatár betörés időpontjában IV. Béla „ad quendam villam, que Buda dicitur, super ripam Danubii positam, in qua consueverat quadragesimam celebrare, pro eo quod dicitur locus communior, properavit”.⁴⁶ Ez a szövegrész úgy is magyarázható, hogy a XIII. sz. elején meginduló építkezés akkor még nem fejeződött be, s IV. Béla még a régi (III. Béla által 1189-ben lakott) királyi szálláshelyet használta, vagy úgy, hogy Rogerius maga nem ismerte Óbudát, s a közhit még a régi, a városban álló királyi szálláshelyről emlékezett meg, s nem a város beépített területén kívül fekvő újról.

A XIII. sz. elején, a század első harmadában új királyi székhely felépítésére került sor. Építésének terminus post quem-jét a város területének 1212-i eladományozása jelzi, terminus ante quem-je pedig a század dereka. Az új szálláshely építésének oka — amint arra már Csemegi rámutatott⁴⁷ — Esztergom és az esztergomi királyi palota eladományozása volt. Ezt az épületet domus-nak, palatium-nak, aula-nak, sőt egy alkalommal castrum-nak nevezik.⁴⁸ Vár jellegét Rogerius nem említi, bár az ásatások alkalmával megállapítást nyert, hogy a várfalon XIII. századi kőfaragójelek voltak.

A királyi vár a XIII. sz. folyamán átmenetileg székhelyként is szolgált. IV. László „continua residentia”-ról beszél 1288-ban, de erre mutat két közvetett adat is. Az egyik az, hogy a budai káptalan hiteles helyi illetékessége az ország egész területére kiterjedt, ami nem magyaráz-

ható másként, mint úgy, hogy a király székhelyén működött.⁴⁹ A másik a budai márka fontossága, amely ugyancsak a királyi székhelyen működő pénzveréssel volt kapcsolatban. Ez a két közvetett adat megerősíti László király megjegyzését és azt a néhány királyi oklevél keltezését, amely bizonyosan Óbudára vonatkozik.⁵⁰

A királyi palotának pontos helyét is ismerjük. A mai óbudai református templom helyén állott, amint ezt az 1908 óta több alkalommal folytatott ásások bebizonyították.⁵¹ A palota helyével kapcsolatban itt még csak az oklevelekkel bizonyított ténytet kell kiemelniünk, hogy ez az új palota a város határán belül, de a beépített terület határán kívül állott.⁵²

A XIV. sz. derekán kerül sor ennek a palotának nagyarányú átépítésére. Ha hihetünk a Katus asszony földjéről szóló okleveleknek, akkor az átépítést 1332—1373 közé kell helyezniünk, mert a föld első eladásakor a szomszédok közt a királynéi vár még nem szerepel, a második alkalommal azonban már megemlítik.⁵³ A várat 1343-ban Erzsébet királyné kapta meg,⁵⁴ aki haláláig nagyobbára Óbudán tartózkodott. Ettől az időponttól kezdve egészen a középkor végéig a vár a hozzátartozó jövedelemmel együtt a mindenkori magyar királyné tulajdona volt. Úgy látszik, a várkastélytól nyugatra fekvő terület a középkor későbbi folyamán sem került beépítésre, így a királynéi vár a beépített területen kívül feküdt.

A királynéi vár XIV. századi kiépítése befejező lépése az uralkodói központ átalakulásának, amely Korszán vára honfoglaláskori használata után a királyi szálláshely, majd a XIII. sz. első felétől kezdve királyi vár formájában játszott szerepet a város középkori életében.

4. A budai káptalan

Okleveles forrásaink közül első ízben II. Géza király 1148-ban kiadott oklevele említi meg a budai káptalant. Ez az oklevél elmondja, hogy azt az évi 360 pensát, amelyet László király a királyi jövedelemből utalványozott a káptalannak, a kamara kezelői a káptalantól elvonták, s ezért ezt a jövedelmi forrást II. Géza más forrásokkal helyettesítette.⁵⁵ A káptalan tehát már László király idejében fennállott, alapításáról azonban ez az oklevél nem mond semmi biztosat.

Az alapításra vonatkozólag az eddigi irodalomban eltérő nézeteket találunk, s bár ennek a fejezetnek fő célja az, hogy a város topográfiai fejlődését vázolja fel, kénytelenek vagyunk itt röviden az alapítás problémájára kitérni. B. Szabó kapcsolta össze először 1935-ben megjelent dolgozatában a budai káptalan alapítását Fehéregyháza kérdésével. Véleménye szerint „az első magyar király (a kegyeletes sírhely gondozására) 1012-ben prépostságot és társaskáptalant állított fel”,⁵⁶ vagyis az Árpád sírja feletti templom volt a budai társaskáptalan tulajdonképpeni temploma, s azt I. István alapította. Ezt a gondolatot 1941-ben Belitzky vetette fel újra, s megállapította, hogy a „királyi család ősenek tiszte-

letére emelt egyház papjainak testülete képezte magvát a budai káptalannak.⁵⁷ Mindkét szerző megegyezett abban, hogy a budai káptalant Szt. István alapította, mégpedig Fehéregyházán. Ugyanebben az időpontban Garády is foglalkozott a budai káptalan alapításának kérdésével. Vizsgálatának alapja tulajdonképpen a középkori krónikák szövegének összevetése volt. Karácsonyi János egy régebbi dolgozatának eredményét elfogadva, Garády arra az eredményre jutott, hogy a káptalan alapítója Péter király volt, s a templom csak László idejében nyert befejezést.⁵⁸ Gárdonyi Albert egy évvel később újra I. István által történt alapítás mellett tört lándzsát, elvetve Garády gondolatmenetét.⁵⁹

Mielőtt még az alapítás kérdésének részleteibe bocsátkoznánk, két sajátságra kell rámutatnunk. Az első a középkori krónikák „fundator” és „fundare” kifejezéseinek értelmezése. Ezt a kifejezést az egykorú latin szóhasználat nem kizárólag az első alapítónak tartotta fenn, hanem egyszer a kérdéses egyházi terület későbbi jótevőit is így nevezte, minek következtében az egymásután következő „alapítók” nem jelentenek szükségképpen ellentmondást a krónikák elbeszélésében. A másik sajátság inkább mai gondolkodásunk eredménye. A modern ember hajlamos arra, hogy az alapítást naphoz kösse, mégpedig ahhoz a naphoz, amelyen az alapító az alapításra vonatkozó szándékát kötelező erővel kijelenti, vagy pedig az alapított intézményt rendeltetésének átadja. Ebből egyrészt az következik, hogy a mai pontosabb világban is egy hosszabb időszak kezdő vagy befejező időpontja képezi az alapítás időpontját, másrészt pedig az, hogy az alapítás ma sem köthető egy időponthoz, hanem bizonyos ideig tartó folyamatot képez. Középkori viszonylatban is ismerünk olyan eseteket, amikor az alapító szándékát kötelező erővel bejelentette, pl. az alapítólevelet kiadta, de még ebben az esetben is hosszú időt vett igénybe, amíg az újonnan alapított intézmény működésének előfeltételeit biztosította, s az intézmény megalapítása valóban befejezést nyert. A budai káptalan és káptalani templom esetében is ilyen hosszabb időszakokkal kell számolnunk és ilyen értelemben kell a káptalan alapításának kérdését felfognunk.

Elbeszélő forrásaink közül a Képes Krónika és a vele rokon pozsonyi és müncheni krónika tartotta fenn számunkra a budai káptalan alapításának történetét. A krónikás szerint I. István Kean bolgár fejedelem legyőzése után a zsákmányolt kincsekből Óbudán káptalant alapított, a templom építését görög földről hozatott mesteremberekkel megkezdette, befejezni azonban nem tudta s a befejezés Szt. Lászlóra maradt. Mialatt az építkezés folyt és Szt. István Óbudán tartózkodott, Gizella királyné gondoskodott a templom részére keresztokról, ruhákról stb.⁶⁰ Karácsonyi és az ő érvei alapján Garády is azon a címen vetette el ezt az elbeszélést, hogy a Képes Krónika Szt. Péter és Pál patrocíniumát említi, holott a káptalannak egyedül Péter apostol volt a védőszentje. Rámutattak arra is, hogy a krónika szerzője megígéri, hogy Szt. Lászlónál még egyszer meg fogja említeni majd a budai káptalant, de ezt az ígéretét nem váltja be. Ezzel az ígérettel szemben újra megemlékezik a budai káptalan

alapításáról I. Géza királynál és neki tulajdonítja a rév adományozását, amelyet a valóságban II. Géza adott a káptalannak 1148-ban. A Képes Krónikában fenntartott hagyományt ennek alapján mind Karácsonyi, mind Garády elvetik.⁶¹

Újabban Györffy szövegkritikai vizsgálatnak vetette alá a Képes Krónikának ezt a részét és összehasonlítva ezt a fejezetet a fehérvári káptalan alapításáról szóló szöveggel, arra az eredményre jutott, hogy a XIII. századi hun-magyar krónika szerzője (aki minden valószínűség szerint Ákos budai préposttal azonos) a budai káptalan alapításáról szóló részt a „székesfehérvári egyházzal” szóló fejezet alapján fogalmazta”.⁶² A Képes Krónika és a két másik krónika (a pozsonyi és a müncheni) szövegének összehasonlítása alapján kétségtelen, hogy mindkettőnek a budai káptalan alapítására vonatkozó része a Képes Krónikára megy vissza.⁶³

A felsorolt nézetek közt — sajnos — távolról sincsen meg a kívánatos összhang. Györffy ugyan meggyőző érveket sorakoztatott fel mind az interpoláció ténye, mind pedig az interpoláló személye mellett, mégis nehezen képzelhető el, hogy éppen a budai prépost tévessze el saját egyháza patrocíniumát, s éppen a budai prépost írjon tévedésből Szt. Lászlóról, amikor őt II. Géza 1148-i oklevele is megemlíti. Ezen túlmenően a görög mesteremberek szerepeltetése és a templomépítésnek Szt. László által történt befejezése nem található meg a székesfehérvári káptalan alapítását tárgyaló fejezetben, ezek tehát lehetnek helyi hagyományok is. Mindez arra mutat, hogy talán nem is egy, hanem több interpolálóval van dolgunk és a fejezet tartalmából a helyi hagyományt sem zárhatjuk ki teljesen. Ha tehát el is fogadjuk Györffynek azt az eredményét, hogy a Képes Krónika elbeszélése — legalábbis részben — a hun-magyar krónika szerzőjének a fehérvári káptalan alapítása nyomán készült interpolációja, sem ebből, sem Karácsonyi és Garády érveiből nem következik még, hogy a Szt. Istvánra visszamenő *hagyomány* is később, a XIII. század derekán keletkezett.

Még bonyolultabbá teszi a kérdést, hogy Karácsonyi és Garády Péter királynak tulajdonítják a budai káptalan alapítását. A Lengyelországban élt francia névtelen (Anonymus Gallus) által a XI/XII. sz. fordulóján írt krónikájában ui. azt olvashatjuk, hogy Péter király egy „ecclesia S. Petri de Bazoario” alapítója. Erre a szövegre támaszkodva Karácsonyi a „Bazoario”-t Budavár rontott alakjának tartja és a Szt. Péter egyházat a budai prépostsággal azonosítja. A nehézség azonban éppen a „Bazoario” alak körül van. Ezt a legújabb lengyel szövegkiadás is Péccsel azonosítja. Megerősíteni látszik ezt a magyarázatot az is, hogy Pétert a pécsi székesegyházban temették el.⁶⁴

Nem segíthet az alapítás kérdésének eldöntésénél a régészet sem. Az első prépostsági templom maradványai stíluskritikai vizsgálatának eredményeként Csemegi bizánci részformák előfordulására, Dercsenyi pedig egy külön budai kőfaragóműhely létezésére mutatott rá.⁶⁵ Ez a megállapítás teljesen összhangban áll a Képes Krónikának azzal a részle-

tével, amely szerint a templom építkezésénél görög szakemberek működtek közre. Ráadásul ez a részlet nem a fehérvári káptalan alapításának történetéből való átvétel. A régészeti vizsgálat ily módon ugyan megerősíti a Képes Krónika állításait, de a kronológia kérdésében nem mondja ki a döntő szót, nem állapítja meg, hogy a templom építését 1038 előtt vagy után kezdték meg.

Bár Bártfai Szabó nem indokolta meg részletesen elméletét, Belitzky érvei pedig elsősorban birtokjogi természetűek, mégis az a véleményünk, hogy Fehéregyháza sem lehetett kiindulópontja az óbudai egyházi szervezetnek. Tudjuk, hogy az egyházi intézmények filiációs viszonyai nehezen voltak megváltoztathatók, s hosszú századokon át őrizték meg a valóságos gazdasági helyzetnek már meg nem felelő állapotokat. Fehéregyháza és Óbuda között azonban semmiféle egyházi kapcsolat nincsen.⁶⁶ Mégpedig véleményünk szerint azért nincs, mert Fehéregyháza egy másik területnek volt egyházi központja, plébániája. Ezen a tényen az sem változtat, hogy Árpád sírja felett épülve, országos búcsújáróhely volt az egész középkoron át.

Nem állja meg a helyét Belitzky érvelésének kiindulópontja sem, amikor a káptalan birtokviszonyainak vizsgálata során felveti a kérdést: „miért nem dotálták azt úgy, hogy meg is éljen?”⁶⁷ Tény, hogy a káptalan I. Lászlótól évi 360 pensa ellátmányt kapott, de tény az is, hogy fekvőbirtoka nem volt. Ez a tény komoly fejtörést okozott nemcsak Belitzkynek, hanem szinte valamennyi kutatónak, akik a budai káptalannal foglalkoztak. Úgy hisszük, hogy a fekvőbirtokok teljes hiánya nem jelent nehézséget akkor, ha a kérdést az eddigi magyar kutatástól elszakadva vesszük szemügyre. Kétségtelen, hogy a magyar keresztény egyház megszervezésénél nyugati minták ugyanolyan döntő szerepet játszottak, mint a cseh és lengyel egyházi szervezet kialakulásánál. Mindhárom ország egykorú uralkodóinak rendelkezései a frank egyházi viszonyokat állították alattvalóik elé követelményként. A tényleges viszonyok azonban mindhárom országban messze elmaradtak a frank viszonyoktól. Mind a lengyel, mind a cseh és morva területeken az uralkodó az egyházi szervezetet — mint ezt H.F. Schmidt kimutatta⁶⁸ — saját tulajdonának tekintette, s fenntartásáról is úgy gondoskodott, hogy vagy természetben látta el az egyházi intézményeket minden szükségessel, vagy a királyi jövedelmekből bizonyos részt kötött le a kérdéses intézmény számára. Ennek az analógiának ismeretében természetesnek tűnik fel előttünk, hogy a budai káptalan első dotációja is csupán a királyi jövedelem egy részének lekötése volt, s hogy a lekötött rész összegszerű meghatározására éppen az alapítás folyamatának befejezésekor, azaz I. László idejében került sor. Az ilyen jellegű dotáció lehetőségét alátámasztja az 1148-i és 1212-i oklevelek tartalma is. Amint még látni fogjuk, a káptalan 1148-ban sem kapott semmiféle földbirtokot, Óbudát sem, hanem csupán királyi jövedelmi forrásokat (vásárvámot, csöböradót, révpénzt) és a halászat jogát, amely ugyancsak a királyi birtoktest egyik jövedelmi forrása volt.

A szláv analógiával kapcsolatban még egy egykorú magyar párhuzamra is fel kell hívnunk a figyelmet és ez a nyitrai káptalan. Ennek alapítását is I. László fejezte be, ennek a testületnek is jogában állott tüzesvas-próbákat tartani, mint ahogyan a budai káptalan is tartott ilyen próbákat.⁶⁹

A budai káptalan alapításának kérdésében összefoglalóan tehát azt kell megállapítanunk, hogy a XI. század első felében Óbudán társaskáptalan alapítására került sor. Akár Szt. István, akár Péter alapította meg az óbudai egyházat, bizonyos, hogy az alapítás hosszú folyamat volt és csak Szt. László uralkodása alatt fejeződött be. Ekkor történt meg a káptalan dotációjának megállapítása is a királyi jövedelemből kiutalt 360 pensa formájában.

Topográfia szempontjából — sajnos — majdnem ugyanolyan keveset tudunk a káptalan első templomáról, mint a piacról és a révről. Csupán annyit állapíthatunk meg, hogy Nagy Lajos király a régi és már rombadőlt templom mellett egy új fényes egyházat építtetett fel, amely még századok múlva is kihívta a külföldi utazók csodálatát.⁷⁰ Ezt a templomot az ásatások pontosan helyhez kötötték a mai Főtéren.⁷¹ Az első templomnak közvetlenül a Nagy Lajos által emelt templom mellett kellett állania,⁷² és mivel a Lajos utcai kutatóárok nem akadtt nyomára,⁷³ csakis a kiásott második templomtól délre vagy nyugatra kereshetjük. Az új templomnak bármelyik oldalán is kell keresnünk az első, talán még Szt. István által megkezdett székesegyház helyét, annyi bizonyos, hogy a templom viszonylag igen közel feküdt a Duna partjához, sőt abban az esetben, ha az újabb templomtól délre feküdt, akkor szinte közvetlenül a Duna partján állott. Így szorosabb kapcsolatban kellett lennie a város főútőerét alkotó óbudai rév budai kikötőjével is.

A második, Nagy Lajos által építtetett templom 1355-ben a préposti városrész déli határára került. Fttől északra feküdt — úgy látszik, a mai Laktanya utca területén — a XV. században a kanonoki házsor. Ezt a házsort valószínűleg itt is megelőzte a XI. századi közös kanonoki lakás; ennek létezését nemcsak a szokásos hazai és külföldi analógiák alapján kell feltételeznünk, hanem azt a Képes Krónika szövege is említi, „coenobium” néven.⁷⁴

5. A klarissza kolostor

A XIV. században a prépostság mellett még egy nagy egyházi intézmény lépett a városalakító gazdasági és társadalmi erők közé, a klarissza apácák kolostora. A kolostort Erzsébet királyné alapította 1334-ben nyert pápai engedély alapján.⁷⁵ Úgy látszik, 1346-ban fejeződött be a kolostor és a hozzá tartozó remek templom építkezése, s az apácák még abban az esztendőben megkezdték működésüket.⁷⁶

A kolostor helyét Jankovich állapította meg tanulmányában, és újkori adatok alapján a mai zsinagóga helyére tette.⁷⁷ Ennek a megállapításnak ellentmondani látszik az az 1373-i oklevél, amelyben Katus

asszony földje másodszor került eladásra, s amelyben a föld közvetlen szomszédjai közt az óbudai apácakolostort is megemlíttették.⁷⁸ Egy másik, 1372-ben kelt oklevél olyan szántóföldről emlékezik meg, amely négy részben terül el.⁷⁹ Az egyik rész az apácakolostor mögött fekszik és miután a másik két rész közül az egyik a királyné vára, a másik egy, Szentjakabfalva felé eső telek mögött fekszik, úgy látszik, hogy mind a négy rész a hegyek és a város beépített része közti területen volt található. Egy harmadik, 1374-ből való oklevél közvetlenül a kolostor mellett fekvő telek eladását tárgyalja, s ebből kiderül, hogy a kolostort mindkét oldalról utca, mégpedig egy platea major és egy platea minor határolta.⁸⁰ Ezeknek az okleveleknek alapján a kolostort inkább a mai Lajos utca nyugati házsorában, tehát a zsinagógával szemben kell keresnünk. A kolostor pontos fekvését természetesen csak a jövő ásátásai dönthetik el.

Számunkra talán még a kolostor pontos fekvésénél is fontosabb az a tevékenység, amely a kolostor körül fekvő telkek felvásárlásához vezetett. A folyamatot Erzsébet királyné indította meg, amikor 1353-ban a kolostor körül fekvő nyolc városi telket megvásárolta és a kolostorhoz kapcsolta.⁸¹ Tíz éven belül, azaz 1363-ig még nyolc telek felvásárlására került sor,⁸² s ezt az így kialakult telekkomplexumot az évek folyamán még újabb vételek és kegyes alapítványok bővítették,⁸³ köztük a már említett domus apotecariorum,⁸⁴ amely a kolostorral szemben levő soron feküdt, majd a királyné által adományozott fürdőház⁸⁵ és domus tributaria is.⁸⁶ Mátyás király korára a klarisszák birtokában levő telkek már zárt enklávét alkottak a királynéi városrészen belül, mert a király felmenti „cuncti servi et ministri, iobagionesque, qui in quibusdam exiguis sessionibus et habitaculis ad latus claustrum ipsarum predicti annexis necnon portione earum possessionaria in dicta civitate nostra Veterisbudensi habita moram facerent, simulcum quadam domo tributaria eiusdem claustrum ibidem existenti” a kamarahaszna fizetése alól.⁸⁷ A zárt egység kifejlődését bizonyítja, hogy 1451-ben az apácák külön bírójáról van tudomásunk, aki maga is óbudai polgár volt.⁸⁸ A zárt enklávét a jelek szerint a kolostortól északra egészen a piac közeléig terjedt ki, mert a domus apotecariorum aligha feketett messze a piactól, ha ugyan nem magán a piacon kell elhelyeznünk. A zárt telekesoport déli határát hozzávetőlegesen sem tudjuk megállapítani mindaddig, amíg a kolostor helyét ásátásokkal pontosabban nem rögzítették.

6. Óbuda 1355-ben

1355-ben Lajos király tekintetbe véve, hogy a budai prépost és a káptalan, illetve a királyi várnagy és a polgárság között állandó viszálykodás folyt, s a felek mind a királynak, mind a királynénak állandóan panaszkodtak, nagyarányú rendezésre szánta el magát. A rendezésről kiadott nagy terjedelmű oklevélben ismét találkozunk a már ismertett városfejlesztő elemekkel.⁸⁹

A megvizsgált városfejlesztő elemek közül a legfontosabb és talán legállandóbb szerepet kétségtelenül a rév és a hozzá kapcsolódó utak játszották. A rév szerepe sohasem szűnt meg teljesen. A királyság előtti korszakban ugyan a vezető szerepet a jenői rév ragadta magához, a vásár helye is ott alakult ki „forum Geyse” néven. A XII. században azonban már az óbudai révé volt az elsőség, erre mutat az óbudai piac kialakulása és a királyi szálláshely északra költözése, valamint a prépostsági templom rév melletti elhelyezkedése. A rév fénykora — úgy látszik — még a XIV. sz. derekáig tartott, utána fokozatosan csökkent. Budavár felépítése, jelentőségének növekedése vonta el a forgalmat az óbudai révtől ebben az időben. A forgalom azonban sohasem szűnt meg teljesen a réven, s ez még a török hódoltság előtt is használatban volt.

A rév forgalmának változó intenzitását két tényező befolyásolta: a nagy kereskedelmi útvonalakban tapasztalható változások és a királyi székhely változása. A legnagyobb a forgalom a XII—XIII. században lehetett, amikor a Pest felől az akkori királyi székhely, Esztergom felé tartó kereskedők is ezt az útvonalat használták, majd az esztergomi palota feladása után, amikor Óbuda lett az új királyi székhely. A kereskedelem útja ebben az időben egyenesen Óbudára vezetett. Az 1212-i oklevélből tudjuk, hogy a királyi székhely mellett bárók és preláthusok is laktak Óbudán, és nem egy fontos egyházi tanácskozás is itt zajlott le.⁹⁰

Kereskedelem és királyi székhely mellett ebben az időben fontos szerepet játszott a káptalan is. 1212 után az egész város földesurává lett. Míg a királyság első századaiban jelentősége nem volt túlzottan nagy, s ezen az 1148-i oklevél sem változtatott, Imre királytól megkapta az óbudai csöböradót, majd II. Endrétől egész Óbudát. A városnak így most már két centruma volt: a királyi székhely és a földesúr, a prépostság.

A XIV. században ehhez még egy elem járult, a klarissza apácák kolostora. A királyné gyors anyagi fellendülést biztosított az apácák részére. Néhány év alatt alakult ki a városon belül zárt egységet alkotó telkeik csoportja.

Aligha csodálatos, hogy ennyi egymásnak ellentmondó elem nem növelhette a városban az egyetértést. A legélesebb az ellentét a prépostság és a királyi vár várnagya között volt, s a király egy ideig azzal a gondolattal foglalkozott, hogy a budai káptalant áthelyezi máshová.⁹¹ Ez a terv azonban — úgy látszik — nem bizonyult keresztülvihetőnek, mert néhány év múlva Nagy Lajos más megoldást választott, a várost a királyné és a káptalan között megosztotta. A megosztás következtében a város déli része a királyné birtokába került, az északi résznek továbbra is a káptalan maradt a földesura. A határvonal a város beépített területén a királynői vár északi oldalának vonalában húzódott és kelet felé haladva érte el a Duna partját. A piac a királynéi városban maradt, ide tartozott a rév is. A város határát úgy osztották meg, hogy a szőlőhegyek túlnyomó része a káptalan birtokában maradt, egy kisebb szőlőhegy és a dombok alatti síkság pedig a római vízvezetékig a királynéi városhoz tartozott.

A viták elkerülése céljából a megosztást a király az egyházterületén is teljes egészében keresztülvitte. A prépost lemondott a királynéi városrész közvetlen lelki gondozásáról, a király egy Szt. Margit tiszteletere épült kápolnát emelt plébánia rangjára. Ennek a kápolnának helyét sajnos nem tudjuk közelebbről meghatározni, Gárdonyi a mai Templom utcában álló templom helyén keresi.⁹² Fennállása azonban a középkor végéig bizonyítható, plébánosával több alkalommal találkozunk a királynéi város polgárainak végrendeletében.⁹³

Sajnos, semmit sem tudunk meg az oklevél szövegéből a városfalakról és kapukról. Az irodalom általánosan ismételt tézise, hogy a városfalak és kapuk a régi római falakkal és kapukkal azonosak. Ennél a megállapításnál B. Szabó és Belitzky egyaránt XVI. századi metszetekre utalnak.⁹⁴ Ezek a metszetek azonban egyrészt mai ismereteink alapján nem felelnek meg a város topográfiájának, másrészt a római falak vonalát sem ismerjük pontosan, s így itt sem mondhatunk mást, mint azt, hogy ezt a kérdést is csak ásatások dönthetik el véglegesen.

A beépített terület határát nagyjából ennek ellenére is megvonhatjuk. Tudjuk, hogy a királynéi vár a város beépített területének határán kívül állott, s ez azt jelenti, hogy ha Óbuda fallal volt körülvéve, akkor a nyugati városfalnak a mai Kiskorona és Pacsirta utca között kellett húzódnia. A rendelkezésre álló oklevelekből úgy látszik, hogy a Duna partján nem állott semmiféle városfal, ezt sem a Duna-parti domus tributaria környezetének meghatározásakor,⁹⁵ sem egy Duna-parti malommal kapcsolatos oklevél nem említi.⁹⁶ A város beépített területének déli határa legfeljebb a déli amfiteátrum mellett lehetett, északi határáról semmiféle tudomásunk nincs.

Az 1355-i megosztás után újabb elemek már nem kapcsolódtak bele a város életébe, nyugalmi állapot állt be, amely egészen a török hódoltságig tartott. Amikor a XV. sz. végén Ransanus követ Óbudán járt, már nem is várost, hanem falut talált, amelyben feltűnő volt a Nagy Lajos és Erzsébet királyné által épített prépostsági templom szépsége, amely a nyugati városok mértékét is megütötte.⁹⁷

II. A gazdasági és társadalmi fejlődés

A város topográfiai fejlődése a honfoglalástól kezdve egymással szorosan összefonódó városfejlesztő elemek váltakozó, egymást kiegészítő működését mutatja. Az állandóan szereplő rév, a királyi majd királynéi székhely, az egyházi intézmények és a piac változó jelentőségű szerepe mögött gazdasági és társadalmi erők húzódtak meg. Nemcsak a város topográfiájának fejlődése, hanem egész sorsának alakulása ezeknek az erőknek hatásaként jött létre.

1. A város kialakulása 1212-ig

A város történetének első korszaka 1212-ben zárult le, tehát a honfoglalástól kezdve kerekén három évszázadot ölel fel. Ennek az időszaknak a forrásai igen gyérek, s ezért nem könnyű a város jellegének, a várost formáló gazdasági és társadalmi erők működésének és szerepének meghatározása sem. Kiindulópontként talán a krónikákban fenntartott hagyományt kell tekintenünk. Ez a hagyomány a megyeri rév használatát és a honfoglaláskor létrejövő fejedelmi várat említi meg, ill. a budai káptalan alapításáról számol be. Mindebből arra következtethetünk, hogy Óbuda már ebben a korban kisebb vagy nagyobb terület központja kellett legyen, amelynek vezetője vagy vezetői a központban székeltek. Nemcsak Korszán vezérre kell itt gondolnunk, hanem a későbbi királyi székhely állandóan helyben tartózkodó tisztviselőire, elsősorban a comes Budensis-re, akiről ugyancsak 1227-ben szerzünk tudomást az oklevelekből,⁹⁸ de akinek funkcióit már az első királyi székhely kialakulásakor valakinek el kellett látnia. Neki kellett felügyeletet gyakorolnia a királyi szálláshely őrei felett. Nem lehet kétséges, hogy ezenkívül gazdasági működést is fejtett ki. Óbudán és környékén olyan királyi jövedelmekről tudunk, amelyek felett az ellenőrzést ugyancsak a comes Budensis-nek kellett gyakorolnia, de amelyeknek rendszeres behajtásához még külön személyzetre is volt szüksége. A rév, a dunai hajók vámjának beszedése nyilvánvalóan külön gazdasági alkalmazottak működését tette szükségessé.

A királyi szálláshely kialakulása az előkelők egy csoportját is ide vonzotta, nemcsak olyan ünnepélyes alkalmakkor, mint amilyen Frigyes császár vadászata volt, hanem máskor is. Az előkelők szolgálai szorosan hozzátartoztak az igazgatási központhoz, annak egyik, állandóan a városban lakó népelemét alkották már ebben a korban, bár róluk okleveles adattal csak 1213 körül rendelkezünk.⁹⁹

A királyi szálláshely mellett alakult ki az egyházi központ, a budai káptalan. Mint fentebb láttuk, létezése első királyaink kora óta kimutatható. Az egyházi testület szorosan vett tagjain kívül a káptalan szükségszerűen más elemeket is Óbudára összpontosított, akik a káptalan fenntartásával kapcsolatos teendőket végezték. 1148 után már gazdasági alkalmazottakra is gondolhatunk, akik a megfelelő királyi jövedelmekből való részesedést biztosították, és talán már 1148 előtt számításba vehetünk olyan официálisokat is, akik a káptalan igazgatószolgálati jellegű teendőinél (pl. istenítelet) vagy más igazgatási jellegű teendőinél (pl. hiteleshely) működtek közre.

Kétségtelen, hogy mindezek a társadalmi csoportok a régi, pozitívista történetészemlélet szempontjait véve alapul csak a város történetének második, 1212 utáni szakaszában bizonyíthatók okleveles adatokkal, létezésüket mégis már az első korszakra vonatkozólag bizonyítottanak kell tekintenünk, mert létük elengedhetetlen járuléka volt a királyi és egyházi központnak, amelynek fennállása már 1212 előtt is vitathatatlan tény.

A központot fenntartó és működésében részt vevő elemek, a királyi szálláshely körül csoportosuló előkelők és szolgálók alkották tehát Óbuda legkorábbi lakosságának első csoportját. Ezeket az elemeket azonban sem társadalmi szempontból, sem gazdasági tevékenységük alapján nem minősíthetjük városi elemeknek. Foglalkozásuk nem a kereskedelem és nem az ipar körébe esik, gazdasági szempontból véve még csak nem is termelők, ennél fogva nem állíthatjuk róluk, hogy a leendő városi polgárság magvát képezték. Jelenlétük és a központ körüli bizonyos fokú koncentrációjuk mégis a társadalmi-gazdasági értelemben vett város kialakulásának egyik legfontosabb tényezője volt nemcsak Óbuda és a magyar városfejlődés, hanem általában az egész középkori európai fejlődés szempontjából. Jelentőségük — amint erre újabban fokozott mértékben mutatott rá a német történészek egy csoportja¹⁰⁰ — negatív jellegű. Az igazgatási centrumból önmagában véve még nem jött létre város, ez a település gazdaságilag és társadalmilag is elüt attól a bonyolult szervezettől, amelyet középkori városnak nevezünk. De éppen mert az igazgatási központban élő elemek nem foglalkoztak termeléssel, ellátásukról gondoskodni kellett. Az igazgatási központ tagjai ráadásul fokozott igényekkel léptek fel, aminek következtében a termelés speciális ágának képviselőire, az iparosokra és a külföldi luxuscikkek közvetítőire, a kereskedőkre is rászorultak. Az igazgatási központnak ez a negatív gazdasági jellege szívó hatást fejtett ki, s e hatás következtében a centrum körül letelepülő elemek már kifejezetten városalkotó elemek, kereskedők és iparosok voltak.

Sajnos, ennek a kornak egyetlen oklevele, az 1148-i privilégium nem szól magáról Óbudáról, így csupán az oklevél egyéb utalásaiból következtethetünk azokra a társadalmi elemekre, amelyeket az igazgatási-egyházi központ Óbudára vonzott. A király a rév jövedelmét és a kereskedelmi árukkal megrakott hajók vámját adományozta 1148-ban a budai káptalannak. Ezt a forgalmat csak kereskedők bonyolíthatták le. Szt. László korában a kereskedelem még nem lehetett olyan nagy jelentőségű, hiszen Óbudán nem volt piachely (ilyen értelemben még nem is tekinthető városnak), a vásárt Felhévízen tartották, de a forgalom egy jelentős része mégis az óbudai révén át bonyolódott le az állandó királyi székhely, Esztergom felé.

A város fejlesztésének első korszakát az 1212-i oklevél zárja le. Ez az oklevél — összevetve az 1148-i privilégiummal — már részletes képet rajzol Óbuda kialakulásáról, s a kialakulás folyamatában résztvevő gazdasági és társadalmi tényezőkről. II. Endre elismerve azt, hogy a budai káptalan régi jövedelmeitől nemegyszer megfosztották, írásba foglaltatta a káptalan addig kapott jogait és jövedelmeit. Ezek pedig: 1. Buda helység területe, 2. a helység feletti bíraskodás joga, 3. a helység vásárvámja és 4. a budai szőlők csöböradója. A felsoroltak közül egyet sem találunk meg II. Géza király 1148-i oklevelében, maga II. Endre sem hivatkozik az 1148-i privilégiumra. Ehelyett II. Endre közvetlen elődjére, Imre királyra és annak intézkedésére, sőt oklevelére hivatkozik.

II. Géza és II. Endre oklevelei között valóban nincs semmiféle összefüggés. Legfeljebb az a közös vonás kapcsolja össze őket, hogy mindkettő teljes, átfogó rendezést jelentett az oklevelek kiadásának időpontjában, s hogy mind a kettő egy korábban lezajlott rendezés írásba foglalása. Az 1148-i oklevél intézkedése Szt. Lászlóra megy vissza, amely lényegében a káptalan alapításának befejezése volt. Mint arra már rámutattunk, a XI. századi kelet-európai államok korai kereszténységének közös vonása az volt, hogy a király az általa alapított egyházi intézmények ellátásáról nem fekvő birtokok adományozásával, hanem általában a királyi jövedelmek egy részének átengedésével gondoskodott.¹⁰¹ Szt. László évi 360 pensát utalt ki a káptalannak, s ezt II. Géza az óbudai és környékbeli jövedelmek átengedésére változtatta át. A káptalan megkapta a felhívízi vásárvámot, a megyei, óbudai és jeníi rév vámját, a dunai hajók vámját és a dunai halászati jogot. Mind László, mind II. Géza intézkedése a XI. századi királyságra jellemző, amelyben a király még az egyház felett is korlátlan hatalommal rendelkezett, az egyházi tisztségek viselőit saját tisztviselőinek tekintette. Imre király intézkedésének lényege már egészen más. A XII. század folyamán az egyház a kelet-európai államokban is kikényszerítette a királyi hatalomtól való függetlenségét, nemcsak személyi és egyházigazgatási, hanem anyagi téren is. A század folyamán az egyházi intézmények immár nem a királyi gazdaság függvényei voltak, hanem független jövedelmi forrásokkal rendelkeztek, s e jövedelmi források és a hozzájuk tartozó személyek felett is olyan tulajdonjogot kívántak gyakorolni, amilyennel régebben a király rendelkezett. Az egyház megváltozott helyzete legélesebben az egyházi intézményeknek juttatott immunitásban jutott kifejezésre.¹⁰² Ennek a fejlődésnek következményeit vonta le Imre király. A budai káptalan nemcsak Óbuda területét kapta meg, hanem az akkori európai jog értelmében vett immunitást is kapott Óbuda területére. Ezt az immunitást II. Endre oklevele pontosan megfogalmazta. Az oklevélben leírt határok közt a prépost a földesúr, a királyi bíraskodás helyébe a prépost bírói hatalma lép, s ezzel együtt a még királyi kézben levő két adónem, a csöböradó és az óbudai vásárvám is a prépost hatalmába került. II. Endre 1212-i oklevelének hitelességében sokan kételkedtek, Gárdonyi sem tartja hitelesnek,¹⁰³ bár az oklevél átírásban fennmaradt szövege ellen Szentpétery nem emelt kifogást.¹⁰⁴ Véleményünk szerint az oklevél kritikussai nem ismerték fel azt, hogy az 1212-i privilégium egyik legkorábbi immunitást adományozó oklevelünk, amelyet a XIII. században még sok hasonló követett. Mielőtt még az 1212-i privilégium elemzésére térnénk át, meg kell jegyeznünk, hogy az oklevél két pontban még részletesen meg is magyarázza az oklevélben foglalt immunitást, amikor kijelenti, hogy a prépost bíraskodási joghatósága még a megjelölt területen belül esetleg telepítendő falvakra is kiterjed, másrészt amikor elrendeli, hogy mindazokat, akik a prépost bírói illetékességét elismerni vonakodnak, meg kell fosztani földjüktől és el kell távolítani Óbudáról.

Mármost az oklevél elemzése során elsősorban azokat az elemeket kell közelebbről megvizsgálnunk, amelyek a város történetének fentebb vázolt első korszakára nyújthatnak felvilágosítást. Ebből a szempontból az oklevél két fontos adatot közöl: a csöböradó és a vásárvám eladományozását. A csöböradó eladományozásából megtudjuk, hogy Óbudán a mezőgazdasági termeléssel foglalkozó lakosság szőlőket telepített. A szőlőhegyek általános jellemzői voltak a városi fejlődésnek hazánkban, elegendő itt Pozsony, Nagyszombat és Kassa példájára utalnunk. A bortermelés gazdasági alapja nyilván az volt Óbudán is, hogy borral látták el az igazgatási központ nem termelő elemeit is. Az igazgatási központ tehát elsősorban olyan mezőgazdasági termeléssel foglalkozó egyéneket vonzott Óbudára, akik ott a földrajzi adottságoknak megfelelően bortermeléssel foglalkoztak. Ezek a bortermelők azonban még nem teheték várossá Óbudát. Amint azt a XV. századi példa mutatja, a bortermelés önmagában véve még nem kölcsönöz a településnek városias jelleget. A szőlők egy része ui. a XV. sz. folyamán tönkrement, s akkor a királyné és a prépost együttesen kénytelenek voltak a szőlők újratelepítése esetére bizonyos előnyöket biztosítani.¹⁰⁵ Más egykorú adatok világánál azonban úgy tűnik, hogy az óbudai szőlőtermelő terület nagyjából mégis termelt.¹⁰⁶ Ugyanebben az időben azonban Óbudának falu jellege volt,¹⁰⁷ s így a XII. századra nézve sem kockáztathatjuk meg azt az állítást, hogy a bortermelők tették Óbudát várossá.

Az agrárlakosságnak az igazgatási központ körüli koncentrációjával kapcsolatban még egy kérdést kell felvetnünk. Fehéregyházáról tudjuk, hogy plébániatemplom volt,¹⁰⁸ s azt is tudjuk, hogy a XIII. sz. végéig azt a területet, amelyen a templom állott, Banának nevezték.¹⁰⁹ Fehéregyháza körül azonban — legalábbis a XIV. században — nem volt település.¹¹⁰ Viszont a középkori egyházi jogrendszerben csak olyan templom rendelkezhetett plébánia joghatóságával, amelynek hívei is voltak. Ebből arra kell következtetnünk, hogy Fehéregyháza körül egy, a későbbi idők folyamán elpusztult telepnek is kellett lennie, amelynek lakossága az idők folyamán elpusztult vagy elvándorolt. Abból a tényből kiindulva, hogy egyrészt 1298-ban már elhagyott helyként emlékeznek meg Banáról,¹¹¹ másrészt az 1212-i határjárás nem emeli ki Banát a budai prépostnak adományozott területből, azt kell feltételeznünk, hogy a telep a tatárjárás alatt pusztult el, vagy már megelőzőleg elnéptelenedett. Ha ez az utóbbi eset felel meg a tényállásnak, akkor ebben a jelenségben az igazgatási központnak az agrárlakosságra gyakorolt szívó hatását kell látnunk.

Az 1212-i oklevél az agrárlakosságon kívül megemlíti Óbuda vásárvámját is. Különös fontosságot nyer ez a kitétel az 1148-i oklevéllel történő összehasonlítás világánál. 1148-ban Óbudán még nem volt piac, a piac helye Felhévíz, a forum Geyse. Géza vásáráról azonban később nem hallunk. Amikor 1465-ben a budai káptalan jogainak helyreállítását követelte Felhévízen, akkor is csak útvámról, de nem vásárvámról beszélt.¹¹² Ez — mint arra már fentebb céloztunk — nem magyarázható

másképpen, mint úgy, hogy a vásár helye Felhévízről Óbudára helyeződött át. Amint fentebb láttuk, Óbudán elsőnek az igazgatási központ alakult ki. Ez a központ agrárlakosságot vonzott magához, de az agrárlakosság és az általa űzött bortermelés még nem jelentett városfejlesztő elemet. Az igazgatási központ negatív jellegével és az agrárlakosság majdnem közömbös koncentrációjával szemben a piac megjelenése az első pozitív városfejlesztő elem, s ezért itt most fel kell tennünk a kérdést: kik és mit árulhattak az óbudai piacon? Erre a kérdésre az oklevelek nem adnak semmiféle közvetlen választ, ezért a tekintetbe jövő közvetett adatok mellett kénytelenek leszünk a korai középkori magyar kereskedelem általános helyzetét is Óbuda szempontjából vizsgálatunk körébe vonni.

Az óbudai piacon megforduló áruk közé elsősorban azokat a cikkeket számíthatjuk, amelyeket maga az 1148-i oklevél említ, a sót és a bort. Az oklevélben a király ui. a káptalannak adományozza azoknak a hajóknak a vámját, amelyek sóval vagy borral felfelé, vagy más kereskedelmi cikkekkel lefelé haladnak. A magyar királyság első századaiban az erdélyi sót hajón is szállították a Maroson és a Tiszán lefelé, majd a Dunán felfelé vontatva a nyugati területek Esztergom, Győr és Pozsony felé.¹¹³ Sajnos, közelebbről az oklevél nem árulja el, hogy a sót Óbudán is kirakták-e, de annyit bizvást feltételezhetünk, hogy az óbudai piac részben az ott lakó lakosság, részben a közvetlen környék (Üröm, az elpusztult Gercse stb.) számára elosztóhelyül szolgált.

A Dunán felfelé szállított bor a középkori Magyarország legjobb bora volt, a Szerémségből vontatták felfelé a Dunán. Miután Óbuda maga is bortermelő vidéken feküdt, így a szerémségi bor áruként csak a királyi szálláshely és a körülötte élő előkelők szempontjából jöhetett tekintetbe, forgalma tehát igen korlátozott lehetett.

A XII. században a magyarországi belkereskedelemnek más cikke még nem is nagyon volt, mint a só és a bor, és mindkettő megfordult az óbudai piacon. A város fekvése és a megyeri rév azonban ezeken a belkereskedelmi cikkeken kívül külföldi eredetű áruk jelenlétét is feltételezhetővé teszi Óbudán. Erre utal az 1143—1195 közt veretett bizánci pénzlelet is.¹¹⁴ Amint Kerényi a lelet feldolgozása során kimutatta, ezek az érmék kereskedelmi érintkezés emlékei és nem kincsként kerültek a földre.¹¹⁵ Kerényinek ez a megállapítása felveti a kérdést, milyen kapcsolatokról lehet szó Óbuda esetében, mi lehetett Óbuda helyzete a korai középkori külkereskedelemben?

Kereskedelemtörténettel foglalkozó irodalmunk egyhangú megállapítása az, hogy a honfoglalás és a magyar királyság első századában a magyar külkereskedelem egészen más gazdasági keretben mozgott, mint a későbbi középkor folyamán. A X—XI. század folyamán a magyar kereskedelmet még erős szálak fűzték a keleti kereskedelmi területhez, elsősorban Bizánchoz és Kijevhez. Még a gyér források világánál is nyilvánvaló, hogy Magyarország luxuscikkeit, ékszereit, keleti fűszereit ebben az időben délkelet és kelet felől szerezte be, s hogy ezekre a terüle-

tekre nagy mennyiségű rabszolgát szállított. Ennek a kereskedelemnek főútvonalai Bizánc felől a Duna jobb partján vezető régi római út,¹¹⁶ az Erdélyen át vezető útvonal,¹¹⁷ Kijev felől pedig a Vereckei hágón át vezető útvonal volt.¹¹⁸ Tudjuk azt is, hogy az erdélyi és kijevi útvonal Pesten keresztül vezetett tovább észak és nyugat felé. Fentebb, az óbudai rév funkcióinak vizsgálata során azt állapítottuk meg, hogy a rév éppen ezeket az útvonalakat kapcsolta össze egymással. A Duna-jobbparti régi, római útvonalon el lehetett kerülni Óbudát és részben Bicskén át közvetlenül elérni Esztergomot,¹¹⁹ részben Felhévíz felett a mai Bécsi útvonalán vezető római úton is ki lehetett kerülni magát a várost és a révet. Ez a bizánci útvonal tehát nem Óbuda, hanem inkább Felhévíz, a „forum Geysse” kialakulását segítette elő. Bizáncból azonban ezen a Duna-jobbparti úton kívül még más út is vezetett Magyarországra és annak székhelyére, Esztergomba. Ez az útvonal — görög források szerint¹²⁰ — kelet felől közelítette meg az országot és nyilván Erdélyen és Szolnokon vagy Szegeden át vezetett Pestre. A kijevi út ugyancsak Pestre vitt, így tehát Pest mind a déli, mind a keleti forgalomban igen nagy szerepet játszott, ennek volt köszönhető gyors és korai fellendülése. A Pesten összpontosuló forgalomnak — mint azt fentebb mondtunk — három átkelőhely állt rendelkezésére a Dunántúl felé. A pesti rév Székesfehérvár felé közvetítette a pesti árut,¹²¹ de semmi jel sem mutat arra, hogy ugyanez a rév az északi Dunántúl, tehát Esztergom—Győr—Regensburg felé irányuló kereskedelmet is közvetítette volna. A honfoglalás utáni időben és a királyság első századában a legnagyobb szerepe a pesti, majd a jenői révnek volt, itt alakult ki az első jobbparti piachely, a Géza vására is. 1148 és 1212 között azonban ez a piachely Óbudára helyeződött át, tehát valószínűleg nem sokkal 1148 után a harmadik átkelőhely, az óbudai rév került előtérbe. A kereskedelmi útvonalnak ezt az áthelyeződését Óbuda fejlődése magyarázza meg. Az igazgatási központ lakói ui. egyben a fényűzési cikkek felvevői voltak, az ilyen cikkek szállító külkereskedelem tehát ennek a felvevőterületnek központjába helyezte át a vásár színhelyét, ami topográfiailag úgy nyilvánult meg, hogy kialakult az óbudai piac és megszűnt Géza vására.

A külkereskedelem első szereplése Óbudán tehát a kereskedelmi útvonal áthelyezésének eredménye volt, ez pedig az igazgatási központ kialakulásának volt köszönhető. A külkereskedelem útvonalának áthelyezése a XII. sz. második felében ment végbe, tehát abban az időszakban, amikor a magyar külkereskedelem maga is változásokon ment keresztül. A honfoglalás utáni időszakban a magyarság elzárkózott nyugati szomszédaitól, s bár a Duna menti útvonal már a királyság első századában megnyílt a külföldiek előtt,¹²² kereskedelmi érintkezés még hosszú ideig nem jött létre, nem utolsósorban a zavaros magyar belpolitikai helyzet miatt.¹²³ A XII. században azonban már megnyíltak a nyugati kereskedelmi kapcsolatok is, amelyeknek legfontosabb áru-lerakó helye Esztergom volt.¹²⁴ Az 1148-i oklevél is megemlékezik „más

kereskedelmi cikkekkel" megrakott, Dunán lefelé menő hajókról. A XII. sz. második felében tehát Óbudán mind keleti és déli árukkal nyugat és észak felé, mind nyugati árukkal az ország belseje felé menő kereskedelemmel számolni kell, s ennek a kétirányú kereskedelemnek áruí adhattak indítékot a bor és só mellett az óbudai piac kialakulásához. Ebben a helyzetben akkor állott be változás, amikor 1204-ben Bizáncot elfoglalták. Az addig Bizáncból szárazföldön közvetlenül beszerzett árukat most már Velence közvetítette nyugat és délnyugat felől Magyarországra. 1204 után már az óbudai piacon sem számolhatunk bizánci árukkal. A kijevei úton lebonyolított prémkereskedelem sem élte túl sokkal a bizánci kereskedelmet. A tatárjárás után már nem szerepel ez a kereskedelem sem, Magyarország teljesen a nyugati, fejlettebb ipari területek elhelyező piacává vált.¹²⁵ A nyugat felől jövő kereskedelem túlsúlyba jutott és ez kezdetben valószínűleg nem csökkentette Óbuda jelentőségét, mert királyi székhely volt. A nyugati kereskedelem fejlődése ugyan még jobban megerősítette Esztergom helyzetét, de ugyanakkor a király elhagyta Esztergomot¹²⁶ és Óbuda lett az új székhely. Ez a tény megerősítette az óbudai piacot is.

A keleti kereskedelem fő közvetítői izmaelitáknak nevezett mohamedánok és a zsidók voltak. A keleti kereskedelem gyengülésével az izmaeliták száma is fogyott, bár a XII. sz. derekán — egy most hozzáférhetővé vált arab forrás tanúsága szerint¹²⁷ — számuk elég magas lehetett. Pest kezdetben teljesen az ő kezükben volt. A nyugati kereskedelem megerősödésével azonban jelentőségük és számuk egyre csökkent. Helyüket nyugati kereskedők, latinok és németek foglalták el, Rogerius korában már Pest is német város benyomását keltette.¹²⁸ Az első óbudai kereskedő, akiről oklevélből van tudomásunk, már nem izmaelita, hanem egy latin kereskedő volt. A róla szóló oklevél jellemző az egész fejlődésre. Bors comes özvegye 80 márkát adott kölcsön egy óbudai latin kereskedőnek, s 1231-ben készített végrendeletében erről az összegről és kamatairól intézkedett. Ebben az aktusban világosan kifejezésre jut az igazgatási központ, amelyet az előkelő comes özvegye képvisel és a külkereskedelem képviselője, a latin kereskedő, aki a 80 márkányi kölcsön után kamatot fizet.¹²⁹

Ez az oklevél és a nagy bizánci pénzlet megerősíti a magyar külkereskedelem általános helyzetéből Óbudára levonható következtetéseket. Összefoglalóan mondhatjuk, hogy Óbudán a honfoglalás óta meglevő és a XI. században egyházi intézménnyel is megerősödött igazgatási központ mellett nemcsak az agrárlakosság koncentrációját figyelhetjük meg 1212 előtt, hanem a XII. sz. második felében a vásár helyének, a piacnak létrejöttét is. Létrejöttében egyaránt szerepet játszott a bel- és külkereskedelem forgalma, valamint az igazgatási központ, amely fogyasztóival a vásár helyét „Géza vásáráról” Óbudára vonta át. A piaccal együtt Óbudára kerülő elemek már valóban városi elemek, kereskedők voltak, akár az első periódus izmaelitáira, akár a későbbi keresztény kereskedőkre gondolunk. A település így most már a világi és egyházi

igazgatási és gazdasági központon és az ahhoz tartozó elemeken kívül kereskedőkből és a környező területről koncentrált agrárlakosságból állott. Az iparosok jelenlétére vonatkozólag sajnos semmiféle adatunk nincs, s a későbbi korban sem játszottak jelentős szerepet. Jelenlétüket mégsem zárhatjuk ki a lehetőségek közül, mert az a központ fenntartásának egyik elengedhetetlen feltétele volt. De ha gazdaságilag jelenlétük meg is erősítette a városi jelleget, a kereskedők jelentőségével aligha versenyezhettek. A város fejlődésének alapja az igazgatási központ, a kereskedelem és az agrárlakosság koncentrációja volt. És hogy ezek az elemek nemcsak gazdasági, hanem társadalmi szempontból is valóban várost hoztak létre, azt éppen az 1212-i immunitás gyakorlati keresztülvitele során felmerülő nehézségek mutatták meg.

2. A prépost uralma alatt

A prépostnak Imre király által adományozott és 1212-ben II. Endre által írásba foglaltatott immunitását két tényező korlátozta: a kialakult polgárság ellenállása és a királyi székhelynek további fenntartása Óbudán.

Az immunitás egyik legfőbb ismérve a királyi bírászkodás helyébe lépő korlátlan földesúri bírászkodás, későbbi magyar terminológia szerint a pallosjog gyakorlása volt. Az 1212-i oklevél „iudicium totius ville”-t adományozott a prépostnak, majd a határjárás után, az oklevél végén még egyszer visszatért erre a kérdésre. Itt „... et iudicium eiusdem terre et villa in ea posite sive villarum, si que sunt in eodem territorio de cetero construende” szavakkal erősítette meg az előzőleg mondottakat, majd néhány sorral alább „nullus preter prepositum Budensem in Budensi villa seu territorio iudicare ... presumat. Si quis autem in prefate ecclesie terra commorans, vel postmodum commoraturus iudicio prepositi Budensis astare contempserit, terra eiusdem ecclesie omnino privetur et terminos eiusdem terre alias abitaturus excedat”.¹³⁰ A prépost bírászkodása ezekkel az előírásokkal megfelelően körülbástyáztattnak látszott. A joghatóság nemcsak a városra, hanem a budai káptalannak adományozott egész területre, valamennyi ezután alapítandó falura¹³¹ s minden rendű és rangú személyre kiterjedt, mert aki nem volt hajlandó elismerni a prépost bírói hatalmát, annak el kellett hagynia a prépostnak adományozott területet.

Az első korszak fejlődésének ismertetése során a városi fejlődésnek elsősorban gazdasági és társadalmi tényezőit kerestük, nem beszéltünk a várossá alakulás jogi oldaláról, nem is beszélhettünk róla, mert ilyen nem volt. Most az immunitással kapcsolatban is csak negatív értelemben foglalkozhatunk vele. A középkori városokat elsősorban gazdasági és társadalmi ismérvekkel határozhatjuk meg, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül a jogi ismérveket sem. A középkori várost nemcsak a termelésben és árúelosztásban elfoglalt helyzete különböztette meg környezetétől, hanem jogi helyzete is. Vagyis nemcsak az a tény tett várossá valamely telepet, hogy annak lakói iparral és kereskedelemmel foglalkoztak,

hanem az is, hogy a környező falvakkal szemben lakói önkormányzattal rendelkeztek és ezen belül különleges jogszokások szerint éltek és ítéleztek, tehát kifelé zárt városi közösséget, kommunizmust alkottak. A városok községi szervezetének kialakulása hosszú folyamat volt, de a XIII. sz. elejére már Európa nagy területén befejezést nyert.¹³² Amit II. Endre 1212-ben írásba foglaltatott, az ennek a fejlődésnek pontosan ellenkezője volt. Nem a várost megillető jogi privilégiumokat adományozta egy gazdaságilag a város funkcióit gyakorló telepnek, és lakosságának, hanem megfosztotta őket attól a viszonylagos előnytől is, amit a királyi birtokhoz tartozás jelentett, s magánföldesúr teljes joghatósága alá kényszerítette őket.

A prépost és az Óbudán már megtelepült városi elemek közti érdekellentét áthidalhatatlan volt, így nem csodálatos, hogy mind az oklevelet kiállító király, mind az oklevélnyerő prépost a bíraskodás terén már 1212-ben ellenállásra számított. 1213 körül valóban újabb oklevél kiadására került sor. II. Endre „universis Bude commorantibus tam clericis, quam laicis, hospitibus et indigenis” intézett mandátumában két ponton erősítette meg az általa adományozott immunitást.¹³³ Az első „ut nulli eandem villam inhabitanti tam civi quam hospiti, cuiuscunque ordinis seu conditionis fuerit, liceat conferre aliis quibuslibet in preiudicium seum dampnum Budensis ecclesie domos vel vineas seu quaslibet res immobiles infra eiusdem ville positas territorium”¹³⁴ A második pont szerint pedig „ut nullus incolarum predicte Budensis civitatis tam de custodiibus regie domus, quam de familiis iobagionum, comitum videlicet et prelatorum ibidem commorantibus a iudicio prepositi et ecclesie. . . aliqua occasione se subtrahere audeat vel exemptum esse contendat.”¹³⁵ A mandátum tehát két ponton is ellentéte annak, amit nyugati értelemben városfejlesztésnek nevezhetünk. Megerősíti az Óbuda feletti földesúri bíraskodást és a prépost, ill. a káptalan számára különleges jogot biztosít az ingatlanforgalomban is. A budai káptalan néhány oklevelében valóban találunk olyan formulát, amely a prépostnak erre a jogára utal kijelentve, hogy az ingatlan elidegenítése „sine preiudicio iuris alicuius, *specialiter ecclesie nostre*”¹³⁶ történt. Ez azonban ismét pontos ellentéte az európai fejlődésnek, amely a város határán belüli ingatlanok forgalmát a polgárok körén belül szabaddá tette.¹³⁷

Az 1213 körüli mandátumból úgy látszik, hogy elsősorban az igazgatási központhoz tartozó népelemek voltak azok, akik a prépost újonnan bevezetett bírói joghatósága ellen tiltakoztak és ellenállást fejtettek ki. Egy 1243. évi oklevél azonban rámutat arra, hogy nemcsak a prelátusok és bárók emberei, a királyi szálláshely őrzői védekeztek a prépost bíraskodása ellen, hanem általában az egész város polgársága jogainak súlyos megsértését látta a prépost bírói joghatóságában. Ebben az esztendőben a budai prépost a király előtt perbe fogta az óbudai polgárokat „super iurisdictionibus sibi debitis denegatis ab eisdem, iudicio scilicet ville et quibusdam aliis”.¹³⁸ A király a perben a prépost javára döntött, de a prépost bírói hatalmát mégis korlátozta „ita scilicet, quod dictus pre-

positus iudicem suum quemcunque voluerit sive de villa eadem, sive de alia constituet, qui super omnibus causis in ipsa villa et dictis civibus incidentibus auctoritate prepositi iudicandi habebit facultatem. Adicientes. . . ut cives dicte ville sex homines fidedignos dicto presentent preposito, qui si ab eodem merito acceptati fuerint, iidem cum iudice preposito, in causis solummodo sanguinis vel ammissionis omnium bonorum assideant et cognoscant. . .”¹³⁹ Ez az oklevél első tekintetre elárulja, hogy kompromisszumról van szó. A király ugyan fenntartotta a prépost bírói joghatóságát, de nem támogatta olyan erőlyesen, mint elődje 1213 körül. Ehelyett elismerte a polgárságnak azt a jogát, hogy a bíraskodásban maga is közreműködjön és a prépost által kinevezett bíró mellé hat úlnököt rendelt ki. A hat személy még a prépost megerősítésétől függött, sőt a prépost alkalmatlanság esetén a személyeket fel is válthatta, közreműködésük azonban a nagyobb bűnügyek tárgyalásánál elengedhetetlen volt. Jellemzőnek kell tartanunk azt is, hogy a hat úlnök éppen a nagyobb ügyek tárgyalásánál vett részt, míg a kisebb jelentőségű perekről nincs szó az oklevélben. Az 1212-i immunitashoz hasonlóan ez az oklevél is a nyugati hatások következtében előállott új helyzetet ismerte el. Itt azonban nem az egyházi intézmény megerősödéséről van már szó, hanem a polgárság megerősödéséről, amely saját jogszokásai szerint élt, és ennek a földesúri bíraskodáson belül is érvényt szerzett. Ettől az időponttól kezdve az óbudai prépost valóban az óbudai polgárság közreműködésével ítélkezett még akkor is, amikor 1355 után már csak a város egy része állott földesúri joghatósága alatt.¹⁴⁰

A városi fejlődés alakulását nyomonkövetve, számunkra ebből az oklevélből a legfontosabb az, hogy Óbudán a XIII. sz. első felében olyan polgári elemek éltek, akik az immunitással rendelkező egyházi földesúrral szemben is ki tudták harcolni a bíraskodásban való részvételt. Ugyanennek a jelenségnek azonban a másik jellemző vonása az, hogy míg Nyugat-Európában ekkoriban már számos nagyváros volt, amely egyházi földesúrával szemben teljes bírói szabadságot vívott ki magának, sőt Magyarországon is voltak már városok, amelyek saját városjoggal rendelkeztek ebben az időben,¹⁴¹ addig Óbuda a teljes önállóságot, a saját bíraskodást nem tudta elérni, meg kellett elégednie azzal, hogy csupán részt vehetett a polgárok közti nagyobb perek tárgyalásában. Nyilvánvaló, hogy a polgárság részéről a városi önkormányzatért a földesúri hatalom ellen vívott harc első fejezetét lezáró kompromisszum volt ez az 1243-i oklevél. Mert ez az állapot nem elégítette ki a polgárokat, s az 1355-i oklevél is rámutat arra, hogy a prépost és a polgárság között a viták továbbra is napirenden voltak.¹⁴²

A prépostnak adományozott immunitást a királyi székhely jelenléte is korlátozta. A királyi szálláshely nemcsak hogy nem szűnt meg a prépostnak adományozott városban, hanem ugyanakkor az új királyi székhely megépítése is megindult.¹⁴³ Igaz, ez a várépítés már tekintetbe vette a prépost privilégiumát és egyrészt a város beépített területén kívül épült fel, másrészt az igénybevett területért a király igen magas

összegű — évi egy aranymárka — bért fizetett a prépostnak földesúri joga elismerése fejében.¹⁴⁴ Az új királyi palota azonban ennek az elismerésnek ellenére is székhelyül szolgált. Rogeriustól tudjuk, hogy IV. Béla a nagyböjtöt szokta volt ott tölteni,¹⁴⁵ Kun László óbudai „continua residentia”-ról beszél,¹⁴⁶ III. Endre özvegye pedig Soproni Istvánt utasítja a vár karbantartására.¹⁴⁷ Nem változott meg a helyzet az első Anjouk korszakában sem, s így 1343-ig Óbudát kell az állandó királyi székhelynek tekintenünk. Mármost bármennyire is figyelembe vette a király a prépost előjogait, a király várnagya és a prépost közt a surlódások elkerülhetetlenek voltak. Tudjuk pl., hogy 1315 előtt a várnagy maga szedette be a csöböradót a prépostnak adományozott területen, s amikor 1315-ben Károly Róbert kénytelen volt a prépost jogát a csöböradóra — az 1212-i privilégium alapján — elismerni, akkor is kikötötte, hogy az 1315. évi termésből még a várnagy szedhesse a csöböradót, nehogy a királyi vár bor nélkül maradjon.¹⁴⁸ 1355-ben arról értesülünk, hogy a révpénzt sem a prépost, hanem a királynéi várnagy szedette.¹⁴⁹ Ilyen és ehhez hasonló jelenségek állandóan korlátozták a prépost immunitásában biztosított jogok gyakorlását és rámutatnak arra, hogy a városfejlesztő elemek közül a királyi vár milyen nagy szerepet játszott a városnak a prépost számára történt eladományozása után is.

A polgárság szemszögéből nézve a királyi székhely jelenléte az adott körülmények közt előnyös volt. Nemcsak azt akadályozta meg, hogy a város földesura teljesen érvényesítse előjogait a város polgárságának rovására, hanem bizonyos gazdasági előnyt jelentett továbbra is. A székhely állandósulásával a székhely körül csoportosuló előkelők számának is növekednie kellett, a külkereskedelem is nagyobb mértékben kereshette fel Óbudát. A XIII. sz. folyamán több olyan jelentős tanácskozásról tudunk, amely Óbudán zajlott le, s amely nyilvánvalóan kereskedelmi hasznot jelentett az óbudaiaknak, vagy az ott megforduló idegen kereskedőknek. A nyugati viszonyokat tekintve azonban a királyi székhely állandósulásának negatív vonásáról sem szabad megfeledkez-nünk, s ez abban nyilvánult meg, hogy nem segítette elő a polgárság önkormányzatának növekedését, hanem csupán csökkentette a magánföldesúr hatalmának kiteljesedését. Kun László idejében még a polgárság átmeneti gazdasági terjeszkedésére is sor került, amikor a király e jellemző szavakkal: „forensibus nostris de Veteri Buda” nevezett óbudaiaknak adományozta Banát.¹⁵⁰ Ezt az adományt a király — ismeretlen okból — visszavette ugyan, de a tényt még így is a polgárság gazdasági előretörésének kell tekintenünk.

1212-ben Óbuda tehát a királyi birtok városi fejlődésnek indult telepéből földesúri várossá lett. Míg a város fejlődésének első korszakában mindazokat a gazdasági és társadalmi erőket megtaláljuk, amelyek a középkori értelemben vett város kifejlődéséhez szükségesek voltak, addig az 1212-i eladományozás ennek a fejlődésnek ellentétes irányt adott. A város eladományozásával a király a további fejlődésnek legfontosabb kellékétől, az önkormányzat lehetőségétől fosztotta meg Óbudát.

Az eladományozással egy időben adott immunitas teljessé tette a földesúr joghatóságát, s bár a földesúri bíraskodás teljességén a király de iure és a jogok tényleges gyakorlásán a királyi székhely fenntartásával de facto részt ütött, de teljesen a prépost hatalmát sem döntötte meg és a várost sem tette szabaddá. A gazdasági fejlődés egyelőre még kedvezett a polgárságnak, a fényűzési cikkek fogyasztói továbbra is a szinte állandóvá váló királyi székhely körül csoportosultak és bizonyos alkalmakkor számuk még emelkedett is. De az egész gazdasági élet a királyi székhelynek és a körülötte csoportosuló fogyasztó rétegnek volt közvetlen függvénye, vele együtt tűntek el azok az elemek, amelyeket városi elemeknek ismerünk fel.

A király által képviselt központi hatalom Janus-arcú istenség volt, míg az egyik oldalon anyagi fellendülést hozott magával és a polgárság kialakulását lehetővé tette, addig a másik oldalon a város kifejlődésének legegyszerűbb követelményeit is megvonta Óbudától. Még inkább ezt tette, amikor 1355-ben a várost azzal a céllal kívánta rendezni, hogy a polgárság, a királyi várnagy és a prépost közötti súrlódásoknak elejét vegye.

3. Az 1355-i rendezés

A prépost, ill. a polgárság és a királynéi várnagy közötti viták készítették Nagy Lajost arra, hogy Óbuda helyzetét rendezze. Mint fentebb láttuk, a király első terve a káptalan kitelepítése volt, ami sokkal inkább megfelelt volna a polgárság érdekeinek, mert a prépost földesurasága helyébe ismét a királyé lépett volna. Ez a terv azonban nem került megvalósításra, helyette a király 1355-ben a várost két részre osztotta fel, az egyik rész a királyné birtokába került, míg a másik rész továbbra is a préposté maradt. A prépost a határ aránytalanul nagy részét kapta meg. Ilyenformán 1355 után a királynéi város polgárainak szülői is nagyobbára a prépostság birtokain feküdtek.

A rendezés időpontjában a XIII—XIV. század harcai már annyira összezavarták a birtokviszonyokat, hogy a királynak külön bizottságot kellett kiküldenie a tényleges helyzet tisztázására. A bizottság megállapította, hogy a prépostot és a káptalant a bírói hatalom gyakorlása, a vásárvám és a csöböradó szedése nemcsak megilleti, de ezeknek a jogoknak a prépost részéről történő tényleges gyakorlása is vitán felül áll.¹⁵¹ Ezzel szemben azt is meg kellett állapítania, hogy a prépost és a káptalan a város feletti tulajdonjogukat (dominium proprietarium) és a hajók vámjához való jogukat bebizonyították ugyan, de emberemlékezet óta nem voltak ezek tényleges birtokában.¹⁵² Az oklevélnek ez a kitétele megerősítheti azt, amit az 1212-i immunitas tényleges gyakorlásával kapcsolatban fentebb megállapítottunk. Az 1212-ben adományozott jogok részben a polgárság ellenállásával találkozottak, mert ez nem volt hajlandó sem a földesúri bíraskodást, sem Óbuda feletti tulajdonjogát elismerni; másrészt a királyi várnagy is csorbította a prépost jogait azzal, hogy a révpénzt a vár jövedelmeihez csatolta és maga szedette be.

A bizottság jelentése alapján a király visszavette az 1212-ben adományozott jogokat,¹⁵³ kivéve a csöböradót és a földesúri bíraskodást, ill. a tulajdonjogot, amelyet a városnak káptalani részében továbbra is a prépost és a káptalan gyakorolt.¹⁵⁴ Meghagyta a király a prépostnak a város feletti spirituale dominiumát, de ezt úgy szabályozta, hogy a királynéi városban a Szt. Margit kápolnát plébánia rangjára emelte. Ennek plébánosát a király presentatio-ja alapján a prépost vezette be, s kettőjük viszonyára nézve a budavári plébánosnak az esztergomi érsekhez való viszonya volt irányadó.¹⁵⁵ A két külön város között felmerülő vitás ügyek elintézése során a fehérvári jog volt érvényes.¹⁵⁶

Ez a királyi rendelkezés lényegét tekintve a város fejlesztésének érdekével teljesen ellentétes volt. Míg ugyanebben a korban Nyugat-Európában a még megosztott városok egységesítése már befejezést nyert, addig Nagy Lajos az addig egységes és topográfiaileg ezután is egységes városként fennmaradó Óbudát két részre szakította szét. Ezzel az intézkedéssel megszűnt a lehetősége annak, hogy a polgárság a város egységét akár gazdasági, akár jogi téren a két földesúrral szemben kivívja. Óbudán egységes városi (községi) szervezet helyett kettő alakult ki, s ráadásul a két szervezet külön-külön magánföldesúr alá tartozott. A középkori város alapvető szervezete, a „communitas civium” nem alakulhatott ki.

A város préposti részében a XIII—XIV. században fennálló viszonyok maradtak fenn, amelyek — mint láttuk — már egy fél évszázaddal korábban sem feleltek meg a polgárság követelményeinek. Változatlanul megmaradt a prépost bírói joghatósága, amelyet az 1243-i oklevél értelmében polgári ülnökökkel együtt gyakorolt, változatlanul fennmaradt a prépost földesurasága és lényegében a csöböradó is. A csöböradó volt egyébként az egyetlen pont, amelynél a király részletekbe menően belenyúlt a polgárság és prépost viszonyába, amikor előírta, hogy az adót pozsonyi mérővel kell szedni.¹⁵⁷ Ettől eltekintve a prépost magánföldesurasága alatt maradó városrész helyzetén a király semmit sem könnyített, az ott lakó polgári elemeknek az 1355-i rendezésből semmi hasznuk sem volt.

Még kevésbé intézkedett a király a királynéi városrész lakóiról. A királyné városrészére vonatkozólag ez a rendezés elvileg nem jelentett mást, mint a földesúr személyének cseréjét. A prépost helyébe a királyné lépett. A királynéi városnak XV—XVI. századi bírait és esküdtjeit is ismerjük, de sajnos nem tudjuk, hogy a város vezetői milyen módon kerültek a város élére, királynéi kinevezés vagy a polgárok választása útján-e? Az oklevelekből mindenesetre úgy tűnik, hogy a királynéi városrésznek nagyobb szabadság jutott, mint a prépostinak, de abból a tényből, hogy a klarisszák a város területén belül független földesúri szervezetet alakíthattak ki, arra kell következtetnünk, hogy a királynéi város sem érte el a középkori városok önkormányzatát. A királynék által adott szabadalmakból sokkal inkább a középkori földesúri fenntartás alatt álló mezővárosnak képe bontakozik ki.

Nagy Lajos intézkedése egyházi téren is ellentéte volt a városi fejlődésnek. A középkori város kifelé egyházi téren is zárt egységet alkotott, amelyen belül a plébániatemplom vitte a vezető szerepet. Mind a plébániatemplom, mind a város számtalan egyéb hozzá kapcsolódó egyházi intézménye a városi *communitas* kegyurasága alá tartozott. Ezzel együtt járt, hogy a plébános nem püspöki kinevezés, hanem a polgárok választása révén került a hívek élére.¹⁵⁸ A városok ezen a téren annyira kényesek voltak, hogy még ott is igyekeztek a város függetlenségét keresztülvinni, ahol a plébánia felállításának az egyházi viszonyok útját állták. Pozsony pl., ahol ugyancsak egy társaskáptalan akadályozta a város patronatusi jogainak érvényesítését, 1308-ban a káptalannal külön szerződést kötött a polgárság jogainak érvényesítésére.¹⁵⁹ A földesúr presentatiója és az egyházi előjáró kinevezése — ami az óbudai Margit templom plébánosának esetében is fennáll — a magánföldesúri patronatus alatt álló egyházak tipikus esete.¹⁶⁰

Összefoglalóan azt kell megállapítanunk, hogy az 1355-ben végrehajtott rendezés a prépost földesurasága alatt álió egységes Óbudát két magánföldesúr alatt álló részre osztotta fel. A két rész közül kétségtelenül a királynéi városnak volt nagyobb függetlensége, de ez sem haladta meg az ebben a korban Magyarországon szokásos mezővárosi függetlenség mértékét. Nagy Lajos rendezése Óbuda fejlődésének szempontjából tekintve a város addigi egységének megsemmisítését, a további fejlődés útjának elzárását jelentette. A X—XIII. században olyan szépen fejlődő város már csak topográfiaileg képezett egységes egészet.

Hiba lenne, ha Óbuda XV. századbéli hanyatlásának okát egyedül a király 1355-i intézkedésében keresnénk. A mezővárosi szintre történő lesüllyesztés nem egyedül a jogviszonyokban beállott változásnak volt következménye. Nem egy olyan várost ismerünk, amely a XIV. sz. folyamán jogi helyzetének hátrányos volta ellenére is kiharcolta további fejlődésének útját. Tudjuk, hogy Bártfa a XIV. században váltotta ki magát soltészának gazdasági és jogi fennhatósága alól,¹⁶¹ Kassa az Omodékkal szemben fegyveres harcban verekedte ki magának a további emelkedéshez szükséges feltételeket.¹⁶² Óbuda esetében sem egyedül az 1355-i királyi rendelkezés okozta a város hanyatlását, döntő része volt benne a gazdasági helyzet változásának is. Óbuda levéltárának pusztulása miatt ennek a változásnak mozgó erőt megint csak nem a közvetlenül Óbudára vonatkozó okleveles anyagból, hanem a kereskedelmi fejlődés általános változásából kell kikövetkeztetnünk.

Amikor az előző fejezetben Óbuda várossá fejlődését vizsgáltuk, rámutattunk arra, hogy a döntő városfejlesztő réteget kereskedők képezték, akiket elsősorban az igazgatási központ vonzott Óbudára. Azt is kimutattuk, hogy a külkereskedelem óbudai szereplése még arra a korszakra esett, amikor Magyarországnak szoros kapcsolatai voltak a déli, bizánci és keleti, orosz kereskedelemmel. Amikor ebben a kereskedelemben a nyugati kapcsolatok javára állott be változás, akkor elsősorban a királyi székhely kedvező hatása nyilvánult meg Óbuda kereskedelmi

helyzetében. A XIV. sz. derekán a város éppen ezen a ponton kapta az első súlyos csapást. Előbb Visegrád,¹⁶³ majd Buda¹⁶⁴ lépett előtérbe, s 1343-ban a királyi székhely Óbudán teljesen megszűnt, a vár az özvegy királyné, Erzsébet birtokává lett.¹⁶⁵ A királlyal együtt költöztek el az előkelők is, akiknek most már Visegrádon, Maroson vagy Budán volt házuk, ott vásárolták meg a szükséges cikkeket. A kereskedelem ennél fogva ismét megváltoztatta útvonalát, s a megyeri rév helyett most a jení és főképp a pesti révet részesítette előnyben. Nem volt már szükség a megyeri révre és nem volt szükség Óbuda érintésére sem, a kereskedelem központja Buda lett, s ezzel a helyzettel — bizonyos mértékben — csak Pest tudott lépést tartani.

A királyi székhely elköltözése és a vele együtt járó hanyatlás nyomai közvetlenül az óbudai vonatkozású anyagban is megállapíthatók. A XIV. sz. derekától a mohácsi vészig terjedő időszak óbudai vonatkozású oklevelei semmi nyomot sem tartalmaznak kereskedelmi kapcsolatokról, nagyobb arányú iparúzésről, hanem egyszerű mezőváros képét tükrözik vissza. Már a piac topográfiájának ismertetésénél rámutattunk arra, hogy a vezető szerepet a mészárosok játszották. Nem tekinthetjük a véletlenül fennmaradt oklevelek játéknak, hogy míg egyetlen más bolthelyiségre — a domus apotecariorum kivételével — nincs adatunk, addig a mészárszékekre viszonylag nagyszámú oklevél maradt fenn.¹⁶⁶ Nem lehet véletlen az sem, hogy a foglalkozást jelző nevek közt is a mészárosok többször szerepelnek.¹⁶⁷ Azt hisszük, hogy valóban ők voltak a legelőkelőbbek az óbudai piacon 1355 után, ami önmagában véve is fejletlen gazdasági viszonyokra mutat.¹⁶⁸

A mészárosok vezető szerepét erősíti meg a domus apotecariorum esete is. Tudjuk, hogy építésére későn, valószínűleg 1343 és 1369 közt kerülhetett sor, s a felmerült költségeket a királyné viselte. Apotecariusok azonban nem fordulnak elő, csupán egy bírói tisztséget is viselő „Patika” nevű család két tagját ismerjük.¹⁶⁹ Ha a klarisszák az épületet valóban kereskedőknek adták volna bérbe, akkor ennek a klarisszák viszonylag jól megőrzött okleveles anyagában valami nyomot kellett volna hagynia. Ismerünk óbudai polgárokat, akik a domus apotecariorum-ban végre-nedelkeztek, sőt ott is haltak meg, de a végrendelkező hérlő nem volt kereskedő.¹⁷⁰ Mindebből arra következtethetünk, hogy amikor Erzsébet királyné a házat felépítette, akkor már nem volt olyan pezsgő kereskedelmi élet Óbudán, amely ezt tényleg szükségessé tette volna. Ez a ház is túlzottan hathatott az óbudai környezetben, mint ahogyan a prépostsági templom is annak tűnt a XV. sz. végén.

Az oklevelekben előforduló polgárnevek érdekes felvilágosítást adnak a város lakosságának összetételére is. Igen kevés név áll ugyan rendelkezésünkre, de az iparosok összetételére és a vezető családok nevére vonatkozólag egyet s más mégis elárulnak. Összesen 10 ipari foglalkozást jelentő latin és magyar elnevezés közül 2 mészáros, 2 ács, 1 szűcs, 1 vitripar, 2 cipész és valószínűleg két bognár („fenekező”) található.¹⁷¹ A foglalkozást jelentő nevek közt ezeken kívül csak a már említett

„Patika”-család két tagja, 1 vámos, 2 deák fordul elő.¹⁷² A helynevekből alkotott családnevek is szűk körre mutatnak, a (Pilis-)Szántói, Bogdányi, Győri, Ürömi, Borosjenői, Fehérvári, Budai és (Pilis-)Csabai nevek mind a közelebbi környékre utalnak és az általánosságban mozgó Somogyi és Zalai mellett a Pécsi név jelenti a legtávolabbi országrészt.¹⁷³ Nyoma sincs a hazai városainkra annyira jellemző külföldi városnevekből alkotott családneveknek.

Teljesen összhangban áll ezzel a képpel a középkorból fennmaradt végrendeletek tartalma is.¹⁷⁴ Szőlők, telkek, házak fordulnak elő bennük, de sehol sem találkozunk akár pénzben kifejezett, akár kereskedelmi árukból vagy kihelyezett kölcsönökből álló vagyonnal. Más oklevelek tartalma is megerősíti ezt az állítást, mert a szőlőkről szóló oklevelekben a tulajdonosok és a szomszédok közt mindenféle idegen, elsősorban budavári, pesti és felhévízi polgárokkal találkozunk. Az óbudai lakosság anyagi helyzetének romlása a XV. sz. végére olyan fokot ért el, hogy idegen városok polgárai behatolhattak az óbudai szőlőhegyekre és ott kiterjedt birtokokat szerezhettek.

A mézárások elsősége, a kereskedők hiánya, a fejletlen iparra és a közeli falvakból vagy városokból való származásra mutató családnevek, a szegényes végrendeletek, az óbudai dombokon idegenek kezében levő szőlők mind egy végeredményt erősítenek meg: Óbuda a XIV. sz. második felében mezővárossá süllyedt le, amelyben az ipar és a kereskedelem gyengén volt képviselve, a gazdasági élet alapja ismét a bortermelés lett, a lakosság szűkös anyagi viszonyok közt élt, elzárva a fejlődés lehetőségétől. S ennek a süllyedő gazdasági életnek volt hűségese kifejezője az 1355-i oklevél, amelyet cseréről szóló oklevélnek, concambialinak neveztek, s amelyben a király és a budai prépost birtokot cseréltek, a birtokon élő óbudaiak rovására.

III. Összefoglalás

Óbuda középkori fejlődésében három korszakot különböztettünk meg. Az első korszak a honfoglalástól a XII. sz. végéig tartott, befejezését az 1212-i oklevél jelzi. Ez alatt az időszak alatt a városi fejlődés gazdasági téren lényegében befejezést nyert. A honfoglaláskori fejedelmi központ a királyság első századában igazgatási központtá alakult át és egyházi téren a budai káptalan megalapításával, valamint a királyi szálláshely létrejöttével erősödött meg. Ez az igazgatási centrum alkotta a város egyik magvát, ez vonzotta maga köré a környék agrárlakosságának egy részét. Ugyanez a központ, főképpen a központban élő fogyasztóréteg volt az oka annak, hogy a bel- és külkerkedelem útvonalát megváltoztatta és az óbudai révén át Óbudát is felkereste. Topográfiaiilag az első prépostsági templom és az ismeretlen helyen fekvő királyi szálláshely mellett kialakult az óbudai piac is. Óbuda tehát gazdasági értelemben véve várossá lett. Ugyanebben az időszakban sajnos nagyon keveset

tudunk a város lakosságának összetételéről, semmit a város jogi helyzetéről. Tudjuk, hogy a városlakók közt az előkelők kísérete és a királyi szálláshely személyzete mellett bortermelő agrárlakosság és kereskedők éltek a városban. Fel kell tételeznünk iparosok jelenlétét is, bár erről maguk az oklevelek hallgatnak. Jogi szempontból a középkori városok önkormányzatának semmi nyoma sincs, nem tudjuk, ki vezette a város ügyeit, és ki kikkel együtt ítélkezett a lakosok közt felmerülő peres ügyekben.

1212-ben ezt a gazdasági szempontból városnak tekinthető telepet a középkori polgárság természetes szövetségese, a király a budai prépostnak adományozta el. Az adományozással együtt megszerzett immunitás tényleges keresztülvitelét azonban részben a polgárság akadályozta meg, részben az tette lehetetlenné, hogy az immár préposti városban továbbra is fennmaradt a királyi székhely. A lakosság összetételében látszólag semmiféle változás sem történt egyelőre, a gazdasági helyzet ugyan a kereskedelmi kapcsolatok nagyarányú változását mutatja, de ez nem befolyásolta Óbuda helyzetét. A polgárság eredményesen vette fel a harcot a prépost ellen is, 1243-ban elérte, hogy a király a prépost bírói joghatóságát a polgárság javára korlátozta. Nyilvánvaló, hogy ezek az eredmények elsősorban a királyi székhely jelenlétének voltak köszönhetőek mind gazdasági, mind jogi téren. Az ideális állapot azt követelte volna, hogy a prépost elleni harcban a polgárság még jobban összeforrjon és kiverelkedje magának a teljes gazdasági és jogi függetlenséget.

A XIV. sz. folyamán, a város fejlődésének harmadik szakaszában mégsem ez történt. A királyi székhely elköltözésével megritkult a polgárság, megszűnt a kereskedelem. A gazdasági hanyatlással együtt járt a jogi is. 1355-ben az egységes Óbuda helyén két külön magánföldesúri mezővárost hozott létre a királyi rendelkezés. Ezután élénk gazdasági életnek már a nyomait sem találjuk meg, a megmaradó agrárlakosság és a fejletlen ipar a nagybirtokok központját alkotó mezővárosok életét élte tovább a török hódoltságig.

Úgy hisszük, Óbuda fejlődése jellemző példája a magyar város-történet első fejezetének. A két világháború közt Schünemann erről a fejezetről azt állította, hogy nem létezett, mert a nyugati városlakó elemek betelepüléséig nem volt Magyarországon olyan társadalmi erő, amely városokat hívhatott volna életre. Vele szemben Pleidell Ambrus a római kontinuitás mellett szállt síkra. Pleidell dolgozatának elvitathatatlan érdeme, hogy a kutatás figyelmét a kontinuitás kérdésre irányította, eredményeit azonban a régészet nem igazolta teljes mértékben. Schünemann tagadó álláspontjával azonban — éppen Óbuda esetében — foglalkoznunk kell. A középkori városról ugyan számos ideális képet rajzoltak a múlt század végén és a századforduló korában, de a város fogalmának meghatározása mégsem sikerült. Schünemann is elismerte, hogy pontos definíciót a középkori városról nem alkothatunk, mert minden meghatározás a meghatározó szempontjának érvényesíté-

se; olyan meghatározást pedig, amely a középkori város ismérveit minden szempontból kimerítené, szinte lehetetlenség megalkotni. Ennek a módszertani nehézségnek tudatában mi sem pusztán az elméleti meghatározás útját fogjuk követni, hanem Óbudát a későbbi, középkori városnak tekinthető magyarországi települési egységekkel fogjuk összehasonlítani.

A város fogalmát elsősorban gazdasági szempontból kell vizsgálat alá vennünk. A középkori várost gazdasági szempontból az jellemzi, hogy a lakosság túlnyomórészt iparral és kereskedelemmel foglalkozik. Így tekintve a kérdést, helyesnek kell találnunk azokat a törekvéseket, amelyek a város legfontosabb jellemzőjét egyrészt a piacban, másrészt abban látják, hogy a város élelmiszerbehozatalra szorul. Az első megállapításhoz rögtön hozzá kell tennünk, hogy a középkori városok nem voltak kizárólag ipari és kereskedőtelepek, a mezőgazdaság mindvégig jelentős szerepet játszott bennük. A mi magyarországi városainkat is jellemzik ezek a vonások. A piac valamennyi nagyobb városunk legfontosabb vonása, s nemcsak a terméketlen területen fekvő bányavárosok szorultak mezőgazdasági cikkek behozatalára, de még azok a városok is, amelyeknek a bortermeles erős mezőgazdasági jelleget kölcsönzött, mint pl. Pozsony, Kassa. Így tekintve a kérdést, bizvást állíthatjuk, hogy Óbuda gazdasági szempontból városi jellegű település volt. A megyeri rév szerepe, a korán kialakult piac és az a tény, hogy mezőgazdasági művelésre alkalmas terület — a szőlőhegyek kivételével — csak kevés volt Óbuda határában, egyaránt városnak minősítik Óbudát.

Még szorosan a gazdasági szemponthoz tartozik a település is. Középkori városaink sűrűn beépített, összezsúfolt telepek voltak, amelyeket tornyokkal megerősített, kapukkal ellátott városfal vett körül, központjukat pedig a vásár helye, a piactér alkotta. Az okleveles adatok alapján Óbudán a városfalak létezését kimutatni nem tudjuk, és a piacteret sem tudjuk közelebbről meghatározni, bár létezéséhez semmi kétség sem férhet. A város erődítmény, nyílt települési formája sem felelt meg a későbbi magyarországi középkori városok jellegének.

A középkori várost azonban nemcsak ezek a gazdasági ismérvek jellemzik, hanem bizonyos társadalmi forma is, amely a gazdasági helyzeten alapul és jogi kritériumokban jut a legélesebben kifejezésre. Ilyen szempontból tekintve középkori városainkra egyformán jellemző, hogy királyi városok voltak, azaz függetlenek, és kifelé zárt egységet alkottak. Ennek a függetlenségnek és egységnek kifejezője a független városi igazságszolgáltatás, a városjog, a város igazgatási szervezete és a város oklevelein látható pecsét, a „sigillum civitatis”. Mindebből Óbudán nem sokat találunk meg. A város nem volt független, hanem 1212 után a magánföldesúr joghatósága alatt állt. Nem tudott teljesen kifejlődni a polgárok bíraskodása sem, csupán a földesúr mellett működő ülnökök voltak a polgárság képviselői. A királynéi városnak ugyan a pecsétjét is ismerjük, de az igazgatást a földesúr tetszés szerint korlátozhatta, mint az a klarisszák esetében és a királyné

által adományozott nemesi jogú házak esetében is nyilvánvaló. Nem volt Óbudának városjoga sem.

A jogi viszonyok a gazdasági rendre is kihatással voltak. A városon belüli társadalmi rend kifejezőjeként városaink egy része árumegállító joggal, az ezzel együttjáró útkényszerrel és az idegen jogát és kötelességét szabályozó előírásokkal rendelkezett. Mindezekből Óbudán nem mutatható ki semmi.

Végül nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt sem, hogy városaink kulturális központok szerepét játszották. Ezt Óbudán már jóval az egyetem megalapítása előtt is megtaláljuk. A budai prépostság, az ezzel kapcsolatos intézmények, a litteratusok korai megjelenése és viszonylag nagy száma arra vall, hogy Óbuda még akkor is birtokában volt kulturális jelentőségének, amikor a várost jellemző gazdasági erők már régen elhagyták.

A várost jellemző elemi, gazdasági ismérveket tehát megtaláljuk Óbuda esetében, de a társadalmiakat csupán csökevényesen, a jogiakat egyáltalán nem. Mindez mégsem jelenti azt, hogy Óbuda nem volt város a XI—XIII. században. Csupán annyit jelent, hogy Óbuda korábbi várostípust képvisel, amelyben későbbi városi fejlődésünknek nem egy fontos vonása hiányzott még. Fejlődésének végső tanulsága tehát az, hogy Magyarországon létezett olyan város jellegű település, amely már a nyugati (flamand, német, olasz) hatásokat megelőzve alakult ki, s teljesítette a középkori város funkcióit anélkül, hogy külsőleg és belsőleg az európai város minden fontosabb ismérével rendelkezett volna. Ilyennek kell tartanunk nemcsak Óbudát, hanem Pestet, Pécsét, Nyitrát és talán még más városokat is, amelyeknek múltját eddig még nem kutatták fel kellőképpen. Pest esetében ez a város tovább fejlődött és a későbbi középkori város típusává alakult át. Óbudán a fejlődésnek ezt a további, a XII—XIII. században lejátszódó szakaszát már nem figyelhetjük meg, mert ekkor az általános magyar fejlődéssel ellentétben Óbuda földesúri mezővárossá süllyedt le. Óbuda középkori fejlődése csupán annak szemléltetésére alkalmas, hogy a XI—XII. században is voltak Magyarországon város jellegű telepek. Ez az eredmény az, amivel Óbuda a magyar várostörténet első fejezetéhez hozzájárulhat.¹⁷⁵

JEGYZETEK

¹ Szilágyi J., *Aquincum*. Bp. 1955, 26.

² Uo. 23.

³ A kontinuitást tárgyaló legújabb irodalomból ki kell emelnünk *Planitz, H.*, *Die deutsche Stadt im Mittelalter*. Graz—Köln 1954, 24. skk., *E. Ennen*, *Frühgeschichte der europäischen Stadt*. Bonn 1953, 85. skk., *H. Petrikovics*, *Das Fortleben römischer Städte am Rhein und Donau im frühen Mittelalter*. Trierer Zeitschrift 1950, 72—81.

⁴ *Pleidell A.*, A magyar várostörténet első fejezete. Századok 1934 és kny. (lapszámok kny. szerint), *Dercsényi D.*, Újabb régészeti kutatások és a pannóniai kontinuitás kérdése. Századok 81/1947, 203—211. *Radnóti A.*, Pannóniai városok

élete a korai feudalizmusban. MTA történeti-társadalmi oszt. közleményei 1954. Radnóti véleményéhez módszertani szempontból csupán annyit szeretnénk hozzá-
füzni, hogy a kontinuitás kérdésénél túlságosan a védelemre, a katonai helyzetre
fektette vizsgálatának súlyát. Véleményünk szerint a kereskedelmi viszonyokat
feltétlenül figyelembe kell venni a kérdés tárgyalásánál.

⁶ Nagy L., Az óbudai cella trichoia a Raktár utcában (Az aquincumi
múzeum 1930. évi ásatása), 1931, 25. skk., Budapest az ókorban (Budapest tör-
ténete I.), szerk. Alföldi A., Nagy L., László Gy. Bp. 1942, 765. skk.

⁶ H. Strahm, Zur Verfassungstopographie der mittelalterlichen Stadt
mit besonderer Berücksichtigung des Gründungsplanes der Stadt Bern,
Zeitschrift f. Schweizerische Geschichte XXX/1950, 378. skk. Strahm itt
kifejti, hogy „kein Gebäude, kaum eine Strasse oder ein Platz... sich seit der
römischen Zeit im Grundriß gleichbleibend erhalten hat”, s a középkori város
települési szempontból is új alakulat még akkor is, ha a római táborfalakat a
középkori város átvette. Úgy véljük, hogy a települési kontinuitás nemcsak azt
jelenti, hogy egy bizonyos hely folyamatosan lakott hely volt, hanem azt is,
hogy — római városok esetében — a város formája is fennmaradt. Erről Óbuda
esetében egyelőre azért sem lehet szó, mert 1. nem ismerjük sem a tábor, sem a
canabae pontos topográfiáját, — 2. annyit még töredékes adatok alapján is meg-
állapíthatunk, hogy pl. a prépostsági templom környékén más volt a római és
más a középkori helyzet, „az eddig feltárt alaprajzok tanulsága szerint a nagy
egyházi épületek környezete más lehetett” (Schauschek J., Óbuda 18. századi
beépítettsége és a légiótábor helye, Arch. Ért. 1949. 65).

⁷ Szilágyi J., Kutatások Aquincumból. Arch. Ért. 1949, 73—77.

⁸ Így említi meg pl. az 1212-i (Bp. O. I. 6.), az 1355-i (B. Szabó, Egyh.
int. 60. sz.), és az 1524-i (Uo. 185. sz.) határjárás és egy 1510-i oklevél (Uo. 170. sz.).
Vö. Glaser L., Dunántúl középkori úthálózata. Századok 1929. és kny. (lapszámok
kny. szerint!) 10, 17.

⁹ B. Szabó, Egyh. int. 28.

¹⁰ Uo. 29. Az úton római pénzek mellett — sajnos közelebről meg nem
nevezett — „népvándorlási pitykét, azután magyar pénzt” és amuletteket találtak
az ásatás során. Térképre vitte a sárga sávot Csemegi, Óbudai kir. vár. 7.

¹¹ Szilágyi J. (Aquincum. 23.) szerint a római tábor centruma is erre a tájra
esik.

¹² Anonymus, „Et portum ubi transitum fecerunt, portum Moger nomina-
verunt...” Szentpétery, I., Scriptores Rerum Hungaricarum, I. 94.

¹³ „sicut rex Ladislaus ad usum eiusdem ecclesie ordinaverat” Bp. O. I. 3.

¹⁴ „sed quod ad dominium proprietarium et tributum navium, quod ad
presens pro castro nostro exigitur, licet iura eorum exhiberent, non tamen in ipso-
rum possessione a tempore, cuius non extaret memoria, eos unquam constabat
extitisse vel fuisse” Fejér, CD. IX/2. 370.

¹⁵ D1. 5631.

¹⁶ Bp. O. I. 3.

¹⁷ D1. 5631.

¹⁸ Szilágyi J., Arch. Ért. 1949.

¹⁹ Arch. Ért. 1878 (XII), 125.

²⁰ Belitzky János, Észrevételek Budapest koraközépkori helyrajzához
(Tallózás Budapest és környéke múltjából. 2) Bp. 1941, 17.

²¹ Csemegi, Óbudai kir. vár. 8.

²² B. Szabó, Egyh. int. 60. sz. A két lehetséges megoldásra lásd Belitzky,
Észrevételek. 14—15. l. és a 40. lapon közölt 3. sz. vázlatot. Véleményünk szerint
az „A” változat a helyes (Belitzky is ezt tartja valószínűnek).

²³ 1465-ben a budai káptalan panaszt tesz, hogy „prepositus et capitulum
habeant quoddam tributum circa Calidas Aquas Superiores Budenses in portu
Danobii in comitatu Pilisiensi habitum, quod condam... Geysa secundus...
donasset, quodque tributum fori Geysa vocaretur ... capitulum ab eo tempore
in pacifica possessione huiusmodi tributi extiterint... ac ab omnibus tam ascen-

dentibus, quam descendentibus in navi per Danobium tributum exegerint ac omnes, qui ipsium tributum sive solutionem tributi a loco ipsius tributi incipiendusque ad Veterembudam et deinceps infra metas eiusdem compullerint..." *Knausz, Magyar Tört. Tár XII. 21.*

²⁴ „necon tributum fori cum cybrionibus vinearum in privilegio clare memorie H(emerici) fratris nostri, regis illustris continetur” Bp. O. I. 10.

²⁵ L. alább

²⁶ Bp. O. I. 20.

²⁷ Uo. I. 242.

²⁸ *Kerényi A., Egy XII. századi óbudai bizánci pénzlelet.* Bp. Rég. XV (1950) 524. Közvetve a kereskedelem fejlett voltára utal a Méry által ismertetett óbudai pénzváltómérleg, amely a 12. sz. második felétől a tatárjárásig terjedő időszakban kerülhetett a földbe. *Méry I., Árpádkori pénzváltó mérleg.* Folia Archeologica VI/1954, 106. skk.

²⁹ *Fejér CD. IX/2. 370.* „pro certo comperimus prepositum et capitulum antedictos quoad iurisdictionem et ipsius exercitium ac tributum fori ... clarum ius habere et in ipsorum consistere possessione pacifica et quieta”. Érthetetlen, hogy *B. Szabó* (Egyh. int. 59. o.) 1. j. miért következtette ebből az oklevélből azt, hogy mind a királynéi, mind a préposti városban külön-külön piac engedélyezésére került sor. Erre sem az oklevél, sem egyéb történeti források nem jogosítanak fel. Az oklevél egyenesen a következőket mondja: „Econverso autem iamdicti prepositus et capitulum renunciantes omnibus iuribus et dominio, quas in ea parte civitatis seu oppidi, quam nobis metaliter consignaverunt, ac iurisdictione necnon tributis tam fori, quam navium habere pretendebant...”

A placet maga kétségtelenül a királynéi városban feküdt. Ezt bizonyítja: 1. Erzsébet királynénak a mészárszékek ügyében kiadott 1369-i oklevele (az „in foro vel platea civitatis nostre Bude” levő mészárosok a királynéi várnagynak és a királynénak kötelesek felgyut beszolgáltatni). D1. 5813. — 2. Szilágyi Erzsébet 1472-i oklevele, amelyben az óbudai apácák „in teatro dicte civitatis nostre Veterisbudensis” levő mészárszékét visszahelyezteti eredeti helyére. Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Litt. Orig. no. 665. — 3. Ugyancsak ennek a mészárszéknek egyik perében 1493-ban „Nos Anthonius Demether iudex, necnon Stephanus Telky, Blasius Pechy, Gregorius Fwthamoth, Johannes Somogy iurati cives civitatis reginalis Veterisbudensis...” ítéleznek. Uo. 675. — 4. Anna királyné 1503-ban Óbudai Ferenc deáknak telket adományoz, s az adó fizetése alól felmenti. Ezt a „fundum curie in prefata civitate nostra Veteri Budensi, retro domum dicti Francisci litterati” kell keresnünk, s a kérdéses másik ház (amely mögött az adómentes telek fekszik) egy 1500-i nádori oklevél szerint „ibidem Veteribude in comitatu Pilisiensi existenti habitam, in teatro eiusdem civitatis” volt található. *Sümeghy D., Sopron vármegye levéltárának oklevélgyűjteménye.* 1925, 178, 165.

³⁰ D1. 5785. *B. Szabó* (Egyh. int. 102. sz.). tévedésből írt „kórházat”. Meghatározását nem fogadhatjuk el. Az *apoteca, apotecarius* a középkorban a kereskedők egy fajtáját jelenti a magyarországi latinságban is. Álláspontunkat részben Bartal adatainak vizsgálatára, részben más források tanúságára alapoztuk.

Bartal (*Glossarium mediae et infimae latinitatis*) az *apotecarius* szónak három értelmét ismeri: 1. *medicamentarius*, ennél a meghatározásnál Bartal a Brüsszeli okmánytárra (*Hatvani M., Magyar tört. okm. a brüsszeli orsz. levéltárból és burgundi könyvtárból* II. 50) hivatkozik. Ennek a kötetnek anyaga időben a XVI. század derekára esik (1538–1553) és amint még azt látni fogjuk, a XVI. században az *apotecarius* fogalom már egészen mást jelent, mint a XIV. században. — 2. *librarius*, — 3. *confector medicinarum, pharmacopaeus*. Itt már XIV. századi adata is történik hivatkozás éspedig a Mon. Strig. II. 715. o.-on található oklevélre. Ebben az oklevélben a *budai káptalan* (!) 1315-ben „ad petitionem discreti viri magistri Petri medici et confectoris medicinarum, cuius Castri noui montis pestensis” küld ki Budára s foglalja írásba Péter végrendeletét. Ugyanebben a tárgyban oklevelet állított ki a hévizi kereszties konvent (1315. dec. 20., Mon. Strig. II. 716) és a budai Boldogasszony plébánia-templom papjai (1316. jan. 5. Uo.),

Ez utóbbi oklevelet Tamás esztergomi érsek is megerősítette (1316. márc. 16. Uo. 721.). Mindhárom oklevélben — tehát a hévizi keresztesek, a plébániatemplom papjai és Tamás esztergomi érsek által kiállított oklevélben — minden alkalommal ugyanúgy a „*medicus et confector medicinarum*” szavakkal nevezik meg Pétert, mint ahogyan a budai káptalan tette. Ugyanez a Péter azonban 1303-ban egy budai szőlőt adott el az esztergomi keresztesek konventje előtt és itt már „*magister Petrus fisisus et apotecarius*” szerepel. Ezekből az adatokból úgy látszik, hogy az *apotecarius* = *confector medicinarum*, magyarul gyógyszerész.

Az általános európai fejlődés tükrében azonban ez az adat egészen más színezetet nyer. Az *apoteca* és *apotecarius* szavaknak is más értelme volt a középkorban. Du Cange szerint az *apotecarius* értelme: 1. *qui apotecas tenet*, 2. *negotiator*, 3. *apothecarum vel horreorum curatores*. Az *apotheca* kezdetben mindenféle raktárt jelentett, a magtártól kezdve a könyvtárig (innen a Bartal szerinti *librarius* értelmezés is). A német terület fejlődését Below foglalta össze: „Das Wort Apotheke bedeutete im Mittelalter von Haus aus einen Krahladen, eine Verkaufsbude. Allmählich verengte sich der Begriff so, dass es einen Kaufladen bezeichnete, in dem vorzugsweise Gewürze, Hülsenfrüchte und Arzneistoffe, neben diesen Waren aber auch Konfekt, Wachs, Salpeter, ja sogar Papier und Seidenstoffe verkauft wurden. Eine weitere Stufe war es, dass das Bereiten und Verkaufen von Heilmitteln den Hauptbegriff der Wörter Apotheke und Apotheker bildete. Verkaufsstätten in denen Arznei (neben anderem) feilgeboten wird, lassen sich nun seit der zweiten Hälfte des XIII. Jahrhunderts nachweisen” (*G. v. Below*, Das ältere deutsche Städtewesen und Bürgertum (Monographien zur Weltgeschichte VI.) Bielefeld—Leipzig 1898, 60.) — *Berendes, J.* könyvében (Das Apothekenwesen. Seine Entstehung und geschichtliche Entwicklung bis zum XX. Jahrhundert. Stuttgart 1907, 84. skk.) még részletesebb adatok állanak rendelkezésre arról a fejlődésről, amelynek folyamán az *apotheca*-k közül a „gyógyszertárak” kiválnak. A legújabbán készült lengyel középlatin szótár is ezt a fejlődést tükrözi vissza. Az *apotheca* szó értelme a lengyelországi fejlődésben 1. *repositorium, reconditorium*, 2. *taberna institoris, laniena*, 3. *officina medicamentorum*. A fejlődés kronológiájára leginkább az jellemző, hogy míg a *taberna institoris* értelmet alátámasztó adatok a XIII. századból valók, addig az *officina medicamentorum* értelemben a XV. században fordul elő először. Az *apothecarius* szó értelmezését ugyanez a szótár a következőképpen sorolja fel: 1. *institor, venditor* (praecipue *cuppediarum*), 2. *medicamentarius, pharmacopola* (Lexikon mediae et infimae latinitatis Polonorum Vol. I. fasc. 4. p. 613, 614.). A lengyel anyag tanúságtételét azért tartjuk különösen fontosnak, mert a kérdéses oklevelet kiállító királyné is lengyel származású volt.

A hazai adatok közül sajnos csupán Zágráb, Pozsony és Buda kiadott adatai állanak rendelkezésünkre. Az *apotheca* szónak Zágrábban is „bolt” a jelentése még a XV. század végén és a XVI. század elején is. (1477: *necon penes viam communem a parte occidentali et inter apotecam prefati Pauli aurifabri a septemtrionali...* Mon. hist. cittis Zagrabiae XI. 35.; 1488: „*Michael fregit in nocte apotecam Marci institoris, ibidem recepit quamplures res et bona mercionialia*” Uo. VIII. 55.; 1509: „*quando ad ecclesiam (ivisset) Donko Petrowych, inter apotecas tunc ibi sedit Michael Oprasnych...*” Uo. VIII. 192.). Az *apothecarius*-ok között azonban a 14. század végén itt is előfordul egy Jakmo nevű apotecarius, aki egyben orvos is volt (mint apotecarius szerepel Uo. IV. 58, 61, 62, 67 stb., mint *medicus* V. 3, 49.).

Pozsonyról Ortway írja, hogy a gyógyszerészek más cikkeik eladásával is foglalkoztak, olyanokéval, amelyeknek eladása a szatócsok (kramer) működési köréhez tartoztak (*Ortway T.*, Pozsony város története. II/4. 277—280.). Megerősíti ezt az a tény, hogy a nyugat-magyarországi harmincad forgalmában a gyógyszereszek szatócsok hozzák be, más szatócsárúkkal együtt (*Kováts F.*, Nyugat-Magyarországi áruforgalma a XV. században, Bp. 1902, 169.).

A budai helyzetről a budai jogkönyvnek az a passzusa ad felvilágosítást, amelyben a város hatósága megtiltja, hogy az apotecariusok olyan cikkeket adjanak el, amelyeket róffel mérnek ki, hanem csak olyanokat engedélyez, amelyek

„régóta” az apothecához tartoznak. („Dy aputaker süllen kainerlay kram, gewant, noch ander ding, das mit der ellen sich gepürt aus zu messen, fayl haben noch turren verkäuffen, sunder allain, was von alter zu der aputeken gehört” *Michmay—Lichner*, Ofner Stadtrecht. 102. §. 76—77.). Tévedés lenne azonban azt hinnünk, hogy az apotecarius-ok ettől kezdve csak gyógyszert mértek ki. Ellentmond ennek elsősorban az idézett rendelkezés, amelyből kiderül, hogy boltjukat vasárnap nem tarthatják nyitva, de gyógyszert éjjel-nappal kiadhatnak. Ebből az is következik, hogy egyébként mást is árultak, mint gyógyszert („Auch sullen sy des suntags vnd ander feyrtäg mit offen laden nichts turren fayl haben, vntz man vesper leütten wirt, sunder ausgenommen ertzney krangken leuten zu yres leibs notturf, dy mügen syaltzeit wol ausgeben pey tag vnd pey nacht” Uo.). Ellentmond ennek az is, hogy amikor egy kassai apotecarius 1475-ben egy budai apotecariustól árut kért, elsősorban fűszereket kívánt beszerezni és csak másodsorban vegyszereket (pl. kámfort) (*Iványi B.*, Bártfa város levéltára 1978. sz.).

Ezekre az adatokra támaszkodva a magyarországi fejlődést a következőképpen képzeljük el: kezdetben nálunk is a latinul institor-nak, németül kramernek nevezett szatócsokat nevezték apotekariusnak, boltjukat pedig apoteka-nak. A XIV. század folyamán talán nálunk is megindult olyan fejlődés, amelynek folyamán a szatócsok sorából a szó szorosabb értelmében vett apotecariusok kiváltak. Ezt a fejlődést talán a városok is előmozdították (Buda). Ezek a specializálódott apotecarius-ok sem voltak azonban a mai értelemben vett „gyógyszerészek”, hanem olyan vegyeskereskedők, akiknek „főprofiljuk” a gyógyszerek és fűszerek eladása volt, mellékesen azonban még más cikkeket is tartottak. Ha egy orvos a gyógyításon kívül gyógyszerkereskedéssel is foglalkozott, akkor őt is apotecariusnak nevezték, ebből azonban nem következik, hogy az apotecariust mai gyógyszerésznek fordítsuk, sem az, hogy minden apotecarius egyben orvos (medicus, fisicus) volt. Ha tehát több apotecarius számára házat építtetett a királyné, akkor nem lehet szó orvos-gyógyszerészekről, hanem csak kereskedőkről.

A király orvosának háza sem ez a domus apothecariorum volt, hanem a piactéren állott, s 1343-ban adták el (AO. VI. 320.).

³¹ D1. 5833.

³² B. Szabó (Egyh. int. 87. sz. nem piaci székéről, hanem macellumról, mézsárszékéről van szó!) Uo. 160. sz. Utóbbi eredetije: Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattár Litt. orig. no. 675.

³³ Vö. *Sümeghy* I. m. 165. és Prot Budense p. 27 (OL filmgyűjteményében)

³⁴ D1. 5813. „scilicet in ipsis feriis quintis tota die unusquisque tam extraneus, quam hic existens annue(?) forum, tam in venditione et emptione carnum, quam aliis rebus posset exercere” és „exceptis feriis quintis, quo die forum commune celebrari ordinavimus.”

³⁵ „a parte putei alti in dicto teatro habiti” 1500; *Sümeghy* i. m. 165.

³⁶ 1452-ben a városi hatóság egy „domum ante theatrum civitatis Veteris Budensis”-t ad át az apácáknak (*B. Szabó*, Egyh. int 137. sz.). Egy ugyanezen ügyben kiadott oklevélre (D1. 14, 640.) kívül „littere super domum quondam Peterman Johanni Tharchay traditam” feljegyzést vezették rá, s így ezt a házat azonosnak kell tartanunk a Peterman óbudai bíró 1390-i végrendeletében (*B. Szabó*, Egyh. int. 95. sz.) szereplő házzal.

³⁷ *Sümeghy* i. m. 165.

³⁸ Uo.

³⁹ *Szentpétery*, *Scriptores* I. 95.

⁴⁰ *Gárdonyi A.*, Buda és Pest a tatárjárás előtt, 38.; *Belitzky*, *Észrevételek*. 11.; *Csemegi*, Óbudai kir. vár, *Győrffy Gy.*, *Kurszán és Kurszán vára*. Bp. Rég. XVI/1955, 18. skk.

⁴¹ Budapest az ókorban (Bp. tört. I.) 784.

⁴² *Gárdonyi*, Buda és Pest a tatárjárás előtt. 9., *Gombos*, *Catalogus* 296, 305.

⁴³ *Bp.* O. I. 12.

⁴⁴ „ceterum, quia castrum nostrum in ipsius civitatis seu oppidi latere constitutum in territorio iandicte ecclesie Budensis olim edificatum extiterat et

constructum, obhoc castellanus noster nomine dicti castris quolibet anno unam marcam auri preposito et capitulo solvere tenebantur” Fejér, CD. IX/2.370.

⁴⁵ *Kumorovitz*, Veszprémi regeszták. Bp. 1954. 624. sz.

⁴⁶ *Gombos*, Catalogus 2071.

⁴⁷ *Csemegi*, Óbudai kir. vár, 10. o. 20.

⁴⁸ 1212: custodes regie domus (Bp. O. I. 12.), 1315: rector vel conservator domus nostre (*B. Szabó*, Egyh. int. 28. sz.) — 1305: vicecastellanus de regio palatio de Veteri Buda (AO. I. 100.) 1322: conservator aule regie Veteris Bude (*Kumorovitz*, Veszprémi regeszták. 126. sz.) 1317: castellanatus castris de Veteri-buda (D1. 4476.) Castrum-nak nevezi a királyi várat az 1355. évi oklevél is. (vö. 44. sz.).

⁴⁹ *Eckhart F.*, Die glaubwürdige Orte, MÖG. IX. Ergb. 459.

⁵⁰ *Sebestyén B.*, A magyar királyok tartózkodási helyei, 18—19.

⁵¹ *Csemegi*, Óbudai kir. vár. 5 skk. passim

⁵² 1315: domus nostra supra Veterem Budam constructa (*B. Szabó*, Egyh. int. 28. sz.). Az 1355. évi oklevélre lásd a 44. jegyzetben közölt szöveget.

⁵³ *Csemegi*, Óbudai kir. vár. 7.

⁵⁴ AO. IV. 297.

⁵⁵ 1148: „redditus, quos predecessor meus rex Ladislaus ad usum fratrum Budensis ecclesie, scilicet CCCLX pensas singulis annis, de sua camera ordinaverat, quos etiam mali regie camere dispensatores ab ecclesiastico usu sepe subtrahere solebant...” Bp. O. I. 3.

⁵⁶ *B. Szabó*, Egyh. int. 8.

⁵⁷ *Belitzky*, Észrevételek 31.

⁵⁸ *Garády S.*, A budai (óbudai) káptalan alapítása. Tanulmányok Budapest múltjából. VII. és kny. (lapszámozás kny. szerint!)

⁵⁹ *Gárdonyi*, Buda és Pest a tatárjárás előtt. 17. skk.

⁶⁰ *Szentpétery*, Scriptores.

⁶¹ *Garády* i. m. 4—6.

⁶² *Györffy Gy.*, Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948, 155. skk. Az idézet 156. o.-on.

⁶³ *Garády* i. m. 21—22.

⁶⁴ *Galli Anonymi Cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*. Ed. C. Maleczyński (Mon. Hist. Pol. Nova series Tom. II.) Cracoviae 1952. — Megjegyezzük, hogy a lengyel történetírásban még Vasvár és Borsod(!) azonosságának lehetősége is felmerült. Maleczyński azonban Pauler véleménye alapján Péter alapítását a pécsi székesegyházra vonatkoztatja.

⁶⁵ *Csemegi J.*, Adalékok Budapest művészetének történetéhez. Történetírás 1939. 75.; *Dercsényi D.*, XI. századi kőfaragóműhely Budán. Bp. Rég. XIII. 1943.

⁶⁶ Fehéregyháza önálló plébánia volt (*B. Szabó*, Egyh. int. 9, 14.), amely nem tartozott a budai prépost joghatósága alá.

⁶⁷ *Belitzky*, Észrevételek. 27.

⁶⁸ *H. F. Schmidt*, Die rechtliche Grundlagen der Pfarrorganisation auf westslawischem Boden, Ztschr. d. Savigny Stiftung f. Rechtsgesch. Kanon. Abt. XV. (1926), főképpen 81. skk. és összefoglalás 153.

⁶⁹ *Vö. Fügedi E.*, Nyitra megye betelepülése (Település- és népiségtörténeti értekezések 1.) Bp. 1938, 22—23. és az ott idézett irodalmat.

⁷⁰ *Ransanus*, Schwandtner, Epitome. I. 331.

⁷¹ *Gárdonyi A.*, Óbuda és környéke a középkorban. Bp. Rég. XIV. 1945.

⁷² 1471-ben a király arról panaszkodik, hogy a régi templom romjai „aspectum nove ecclesie multum habeant deformem reddere” (*B. Szabó*, Egyh. int. 144. sz.), 1481-ben ugyanő írja „Est in Veteri Buda quoddam templum, iuxta ecclesiam prepositure Budensis, vetustate collapsum” (Uo. 156. sz.).

⁷³ *Csemegi József* szíves közlése.

⁷⁴ *Gárdonyi*, Óbuda és környéke, Bp. Rég. XIV. 1945, 573—589.

⁷⁵ *B. Szabó*, Egyh. int. 36. sz.

- ⁷⁶ Uo. 41. sz.
- ⁷⁷ *Jankovich M.*, Adatok Óbuda középkori helyrajzához. Bp. Rég. XVIII. (1958) 487. skk.
- ⁷⁸ *B. Szabó*, Egyh. int. 82. sz.
- ⁷⁹ Uo. 77. sz.
- ⁸⁰ Uo. 83. sz.
- ⁸¹ Uo. 53. sz. *B. Szabó* a csatolt vázlaton sematikusan vázlatot is készített a felvásárolt telkekről, ez a vázlat azonban eltér az oklevél szövegétől már csak azért is, mert több oklevél adatainak kombinációja. Így pl. az 1353-i oklevélben Budai András leánya Erzsébet két telket ad el, amelyek közül egyik a kolostortól délre, a másik keletre fekszik. A vázlaton „Buza” Erzsébet csak egy telekkel szerepel.
- ⁸² 1354 : *B. Szabó* Egyh. int. 57. sz., 1358 : Uo. 63. sz., 1359 : Uo. 65. sz. és D1. 4844.; 1360 : D1. 4987.; 1363 : D1. 5193.; *B. Szabó*, Egyh. int. 72. és 73. sz.
- ⁸³ 1372 : *B. Szabó*, Egyh. int. 77. sz.; 1373 : Uo. 78. és 81. sz.; 1377 : Uo. 88. sz.; 1389 : Uo. 93. sz., stb.
- ⁸⁴ D1. 5785. — Egy 1495-i oklevél szerint (*B. Szabó*, Egyh. int. 147. sz.) „ante et opposito dicti claustris nostri in ordine sessionum seu domorum nostrarum appotecium”.
- ⁸⁵ D1. 5633.
- ⁸⁶ 1401 : D1. 8652. és 1473 : D1. 17, 412.
- ⁸⁷ D1. 17. 412.
- ⁸⁸ „Mathias Penthek hospes de sepe dicta veteri Buda, iudex videlicet religiosarum sanctimonialium claustris Beate Virginis in dicta veteri Buda” D1. 14,451. (*B. Szabó*, Egyh. int. 136. sz. „udvarbíró” fordít).
- ⁸⁹ Az oklevelet Fejér közölte CD. IX/2. 370. Helyesbítéseket adott a szöveghez *Knausz*, Magyar Tört. Tár XII. 14. — A határjárás szó szerint közli egy D1. 22, 480. sz. a. őrzött XVIII. századi hiteles másolatból *B. Szabó*, Egyh. int. 60. sz.
- ⁹⁰ *Gárdonyi*, Buda és Pest a tatárjárás előtt. 22. A pápai követ 1232-ben és 1263-ban tartott Óbudán zsinatot.
- ⁹¹ *B. Szabó*, Egyh. int. 55. sz.
- ⁹² *Gárdonyi*, Óbuda és környéke. Bp. Rég. XIV. 1945, 580.
- ⁹³ Pl. *B. Szabó*, Egyh. int. 66, 78, 96, 131, 136. sz.
- ⁹⁴ Uo.
- ⁹⁵ D1. 8654. (*B. Szabó*, Egyh. int. 109. sz.).
- ⁹⁶ Prot. Budense (OL. filmtár) p. 554.
- ⁹⁷ Lásd fentebb, 70 jegyzet.
- ⁹⁸ 1227 : Bp. O. I. 19.
- ⁹⁹ Bp. O. I. 6.
- ¹⁰⁰ A német szakirodalom a királyi és püspöki székhelyeket az egykorú latin terminológiával „civitas”-nak nevezi. A civitas szerepére l. *Planitz* i. m. 35–43., *Ennen* i. m. 85–120. A mi magyar forrásanyagunkban Rogerius használja a civitas szót a nyugati értelemben, amennyiben csak a püspöki székhelyeket nevezi civitasnak, míg Pestet vagy Óbudát csak villa szóval jelöli meg.
- ¹⁰¹ Vö. a fentebb, 19. o.-on elmondottakkal.
- ¹⁰² *Váczy, P.* Immunitas és iurisdictio. A bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyve 1931, 13–40., *Pleidell A.*, Egyházi és világi immunitás. Uo. IV. 1934. és *Szoika K.*, A földesúri bíráskodás az árpádkori Magyarországon. Bp. 1944. (Értekezések Eckhardt F. jogtörténelmi szemináriumából 8.) 22. skk.
- ¹⁰³ *Gárdonyi*, Buda és Pest a tatárjárás előtt. 25.
- ¹⁰⁴ *Szentpétery*, Kritikai jegyzék 272. sz.
- ¹⁰⁵ *B. Szabó*, Egyh. int. 167. sz.
- ¹⁰⁶ A 15. századból sok szőlő adásvételi szerződést és hagyományozást ismerünk. Vö. *B. Szabó*, Egyh. int. 112., 115., 118., 121., 127., 130., 131., 134., 136., 165. Ugyanerre mutat közvetve a 125. és 141. sz. is.
- ¹⁰⁷ L. 23. l.
- ¹⁰⁸ *B. Szabó*, Egyh. int. 9. sz.

- ¹⁰⁹ Uo. 14–18.
- ¹¹⁰ A templom egy 1298-i oklevél szerint „in loco quasi deserto, ubi nullorum sunt habitacula, sed solius presbiteri, quasi heremiticam ducentis...” Bp. O. I. 332.
- ¹¹¹ Uo.
- ¹¹² B. Szabó, Egyh. int. 140. sz., M. Tört. Tár XII. 21.
- ¹¹³ ÁUO XI. 220.
- ¹¹⁴ Kerényi A., Egy XII. századi óbudai bizánci pénzlelet. Bp. Rég. XV. 1950, 541. skk.
- ¹¹⁵ Uo.
- ¹¹⁶ Glaser L. i. h.
- ¹¹⁷ Bp. az ókorban, 793.
- ¹¹⁸ A kijevei útvonalra I. Bp. az ókorban 804–805., Más adatokat *Hodinka A.*, Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916., 51, 161., valamint *Kohn S.* Tört. Tár közölték. Vö. *Domanovszky S.*, A harmincadvám eredete (Ért. a tört. tud. köréből XXIV. k. 4. sz.) Bp. 1916.
- ¹¹⁹ Glaser L. i. m. 10.
- ¹²⁰ J. Kinnamos Epiteome VI. 3.
- ¹²¹ Ezt az útvonalat említi a Gellért legenda is.
- ¹²² Erre a tényre már *Heyd* (Geschichte des Levantehandels im Mittelalter, Stuttgart 1879, I. 93.) is rámutatott. A forrásokat I. *Gombos*, Catalogus, 16. 2064. és 2613.
- ¹²³ Teoderik ardennes-i apát is emiatt volt kénytelen visszafordulni 1053-ban, *Gombos*, Catalogus. 2613.
- ¹²⁴ *Pleidell A.*, A magyar várostörténet első fejezete 43.
- ¹²⁵ *Pleidell A.*, Nyugatra irányuló magyar külkereskedelem a középkorban, Bp. passim.
- ¹²⁶ *Csemegi* Óbudai kir. vár 10. o. 20. j.
- ¹²⁷ *Hybek, I.*, Ein arabischer Bericht über Ungarn. Acta Orientalia ASH. V/1955. 205. skk.
- ¹²⁸ *Szentpétery*, Scriptoros II. 562.
- ¹²⁹ Bp. O. I. 20.
- ¹³⁰ Bp. O. I. 6.
- ¹³¹ Ezt a kitétele is a gyanúsak közé sorolta Salamon. A valóságban a pallosjognak e tétele alapján adták át szepesi birtokaikat pl. a nagybirtokosok telepítésre és ezzel együtt az alsóbb bírói joghatóságot a soltészoknak. (Ilyen pallosjogot adományozó privilégium a későbbi telepítők részére pl. *Bárdossy*, Supplementum 7. és 79.) — Részletesen tárgyalja az immunitas és a telepítés összefüggéseit *Szoika* i. m. 24.
- ¹³² *Planitz* i. m. 251. skk.
- ¹³³ Bp. O. I. 12.
- ¹³⁴ Uo.
- ¹³⁵ Uo.
- ¹³⁶ B. Szabó, Egyházi int. 57. sz. és AO. V. 408. D1. 4149.
- ¹³⁷ *Planitz* i. m.
- ¹³⁸ Bp. O. I. 39.
- ¹³⁹ Uo.
- ¹⁴⁰ 1361: „unacum discretis et providis viris scilicet dominis de capitulo predicte Budensis ecclesie ac civibus eiusdem civitatis nobiscum pro tribunali consendentibus... adiudicavimus” (D1. 5076.)
- ¹⁴¹ Pl. Fehérvár
- ¹⁴² Fejér, CD. IX/2. 370. „quod cum inter praepositum et capitulum Budae veteris ex una parte et castellanum nostrum ac cives de eadem ex altera multifarie discordiae, dissensiones, scandala, rixae et contentiones ab olim exortae fuissent successive...”
- ¹⁴³ I. fentebb 15. o.-on.
- ¹⁴⁴ Vö. 44. sz. jegyzetét.
- ¹⁴⁵ *Szentpétery*, Scriptoros II. 561.

- ¹⁴⁶ Bp. O. I. 242.
- ¹⁴⁷ *Fejér*, CD. VI. 2. 326. és VIII/1. 53., a helyesbítéseket lásd *Házi*, Sopron város története I/1. 17.
- ¹⁴⁸ *Szabó*, Egyh. int. 28. sz.
- ¹⁴⁹ Vö. fentebb 14. sz. jegyzettel.
- ¹⁵⁰ Bp. O. I. 242.
- ¹⁵¹ *Fejér*, CD. IX/2. 370. „pro certo comperimus praepositum et capitulum antedictos quoad iurisdictionem et ipsius exercitium ac tributum fori, chibriones, quae a vineis ipsius civitatis seu oppidi territorii constitutis exigi consueverant, clarum ius habere et in ipsorum consistere possessione pacifica ac quieta”
- ¹⁵² Uo. „sed quod ad dominium proprietarium et tributum navium, quod ad praesens pro castro nostro exigitur, licet iura eorum exhiberent, non tamen in ipsorum possessione a tempore, cuius non extaret memoria, eos unquam constabat extitisse vel fuisse...”
- ¹⁵³ Uo. „deliberavimus et firmavimus iura omnia temporalia supradicta praeter chobriones... necnon tributum tam fori quam navium iurisdictionem se habere praetendebat, ad manus nostras regias ac reginales revocare.”
- ¹⁵⁴ Uo.
- ¹⁵⁵ Uo. „praepositus eam iurisdictionem exercebit, quam Strigoniensis archiepiscopus quoad plebaniam et civitatem novi montis Pestiensis exercere consuevit.”
- ¹⁵⁶ Uo. „quod si successo temporum contingat cives seu hospites cum civibus seu hospitibus praepositi et capituli... discordiae vel rixari contingerit, tunc in ipsorum discussione et sedatione ea consuetudo servetur, quae in Albaregali civitate nostra observatur...”
- ¹⁵⁷ Uo. „quos tamen cum tyra seu mensura Poseniensi exigi volumus...”
- ¹⁵⁸ Ezt már Nagyszombat (1238: *Fejér*: CD. IV/1. 132), Korpona (1244) i Uo. IV/1. 329.) és Zólyom (1244: Uo. IV./1 332) privilégiumaiban is megtaláljuk.
- ¹⁵⁹ *Ortway T.*, Pozsony város története. II/4. k. 464. skk.
- ¹⁶⁰ Ol. Kam. lt. U. et C. 95: 12.
- ¹⁶¹ *Wagner*, Dipl. Sáros 99. — Ugyancsak jellemző, hogy Dézsvára bírói joghatóságának eladományozása ellen a város tiltakozott és megváltotta a királyi adományt. 1349: Károlyi Okmt. I. 178.
- ¹⁶² *L. Fügedi, E.*, Kaschau, eine osteuropäische Handelsstadt. *Studia Slavica* II. (1955) és az ott idézett irodalmat.
- ¹⁶³ Salamon, Bp. tört. II. 316—317.
- ¹⁶⁴ Uo. II. 329.
- ¹⁶⁵ L. fentebb 54. sz. jegyzetet.
- ¹⁶⁶ Ezek a mészárszékre vonatkozó oklevelek részben együtt találhatóak az Egyetemi Könyvtár Kézirattárában. *B. Szabó*, Egyh. int. az okleveleket Podhradszky másolataiból, ill. kiadásából idézi.
- ¹⁶⁷ 1335: D1. 2966. és 1373: *B. Szabó*, Egyh. int. 78. sz.
- ¹⁶⁸ Az élelmiszeripar magas arányszáma általában jellemző a magyarországi korlátozott városi ipari fejlődésre a középkorban. *Szűcs J.*, Városok és kézműves-ség a XV. századi Magyarországon Bp. 1955.
- ¹⁶⁹ Miklós 1451: D1. 14.451. és Demeter 1452: D1. 14.583. Utóbbi bíróságot is viselt.
- ¹⁷⁰ *B. Szabó*, Egyh. int. 131. sz. (1439).
- ¹⁷¹ Lásd a következő okleveleket: *B. Szabó*, Egyh. int. 78. sz. AO. V. 291. és 460., D1. 4844., 7612., 7778., 14.451., 14.583.
- ¹⁷² D1. 7612., 14.451.
- ¹⁷³ *B. Szabó*, Egyh. int. 63., 65. sz.; Egy. Kvt. Kézirattár Litt. orig. 649.; D1. 6446., 7612. 8652., 14.583.
- ¹⁷⁴ *B. Szabó* Egyh. int. 95., 96. és 136. sz.; D1. 14.451.
- ¹⁷⁵ Kéziratom lezárásakor *Székely Gy.* cikke (Tanulm. XII.) még nem volt figyelembe vehető.

LA TOPOGRAPHIE ET LE DÉVELOPPEMENT URBAIN A ÓBUDA
(VIEUX-BUDE) MÉDIÉVAL

La capitale hongroise d'aujourd'hui s'est formée de trois villes, notamment par l'unification de Buda, Óbuda et Pest. De ces trois parties Óbuda est la plus ancienne. En résumant la situation actuelle des recherches topographiques, l'auteur se propose d'attaquer le problème de la formation de la ville médiévale. Les questions du développement urbain et de la topographie sont liées étroitement et l'importance de cette relation est soulignée davantage par le fait que les travaux topographiques, archéologiques et artistiques étant à peine commencés, l'historien se livrant à des recherches sur le développement urbain est renvoyé strictement aux documents écrits ; il doit donc mettre au point ses principes et poser les questions auxquelles il espère obtenir des éclaircissements nécessaires de la part de l'archéologie.

Au cours des recherches sur l'histoire médiévale de la ville de Óbuda la même difficulté se pose, commune d'ailleurs à toute historiographie médiévale de toutes les villes hongroises, c'est notamment que les archives de la ville ont été détruites pendant la domination turque et dans les recherches on est renvoyé à quelques fragments survenus par hasard et aux recueils des documents de quelques institutions ecclésiastiques. Les obstacles se multiplient encore du chef qu'après la libération de la ville au XVIIIe siècle Óbuda avait été repeuplé par une population allemande ce qui contribua aussi à l'effacement de la tradition locale, et l'identification des noms géographiques du moyen âge devint quasi impossible. Guidé par ces motifs l'auteur ne s'est borné uniquement à examiner minutieusement les documents maintenus et à puiser des conclusions de l'archéologie, mais il a pris largement en considération les déductions logiques de l'évolution générale également.

*

Lorsque, ayant franchi le Danube, les Hongrois occupèrent la région de la ville actuelle, ils ne conquièrent une région encore sauvage, mais un territoire héritier de la culture urbaine des Romains, quoique dépravé et gâté, cependant non détruit. Óbuda du moyen âge s'éleva sur les lieux de l'ancien Aquincum romain. La question de la continuité romaine est donc posée d'une logique nécessaire. D'après les conclusions de l'archéologie hongroise formulées sur la base des données des fouilles pratiquées après la première guerre mondiale ni la population de l'époque romaine ni les institutions municipales n'avaient survécu à l'occupation hongroise arpadienne. On ne peut donc parler de l'existence de la continuité romaine dans ce sens ; cependant les institutions ecclésiastiques chrétiennes ont survécu, paraît-il, à certains endroits à la migration des peuples. Ce qui est pour la ville elle-même, l'existence de la continuité romaine ne peut être démontrée ni par rapport aux institutions municipales romaines, ni en relation de la population de l'Aquincum antique, elle ne s'établit pas même en faveur de l'église chrétienne qui survécut la domination romaine ; l'influence de l'héritage romain est malgré ces constatations très marquée. Aucun changement important ne s'est produit dans le réseau de communication depuis l'époque romaine au cours du moyen âge : le pont romain a été remplacé par le bac médiéval ; la prélatrice de Buda, centre ecclésiastique du moyen âge, se trouva également située au centre de la ville. Aux temps de la migration des peuples l'amphithéâtre méridional servit de forteresse. Ce lieu recélaient les trésors des Lombards, et il a été choisi comme château-forteresse aussi par un des chefs d'occupation des Hongrois, nommé Korszán.

Plusieurs éléments topographiques de la ville médiévale ont gardé même jusqu'à l'époque de la domination turque l'empreinte évidente de l'héritage romain. Parmi les plus importants éléments topographiques sont à mentionner : le réseau routier, le marché et les centres séculier et ecclésiastique.

1. *Le passage de Óbuda et les routes*

Le pont jeté par les Romains, étant en ruine déjà au temps de la conquête arpadienne, les nomades faisaient emploi de préférence du bac de Megyer, situé au nord de l'ancien pont. Au cours du XIe siècle, le bac de Jenő a été employé plutôt. Ce fut à l'embarcadère de ce passage que le «forum Geyse» s'est établi sur la rive droite du Danube, qui n'était qu'un marché octroyé par un décret royal et fréquenté au début occasionnellement. Pour la première fois mention est faite en 1148 du bac de Óbuda et celui-ci a été employé depuis ce temps-là durant tout le moyen âge. Le bac en possession du prélat de Buda se trouvait en réalité sous le contrôle du capitain du quartier royal. Le capitain du quartier royal perçut les droits de passage et, après 1355, le bac passa dans la propriété du roi. Le bac avait pour fonction la plus importante le service intermédiaire des routes de Byzance et de Kiev traversant la grande plaine hongroise, qui se centralisèrent à Buda et menèrent par Esztergom vers l'Occident et par la Cisdanubie vers les régions de l'Europe sud-ouest. Outre cette fonction l'embarcadère de la rive droite servit, probablement en 1148 déjà, de station fluviale de la navigation danubienne ; les poissons pour la consommation dans la période de carême y avaient été conservés. Tandis que le lieu exact du pont romain a été établi, le tracé précis du passage médiéval n'est pas encore connu. Bien que le lieu de l'embarcadère sur la rive gauche ait été déterminé d'une manière précise à l'aide de trouvaille de monnaies médiévales découvertes auprès de la forteresse romaine, ni l'archéologie ne fournit, ni les documents de l'époque ne contiennent de renseignements qui pourraient nous orienter sur le lieu de l'embarcadère de la rive droite.

2. *Le marché de Óbuda*

Il est à supposer que le premier marché sur la rive droite avait été le «forum Geyse», situé à la place de l'actuel Császárfürdő, dont en 1148, le roi céda les revenus au prélat de Buda. En 1212 ce dernier reçut les revenus du marché de Óbuda. Après 1212 aucune mention n'a été faite du «forum Geyse», dont il résulte qu'il a été transféré à Óbuda. Il nous est indiqué aussi dans d'autres données qu'une vie commerciale animée se développait à Óbuda ; il s'y trouva même au milieu du XIVe siècle un domus apotecariorum indépendant. À la fin du XIVe siècle les charcutiers jouèrent le plus important rôle au marché et on prend connaissance d'un décret de la reine, qui prévint de nouveaux privilèges aux charcutiers, qu'au plus tard à cette époque, ils ont tenu marché chaque jeudi. Le lieu du marché n'a pu être déterminé qu'approximativement sur la foi des données des documents, mais la place exacte doit être mise au point encore à l'aide de fouilles archéologiques futures.

3. *Le centre séculier*

Parmi les chroniqueurs ce fut Anonymus qui nous transmit la tradition sur la forteresse de Korszán de l'époque de la conquête arpadienne. Cette forteresse était l'amphithéâtre romain du sud et a survécu jusqu'à la naissance du royaume chrétien hongrois. Un nouvel quartier royal a été alors érigé, le même où — en chemin pour la croisade — l'empereur Frédéric I Barberousse était l'hôte de chasse du roi Béla III. Le lieu exact de cette résidence royale n'est pas connu, mais à en juger sur certains indices, elle doit être cherchée dans l'enceinte de la ville. Au début du XIIIe siècle, lorsque les rois abandonnèrent peu à peu

l'ancien lieu de résidence royale à Esztergom, un nouveau quartier royal a été érigé à Óbuda. Cette forteresse se trouva extra muros, à l'ouest des terrains bâtis, dont l'emplacement a été déterminé d'une manière exacte à l'aide des fouilles archéologiques. La forteresse royale agrandie au cours du XIVe siècle passa en 1343 à la reine Elisabeth et cette forteresse constitua depuis ce temps-là jusqu'à la domination turque le domaine de la reine.

4. La prélatrice de Buda

Mentionnée pour la première fois dans les documents de 1148, son institution remonte cependant à St. Étienne, premier roi hongrois, ou à son successeur, au roi Pierre. Comme les données contradictoires des chroniques ne peuvent encore être éclaircies, il est certain que l'institution de la prélatrice fit assez long feu et n'a été accomplie que sous le règne du roi St. Ladislas. Le lieu de l'église de la première prélatrice n'est pas encore précisé à l'aide des fouilles. Vers le milieu du XIVe siècle, sur l'ordre du roi Louis le Grand, une nouvelle église splendide et riche a été érigée tout près de la première qui se trouva dans un état délabré déjà ; on a réussi à retrouver les ruines de cette seconde.

5. Le monastère des clarisses

Instauré par la reine Elisabeth, le monastère des clarisses a commencé son activité en 1346. C'était la reine qui a fait commencer l'acquisition des terrains situés autour du monastère, acquisition dont le résultat était la formation d'un bloc fermé de terrains en possession des clarisses. Le couvent se trouva probablement en face du synagogue actuel ; son emplacement exact devrait être précisé à l'aide de fouilles.

Eu égard aux intérêts assez souvent opposés des différents éléments urbains, une tension permanente régnait à Óbuda. Les divergences subsistèrent surtout entre le prélat et le capitaine du quartier royal. Le roi Louis le Grand se décida donc en 1355 à une solution radicale. Vu qu'en 1212 le prélat reçut en son entier le domaine de la ville, ce privilège royal a été révoqué et la ville divisée entre la reine et le prélat. Ce partage embrassa non seulement l'enceinte de la cité et ses alentours, dans la plupart des vignobles, mais était intégral au point de vue ecclésiastique également, car les soins pastoraux du prélat à apporter à la population ont été limités sur la partie prélatrice de la ville ; dans la partie appartenant à la reine, une chapelle vouée à Ste. Marguerite a été élevée au rang de paroisse. Sur les murs et les portes de la ville aucune information ne nous est fournie par le document volumineux embrassant la teneur du partage de 1355, les lieux de ceux-ci n'ont pu être précisés à l'aide de l'archéologie non plus. Le finage de l'enceinte de la ville est déterminé à l'ouest par la position du château-forteresse de la reine, mais ni les tracés précis du nord ni ceux du sud ne sont connus.

*

En 1212 la première période du développement économique et social de la ville est terminée. Il est à regretter que les sources de cette époque soient si peu nombreuses et nous devons donc débiter par la tradition conservée dans la chronique, suivant lequel après la conquête arpadienne un centre séculier se forma à Óbuda (forteresse de Korszán). Au début du XIe siècle le centre séculier a gagné de l'importance par la construction de la première résidence royale et l'établissement de la prélatrice de Óbuda. Dû à l'établissement d'un centre administratif royal et à celui de la prélatrice comme centre ecclésiastique, un noyau d'habitations se forma à Óbuda, pareil à ceux désignés à l'Occident par le terme «cité» (civitas). A cette cité appartenèrent les fonctionnaires du quartier royal, les administrateurs des revenus royaux des environs de la ville, les gardes du quartier royal et les prêtres de la prélatrice ; outre les devoirs strictement ecclésiastiques

ces derniers ayant été revêtus de fonctions administratives également (ordalie). Semblablement aux coutumes tchèque et polonaise de l'époque, les frais de maintien de la prélatrice ont été couverts sur l'ordre du roi directement du trésor royal, le roi n'a fait toutefois don de biens immobiliers à cet effet. En 1148, la disposition ci-dessus mentionnée a été modifiée par le roi Géza II dans le sens qu'au lieu de la somme allouée annuellement pour couvrir les frais de maintien de la prélatrice, les revenus royaux des environs de la ville ont été affectés à cet effet. Il appert du document y relatif qu'en 1148 il n'exista pas de marché à Óbuda (la foire a été tenue sur les lieux du « forum Geyse »), le roi n'alloua au prélat que les droits de douane sur les bateaux et les droits de passage. En 1212 le roi octroya à la prélatrice les droits seigneuriaux de la ville et l'a revêtue de privilèges. Les droits du marché et les impôts dûs en nature après la récolte des vignes ont été déjà mentionnés dans ce privilège. En conséquence du développement survenu entre 1148 et 1212, la place du marché a été transférée du « forum Geyse » à Óbuda d'une part et une population agricole s'était concentrée à cette ville d'autre part. La cause du dépeuplement de l'établissement nommé Bana, situé dans les confins de la ville de Óbuda médiéval doit être attribuée à la circonstance que la population de Bana transmigra dans la ville en pleine formation.

Outre les données immédiates des documents, le transfert du marché est prouvé par une trouvaille de monnaies d'origine byzantine, frappées entre 1143 et 1195, et découvertes à Óbuda. La trouvaille se compose de monnaies en cours dans le commerce ce qui fait supposer que la cause du transfert du marché doit être cherchée dans le développement général du commerce hongrois. Aux Xe et XIe siècles le commerce extérieur hongrois entretint de vives relations avec les territoires avec lesquels des rapports existèrent antérieurement à la conquête arpadienne de la Hongrie déjà. Byzance et Kiev étaient à ce temps (Xe—XIe siècles) les centres commerciaux fréquentés par les commerçants hongrois. En traversant les régions orientales du pays, les routes de Kiev et de Byzance se convergèrent vers Pest et par l'un des passages situés sur le territoire de l'actuel Budapest, elles se rattachèrent de là par la résidence royale Székesfehérvár et Esztergom à la route qui mena à Regensbourg et à Prague, ou bien par Székesfehérvár à la route vers l'Italie septentrionale. Les commerçants étaient principalement des Juifs et des Mahométans, nommés Ismaélites. A ce temps le commerce intérieur avait deux articles importants : le sel et le vin, transportés par bateau sur le Danube. Tous les deux articles sont mentionnés dans le document de 1148. Il est à supposer que pour ces régions la distribution du sel se fit à Óbuda. Selon toute probabilité l'un des acheteurs principaux du vin transporté sur le Danube fut la population de la cité, car ce vin hongrois était de la meilleure qualité et le plus cher. Des articles de luxe ont été importés en premier lieu dans le pays aussi de Byzance et de Kiev ; l'un des marchés importants de ce commerce dut être selon toute probabilité la ville de Óbuda. Par le développement général du commerce et par la nature des articles on est censé à supposer que le marché a été attiré de sa place antérieure, du « forum Geyse », à Óbuda par la population développée de la cité, importante consommatrice d'articles de luxe.

À la fin du XIIe et au début du XIIIe siècle, la ville a gagné encore de l'importance du point de vue commercial. Vers la fin du XIIe siècle, les Hongrois ont rompu avec leur isolation antérieure observée envers leurs voisins occidentaux. Le pays se rattacha au système de l'échange commercial de l'Occident. Ce fut d'abord le commerce de Kiev qui en souffrit, plus tard, après 1204, aussi les relations commerciales cessèrent-elles avec Byzance. Par conséquent, les Hongrois durent se procurer les articles de luxe achetés antérieurement en Orient par l'intermédiaire des villes italiennes. Le trafic des voies occidentales devint plus animé ce qui était très avantageux et pour Esztergom et pour Óbuda. Cette évolution a été facilitée aussi par la conjoncture heureuse pour Óbuda qu'Esztergom avait cessé d'être résidence des rois, et l'importance de Óbuda a encore gagné comme l'un des lieux de résidence des rois. Par le changement de l'orientation survenu dans le commerce, le rôle des Ismaélites et des Juifs a perdu de son importance,

ils cédèrent leur place peu à peu à des commerçants latins et allemands d'origine occidentale. Ceux-ci apparurent aussi à Óbuda. Citons en guise d'exemple le testament de la veuve du comes Bors qui, en 1231 contient les dispositions relatives aux 80 marcs et intérêts que la veuve Bors avait prêtés à un commerçant latin de la ville de Óbuda.

Pour synthétiser les faits il est à constater que la cité (civitas), centre administratif royal et ecclésiastique au XIe siècle, se constitua à Óbuda la première. A l'influence attractive de ce centre une population agricole s'y était établie, ensuite la voie du commerce subit une modification dont il résulta le développement du marché de Óbuda. Les premiers éléments sociaux urbains à Óbuda furent les commerçants du marché.

La présence des commerçants et l'évolution du commerce, ainsi que la formation de la cité et de son marché nous indiquent de concert qu'en 1212 déjà la ville de Óbuda avait tous les critères économiques et sociaux d'une ville.

En 1212 le roi fit don de la ville au prélat et lui octroya du privilège sur ce territoire. Donc par cet acte de souverain les habitants de la ville ont été soumis à la juridiction et à l'imposition du prélat. Ce règlement était en opposition diamétrale à l'évolution qui se manifestait à cette époque à l'Occident en forme de garanties données à l'autonomie des villes et à la liberté individuelle de la population. La population urbaine de Óbuda se dressa contre ce règlement et le roi se vit obligé encore dans la même année de confirmer dans un nouveau document la juridiction du prélat. En vertu des dispositions du document même la vente et l'achat des immeubles ont été soumis à l'autorisation préalable du prélat. La population de la ville a continué cependant la lutte et en 1243 a remporté un certain succès, car le roi Béla IV a limité à cette année même la juridiction du prélat. Bien que le juge de la ville eût été nommé par le prélat, le juge délibéra et statua toutefois dans les contestations majeures de concert avec six conseillers assesseurs en chambre, dont les membres étaient élus par les citoyens de la ville. Ce fut le premier résultat obtenu par les citoyens, première étape sur le chemin de l'autonomie municipale complète.

Outre la résistance des citoyens, l'exercice effectif des privilèges a été limité aussi par la présence à Óbuda de la résidence royale. Le développement urbain a été favorisé en partie par la présence du château royal car le capitaine du quartier royal était allié naturel des citoyens dans la lutte contre le prélat, mais cet état de choses apporta aussi des entraves à l'évolution libre dans le sens occidental, pareillement aux privilèges du prélat.

*

Le roi Louis le Grand voulut mettre fin aux désaccords qui existèrent entre le prélat et le capitaine du quartier royal d'une part et la population de la ville et le prélat d'autre part et, en 1355, il ordonna la division du territoire de la ville entre la reine et le prélat. Cette décision était en opposition complète aux intérêts des citoyens, ayant prévu l'institution sur le territoire de la ville homogène de deux bourgades agricoles sous la compétence de deux juridictions seigneuriales. Les dispositions du document ne prévirent que la division du territoire de la ville entre les deux seigneurs et la mise au point détaillée des rapports entre les deux, mais aucune disposition ne se prononça sur les conditions juridiques des citoyens soumis à ces deux juridictions seigneuriales. Les droits des seigneurs dans la ville n'étaient limités que par les dispositions du document de 1243, mais ce fut plutôt le prélat qui était touché par ces stipulations restrictives. Il est inutile de souligner davantage que ce règlement était en complète opposition non seulement avec l'évolution générale européenne, mais également avec l'urbanisme hongrois médiéval. En 1355 toute possibilité d'un progrès vers le statut d'une « franche ville libre et royale » évanouit à jamais pour Óbuda ; dès la fin du XIVe siècle la ville connut une décadence lente, et baissait au niveau d'une bourgade de province.

La cause de la décadence de la ville ne doit être attribuée uniquement au règlement précité du roi. Aussi en Hongrie connaît-on des cas où les citoyens d'une ville s'assurèrent les conditions de leur développement par les armes (Kassa) ou bien à l'aide de l'argent (Bártfa). Un changement économique radical s'est opéré à Óbuda antérieurement au décret royal. Avec la donation de la ville à la reine, Óbuda cessa d'être résidence royale. La résidence royale avait été transmise à Visegrád d'abord (1343), à Buda ensuite, qui devint successivement lieu de résidence permanente du roi. Les citoyens de l'ancienne cité quittèrent simultanément la ville et n'y sont restés que les prêtres de la prélature. A défaut de consommateurs, les artères commerciales subirent un nouveau changement et ce fut Buda qui devint le plus important centre du commerce est—ouest. A l'en croire aux témoignages des documents du XVe siècle déjà, Óbuda déchet au rang d'une ville de province en décadence, sans commerce important, sans aucun signe manifeste d'une industrie notable, où de nouvelles fortunes ne prirent plus naissance. Les charcutiers ont pris la relève au marché. Selon les noms, il est indiqué que l'origine des citoyens était limitée à un cercle très restreint. Lorsqu'à la fin du XVe siècle Ransanus visita Óbuda, il n'y trouva qu'une bourgade, où les églises magnifiques bâties par le roi Louis le Grand lui donnèrent l'impression d'être trop splendides et démesurées dans leur milieu.

*

Jusqu'à 1243 Óbuda suit de près le chemin du développement des villes occidentales, elle présente toutefois une courbe d'un aspect inégal. Óbuda possède une caractéristique économique urbaine incontestable, ce qui se démontre aussi par le développement du marché, par le rôle du commerce et par la concentration de la population agricole. Aussi se trouve-t-il au point de vue social les éléments constitutifs d'un noyau de citoyens urbains à Óbuda. Cependant le régime juridique caractéristique de la ville médiévale fait défaut. Les citoyens de Óbuda ne réussirent pas à assurer leur indépendance, n'ayant été parvenus en 1243 qu'à un succès initial. Tous vestiges du droit municipal manquent, comme d'ailleurs les traces de l'organisation municipale indépendante également. Le caractère urbain de la ville du point de vue d'habitation est douteux, car l'existence de murailles, critère le plus important d'une agglomération close ne peut être considérée comme acquise. Óbuda possède tous les critères d'une ville au point de vue culturel, par l'existence de la prélature et plus tard par l'activité temporaire de l'université. La caractéristique de centre culturel survit même plus tard lorsque les facteurs économiques cessèrent déjà de jouer.

Les critères économiques élémentaires caractéristiques d'une ville sont donc retrouvés à Óbuda, mais les caractéristiques sociales sont très rudimentaires. Les critères juridiques font défaut. Cependant aucune conclusion ne peut être admise qui nous permettrait de nier le caractère urbain de Óbuda aux XIe, XIIe et XIIIe siècles. Óbuda n'était que le représentant d'un type municipal antérieur qui manqua encore de maints critères importants du développement urbain ultérieur. La conclusion finale qu'on peut dégager de son évolution peut être résumée en ce qu'il exista en Hongrie un noyau d'habitation d'un caractère urbain, qui s'est formé antérieurement aux influences occidentales (flamandes, allemandes ou italiennes) et qui a rempli toutes les fonctions économiques d'une ville médiévale sans qu'il eût été revêtu de tous les critères extrinsèques et intrinsèques importants d'une ville européenne. Pareilles villes étaient encore à cette époque Pest, Pécs, Nyitra, et peut-être il y en avait d'autres.

La ville de Pest connut un développement ultérieur et devint le prototype d'une ville médiévale. Dans le cas de Óbuda, cette étape de développement ultérieur survenu au XIIe et XIIIe siècles nous manque, car à cette époque Óbuda baissa au niveau d'une ville seigneuriale, en opposition complète avec l'évolution générale urbaine en Hongrie. Le cas de Óbuda nous présente l'occasion de démontrer qu'il exista en Hongrie aussi aux XIe et XIIe siècles des noyaux d'habitation ayant un caractère urbain.

NAGY LAJOS

Rácok Budán és Pesten (1686—1703)

A török uralom alatt Budán és Pesten, a balkáni származású helyőrségen és a dunai hajóhad legénységén kívül jelentős számú görögkeleti hitű lakosság is élt.¹ Buda állítólag egy görögkeleti püspökség székhelye is volt. Erről 1552-ben tesznek említést először; 1557-től kezdve a megújított ipeki patriarkátus alá tartozott. Püspökeiről 1662-ből, 1679-ből, 1680-ból, 1684-ből vannak adatok.² Evlia Cselebi szerint Budán, a váron kívül, a Duna-parton három templomuk is volt, s Pesten még egy negyedik.³ A templomok közül azonban egynek a helyét sem mondja meg pontosan, s a papok neveiről sem maradt feljegyzés.

Buda balkáni eredetű, nem török lakosságának népi tagolódását, pontos számát meghatározni lehetetlen. Fekete Lajos szerint: „A magyarokhoz, cigányokhoz és zsidókhoz szerbek, bosnyákok, bolgárok, görögök, albánok, törökök keveredtek. Corvin Mátyás európai hangulatú, reneszánsz színezetű székvárosa egy valóban kusza, idegen és ideges telephellyé torzult, melyenhez az erre tévedt utas csak akkor talált emlékei közt hasonlót, ha előbb már megjárta a Levantét meg a Balkánt; de még az ilyen is, ritka tapasztalatainak birtokában, sem mert volna kísérletet tenni arra, hogy a lakosság népi elemeiről számokba rögzített határozott képet fessen.” A lakosok nevét nem ismerjük, de népi hovatartozásukat még a nevek alapján sem lehetne meghatározni. A görögkeleti személynév (Jovan, Nikola, Isztojan) minden görögkeleti hitűt (görögöt, bolgárt, szerbet, albánt) azonos módon jelölt meg.⁴

A balkáni eredetű szláv lakosok területi elhelyezkedésére vonatkozólag — későbbi adatokból is visszakövetkeztetve — megállapíthatjuk, hogy Budán főként a Vízivárosban és a Tabánban,⁵ Pesten pedig a város falain belül laktak. A Tabán Evlia Cselebi szerint „a Duna partján, Buda völgyében, egy tágas síkon éppen ezer házból álló virágzó külváros” volt. A Vízivárosban (Nagy Külvárosban) pedig 2500 alacsonyabbmagasabb, kerttel és szőlővel bíró, deszkazsindellyel fedett ház volt.⁶

A rácok az iparon és a kereskedelmen kívül földműveléssel és főként szőlőműveléssel foglalkoztak. Szőlők voltak a Rózsadomb, a mai Mártírok útja környékén, a Gellérthegy lankás oldalain, a Svábhegy lejtőin, a Kissvábhegyen és a Farkasvölgyben.⁷ Evlia Cselebi a budai szőlőkertek számát 7000-re becsülte. A szőlőtulajdonosok között megtalál-

ható a budai külvárosokban lakó balkáni eredetű szláv lakosság is. 1700-ban 14 vízvárosi rác vallja, hogy nekik a török időkben Budán házaik, szőlőik és szántóföldjeik voltak. A rácvárosi (tabáni) Rác Mária-nak és testvérének, Péternek is volt akkoriban szőlője Budán.⁸ A pestiek egy részének szintén volt Budán szőlője,⁹ de a pesti határban, a mai Kőbánya területén a „török világban is voltak valamely szőlők, melyeket a pesti rácok bírtak” — idézik 1772-ben egy tanúkihallgatás alkalmával.¹⁰

Buda 1684. évi ostroma után a város lakosságának nagy része — de főként a tabániak — szétszóródott az országban, vagy elvonult az országból. A romjaiból újjáéledő Buda és Pest városába csak egy részük szállingózott vissza. A visszaköltöző rácok azonban teljesen megváltozott körülményeket találtak itt. Míg a török fennhatóság idején a város lakossága vallási alapon tagolódott, s egyenrangú vallási testületek alakultak egymás mellett, melyeket bizonyos közösségi teendők végzésével is megbíztak,¹¹ addig közvetlenül a felszabadulás után Budán berendezkedő kamarai inspectio támogatásával bevándorolt, s Budán és Pesten megtelepedett, főként német lakosság polgári testületet alkotott, mely Budán kizárta a városi jogokban való részesedésből a nem katolikus vallásúakat, Pesten pedig csak a katolizálás reményében engedte meg a rácoknak a polgárság sorába való felvételét.

A visszaköltözők között voltak elsősorban a vízvárosi katolikus rácok, kiket minden valószínűség szerint a XVII. század első felében Budán megtelepedett boszniai ferencesek¹² térítették át. A kamarai inspectio Budán csak a Vízvárosban engedélyezte a rácok letelepedését,¹³ a török uralom alatt sűrűn lakott, az ostrom idején azonban elpusztult Tabán a felszabadulás utáni első években csaknem teljesen puszta maradt. A Vízvárosban újra megtelepedő rácok, akik közül néhánynak a nevét is ismerjük,¹⁴ folytatták a török időkben is általuk bírt szántóföldjeik és szőlőik művelését, dolgoztak a várbeli polgárok szőlőiben és szántóföldjein, ők voltak a rakodó-, szállító- és vízfordó munkások is. A városi tanács a királyhoz fordult, hogy őket mint „. . . die unter Protection gemeiner Statt gehörige Rätzen” a főhadbiztos és Pest vármegye által kivetett magas portio-mennyiség alól mentesítse, mert az a veszedelem fenyeget, hogy a terhek miatt elhagyják a várost, s török területre költöznek. A főhadbiztos ezeket a rácokat, akik földalatti lakásokban laknak, s a szegénységtől csaknem felfordulnak (unter der Erden wohnenden undt von Armuth dahin crepirenden catholischen Rätzen) katonai executióval is fenyegeti.¹⁵

A vízvárosi rácok alárendelt szerepére utal az az esküszöveg is, melynek letételére a városi tanács kötelezte őket: „Mi N. N. esküszünk az Istenre és minden szentjeire, hogy mindazt, ami nekünk a polgármestertől és a tanácstól megparancsoltatik, hűségesen és csalárdság nélkül mindenkor teljesítjük, és annak hasznát elősegítjük, és minden kártól megóvjuk, és mindent, amit a felsőbbség parancsol, engedelmesen teljesíteni fogunk, Isten és az ő Szent Evangélioma minket úgy segéljen.”¹⁶

Pesten a kamarai inspectio engedélyével szintén szabad volt a rácoknak megtelepedni. Egy részük a török uralom alatt is itt lakott,¹⁷ más részük a környező — a török alatt is rácok által lakott — helyekről költözött Pestre.¹⁸ A megtelepedő rácok közül egyeseket a polgárság soraiba is felvettek. Az 1686—1690 közötti időszakban — bár csak igen kevés adat áll rendelkezésünkre — a megtelepedő, visszatelepő rácok között iparost, kereskedőt, napszámost egyaránt találunk. Lélekszámukra vonatkozó adataink nincsenek. Takáts Sándor ama állításának alátámasztására, hogy Pesten 1689-ben 1700 rác lakott,¹⁹ semmi bizonyíték nincs. A valószínűsége is igen kevés, mert a felszabadító háborúk alatt elpusztult Pest városában, a város falai közötti romhalmazban ennyi ember el sem fért volna. S arra is figyelemmel kell lenni, hogy noha Pesten korlátlanul letelepedhettek a rácok a kamarai inspectio jóváhagyásával, s a polgári jogokban való részesedés sem volt oly mértékben elzárva tőlük, mint a szomszédos budai rácoktól, ennek ellenére még évekkel később is igen sok puszta telek, tulajdonos nélküli romos ház található Pest falai között. Elképzelhetetlen lett volna ez, ha az 1700 rác Pesten megtelepedik.

1689—1690 éles választóvonalként szerepel a magyarországi rácok történetében. 1690-ig tulajdonképpen legnagyobbbrészt azok a rácok szerepeltek, mozogtak országszerte, akik a török uralom alatt is itt laktak. Hónapokig, sőt évekig kóboroltak az országban, erre több helyről is lehet példát hozni. Ahol a harcok voltak, ahol a hadi út volt, ahol a magyarokkal ellentétek voltak, onnan a felszabadító háborúk alatt elköltöztek, esetleg csak évek múlva tértek vissza, vagy véglegesen más lakóhelyet kerestek maguknak. A török uralom alatt szakadatlanul igen sok szerb költözött Magyarországra. Nemcsak az ország déli részein, a Bánságban, a Bácskában, s nemcsak a Duna mellett messze észak felé húzódva, egészen Komáromig, Győrig található meg a XVII. századi magyarországi szerb telepek,²⁰ hanem a Dunántúl egyéb részein is. Például Fejér megyében az 1696-os összeírás csak tíz rácok által lakott helységet említ,²¹ holott a török uralom alatt a következő helyeken is laktak rácok: Pentele, Almás, Adony, Ercsi, Érd, Venyim, Czikola, Szabolcs, Ivánca, Vajta, Cece, Fövény, Alsószentpéter, Sárbogárd, Perkáta, Vál, Sóskút, Mindszent, Szentiván, Keresztúr, Alap, Csikvár. Ezeknek a rác telepeknek nagy része elpusztult a felszabadító háborúk viharaiiban. Pentelére, Perkátára, Érdre csak 1690 körül költöztek vissza a szétszéledt lakosok,²² az Adonyban felállított rác milícia pedig valóságos gyülekező helye lett a különböző dunántúli helységekből jött rácoknak. E rác katonák korábban a következő helyeken laktak: Mindszent, Czikola, Fövény, Újfalu, Fehérvár, Szabolcs, Szentiván, Keresztúr, Alap, Csikvár, Perkáta (Fejér megye), Simontornya, Dorog, Kéthel (Tolna megye),²³ Zombor, Csereviz, Mitrovicz (Bács megye), Mohács.

A törökök kivonulásával valamennyiük számára új helyzet állt elő. Megszűnt a török állam védelmező és elnyomó szerepe, a török jogrend helyébe a régi magyar rendi jog és a bécsi kamara és haditanács érdekei kerültek. Megszűnt a török kizsákmányolás, de ott volt helyette

a továbbiakban a tervszerűen kivetett portio, a tervszerűen beszédett tized és a tervszerűtlen bekvártélyozás, fuvarozás és egyéb katonai terhek. Megszabadultak a török földesúri terhektől, de helyette ott volt a magyar földesúr — akinek eddig a legjobb esetben csak formális adózást teljesítettek —, s most már közvetlen kapcsolatban lévén, behajthatókká váltak az egyéb földesúri szolgáltatások is, mint pl. a kilenced, robot, fuvarozás, ajándékok stb. A budai kamarai administratio a berendezkedés első éveiben igen sokszor intézkedik, hogy több teherrel nem lehet sújtani a lakosságot, mint a török idők alatt.²⁴ Megszűnt a török kor vallási liberalizmusa, s jött az ellenreformáció harcaiban edzett katolikus egyház, amely a rácokat úgy tekintette — mint Kollonics egyik nyilatkozatából kitűnik —, hogy a töröktől csak abban különböznek, hogy meg vannak keresztelve, egyébként „eben so wohl als die Türckhen wider uns seind”.²⁵

Mindehhez járult még az, hogy Magyarország felszabadításával a szerbség tulajdonképpen kettészakadt. A török uralom alatt maradt rész továbbra is a megszokott viszonyok között élt, a magyarországi számos rác település pedig osztozott az új szerzemények sorsában, s mint görögkeletiek, védtelenül ki voltak szolgáltatva a katolizálási törekvéseknek is. Voltak, akik a magyarországi viszonyokat nem vállalták, és elmentek a törökökkel, s voltak, akik inkább ezt választották. Vonzották őket az üres területek, a gazdagabb vidék. Voltak, akik a jobbágyi terhek helyett — tömegesen — a különféle mentességekkel járó katonaszkodást választották, s voltak, akik a változatosabb munkalehetőségeket vagy polgári biztonságot nyújtó városokat keresték fel.

A szerbek egyházi vezetőinek — bizonyos számú rác családdal — 1690-ben a török uralom ígája alól Magyarországra való menekülése ezt a helyzetet lényegesen megváltoztatta, új irányba terelte a magyarországi szerb kérdést.

*

A Magyarországot felszabadító seregek 1688. augusztus 7-én elérték a Száva—Duna vonalát, szeptember 6-án pedig elfoglalták Belgrádot. A támadás lendülete azonban megakadt a franciák 1688-i őszi rajnai támadása miatt. A balkáni sereg létszáma 20 000 főre zsugorodott. Ilyen gyöngye erőkkkel nem lehetett a török ellen eredményesen tovább működni. 1689-ben — miután Bádeni Lajos örgróf átvette a parancsnokságot — a hadműveletek folytatását határozták el azzal a céllal, hogy felszabadítják Dél-Szerbiát²⁶. Bádeni Lajos még a hadjárat megindulása előtt elrendelte, hogy a szerb családok Nis—Jagodina—Sabác környékéről költözzenek át a Száva túlsó oldalára, Szlavóniába, mert minden helyet nem képes fedezni, s így tartani kell attól, hogy az ellenség, ha előnyomulni talál, mindannyit lemészárolja vagy magával hurcolja, így viszont Szlavónia lassanként benépesedik.

Lipót helyeselte az áttelepítést, mert „... e népet igen jól lehet kihasználni: lehet a Duna melletti helyekbe őrségül elhelyezni, később

pedig a tartományt benépesíteni velük. A háború érdeke egyébként is azt kívánja, hogy az ellenségtől elvonassék. A puszta földből semmi haszon, s már csak ezért is szükséges az áttelepítés.”²⁷ Az átköltözőtek számát azonban még csak megközelítőleg sem lehet meghatározni. „Lehettek néhány százan, talán ezren is” — írja róluk Hodinka Antal, s bizonyítja adatokkal, hogy „... a rácok 1690-i bevándorlásáról beszélni helytelen dolog és éppoly helytelen... a Magyarországra történt áttelepedésüket a törökök bosszújától való félelemmel indokolni”, s mintha a törökök bosszúját az 1690. április 6-i császári felhívásra történt rác népfelkelés váltotta volna ki. Bizonyítja, hogy Köprili Musztafa még 1689 végén, látva Nistól Belgrádig a nagy pusztaságot, az adókat leszállította, új pénzt veretett, a mészárlást megtiltotta. A népnek tehát 1690-ben nem volt oka a töröktől tartani. A törökök egyébként is olyan gyorsan nyomultak előre Belgrádig 1690 nyarán, hogy a szerbeknek idejük sem maradt nagyobb megmozdulásra, s a nem katonáskodó szerb parasztság, minthogy le volt fegyverezve, 1690-ben nem is segíthette fegyverrel a császári seregeket.

Az albánok voltak azok, akik a császári hadakat támogatták, ők nyilatkoztak 1689 óta a császár mellett, ők fogadták ünnepélyesen a Prizrendbe bevonuló Piccolominit, aki a prizrendi római katolikus albán érsekkel — aki egyúttal a katolikus climenti törzs patriarchájának a szerepét is betöltötte — tárgyalt, és nem Csernoviccsal. Hodinka kimutatja, hogy itt „végzetes szerepcsere” történt: 1690-ben a kancellárián Csernovicsot összecserélték a climentiek patriarchájával, mikor április 6-án azt írták, hogy „Piccolomini tábornoknak kezére járván”. Csernovics csak szándékozott tárgyalni vele, de már nem találta életben, s nem sokkal utána az albán érsek, aki a tévedést leleplezhette volna, ugyancsak meghalt.²⁸

Nemcsak Hodinka alapos okfejtése bizonyítja, hogy 1690-ben olyan nagyarányú áttelepedésről nem beszélhetünk, mint az a történeti irodalomban általánosságban elfogadott. A budai kamarai administratio egykorú irataiban sem találunk adatot 1690-ből arra, hogy Belgrád eleste után 40 000 rác család menekült volna Magyarországra.²⁹ A budai kamarai administratio alárendelt lívatalnokai (harmincadosok, praefectusok, provisorok) ott székeltek az újszerzeményi területek igen sok fontos helységében: Lippán, Karánsebesen, Szegeden, Mohácson, Siklóson, Pécsett, Szigeten, Kaposváron, Dombón, Szekszárdon, Baján, Simontornyán, Földváron.³⁰ Ezek a legapróbb ügyekben is jelentéseket küldtek a budai administratióhoz. Teljességgel lehetetlen, hogy éppen a 40 000 rác család bevándorlásával, letelepedésével kapcsolatban ne lett volna jelentenivalójuk.

Arról lehet szó, hogy amikor Lipót az 1690. április 6-i felhívásban³¹ a török elleni harc folytatására a balkáni népektől, főleg az albánoktól, fegyveres támogatást kért, hogy: „Álljatok mellénk félelem nélkül, házaitokat, földjeiteket el ne hagyjátok!”, és ugyanaz nap Csernovicsot is (akit — mint láttuk — összetévesztettek az albán érsekkel) felhívta,

hogy legyen segítségére, Csernovics — Hodinka kifejezésével élve — „páratlan lélekjelenléttel” megragadta azt az alkalmat, hogy szabaduljon az ipeki patriarchátustól, a szultáni kincstárba fizetendő illetékektől, és hogy elhelyezze Magyarországon a rác pátriárkai tartomány püspökeit.³² „A patriarcha tehát — állapítja meg Hadrovics László³³ — mint a szerb vazalusállam feje, a török szuverenitás alól kivonta magát, és a Balkánon érvényben volt egész önkormányzati rendszerrel igyekezett a Habsburg főhatalom alatt elhelyezkedni, s vele kompromisszumot kötni.” E célból 1690. június 18-án a Belgrádban gyülekező emigránsok, főként a papság, tanácskozást tartottak s Diakovic Izaias borosjenői püspököt Bécsbe küldték, hogy kérje a császártól a rácok szabad vallás-gyakorlatának az engedélyezését és az egyházi hatalom biztosítását (az óhitű naptár használatát, érsekük szabad választásának a jogát, az adómentességet, a papság függetlenségét, az érsek bíraskodási jogát stb.).³⁴ Lipót 1690. augusztus 21-én kiadta a rácok által kért decretumot,³⁵ elfogadta a rácok kívánságait.

Belgrádot 1690. október 9-én visszafoglalták a törökök. Közvetlenül ez előtt kellett volna történnie a nagy migrációnak, de erre nincsenek adatok. Ami történt, az a budai kamarai administratio levéltárából a következőképpen rekonstruálható. Csernovics püspökeivel, a belgrádi rác polgárokkal, valamint az 1690 nyarán Szerbia különböző vidékeiről Belgrád környékén gyülekező néhány ezer családdal a török csapatok elől Magyarországra menekült. Ezek a menekülők 1690 november első felében megjelentek Budán. A budai kamarai administratiónál erről találhatók jelentések, rendelkezések. Az első rendelkezést 1690. november 2-án adták ki; eszerint az a néhány száz rác, aki az alsó részekből jött, Pomázon és Kalászon vagy a ráckevei szigeten telepedjék meg.³⁶ Az administratio jelentései ezekben a hetekben mindig határozottan azokról a rácokról szólnak, akik „von Belgrad seind selbiges orthen herauf geflichtet”, vagy „von Belgrad vertribenen Rätzen”.³⁷ Az administratio az Óbuda és Visegrád közötti területet, valamint Csepel-szigetet szándékozta számukra kijelölni, s végül is a következő helyeken telepítette le őket: egy kb. 1000 családból álló részt az 1690-ben is belgrádi bíró, Milutinovics Iván vezetésével Szentendrén,³⁸ egy kb. 600 családból álló részt pedig Budán, a felszabadító háborúk óta pusztán álló Tabánban,³⁹ s itt házhelyeket is méretett ki nekik.⁴⁰ Kisebbs csoportok Pomázon, Csobánkán⁴¹ és Érden⁴² helyezkedtek el. Csepel-szigetre ekkor nem kerültek rácok. Tehát 1690 októberében kb. 2000–2500 család menekült fel Belgrádból Csernoviccsal, s telepedett le Budán és környékén.

Az 1690. évi nagy szerb migráció kérdése és az ezzel kapcsolatos problémák felülvizsgálatra szorulnak. A 40 000 család bevándorlására adatokat nem találunk. Alapja talán az, hogy Csernovics az 1689-ben evakuált szerbeket és a régi magyarországi lakos rácokat is beleszámította.⁴³ Persze pontos számot akkoriban sem lehetett megállapítani, ma pedig ez még inkább lehetetlen. Sok részletkutatás szükséges még a megköze-

lító becsléshez is. S az az ellentmondás, amely az 1690-ben bevándorolt rácok viszonylag kisebb száma és a bécsi kormánykörök által az 1690-es években a szerbek magyarországi jelenlétének tulajdonított nagy fontosság között fennáll, megoldódik akkor, ha figyelembe vesszük azt, hogy az újonnan betelepülőknél jóval nagyobb számú rácság tartózkodott már korábban is Magyarországon, s hogy Csernovics és a bécsi udvar a rácokat egységesen igyekeztek céljaik elérésére felhasználni.

A menekültek letelepítése után adta ki Lipót 1690. december 11-i oklevelét „a főpap, báró, mágnás és nemes uraknak, nemkülönbön valamennyi megye fő- és alispánjainak; úgy városaink és más mezővárosok s falvak bírának, polgármestereinek és igazgatóinak; továbbá akármely erősségeink parancsnokainak, fő- és alkapitányainak és más, bármely állapotú, fokú, rangú s mind katonai, mind kamarai hivatalú embereknek . . .”, s tudatja velük, hogy a törökök vad zsarnokságából magát kiragadó rác nemzetet oltalma alá vette, s meghagyja, hogy a menekülteket az augusztus 21-i oklevélben felsorolt kiváltságaik, szabadságaik és mentességeik élvezésében ne háborgassák.⁴⁴

Miután a bevándorlás tényét és a rácok kiváltságait Lipót a magyarországi hatóságokkal elismertette, Csernovicsnak Magyarországon első dolga az volt, hogy a már régebben itt lakó rácokkal kapcsolatot teremtsen. Míg a Budán és környékén letelepedett rácokat a budai kamarai administratio 1690. december közepétől kezdve a budai várerődítési munkáknál használta fel nagy tömegben,⁴⁵ Csernovics még a tél folyamán Komáromba utazott, nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy ott Monasterly Jánossal tárgyaljon. Látogatása kapcsolatban volt az Udvari Haditanács ama tervével, hogy a rácokat a jövőben tábori szolgálatra használják fel. A budai várparancsnok vezetésével s a kamara megbízottjának részvételével egy bizottságot neveztek ki, hogy a rácok katonáskodásának a kérdéseit megtárgyalják. A tárgyalások hetekig húzódtak, főként Csernovics betegsége (podagra) miatt. Végül is egy püspök és néhány előkelőbb rác (von der gemein) tárgyalta a bizottsággal Budán Csernovics nevében.⁴⁶

A rácok csak bizonyos feltételek mellett voltak hajlandók katonáskodni. Többek között a császári fogságban levő Brankovics György despota szabadonbocsátását követelték,⁴⁷ valamint a közterhektől való mentességet, saját zászlókat és vice-despota választására engedélyt. Lipót 1691. április 3-án minden kívánságukat teljesítette, kivéve Brankovics szabadonbocsátását. Megígérte azonban, hogy pörét felülvizsgáltatja.⁴⁸ Ezek után a rácok Budán Monasterly Jánost vice-despotává választották, és elkezdtek a rác katonaság megszervezését.⁴⁹ Azt a tényt, hogy a Budára és környékére menekült rácok egy régi magyarországi lakos rácot választottak vice-despotává, Csernovicsnak azzal a törekvésével magyarázhatjuk, hogy ezzel az itt lakó és újonnan betelepített rácok egységét akarta megteremteni, kifejezésre juttatni.

Monasterly megválasztását április 11-én Lipót megerősítette,⁵⁰ s megválasztása utáni kívánságait teljesítette. A kívánságok között

szerepelt Brankovics ügyének mielőbbi befejezése, a rác katonaságnak Észékre szállítása hajón, a saját komáromi házának és családjának császári védelemmel való biztosítása. Megígérte, hogy gyalogosait és lovasait 20 nap alatt összevonja s ha a jövőben jól bánnak velük, ígéri: életüket is feláldozzák a császári felségért.⁵¹ 1691. május 2-án a Monasterly által szervezett katonaság — szentendrei rácok — Budán, a Gellérthegy alatt felállt, s a budai parancsnok a patriarcha jelenlétében átadta nekik a császár által küldött 12 zászlót, s ezután elvonultak Észék felé. Összesen 700-an voltak, a többi 500 Észéken csatlakozott hozzájuk.⁵² Ez a rác csapat augusztus 19-én Monasterly vezetésével részt vett a szalánkeméni csatában.⁵³

1691. augusztus 20-án újabb privilégiumot kaptak a rácok, mely nemcsak az egy évvel előbb kiadott privilégium megújítása volt, hanem újabb engedményeket is tartalmazott. Egyrészt a caducitas jogának az elismerését, másrészt, hogy a rácok valamennyien mind lelki, mind világi tekintetben egyaránt érseküktől mint egyházuk fejétől függenek. Ugyanakkor ígéretet kaptak arra is, hogy „... azon is leszünk a lehetőségig mindenképpen, hogy diadalmas fegyvereinkkel a többször mondott rác népet az általuk előbb birtokolt földterületekbe vagy lakhelyekbe minél hamarabb újból beiktathassuk . . .”⁵⁴ Erre azonban még igen hosszú ideig nem nyílt lehetőség. A török ott volt Magyarország déli határainál, a harcok évről évre folytak, s a portyázó törökök becsapásai miatt a korábban a határszéleken megtelepedett rácság igyekezett beljebb húzódni az országba. A Haditanácsnak szüksége volt a rác katonaságra, mely Monasterly vezetésével továbbra is működött mint rác milícia. A katonáskodó rácok különféle mentességekben részesültek, mentesek voltak a tizedtől, a beszállásolástól és egyéb terhektől.⁵⁵ Szervezetük azonban meglehetősen kezdetleges volt, s ezért csaknem használhatatlan.⁵⁶

A bécsi udvarban megpróbálták a két kérdést egyszerre megoldani, egyrészt a kóborló rácok letelepítésével, másrészt a rác katonaság századokba szervezésével. E célból Csernovicsot és Monasterlyt 1694 tavaszán Bécsbe hívták, s közölték velük, hogy a rácokat az ország minden részéből a Duna—Tisza közé, az úgynevezett Kunföldre fogják telepíteni még az ősz folyamán. Erre a módszeres telepítésre azonban nem került sor, főként azért, mert a már megtelepedett rácok nem szándékoztak elhagyni jó helyeiket.⁵⁷

Megjegyzendő, hogy míg Csernovics és az adminisztráció 1690-ben egyaránt kifejezetten a Belgrádból menekült rácokról beszéltek, 1693 nyarán Csernovics már „pro communitate Rasciana ex Turcia a Savo et Dravo conferente” kér kedvezményeket.⁵⁸ 1695—1696-ban azonban országsgazta tapasztalható rác letelepedési hullám, mint a török elől menekülő rácok természetes mozgása, de ez nem az udvari hatóságok által tervezett egységes területen történt. Fejér megyében 1695 folyamán telepedtek le rácok Tárnokon, Sós-kúton, Szászhalmon, s talán Rác-almáson is.⁵⁹ Pest megyében Törökbálintot 1694-ben,⁶⁰ a ráckevei szigeten levő Szigetszentmártont, Csépet, Becsét, Lőrét, Cserevicset és

Újfalut csak 1696-ban kezdték megszállni a rácok. Hasonlóképpen 1696-ban telepedtek le a Kalocsa környéki Káld, Hilda, Orbát, Szentgyörgy és Sugó községekben is.⁶¹ A rácok egységes letelepítése — miként Bécsben tervezték — soha nem valósult meg, még 1702-ben a határőrvidék megszervezése során sem.

A határőrvidék megszervezéséig a rác milícia intézménye Monasterly vezetésével fennállott, sőt 1696-tól kezdve szigorúbb szervezeti formát nyert. 1696-ban 688 rác katona (324 gyalogos, 364 lovas) tartózkodott a következő helyeken: Grabovác, Döbrököz, Tamási, Földvár, Siklós, Csatalia, Zombor, Szabadka, Baja.⁶² A katonák neveiből szép sorozatát lehetne összeállítani azoknak a helyeknek, ahol ekkor vagy korábban rácok laktak. 1697-ben 11 századba osztva helyezték el az 1087 főnyi rác miliciát, a következő helyeken: 1. Baja, 2. Zombor, 3. Bács, 4. Roglyatica, 5. Döbrököz, 6. Újpalánka, 7. Grabovác, 8. Siklós, 9. Hajmás, 10. Hansabég, 11. Szentendre.⁶³

A katonáskodás a rácságnak csak igen kis százalékát kötötte le. 1697-ben például Pest, Tárnok, Sósút és Csép helységekből a pesti Demetrovith János kapitánysága alatt csak 12 rác katona szolgált, a csaknem 1000 rác családot számláló Szentendrén is csak 58 rác katona volt, budai rác katonával pedig egyáltalán nem találkozunk. Pedig a katonáskodás kedvezményekkel járt. Az 1693. április 2-i diplomával a király ugyanis azokat a rácokat, akik tábori szolgálatot teljesítettek, a téli porció, a fuvarozás, a robot és más hasonló terhek alól felmentette.⁶⁴ Hasonlóképpen a tized fizetése alól is.⁶⁵ Azoktól a rácoktól, akik Belgrádból jöttek ugyan, de letelepedtek (von denen sesshaften Räzen) és katonai szolgálatot nem teljesítettek, a tizedet „mit guter manier und sine strepitu” továbbra is megkövetelték.⁶⁶

Az 1695. március 4-i privilégium azonban a Szerbiából és más helyekről menekült rácokat a tized fizetése alól felmentette, s engedélyezte, hogy azt Csernovics a saját püspökei fenntartására fordíthassa.⁶⁷ Hadrovics szerint az egész szerb autonómiában ez lett az egyetlen kiváltság, mely a magyarországi hagyományokban gyökerezett.⁶⁸ A kiváltságokról az ősz folyamán a budai kamarai administratio az összes vidéki alkalmazottait értesítette, midőn a tized behajtása esedékessé vált.⁶⁹ Zavart csupán az okozott, hogy némely helyen a katolikus rácok is vonakodtak a tizedet továbbra is fizetni a harmincadosoknak,⁷⁰ s előfordult az is, hogy Csernovics kísérelte meg a katolikus rácoktól is behajtani a tizedet, mint erről Haunold siklósi provisor jelentéséből értesülünk, aki panaszkodott az Administratiónál, hogy Csernovics egy goromba kalugyert küldött a nyakára.⁷¹ 1696. június 26-án azonban az Administratio az összes provisoroknak megparancsolta, hogy a rácoktól szedett tizedről is készítsenek összeírást és várják meg az utasítást arra vonatkozólag, hogy a tizedet a patriarchának természetben vagy pénzben kell-e adni.⁷² Augusztusban pedig elrendelték, hogy a provisorok a tizedet a rácoktól „strictissime” követeljék.⁷³ A rendelet háttérében az volt, hogy 1696 júliusában Csernovics a neki járó tizedet évi 3000 forint kifizetése

ellenében átengedte a kamarának. Ezt az összeget pensiónak, adjutának vagy deputatióknak nevezték.⁷⁴ A tizedet pedig a következő években az Administratio provisorai szedték be a rácoktól. Kivételt csupán — továbbra is — a tábori szolgálatot teljesítő rác katonák képeztek.⁷⁵

A karlócai békekötés 1699-ben bizonytalan időre megszüntette azokat a tervezetéseket, hogy a háború szerencsés kimenetele esetén a rácokat ősi lakóhelyeikre visszatelepítik, miként azt Lipót különféle privilégiumleveleiben szinte stereotip fordulatként emlegette. A karlócai békekötéskor azonban a visszatelepítés kérdése nem is szerepelt a tárgyalásokon. A bécsi udvar ezt a többször megígért visszatelepítést tudatosan és szándékosan mellőzte a tárgyalások során.⁷⁶ A szándék mögött nyilvánvalóan elsősorban az az érdek húzódott meg, hogy egyrészt az elpusztított, gyér lakosságú ország gazdasági helyzetét a népesség növelésével javítsák, másrészt, hogy idegen elemek betelepítésével, befogadásával a magyarság súlyát csökkentsék, s hogy a külön kiváltságokkal felruházott rácóságot a bécsi politika támogatására használhassák fel.⁷⁹ Elegendő ezzel kapcsolatban utalni arra, hogy az 1690-es években a rácóság privilégiumokkal való ellátásával és a rác milícia, majd a határőrvidék megszervezésével párhuzamosan folyt a magyar haderő fokozatos feloszlása.⁷⁸

Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni azt a körülményt sem, hogy az 1689-i áttelepítettek és a Csernovicsal betelepültek száma nem volt olyan nagy, mint amilyennek azt utólagosan feltűntették. A rácóság számbeli súlyát egyrészt a török uralom alatt fokozatosan beszivárgók s az ország déli részén, az Alföldön és a Dunántúlon megtelepedők jelentették, másrészt pedig azok a rácok, akik ennek a XV. században elkezdődött folyamatnak az 1690-es években a háborús események miatt fokozottabb méretű folytatásaképpen nagyobb tömegekben jöttek be az országba, illetve az ország déli részeiből a belső részek felé vándoroltak, s ott letelepedtek.

Ezeket a rác tömegeket igyekezett felhasználni a bécsi udvar, ezekre támaszkodva fogadtatta el Csernovics sikeresen a Balkánon érvényben volt szerb önkormányzati rendszert, biztosította a szerb egyház hatalmát Magyarországon. Püspökeit elhelyezte: Diakovics Izsaiást a temesvári és jenői, Metohiac Istvánt a károlyvárosi és zrinipoli, Drobnják Euthimiust a budai és székesfehérvári, Tebovac Euthimiust a mohácsi és szigeti, Stibicza Spiridiont a verseci, és Benjamin Jefremet a váradi és egri püspökségekbe.⁷⁹ Birtokot kapott,⁸⁰ a tized szedésének jogát, majd ehelyett évi 3000 fl. bért. Az 1690-ben Magyarországra vándorolt Csernovics számára nem volt visszafelé út. Ő itt, új lakóhelyén is következetesen patriarchának (orientalis ecclesiae ritus graeci archiepiscopus et rascianorum patriarcha) nevezte magát, s így tartották számon a budai kamarai administratio írnokai és registratorai is.⁸¹ Holott ő tulajdonképpen elhagyta az ipeki patriarchai széket, megüresedett helyére Kallinikost nevezték ki.⁸² Tehát lehetősége sem volt a visszamenetelre.

A letelepedett nép nagy része sem akart visszamenni. Az egyénekenkénti visszaköltözés lehetősége — a békeszerződés elmaradt biztosítéka nélkül is — fennállott, szórványosan éltek is vele. Például 1697-ben a rác milíciából 90 katona költözött vissza Boszniába.⁸³ Tudunk egész helységekről is, akik készen álltak a visszaköltözésre.⁸⁴ A nagy tömeg azonban maradt. Jó helyeken telepedtek le, vallásszabadságuk biztosítva volt, különféle kedvezményeket kaptak, — miért mentek volna vissza a török uralom alá?

A rácok kérdésében az 1690-es években különféle érdekek ütköztek egymással, vagy támogatták egymást: az udvari haditanács és kamara érdeke, a megyék és városok érdeke, a földesurak és a katolikus egyház érdeke. Ezeknek az érdekeknek a hatása és érvényesülése azonban még inkább kiviláglik és érthetőbbé válik, ha nem általánosságokban beszélünk, hanem az egyes rác települések történetének, életének vizsgálata során világítjuk meg őket. A következőkben a Budán és Pesten letelepedett rácok életét vizsgáljuk. A két város fejlődésének és a rác megtelepedés feltételeinek különbözősége lehetőséget nyújt ahhoz, hogy az említett érdekek egy részének hatása, a letelepedés részletei, a rácság társadalmi és gazdasági helyzete, törekvései világosabban álljanak előttünk.

*

A Budán megtelepedő rácok lélekszámának megállapítására a tárgyalt korszakból három összeírás áll rendelkezésünkre. Mind a három más-más szempont szerint készült. Az első összeírást (Beschreibung der ofnerischen Razenstadt oder Taban genanth) 1696-ban készítette a budai kamarai adminisztratio rendeletére Stollhofer Ferdinánd Bernát. Az összeírás a kamarai szabvány szerint készült, célja a lakosság teherbíró képességének megállapítása volt. Ezért a háztulajdonos családfők neveinek sorrendjében a következő adatokat tartalmazza, gyermekek (fiúk, lányok) száma, az állatok (ló, ökör, tehén, borjú, birka, kecske, disznó) és méhkasok száma, a vetések mennyisége, a szántóföld nagysága (holdakban), a szénatermés mennyisége, s végül a lakók (Inwohner) száma.⁸⁵ — Az 1702-es összeírást mint Buda városának teljes összeírását Keppeler Rüdiger Gáspár városi pénztáros készítette (Conscription über die Kays. undt Königl. Haupt- und Residenz Stadt Ofen sampt denen darzu gehörigen Vorstädten) 1702. július 7. és 14. között, a Budára kiküldött Subdelegata Commissio 1702. június 2-i rendeletére, a portio-kivetés céljára. Az összeírás városrészenként, azon belül a háztulajdonosok (családfők) neveinek sorrendjében tartalmazza a következő adatokat: foglalkozás, az állatok (ökör, tehén, borjú, ló, kecske, disznó) száma, a vetés és a bortermés mennyisége, méhkasok száma, bérjövodelem.⁸⁶ — A harmadik összeírást a hiányzó tabáni telekkönyv pótlására 1709. március 29-én készítette — minden valószínűség szerint — Buda város telekkönyvvezetője (Remensuratio Suburbii Tabanensis). Tartalmazza a háztulajdonosok nevének sorrendjében az egyes háztelkek méretadatait.⁸⁷

E három különböző célú, különböző személyek által készített összeírás alapján képet kaphatunk három különböző időpontban a tabáni rác lakosságról, foglalkozási és vagyoni viszonyairól. Összehasonlításra azonban csak bizonyos esetekben alkalmasak az adatok. Családtörténeti vizsgálatok elvégzéséhez pedig — tekintettel arra, hogy a szerb családnevek a XVII. század végén még Budán sem állandósultak,⁸⁸ s maguk az összeírók is, németek lévén, a szerb neveket gyakran eltorzítva jegyezték fel — csak nagyon bizonytalan, kevés sikerrel biztató alapot adnak.

A Tabánban 1696-ban 615 rác háztulajdonos családfőt írtak össze.⁸⁹ Ebből 96 személy csak fél házat bírt, a házak száma ezért csak 567 volt. A 615 háztulajdonos családfő mellett az összeírás 393 házban 431 lakót (Inwohner) is megjelöl, nem név, csak szám szerint. Tehát a Tabánban ekkor több mint 1000 családfővel számolhatunk, s ha öt személyt számítunk egy-egy családra, a lakosság lélekszáma kb. 5000-re becsülhető. Ezeknek legnagyobb része Csernoviccsal jöhetett, csak elenyésző azoknak a száma, akik a török alatt is itt lakván, 1690 után visszaköltöztek.

1702-ben külön írták össze a tabáni katolikus és külön az óhitű rácokat.⁹⁰ Katolikus háztulajdonos volt 250, óhitű 461, tehát összesen 711. A házak száma 641. 63 házban két-két család lakott együtt, de volt néhány olyan eset is, főként a katolikus rácoknál, hogy 3—4—5 család lakott egy házban. Mivel az ilyen közös házbirtoklásnál többnyire testvérekről vagy apáról és fiúról van szó, feltételezhetjük, hogy ezekben az esetekben adataink a nagycsalád (zadruga), házközösség létezésére utalnak.⁹¹ Az összeírásban azonban nem találjuk a lakókat, pedig elképzelhetetlen, hogy a 431 Inwohner 1696 óta mind elköltözött volna a városból. Hogy a számuk csökkenhetett, az valószínűnek látszik abból, hogy az 1702-es összeírás végén a katolikus rácoknál éppúgy, mint az óhitűeknél név szerint felsorolták, hogy 1701. március 19-től 1702. június 20-ig hányan költöztek el a Tabánból. A katolikus rácok közül 52-en költöztek el a következő helyekre: Törökbálint, Pozsega, Siklós, Ercsi, Dudvár, Érd és Baja. Az óhitű rácok közül pedig 67-en távoztak el a Tabánból Temesvárra, Bajára, Karloviczra, Földvárra, Szentendrére, Szekcsőre, Kalászra, Érdre, Pestre, Aradra, Perkátára, Sóskútra, Vataára, Almásra, Zomborra, Derniára, Tárnokra, Pentelére, a Csepel-szigetre, s volt egy, ki Törökországba ment, ketten pedig huszárok lettek.⁹² Az elköltözöttek egy része minden valószínűség szerint az Inwohnernek soraiból került ki. A rác lakosság száma azonban 1696 óta, ha nem is sokkal, de emelkedett.

Annak ellenére, hogy a rácok szórványos elköltözése a Tabánból a következő években is folytatódott,⁹³ az 1709-i ház-, illetve telekösszeírásban a rác családfők száma 735. Az összeírás, melynek elkészítése valószínűleg a telkek rendezésével is kapcsolatban volt, 1—744 szám alatt tartalmazza a tabáni telkeket. Ebből 25 puszta, tulajdonos nélküli telkek, 13 középület (városi sörfőző, két városi fürdő, három Wachthaus,

három óhitű templom telek, az óhitű temető, két katolikus templom és temetőtelek, és a boszniai ferencesek telke), 13 telket pedig németek bírtak (Pestaluzzi Dániel például hármat); 84 olyan rác családfő volt, aki csak fél házat bírt. Inwohnerekről ez az összeírás sem közöl adatokat. Tekintettel azonban arra, hogy a családfők és a házak száma szaporodott az előző összeírásokhoz képest, nem járhatunk messze az igazságtól, ha a tabáni rácok lélekszámát — a tárgyalt korszakban — kb. 5000—6000 főben állapítjuk meg. Ezeknek alig valamivel több mint $\frac{1}{3}$ -a volt katolikus.

Katolikus rácok laktak szétszórtan Buda egyéb külvárosaiban is. A Wasserstadtban kb. 40, a Neustiftben kb. 20, s ide számíthatjuk a Croatendörfl kb. 40 főnyi délszláv lakosságát is.⁹⁴ Buda város összes lakosságára vonatkozó adatok, melyek összehasonlításra is alkalmasak, csak 1702-ből állnak rendelkezésünkre. A Budán lakó 1648 családfő városrészek szerint a következőképpen oszlott meg:

Vár	279
Víziváros	402
Horvátváros	131
Országút	25
Újlak	100
Tabán	711
	1648

Tehát, ha a tabáni rácokhoz hozzászámítjuk a Buda egyéb külvárosaiban lakó rácokat, akkor ezek száma a város összes lakosságának csaknem felét tette ki.

A vízivárosi katolikus rácokról tudjuk, hogy már a török időkben is itt laktak Budán. De honnan jöttek a tabáni katolikus rácok, s általában, honnan származtak a Csernoviccsal 1690-ben betelepedett tabániak? Az 1696-os összeírás, mely megkülönböztetés nélkül vette fel a katolikus és óhitű rácokat, azt írja, hogy „vast alles nach dem Verlust Belgrad aus Griechenlandt, Bulgarien, Mörsien, und anderen angränzenden Örthern anhero gezogen”. Ugyanez az összeíró ugyanakkor a szentendrei rácokról azt írja, hogy azok görögök és rácok, és „mit denen zu Ofen wohnenthen Räzen, aus Griechen, Bulgarien, Mörsien, Bosnien, ja auch aus Ermenien” jöttek Szentendrére. Mind a két meghatározás eléggé kezdetleges. A Lipót által a rácok számára kibocsátott privilégium-levelekben előforduló balkáni országok hosszú sorának hiányos kivonata ez csak. S az országelnevezések a privilégiumlevelekben is csak homályos közjogi emlékeket idéznek, s nem a betelepedők korábbi lakóhelyeit.⁹⁵

1690-ben a budai kamarai administratio tisztviselői következetesen a „Belgrádból menekült rácokról” írtak. A betelepülők egy része valóban belgrádi lehetett, erre vannak adataink⁹⁶ azon kívül is, hogy Milutinovics Iván belgrádi bíró szintén a menekültek között volt. Annyi bizonyosra vehető, hogy Csernovics menekültjeinek nagy része a török

elől elmenekült s Belgrádban gyülekező délvidéki népekből került ki. Ezeknek többsége a szerb görög rítusú egyház tagja volt. Népi hovatartozásukra és származáshelyükre vonatkozó pontos adataink nincsenek. Legfeljebb az összeírásokban található családnevek adnak némely esetben felvilágosítást. Népi hovatartozásra utal néhány családnév, a rácon kívül, melyet, ha más családnévet (tulajdonság, foglalkozás alapján) nem találtak, a keresztnévhez ragasztottak. Ilyen családnévként szereplő népnevek a budai összeírásokban :

	1696	1702	1709
bosnyák	4	10	12
horvát	—	4	10
sokác	3	2	1
bolgár.....	4	5	5
görög	—	3	3
örmény	1	12	5
Összesen	12	36	36

Hogy ezekből mennyi az 1690-ben bevándorolt, s kik és hányan jöttek később, s hogy a bosnyákok és horvátok számának feltűnő növekedése csak a névadási bizonytalanságra vezethető-e vissza, nem tudjuk. Az örmények, a horvátok és a sokácok 1702-ben Budán kivétel nélkül katolikusok, s katolikus még két bosnyák is. A katolikus vallás azonban önmagában még nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy ezek is 1690-ben jöttek. 1690-ben nemcsak az óhitű rácok menekültek el Belgrádból, hanem az ott élő katolikusok is.⁹⁷ Az 1690-es évekből tudunk a Tabánban „horvát” vargákról, akik vallják, hogy ők katolikus rácok és hogy hét évvel ezelőtt Belgrádból jöttek. S mind Szentendrén,⁹⁸ mind Budán a bevándorlás után azonnal megalakult az óhitű község mellett a katolikus község is.

A bevándoroltak származáshelyére vonatkozó adatokat — a néhány belgrádin kívül — csak a családnévek alapján következtethetnénk. Itt azonban sokkal nagyobb a tévedési lehetőség, mint a népneveknél. Hiszen a helynévből képzett családnév igen sok esetben csak azt a helyet jelöli, ahol az illető legutoljára tartózkodott. Ezek a nevek tehát leginkább helyi jellegű települési hullámzásokat tükröznek.⁹⁹ Ilyen helynevekből képzett családnévek 1696-ban Budán a következők : Lipovác, Comoranác, Szamborác, Szt. Ivanác, Temesvarác, Baziác, Csongradác, Aratian, Osseklia stb. A későbbi összeírásokban is szerepelnek e nevek, újabbakkal is gyarapodtak : 1702-ben : Hansabega, Turekbali, Vikovarácz stb. ; 1709-ben : Pandellia, Santovatz, Kovinatsh, Pestanin, Pet-sulia stb. Ezek a nevek a Magyarország különféle vidékeiről szórványosan Budára költöző rácokra utalnak. Balkáni helynévből képzett családneveket Budán nem találunk, csak Szentendrén fordul elő néhány 1696-ban : Belgradác, Posárofcsan, Prizrinác.

Azok a családnevek, melyek népnévből vagy magyarországi helynévből alakultak, csak igen csekély százalékát adják a tabáni rác lakosság neveinek. A többség származáshelyét illetően a legteljesebb bizonytalanságban maradunk.¹⁰⁰ A népi hovatarozás kérdésében pedig a névadásnak — a német összeírók leírásai és félreértései nyomán is érvényesülő — nyelvi bizonyítékai alapján a rácok többsége mellett dönthetünk. Kérdéses csupán a katolikus rác elnevezés marad. Ugyanis a letelepedett óhitűek egyházi szervezete a görög rítusú szerb egyház (Orientalis ecclesia ritus graeci rascianorum) nemzeti egyház, és ennek az egyháznak a feje, Csernovics a szerb autonóm törekvések fő képviselője volt. A katolikus rácok áttérésükkel kiszakadtak ebből a keleti szerb (egyházi) körből, s a nyugati egyház körébe kerültek, mely harcolt a görög rítusú szerbek uniójáért, tehát végső soron a magyarországi szerb nemzeti egyház megszüntetéséért. A katolikus rác elnevezésben a rác tehát egyrészt pusztán népelnevezés, amely nép az áttéréssel kirekesztette magát bizonyos mértékben a nemzeti (egyházi) közösségből, másrészt a XVII. század végi szemlélet szerint különféle katolikus délvidéki népek (horvát, sokác, bunyevác, bosnyák, örmény) összefoglaló neve.

A menekülő rácok 1690-ben az elhagyott, pusztán álló Tabában telepedtek le.¹⁰¹ A két közösség — a katolikus és az óhitű — bizonyára már a kezdet kezdetén településképpen is elkülönült egymástól. A katolikusok közvetlenül a Duna mellett és a Vár alatt, a török uralom alatt mecsetül (Musztafa pasa dzsámija) szolgált középkori eredetű templom körül telepedtek meg. A katolikus és óhitű rácok települését körülbelül a régi tabáni görög utca választotta el egymástól. Az óhitűek az Ördögárok mindkét partján s a Gellérthegy és Naphegy közötti síkságon telepedtek meg. A Tabánnak az óhitű rácok által lakott része a XVII. század végén alig terjedhetett túl a régi tabáni Kereszt téren. A várost sánc vagy fal vette körül, mely a budai várfaltól indult ki a mai Palota tér tájékán, s a Naphegy és a Gellérthegy keleti, illetve északi oldalán végighaladva ért ki a Dunához.¹⁰² Építésének idejét pontosan nem tudjuk. Az 1686-ban, Buda várának ostromakor készített térképeken és látképeken még nyoma sincs, viszont 1705-ben már megvolt,¹⁰³ s még a XVIII. század közepén is szemléltethető a különféle, katonai célból készült térképeken.

Utcát a XVII. század végéről csak néhányat ismerünk. 1697-től kezdve a Landt-strassét és a Kürch gässlt, melyek közül az első a Gellérthegy alatt végigfutó s ma a Döbrentei utcában folytatódó útnak felel meg, a második pedig kb. a mai Attila körút vonalán a Döbrentei tér és Szebeni Antal tér közötti szakasznak. 1698-tól említik a Badtgassét (Hadnagy utca?), a Vöstungs strassét, 1699-ből a Lange Gassét, 1700-ból a Stuhlweissenburger Thor gassét, a Bergstrassét, az obere baadt gassét, 1701-ből a Haupt platzot.¹⁰⁴ 1709-ből a Thonau gässlt és az auf den Neuen Canal gassent.¹⁰⁵

A Tabánról a kamarai administratio telekkönyvi hivatala nem készített telekkönyvet vagy Zaigert, ezért az utcahálózatot, illetve a házak pontos elhelyezkedését nem tudjuk megállapítani. Csupán egy Gewöhr-

protocoll áll rendelkezésünkre 1696-tól 1704-ig, de ebben a tabáni házak alig $\frac{1}{6}$ -ára találhatók csak adatok (138). Ezeknek a felénél találhatók utcaelnevezések, a másik felénél azonban csak olyan általános megjelölések, mint unter dem Blogberg, gegen dem burgerlichen baadt, an dem Prückhl negst dem Baadt, an baadt bachel, an d. burgerlichen bad, an d. Donau, unter dem Schlosz, gegenseiths wasser graben, oberhalb der altglaubischen Kirchen, unweith der hölzernen Pruckhen, neben deren Catholischen Raizen freudthof, unweith des Preuhaus. A házak egy része feküdhett tehát csak utcarendben, a többi meglehetősen összevisszaságban, miként még 1740 körül is írják „ordine fere neglecto”.¹⁰⁶ „A falakon kívül számos apró ház, jobban mondva kunyhók tömege, melyet Rácvárosnak neveznek” — írta 1717-ben a Várból kitekintve egy angol utazónó. „Vároaik nagyon furcsa külsejűek — folytatta —, házaik egymástól bizonyos távolságban és szép sorban állnak, messziről úgy néznek ki, mint a régi divatú sátrak.”¹⁰⁷ A szép sorban álló házak képzetét bizonyára az országúti házak látványa kelthette benne, a régi divatú sátrakra való emlékezést pedig a rácok leginkább földbevájt lakásai, melyekből a szemlélő csak a földből kiemelkedő tetőt láthatta.¹⁰⁸ Házaik Budán is, mint az országban másutt, földbevájt viskók, kunyhók (Hütten, gazulae) voltak. Az 1715-ös összeírás szerint „plurimae quasi Tuguriae et etiam domunculae subterraneae haberentur”. — A telkeket az Administratiótól kapták ingyen. Ezek feltűnően kicsinyek voltak. Nem volt ritka a 10—20 öles telek, annál ritkább azonban a 200 ölnél nagyobb. Értékük nem volt nagy. Egy 18 öles telekért 1701-ben 24 fl-t fizettek. A házak értéke igen változó volt, 80 fl és 550 fl között mozognak a Gewöhrprotocollban feljegyzett házvételárok.

A tabáni házak sátorzerű rengetegéből csupán néhány nagyobb épület emelkedett ki. Ilyen volt a két fürdő, a Szokoli Musztafa által 1566 után újjáépített, s 1696-ban a város tulajdonába került mai Rudasfürdő, és az 1696-ban Bergassi kapitány tulajdonába került Rác-fürdő.¹⁰⁹ A Tabánban volt a császári sörfőzőház (Braxatorium, Preuhaus) a mai Rudasfürdő mellett, két őrház (Wachthaus) és két őrszoba (Wachstuben), a boszniai ferencesek háza,¹¹⁰ mellette a már említett katolikus templom, körülötte a temetővel.¹¹¹ Az óhitű rácoknak kezdetben csak egy fatemplomuk volt. Többszöri kérvényezésükre 1697. szeptember 23-án engedélyezte a kamarai administratio, hogy a tabáni görög rítusú rácok kőtemplomot építhessenek.¹¹² A kis templomot — kőből — még abban az esztendőben felépítették és Csernovics patriarcha szentelte fel.¹¹³ Ennek a helyére épült a XVIII. század közepén az 1949-ben lebontott tabáni rác templom.¹¹⁴

Az 1696-os összeírás megjegyzései szerint a tabáni rácok legnagyobbrészt kereskedők voltak, akik különféle török és német árukkal kereskedtek. A kereskedők mellett az iparosok és napszámosok találhatók, akik iparukból és a szőlőtermelésből éltek. Magában az összeírásban azonban az ipari és kereskedelmi tevékenységre vonatkozó adatok nem találhatók. Ezekre nézve csak az 1702. évi összeírás

nyújt felvilágosítást. Az itt található adatok azonban az iparosok és kereskedők számarányát az 1696-os összeírás megjegyzéseitől eltérő módon tüntetik fel. Az óhitű és katolikus rációk foglalkozás szerinti megoszlása 1702-ben a következő volt:

Iparosok	Óhitű rác	Katolikus rác
Szabó	32	4
Szűcs	26	4
Posztókészítő	10	—
Paplankészítő	6	—
Mészáros	5	3
Kalapos	5	—
Aranyműves	1	10
Szappanfőző	4	—
Papucskészítő	—	4
Varga	—	4
Kovács	3	3
Pék	3	1
Bozafőző	3	1
Csizmadia	—	3
Pintér	2	—
Kéményseprő	2	—
Borbély	1	1
Kordoványos	1	—
Ács (segéd)	1	—
Puskaműves	1	—
Krumper (?)	1	—
Szattyánkészítő	—	1

A tabáni görög rítusú rációknak 22%-a, a katolikusoknak 15%-a foglalkozott iparral. Az iparral való foglalkozás azonban nem járt nagy jövedelemmel. A tabáni rác iparosok sokkal szegényebbek voltak a várbeli vagy vízivárosi iparosoknál. Jövedelmeikre vonatkozólag legkorábbi adataink csak 1715-ből vannak. Ezek szerint míg egy vári vagy vízivárosi péknek az évi jövedelme 20—25 fl, a szűcsé általában 8 fl, addig a Tabánban ugyenezeké 4, illetve 2—3 fl.¹¹⁵ Az iparosok igen nagy része foglalkozott azonban mezőgazdasággal is. A 107 görög rítusú rác iparos közül 63-nak volt különböző nagyságú szőlője a budai hegyekben, a 38 katolikus közül 18-nak. Lova, tehene, ökre csak néhánynak volt; az óhitűek közül kilencnek, a katolikusok közül pedig csak egynek. A mesterségek listája változatos. Az iparosok 65%-a a lakosság ruházódási igényeit elégítette ki. Feltűnő, hogy a Tabánban gyakorolt mesterségek között nem található meg olyan fontos iparok, mint a kőműves, fazekas, lakatos, bognár, asztalos, kötélgyártó, rézműves stb. Olyan mesterséget, melynek ötnél több művelője volt, 1702-ben csak hetet találunk. Ezek közül néhányan céhet, rác céhet is alakítottak. Az első

megalakult tabáni rác céh a szabó és posztókészítő céh volt, mely 1695. március 15-én kapott I. Lipóttól privilégiumot.¹¹⁶ A tabáni rác szabók az előző évben szereztek az Administratiótól egy pátenst, amely szerint a vásárokon árucikkeikkel szabadon kereskedhetnek.¹¹⁷ A rác szabók a következő években is szabadon kereskedhettek áruikkal nemcsak a vásárokon, hanem a tabáni boltjaikban — az Országúton, a Főtéren és a fehérvári kapu utcájában is.¹¹⁸

Ugyancsak 1695-ben kaptak privilégiumlevelet a tabáni rác mészárosok,¹¹⁹ valamint a rác paplan- és zubbonykészítő céhi is.¹²⁰ 1696. június 23-án a budai és komáromi rác kalaposmesterek kaptak közös céhszabályokat.¹²¹ 1697-től kezdve tudunk rác szücs-céhről is, de articulusaikat nem ismerjük. Az óhitű és katolikus rácok közös céhe volt ez, a céhláda egyik kulcsát katolikus mester őrizte.¹²² Ugyanebben az évben hallunk először a budai rác szappanfőző céhről is, mely a pesti rác szappanfőző céhtől kapott articulusokat.¹²³ Hasonlóképpen a pesti anyacéhtől kaptak articulusokat 1699-ben a tabáni rác papucskészítők — vagy miként őket nevezték: „croatische schuhmachermeister”-ek — is.¹²⁴ Ezek azonban csak a budai tanács nagy ellenkezése dacára kaphatták meg az articulusokat. Ugyanis a tanács véleménye szerint ezek nem igazi iparosok, mert csaknem minden rác készít az állatok kikészített bőréből lábbelit, papucsot és nem „horvát parasztcsizmát”. A többi mesterember céhen kívül folytatta iparát, a városi céhekbe nem vették fel őket, mert nem voltak katolikusok.

A tabáni lakosság második csoportját az iparosokénál jóval kisebb számú kereskedő réteg tette ki. Ezek közül 1702-ben

	Óhitű rác	Katolikus rác
Kereskedő.....	3	1
Szatócs	27	2
Gabonakereskedő	1	—
Halkereskedő	—	1
Zsibárus	2	—
Egyéb	1	—

Tehát a görög rítusú rácoknak 8%-a, a katolikusoknak pedig csak 1,6%-a élt a kereskedelemből. A 38 rác kereskedő közül 14-nek volt szülője. Állataik az összeírás szerint nem voltak. Az 1696-os összeírásnak az a megjegyzése, hogy a tabáni rácok legnagyobbbrészt kereskedők, minden valószínűség szerint azon alapult, hogy a lakosság egyéb rétegei is foglalkoztak valamilyen formában kereskedelemmel, főként saját termelvényeik árusításával.

Tabán rác lakosságának legnagyobb részét azonban mind az óhitűek, mind a katolikusok közül azok alkották, akik szőlőműveléssel, földműveléssel foglalkoztak, részben mint szőlő vagy szántóföld-birto-

kosok, részben mint napszámosok. 1702-ben a mezőgazdaságból élők a következőképpen oszlottak meg:

	Óhitű rác	Katolikus rác
Paraszt	12	51
Kapás	265	115
Napszámos	4	6
Birkás	1	—
Marhatartó	—	1

Az óhitű rácoknak tehát 63%-a, a katolikusoknak pedig csaknem 70%-a foglalkozott mezőgazdasággal. Természetesen állatokat is ők tartottak aránylag legnagyobb számban, a város többi lakóihoz viszonyítva. Ugyanis a 283 óhitű rác paraszt és kapás közül 56, a 173 katolikus rác közül pedig 84 tartott lovat, ökröt vagy tehenet. Annak, hogy ilyen kevesen tartottak állatot, az oka egyrészt az volt, hogy a kicsiny tabáni telkeken lehetetlenség lett volna nagyobb arányú állattartásra berendezkedni, és a legelő és rét hiánya miatt is nagy nehézségekbe ütközött volna az állatok tartása, másrészt pedig a szőlőművelésre igen alkalmas budai hegyekben kevés szántás-vetésre alkalmas terület volt. „Magyarország fővárosának kisebb territoriuma van, mint a legkisebb falunak Magyarországon” — írta a budai tanács 1695-ben az udvari kamarának.¹²⁵ A rácok ugyan műveltek már szántókat Budán a török uralom alatt is, s ezeknek a művelését — főként a vízivárosi rácok — a felszabadulás után is folytatták, s az új telepések is foglaltak új szántókat a Kelenföldön és a Pálvölgyben, a kamarai administratio engedélye nélkül.¹²⁶ 1695-ben a budai tanács véleménye szerint a város körüli legnagyobb szántókat a rácok bírták.

A budai határban levő szántóföldekhez a tabáni katolikus rácok 1695. március 21-én Zichy Istvántól árendába vették a Buda melletti Örs és Csik pusztákat, évi 500 tallérért. A budai városi tanács a bérleti szerződés megkötése után azonnal tiltakozott a kamarai adminisztrációnál, s magának követelte az árendálás jogát.¹²⁷ A tanács fellépésének az lett az eredménye, hogy a rácoktól elvették a bérletet, s a városnak adták át. A budai tanács viszont a Zichynek fizetendő árendaösszeg és a városnak adandó kilenced fejében átadta a pusztákat a rácoknak, s ezek a terület $\frac{1}{4}$ részét szántóföldként művelték, a többit parlagon hagyták. 1696-ban 113 mérő búzát, 653 mérő rozst, 68 mérő árpát és 58 mérő zabot vetettek el itt.¹²⁸ 1701-ben azonban a Zichyek felmondták a puszták bérletét.¹²⁹ Ezért, míg 1696-ban 111 szántófölddel bíró rácot írtak össze, addig 1702-ben csak 12 óhitű és 34 katolikus rácnak volt vetése.

A rác parasztoknak és kapásoknak legnagyobb része szőlőműveléssel foglalkozott. Az óhitűek közül 111-nek, a katolikusok közül 131-nek

volt különböző nagyságú szőlője a budai hegyekben. A szőlőket a kamarai administratio a rácoknak 1691-től kezdve ingyen adományozta, bár a szántóföldekhez hasonlóan szőlőket is foglaltak a rácok — önkényesen.¹³⁰ Különböző nagyságú darabokat osztottak ki vagy foglaltak el, valószínűleg mindenki annyit kapott vagy foglalt, amennyit meg tudott művelni. Például a Sashegyen, ahol a szőlőket csaknem teljes egészükben a rácok birtokolták, a 61 rác birtokos közül tízen 2 fertálnál (1600 öl) nagyobb szőlőt bírtak, s csak 17-nek volt egy fertálnál kisebb darabja. Volt azonban olyan rác is, aki 4—5 fertály szőlőt bírt. Akinek nem jutott, vagy csak kevés jutott az 1690-es évek első felében történt assignálásokkor, az vásárolt magának, természetesen drágán. Például Thyra, Lazo, Daz és Japhto közösen vett a Farkasréten 800 forintért egy négy fertályos szőlőt.¹³¹ A rác szőlőtulajdonosok száma (iparosok, kereskedők, parasztok, kapások stb.) 1696-tól 1702-ig 247-ről 354-re emelkedett. De még így is igen jelentős számú rác volt szőlőbirtok nélkül. Az óhitű rác kapások, parasztok közül 169 (65%), a katolikusok közül 39 (22%) nem bírt házában kívül más ingatlant, mestersége sem volt, s életét napszamos munkával tartotta fenn. Budán a legtöbb munkaalkalmat a szőlők adták, tehát a rácok nagy része szőlőmunkás volt.

Az iparosokon, kereskedőkön és a mezőgazdasággal foglalkozókon kívül a 1702-i összeírásban szerepelnek még a következők. (Ezek közül is volt néhánynak szőlője vagy állatja.)

	Óhitű rác	Katolikus rác
Foglalkozás nélkül	17	14
Özvegy	7	1
Bíró	1	1
Tolmács	2	1
Templomszolga	1	2
Huszár	2	4
Hordár	2	—
Kormányos	—	2
Koldus	—	1

A rácok foglalkozási tagolódásának vizsgálata közben érintettük egyúttal vagyoni viszonyait is, azonban az ingatlanbirtok felsorolásán túl forrásaink ezen a téren alig adnak valamivel többet a semminél. A gabonatermelés adataiból csak azt állapíthatjuk meg, hogy az csupán házi szükségleteiket elégíthette ki, eladásra nemigen juthatott belőle. A szőlőtermésről 1702-ből vannak — sajnos csak összefoglaló adataink. A tabáni rácoknak 11 156 és fél akó boruk termett. Ha akóját 5 forintjával számoljuk, s arányosan elosztjuk a szőlőtulajdonosok számával, egy emberre 157 forint esik. Természetesen a valóságban a termés mennyisége szerint a szélső értékek igen eltérőek.

Akó bora termett	Óhitű rácnak	Katolikus rácnak
2— 10	53	22
11— 20	55	30
21— 30	30	18
31— 40	21	29
41— 50	14	13
51— 60	11	11
61— 70	7	1
71— 80	1	4
81— 90	1	2
91—100	7	4
100—170	3	9

Ez az összeállítás a bormennyiség mellett a vagyoni tagolódásra is utal, s ehhez még figyelembe veendő, hogy a szőlőbirtokkal rendelkező tabáni rácok közül 81-nek a mesterségéből, 15-nek pedig a kereskedéséből is volt jövedelme. S a termelt borból bőven lehetett eladni is. Tudjuk, hogy a Tabánban nagymértékű volt a bormérés, és hogy a tabáni rácok — a várbeli polgárok nagy sérelmére — 1700-ban az itt járt angoloknak adtak el 700 akó bort.¹³²

A romjairól lassan-lassan újjáéledő, s magát ismét az ország metropolisának tartó Buda városa lábánál lévő Tabán igénytelen viskóiban és földalatti putrijaiban látszólag szegényes élet folyt. A szűk területen szorongó, igen nagyszámú rác nép — a város lakosságának csaknem fele — szorgalmas munkával tette ismét termővé a felszabadító háborúk idején elhagyott, pusztuló budai szőlők igen nagy részét, részben mint saját birtokát, részben mint munkás, napszámos a városi polgárok szőlőit. Dolgoztak a rácok a várerődítési munkálatoknál, részt vettek különféle szállításokban, s előfordult az is, hogy távolabbi vidékekre is elmentek aratási munkát vállalni kenyerük megkeresése végett, minthogy Budán kevés volt a szántóföld.¹³³

A Tabán falusias jellegű település volt a város közvetlen közelében, s annak ellenére is, hogy az iparosok és a kereskedők száma, falusi viszonylatban, elég magas volt. Az iparosok és a kereskedők, valamint a mezőgazdasági foglalkozásúak még nem váltak el élesen egymástól. A kereskedők egy része budai boltja mellett már hadiszállítással is foglalkozott,¹³⁴ az iparosok a budai németek példájára már céhekbe kezdtek tömörülni, s voltak olyan rác parasztok is, akik birkaállományukat a közeli falvakban teleltették,¹³⁵ azonban nagyszámú nincstelen, csak a két keze munkájából élő rác is élt a Tabánban. De ez a társadalmi differenciáltság közösségi életükre nem volt hatással.

„Gesamte Räzen in der Räzenstatt” — írták magukról sokszor, s hozzátették, hogy görög rítusú vagy katolikus közösségről van-e szó. A vallási megkülönböztetésen kívül társadalmi megkülönböztetéssel nem találkozunk. Mindnyájan egyenjogú tagjai voltak a közösségnek, illetve

egyenjogú alávetettjei Buda városának, majd az 1690-es évek második felétől kezdve a kamarai adminisztrációnak is.

A városi tanács következetes törekvése kezdettől fogva az volt — miként már 1690 előtt is —, hogy a tabáni rácokat mindenben a maga jurisdictiója alá vonja, illetve ott megtartsa. A rácok ugyanis a város szorításai alól időnként megpróbálták az Adminisztrációhoz menekülni. 1694-ben például panasszal fordultak ez utóbbihoz a városi tanács ellen, mert ez a rácok számára a Tabánban kiosztott házhelyek után magas taxát szedett a saját hasznára. Az Administratio, utalva arra, hogy a telekkönyv az ő dispositiója alatt van, s hogy a város eljárása a telekkönyvet is megkárosítja, megtiltotta a tanács további ilyen irányú tevékenységét, s elrendelte a jogtalanul beszedett taxa-pénzek visszafizetését a rácoknak, mondván, hogy ellenkező esetben a rácok ismét az Administratio protekciónak veszik igénybe.¹³⁶

Az Administratio már korábban is elismerte, hogy a tabáni rácok a város jurisdictiója és nem az Administratio felügyelete alatt állnak.¹³⁷ 1694-ben pedig a budai polgármesterválasztás után megparancsolta a tabáni rác bírának, hogy — mivel az itteni rácok „sub jurisdictione civili” élnek — Unger János Györgynek, az újonnan megválasztott polgármesternek minden köteles tiszteletet adjanak meg és neki mindenben engedelmességeskedjenek.¹³⁸

A tabáni rácoknak bizonyos mértékű önkormányzatuk volt, így pl. megvolt az a joguk, hogy külön a görög rítusúak és külön a katolikusok évente, általában május–júniusban, bírót és esküdteket választanak maguknak.¹³⁹ A választás a polgármester és a syndicus jelenlétében történt. A megválasztott bíró 100 forint évi fizetést is kapott. Az esküdtek (geschworne) — hármat-hármat választottak — fizetést nem kaptak, csak a portiótól voltak mentesek.¹⁴⁰ Volt mindkét rác közösségben tolmács és jegyző is.¹⁴¹ A bírók és esküdtek hatásköre eléggé korlátozott volt. Ők képviselték a rác községeket a városi tanács, a budai kamarai administratio és a bécsi hatóságok előtt. Végrehajtották a tanács rendelkezéseit, részt vettek az adó kivetésében és beszedésében, ügyeltek a Rácváros rendjére, s kisebb ügyekben bírósági feladatokat is elláttak. A beszedett büntetéspénzeket azonban évente befizették a városi tanácsnak.¹⁴² Hagyatéki ügyekben, nagyobb adóssági vagy bűnügyekben, városi polgárokkal vagy más városok lakóival való ügyekben azonban a városi tanács ítélkezett.¹⁴³ A rácok a tanács ítéletei ellen a kamarai adminisztrációhoz fellebezhettek.¹⁴⁴

Buda város közös terheinek viselésében a tabáni rácok is kötelesek voltak részt venni. Viselték a katonai terheket, a portiót, a katonaság ellátására nyújtott egyéb szolgáltatásokat (service) és a katonai beszállást, s fizették a kamarai adókat, a fogyasztási adót (accisa), a terménytizedet, a harmincadot, a telekkönyvi díjakat és az ezekkel együtt beszedett szőlőkilencedet (hegyvám).¹⁴⁵

A rácok számára kiadott 1690. augusztus 21-i privilégiumlevél, és ennek 1690. december 11-i megerősítése adómentességet ígért a

Magyarországon letelepedő rácok részére, és Buda városa is kapott 1689-től 1693-ig öt évi adómentességet, s ez vonatkozott a Tabánban letelepedett rácokra is. Azonban ez az adómentesség részleges volt, általában csak a közterhektől, illetve az ingatlanokra nehezedő terhektől való mentességet értették alatta, ez utóbbit is a telekadó és a tized kivételével, az ezektől való mentességet csak nagy küzdelmek árán sikerült biztosítani.¹⁴⁶ A fogyasztási adót és a harmincadot ez idő alatt is fizetni kellett. A Belgrádból menekült budai rác kereskedők 1693-ban panaszkodnak is, hogy még a hadseregnek szállított élelmiszerek és egyéb áruk után is követelik tőlük a harmincadot.¹⁴⁷ Ugyanebben az évben a kamarai administratio azzal fenyegeti meg Buda városát, hogy ha nem fizetik be haladéktalanul az accisát, a polgárok és a rácok pincéiből a bort executióval viszik el, a mészárosokat pedig megbüntetik.¹⁴⁸

1693-tól kezdve azonban az adómentesség megszűnt, s megkezdődött a kamarai és katonai terhek rendszeres fizetése. Mindez vonatkozott a rácokra is, s terheik a Buda városára eső terhekkal együtt növekedtek. Az 1693-ra kivetett 2382 fl adó 1696-ra már 3555 fl-ra emelkedett.¹⁴⁹ A rácokat azonban ezeken felül külön adók és szolgáltatások is terhelték. Fizetniök kellett 1690 óta a városnak évi 800 fl védelmi díjat (Schutzgeld), s a város 14 fertály szőlőjét ingyen kellett művelniök.¹⁵⁰ A városi tanács a jurisdictiója alatt élő rácokat jobbágyokként akarta kezelni, s a város tisztítását is velük végeztette. A rácok 1695-ös pusztarendezésének megghiúsítása, és utána a saját maga által bérbevett pusztának a rácok részére kilenced ellenében való átengedése kétségtelenné tette a városi tanács olyan irányú törekvését, hogy a rácokkal szemben a földesúr szerepét játssza.

Súlyosbítták a tabáni rácok helyzetét a katonaság, főként Frankenberg budai várparancsnok által rajtuk elkövetett erőszakosságok is. 1693. január 3-án a budai városi tanács panaszkodott az Administratiónál: Frankenberg nem akarja megérteni, hogy a rácok a város jurisdictiója alatt hagyattak, szabadon akar velük rendelkezni, katonasággal kényszeríti őket robotra, holott ettől a király mentesítette őket, bebörtönzéssel, ütlegeléssel fenyegeti őket, nem is beszélve más excessusokról. A katonák betörték a rácok házaiba, ettek-ittak, s fizetés helyett megverték őket; megverték a bírót is, a katolikus rácokat pedig a muskétások a templomból hajtották ki vasárnap robotra.¹⁵¹ Az Administratio az udvari kamarán és a haditanácson keresztül utasíttatta Frankenberget a város jogainak tiszteletben tartására.¹⁵² A város közbelépése nem járt tartós eredménnyel, mert 1696-ban ismét előfordult, hogy Frankenberg két rác bebörtönzésével újra beavatkozott a városnak a rácok fölött gyakorolt jurisdictiójába.¹⁵³

A katonaság kihágásaival szemben a városi tanács csak a kamarai administratio segítségével tudta — ideig-óráig — megvédeni a rácokat, akiket egyaránt sértettek a város földesúri törekvései és a katonaság garázdálkodásai. Szorongatott helyzetükben a királyhoz folyamodtak, és 1696. december 24-én sikerült is egy külön privilegiumlevelet kapniok.

A király elrendelte: 1. Annak érdekében, hogy a Tabánban lakó rácok ott megmaradhassanak, mint külvárosi polgárok (uti Cives Suburbani) a kamarai adminisztrációnak és a budai városi tanácsnak — uti alii Cives — legyenek alávetve. 2. A tőlük járó adót ezentúl ne a budai tanács szedje be és ne házanként, hanem a saját bírái és tisztviselőik. 3. A városi tanács a bírákon és a tisztviselőiken keresztül érintkezzék velük. 4. Senki ne merészelje őket sújtani vagy tőlük bármit elvenni.¹⁵⁴ A privilégiumban biztosított új adószedési mód és a tabáni rácok önkormányzatának megerősítése világos és érthető. A következő években ezzel kapcsolatban nem is merült fel probléma.

Annál problematikusabb azonban a tabáni rácok feletti iurisdic-tio kérdése. A kettős alávetettség a rácok helyzetén volt hivatva könnyíteni, de mivel pontosan körülhatárolva nem volt, az eddigi helyzeten nemigen változtatott. Néhány hónap múlva az udvari kamara megmagyarázta ugyan, hogy miként érti ezt: a rácok a városi portióhoz hozzájárulnak, de egyébként *principaliter* a kamarai igazgatásnak vannak alávetve.¹⁵⁵

A város ragaszkodott a rácok feletti iurisdic-tióhoz. Ennek nemcsak a portio-teherhez való hozzájárulás volt az oka, hanem az is, hogy a városnak szüksége volt a rác szőlőmunkásokra. Ezért erélyesen megvédte a rácokat a Budáról való kitelepítés veszélyétől. 1697. március 4-én a budai kamarai adminisztratio ugyanis tudatta a „Gellérthegy alatt lakó rácokkal” a császár kívánságát, hogy a budai vár védelmi helyzetének megerősítése céljából a Budán lakó földművelő rácokat a Kunföldre (ad agrum Cumanum), a kereskedőket és az iparosokat pedig Pestre kell telepíteni. Az adminisztratio elrendelte, hogy a földművesek még Szent György napig költözzenek el, a többiek pedig menjenek át Pestre, ahol rendes helyet fognak nekik kijelölni, megtartják saját bíróikat és előljáróikat, és nem a pesti tanácstól, hanem a budai kamarai adminisztratiótól fognak függeni.¹⁵⁶ A rácok azonnal követeket küldtek az udvari kamarához, a budai városi tanács is közbelépett, és sikerült elérniök azt, hogy itt maradhattak azzal a feltétellel, hogy házaikat nem szabad a várhoz közel építeniük, s újabb rácoknak nem engedik meg Budán a letelepedést, hanem Pestre utasítják őket.¹⁵⁷

1697-ben a városi tanács megkísérelte mentesíteni a rácokat a bányatized alól, hivatkozván az 1696. december 24-i privilégiumra, hogy azok mint polgárok (als Burger) szerepelnek. Közbenjárása azonban eredménytelen volt.¹⁵⁸

Még ugyanebben az évben Bergassi János Károly erőszakoskodásai-val szemben is védelmezte a rácokat a városi tanács. Bergassi kikeresztelkedett török, majd császári kapitány volt.¹⁵⁹ 1696. június 1-én kapta meg a császártól „für eigenthumb” a Tabánban levő úgynevezett kis rácfürdőt (so genante kleine Räzen Bääd).¹⁶⁰ 1697 májusában nyolc katolikus rácnak a fürdő közelében levő házat erőszakkal elvette,¹⁶¹ s ezen felül még az is szándékában volt, hogy a Gellérthegyet is megszerezze magának. „Ezzel a város rácok fölötti iurisdic-tiójának is nagy kárára lenne — írta

a városi tanács 1697. június 25-én Kollonicsnak —, mert ezáltal sok rác házat befogna, kivonná őket a város jurisdictiója alól, a rácok házait — mint az már meg is történt — fél-, harmad áron megvásárolná és gyanús személyekkel telepítené be. Már eddig is megtette, hogy luteránus törököt alkalmazott a fürdőjében, megteheti ezután is. Híre járt, hogy a rácoktól elvett házakat rácoknak mondott törökökkel népesíti be, ezek titkon török módra tartanak istentiszteletet. — A rácok panaszkodtak, hogy Bergassi azt híresztelte, hogy Budán hamarosan a „török hodzsát fogják hallani kiáltani”. Kérte a város, hogy ne szoríthassa őt háttérbe egy ilyen magánember.

A város érdekei ebben az ügyben megegyeztek a rácokéival. Van azonban a városi tanács emlékiratának egy pontja, amely világosságot derít arra, hogy a budai német polgárság milyen érzelmeikkel viseltetett azzal a rácsággal szemben, amely a jurisdictiója alatt élt, és amelynek munkájára a legteljesebb mértékben rá volt utalva. Azt írta ugyanis a tanács, hogy a jelen háborús időkben Buda elvesztése nagy kár lenne, s mivel a rácok egyszer itt vannak, egyszer ott, egyszer ellenségek, egyszer barátok, vallási tekintetből figyelembe kellene venni, hogy csak katolikusok jöhessenek ide. Az itt levő rácokat csak az áttérés reményében tűrik (die graeci nur sub spe conversionis geduldet werden).¹⁶²

A városi tanácsot vallási kérdés vezette a tabáni rác szabó céh privilégiuma ügyében is. 1699—1700-ban a budai német szabó céh és a tabáni rác szabó céh között viszálykodás támadt. A viszályt a városi tanács a két céh egyesítésére igyekezett felhasználni. A rác szabókat boltjaik bezárásával is igyekezett rávenni az egyesülésre, terve azonban nem sikerült.¹⁶³ „Közös céhben, közös istentiszteleteken vettek volna részt, s könnyen remélhető lett volna germanizálódásuk” — írta a tanács egy évvel később.¹⁶⁴ A városi tanács valószínűleg nem találta még eléggé érettnek az időt arra, hogy a vallási kérdést dűlőre vigye, s bizonyára azt is figyelembe vette, hogy ez az óhitű rácok nagy része elköltözésének a veszélyét is magában rejti. Erőszakos áttértésnek pedig a rácoknak adott privilégiumok is útját állták.

Az 1696-ban homályosan megfogalmazott privilégiumlevél értelmezése körül a jurisdictio kérdésén kívül is támadt vita. A vitában, mely a tabáni rácok és a budai tanács között folyt, a rácokkal kapcsolatos összes fontos kérdések felmerültek.

1701 februárjában a tabáni rácok nevében Domitsch István és Lazarewitsch Emanuel beadvánnyal fordult az udvari kamarához.¹⁶⁵ Beadványukban elpanaszolták, hogy az 1696. évi privilégium ellenére a budai tanács elnyomja a tabáni rácokat. Igen nagy mennyiségű portiót és más rendes terhet vet ki rájuk: 1699-ben 4000, 1701-ben 3200 forintot. De ennél is súlyosabban érintette őket az, hogy évente 800 forintot kellett fizetniük védelmi díj gyanánt. Már hét éve fizetik a 800 forintot, korábban három évig 500 vagy 300 forintot fizettek, teljesen a tanács tetszése szerint. Hogy ezt milyen alapon kérik tőlük, nem tudják. Más okot nem tudnak felhozni, mint a „sic volo, sic jubeo”-t, hiszen privilé-

giumukban világosan olvasható, hogy „... nec Civitatis Superiores, aut ullus alius, eos affligere, seu quidquam ab ipsis extorquere praesumat”. Nem értik, hogy miért Schutzgeld ez, mikor ők nem tudnak más védelemről és protekcióról, mint amit az ő kérésükre az udvari kamara által kiadott privilégium tartalmaz. Ebben nemcsak a budai Rácvárosban való tartózkodást jelölték meg, hanem azt is, hogy ők mint más polgárok (ut alii Cives) a budai kamarai adminisztrációnak és a budai városi tanácsnak vannak alávetve. Ebből ellentmondás nélkül következik az, hogy a fizetendő adók és egyebek terhét a többi polgárral közösen kell viselniök. S mivel a budai német polgárságot sem terhelik meg külön védelmi díjjal, s a rációkhoz képest a portiójuk is kevesebb, tehát a rációktól sem követelhető a Schutzgeld, mert ez meghaladja erejüket. S ezt nevezik védelmi díjnak. A budai tanács a városi szőlőkben a tőlük korábban is „imperiose” követelt robot helyett évi 200 forint készpénz kifizetését kívánta, s ezt fizették is. Tehát a tanács ahelyett, hogy a privilégium szerint „uti alii cives” ismerné el őket, rosszabbul bánik velük, mint a jobbágyokkal vagy a rabszolgákkal. A rációknak saját munkájuk felretételével kellett a városi szőlőkben dolgozni, vagy később az ott folyó munkához a saját zsebükből pénzt kölcsönözni. — A következő panaszpontjuk a telekkönyv ellen szól. Az általuk korábban is bírt és Buda visszafoglalása után nagy fáradtsággal és munkával művelt állapotba hozott szántókat, amelyek után ők a császári kincstárnak a tizedet évente teljes mértékben lefizették, tőlük elvették, s részben a budai principálisoknak, részben a budai német polgároknak osztották ki, akik saját hasznukra évi bérért ezeket a rációknak adták árendába. Ezenkívül az utcák és utak tisztogatását is velük végeztetik. A Tabánban dolgozó nem tabáni kézműveseket a rác iparosokhoz hasonló adófizetésre nem kötelezik. — Panaszkodtak amiatt is, hogy a császár által a rációknak adott céhprivilégiumokat is vitássá teszi a városi tanács azzal a makacs intentióval, hogy azokat megsemmisítse, kenyerüket elvegye, s a rációkat az útból eltávolítsa. — A rációkat a folyamatos tűzifabeszerezésekkor oktalantul az őrséggel zaklatták,¹⁶⁶ embertelenül bántak velük, s még tőlük szedik a védelmi díjat. — A védelmi díj és a szőlőművelési díj (Weinbau-geld) a sok év alatt 7200 forintot tett már ki, ezt most visszakövetelik a tanácstól. Felét felajánlják „alattvalói devotio”-ból az udvari kamara Taxamtjának, felét pedig maguknak kérik.

Az udvari kamara ezt a panasziratot kivizsgálás céljából 1701. február 10-én leküldte a budai kamarai adminisztrációnak,¹⁶⁷ s az február 17-én a városhoz továbbította részletes jelentéstétel végett.¹⁶⁸ A tanács március 23-án válaszolt a adminisztrációnak. A rációk az administratio tudtával vették a város jurisdictiója alá, és fizettek ezért a város közös költségeinek fedezésére évi 800 forint védelmi díjat. A rációk azt állítják, hogy ők is olyanok, mint a többi polgárok. A rációk is élvezték az adómentes éveket, utána a portiót kezdetben házanként szedték, amikor azonban a facultasok szerint csinálták a kivetést, akkor megkapták a privilégiumot, hogy őket nem

házaiként kell megterhelni, hanem egy arányos összeget fizetnek. A portio nagysága a császár kivetésétől függ, nem a város szabja meg annak az összegét, még soha nem történt meg, hogy a rácok többet fizettek volna. Ha a tanács a rácokat elnyomja, miért nem mentek el a parancs szerint a Kunföldre, miért szaladgáltak annyit ittmaradásukért? A rácok bírják a legjobb budai földeket, legelőket, szőlőket, ezeket előnyösen tudják hasznosítani. Minden pénz náluk folyik össze, saját kézműveseik vannak, a németek tőlük semmit sem keresnek, élelmiszereket adnak el, állandóan mérik a bort az utasoknak, mesterien tudnak eladni, ha saját termésük nem elég, vesznek hozzá. Ezáltal a polgárnak a saját termése a nyakán marad. A rác szőlőjét saját maga műveli, megelégszik kenyérrrel, hagymával és babbal, a polgárnak viszont napszámot kell fogadnia. Ezért a rác a borát olcsóbban adhatja, a polgár bora eladhatatlan. A rácok Törökországgal kereskednek, oda hordják a pénzt. Jogos tehát, hogy nekik „secundum proportionem” többet vessenek ki a portióból, mert aki sokat bír, többet elviselhet. A legújabb összeírás azt mutatja, hogy bírójuk a községtől 4576 forintot követelt be, holott a város csak 3021 forintot vetett ki. — Ami a védelmi díjat illeti, s azt, hogy a rácok „uti alii cives subjecti sunt”, ez a rácokkal kapcsolatban nevetségesnek látszik — írta a városi tanács. Hogy ezt a csavargó és állandótlan, hol itt, hol ott levő népet valódi polgároknak ismerjék el, és a német polgárság mellé emeljék fel, az a császári érdekekkel is ellenkeznek. A rácok ugyanis belgrádi, konstantinápolyi és más helyeken lakó rácokkal és törökökkel vannak összeköttetésben (társaságban) és kereskednek velük. S ha a tanács a rácokat is részesítené a polgárságnak adományozott vám- és harmincadmentességben, akkor a törököket is segítené. A tanács a lehetőség szerint mindig védte a rácokat. Az adminisztratio is tudja, hogy a katonai átvonulásoktól megkíméltettek, nem szenvedtek bekvártélyozást, forspontot sem állítottak. Míg a polgárságot a katonaság a házaiból kítúrta, addig a rácok kunyhóikban zaklatás nélkül éltek. Mindent a polgároknak kell viselni, mellettük a rácok „Freyherrek”. — A város 14 fertály szőlőjét a rácok kezdetben ingyen művelték, kb. 4 évvel ezelőtt maguk ajánlották, hogy inkább pénzt adnak. Nem tekintve, hogy a szőlőművelés többbe kerül, a tanács mégis hozzájárult a 200 forint fizetéséhez. A többit a városi pénztárból fizetik, hogy a rácokon könnyítsenek, s azok a rácok, akik a török idők alatt ingyen vagy 23 afferl-ért egész nap dolgoztak, most 6—7 garas napszámmal sincsenek megelégedve, ennyi pénzért alig, s nem is mindig lehet őket megkapni. Mindenből ki akarják magukat vonni, holott az országban a földesurak sokkal több robotot követelnek, s ha az összeírás alapján kiszámítanák, egy rácra alig egy óra jutna, amit a közjónak teljesített. Ez nagy robot? — A városi tanács helyesli a telekkönyvnek azt a törekvését, hogy a földeket a házakhoz arányosítva osztja ki, s hogy a rácoknak kijebb jelöl ki földet. A rácok 5 garas értékű kunyhói és a polgárság 100 vagy 1000 forinton épített házai közt igen nagy különbségek vannak. A rácok itt is, a törököknél is otthon vannak. A német polgárok akkor is itt maradnak,

ha jön az ellenség, s ha egy német elveszti a házát, egész substantiája oda van. A schismaticusok inkább a törökökkel tartanak, mint a keresztényekkel. Ezért nem baj, ha a rác subarendatitius, hiszen egész Magyarországon az a szokás, hogy a tized a császáré, a kilenced a földesúré. S a rác szabadon választhat, hogy a polároktól a földet bérbe veszi-e, vagy sem. De a rác már úgy van teremtve, hogy senkit se kérdez, hanem ekéjével tetszése szerint nekiesik a földnek, s használja. Tavaly is a földkiosztás után a határjeleket kihúzkodták, és a felosztást újra kellett csinálni. Nagy igazságtalanságnak tartják a rácok — írja a tanács —, hogy őket a város tisztogatására befogják. Panaszkodnak, pedig ők a török idők alatt többet dolgoztak a közjóért, mint most. — Igazságtalan az a panasz, hogy a tanács a rácokat céhprivilegiumaikban megbántani akarná. A rác szabó céh most is létezik. — A tűzifa miatti panaszra azt válaszolta a tanács, hogy ez nem az ő, hanem a katonaság excessusa volt. A városi tanács végül figyelmeztette az administratiót, hogy a Bécsbe küldött Domicst és Lazarovicst a patriarcha is támogatja, s hogy végső céljuk az, hogy mindenkitől függetlenek legyenek. S végül, nyilvánvalóan nem komoly szándékkal, csak a rácok panaszai okozta első felháborodásában — kéri, hogy a budai schismaticus rácokat Hansabég vidékére telepítsék át.

A budai kamarai administratio a városi tanács választ 1701. március 26-án megjegyzés nélkül továbbította az udvari kamarának. Csak néhány hét múlva jelenti egy másik üggyel kapcsolatban, hogy a rácoknak a terheik miatti panaszkodásra „az igazat megvallva volt is néhány okuk”.¹⁶⁹

Az udvari kamara 1701. június 20-án foglalt állást a rácok és a tanács vitájában.¹⁷⁰ Megbotránkozással vette tudomásul, hogy a városi tanács vélt jogának bizonygatása közben e terület földesurának nevezte magát, s hogy az administratio is annak tartja. Pedig a királyi városokban a király a földesúr, védelmi díjat is csak a király részére lehetne követeini. Hogy a város összeszedje magát, néhány évig engedményeket tettek, a Schutzgeld is ennek egyik módja volt. Egyetlen mentés, hogy a befolyt összeget közcélokra költötték. — A Weinbau-geld fizettetése sem indokolt, mert a rácok egyáltalán nem kötelesek robotot szolgáltatni. Az administratio intse a tanácsot, hogy a Schutzgeld és a Weinbau-geld szedésétől a jövőben tartózkodják. A rácokat semmiféle címen és néven külön megterhelni nem szabad, az adózásban és a közös terhekben a többi polgárokkal egyenlő arányban vesznek részt, s a számukra 1696-ban biztosított privilegiumokat meg kell tartani. Az a tény, hogy ők élénk kereskedelmet folytatnak, nem büntetésre, hanem támogatásra méltó, minthogy ezáltal a vám- és harmincadjövedelem növekszik. — Nem engedélyezhető, hogy a rácokat a városi közterületek tisztogatására felhasználják, mintha ők a város rabszolgái és foglyai lennének. — Méltányos, hogy azok a polgárok és kézművesek, akik a Rácvárosban űzik iparukat, de nem rác származásúak, hozzájáruljanak a Rácvárosra kivetett adóhoz. — A kamara megparancsolta az administratióknak,

hogy a rácoknak adjon földet, legalább fele akkorát, mint a német polgároknak. Vegye védelmébe a rácokat mint a király alattvalóit és budai conciviseket a tanács indokolatlan túlkapásai ellen, hogy az adó ne terhelje őket túlzottan, s hogy a saját bíráik ne csapják be őket. Domicsot és Lazarevicset, a tabáni rácok követőit pedig azzal bocsátotta haza az udvari kamara, hogy ezentúl a tabáni rácok az élvezendő kamarai protekcióért évi 300 forintot fizessenek az adminisztrációnak.

Ez utóbbi 1701. augusztus 3-án értesítette a budai tanácsot az udvari kamara döntéséről,¹⁷¹ s ugyanaznap még két rendeletet adott ki. Az egyiket a budai telekkönyvi hivatalnak a földek kiosztásáról, ebben kimondja, hogy „minden rác, aki földet kap, kötelezze magát, hogy kitart mellette”, s hogy mindazoknak, akik jelentkeznek, 1 és 1/2 hold szántót mérjenek ki a budai határban.¹⁷² A másik rendeletet pedig, amely a rácok új Schutzgeldjéről, a július 1. óta esedékes 300 forint behajtásáról intézkedik, a budai Einnehmeramtnak küldte meg.¹⁷³

Ezzel a tabáni rácok számára nem éppen kedvező fordulattal zárult hát a nagy vita, mely egyik részről sem volt mentes az alaptalan vádaskodásoktól. A két vitatkozó fél érvelése és az udvari kamara döntése — egymás mellé állítva — híven tükrözi egyrészt a tabáni rácok helyzetét, másrészt a rácok kérdésében kialakult álláspontokat, s a különféle érdekek összeütközését.

Alig zárult le a rácok és a tanács vitája, az előbbieknél újabb okuk támadt a panaszkodásra — a katonaság miatt. Pfefershoven budai várparancsnok megtiltott nekik mindenféle építkezést, még a javításokat is, s az udvari kamara intenciója ellenére a várbástyák fűvetlenítését ingyen robotban végeztette velük.¹⁷³ 1701 júniusában 482 napszámot kellett teljesíteniük. A várparancsnok a tabáni rácokat criminalis ügyekben — a királyi városok részére járó ius gladii nagy sérelmére — a városi hatóságtól elragadta és saját jurisdictiója alá vonta azzal az indoklással, hogy a határszéleken a rácok a katonai parancsnokoknak vannak alárendelve. Az administratio védelmére kelt a rácoknak, s bizonygatta, hogy különbséget kell tenni a határvidéken és a Budán lakó rácok között. Az előbbieket a nagyon sérelmezett contributio és egyéb szolgáltatások megkerülése végett a katonaság protekciója alá adták magukat — végső romlására Bács megyének. A tabáni rácok azonban mint concivisek tökéletesen függetlenek a katonaságtól. Végül az administratio arra kéri az udvari kamarát, hogy a katonaság beavatkozási kísérletét akadályozza meg, hogy a rácok a kamarai védelem alatt nyugodtan megmaradhassanak, s ne kényszerüljenek innen elmenni.¹⁷⁵

A katonaság túlkapásai és törekvései ellen a kamara megvédte a tabáni rácokat. A kamarai védelmet azonban nem sokáig élvezték a rácok. 1703-ban Buda városa királyi privilégiumlevelet kapott, melynek értelmében a város visszakapta szabad királyi városi rangját, s amely szerint a város törvényhatóságának hatalma alá tartoznak ezentúl „a polgárok, lakosok és jövevények egyenként és összesen, mindazok, akik ott mesterségből, művészetből, kereskedésből vagy polgári telkükből élnek, akár

nemesek, akár nemtelenek, és bárminő nemzetiségűek". S a privilégiumlevél kimondja, hogy a rácok csak a város oltalmába vehetők fel, s hogy a polgárok közé csak római katolikus vallású személy vehető fel.¹⁷⁶ A privilégiumlevél 1705-ben érvénybe lépett, s a tabáni rácok számára új helyzetet teremtett; de ennek vizsgálata már túlmenne tanulmányunk keretein.

*

Pesten a megtelepedő rácok a budaitól lényegesen eltérő helyzetet találtak. Nemcsak azért, mert — Pestnek nem lévén külvárosa — a rácoknak is megengedte a kamarai administratio a város falain belül való letelepedést, hanem főként azért, mert megfelelő feltételek — mesteriség, kereskedés, ingatlan — birtokában a polgári jogokban is részesítették őket, közülük igen sokat felvettek a polgárság soraiba, s ennek a felvételnek — legalábbis az általunk tárgyalt időszakban — nem volt vallási akadály. 1692-ben a pesti bíróválasztáskor az egész polgárságot a szokott helyen összegyűjtötték és a szavazatokat a német, magyar és rác nemzetől beszédtek (die Vota von solchen als teutschen, ungarischen und razischen nation ordentlich einsamben).¹⁷⁷ A legtöbb szavazatot Heinrich Herold kapta, 37-et, ebből 21-et a rácok adtak le rá.¹⁷⁸ Az öt megválasztott tanácsnok közt volt egy rác is: Wesselini Mihály; a fertálmesterek közé a rácok közül Mitrovitz Józsefet választották, a magyar és német szószóló mellé rác szószólónak (Vormunder) Raab Mihályt.¹⁷⁹

A Pesten letelepedő rácok tehát új lakóhelyükön olyan feltétellel kezdhették meg életüket, amit a budai rácoknak évtizedes küzdelem után sem sikerült elérniük. Pest ennek ellenére sem vonzott magához olyan nagy számú rácot, vagy akár más telepest. Ennek oka a két város különböző helyzetében rejlik. Buda a felszabadító háborúk alatt éppúgy romhalmazzá vált, mint Pest, a felszabadulás után azonban azonnal az újszerzeményi területek igazgatási központja és egyúttal katonai erősség is lett. A központi helyzet, a bővebben adódó munkaalkalmak, a piaclehetőség, valamint a török idők alatt is művelt, hőven termő szőlők vonzották a telepeseket. Az administratio Budán a jobbakat telepítette le, Pestre csak az jutott, akinek Budán nem adtak házat, vagy aki mindenáron ide akart jönni. Pest szegény város volt, határa pusztaság, melynek termővé tétele nemzedékek feladata. Ami hajdan nagyra tette, a kereskedelem, most az országos pusztulás következtében — forgalom hiányában — pangott. Az ide telepedő új lakosokat nem várták gazdag lehetőségek, de mégis városba jöttek, fallal és bizonyos kiváltságokkal védett városba, melynek lakói nem földesúri megkötöttségek között élnek, hanem a kamara közvetlen igazgatása alatt. S a régi szabad királyi városi rang elnyerésének a lehetősége kárpótolhatta a kezdeti nyomorúságért a jövőjére gondoló új lakót.

A török uralom alatt Pesten élt és a felszabadító háborúkat is átvészelő néhány rác mellé évente újabb és újabb rác családok költöztek

Pestre. Az 1690-ben Belgrádból elmenekült rácokból csoportos letelepítés Pesten nem történt, ezek közül az első években csak néhányan kerültek ide, egyéni vállalkozásból.¹⁸⁰ Nagyobb tömegű egységes letelepedés valahol Pest mellett történt, de ezek nem rácok voltak, hanem görögkeleti vallású menekült cigányok (Razische Zickeyner, vulgo das Faraische Volckh), akiket a kamarai administratio Popovich Metrophanus budai rác püspök felügyelete alá utalt.¹⁸¹ A letelepítés pontos helyét nem tudjuk, de közel lehetett Pesthez, és a pestiek ezt a telephelyet Razisches Feldnek nevezték.¹⁸²

A rác betelepülés ütemének a megállapítására két forrás áll rendelkezésünkre, az egyik a Polgárkönyv, a másik a budai kamarai administratio telekhivatala által vezetett pesti Gewöhrprotocoll.¹⁸³ Egyikből sem remélhetők megbízhatóan teljes adatok, hiszen nem minden betelepődött vettek fel polgárnak, s nem minden új lakos váltotta ki a teleklevelét. Más forrás híján meg kell elégednünk ezekkel, mert a belőlük nyert adatok legalább valamilyen alapot adnak a betelepülés körülményeinek tisztázásához.

	A polgárkönyvben szereplő rácok száma ¹⁸⁴	Teleklevéllal rendelkező rácok száma
1687	4	2
1688	—	1
1689	4	—
1690	3	—
1691	3	—
1692	12	12
1693	8	1
1694	20	—
1695	1	—
1696	6	—
	<hr/> 61	<hr/> 16

Tehát nagyobb arányú betelepedés 1692 után történt, de évenként igen változó arányban. A betelepülők között óhitűek és katolikusok egyaránt voltak. A 61 felvett rác polgár közül 14-nél megjelölték, hogy katolikus. Legnagyobb számban az iparosok voltak, 22-en, gazdálkodók 10-en, napszámosok 9-en, kereskedők 4-en, katonák és nők 2—2-en, fuvaros, halász és hajós pedig 1—1 volt. Kilenecnek a foglalkozását nem jelölték meg. A betelepődők származáshelyére semmi adatunk nincsen.

A fenti adatok csak a rác polgárookra vonatkoznak. Olyan összeírás, mely Pest város egészéről készült volna, s a város összes lakóiról tartalmazna adatokat, csak egy maradt ránk, 1696-ból.¹⁸⁵ Ez az összeírás a háztulajdonosok neveinek sorrendjében közöl adatokat a város lakos-

ságáról. Az összeírásban 55 rác háztulajdonos szerepel (köztük 13 a katolikus); foglalkozási megoszlásuk a következő:

20 iparos (38%)	4 kereskedő	(7%)
8 szűcs	8 gazdálkodó	(14%)
3 szabó	7 napszamos	} (25%)
2 lakatos	7 hajós	
2 ács	3 szegény	} (16%)
2 szappanfőző	3 foglalkozás nélküli	
1 aranyműves		
1 posztókészítő	2 katona	
1 gombkötő	1 pásztor	

Mindezek nagyon szegényen éltek. Például a szűcsök közül az egyiknél megjegyzik, hogy alig él meg a mesterségéből, egy másiknál pedig, hogy nem gyakorolja az iparát, hanem szőlőjéből él és bort mér. Egyébként mezőgazdasággal nemcsak gazdálkodók foglalkoztak. 4 iparosnak, 1 kereskedőnek, 2 napszamosnak, 1 hajósnak és 1 katonának szántója is volt a pesti határban. S egy másik forrásból tudjuk, hogy 20 pesti rác a budai hegyekben is bírt szőlőt,¹⁸⁶ egy pesti rácnak pedig a csepeli szőlőhegyen volt szőleje. — Lakásviszonyaik nagyon szegényesek voltak. Volt, aki földalatti kunyhóban (tuguria sub terra) lakott; volt, aki romos házban, amelynek építéséhez ekkor kezdtek hozzá; hatan viszont régi török házban laktak. A rácoknak csaknem 50%-a egyetlen szobából álló házban húzódott meg, ötnek volt 3, és egynek 5 szobás háza. Ez az egy, Bobics János katolikus rác szűcs különösen gazdag volt. Mestersége évi 200 forint jövedelmet hozott, bort is mért, lakót is tartott, mégpedig egy szappanfőzőt, aki 20 forintot fizetett évente. Három szabó, egy szappanfőző és egy szűcs a piactéren bírt üzletet. Huszonöten lakót is tartottak a házukban. Ezek a lakók leginkább napszamosok voltak, évi 2—3 forint lakbért fizettek általában. Az összeírás nem közli a lakók neveit, de egy részük feltehetőleg rác volt.

A pesti rácok a város déli részén laktak, házaik azonban nem alkottak olyan zárt egységet, mint a Tabánban a budai rácoké. Magyarokkal és németekkel vegyest laktak azokban a házakban, amelyeket az administratio nekik kijelölt és általában ingyen átengedett. A legtöbb rác ház a ma is meglévő pesti ráctemplom környékén volt, a Lipót utcában, Vízikapu utcában, Duna utcában és a Felső pálos utcában.¹⁸⁷

Az 1696-os összeírás szerint a városban 230 ház volt. Ezek a különféle nemzetiségű lakosok között a következőképpen oszlottak meg:¹⁸⁸

német	107	47%
magyar	52	22,5%
rác	55	25%
szlovák.....	4	1,5%
egyéb	12	5%

A rácok számának a szaporodását a főként németekből álló pesti tanács nem nézte jó szemmel. Az első nyílt tiltakozásra az okot a rácok templomépítkezési ügye szolgáltatta. A pesti rácok 1695. április 7-én kérelmezték a császártól, hogy a török uralom alatt is általuk bírt, s most pusztán és az ellenségtől lerombolva álló templomukat ismét felépíthessék,¹⁸⁹ hogy istentiszteleteiket a régi szokás szerint megtarthassák. A pesti tanács, értesülve a rácok szándékáról, az udvari kamarához fordult. Elpanaszolta, hogy a város tele van mindenféle kálvinistákkal, rácokkal, törökökkel, s ezeknek a száma állandóan növekszik a német és a magyar polgárság rovására. S a budai kamarai administratio, melynek feladata lenne a német nemzet támogatása, nemcsak házakat ad el ezeknek az embereknek a tanács tudta nélkül és nemcsak olyan liberális ezekkel a rácokkal, hogy ahová ezek mutatnak, azt átengedi nekik, hanem még istentiszteleti helyet is engedélyezett nekik a városban. Mindebből feltételezhetően az következik, hogy ebből a városból idővel rác város lesz, s a magyar és a német polgárokat majd elűzik. S az a nép teszi ezt, amelyről köztudomású (welt und landkündig), hogy semmit sem épít, egy rossz lyukban húzza meg magát a föld alatt, s ez nemcsak dísztelenség, hanem ezzel is a német és a magyar polgárságot terhelik, mert a beszállásolt katonaság nem bírja ki ezeket a lyukakat és máshová száll. Csak a kereskedésen és az üzletelésen jár az eszük, akárcsak a zsidóknak.¹⁹⁰ A városi tanács tiltakozása és panasza azonban hiábavaló volt, a kamarai administratio engedélyezte a rácoknak a templomépítést.¹⁹¹

Egy év múlva a tanácsnak ismét alkalma nyílt a rácok ügyében tiltakozásra. Az okot ekkor az adta meg, hogy Csernovics patriarcha, mivel a szentendrei nagy tűzvész alkalmával háza és javai elégték, az udvari kamarához és a budai kamarai administratióhoz fordult, hogy neki Pesten egy házat asszignáljanak, vagy pedig engedélyezzék, hogy a városon kívül, — a mai Józsefvárosban levő — Illés kútjánál (Illyna Voda) egy házacskát (domuncula) építsen.¹⁹² Minden valószínűség szerint ez az a terület, amelyet Heuszler Donát 1695. augusztus 29-én kért az administratiótól, s amelyen állítólag régen királyi kéjlak vagy vadászház (Lust oder Jagdhaus) állott, s a romjai (alte gemäuer) még ekkor is megvoltak.¹⁹³ E területért mint bővizű helyért Pest városa is folyamodott, s 1696. április 15-én neki az udvari kamara használatra át is engedte.¹⁹⁴ Éppen ezért a pesti tanács 1696. november 28-án tiltakozott az administratióval az ellen, hogy ezt a helyet Csernovicsnak átengedjék, s felhasználta az alkalmat egy nagy rácellenes kirohanásra.

Ismeretes — írták —, hogy a patriarcha nemcsak a polgári terhektől akar mentesülni, hanem a város jurisdictiójába is bele akar majd avatkozni, és a rác polgárok hajlamosabbak lesznek majd az ő parancsának engedelmeskedni, mint a városi tanácsnak. Nemcsak az a féltő, hogy ebből viszálykodás keletkezik, hanem hogy mivel a patriarchának nagy kísérete van, ennek tagjai is törekedni fognak a városba való bejutásra, s éberan figyelni fogják, hol vehetnének házat és a 273 polgári házhely nagy részét megvásárolnák. Pénzüik révén elérték, hogy a városi tanács tiltakozása

ellenére nemcsak hogy templomot építettek, hanem már 74 házat is bírnak. Kéri az administratiót, vegye elejét annak, hogy Pest város belső élete teljesen korrumpálódjék, s akadályozzák meg a rácok további letelepedését. Ha pedig a patriarchának és kíséretének mégis a pesti oldalon kellene megtelepednie, azt ajánlják, hogy a városon kívül — ahol a jelek szerint egy külváros volt ; pincék és alapfalak találhatóak most is — telepítsék le őket azzal a fenntartással, hogy a város jurisdíctiója és protectiója alatt maradnak, s a városnak segítenek a közterhek viselésében.¹⁹⁵

Csernovics nem kapott engedélyt az Illés kútja körüli építkezéshez, bent a városban azonban sikerült neki házat szereznie, s a vételhez az administratio engedélyét is elnyernie.¹⁹⁶ Ez a ház (No 129) a mai Váci utcában állt. Csernovics nem lakott állandóan benne, csak az egyik kalugyere, Veczeli Mihály.¹⁹⁷ A házat 1699. november 11-én eladta 200 forintért Lakatos Péter pesti rác polgárnak.¹⁹⁸

Mind Csernovics pesti házvételi ügye, mind a pesti rác külváros alapításának a gondolata a budai rác iparosok és kereskedők tervezett Pestre telepítésével volt összefüggésben.¹⁹⁹ S mivel ez a terv nem valósult meg, a rácok maradhattak a Tabánban, egyelőre a külváros kérdése is lekerült a napirendről, s Csernovicsnak sem volt többé fontos a pesti ház birtoklása.

1697-ben a kitelepítés helyett megszigorították a rácok további letelepedését Budán. A városba törekvő rácok ezután Pesten igyekeztek letelepedni. A tanács ugyan iparkodott megakadályozni a rácok további térhódítását, de a telekkönyv a kamarai administratio kezében lévén, a telkek és házak kiosztásába nem volt beleszólása. A tanácsból viszont kiszorították az óhítú rácokat. Az 1690-es évek második felében csak egy rác tanácsnokról hallunk, Biankovicz Jánosról, de az is katolikus.²⁰⁰ Újabb rác polgárokat is abban a reményben vettek fel, hogy hamarosan áttérnek katolikus vallásra. 1697-től 1702-ig 56 rác polgárt vettek fel.²⁰¹

A pesti új rác lakosok származáshelyére, illetve korábbi tartózkodási helyére néhány esetben tudunk következtetni. Becskerekí Osztója (1697), Csongrádi Sztanisa (1697), Csanádi Gábor (1697), Fehérvári Stanisa (1697), Komáromi Raz Trifo (1702), Lippai Jakab (1702), Zombori Szűcs János (1702) nevükben hordozzák előző tartózkodási helyüket. Horvátországból jött a polgárkönyv szerint 1700-ban Orschoviz Antal ; Deanoviz Simon pedig 1701-ben Erdélyből. Mihaloviz Mátyás rác szabó 1699-ben Belgrádból,²⁰² Christophorus Nicasetia kereskedő pedig Dalmáciából.²⁰³

Az újonnan letelepülők foglalkozására a polgárkönyvben találunk adatokat. 1697-től 1701-ig betelepedett 13 kereskedő, 6 napszámos, 5 iparos (szabó, szappanfőző, ács, paplankészítő). Tíznek a foglalkozását nem tüntették fel. Figyelemre méltó a nagyszámú rác kereskedő betelepítése. 1703-ban az összeírt 26 pesti kereskedő közül 15 rác volt.²⁰⁴ Ezek az adatok a pesti kereskedelmi élet fellendülésére utalnak ugyan, de a város fejlődésére ekkor még nem ez volt a jellemző. Ugyanis a

kereskedők és iparosok igen nagy százaléka foglalkozott föld- és szőlőműveléssel is, és ebben az időben a kereskedőknél és iparosoknál sokkal nagyobb számban telepedtek le Pesten magyar és rác parasztok, akik vagy a saját földjeiken és szőlőikben dolgoztak, vagy napszámosként a pesti polgárok földjeit művelték. Ők kezdték el 1698-ban Kőbányán is a szőlők telepítését.²⁰⁵

A betelepülők nagy részének azonban már ház sem jutott, bár a házak száma 1696-tól 1702-ig 230-ról 342-re emelkedett.²⁰⁶ 1702-ben 34 ház nélküli lakót (incola) vettek fel polgárnak, s ezeknek nagy része (20) rác volt, foglalkozása pedig paraszt, napszámos. Ezeken kívül igen nagy számban éltek Pesten nem polgár lakók is, ezeket azonban az összeírásokban nem tüntették fel. Neveikkel — magyarok és rácok — egyre-másra találkozunk a tanácsülési jegyzőkönyvekben. Ezek számára akart a városi tanács 1699-ben Pesten külvárost alapítani, azonban ez a terv a kamarai adminisztráció akadékoskodásai miatt meghiúsult.²⁰⁷ Mindezeket figyelembe véve hihetővé válik a városi tanácsnak az az 1701-ből való megjegyzése, hogy Pest városa: „in mehristen theil mit ungarischen und razischen . . . bewohnt ist.”²⁰⁸

Pest városának ilyen irányú fejlődését azonban megakasztotta a Rákóczi-szabadságharc kitörése. A kuruc párti magyarok nagy része elköltözött a városból, az itt maradt németeknek és rácoknak az ostromlott s közben állandóan pusztuló város kevés életlehetőséget adott. A pesti rácok számára pedig a Pest városának 1703-ban adott²⁰⁹ és 1705-ben életbe lépett privilégium a budai rácokéval azonos helyzetet teremtett. A városi életbe való teljes jogú beilleszkedésnek az 1690-es évek első felében számukra megcsillantott lehetősége 1703-ban szertefoszlott. Ők elvesztették azt, amiért a budaiak évekig sikertelenül harcoltak.

J E G Y Z E T E K

¹ *Fekete Lajos*, Budapest a törökkorban. Bp. 1944, 129.

² *Fekete i. m.* 164, 169. Az adatokat a bácsi pravoszláv püspökség naptárából közli (Kalendar szrpszke pravoszlavne eparchie Bacska za god. 1942. 39.). — *Dusan J. Popović*, Šzrbí u Budimu od 1690 do 1740. Beograd 1952, 13. 1628-ban Budának „bogohranimi grad” (Isten által védett város) elnevezése is püspöki székhelyre utal.

³ *Evlia Cselebi* török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664. Ford. Karácson Imre. Bp. 1904, 245. — Pesten is volt görögkeleti pap a török idők alatt, mert Rác János pesti szabó szülei — mint egy 1700-ból való tanúvallomásból tudjuk — „in Pest noch bey türkens Zeitten dem alten Glauben nach ritus graeciae offentlich getrauet worden”. Pesti Lt. Correspondenzbuch (továbbiakban CB) I. 136.

⁴ *Fekete i. m.* 155 — Rácok alatt az itt élő délszlávokat értjük.

⁵ A Tabán nevére vonatkozólag, *Fekete i. m.* 94–95.: a törökök az ott elhelyezkedő cserzőműhelyekről Debágháne-nak, Tabakháne-nak (cserző-telepnek) nevezték. A törökök közt élő balkáni szlávok ezt a nevet Tabahan-nak, később a magyarok Tabánnak mondták.

⁶ *Evlia Cselebi* i. m. I. 244–246. Adatai azonban a számszerűség szempontjából erős kritikára szorulnak.

⁷ *Dvihally Anna Mária*, A budai szőlőművelés története. Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. 4. — Bp. 1932, 23.

⁸ OL. — Budai kamarai administratio Lt. (továbbiakban KA.) Memorialien und Anbringen B. 280.: „wür zu Türckhens Zeiten schon mit eigenthumblichen Häusern, Weingärten, und äkhern versehen gewesen.“ — Memorialien und Anbringen R. 69.

⁹ OL. — KA. Hofbefehle, 1700. dec. 30. No. 11. Achmet Schay pesti aga budai szőlőjéről. — *Evlia Cselebi* i. m. I. 260. „Különösség azonban abban van, hogy a város szőlői szemközt a budai oldalon Kile mezejénél (Kelenföld) vannak.“

¹⁰ *Beliczky János*, 100 év a pesti határ életéből, 1663. tájától 1756. tájáig. — *Klny. a Tanulmányok Budapest múltjából* IV. kötetéből. Bp. 1936. 12.

¹¹ *Fekete Lajos* i. m. 173–174.

¹² *Fekete Lajos* i. m. 162.

¹³ *Bánrévy György*, Első hivatalos intézkedések a visszafoglalt Budán 1686-ban. Bp. 1937, 21.

¹⁴ OL. — KA. Memorialien und Anbringen, B. 280.: Mihics János, Staracz Fülöp, Kokics Péter, Antonovics Tamás, Pavianovics Illés, Perkovics Mátyás, Radnics Márton, Lukics Ágoston, Marinovics Bosso, Francisco István, Glavadon János, Mihalovics Márkó, Pinder Tadia, Mihics Mátyás: „... als andere catholische Christen...“

¹⁵ Főv. Lt. — Budai tanácsülési jegyzőkönyv (továbbiakban Btj.) I. 58–59. 1689. febr. 30).

¹⁶ Főv. Lt. — Btj. 1690. jan. 4.

¹⁷ A török uralom alatt is Pesten lakó rácokról a következő adataink vannak: Főv. Lt. — Pesti tanácsi jegyzőkönyv (továbbiakban Ptj.) 1689. márc. 10.: Ostey Scherbey (Cherbey), — CB. I. 160., Hofbefehle 1700. dec. 11. No. 11. Raz Ostoja Tselik, CB. I. 136., 160.: Rab Mihály rác, született 1650. körül, — CB. I. 136., Ptj. 1700. jan. 22.: Szabanos Miklós, született kb. 1664., — CB. I. 136., Ptj. 1700. jan. 22.: Raz János, született Pesten 1679, apja Ats Philip rác, — OL. KA. Expeditionen, 1698. jún. No. 20.: Raz Joseph Petrovicz.

¹⁸ OL. — KA. Expeditionen, 1687. okt. (5. után) a Ráckevéről Pestre költözött rácokról.

¹⁹ *Takáts Sándor*, Kísérletek a magyar haderő felosztására 1671–1702. — *Magyar küzdelmek* I. 275.

²⁰ *Dudás Gyula*, A bácskai és bántói szerbek története a XVI. és XVII. században. Zombor 1896. — *Dr. Aleksza Ivić*, Isztorija srba u Vojvodini od najstarijih vremena do oszivanja potiszko-pomoriske granice (1703). Novisad 1929. — *Weidlein János*, Elpusztult falvak Tolnában és Baranyában. Századok 1934. pótfüzet. — *Hadrovics László*, A magyarországi szerb települések újabb szerb irodalma. Századok 1938, 335–340. — *Taba István*, Baranya megye népessége a XVII. század végén. Pécs 1941. — *Taba István*, A XVII. század végének telepítéspolitikája. Történetírás 1938. — *Szabó István*, A magyarság életrajza. Bp. é. n.

²¹ *Szabó István* i. m. 102.

²² OL. — KA. Expeditionen 1690. ápr. 10., 1694. márc. No. 28. (a perkátaiak 1689-ben költöztek vissza). — Az érdekről írja 1693-ban Szapáry Péter, a földesuruk: „Erdi jobbagyim az kik annak előtte otthon laktanak, az háborúban peniglen ide s tova el szélydtenek volt, vissza akarván köziteken előbbenyi helyekre szállanyi...“ *Berichte und Schreiben* 1693. márc. 14. — *Radics János* földvári harmincados 1692. márc. 1-én jelentette az adminisztrációnak, hogy „in Paxs rasciani illes, qui hoc disturbiorum tempore inde cum Turca ad Inferiores Partes Turciae recesserant, et primo ante annum aliqui sunt eorum reuersi, aliqui vero, de die in diem et nunc temporis revertuntur“ (OL. KA. *Berichte und Schreiben* 1692. márc. No. 4.).

²³ OL. — KA. 1696-os fejérmegyei összeírás.

²⁴ OL. — KA. Expeditionen, 1693. ápr. 22. No. 58.

²⁵ OL.—KA. Berichte und Schreiben, 1686. dec. 28. Kolonics levele Werlein budai kamarai inspectorhoz.

²⁶ A szerbiai hadműveletekre I. *Hodinka Antal*, Ami a karlócai békekötésből kiharadt és következményei. Hadtörténelmi Közlemények 1935, 159—213. — *Doberdó Bánlaky József*, A magyar nemzet hadtörténelme. XVII. rész. Magyarország felszabadítása a török uralom alól 1683—1699. Bp. 1941, 344—404.

²⁷ *Hodinka Antal* i. m. 193.

²⁸ *Hodinka Antal* i. m. 201., 195., 199., 204—211. — valamint *Hodinka Antal*, Az ipeki szerb pátriárka Magyarországon való állandó letelepedésére adománylevelet kér I. Lipót királytól. Pannónia VIII. (1943) 93—103.

²⁹ *Dr. Thim József*, A szerbek története a legrégibb kortól 1848-ig. Nagybcskerekén 1892. II. 95. *Hodinka* előtt már *Thim József* is ismertette kivonatban Bádeni Lajos és Lipót levélváltását a szerbek 1689-i áttelepítéséről, de nem tulajdonított neki jelentőséget (i. m. III. 173.). — *J. H. Schwicker*, Politische Geschichte der Serben in Ungarn. Bp. 1880, 15.

³⁰ OL.—KA. Berichte und Schreiben. 1690. jún. 13.

³¹ *Szalay László*, A magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz. Pest 1861. 22—26. — A felhívás kibocsátásának körülményeiről: *Hadrovics Ladislas*, Le peuple serbe et son église sous la domination turque. — Paris 1947 137—140.

³² *Hodinka Antal*, Ami a karlócai békekötésből kiharadt és következményei. Hadtörténelmi Közlemények 1935, 211.

³³ *Hadrovics László*, A magyarországi szerb kérdés balkáni gyökerei. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve Bp. 1942, 362.

³⁴ *Hadrovics László*, i. m. 360—361.

³⁵ *Szalay László* i. m. 27—30. — *Hadrovics*, Le peuple serbe... 140—146.

³⁶ OL.—KA. Expeditionen, 1690. nov. 2. „Ex inferioribus partibus advenientes...”

³⁷ OL.—KA. Expeditionen. 1690. nov. 6., nov. 28.

³⁸ OL.—KA. Expeditionen. 1690. nov. 6., nov. 19. (itt a bíró neve), — OL.—U. etc. 7—42. Beschreibung Szent Andree in Piliser Comit. 1696. — ekkor 968 házat írtak össze itt, és 468 Inwohner. — A letelepítésben az Administratio szerepére ld. a szentendrei levélét: „Ófelsége itt (Budán) időző tiszttviselői megmutatták nekünk Szentendre praediumot.” *Taba István* i. m. 88.

³⁹ OL.—Kamarai Lt. U. et C. 7—42. Beschreibung der ofnerischen Razenstadt oder Taban genant. 1696. Ekkor 618 házat és 431 Inwohner írtak össze.

⁴⁰ OL.—KA. Berichte und Schreiben 1694. jún. 9. No. 28.

⁴¹ OL.—Kamarai Lt. U. et C. 10—36, 11—20. Conscriptio Bonorum Vataianorum in Comitatu Pilisiensi. 1710. márc. 8. A pomázi és csobánkai schismaticus rácok „a 20 annis Belgrado advenientes”. A kalásziak „hic nati et educati”. — *Eugen Bonomi*, Serbokroaten im Ofner Bergland. München 1939. Sonderdruck aus den Südostdeutschen Forschungen. Bd. IV. Heft 1.

⁴² OL.—KA. Berichte und Schreiben 1649. júl. 30. Nr 57. (csak a mutatókönyvből, mert az irat hiányzik): von Belgrad flichtige Räzen in Amzabegh.

⁴³ *Csernovics* a magyar kancellárhoz intézett egyik folyamodványában 1690 végén csak azt mondja, hogy többen vannak 30 000 léleknel (in tutto saramo più che 30 m. anime), akik Isten könyörületességét és Ófelsége segedelmét várják. *Takáts Sándor* i. m. 277. Szerinte ezek alatt azokat is érthette, akik már az előző években költöztek be. — *Csernovics* levelének teljes másolata megtalálható a pesti Piarista levéltárban, *Takáts Sándor* irodalmi hagyatékában. — *Ivić* i. m. (298., 494) által közölt adatok szerint 1690 november elején 15 000 rác lelket (s nem családöt) telepítettek le Óbuda és Visegrád között.

⁴⁴ *Szalay László* i. m. 31—33, 127—129.

⁴⁵ 1690. december 17-én az Administratio rendeletet adott ki a szentendrei, pomázi, kalászi bírónak és mindazon helyeknek, ahol Belgrádból menekült rácok találhatók, hogy közülük a budai várerődítési munkákhoz legsürgősebben 1000 személyt küldjenek (OL.—KA. Expeditionen, 1690. dec. 17.). 1690. dec. 20-tól

1691. febr. 19-ig naponta igen sok „Razen Pauren” dolgozott itt a sáncépítésnél, a falak és kapuk javításánál, a földhordásnál és a pesti erődítésnél. Volt olyan nap, amikor 700-nál is többen voltak. Munkájukért napi 4 garas napszámot kaptak. 1691. febr. 19-ig 3512 fl-t fizettek ki nekik. A munkásokról a napi kimutatók megtalálhatók a kamarai administratio levéltárában, — Hofbefehle 1691. máj. 19.

⁴⁶ OL.—KA. Expeditionen. 1691. ápr. 10. No. 53.

⁴⁷ Ennek érdekében még 1690 december végén Milutinovics Iván szentendrei bíró Bécsbe utazott. — OL.—KA. Expeditionen 1690. dec. 29., 1691. márc. 23. No. 53.

⁴⁸ *Takáts Sándor* i. m. 279—280.

⁴⁹ OL.—KA. Expeditionen, 1691. ápr. 10. No. 27.

⁵⁰ *Karl Czoernig*, Ethnographie der oesterreichischen Monarchie. Wien 1857, III., Beilage 76., *Schwicker* i. m. 18.

⁵¹ OL.—KA. Expeditionen. 1691. ápr. 10. No. 27.

⁵² OL.—KA. Expeditionen, 1691. máj. 2. No. 4., *Takáts Sándor* i. m. 281.

⁵³ *Bánlaky József* i. m. 417—419.

⁵⁴ *Szalay László* i. m. 284.

⁵⁵ OL.—KA. Expeditionen. 1697. júl. 14. No. 48.

⁵⁶ *Takáts Sándor* i. m. 284.

⁵⁷ *Szalay László* i. m. 36—38. — *Iványi István*, A tiszai határőrvidék 1686—1750. Hazánk 1884—1885. Bizonyítja, hogy a tervekben szereplő Kunföld azonos Bács megyével.

⁵⁸ OL.—KA. Berichte und Schreiben 1693. aug. 1.

⁵⁹ OL.—Kamarai Lt. Fejér megye 1696-os összeírása.

⁶⁰ *Eugen Bonomi*, Serben in Grossturwal—Törökbálint. Bp. 1941.

⁶¹ PL.—Kamarai Lt. Conscriptioes Portarum. Pest megye, 1696. aug. 1.

⁶² OL.—KA. Berichte und Schreiben, 1696. nov. No. 33.

⁶³ OL.—KA. Expeditionen, 1697. nov. 26. No. 70.

⁶⁴ OL.—KA. Hofbefehle, 1693. ápr. No. 1.

⁶⁵ OL.—KA. Expeditionen, 1693. jún. No. 91., dec. 28. No. 92.

⁶⁶ OL.—KA. Expeditionen, 1693. aug. 8. No. 19., 1694. okt. 27. No. 15.

⁶⁷ OL.—KA. Hofbefehle, 1695. márc. No. 2. (másolat), *Szalay László* i. m. 133—137.

⁶⁸ *Hadrovics László* i. m. 363.

⁶⁹ OL.—KA. Expeditionen. 1695. okt. 8. No. 14. — A budai rácoktól a tizedet az Administratio rendeletének kiadása előtt beszédtek (OL.—KA. Berichte und Schreiben, 1695. aug. 27. No. 44.), de az Administratio azonnal intézkedett ennek átadásáról (OL.—KA. Expeditionen. 1695. aug. 27. No. 33.).

⁷⁰ OL.—KA. Expeditionen. 1695. okt. 10. No. 55.

⁷¹ OL.—KA. Berichte und Schreiben. 1695. nov. 12. No. 24.

⁷² OL.—KA. Expeditionen. 1696. jún. 26. No. 49.

⁷³ OL.—KA. Expeditionen. 1696. aug. 21. No. 76.

⁷⁴ OL.—KA. Expeditionen. 1696. júl. No. 41., Hofbefehle. 1698. szept. No. 21.

⁷⁵ OL. KA. Expeditionen. 1696. nov. 24. No. 69.

⁷⁶ *Hodinka Antal* i. m. 211.

⁷⁷ *Taba István*, A XVII. század végének telepítéspolitikája. Történetírás 1938, 101.

⁷⁸ *Takáts Sándor* i. m. 185—317.

⁷⁹ *Szalay László* i. m. 40.

⁸⁰ 1696. előtt Sirokot bírta (OL.—KA. Hofbefehle, 1696. szept. No. 3.), 1697. ápr. 28-án iktatták be a Baranya megyei Szekcső birtokába (OL.—KA. Berichte und Schreiben, 1697. máj. No. 10., Hofbefehle 1699. máj. No. 8).

⁸¹ Egyedül a magyar kancellária kerülte ezt a megszólítást.

⁸² *Hodinka Antal*, Az ipeki szerb pátriárka Magyarországon való állandó letelepedésre adománylevelet kér I. Lipót királytól. Pannónia VIII. (1943.) 101—102.

⁸³ OL. — KA. Expeditionen. 1697. nov. 26. No. 70.

⁸⁴ *Taba István* i. m. 100.

⁸⁵ I. 39. sz. jegyzetet.

⁸⁶ Főv. Lt. — Budai Lt. Portio összeírások.

⁸⁷ Főv. Lt. — Budai Lt.

⁸⁸ *Hadrovics László*, A magyarországi szerb települések újabb szerb irodalma. Századok 1938, 338—340.

⁸⁹ I. a 39. sz. jegyzetet.

⁹⁰ Az 1702-es összeírásból az óhitű rácok névsorát abc rendbe szedve kiadta *Popović* i. m. 25—30.

⁹¹ *Schwicker* i. m. 15.

⁹² *Gavrilo Vitković*, Glasznik srpskog ucenog društva. Belgrád 1873. III. 38. Szerinte 1702-ben a súlyos adóterhek miatt 64 család költözött a Délvidékre, néhányan Belgrádba.

⁹³ Az 1702-es összeírásban található utólagos bejegyzések (a nevek mellé írt: weg, hinwekh) szerint 2 katolikus és 21 óhitű rác költözött el. — *Popović*-nak arra az adatára, hogy 1703—1704-ben a durva adóbehajtás miatt a tabáni rácoknak csaknem fele elköltözött (i. m. 14.), semmiféle bizonyíték nincs.

⁹⁴ Főv. Lt. — Budai Lt. Beschreibung deren in der ofnerischen Wasserstadt innbegriffenen Hausstellen... 1695. dec. 30. A 139—157. és 260—276. számú házak in der unter Rätzen Gassen voltak. A telekkönyvvezető szerint azért nevezik így, mert legnagyobb részét rácok lakják. — A Horvátvárossal kapcsolatban felvetődik az a kérdés, hogy itt is népi megtelepedésről van-e szó, vagy pedig a „horvát” katonaság budai letelepítéséről, mint erre az idézett vizivárosi Beschreibung néhány adata utal (I. 224., 231., 232. sz. vizivárosi házak).

⁹⁵ *Hodinka Antal*, Ami a karlócai békekötésből kimaradt és következményei. Hadtörténelmi Közlemények 1935, 188.

⁹⁶ Főv. Lt. — Ptj. 1691. márc. 6., 1694. jún. 30., 1699. júl. 28., — OL. — KA. Expeditionen, 1700. jún. 28. No. 144., 1703. jan. 17. No. 38.

⁹⁷ A balkáni katolikusokra I. *Karácsonyi János*, Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. Bp. 1924, II. — A tabáni „horvát” suszterokra OL. — KA. Memorialien und Anbringen O 113.

⁹⁸ OL. — KA. Expeditionen, 1690. dec. 18. Decret an den Rätischen Catholischen Richter zu St. Andree. — A katolikus és görög rácok között viszály támadt amiatt, hogy az Administratio — nem tudva a szentendrei katolikus rác község létezéséről — csak a görög bírónak (ad iudicem Rascianorum) adott parancsokat s ennek a katolikusok nem akartak engedelmeskedni.

⁹⁹ *Hadrovics László* i. m. 339—340.

¹⁰⁰ *Popović* i. m. 23—24. közöl ugyan adatokat a budai szerbek származás-helyeire vonatkozólag, de csak a műve 30—34. lapján közölt névsorból derül ki, hogy ezek az adatok 1720-ból valók, s nyilvánvalóan nem az 1690-es betelepülők származáshelyére utalnak, hanem az 1710-es években történt új betelepülésekre. Ezeknek a tárgyalása kívül esik ennek a tanulmánynak a feladatán.

¹⁰¹ Tollius Jakab utazó 1687-ben Budán járván, a külvárosokról ezt írja: „A várost hajdan két külváros díszítette, mégpedig mindkét oldalról, a székes-fehérvári oldalon létezett külvárosnak ma már nyoma sincs ...” (*Szamota István*, Régi utazások Magyarországon és a Balkánfélszigeten. 1054—1717. Bp. 1891, 288.

¹⁰² A Tabán XVII. század végi alaprajzára nincsenek térképeink, csak a néhány évtizeddel később készületekre vagyunk kénytelenek támaszkodni. — *Miller*, Epitome-jának (1760) mellékleteként közölt, 1740. körülről való *Jo. Philip Binder* által metszett térkép, valamint a bécsi Hadilevéltárban őrzött térképeknek a Főv. Lt. Borbély-féle gyűjteményében levő fényképmásolatai: Plan der königl. Haupt Stadt und Festung Ofen, 1741. (Hadilevéltár, Térkép-osztály: I. c. V. 1—9.), Plan der Haupt Stadt und Festung Ofen, 1741. (G. I. h. 66), „Sparr” Atlas, 1751 (L. B. IX. h. 113), Üpl. der Stadt und Festung Ofen, 1753 (I. c. V. 1—10).

- ¹⁰³ *Popović* i. m. 107. — A Bergassi ügygel kapcsolatban említik Tabán kapuját, amelyet éjjelre bezártak.
- ¹⁰⁴ Főv. Lt.—Budai lt. Gewöhr-Protocoll über die Raizenstatt Ofen. *Liber primus et secundus.*
- ¹⁰⁵ Főv. Lt.—Budai lt. *Remensuratio Suburbii Tabanensis.* Budae die 29. Marty 1709.
- ¹⁰⁶ *Miller*, *Epitome.* 104.
- ¹⁰⁷ *Szamota* i. m. 450.
- ¹⁰⁸ *Bavanyai Tivadar*, A rácok elterjedése és letelepedésformái Baranyában. Pécs 1940.
- ¹⁰⁹ *Horler Miklós stb.*, Budapest műemlékei. I. Bp. 1955. Magyarország műemléki topográfiája. IV. 724—728, 734—738.
- ¹¹⁰ Főv. Lt.—Budai lt. *Remensuratio Suburbii Tabanensis.*
- ¹¹¹ OL.—KA. *Memorialien und Anbringen*, R. 65, O. 80, 85., 87.
- ¹¹² OL.—KA. *Bescheidt-Protocoll* IV. fol. 31. 1696. szept. 24., *Berichte und Schreiben* 1697. aug. No 77., *Expeditionen* 1697. szept. 23. No 69.
- ¹¹³ *Vitković* i. m. III. 32—33.
- ¹¹⁴ *Horler Miklós* i. m. 755.
- ¹¹⁵ OL.—*Regnicolaris* lt.
- ¹¹⁶ OL.—KA. Hofbefehle 1695. jún. 28. No. 17. — *Vitković* i. m. III. 14—23. (teljes egészében kiadta szerb nyelven) — Az 1695-ös artículusokat Lipót 1700. május 12-én megerősítette (OL.—Hofbefehle 1700. szept. 28. No 23.).
- ¹¹⁷ OL.—KA. *Expeditionen.* 1694. aug. 26. No. 67.
- ¹¹⁸ Főv. Lt.—Budai lt. *Gewöhr Protocoll über die Raizenstatt.*
- ¹¹⁹ *Vitković* i. m. III. 23—31.
- ¹²⁰ OL.—KA. *Miscellanea.* 3942. fasc. 173 (342—352).
- ¹²¹ OL.—Kancelláriai lt. — *Conc. Exp.* 1696: 32 ex Nov. — OL.—KA. *Memorialien und Anbringen.* O. 120. — Főv. Lt.—Budai lt. *Btj.* 1697. máj. 20.
- ¹²² Főv. Lt.—Budai lt. *Btj.* 1697. febr. 22., márc. 13., 1701. jan. 28. OL.—KA. *Bescheidt-Protocoll* IV. fol. 73. 1697. máj. 21.
- ¹²³ Főv. Lt.—Budai lt. *Btj.* 1697. márc. 4. — OL.—KA. *Memorialien und Anbringen.* B. 250.
- ¹²⁴ OL.—KA. *Bescheidt-Protocoll* V. 228. 1699. aug. 13., *Expeditionen*, 1699. aug. 27. No. 89., dec. 9. No. 35., *Memorialien und Anbringen.* O. 63., 70., T. 31.
- ¹²⁵ OL.—KA. Hofbefehle 1695. júl. 15., No. 12.
- ¹²⁶ A császári telekkönyv a budai szántókról nem készített telekkönyvet, csupán egy *Gewöhrprotocollt* (Főv. Lt.—Budai lt.) vezetett. Ha a rácok az *Administratio* engedélyével birták volna a szántóföldeket, ebben a jegyzőkönyvben szerepelniök kellett volna.
- ¹²⁷ OL.—KA. *Berichte und Schreiben*, 1695. márc. 30. No. 94., ápr. 23. No. 71.
- ¹²⁸ OL.—Kamarai lt. U. et C. 7—42.
- ¹²⁹ *Nagy István*, Buda adóterhei a töröktől való visszafoglalástól a Rákóczi-szabadságharcig. *Tanulmányok Budapest múltjából* XI. Bp. 1956, 65.
- ¹³⁰ *Dvihally Anna Mária* i. m. 30.
- ¹³¹ Főv. Lt.—Budai lt.
- ¹³² Főv. Lt.—Budai lt. *Miscellanea Antiqua.*
- ¹³³ OL.—KA. *Berichte und Schreiben*, 1695. jan. No. 89. — *Memorialien und Anbringen* B. 236.: a fehérmegyei Acsára ment el aratni 35 tabáni rác.
- ¹³⁴ OL.—KA. Hofbefehle. 1693. jún. 8. No. 3.
- ¹³⁵ OL.—KA. *Memorialien und Anbringen.* R. 35.
- ¹³⁶ OL.—KA. *Berichte und Schreiben.* 1694. jún. 9. No. 28.
- ¹³⁷ OL.—KA. *Expeditionen.* 1693. szept. 15. No. 79.
- ¹³⁸ OL.—KA. *Expeditionen.* 1697. febr. 16. No. 37.
- ¹³⁹ Hogy a rác község, illetve községek csak 1694-ben alakultak volna meg, miként azt *Popović* állítja (i. m. 54), arra semmi bizonyíték nincs. — A választá-

sokra adatok a budai tanácsülési jegyzőkönyvekben találhatóak: 1697. május 13^a (Ilia Milovanich görög ritusú, Anto katolikus), 1701. június 20. (Wukadin Neskovicz, bíró, Zacharias Dobricz, Mihailo Jovanovicz, Plafscha Jakovicz görög ritusú esküdtek), 1702. június 12. (Stojan Popovicz bíró, Stano Radogeticz, Dawid Czwetkovicz, Risto Welkovicz görög ritusú esküdtek), 1707. június 3. (Sztójan Radojkovicz), 1709. május 10. (Illia Bosnyák). — Az 1702-es összeírásból tudjuk a katolikus bírák és esküdtek neveit is. 1701.: Matthias Dewicz bíró, Ivan Kassicz, Juriczo Csjinovacz és Marka (testvérek) esküdtek. 1702.: Péter Berger bíró, Miko Kapolicz, Varga Jurko, Jurko Harwat esküdtek. Ez utóbbi egyúttal tolmács is volt.

¹⁴⁰ Főv. Lt.—Budai lt. Btj. 1701. jún. 20.

¹⁴¹ Az 1702-es összeírásban szerepel Jovan görög ritusú tolmács és Ladislaus Lauschoviz jegyző, aki egyúttal szatócs is volt. — 1703-ban Stephan Sissar volt görög ritusú jegyző (Btj. 1703 aug. 11). — *Popović* szerint (i. m. 54–60) (1702-től tanácsnokok (tanácsnici) voltak, neveiket sorolja (10–12). Erre azonban mi adatokat nem találtunk. *Popović* pedig nem jelölte meg a forrásait.

¹⁴² Főv. Lt.—Budai lt. Btj. 1699. okt. 29.

¹⁴³ Főv. Lt. Budai lt. Btj. 1703. jún. 30., 1699. márc. 6., jan. 16. — 1697. máj. 10., 1698. jún. 30., júl. 14., — 1698. júl. 18., 1699. febr. 13., dec. 4. — 1701. márc. 4. — 1700. jún. 21., 1703. okt. 22., dec. 7.

¹⁴⁴ OL.—KA. Expeditionen, 1697. dec. 13., 1698. jan. 31., aug. 20. 1700. márc. 5.

¹⁴⁵ *Nagy István* i. m. 37.

¹⁴⁶ *Nagy István* i. m. 40.

¹⁴⁷ OL.—KA. Hofbefehe. 1693. jún. 8. No. 3.

¹⁴⁸ OL.—KA. Berichte und Schreiben. 1693. febr. 10., márc. 31.

¹⁴⁹ *Nagy István* i. m. 44.

¹⁵⁰ *Nagy István* i. m. 59.

¹⁵¹ OL.—KA. Berichte und Schreiben. 1693. jan. 3.

¹⁵² OL.—KA. Hofbefehe. 1693. okt. 6. No. 5.

¹⁵³ OL.—KA. Berichte und Schreiben. 1696. okt. 18. No. 40.

¹⁵⁴ *Vitkovic* i. m. III. 8–9.

¹⁵⁵ OL.—KA. Hofbefehe. 1697. ápr. 19. No. 14.

¹⁵⁶ OL.—KA. Expeditionen. 1697. márc. 4. No. 5.

¹⁵⁷ OL.—KA. Hofbefehe. 1697. márc. 16. No. 16., márc. 18. No. 20., Expeditionen. 1697. márc. 27. No. 82., máj. 24. No. 49.

¹⁵⁸ OL.—KA. Hofbefehe. 1697. jan. 22. No. 23.

¹⁵⁹ OL.—KA. Berichte und Schreiben. 1697. máj. 15. No. 15. — Expeditionen. 1697. máj. 18. No. 42.

¹⁶⁰ OL.—KA. Expeditionen. 1696. jún. No. 1. Ez a fürdő korábban Buda városa kezelésében volt három évig.

¹⁶¹ OL.—KA. Bescheidt-Protocoll IV. 72. 1697. máj. 13. — Hofbefehe 1697. jún. 15. No. 7., — Expeditionen. 1697. aug. 11. No. 34.

¹⁶² Főv. Lt.—Budai lt. Miscellanea antiqua 50. — 1697. jún. 25.

¹⁶³ Főv. Lt.—Budai lt. Btj. 1700. márc. 1. — OL. Kancelláriai lt. Conc. Exp. 1700.: 7 ex Majo, 10 ex Majo, 5 ex Augusto, 66 ex Sep. — Litterae Civitatum ad 1700: 441 — KA. Expeditionen. 1700. aug. 15. No. 54., okt. 11. No. 53., dec. 16. No. 31., — Hofbefehe. 1700. szept. 28. No. 23., nov. 18. No. 4.

¹⁶⁴ OL.—KA. Expeditionen. 1701. márc. No. 106.

¹⁶⁵ OL.—KA. Hofbefehe. 1701. febr. No. 5.

¹⁶⁶ OL.—KA. Memorialien und Anbringen. B. 155., R. 155. — Varia et reponenda. 3951. fasc. 384–385. fol.

¹⁶⁷ OL.—KA. Hofbefehe. 1701. febr. No. 5.

¹⁶⁸ OL.—KA. Expeditionen. 1701. márc. No. 106.

¹⁶⁹ OL.—KA. Expeditionen, 1701. ápr. 27. No. 96.

¹⁷⁰ OL.—KA. Hofbefehe. 1701. jún. 20. No. 19.

¹⁷¹ OL.—KA. Expeditionen. 1701. aug. No. 12.

- ¹⁷² OL. — KA. Expeditionen. 1701. aug. No. 16.
¹⁷³ OL. — KA. Expeditionen. 1701. aug. No. 13.
¹⁷⁴ OL. — KA. Buchhalterey. 1701. júl. 17. — Berichte und Schreiben. 1710. júl. 17. No. 66.
¹⁷⁵ OL. — KA. Expeditionen, 1701. aug. 19. No. 73.
¹⁷⁶ *Pásztor Mihály*, Buda és Pest a török uralom után. Bp. é. n. 177—178.
¹⁷⁷ OL. — KA. Expeditionen, 1692. márc. 28. No. 185.
¹⁷⁸ OL. — KA. Berichte und Schreiben, 1692. ápr. 1. No. 2. — A bíró, Heroldt lemondása folytán, Eschenbrügger Fülöp lett. L. *Kovács Lajos*, Pest szabad királyi város vezetői (bírái és polgármesterei) 1687-től 1790-ig. Bp. 1944. 8.
¹⁷⁹ Főv. Lt. Pesti lt. Ptj. 1692. ápr. 1—14.
¹⁸⁰ Főv. Lt. Pesti lt. Ptj. 1691. márc. 6., 1694. jún. 30.
¹⁸¹ OL. — KA. Expeditionen, 1695. okt. 10. No. 15., 1696. jan. 10. No. 29.
¹⁸² Főv. Lt. Pesti lt. Ptj. 1694. máj. 21., máj. 28.
¹⁸³ Főv. Lt. Pesti lt.
¹⁸⁴ A polgárkönyvben szereplő rácokról közölt adataink eltérnek *Häckel, Ernst* közlésétől (Der Hausbesitz im alten Pest. Südost-Forschungen. 1940. 765). Ennek oka egyrészt az, hogy mi a szlovákokat kihagytuk, másrészt, hogy a különböző forrásokban szereplő nevek összehasonlítása révén lehetővé vált a pontosabb nemzetiségi csoportosítás.
¹⁸⁵ Főv. Lt. Pesti lt. 1696. évi Pest városi összeírás. Ismertette *Gárdonyi Albert*, Pest város újrateremtése a török hódoltság után. Föld és Ember 1926.
¹⁸⁶ OL. — KA. Varia et Reponenda. Fasc. 3951. fol. 34—41.
¹⁸⁷ Főv. Lt. Pesti lt. Belvárosi telekkönyv 1696.
¹⁸⁸ Az „egyéb” kategóriába soroltak neveinek esetleges megfejtése semmi esetre sem a németek számát szaporítaná, hanem a magyarokét és rácokét. *Häckel, Ernst* (i. m. 767) a mienktől eltérő eredményre jutott. Az 1696. évi összeírás a legritkább esetben jelöli meg a nemzetiséget, s ezért szükségesnek mutatkozott, hogy ne pusztán az ebben az összeírásban szereplő nevek osztályozása révén állapítsuk meg a nemzetiséget, hanem más források (polgárkönyv, telekkönyvek, tanácsülési jegyzőkönyvek) segítségével.
¹⁸⁹ OL. — KA. Hofbefehle. 1695. ápr. 7. No. 2., — Ptj. 1693. febr. 25.
¹⁹⁰ OL. — KA. Hofbefehle. 1695. jún. 7. No. 4.
¹⁹¹ OL. — KA. Expeditionen. 1695. ápr. 16. No. 126., máj. 10. No. 15., máj. 14. No. 28., aug. 20. No. 22., — Berichte und Schreiben. 1695. máj. 10. No. 37.
¹⁹² OL. — KA. Berichte und Schreiben. 1696. aug. 28. No. 93., szept. 2. No. 9., — Hofbefehle. 1696. szept. 13. No. 19.
¹⁹³ OL. — KA. Berichte und Schreiben. 1695. okt. No. 77.
¹⁹⁴ OL. — KA. Hofbefehle. 1695. dec. 13. No. 7. Jó kút, friss és feltörő vízzel volt itt, amelyet régen a városba csöveken vezettek be, s az épületmaradványokat a városi tanács szénaraktárnak használta. — Főv. Lt. Pesti lt. Ptj. 1696. febr. 14. A városi tanács 6 dukátot ajánlott fel az adminisztrációnak az ügy érdekében. — Expeditiones. 1696. márc. 3. No. 19., máj. 14. No. 27., (Cessionales), Hofbefehle. 1696. ápr. 16. No. 7.
¹⁹⁵ OL. — KA. Berichte und Schreiben. 1696. nov. 28. No. 39. A városi tanács által említett külváros hely nem azonos az Illés kútja környékével, inkább a mai Boráros tér vidékén volt pusztatemplom környékének felel meg.
¹⁹⁶ OL. — KA. Expeditionen. 1696. nov. No. 29.
¹⁹⁷ Főv. Lt. Pesti lt. Pester Correspondenzbuch. I. 121—125.
¹⁹⁸ Főv. Lt. Pesti lt. Ptj. 1699. nov. 13. — OL. — KA. Varia et Reponenda. fasc. 3957. fol. 42.
¹⁹⁹ Heissler Donát már 1694-ben ajánlotta a Haditanácsnak, hogy a budai és szentendrei rácokat Pestre kellene letelepíteni (*Takáts Sándor* i. m. 286).
²⁰⁰ OL. — KA. Expeditionen. 1698. jan. 6. No. 6., jan. 7. No. 7., jan. 11. No. 21., 1701. ápr. 9. No. 91. — *Takáts Sándor*, Ribillió Pesten (A régi Magyarország jökedve). Bp. é. n. II. 343.
²⁰¹ Főv. Lt. Pesti lt. Polgárkönyv.

²⁰² Főv. Lt. Pesti lt. Ptj. 1699. júl. 28.

²⁰³ Főv. Lt. Pesti lt. Pester Correspondenzbuch. II. 318. 1701. máj. 13.

²⁰⁴ OL.—KA. Expeditionen. 1703. márc. 28. No. 88.

²⁰⁵ Nagy Lajos, Mezőgazdaság Pesten a XVIII. században. Tanulmányok Budapest múltjából XII.

²⁰⁶ Häckel, Ernst i. m. 762.

²⁰⁷ Nagy Lajos i. m.

²⁰⁸ Főv. Lt. Pesti lt. Pester Correspondenzbuch. II. 310—311. 1701. ápr. 23.

²⁰⁹ Szabad királyi Pest városnak kiváltságai. Magyar s német nyelvre fordítva kiadta Patachich József tanácsnok. Pest 1840.

Л. Надь

РАЦЫ В БУДЕ И В ПЕШТЕ (1686—1703)

Острой разделяющей чертой в истории живущих в Венгрии рацов, являются период 1689/90 гг. До 1690 г., собственно говоря, по всей стране в основном находились те рацы, которые жили здесь и во время турецкого господства. С уходом турок для всех возникло новое положение. Прекратилась защищающая и угнетающая роль турецкого государства и на место турецкого правосудия вступили в силу прежние венгерское феодальное право и интересы Венской Камарильи, а также Военного Совета. С освобождением Венгрии сербское население разделилось на две части. Часть рацов, оставшаяся под турецким господством, жила и дальше в обычных условиях, в то время как много сербских поселений в Венгрии разделяли судьбу покоренных народов и их население православного вероисповедания было предоставлено на произвол стремлениям католизации. Но бегство сербских церковных руководителей из Сербии в Венгрию с несколькими рацскими семьями в 1690 году, существенно изменило это положение.

Однако, переселение в 1690 г. не произошло в таком масштабе, как это общепринято в исторической литературе.

В современных документах архива будайской камерной администрации нет данных о том, что после капитуляции Белграда в Венгрию бежали бы 40 000 сербских семейств. Доказан только тот факт, что в октябре 1690 года с Черновичем бежали приблизительно 2000—2500 семейств; они поселились в Буде и в окрестностях города. Противоречие, существующее между сравнительно небольшим числом иммигрированных сербов в 1690 году и большим значением, которое придали венские правительственные круги присутствию сербов в Венгрии в 1690 годах, находит свое объяснение, если принять во внимание, что в Венгрии уже и раньше жило гораздо больше рацов, чем число новых поселенцев; Чернович и венский двор совместно хотели использовать рацов для достижения своих целей. Стремление венского двора состоялось в том, что, с одной стороны, путем увеличения числа населения улучшить экономическое положение разрушенной и слабо населенной страны, а с другой — ослабить удельный вес венгров путем заселения чужими элементами, а получивших особые привилегии рацов использовать для поддержки венской политики. Черновичу же удалось достичь того, что венский двор принял сербский порядок автономии, действующей на Балканах и обеспечить власть сербской церкви над живущими в Венгрии сербами.

*

Бежавшие в 1690 году из Белграда рацы поселились в Буде на незаселенной местности, называемой «Табан». Здесь они образовали две общины, обособленно по религии — католическую и православную. Эти общины поселились также отдельно: католики жили непосредственно около Дуная и у стен крепости, право-

¹ Рацыми называются сербы и хорваты живущие в Венгрии.

славные же по обоим берегам Эрдегарок («Чортов овраг») и на равнине между горами Геллерт и Напхедь. Часть Табана, заселенная православными рацами, в конце XVII столетия едва ли распространялась за пределы древней табанской Крестовой площади. Поселок был окружен стеной или валом. Только часть домов рацов образовала улицу, остальные дома были построены без всякого порядка, разбросанно. Как и в других местах страны жильем для них служили подземные лачуги и шалаши. Участки были невероятно малые, чаще всего только 10—20 квадратных саж., а участки свыше 200 квадратных саж были редкостью.

В 1690 году в Табанае в ходе переписи населения были зарегистрированы 615 домовладельцев — глав семей рацов. Из них 96 владели только половиной дома, поэтому число домов составляло всего 597. Кроме 615 домовладельцев (глав семей) в 393 домах было зарегистрировано еще 431 человек. Следовательно, тогда в Табанае жили свыше 1000 глав семей и если предположить, что каждая семья состояла из 5 человек, то численность населения рацов можно определить в 5000 человек. В рассматриваемой эпохе это число не очень изменилось. Немного больше $\frac{1}{3}$ части населения рацов составляли католики. Рацы католики жили разбросанно и в других пригородах Буды: в Вассерштадте, в Нейштifte и Кроатендерфле. Число рацов составляло почти половину всех жителей города.

По данным переписи в 1696 году большая часть табанских рацов занималась торговлей, они продавали разные турецкие и немецкие товары и таким образом добывали необходимые средства и существовании. Однако, по другой переписи зарегистрировано только 38 рацов-торговцев. Это вероятно объясняется тем, что и другие слои населения — ремесленники, землевладельцы, батраки в какой-то форме тоже занимались торговлей, в основном — продажей своей продукции.

Основная часть табанских рацов занималась виноделием. Землю под виноградники они получали бесплатно, и вероятно каждый получал столько, сколько он мог обрабатывать. Виноделие приносило значительные доходы. В начале 1700 г. табанские рацы продавали свои вина лондонским торговцам. Рацкий народ, тесно населенный на небольшой территории, прилежно обрабатывал гибнущие, заброшенные во время освободительной войны, будайские виноградники. Они работали отчасти как хозяева, частью в качестве рабочих и поденщиков в виноградниках городских граждан. Они работали на фортификации крепости, участвовали в разных транспортных работах и бывали случаи, когда они уходили в дальние местности на уборку урожая, так как в Буде не было достаточно пахотной земли.

Приблизительно $\frac{1}{5}$ часть рацов занималась ремеслом. Это занятие не приносило им больших доходов. Табанские рацы ремесленники были гораздо беднее ремесленников, живущих в крепости или в Визивароше. В конце XVII столетия были организованы несколько рацских гильдий.

Табанские рацы на основании известной автономии имели право — отдельно католики и отдельно православные — ежегодно в присутствии будайского бургомистра и городского нотариуса — избирать судью и присяжных. Сфера действий судьи и присяжных была в большой мере ограничена. Они являлись представителями рацских общин в городском совете, в будайской камерной администрации и в высших ведомствах. Эти представители выполняли постановления городского совета, участвовали в обложении и сборе налогов, следили за порядком Рацвароша и в малозначительных делах исполняли судебные обязанности.

Табанские рацы были обязаны участвовать в общем бремени города Буды. Они несли военное бремя, порцию, принимали участие в размещении войск, платили камерные налоги, подати, десятую и тридцатую часть продукции, плату за официальную регистрацию недвижимого имущества и девятую часть за виноградники. Кроме этих общих с городскими гражданами налогов на рацов были возложены еще специальные налоги и обязанности. Они были обязаны платить городу Буде 800 флоринов оборонительной пошлины и бесплатно обрабатывать 14 гектаров виноградников города. Будапештский городской совет по отношению к рацам стремился играть роль помещика-феодала.

Затрудняли положение табанских рацов и самоуправства военных. Солдаты вламывались в их дома, ели — пили, а вместо платы били их. Против бесчинства

солдат городской совет только с помощью камерной администрации мог оказать им временную защиту; рацы подвергались обидам, как со стороны помещичьего стремления города, так и хулиганством солдат. В 1696 году будайские рацы получили специальную грамоту привилегии, на основании которой они подлежали юрисдикции камерной администрации и городского совета. В 1701 году после длительных споров с городским советом они попали под защиту придворной камеры, но в 1703 году, когда городу Буда снова было присвоено звание королевского свободного города, рацы опять стали пользоваться покровительством города, но были исключены из участия в гражданских правах.

Рацы, поселившиеся в Пеште жили в совершенно отличающихся от Буды условиях. В виду того, что Пешт не имел пригорода, Камерская администрация дала рацам разрешение поселиться внутри городских стен и — при удовлетворении соответствующих условий — представила им городские права и многих из них приняла в ряды пештских граждан; несмотря на это Пешт все-же не притягивал к себе так много рацских поселенцев, как Буда что объясняется бедностью этого города.

Пештские рацы жили в южной части города, но их дома не составляли такую замкнутую единицу, как в Табанах будайских рацов. В 1696 г. четвертая часть всего населения города состояла из рацов, но после 1697 г. когда в Буда поселение рацов подлежало ограничению, их число увеличилось. Среди новоселов было много торговцев, но большинство составляли крестьяне и батраки. Городскому совету не очень нравилась эта экспансия рацов и совет старался ограничить их участие в гражданских правах. Грамота привилегий, выданная рацам городом Пештом в 1703 году, создала такое же положение, в какое попали и будайские рацы. В первой половине 1690 годов мелькнула возможность для их полноправного включения в городскую жизнь, но эта надежда рушилась в 1703 году. Они потеряли то, за что будайские рацы годами безуспешно боролись.

Pest város lakosságának küzdelme az önkormányzatért (1686—1705)

I. Az újjátelepülő város fejlődésének társadalmi és politikai feltételei

A valamikor Európa-szerte csodált és még a török uralom alatt is figyelemre méltó szépségű Buda 1686. évi pusztulását számos leírás örökíti meg. Ezek élethű színekkel ecsetelik a királyi város múltbeli szépségeit és az ostrom alatti teljes pusztulását.

A Duna másik partján fekvő Pest városáról, múltjáról viszonylag kevesebbet tudunk. Budára, a mindenkori igazgatási és művelődési központra, természetesen ráterelte a figyelmet látványos földrajzi fekvése, évszázadok során, hosszú emberöltők munkájának eredményeként kialakult városképe.

A felszabadulás utáni években is Budát vették elsősorban pártfogásba a katonai és polgári hatóságok, mivel a Vár védhető és lakható állapotba való hozatala a katonai és polgári igazgatás közös érdeke volt. Így az első években a jobbparti város kézzelfoghatóbban érezte a felsőbb szervek támogatását, s ez fejlődésének ütemében is látható volt.

A XVIII. században, a Rákóczi-szabadságharc leverése után azonban megváltozott a helyzet: a zárt életformában élő Buda fokozatosan háttérbe szorult a mozgalmas kereskedelmi gócponttá felnövő Pest mellett, s a század végére Pest vált az ország gazdasági és szellemi központjává.

A felszabadulás utáni negyedszázadban ennek a fejlődésnek *külső* nyomai még nem ismerhetők fel, s nem is lenne helyes, ha azok felderítésén fáradoznánk. Viszont a távoli jövőendő *csirái* kétségtelenül megvoltak. Meglétükre utal a fejlődés számos ténye s ismeretük híján nem lenne érthető a város későbbi éveinek története.

Elsőként a *gazdaságföldrajzi* tényezőről kell szólnunk. A várhegyen épült Buda földrajzi szempontból zártabb jellegű, mint Pest, melynek vásártartásra alkalmasabb fekvése, közvetlen földrajzi kapcsolata az alföldi tájjal, központi fekvése az északi, keleti és déli úthálózatban, kikötésre alkalmas partszakasza voltak azok a gazdaságföldrajzi adottságok, melyek elősegítették fejlődését. A gazdaságföldrajzi helyzet előnyei elsősorban a város vásárainak korai fejlődésében nyertek kifejezést.

Földrajzi fekvése más előnyöket is rejtett magában. Buda számára az igazgatás szerveinek közvetlen jelenléte nem volt minden esetben

kedvező. Erősebb ellenőrzés, nagyobb állandó helyőrség volt az ára az építkezés erősebb ütemében mutatkozó pozitívumnak. Pest a közvetlen adminisztratív ellenőrzés hiányát több alkalommal előnyösen érezhette.

Nem hagyható figyelmen kívül a *társadalmi* tényező sem. Pesten — mint látni fogjuk — sokkal vegyesebb, bizonytalanabb társadalmi helyzetű, ennél fogva mozgékonyabb lakosság telepedett meg, mint Budán. Lakóinak nemzetiségileg vegyes összetétele — éppen az ellentéteken keresztül — serkentően hatott gazdasági és politikai fejlődésére.

Ismételjük: a fejlődés csíráira óhajtottunk rámutatni; a felismerhető külső jelek a későbbi korok jellemzői, azonban a kettő közötti kapcsolat nem hagyható figyelmen kívül.

Az ostrom, illetve az ostromot megelőző katonai műveletek Pestet szinte teljesen elpusztították, nyugati viszonyokhoz mérten lakhatatlanná tették. A város vigasztalan képet nyújtott. Új lakóinak, a kormányzati szerveknek mindent előlről kellett kezdeniök. Nemcsak a városkép volt „*tabula rasa*”, — társadalmi szempontból is ez volt a helyzet. A város szétszóródott lakói közül úgyszólván senki sem tért vissza. Első „lakói” nyilvánvalóan az odahelyezett helyőrség katonái voltak, mégpedig — érdekes módon — 2000 magyar katona, Koháry István vicegenerális parancsnoksága alatt.¹ Természetesen, nem szabad nagy jelentőséget tulajdonítanunk az első pesti helyőrség magyar jellegének, azonban talán nem járunk rossz úton, ha mégis bizonyos kapcsolatot keresünk a magyar parancsnok alatti magyar helyőrség és a pesti magyar lakosság korai jelentkezése között. Hasonlóan előmozdíthatta ezt a fejlődést az is, hogy ekkor még az összes Pest környéki falvak magyarok voltak; ezekből feltehetően szép számmal szivárogtak be a városba a magyar jobbágyok, zsellérek.²

A pesti őslakosság kialakulása a kor várospolitikája szempontjából figyelemre méltó. Mint említettük, a katonai és polgári hatóságok Budát részesítették elsősorban pártfogásukban. Ott telepedett meg a katonai parancsnok és a polgári igazgatás vezetője, ott igyekeztek épületeket rendbehozni és ott vigyáztak a legjobban az új telepesek politikai megbízhatóságára is: fent a várban csak németek, csak katolikusok telepedhettek meg. Ugyanekkor viszont kevesebb gondot fordítottak — politikai szempontból is! — a Váron kívüli budai területre és Pestre. Természetesen arra azért ügyeltek, hogy Pest város lakosságának többsége is németek közül kerüljön ki. Nagyszámú német telepeste irányítottak tehát ide is, ezek azonban a bevándorlók legszegényebb rétegét alkották. A módosabbak Budán telepedtek meg.

A város lakóinak kisebbik felét magyarok és szerbek alkották. A magyar őstelepesek között egy igen vékony nemesi réteg mellett nagy számban voltak szökött jobbágyok, zsellérek. Ez a réteg sem volt tehát elsőrendűen alkalmas a hagyományos jellegű polgári megtelepülés létrehozatalára.³

Hasonló volt a helyzet a szerbekkel is. Letelepedésükkel kapcsolatban még a kormányzati körök sem voltak teljesen egy véleményen.

A kamara⁴ mereven ragaszkodott az udvar álláspontjához, mely szerint a neoacquistica területek városaiban ortodox vallásúak megtelepedését nem szabad engedélyezni. A haditanács viszont — figyelemmel arra, hogy a szerbeket katonailag mind a török, mind esetleg a magyarság ellen fel lehet használni — Bécs városa példájára hivatkozva a szerb jelentkezők részére is azonos letelepedési lehetőség biztosítását javasolta. Így jött létre az a kompromisszum, mely a szerbeknek vízivárosi és pesti megtelepedését szabadabbá tette s csupán a protestánsokat zárta ki az új telepések közül.⁵ Szegény németek, bizonytalanabb társadalmi helyzetű magyarok, ortodox szerbek — ezek voltak Pest lakosságának első rétege. A hagyományos szemlélet alapján bizonyos fokig még 1696-ban is joggal állapította meg róluk a kamarai igazgatóság, hogy a pesti lakosság „annoch . . . schlechte Bürgerschaft”.⁶ Elég egy futó pillantást vetnünk a pesti tanács korai ülési jegyzőkönyveibe, hogy erről meggyőződ-jünk. A kép, mely e lapokon élénk tárul, nem a higgadt, megfontolt „gute Bürgerschaft” képe: egymást érik a különböző erőszakos cselekmények, verekedések. A város egyik legjelentősebb, tekintélyes, bírósíelt polgárát 1695-ben halált okozó súlyos testi sértés miatt tartóztatják le.

Az ostromot követő hónapok a megtelepedés és a megélhetés elsődleges gondjaival teltek el. A város igazgatásában a város lakói ekkor nem vettek részt, azt kizárólag a katonai és kamarai hatóságok intézték. Az első időszakban természetesen a katonaságé volt a döntő szó, s a katonai szükségletek kielégítése volt elsőrendű.

A bécsi kamarai igazgatás szervei is hamarosan jelentkeztek, hogy a bécsi kamara számára a visszaszerzett területek anyagi erőforrásait megnyissák. A Kollonich esztergomi érsek elnöklete alatt működő kamara már a felszabadítás előtt, 1684-ben felkészült a visszahódítással kapcsolatban várható problémák megoldására. Két bizottságot küldött ki a beszállásolás és ellátás katonai és az igazgatás-betelepítés polgári jellegű megoldásainak kidolgozására. A polgári bizottság munkálataiba 1685-ben kapcsolódott be az a Werlein báró, aki előbb Érsekújvár, majd Buda ostroma után a központ első kamarai tisztviselője lett.⁷ Az első menetben felszabadult területek igazgatásával kapcsolatban kidolgozott utasítása — mely elvileg később is változatlanul érvényben volt — rávilágít arra, hogy az újszerzeményi politika milyen százszázalékosan alárendelt minden igazgatási és egyéb kérdést az ország gazdasági kizsákmányolásának. Az utasítás szerint állami kezelésbe kell venni a bormérést, húsárusítást, örletést, a vám-, harmincad-, komp-, híd- és sójövodelmeket. A telkeket és a halászati jogot bérbeadás útján kell hasznosítani; a kereskedőket szigorúan meg kell adóztatni, s általában gondoskodni kell arról, hogy a globális adójövodellem 75%-a az állampénztárba folyjék be. E korábbi elképzelések értelmében született meg az udvari kamara 1686. november 5-én kelt instrukciója a kamarai igazgatóság szervezetére és feladatára vonatkozóan. A lényeg ebben is lehetőleg az összes jövodelmek kíméletlen kihasználása. Ennek mértékére

jellemző, hogy még az egyházi jövedelmek egy részét is kamarai kezelésbe vonja.⁸

Már az 1684. évi javaslatok előírták, hogy az újszerzeményi területet kamarai inspektorok útján kell igazgatni. Ennek alapján nyolc nappal az ostrom befejezte után Werlein megkapta budai kinevezését, s szeptember 28-án már meg is érkezett állomáshelyére. Így kezdődött a katonai szervek és a budai kamarai igazgatóság ellentétének kialakulása. A két szerv egyazon cél érdekében dolgozott, azonban közvetlen érdekeik különbözősége létrehozta köztük az antagonizmust. Már egész korán szükségessé vált a katonai és kamarai ügykörök elhatárolása. Ez a kor szokásainak megfelelően a rendeleti út mellett „anyagi érdekelttség” teremtésével ment végbe. A kamara 1686. július 7-én igen tekintélyes, évi 1200 forintnyi összeget biztosított az érsekújvári katonai parancsnoknak azzal a feltétellel, ha nem avatkozik a kamarai ügykörbe s elősegíti a kamara ügyintézését. Később királyi rendelet határozta el az ügyköröket s hagyta jóvá a katonai parancsnokok kamarai díjazását. Majd október 15-én, tehát már Werlein kinevezése után megtörtént a budai katonai parancsnok rendszeres kamarai jövedelmének megállapítása.⁹ A megegyezés természetesen nem szüntette meg teljesen az ellentéteket,¹⁰ melyek az első években megszabták a város sorsának alakulását a két „malomkő” között.

A kezdeti hónapok közvetlen katonai és kamarai igazgatása a lakosság lélekszámának emelkedésével lehetetlenné vált. Létre kellett hozni a polgárság saját igazgatási szervezetét, ami a polgárságnak a katonai és kamarai szervekkel való ellentétét idézte elő. A megtelepedés utáni időkben a polgárság maga intézte kisebb belső ügyeit, szervezeti keretek nélkül. A polgárságot mint testületet a polgárrá felvett s az ún. „Bürger-Roll”-ba beírt telepesekből a kamarai igazgatóság hozta létre, amikor 1687. október 6-án *feleskette a polgárokat* s ezzel létrehozta az „ordentliche Burgerschaft”-ot, azaz a polgárságot mint testületet. Ugyanekkor Pest *első bírájává* Vatula Jakab pesti harmincadellenőrt, tehát kamarai tisztviselőt nevezte ki. A bírói igazgatási funkció ekkor igen csekély volt: közvetítő szerepet játszott a kamarai igazgatás és a polgárság közt. Önállósága csupán a bíraskodás területén volt, azonban ott is csak elsőfokú vonatkozásban.

A polgárság testületének létrehozatala, a bíró kinevezése a fejlődés természetes következménye volt. A közvetlen indítékot azonban a katonaság adta azzal, hogy gyakorlatilag sohasem ismerte el a kamarai igazgatóság jogkörét s állandóan kísérletezett annak kiküszöbölésével.¹¹ Erre utal a pesti bíró 1687. november 7-én kelt megerősítése is, mely jelzi, hogy a kinevezés célja a polgári felettes szervek védelmével a „más irányú” (tehát: katonai) beavatkozás kiküszöbölése és a katonaság kihágásainak megszüntetése.¹²

Vatula bíró más irányú, országgyűlési elfoglaltsága miatt keveset tartózkodott a városban. Helyetteseként Pettschmann albíró működött, őt azonban 1688 tavaszán elmozdították, eddigi tudomásunk szerint

azért, mert a város első jövedelmeit jelentő bírságpénzek elszámolásával Werlein nem volt megelégedve.¹³ Ha azonban az 1688. év tavaszán lezajlott városi események dátumait egybevetjük, talán többet is mondhatunk. Pettschmann elmozdítása április 11-én történt. A pesti tanácsülési jegyzőkönyv első bejegyzései viszont arra utalnak, hogy márciusban a polgárság öntevékenyen új igazgatási szervet hozott létre, a tanácsot, mégpedig *választás* útján s ugyanekkor a polgárság érdekképviselőre *szószólót*¹⁴ is választott Sax Simon kötelesmester személyében. Biztos, hogy Werlein nem nézte jó szemmel a polgárság önállósági törekvéseit, s mint korábban a katonasággal, most a polgársággal szemben óhajtotta biztosítani a kamarai igazgatóság érdekeit. Feltehető, hogy a bírágelszámolással kapcsolatos kifogás csupán ürügy volt a polgárság részéről jelentkező *korai önkormányzati törekvések letörésére*. A kamarai igazgatóság pár nappal később Knipper János Bálint császári zászlóst bízta meg a bírói teendők ellátásával.

Hamarosan követte ezt az intézkedést a felettes szervek által támogatott első pesti igazgatási testület, a *városi tanács* kinevezése. A bíró (a már említett Knipper „teutscher Nation”) mellett a tanács összetétele jelezte, hogy a városban a magyar elem számszerűen is milyen tekintélyes volt. A hat tanácsnok (Raths Beysitzer) közül három magyar (Dalmady Sándor helyettes bíró, jogtudása következtében ügyési jogkörrel is, Lendvay György és Tóth Mátyás) és három német (Proberger Jakab serfőző, kamarás, Kayser János Arnold jegyző és alkamarás Senigen János Mihály). Abban a június 20-i kamarai igazgatósági rendeletben, mely a magyarul is tudó Hassel és Karpfenstein tanácsosok kinevezésével a két magyar tanácsos német nyelvtudási hiányát akarta a kamarai igazgatás áthidalni, véleményünk szerint politicumot kell látni: Werlein nem tarthatta ajánlatosnak, hogy a kinevezett tanácsban a német szótöbbséget egyedül a bírói szavazat biztosítsa. A tanács kinevezésével még mindig nem szűnt meg a városi igazgatás személyi bizonytalansága. Knipper csak rövid ideig látta el a bírói teendőket, mert elvezényelték; helyettese, Dalmady Sándor hamarosan elhunyt. A jelek szerint utánuk a június 20-án utólag tanácsossá kinevezett Karpfenstein János Kristóf foglalta el 1688 vége felé a bírói széket.¹⁵

A kamarai igazgatóság azonban meg akarta szüntetni a sok személyi változást, s a tanács szervezete létrehozása után alkalmas és állandó bíró kinevezésével akarta talpra állítani a város igazgatását. Ezért 1689. február 5-én bírónak nevezte ki — a tanácsülési jegyzőkönyv szerint „auf gnädigem Befehl und per decreto” — blumenfelsei Herold Henrik Siegfriedet, az 1688-ban alapított, ma is működő első pesti gyógyszerár tulajdonosát. Ezzel a kamarai igazgatóság kettős célt ért el: egyrészt megfelelő vezető kezébe tette le a város ügyeit, másrészt pedig a tanács és a bíró kinevezésével leszerelte a polgárság korán jelentkező önkormányzati törekvéseit.¹⁶

A város igazgatásának első három évével kapcsolatban eddig mondtak alapján máris feltárulnak azok az *ellentétek*, melyek a város

életét a további évek során is megszábták. A *kamarai és katonai szervezetek*nek (az idő teltével egyre csökkenő) ellentéte elsősorban gazdasági okokkal magyarázható, mivel a katonai fosztogatások és egyéb excessusok nagymértékben csökkentették a kamarai bevételeket. Politikai síkon az ellentét a joghatóság kérdésében kristályosodott ki. Ezen a téren a kamarai igazgatóság került előtérbe és a város teljes igazgatását jogkörébe vonta. A városok betelepítésével (elsősorban a szerb telepésekkel) kapcsolatban a katonasággal szemben kompromisszumra kényszerült, viszont a katonai excessusok terén nem tudott javulást elérni.

E katonai kilengések alkották — az első évektől kezdve hosszú évtizedeken át — a *városi igazgatás és a katonaság* ellentétének alapját, mivel ezek a jogellenes cselekmények érintették anyagi és emberi viszonylatban legérzékenyebben a polgárságot. Természetesen a jogos katonai igényekkel szemben is állandó volt a küzdelem, elsősorban a service és a beszállásolás vonalán. A nyers pénzügyi terheken túlmenően elsősorban azt fájlalta a polgárság, hogy a hadbiztosság közellátási létesítményei, valamint a katonai személyek iparúzése károsan hat a polgári jövedelmek alakulására.

Az ellentétek közül a legjelentősebb a *kamarai igazgatóság és a városi hatóság, ill. polgárság* ellentéte volt. Ennek lázgörbéje a szabad királyi városi privilégium elnyeréséig állandóan emelkedő jelleget mutatott. Az ellentét mindenkor mértékét a politikai és gazdasági erőviszonyok szabták meg. Itt figyelembe kell vennünk, hogy az első években a város lakossága igen gyenge ütemben fejlődött. A rendelkezésre álló statisztikai adatok megközelítően a következő képet mutatják:

Év	Ház	Lakosság
1687	34	200
1696	226	1300
1702	342	2000
1709	?	1100 ¹⁷

Kezdetben, amikor a polgárság gyenge volt s a katonai szervezetekkel szemben a kamarai igazgatóság támogatására szorult, az ellentét kisebb méretű volt, illetve a kamarai igazgatóság könnyen le tudta szerelni a polgárság ellenállását. Később azonban, amikor a város gazdasági és politikai szempontból megerősödött, ez az ellentét is kieleződött. Politikai szempontból ennek az ellentétnek kezdeteit az 1687. évi országgyűlésben szabhatjuk meg, amikor a város — követei révén — tudomást szerzett a szabad királyi városok múltbeli jogállása felől. Ettől kezdve a város Budával karöltve igyekezett e jogok újból való életbeléptetését elérni. Az önkormányzati törekvés természetesen bizonyos ellenérzést

hozott létre a kamarai igazgatósággal szemben, mely ezt a hangulatot azzal igyekezett ellensúlyozni, hogy a tanácsba és a bírói székbe — a jog vagy az erőszak útján — a saját embereit próbálta bejuttatni. Mindez természetesen előidézte a polgárság politikai egységének megbomlását is. A városi tanács tagjainak többsége¹⁸ az önkormányzat híve volt. Ez az állásfoglalás az egyének és a város anyagi-politikai érdekét szolgálta, másrészt pedig bizonyos népszerűséget biztosított a tanácsnak és tagjainak. A tanács erejének növekedése viszont természetesen keltette fel tehetősebb vagy magasabb műveltségi fokon álló, de a tanácsban helyet nem foglaló polgárok irigységét s terelte ezeket tanácsellenes csoportosulásokba (s ami ezzel könnyen együttjárt: a kamarai igazgatóság karjaiba). Sőt: még az is előfordult (elsősorban Budán), hogy a kamarai igazgatósággal való szembenállás bizonyos érdekezésszerűséget teremtett a tanács, ill. a polgárság és a katonai szervek között.¹⁹

Ellentétéről szólva, nem hagyhatjuk említés nélkül a város *nemzetiségi viszonyait* sem. Az első időszakban a város többsége német anyanyelvű, azonban jelentős magyar és szerb kisebbség élt falai között. A számszerűségeken terén a különböző forrásokban (polgárnévsor, telekkönyv stb.) szereplő nevek elemzésére vagyunk utalva, ami — az illető kutató nemzetiségének megfelelően — bizonyos eltolódásokat eredményezhet. Ezen a területen eddig a legbővebb számításokat E. Häckel német kutató végezte. Összefoglaló adatai a háztulajdonosok nevének elemzése alapján a következő megoszlást mutatják:

Év	Háztulajdonos	német %	magyar %	szerb %	egyéb %
1696	226	48,6	29,6	19,9	1,9
1715	183	61,8	19,1	18,0	1,1

A háztulajdonnal nem rendelkező szegényebb iparos- és zsellérel em ezt az arányt a magyarság, ill. kisebb mértékben a szerbség javára toltta el.

Korszakunkban tehát a németség csupán relatív többséggel rendelkezett: kétségtelen az is, hogy a magyarság a város vezetésében soha nem tudott arányszámának megfelelő súlyhoz jutni.²⁰

A kamarai igazgatás a német elem túlsúlyát mindenáron és minden téren biztosítani igyekezett. Erre mutat az 1688. évi tanács kinevezése, még inkább kiegészítése, valamint a kamarai igazgatóság egyes egyházkormányzati javaslatai.²¹ A németség mellett azonban a magyarság azonnal megkapta a számarányának megfelelő, sőt azon talán túl is lépő képviselést a tanácsban. Jogi szaktudása és feltehetően kisnemesi származása természetszerűen biztosította Dalmady Sándornak ebben az első tanácsban az albíró-ügyészi helyet.²²

A szerbeknek kezdetben nem volt tanácsi képviseletük s csupán évek múlva kaptak egy, először nem is teljes jogú tanácsosi helyet. Háttérbeszorulásukat több ok idézte elő: letelepedésük már kezdetben problematikus volt. A görögkeletieket a város katolikus lakóitól vallásuk választotta el; a szerb iparosok és kereskedők pedig komoly gazdasági konkurrenciát jelentettek a német-magyar iparos-kereskedő polgárság számára.

Ebben a korszakban természetesen még nem beszélhetünk az egyes nemzetiségek olyan jellegű ellentétéről, mint pl. a XIX. században. A nemzetiségi ellentét a városon belül ekkor még erősebben gazdasági, ill. vallási jellegű volt, azonban természetesen — a kornak megfelelő — politikai színezet is felismerhető benne. Így a tanács 1695-ben azon panaszkodik, hogy a gazdasági nehézségek miatt a város magyar és német (tehát katolikus!) lakói közül sokan elköltöznek s helyüket „lauther Calvinisten, Räzen, Türckhen und dergleiches Gesindl” foglalja el, — pedig a kamarai igazgatóság feladata a *német* elem megerősítése lenne.²³ Az abban a korban még erősen keveredett vallási-nyelvi-fajigazdasági-politikai kategóriák bizonyos fokú tisztázódása a Rákóczi-szabadságharc éveiben következett be, amikor — a politikai tényező előtérbetolódásával — kiéleződtek az ellentétek a város magyar, ill. szerb-német polgárai között. Ez a folyamat végül a magyar lakosság nagy részének elköltözéséhez vezetett és hozzájárult ahhoz, hogy Pesten a XVIII. században abszolút német többség alakult ki.

Természetes ellentét alakult ki idők során *a város és a megye* között is. Ennek alapvető gazdasági oka az 1689. évi első ötéves adómentességi rendelet volt, melyet a katonai szervek mellett a megye sem akart elismerni, s továbbra is fenn óhajtotta tartani az adómentesség előtt gyakorrent adókvetési, ill. behajtási jogot.

Idővel bizonyos bonyolult ellentét fejlődött ki *a városi polgárság és a nemesség között*. Így pl. a város magyar nemesei arra törekedtek, hogy a német iparos polgárság politikai erejét gyengítsék, viszont a németajkú, polgári származású nemések nemegyszer álltak — a magyar nemesség oldalára németajkú polgártársaikkal szemben.

II. A kamarai igazgatóság gyámsága alatt

Pest felszabadulás utáni első negyedszázada a budai kamarai igazgatóság gyámsága alatt telt el. Ez kezdetben természetes volt, hiszen a várost fizikai, társadalmi, gazdasági és szervezeti szempontból egyaránt újra fel kellett építeni. Amint azonban izmosodni kezdett a város polgársága, szabadulni igyekezett a gyámsági kötelék alól. Ez a törekvés állandóan erősödött, s végül a szabad királyi városi privilégium visszeréséhez vezetett.

A város fejlődésének szervezeti és kronologikus történetével több érdeemes várostörténész foglalkozott.²⁴ Nem lehet feladatunk, hogy adat-

szerű eredményeiket megismételjük. Arra szándékozunk kísérletet tenni, hogy részben a már ismert, részben újonnan feltárt adatok felhasználásával az időrendi-szervezeti adatokon túlmenően *társadalmi összefüggéseket* tárjunk fel.

Az első állandó jellegű pesti bíró, *Herold Siegfried* gyógyszerész, kezdetben a kamarai igazgatóság embere volt. Kinevezésekor a város szervezeti, igazgatási és közjogi viszonyai még teljesen tisztázatlanok voltak; a kamarai igazgatóság természetesen csak saját emberében bízhatott meg. Első bíróságának a város további fejlődése szempontjából legjelentősebb eredménye az volt, hogy a két város, Buda és Pest 1689. augusztus 22-én ötéves adómentességet kapott. Az adómentesség a portióra, terménytizedre és a telekkönyvi díjakra vonatkozott. A kamarai igazgatóság és általában a kamarai kormányzat az elsődleges gazdasági cél mellett politikai eredményre is törekedett: a bírói szék állandósítása után ezzel a kedvezménnyel akarta helyzetét a városban megszilárdítani.²⁵ Egyébként Herold 1692. március 31-ig tartó bíraskodását a város igazgatási és szervezeti kereteinek kiépítése jellemzi. Ez alatt az idő alatt alakult ki a tanács ügyköre és eljárásmodja. A jelek szerint e területen nem lehetett Heroldnak könnyű dolga; erre mutat a tanácsülési jegyzőkönyv kezdetben rendszertelen vezetése, amit nem lehet csupán a pestisjárvánnyal magyarázni. Viszont eredményes működését jelzi, hogy a lemondását követő tisztújító közgyűlés az új bíró, Eschenbrugger Fülöp megválasztása után egy városi szabályrendeletet fogadott el („Ordnung”), mely az élelmiszerárak szabályozásával, a mértékellenőrzés módjával, napszámbeérek megállapításával és köztisztasági kérdésekkel foglalkozott. Valószínű, hogy a szabályrendelet kidolgozásában még a korábbi bírónak volt döntő szerepe. Herold bíraskodásának utolsó korszakától kezdve a tanácsülési jegyzőkönyv vezetése is rendszeressé vált.²⁶

A tanácsí ügymenet és a városigazgatás alapkérdéseinek szabályozása természetesen nem az egyedüli jellemzője Herold hároméves bíraskodásának. Belső, gazdasági fejlődés nyomai is kimutathatók. Nem kis mértékben mozdította elő ezt a folyamatot a város vásárainak fejlődése. Az 1688-ban engedélyezett hetivásár után a város jelentős gazdasági eredményt ért el: 1690-ben országos vásárok tartására nyert engedélyt s ezzel jog szerint is kiaknázhatta kedvező gazdaságföldrajzi fekvésének előnyeit.

A vásárendegélyezés kérdésével — mivel azt az eddigi irodalom félreérthető módon tárgyalta — részletesebben kell foglalkoznunk.

A bécsi kereskedők már 1686-ban kísérletet tettek arra, hogy a felszabadított területeket saját gazdasági érdekkörükbe vonják s kereskedelmüknek e területen privilegizált helyzetet biztosítanak. Ez irányú javaslatuk megtárgyalására a kamara bizottságot küldött ki, melynek elnöke Aychpíchl kamarai tanácsos volt. A bizottság — kamarai szokás szerint — évekig tartotta magánál a javaslatot, míg végül 1689 végén megszületett egy tervezet a pesti vásárok megtartása ügyében. Ezt a

tervezetet a bécsi kamarai részleg (Camera relicta) véleményezés végett november 3-án a pozsonyi kamarának küldte meg. A javaslat elvi bevezetése kifejtette, hogy a magyar gazdasági élet és kereskedelem fellendítésének elsőrendű eszközei a behozatal fokozása, a harmincad- és vámtételek csökkentése és a vásártartási jog szélesebb körű biztosítása. Éppen ezért Pest városa számára évi két vásárnap engedélyezésére tesz javaslatot, mégpedig a Jubilate-vasárnapot és a Lipót napját követő napokat. A javaslat egyes, a vásárok megtartásával kapcsolatos technikai részletek tisztázása mellett rendezni óhajtotta a Bécs—Pest—Belgrád útvonal távolsági szállítmányainak addig igen bonyolult harmincadkezelési eljárását. Jelezte egyúttal, hogy a vásárokon megjelenő kereskedők jogai „absque religionis discrimine” egyenlőek és ez az „aequalitas in promovendo commercio” érdekében tartandó szem előtt.

A pesti vásártartás engedélyezésével kapcsolatos tárgyalások hírére a bécsi kereskedők — korábbi elképzelésüknek megfelelően — újból harmincadmérséklési kérelemmel álltak elő, s kérték, hogy a pesti vásárok ügyét privilegiálisan saját kezelésbe vehessék. A pozsonyi kamara élesen kifogásolta ezt a valóban minősített gyarmatosító elképzelést. Kifejtette, hogy Pest és általában az újszerzeményi terület gazdasági fejlődését károsan befolyásolná a bécsi kereskedők kiváltságos helyzete. A magyarság vásárlóereje gyenge; ha a bécsi kereskedelmet rászabadítják ezekre a területekre, ahol a cél a „miseris et omnibus fere mediis exhaustis incolis pro tenuitate facultatum suarum sufficientibus mercibus” való ellátása, — ebből csak a bécsieknek lesz hasznuk. A kincstárra viszont káros hatással lesz, mert ez a gyarmatosító kizsákmányolás meggyengíti az adófizetési erőt.

Az 1690. június 5-én aláírt, június 26-án kiadott és a budai kamarai igazgatóságnál július 5-én iktatott privilégium a pozsonyi kamarai szempontokat bizonyos fokig figyelembe vette. A privilégiumban a bécsi kereskedőknek a pesti vásárokkal kapcsolatos privilegiális szerepéről nincs szó. A szabadalomlevél majdnem teljes egészében átvette az Aychpichl-féle javaslatot s Pest részére a két jelzett nap körüli időpontban 14 napos vásárok tartását engedélyezte. Határozottan kijelenti a privilégium — nyilván a magyar kamara által „inconveniens”-nek nevezett bécsi igényekre utalva —, hogy a pesti vásárra igyekvő alsó-ausztriai, sziléziai, morva, lengyel és németbirodalmi kereskedők a harmincadot kivétel nélkül megfizetni tartoznak, ez alól felmentést senki nem kaphat. Ugyanekkor kifejezetten felfüggeszti Érsekújvár, Bruck és Hainburg korábban kiadott ily irányú mentességét.

A harmincadkezelést illetően határozottan kifejti a rendelet, hogy e téren jogilag semmilyen változás nem történik: Pozsony, Buda, Pest és Belgrád harmincadhivatalainak joga érintetlen marad, azonban azok az áruk, melyek útban a pesti vásár felé Bécsben a „capitale vectigal”-t megfizették, Pozsonyban az eddigi harmincadnak csupán egyharmadát, Pesten a második harmadát fizetik s ha az áru Belgrád felé továbbmegy, ott kell a harmadik harmadot megfizetni — mégpedig a csomagok fel-

bontása nélkül, a bécsi kiszabás figyelembevételével. Ugyanezen elgondolás alapján a rendelet még arra is kitért, hogy a Magyarországról Bécs felé irányuló, illetve az ellenirányú áruforgalomban is az eddigi harmincadnak csupán fele fizetendő.

A harmincadkezelés terén elrendelt újítások kettős célt szolgáltak. Egyrészt — a díjtételek csökkentésével, a vámkezelés egyszerűsítésével a pesti vásárok, illetve az újszerzeményi terület kereskedelmi forgalmát óhajtották emelni. Ezzel kétségtelenül jó szolgálatot tettek az ország gazdasági életének. Az, hogy a harmincadtételek egyharmadra csökkentek, nem okozott különösebb veszteséget az országnak, mivel ezek a pénzüsszegek úgyszólván az udvari kamara kezelésében voltak. Azzal viszont, hogy a „capitale vectigal”-nak Bécsben történt lefizetése után léptette életbe magyar területen a csökkentést, csupán a bécsi harmincadhivatal hasznát fokozta. Ezt azonban a nyújtott haszon ellensúlyozta.

Az eredeti javaslattal szemben a privilégium a vásártartás jogát provizórikus jelleggel, hat évi próbaidőre adta meg s a végleges engedély kiadását az eredményektől tette függővé. Ez az idő, mint tudjuk, négy évre rövidült; a város 1694-ben kapta meg véglegesen a vásártartási jogot, de akkor már évi négy vásár tartására.²⁷

A heti és országos vásárok tartásával járó forgalomemelkedés, az első ötéves adómentesség — annak ellenére, hogy a város pénzügyi terhei nem enyhültek nagyobb mértékben — fellendítette a városi polgárság gazdasági erejét. Ennek kétségtelen politikai jele, hogy Herold utóda, Eschenbrugger Fülöp vendéglős nem a kamarai igazgatóság, hanem a polgárság embere volt.

Az öt követő bíró, Proberger Jakab serfőző 1693. január 14. és 1694. május 6. között képviselte a harmadik érdekcsoportot: bírói székbe kerülése a tanácsi érdekcsoport politikai megerősödését jelzi. S valóban: a következő másfél évtizedben — egyetlen kivételtől eltekintve — a kameralista Herold, a polgári Eschenbrugger és a tanácsi Proberger váltogatják egymást a bírói székben²⁸ s képviselik azokat a nézeteket, érdekeket és szándékokat, melyek a szembenálló érdekcsoportok működését megsztábták. Az a tény, hogy hármójuk közül éppen a tanácsi csoportot képviselő Proberger Jakab tett szert a legnagyobb tekintélyre s később osztatlan népszerűsége, egyáltalán nem magyarázható meg csupán igen jó anyagi helyzetével, a serfőzés terén élvezett privilégiumával. Éppen ellenkezőleg: monopolisztikus helyzetével sok egyéni ellenfelet szerzett magának. Sikerét, mely egyúttal a tanácsurak sikerének is mondható, társadalompolitikai körülményeknek és jó politikai érzékének köszönhetette. A városi önkormányzat ügye mellé állott, s mint azt a jövődő megmutatja, jól választott.

A polgárság képviselöte Eschenbrugger nevével függ össze. Tudomásunk szerint személyi ellentét nem választotta el Probergertől. Személyében a polgárságnak a tanáccsal szemben fennálló ellentéte jutott kifejezésre: a polgárság — ugyanakkor, amikor támogatta a tanácsot az önkormányzatért vívott küzdelemben — féltékenyen nézte a tanács

hatalmának erősödését, s arra törekedett, hogy azt (elsősorban a pénzgazdálkodás ellenőrzésével) korlátok közé szorítsa. A polgárság ennek megfelelően a tanács ellen szavazott akkor, amikor annak befolyását túl erősnek, saját érdekei szempontjából veszélyesnek érezte.

Herold a kamarai igazgatóság politikáját jelképezte. Ez a csoport — a városfejlődés kezdeti helyzetéből kiindulva — úgy érezte, hogy a város érdekeit a közvetlen felettes kamarai igazgatósággal való jó viszony szolgálja a legjobban.

A korszakkal foglalkozó történészek részben időrendi problémákkal foglalkoznak (így elsősorban Kovács Lajos), vagy „kicsinyes torzsalakodásokat, intrikákat, veszekedéseket” látnak az eseményekben (így Pásztor Mihály), vagy pedig legjobb esetben nemzetiségi ellentéteket vesznek észre (mint Takács Sándor),²⁹ azonban egyikük sem utal arra, hogy a személyi és egyéb ellentétek mögött az esetek túlnyomó többségében társadalmi problémák, gazdasági nehézségek húzódnak meg — politikai szempontból kritikus területen és korszakban.

Kétségtelen, hogy az ellentétek nem voltak, nem is lehettek mentesek a személyi ellenszenvtől, érdekellettétől. Proberger és Kohlbacher szembenállása erre a legjobb példa, hiszen Kohlbachert elsősorban egyéni sérelem, a tanácsból való kiszorulása állította a kamarai igazgatóság oldalára. Kétségtelen az is — s ez a rendelkezésünkre álló és a szavazatok név szerinti megoszlását feltüntető bíróválasztási jelentésekből³⁰ világosan kitűnik —, hogy az egyes édekcsoportok nem váltak el egymástól éles elvi alapon. Különösen jellemző ez Proberger és Eschenbrugger táborára, melyekben a német többség mellett egyaránt voltak találhatók magyarok és szerbek is. Ugyanígy pl. 1700-ban Proberger legközvetlenebb munkatársa és elvbarátja, Mosel syndicus, Heroldra adja le szavazatát, aki pedig általában a Probergerrel szembenálló polgárság mellett a városi nemesi érdekeltséget csoportosítja maga körül.

Bár az erővonalak a szavazások alkalmával nem válnak el élesen egymástól, kétségtelen az is, hogy a három édekcsoport a személyi ellentéteken túlmenő társadalmi és politikai érdekeket képviselt. A legitisztában válnak el ezek az érdekek az önkormányzat kérdésében.

A kamarai igazgatóság érdekeit képviselő Herold—Kohlbacher csoport kezdettől élesen szembenáll Probergerék és a polgárság önkormányzati törekvéseivel, s később is csupán azért kerülnek szembe a kamarai igazgatósággal, mivel az a polgárság kevésbé művelt elemeire támaszkodva óhajtja elképzeléseit megvalósítani.

Kevésbé éles viszont az ellentét Proberger és Eschenbrugger csoportja között. Ők a döntő kérdésben, az önkormányzat kérdésében egy véleményen vannak, s csupán a tanács és a polgárság belső ellentéte választja el őket.

A társadalmi fejlődés menetét — s ezt feledni látszott a budai kamarai igazgatóság — elvi és személyi ellentétek felvetésével sem lehetett megállítani, még a XVII. század végi magyar újszerzeményi terület

német vagy német többségű városaiban sem. *A természetes fejlődés útja a kamarai igazgatóság befolyásának gyengülése, a városi önkormányzat erősödése felé vezetett.* A kamarai igazgatóság emberei, a „kameralista” várospolitikusok időről időre lehettek és voltak is nyeregben, azonban ezt az eredményt legtöbbször a nyílt erőszaknak köszönheték. E csoport többségében később el is fordult az önkormányzatellenes kamarai igazgatósági politikától.

Proberger Jakab első bíraskodása a feszültségek új korszakát nyitotta meg, melynek során egymást érték a kamarai igazgatóság, a polgárság és tanács ellentéteinek robbanásai, s amely korszak végül is a privilégiumhoz vezetett. Alig pár nappal megválasztása után kelt az első oly felterjesztés, melyben a tanács rendszeresen összefoglalja kívánságait s azok orvoslását kéri. E felterjesztés hasonló jellegű írásművek hosszú sorát nyitotta meg és elsősorban a gazdasági jellegű kívánságokat sorolja fel: szántó, legelő, erdő és szőlőterület kijelölését, hídvámmentesítést, halászati jogot és az addigi kettő helyett évi három országos vásárnap engedélyezését kéri. A kérelemben foglalt igények nem akkor merültek fel első ízben, azonban most került először sor rendszeres összefoglalásukra, ami arra mutat, hogy a város gazdaságilag is a saját lábára akart állni. Az irat szerkezetében, összeállításában lehetetlen fel nem ismernünk Proberger bírónak és legkitűnőbb munkatársának, az 1692 végén megválasztott Mosel Antal János syndicusnak észjárását.³¹ Mint ebben az esetben, később is ők harcolnak együtt a legkövetkezetesebben a város jogaiért, a tanács érdekeiért.

Az ellentétek már 1693 elején kiélesedtek. A kamarai igazgatóság pártjának egyik oszlopos tagja, a későbbi harcok szításában nagy mester, Proberger bíró vagyonban és tekintélyben egyetlen méltó ellenfele, *Kohlbacher Lambert Mátyás* harmincados megpróbálta kijátszani a tanácsot: városi bírságra kötelezett falusiakat csempészett ki a városból.³² Majd felcsendül a nemzetiségi ellentét hangja: a tanács eljárást indít az egyik polgár ellen, mert az a tanácsot szidalmazza és azzal fenyegetődzik, hogy „es werden balt wahre Ungarn herkommen”.³³ Felemeli szavát a városi nemesség is és tiltakozik a portio „sine scitu” felosztása, valamint János deák tanácsos magyarellenes kijelentései ellen.³⁴ Mindezen egyedi jelenségek mögött pedig megjelenik a döntő gazdasági ok: az első ötéves adómentességi korszak ebben az évben járt le, a polgárság megtagadta az adófizetést, a katonaság fegyveres végrehajtást küld a városra, melyet a polgárság Budán és Pesten egyaránt fegyveresen fogad.

Az első robbanás 1694-ben következett be, Böisinger budai polgármester és a kamarai igazgatóság súlyos nézeteltéréseivel egy időben.³⁵ Mint tudjuk, a vita végső fokon a két fél megegyezésével végződött: a kamara a gyűlölt Zennegh kamarai igazgatót leváltotta, polgármesterjelöltjét felfüggesztette, azonban új városigazgatási rendtartást adott ki, melyben szorosabbra fogta a kamarai gyéplőt és időlegesen Bösingert is eltávolította a város éléről.

A pesti polgárságban ennek ellenére hamar visszhangra találtak a budai események. A kamarai igazgatóság már januárban új bíró választására, majd később az elégedetlenség kivizsgálására szólította fel a tanácsot, — nyilván azért, mert nem bízott a tanács érdekeit képviselő Proberger bíróban. Májusban, annak ellenére, hogy ekkorra a budai viszály már elcsendesedett, megismételte felhívását, majd visszaléptette Probergert és helyette újból Heroldot nevezte ki. Egyidejűleg rendezte a bíró és a tanácsosok hivatalos díjazását is: a bíró évi 100 forint, a szenátorok 20 tallér fizetést kaptak. Megszűnt azonban eddigi adómentességük. A tanácsbeliek természetesen igyekeztek a régi rendszert fenntartani, s azzal érveltek, hogy egyrészt így majd az adókirovásnál fogják őket részrehajlással vádolni, másrészt pedig semmilyen komoly ellenszolgáltatást nem kapnak hivatalos tevékenységükért, ami pedig országos viszonylatban sem lekicsinyelhető. Érvelésük társadalmi szempontból igen érdekes: utalnak a város nemzetiségi szempontból komplex jellegére, valamint lakosságának ebből eredő nem mindennapi összetételére: „wunderliche Köpfe in diesen noch gantz uneingerichteten Wesen”.³⁶

A kamarai igazgatóság óvatossága mindkét területen indokolt volt. A budai elégedetlenek és Probergerék kapcsolatai még az év végére sem szűntek meg. Az akkor már kamerateista vezetés alatt álló budai tanács a Herold vezetése alatt álló pesti tanácsnak október végén felpanaszolta, hogy a budaiak átjárnak Pestre, ott magánházaknál titkos összejöveteleket tartanak, melyeken Proberger és Mosel syndicus dik-tálják a hangot a kamarai igazgatóság ellen. De kiéleződik a polgárság és a tanács ellentéte is, melyet elsősorban a tanács adó kivétési rendszere szított: tumultuózus jelenetek zajlottak le, a polgárság betekintést követelt a számadásokba s a tanács tagok adómentességének azonnali felfüggesztését kívánta. A tanács felháborodottan tiltakozott tekintélyének, jogainak csorbitása ellen, vádat emelt egyes, a polgársággal összejátszó tanácsnokok ellen, s jelezte, hogy a politikai „Firmität”-nek „Corruptel”-lá való züllése súlyos veszedelmet rejt magában.³⁷

Nem nehéz meglátnunk a fenti események mögött a városban forrongó *társadalmi elégedetlenséget*, valamint a későbbi harcok táborainak kialakulását. Bössinger és Proberger a jómódú német iparos-vállalkozó polgárság nevében indítja meg a nyílt politikai küzdelmet a kamarai igazgatóság ellen, a városok önkormányzataért. Ugyanekkor azonban mindketten gondosan ügyelnek arra, hogy ez az önkormányzat a tanács és ne a polgárság jogainak kiszélesítését jelentse. A polgárság is kísérletet tesz jogkiterjesztésre, elsősorban a város gazdálkodásának és pénzkezelésének ellenőrzése területén, azonban kritikusan esetekben többségében mégis a magához legközelebb álló tanács mellé áll a kamarai igazgatósággal szemben. Így történhetett meg, hogy Pesten 1695-ben és 1696-ban a tanács a kamarai igazgatóság előzetes megkérdezése nélkül, öntevékenyen hívta össze a bíróválasztó gyűlést s azon a polgárság mindkét esetben Probergert választotta bírónak. A kamarai igazgatóság (szintén mindkét esetben)

élni próbált korábbi jogaival, azonban hasztalanul: a polgárság ki-jelenti, hogy nem fogadja el a választás megsemmisítését s csak Probergert ismeri el bírónak. A tanács pedig — finom utalással — jelzi, hogy a bírónak a polgárság (és nem a kamarai igazgatóság képviselője!) előtt történt lemondása nem jogcím a választás megsemmisítésére, s különben is a gyakori „mutatio” nem szolgálja az annyira óhajtott belső társadalmi békesség helyreállítását.³⁸ A kamarai igazgatóság végül is mindkét esetben kénytelen volt meghátrálni, amihez nem kis mértékben az is hozzájárult, hogy a kamara az 1694. évi budai viszály alkalmával a kamarai igazgatóság kikapcsolásával érintkezett a várossal, s ugyanakkor döntései sem szolgálták teljes mértékben a kamarai igazgatóság politikai érdekeit.

Proberger kétéves második bíraskodását az ellentétek fokozatos kiéleződése jellemzi. Ezen ellentétek gazdasági alapjaira egy felterjesztése utal, melyben a tanács kifejtette, hogy a súlyos gazdasági helyzet és az adóterhek miatt nehézségekre lehet számítani: a német és magyar törzslakosság kivándorlásra kényszerül, helyüket nem polgári elemek foglalják el. Ez egyrészt a némettség szempontjából veszélyes, másrészt az újabb lakosság nem tesz eleget házépítési kötelezettségének. Ezért a város gazdasági fejlődésében zökkenők mutatkoznak. A javaslat a küzdelem új fázisára utal: most határozott formában megismétlik egy már régebben felmerült követelésüket a telekkönyvnek városi kezelésbe adását illetően.³⁹ A telekkönyvet a kamarai igazgatóság kezelte, ami a város számára a telekkönyvi díjak kiesése mellett politikai szempontból is káros volt. A kamarai igazgatóság nagy telekegységeket adományozhatott egyes, az ő politikáját kiszolgáló polgároknak (így pl. Kohlbachernek), ill. egyházi intézményeknek (pl. a ferenceseknek és szervitáknak). Ezek a város belsejében fekvő nagy ingatlanok a túlnépesedett város egészséges fejlődését akadályozták, pénzügyi terheit közvetve súlyosbították.⁴⁰

A kérdés társadalmi-gazdasági hátterét legjobban az udvari kamarához 1695. június 25-én intézett tanácsi felterjesztés világítja meg.⁴¹ A felterjesztés szerint a telekkönyv kamarai igazgatósági kezelése megakadályozza a „jó” polgárság kifejlődését, a társadalmi rendet és a polgári jólétet. A városban rengeteg a pince- és putrilakó „liederliche Ratzen und Ungarn”; ezeket csak akkor lehet a rendes adófizető polgárok sorába emelni, ha házépítésre szorítják őket. A tanács társadalompolitikai célkitűzése: „...die Statt der zeithero schon besser erbauet, auch mit einer besseren Burgerschaft zu grösseren Nutzen Ihre Mayestät und der Statt besetzt zu sein versichern können.” A kamarai igazgatóság a tanácsot ez irányú munkájában nem támogatja — panaszkodik fel a tanács. Sőt, tudta és a polgárlevél előzetes bemutatása nélkül utal ki városi házhelyeket. Így nemkívánatos elemek kerülnek be a városba, s így „der Standt und die Gestalt des burgerlichen Wesens mehr corruptirt als aufgebracht wird”. A kérdésben a végső megoldás csak a szabadalomlevélben született meg; a XVII. század végén a

ka marai igazgatóság még a kompromisszumos megoldást is elutasította ; a tanács viszont arra törekedett, hogy ha már rendszeresen nem is kapja meg a jogot, egyedi esetekben szerezzen érvényt elképzeléseinek. Így pl. megakadályozni igyekezett, hogy Kreutzer hadbiztos a kamarai igazgatóság által kiutalt telkét elfoglalhassa.⁴²

A gazdasági nehézségek nem csupán a városfalon belül mutatkoztak. A pesti polgárság jelentős, egyre szaporodó állatállománnyal rendelkezett, melynek eltartásához, legeltetéséhez tekintélyes legelőterületre volt szüksége. Viszont a város körüli területek, szinte egészen a városfalig, idegen, nemesi birtokosok kezében voltak. A városnak így egyrészt jelentős anyagi terhet kellett magára vállalnia legelőbérletek biztosítása céljából (ami sok esetben hosszas pereskedésre vezetett), másrészt — egészségtelen módon — korlátoznia kellett elsősorban a birkatartást, ami elégedetlenséget váltott ki a polgárság körében.⁴³

Természetesen a kamarai igazgatóság sem nézte tétlenül az önkormányzati-tanácsi szellem megerősödését. A város nehéz gazdasági helyzetét ismerve, jó taktikával, éppen erről az oldalról indította meg támadását Proberger ellen. Mozgósította a kameralista tábort és igyekezett a polgárság körében elégedetlenséget kelteni. Ebben a munkában Proberger személyes ellenfele, Kohlbacher járt az élen ; így sikerült a polgárság egy részét rávenni arra, hogy Proberger sörfőző-monopóliumával kapcsolatban panasziratot írjanak alá. A tanács — Proberger elnöklétével — személyes hajszának minősítette a panaszt s utalt arra, hogy Proberger nagy összegű kölcsönökkel már többször sietett a város segítésére.

Az ellentétek egyre fokozódó kiélesedése az elvi küzdelem határozottabbá válására mutat s a következő évek politikai nehézségeinek árnyékát veti előre.

Már az 1694. évi budai vizsály alkalmával megfigyelhettük, hogy az udvari kamara a kamarai igazgatóság feje felett átnyúlva próbálta rendezni a vitás kérdéseket. Ez az irányzat egyre erősödött s végül odavezetett, hogy *az önkormányzat városi hívei az udvari kamarában találtak elvi és gyakorlati támogatójukra*. A következő évek eseményei is arra mutatnak, hogy a kamara fokozódó figyelemmel kíséri a városok fejlődését. Így pl. amikor 1696 nyarán a kamara Palm kamarai tanácsos elnökléte alatt vizsgálóbizottságot küldött ki a két város panaszainak és a kamarai igazgatóság politikájának felülvizsgálására, a vizsgálat eredményeként a két város egy újabb öt esztendőös adómentességi korszak engedélyezését könyvelhette el, mint legjelentősebb gazdasági eredményt a kamarai igazgatóság nyers kizsákmányolásával szemben. Az adómentességi rendelet első pontja „quo ad politicum” Buda „Residenzstadt” és Pest „Handelsstadt” területén mindazok részére, akik házat építenek vagy építenek újjá, a telekkönyvi díj és a tized kivételével öt-évi adómentességet adott. A többi politikai természetű rendelkezés is magán viseli az elmúlt évek harcainak emlékét : a bíróválasztás végső meg erősítését kiveszi a kamarai igazgatóság kezéből és a kamarára

ruházza ; a városi számadások felülvizsgálatát a tanácsra és a polgárságra bízta s csupán a revíziót tartja fenn a kamarai igazgatóság számára ; elrendeli a városok területének telekkönyvi felmérését ; városi fürdő, malom, vendéglő létesítése felől intézkedik. Biztosítja az adóbehajtás terén a megyétől való függetlenséget, valamint a város igazságszolgáltatási jogát. A kamarai igazgatóság szervezetének átalakításával együtt nyomatékosan felhívja a kamarai igazgató figyelmét mindennemű visszaélés, kihágás megszüntetésére és a kamarai érdekek fokozottabb védelmére.⁴⁴

A kamarai igazgatóság az év végén közölte a tanáccsal a rendelettel kapcsolatos megjegyzéseit. Igyekezett, ahol erre lehetőség nyílt, az intézkedéseket saját érdekében magyarázni (elsősorban a bíróválasztás területén). Bármennyire is berzenkedett azonban a kamara intézkedései ellen, egyet nem tudott lenyelni : azt, hogy a kamara rendelete elismerte Buda szabad királyi városi jogállását és hogy gyakorlatilag Pest is teljesen azonos jogok birtokába jutott (ideértve a kamara igazgatóság három jelöltje közül történő bíróválasztás jogát). A küzdelem a következőkben a szabad királyi jogok privilegialis elismertetéséért folyt.⁴⁵

Mindezen eredmények mellett jelentéktelennek kell minősítenünk a kameralista irányzat személyi előretörését, amit elsősorban a kamarai igazgatóság jogellenes tevékenysége tett lehetővé. Az 1697 elején megtartott bíróválasztáson Proberger megbukott. A többséget azonban nem a kameralista Herold, hanem 79 szavazattal a polgárság képviselője, Eschenbrugger kapta. A kamarai igazgatóság erre Eschenbrugger mellőzésével, kinevezéssel, Heroldot ültette a bírói székbe. A megerősítés késedelmeskedése miatt a bírói funkciókat több hónapon keresztül Eschenbrugger látta el.⁴⁶

A kamarai igazgatóság erőszakos lépését követő fél évtized a város belső történetének legbonyolultabb korszaka, melyben gyors egymásutánban váltják egymást a polgárság által választott, a kamarai igazgatóság, illetve a különböző vizsgálóbizottságok által kinevezett bírák.

A komoly viharok hosszú sorozata az 1698. január 8-ra egybehívott tisztújító gyűlésen tört ki. Herold legutolsó bíraskodása alatt a tanács egy jogkönyvtervezet elkészítésével és az uralkodóhoz való felterjesztésével öntevékeny és közjogi természetű kísérletet tett az önkormányzati jogok kodifikálására. Ennek nyomán a kamarai igazgatóság bizalma még oly kipróbált embereiben is megingott, mint Herold, s választásra egészen új jelölteket állított. Az eddigiek során megfigyelhettük, hogy *minden olyan alkalommal, amikor a kamarai igazgatóság el akarta gáncsolni a tanácsi érdekcsoportot, nem a kameralisták, hanem a polgárság kerekedett felül.* Így történt ez 1697-ben s így gondolta ezt el most is a kamarai igazgatóság, azonban beavatkozása — a korábbi küzdelmek eredményeként — más következményekkel is járt. A polgárság szimpátiájára számítva, Pollermann Mátyás magyar érzelmű gazdálkodót, Linzer János kamarai tisztviselőt és azt a Lehner Mihály koc-

márost jelölte bírának, akit az év elején parancsszóra szenátorrá választott meg. Ez a jelölés súlyos bonyodalmakhoz vezetett.

A kameralista tábor tehetősebb, illetve nemesi előjogokkal rendelkező tagjai körében ez az intézkedés ellenérzést váltott ki, mivel úgy vélték, hogy a kamarai igazgatóság e lépése következtében a város műveletlenebb, kisiparos-paraszti elemei veszik át az irányítást. *A kameralista csoport tekintélyes része így ellenzékbe vonult a kamarai igazgatósággal szemben*; ez az ellenzéki csoport (melynek sorában a városban élő nemesek, a gazdagabb szerb polgárok is helyet foglaltak) a megyeházán gyűlt össze tiltakozó gyűlésre. A tanácsi csoport szintén aggodalmaskodott háttérbeszorulása miatt; szövetséges után nézett s azt — igen jó taktikus választással — a kamarában találta meg. A tanácsi pártnak a kamara irányába való eltolódása egyúttal a városi német elem megerősödését is jelentette: Probergerék maguk mögött érezve a kamarát, tüntetésszerűen léptek fel a megyeházán gyűlésező frakció ellen.

A választást a zavaros helyzet ellenére is megtartották; azon Pollermann nagy többséget szerzett. A „kameralista” frakció erre külön gyűlést tartott s azon Kohlbachert ellenbírónak választották meg. Így a városnak egyszerre három bírója is volt: a lelépő, de a zavarok miatt tovább működő Herold, Pollermann és Kohlbacher. A tanácsi párt a vezetésből kiszorult, ami jó magyarázatát adja Proberger kamarai orientációjának.⁴⁷ Ha ehhez még hozzáfűzzük azt is, hogy a Kohlbacher vezette ellenzék részéről több magyar, német és szerb polgár támadást intézett ellene a serfözés miatt, állásfoglalása teljesen érthetővé válik. A serfözdével kapcsolatos javaslat szerzőinek különben komoly anyagi erővel kellett rendelkezniük, mivel évi 3000 forint bért, valamint a serfözde igazgatását ajánlották fel a tanácsnak, ha megszünteti Proberger monopóliumát és a serfözdet városi kezelésbe veszi. A tanácsi párt ügyesen védte meg vezetőjének anyagi érdekelttségét: elvben helyeselte az elképzelést, de kétségét fejezte ki az iránt, hogy a kamarai szervek beleegyeznek-e, hogy a város, ill. polgársága vegye át egy ilyen jellegű létesítmény igazgatását.⁴⁸

Kohlbacherék különben nem korlátozták tevékenységüket gazdasági területre: a kamarához intézett részletes felterjesztésben mutattak rá a kamarai igazgatóság jelöléséből eredő nehézségekre s általában a városi igazgatás hibáira. Ez a felterjesztés, valamint a három csoport között lezajló erőszakos jelenetek a város békéjének teljes felforgatásához vezettek. A kamarának még a vizsgálat lefolytatása előtt rendet kellett teremtenie. A pesti helyzet tisztázását a szlavóniai kamarai bizottság elnökére, Caraffa di Stigliano grófra bízta. A bírói tiszt kérdésében érélyes intézkedések következtek: a Caraffa-bizottság Probergert és Heroldot elmozdította és Lehner Mihályt, a nemrég kinevezett szenátort emelte a bírói székbe. Ezután került sor a városi békéjének helyreállítására, ami természetesen nem ment simán.

A bizottság határozottan a német érdekek védelmére kelt, a magyarokkal együttműködő Kohlbacher-féle csoportot háttérbe akarta szorí-

tani és arra törekedett, hogy a városi nemesség révén a magyar kormány-székek ne szólhassanak bele a város ügyeibe. Ez a szempont irányította a bizottságot az ellenzék 1698. január 23-án kelt, majd november 23-án megismételt panaszának kivizsgálásában, melyet egy különbizottság végzett el Rüdiger Gosswin von Fürstenbusch kamarai tisztviselő elnök-letével. A vizsgálatot különösen fontossá tette az 1699 januári újabb bíróválaság, amikor a kamarai igazgatóság által kinevezett Heroldot a polgárság nem fogadta el és bírónak Eschenbruggert választotta meg. Kamarássá ugyanekkor az írástudatlan Kalcher Mártont választották.

A vizsgálat január közepén kezdődött meg, s február végén már az ítélet is megszületett; március 27-én hivatalba lépett az új bíró, Proberger Jakob. A vizsgálat maga részletes elemzést igényel.⁴⁹

A panaszos iratot „gesamte Edlleuth, Officiri, Teutsch, Hung. und Ráz. Mitburger” írták alá.⁵⁰ Elvi alapként kifejtik, hogy a közügyek intézéséhez szakértelem szükséges, mert csak így lehet jó példával elől járni és a város becsületét felettes szervek előtt megvédeni. Ezt a célt szolgálta az egészséges szelekciót biztosító hármas jelölési rendszer. A kamarai igazgatóság ennek ellenére a „qualificirt und studirten Subiecten” mellőzésével írni-olvasni éppen hogy tudó, „sonsten aber in justizsachen nicht experimentirt” jelölteket állított. A hang a városi nemesség, a jogi műveltségű, részben nemes polgárság és a császári tisztviselők személyi és nemzetiségi ellentétekkel is átszótt hangja, mely a panaszirat első pontjában még élesebben csendül meg és határozott *iparos-ellenes* színt ölt. Előadja, hogy „bisheru meisten Mechanici, als Preyer (ti. Proberger), Koch (ti. Eschenbrugger), Flecksieder (ti. Linzer), Sailler (ti. Sax Simon, az első szószóló), Maurer und dergleichen in Rath genohmen”. Ezek a rangjukbeliekkal nem tudnak tekintélyt tartani, a katonasággal szemben nem tudnak fellépni. A város erős ütemű fejlődése szakszerű igazgatást követelne meg, ugyanekkor a tanácsban csupán a patikus (ti. Herold) és a jegyző (ti. Mosel) az egyedüli tanult emberek. A panaszirat végén viszont élesen kicsendül a személyi ellenszenv: Proberger olyan árat szab a sörnek, amilyet éppen akar.

A panaszt a tanács elutasította, a kamarai igazgatóság viszont a szlavóniai bizottságnak való kiadására tett javaslatot. A Fürstenbusch-bizottság kiküldése után, január 19-én, még a formális kihallgatások megkezdése előtt a panaszosok megújították panaszukat, érintve a panasz megtétele óta eltelt egy esztendő tapasztalatait. Lehner bíraskodása elé — mondták — reménykedve néztek, azonban benne is csalódtak. Egészségtelen a tanács és a syndicus Mosel kapcsolata is: Moselnek kötelessége lenne a polgárság érdekvédelme; ő azonban a tanács szolgájának érzi magát, s ugyanakkor a tanácsosok tudatlansága miatt irányítja a tanács munkáját. A polgárság védtelen a tanáccsal szemben. Összefoglalóan: szabad bíróválasztást és alkalmas szenátorok választásának lehetőségét kéri.

A tanácsi csoport a vizsgálat folyamán két tűz közé szorult: az ellenzék mellett a kamarai igazgatóság is beadta ellene panaszát.⁵¹

E panasz szerint a tanács engedetlen a kamarai igazgatósággal szemben, megtagadja a számadások bemutatását, 1697-ben a kinevezett Herolddal szemben Eschenbruggert pártolták, követelik a telegkönyv vezetésének jogát, ill. telegkönyvi ügyekben önhatalmúan intézkednek; a közérdeket elhanyagolják adókievetési és beszállásolási ügyekben; a kamarás írástudatlan, Moselnek túl nagy a befolyása és a városkapitány meg nem engedett jövedelmekkel rendelkezik.

A két panasz egybevetése érdekes tanulságokkal szolgál: a kamarai igazgatóság legfőbb panaszai az önkormányzati kérdéshez kapcsolódnak, viszont ezek a Kohlbacher-féle panasziratban nem szerepelnek. Az ellenzékiek főbb panaszpontjai a szakértelemmel és a társadalmi származással kapcsolatosak, — ezek viszont a kamarai igazgatóság panaszából hiányoznak. Egyezik viszont a két panaszirat az adókievetési rendelkezéseket, a syndicus túlságosan nagy befolyását és a pénzkezelési aggodalmakat illetően. Az ellenzék nem emelt kifogást önkormányzati kérdésekben, hiszen gazdasági szempontból senkinek sem lett volna előnytelen a kamarai igazgatóságtól való elszakadás. A kamarai igazgatóság viszont maga nyúlt a tanács feje fölé a polgárság felé, amikor ezekkel óhajtottá ellensúlyozni Probergerék önkormányzati törekvéseit. Az adókievetési rendelkezések kérdése — ténykérdés volt, melyet propagandacélra mindkét fél fel tudott használni. Mosel syndicustól, a város tudós, határozott és a polgári érdekeket védő harcosától mindkét fél tartott, s befolyásának megnyirbálását szívesen látták volna.

A Proberger-vezette tanácsi csoport pozícióit a vizsgálat során mindkét vele szemben álló tábor együttes támadása veszélyeztette. Probergerék e nehéz helyzetben ügyes lépéssel az egyetlen lehetséges támasz, az udvari kamara felé fordultak. Ezzel a (pillanatnyilag súlyos) helyzet javukra már el is dőlt. A kamarai igazgatóságtól elszakadó Kohlbacher-csoport talaját veszítette (erre mutat Herold hamaros átállása a tanácsi párthoz, ill. Kohlbacher kinevezése kamarai igazgatósági tanácsossá); a kamara Probergerben látja a fejlődés, ill. a városi német érdekek egyedüli biztosítékát; a német kispolgárság pedig egyre egyhangúbban áll a tanácsi csoport mögé. A kamarai bizottság a vizsgálatot természetesen a kamara szempontjainak megfelelően folytatta le, ami azt jelentette, hogy a kamarai igazgatóság szempontjait majdnem teljesen mellőzte, ugyanekkor a panaszosokat a vizsgálat során a vádlottak padjára ültette. Elsőnek a kameralista Herold bírót hallgatták ki, aki már ekkor a tanács mellett tett tanúságot. Adatokkal bizonyította (érdekes az, hogy ezt bizonyítania kellett!), hogy a tanács többsége nem kisiparos.

Vallomását megerősítették Proberger, Eschenbrugger, Kalchner és a többi szenátorok.

A második kihallgatási napon a 86 panaszos került sorra. Vezetőjük (nyilván Kohlbacher „Strohmann”-ja) Riedt Péter alkamarás, asztalosmester volt. Vallomásában a panaszirat aláírásának megszer-

vezését Kohlbacherre és a két pesti sőtisztre hárította. Kohlbacherről megállapította, hogy azért óhajtották őt látni a bírói székben, mert véleményük szerint ő az egyetlen ember, aki sikerrel tudja szavát fel-emelni a katonai kihágások ellen, s akinek megvannak az útjai, hogy a legmagasabb körökig eljuttassa a polgárság panaszát. A német polgárok után 51 magyar polgár vall, lényegileg teljesen azonos módon. — A tanúvallomások alapján megállapítható, hogy Kohlbacher egy valóban meglevő politikai és gazdasági elégedetlenséget használt fel, amikor Proberger és a tanács ellen összeállította vádpontjait, azonban nem járt egyenes úton, amikor a polgárok aláírását nem a panaszirat teljes egészének ismertetésével gyűjtötte össze.

Kohlbacher kihallgatása alkalmával nem tudott helytállni a felhozott vádak kérdésében. Egyedül Mosel tanácsi egyeduralmával, polgárságellenes szerepével kapcsolatban tartotta fent állításait. Legjellemzőbb volt vallomásának a tanácsstagok magatartását illető része: Sax esetében azt kifogásolta, hogy kabát és nyakkendő nélkül jár az utcán. Védekezésére („es seye Hung. modi”) azt tanácstaghoz méltatlannak minősítette.

Mosel syndicus komoly, elvi jellegű tanúvallomást tett. A kamarai igazgatóság iránti engedetlenséggel kapcsolatban megjegyezte, hogy a városnak más felettes hatóságai is vannak, mégpedig elsősorban a kamara. A számadásokkal kapcsolatban szerzett jogokra hivatkozott. A telekkönyvi szabálytalanságokat a „szükség törvényt bont” elvre hivatkozva igyekezett kivédeni: a telekkönyv pontatlan és hozzáférhetetlen, a telekhiány nyomasztó volt, ezért kellett szükségmegoldáshoz folyamodni. A közösségi érdekvédelem bizonyítására felsorolta az eltelt 12 év létesítményeit. (Ezt a felsorolását a bizottsági jelentés szóról szóra átvette.) Az adókivetésben a polgárság érdekeit a fertálmesterek képviselik; a beszállásnál állandó a vis major s a bírónak vigyáznia kell, „dass er nicht mit dem Stockh zwischen den Ohren bekomme.” Az írástudatlan Kalcher kamarást — a kamarai igazgatóság parancsára alkalmazták; különben — mint igen jellemzően megemlíti — Proberger is írástudatlan volt, amikor 1687-ben kamarás lett. Természetesen külön kitér saját szerepére: számadásait nyilvánosság előtt és ellenőrzés mellett vezette. A syndicus tanácsbeli szerepét illetően a korabeli városigazgatási szakirodalomból vett idézetekkel bizonyítja, hogy „der Syndicus Kopf, Maul, Handt und Fuss bey dem gemainen Wesen ist”.

A kamarai bizottság összefoglaló jelentése megállapította, hogy a panaszirat összeállításakor „formahiba” történt: sokan másról tudtak s mást írtak alá, sokan nem sajátkezűleg írták alá és sokat feleségeik kényszerítettek az aláírásra. A polgárság túlnyomó többsége a panaszban foglaltakat nem támasztotta alá, a tanács ellen komoly kifogás nem merült fel. Mivel a bizottság időben és térben túl közelről szemlélte az eseményeket, nem láthatta meg az ellentétek mögött rejlő társadalmi erőket, a vizsály végső okát „ex solo rancore, vindicata ambitione caeterisque hujusmodi passionibus”, tehát csupán személyi jellegű indítékokból magyarázza. A tanács eddigi közérdekű működésének bizonyí-

tására felsorolja a felszabadulás óta keletkezett létesítményeket : Szent-háromság-oszlop, lelkészlak, iskolák, városháza, torony és toronyóra, fogda, bírósági és őrhelyiség, hivatali lakások, városi bolthelyiségek, vendéglő, mézszárszék és malom. Ezenkívül felmérték a város régi határait, s a város számára vásárendélyt, harmincad- és vámmentességet, kövezetvámjogot biztosítottak. Amikor a jelentés alapján joggal, mégis bizonyos túlzással leszögezi, hogy „der orter nirgents so guete einricht- und ordnung als wie in Peest”, észrevenni látszik, hogy a város — minden gazdasági és társadalmi nehézség ellenére — megtalálta a lassan felfelé ívelő utat.

Végül a jelentés teljesen felmenti mind szakmai, mind emberi szempontból a tanácsi pártot : igaz, hogy a szenátorok tanulatlan mesteremberek, igaz, hogy Kalcher és Proberger analfabéták, azonban hivatalukat kifogástalanul látják el. Különösen Probergert halmozzák el dicsérettel,⁵² aki a bíróságot csupán polgári kötelességtudásból vállalta el. A döntés értelmében Kalchert mégis le kell váltani, új bírót kell választani, egyébként azonban a tanács maradjon helyén, hogy ezzel elnyerje jutalmát a város eddigi helyes vezetéseért. A syndicus elleni vádakát a jelentés teljesen alaptalanoknak minősítette : Mosel kifogástalanul pontos, világlátott, nyelveket tudó, „in jure et in praxi” jártas ember. Viszont Kohlbacher („a maga kis latinizmusával” — azaz a kamarai szervek által sem becsült jogi félműveltségével) a város vezetésére erőszakos módszerei miatt nem lenne alkalmas. Végül a jelentés súlyos büntetés kirovását javasolta a panaszosokkal szemben.

A vizsgálat írásos anyaga a társadalmi és politikai fejlődés számos kérdésére vet fényt.

Elsősorban is azt állapíthatjuk meg, hogy az önkormányzati küzdelmet vezető városi tanács (mely ekkor különösen ezen a területen a polgárság többségét tudhatta maga mögött) hatalmas szövetségesre tett szert az udvari kamarában. Joggal merül fel a kérdés, hogy mi volt az oka annak, hogy az újszerzeményi városokkal kapcsolatos, kezdetben egységes kamarai álláspont a XVII—XVIII. század fordulójára szétvált, s az udvari kamara a városi önkormányzati mozgalom támogatója lett. A kérdésre adatszerűen csupán akkor tudnánk válaszolni, ha — a megfelelő bécsi és magyar iratanyag ismerete alapján — pontosan tájékozódva lennénk a budai kamarai igazgatóság intézménytörténete felől.

Ennek híján a birodalmi kormányzati és pénzügytörténeti általános fejlődésből következtetve kell keresnünk a budai és pesti fejlődés okait. Tudjuk, hogy a budai kamarai igazgatóság kezdettől fogva mindvégig a kamarai kizsákmányolás legnyersebb, 1686 előtti és (közvetlen) utáni formáját képviselte, mely a szükséges pénzüsszegek primer módon való erőszakos kizsárolásában látta a kamarai ügyintézés feladatát. Ezt az „elvi” szempontot nagymértékben támasztotta alá a közvetlen felügyeletből eredő előnyök érdeke is. Az udvari kamara ezzel szemben felismerte, hogy a korábbi kizsákmányolási forma nem vezet a kívánt

eredményre. Ezért választotta a másodlagos módszert: az adóbevétel növelését az „adóalanyok” teljesítőképességének fokozása útján.⁵³

A kamarai igazgatóság — „savanyú a szőlő” alapon — a bizottsági jelentéssel mindenben egyetértett, csupán egy ponton nem (s ez teljesen érthető): a tanácsi párt és Proberger teljes felmentésének kérdésében. Felszólalása azonban nem járt eredménnyel: a Kohlbacher-féle ellenzék vezéreit (Kohlbacher, Leistner, Eysserich, Riedt, Pressburger) szabadságvesztés helyett kompromisszumos megoldással súlyos pénzbüntetésre ítélték. Egy hónappal a vizsgálat befejezése után, 1699. március 27-én a polgárság választás útján Probergert emelte a bírói székbe a kamarai igazgatóság másik két jelöltjével, Herolddal és Nussbeckerrel szemben. Kamarássá a volt bíró Lehnert választották.

Proberger bíróvá választásával — aki tisztét egyéves megszakítással egy évtizedig megőrizte — a város politikai helyzete nagyjából tisztázódott. Nyilvánvalóvá vált, hogy a kamara a tanácsi-önkormányzati csoport mögött áll, s hogy az erővonalak összezavarása a személyi ellentétek mellett a kamarai igazgatóság mesterkedése nyomán következett be. A polgárság többsége is Proberger mögé állt, s amikor 1701-ben a kamarai igazgatóság még egy utolsó kísérletet tett az önkormányzati mozgalom letörésére, egységes polgári fronttal találta magát szemben.

A tanács és a kamarai igazgatóság ellentéte természetesen a Fürstenbusch-bizottság döntése után sem enyhült. A kamarai igazgatóság mindent elkövetett, hogy megingott tekintélyét helyreállítsa. Ezt elsősorban a városi számadások ellenőrzésének erőltetésével akarta elérni. A tanács azonban ekkor már erősebb lábon állott. A bemutatást megtagadta azzal, hogy ez a tanács tekintélyét gyengíti.⁵⁴ Az igazgatóság Kohlbachert is újból mozgósította, aki hozzálátott a tanács gyalázásához, majd nyílt utcán tette meg a Probergert és Moselt. A tanács felháborodottan tiltakozik eljárása ellen s kifejti, hogy ha az elégtételt nem kapja meg, saját erejéből rendezi a kérdést. Mivel eredményt az igazgatóságnál nem értek el, a magyar kancellária elé terjesztették a kérdést s ezzel magyar s az udvari szervektől viszonylag legkevésbé függő dicasterium elé vitték a város belügyeit. Ugyanekkor jelzik a kancelláriának, hogy az 1699. évi ítélet végrehajtására nem került sor, ezért nőtt meg újra Kohlbacherék szára. Végül Kohlbacher letartóztatását követelték.⁵⁵

Az ítélet végrehajtásának elmaradása valóban sok kellemetlenséget okozott. Így például Leistner magyar nemességére hivatkozva tagadta meg a büntetés kifizetését. A tanács ezen a téren is igen határozottan lép fel: házkutatással és letartóztatással felel s Leistnerék csak a kamarai igazgatóság erélyes fellépésére kerülnek szabadlábra.⁵⁶

Az ellentétek utolsó kirobbanására 1701 elején került sor. A kamarai igazgatóság ekkor kísérletet tett arra, hogy a tanácsi csoportot a város vezetéséből kiszorítsa. Amikor Proberger 1700 végén szabályosan, a polgári választmány előtt a bíróságról lemondott, időszerűvé vált a tisztújítás. Az igazgatóság közölte a tanáccsal, hogy ebből az alkalomból két új szenátori helyre öt jelöltet állít s elrendelte a szavazás megtartását.

Az öt jelölt személye kihívást jelentett a tanácsi párt felé s egyúttal a Kohlbacher-féle ellenzéki csoport német vonalon való újraélesztését jelentette. Az öt jelölt: Kohlbacher, Kehl kamarai sőtiszt, az 1698-i panaszirat aláírásának egyik szervezője, Leistner és Hofer szintén kamarai sőtisztek a kamarai igazgatás mindenre kész szolgálói, valamint Wilfersheimb Miklós császári élelmezési biztos. Az intézkedés indokolása is a régi: a kamarai igazgatóság célja a városi közigazgatás megerősítése, a tanács tekintélyének biztosítása „literirt” és „capable” új tagokkal.

A tanács a jelölés ellen azonnal tiltakozott jelezve, hogy a tanács önmagát egészíti ki, tanácsosok jelölését nem fogadja el. Álláspontját a közelmúlt eseményeiből tanulva határozott, elvi alapon fejtette ki, mondván „*das öfters munia senatorum von jenigen besser verrichtet werden, qui vulgariurn negotiorum arcana ex usu quotidiano didicerunt, quam qui oleum et operam in libris impenderunt*”.⁵⁷ Ez már az iparos polgárság erőyes hangja, szemben azokkal, akik a városi funkcióra való alkalmasság egyedüli mértékét a nemesi jellegű jogvégzettségen látták.

A választás parancsszóra mégis megtörtént. Wilfersheimb kapta a legtöbb szavazatot, mint akit a polgárság a jelöltek közül egyedül volt hajlandó elfogadni. A kamarai igazgatóság ennek ellenére — nyílt kihívással — Leistnert és Hofert nevezte ki tanácsossá. A polgárság erre tiltakozását jelentette be s kilátásba helyezte, hogy felsőbb szervekhez fordul. A kamarai igazgatóság parancsára a tanács a tiltakozók névsorát kiadta az igazgatóságnak, mire ez elrendelte letartóztatásukat. A vélemények gyökeres átalakulására jellemző, hogy az igazgatóság két régi kipróbált híve, Herold bíró már a tanácsi párt oldalán küzdött, s hogy Eysserich is a letartóztatottak között volt.

Végül a tanács megtette a szükséges lépéseket a bécsi kormány-szerveknél. A tanács bécsi ágensét, Stroblt bízták meg a lehetőségek felderítésével. Strobl helyeselte a város eljárását, azonban írásos dokumentumokat és szenvedélytől mentes óvatosságot javasolt. A kamarai igazgatóság a tanács határozott elvi állásfoglalása és az általános polgári felzúdulás láttára visszakozót fűjt. 1701. február 12-én rendeletet adott ki, melyben a szenátorok választását teljesen a tanács jogkörébe adta át s csak a megerősítést tartotta fent magának. Ugyanekkor végleg megszüntette a bíró és a tanácsosok adómentességét s számukra fizetést állapított meg. A számadások bemutatásának régen vitás kérdésében úgy intézkedett, hogy azokat nem kell többé az igazgatóságnak bemutatni, hanem a kamarai igazgatóság képviselőjének jelenlétében kell letárgyalni. A tanács azonban az engedmények ellenére sem tette le a fegyvert. Panaszt tett a kamaránál az erőszakolt választás miatt. A viszály végül is azzal zárult le, hogy a bebörtönzött polgárokat szabadon engedték, majd egy év múlva — két esztendőre! — újból Proberger foglalta el a bírói széket.

III. A városi szabadalomlevél elnyerése és előzményei

Az önkormányzatért való harc Pest és Buda életére szinte kezdettől fogva rányomta bélyegét. A városok országgyűlési követői már 1687-ben tudomást szereztek a régi privilégiumok léteéről és tartalmáról. Ekkor tudatosodott bennük, hogy számukra csak az önkormányzat biztosíthatja a polgári fejlődés feltételeit.⁵⁸ Természetes tehát, hogy jogi létük első pillanatától kezdve vágyaik netovábbja volt az önálló igazgatás. Az 1687-ben Pesten tett ez irányú kísérletet a kamarai igazgatóság könnyűszerrel megghiúsította s a városoknak még számos akadályt kellett leküzdeni céljuk megvalósítása érdekében.

Kezdetben mind a kamara, mind a kamarai igazgatóság ellene volt minden ily irányú tervezetésnek. Idővel, amikor magasabb kamarai szervek kezdtek belátni, hogy a neoacquisita brutális kizsákmányolása az ország anyagi teljesítőképességének teljes összeomlásához vezet, (változatlanul a kincstári érdekek szem előtt tartásával) tágabb teret engedtek a városok polgári életformája kialakulásának. A kamarai igazgatóság ezt nem nézte jó szemmel, s igyekezett minden ily irányú törekvést elgáncsolni.

A város hamarosan belátta, hogy az összes önkormányzati jogokat egyszerre nem tudja megszerezni. Éppen ezért *az egyes jogokért külön-külön indította meg a küzdelmet*. Ezzel a módszerrel sok sikert ért el. Szinte azt mondhatjuk, hogy a privilegiális okirat tényleges megszerzése csupán formailag fejezte be a küzdelmet. Az 1690. és 1694. évi vásárprivilegiumok, a harmincad- és vámmentesség, a tanácsnokok szabad választása, a bíróválasztás joga a kinevezés helyett, városi mézárszék és vendéglő létesítése, mind gazdasági és politikai alkotórészei a városi önkormányzatnak.

A privilégium elnyerése érdekében az első komoly közjogi jellegű lépés 1697-ben történt, amikor *a tanács városi jogkönyvtervezetet terjesztett az uralkodó elé* „Liber immunitatum, privilegiorum, jurium et statutorum Liberae Regiaeque civitatis Pesthiensis” címmel.⁵⁹ Fentebb már említettük, hogy milyen jelentős mértékben járult hozzá ez a tervezet a város és a kamarai igazgatóság közti erőviszonyok megváltozásához. Már maga az a tény, hogy a felterjesztés az uralkodóhoz szól, jelzi, hogy a város szét óhajtja törni a régi jogi kereteket. De erre utal a felterjesztés és a jogkönyvtervezet tartalma is. A város eddig csupán „mediocriter” fejlődött, annak ellenére, hogy a tanács a fejlesztés érdekében minden lehetőt megtett. Viszont a tanács keze nem szabad: a város nem rendelkezik privilegiális jogokkal, a tanács nem tudja mindig „libere ac quiete” gyakorolni az igazgatási feladatokat, mivel állandóan akadályokba ütközik s a tanácsi döntésekkel szemben engedetlen polgárokat „máshelyt” túlzott védelemben részesítik. (Ézzel utal a felterjesztés a kamarai igazgatóság zavart keltő tevékenységére.) Ennek következtében a „civilis status potius ad subversionem ... quam ad formam internam, cuiusque firmitatem, quae in imperantis magistratus et parentium

civium ordine ac ipsa vi, potestate et jurisdictione consistere debet, deducitur". Ez annál inkább veszélyes játék, mivel a várost vegyes nemzetiségű lakosság lakja. Ezek szokásai különbözőek, tehát az együttélés szabályozása is bonyolultabb feladat.

Maga a tervezet két részre oszlik. Az I. rész a város közbiztonsági, szabad királyi városi helyzetével foglalkozik, a II. a magánjogi vonatkozásokat foglalja magában (perrendtartás, hitel-, örök-, hagyatéki és zálogjog). Az első rész titulusai : a bíró- és tanácsválasztás szabályozása, a tanács jogköre, a régi kiváltságok megerősítése. Az első titulus articulusai árulják el legjobban a tanács szándékát, a kérdés aktualitását. Ezek : a választás és eskütétel rendje, a *vezetőség iránti engedelmesség*, választás megüritült tisztségekre, tanácstagság megvonása (capitalis ügy, delictum vagy *a tanács elleni áskálódás* miatt), a kamarás feladatköre, a pénzkezelés rendje, a pénztár és az elszámolások ellenőrzése, eljárás elszámolási hiány esetén, az *alkalmassági elv* tisztségek betöltése esetén.

A tervezetet a kamarai igazgatóság, ahová az uralkodó azt elintézés végett leküldte, természetesen nem fogadta el. Hosszú ideig fektették az ügydarabot, csupán a Caraffa-, ill. Fürstenbusch-bizottságok távozása után adtak rá választ. Az igazgatóság közbiztonsági szempontból a bíróválasztás ellen emelt kifogást s kifejtette, hogy a szabad választás veszedelmes, abszolút hatalmat adna a tanács kezébe. Magánjogilag elsősorban a városi törvényszékről szóló szakaszt kifogásolta. A tervezetnek nem volt *közvetlen* eredménye, sőt fokozta a kamarai igazgatóság bizalmatlanságát. Közvetett eredménye azonban igen jelentős volt : ezért nem jelölte az igazgatóság az 1698. évi tisztújításon egyik volt bírót sem ; ez viszont újabb zavarokhoz,⁶⁰ az 1699. évi, komoly haladást jelentő vizsgálathoz vezetett.

A XVIII. század első éveiben is az önkormányzati küzdelem határozta meg a tanács és a kamarai igazgatóság viszonyát. A tanács ekkor is az uralkodóhoz próbál eljutni kéréseivel, elsősorban a telekkönyv kezelésével, ill. a város határának reambulációjával kapcsolatban. 1701-ben városi küldöttség utazott ezekben az ügyekben Bécsbe. A küldöttségben (s ez a különböző csoportok e kérdésben vallott teljes egyetértését mutatja) a teljhatalommal felruházott Mosel mellett Proberger, Herold és Eschenbrugger vettek részt. A tárgyalások során az a vélemény alakult ki (elsősorban Strobl ágens hatására), hogy az érdekelt városoknak (Buda, Pest, Esztergom, Székesfehérvár) együttes akciót kell indítani az önkormányzat elnyerése érdekében.⁶¹ Ez az együttműködés létre is jött egy gyakorlati közös ügy, a hegyvám felemelése elleni tiltakozás során, amikor Mosel pesti és Maylin budai syndicusok szervezik meg az együttes fellépést. A négy város együttesen beadott panaszában azonban már túllép a hegyvám kérdésén : felsorolja a városok anyagi érdekeit sértő, a polgári fejlődést gátló pénzügyi terheket. Jelzik, hogy ha nem történik változás, a városok el fognak néptelenedni, mivel lassanként előnyösebb lesz a falusi-mezővárosi, mint a városi életforma.

1702 végén, a belpolitikai helyzet feszültebbé válásakor az anyagi nyomás is súlyosabbá vált s a katonai terhek is megnövekedtek. Erre mutat a tanácsnak a budai „subdelegata commissio”-hoz intézett egyik felterjesztése, melyben a katonai beszállásolás mérvét, a katonák iparűzését és az adókievetés mennyiségi és technikai nehézségeit sorolják fel panaszként.⁶²

1703 elejére érett meg az önkormányzat ügye a megoldásra. Március 6-án a tanács az udvari kamara különbizottsága elé terjesztette azokat a pontokat, melyeknek a privilegiumban való figyelembevételét kérték.⁶³

1703 végére a tárgyalások eredményt hoztak. Az uralkodó október 23-án aláírta Buda és Pest privilegiális levelét.⁶⁴ Ezzel jogilag lezárult az önkormányzati küzdelem. A privilegium magába foglalta és megoldani igyekezett mindazokat a problémákat, melyekért a város az eltelt két évtized alatt küzdött. A szabad királyi városi jog teljes elismerésének leglényegesebb pontja a kamarai igazgatóságtól való kizárólagos jogi függés megszüntetése volt. Birtokjogi szempontból a privilegium elismerte Burgundia és Szt. László puszták szabad birtoklását, valamint véglegesen a város kezébe adta a telekkönyv kezelését. A gazdasági természetű jogok (bormérés, legeltetés, faizás, vendéglő, gyógyszertár stb.) tételes felsorolása után többek közt biztosítja a szabad plébánosválasztás jogát, városi jogszabályok hozatalát. A privilegium a polgárság kifejezett jogaként ismeri el a kétévenkénti bíróválasztást, viszont a tanácsnokválasztást a tanács jogkörében hagyja meg, azzal a kiegészítéssel, hogy a „tanács jogai ellen vétkező tanácsnokot” hivatalától fel lehet függeszteni.

Világosan kitűnik, hogy a tanács a privilegiális küzdelem során sem feledkezett meg a polgárság és a tanács közti ellentét lényegéről: *a tanácsi érdekek védelmét természetesen a privilegiumban is biztosította s igyekezett korlátozni a polgárság beleszólását az ügyek vitelébe.*

A privilegium aláírása azonban még mindig nem jelentette annak végleges elnyerését. A városnak még rengeteg anyagi áldozatába került, amíg a szabadalomlevelet kézhez kaphatta, s még azután is éveknek kellett eltelnie, amíg a város gyakorlatilag is birtokába jutott jogainak s felszabadult a kamarai igazgatóság fennhatósága alól. A négy érdekelt várossal a bécsi kormányzat még a privilegium aláírása előtt megegyezett az anyagi feltételekben. Erre a „jog”-alapot bécsi kormányköröknek az az elhatározása alkotta, hogy a töröktől visszafoglalt területeken a régi tulajdonjogok elismerését igen magas összegű külön illeték, az ún. fegyverjog (ius armorum) lefizetésétől teszi függővé.⁶⁵ A megállapodás értelmében a négy város összesen 20 000 forint fegyverjog-váltás fizetésére kötelezte magát. 1703. szeptember 19-én, tehát pár héttel a privilegium aláírása előtt az udvari kamara utasította a kamarai igazgatóságot, hogy a megegyezés értelmében az átkelési díj, a telekkönyvi díjak, bányajogi, halászati jog stb. beszedését adja át a városoknak. A Rákóczi-szabadságharc eseményei azonban felborították ezt a megegyezést. A katonai kiadások emelkedése következtében a kamara 1704-ben hatálytalanította

korábbi rendelkezését s utasította a kamarai igazgatóságot, hogy a fenti jövedelmek beszédését és kezelését továbbra is tartsa meg.⁶⁶ A rendelkezés a várost nehéz helyzetbe hozta: már korábban tekintélyes kölcsönöket vett fel Probergertől, hogy a reá eső 6400 forint fegyverjogváltásért ki tudja fizetni.⁶⁷ A rendelet hatálytalanítása komoly ellenállást váltott ki Pest és Buda polgárságában és tanácsában egyaránt. Végül is a kamarai körökben a politikai *raison* legyőzte az anyagi érdekeket: a szabadságharc egyre növekvő sikerei nyomán nem merték a két várost teljesen elidegeníteni, Rákóczi karjai közé hajtani. E megfontolás eredményeként engedélyezték 1705 április végén mindkét városban a szabad bíróválasztás megtartását.

Pest polgársága ezen a választáson nem bizonyult hálátlannak: Proberger Jakabot választották meg a város első szabad bírójának, azt a polgártársukat, aki kemény kézzel, de ugyanakkor ügyes diplomáciával vezette a harcot az önkormányzat ellenségeivel szemben s Mosel syndicussal együtt a legtöbbet tett a városi szabadságjogok elnyerése érdekében. Ez a küzdelem a tanács teljes győzelmével ért véget, amiben nem kis része volt annak, hogy a szabadságharc kitörése után a városi magyar elem számban és jelentőségben egyaránt háttérbe szorult, s hogy a kamaralista ellenzék lába alól is kicsúszott a talaj. Így az elsősorban a német polgárságra támaszkodó tanácsi csoport egyedül maradt a porondon. A tanács további megerősödését szolgálta az első szabad bíróválasztást követően a városi külső tanács megalakulása is. Ez a szerv (hasonlóan a már korábban megalakult, választott polgársághoz) csupán látszatra volt demokratikus: a lényeges közügyeket továbbra is kizárólag a belső tanács intézte, a külső tanács csupán jelentéktelen adminisztratív funkciókat kapott. Viszont azzal, hogy a belső tanácsba való beválasztás előfeltétele lett a külső tanács tagság, a belső tanács biztosította a szempontjainak megfelelő előzetes szelekciót.

A szabadalomlevéllel kapcsolatos jogi természetű cselekmények 1705 novemberében fejeződtek be: a kamara ekkor felhívta a várost a privilégium hivatalos bemutatására, majd pedig elrendelte, hogy a város és a kamarai igazgatóság közvetlen tárgyalások során tisztázzák az egymással szemben kölcsönösen fennálló anyagi természetű igényeket.⁶⁸

Bár tudjuk, hogy a privilégiumban biztosított anyagi természetű jogok teljes birtokbavételét a szabadságharc eseményei időlegesen megakadályozták, mégis meg kell állapítanunk, hogy a szabadalomlevél elnyerése és az ennek alapján megtartott első szabad bíróválasztás nem csupán közjogi természetű eredmény volt. *A tanács 1703—1705. évi döntő győzelme társadalmi küzdelmet zárt le.* Ennek a társadalmi küzdelemnek alapelemeit a város kezdeti éveivel kapcsolatban ismertetett elmentések már magukban foglalták. A kamarai igazgatóság és a város ellentéte a privilégiumért folytatott küzdelem jegyében idők folyamán megerősödött, de ugyanakkor differenciálódott is. A városi társadalom a küzdelem során két táborra oszlott, a tanácsi csoport és a kamaralisták táborára. A két szemben álló csoportot anyagi, politikai és egyéni érdekek

bonyolult hálózata választotta el egymástól. A tanácsi csoport elsősorban a kisiparos németiségre támaszkodott, míg a kameralista csoportban magyarok és szerbek is erős képviselést nyertek.

Vizsgálataink *első tanulságaként* megállapíthatjuk, hogy az önkormányzatért folytatott küzdelem Pesten a német iparos polgárság politikai és társadalmi megerősödésével járt. Ennek természetes következménye, a bécsi kamarai politika sikere volt a város szembefordulása a magyar szabadságharc mozgalmával, valamint a városi magyar lakosság nagy részének elköltözése a városból. Ennek ellenére azonban azt is meg kell állapítanunk, hogy a szabadságharc kitörése előtt a kameralista ellenzék nem állt a haladás oldalán, mivel akkor, a privilegium elnyerése előtt a haladást reálistan a tanácsi párt képviselte, mely következetesen harcolt a nyers elnyomást legjobban képviselő kamarai igazgatóság ellen, az önkormányzati jogok érdekében.

A két városi érdekcsoport (mivel *végső fokon* a tanács és a polgárság azonos cél — az önkormányzat — felé haladt!) magja kezdetől fogva adott volt: a kamarai igazgatóság hívei és ellenfelei alkották azokat. A kamarai igazgatóság és az udvari kamara elvi ellentéte erősödésének ütemében fejlődtek a két városi érdekcsoport ellentétei is, — s ami természetes, megnyilvánultak egyúttal személyi vonalon is. Így született meg a kamara és az önkormányzati párt, valamint másik oldalon a kamarai igazgatóság és a kameralista ellenzék együttműködése. Ezt vizsgálataink *második eredményeként* könyvelhetjük el.

Választ kell még azonban adnunk egy *harmadik* — értekezésünk elején felvetett — *kérdésre* is; arra ti. hogy Pest fejlődése első évtizedeiben melyek voltak azok a gazdasági-társadalmi-politikai elemek, melyek a későbbi évtizedek Budánál lényegesen erőteljesebb fejlődésének alapjait megvetették. — A két város pénzügyi terhei viszonylag körülbelül azonosak voltak.⁶⁹ Pest kedvező gazdaságföldrajzi helyzete természetesen csupán az alapját adta meg az erőteljesebb fejlődésnek.⁷⁰ A táborigazgatásnak már 1686-ban Pestre való helyezése az első évektől kezdve előmozdította a dunai forgalom kibontakozását. Ehhez járultak hozzá az 1688-ban engedélyezett hetivásárok, majd az 1690-i, ill. 1694-i országos vásárprivilegiumok. Mindezek megadták az egészséges gazdasági fejlődés alapjait. Mint ismeretes, Buda egész 1694-ig élén jár az önkormányzatért vívott küzdelemnek. 1694-ben, amikor a Bösinger-ügy felborítja a város békéjét, Pest már szervesen együttműködik a testvérvárossal, sőt néhol erősebb hangot is használ. 1694 után Budán csendesebbé válik a politikai küzdelem, Pesten viszont kiélesednek a harcok. A küzdelem itt ekkor már nem csupán a város és a kamarai igazgatóság között folyik: *belső társadalmi harc indul meg, melynek egyik jelentős tényezője a város vegyes nemzetiségi összetétele. Egy ilyen jellegű társadalmi küzdelemnek Budán ebben az időben nincs meg a lehetősége a város homogénabb társadalmi összetétele következtében.*

A Rákóczi-szabadságharc megindulásának idején Pesten is a német érdekeket képviselő tanácsi-polgári vonal vette kézbe a vezetést a szaba-

dalomlevél hathatós támogatásával. A szabadságharc éveiben a kiéleződő nemzetiségi ellentét miatt a város magyar lakosságának túlnyomó többsége elvándorlásra kényszerült. Ez a német elem újabb megerősödését jelenti. Így a város 1711 után a korábbiaktól lényegben eltérő társadalmi körülmények között indul el a békés fejlődés útján.

J E G Y Z E T

¹ *Károlyi A.*, Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Átd.: Wellmann I. Bp. 1936, 381–382., valamint *Bánrévy György*, Az első hivatalos intézkedések a visszafoglalt Budán 1686-ban. Tanulmányok Budapest múltjából (a továbbiakban: TBM) V. kötet. Bp. 1936, 245.

² Erre bővebben *Nagy L.*, Rácok Budán és Pesten (1686–1703) c., jelen kötetben megjelent tanulmányában.

³ *Horváth Gyula*, Pest város XVII. és XVIII. századi magyar lakossága. Történetírás, 1937 (I) 271–6.

⁴ „Kamara” alatt a továbbiakban — ha külön nem jelöljük — a bécsi udvari kamarát értjük.

⁵ *Bánrévy* i. m. 259. és *Gárdonyi Albert*, Pest város újratelepítése a török hódoltság után. Föld és Ember, 1926 (VI) 88.

⁶ Budapesti I. sz. Állami Levéltár, Pesti levéltár (a továbbiakban: P.) Intimata archívi antiqui (a továbbiakban: Int. a. a.) 168. — Egységesen „kamara-igazgatóság” névvel jelöljük a Cameral-Inspektiont, ill. 1690-től Cameral-Administrationt.

⁷ *H. Pálffy Ilona*, A kamarai igazgatás bevezetése a töröktől visszafoglalt területeken. Domanovszky Emlékkönyv. Bp. 1937, 474–487.

⁸ *Nagy István*, Buda adóterhei a töröktől való visszafoglalástól a Rákóczi-szabadságharcig. TBM XI. köt. Bp. 1956, 34–35.

⁹ Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) Cameral Administration von Ofen (a továbbiakban: CA) Hofbefehle 1686. júl. 7., aug. 16., okt. 15.

¹⁰ A korai időkben elsősorban a katonaság panaszkodik, általában az accisa miatt, mely a katonaságot is sújtja (OL, CA Hofbefehle 1686 dec. 7). A kamara tudatosan is igyekezett borsot törni a katonai szervek orra alá; így p. o. amikor leszögezte, hogy ha Koháry ezredes Pesten bormérést nyit, nem mentesíthető az adófizetés alól (uo. 1687 ápr. 2.). A polgári szervezetek katonasággellenes elvi felfogására jellemző Eszterházy Pál nádornak egy I. Lipóthoz írt keltezetlen, valószínűen 1687-ben írt levele, melyben az újszerzeményi városok betelepítéséről és kamarai adókötelezettségéről értekezik, s kifejti, hogy a katonaság mellett polgári és nemesi lakosság letelepítése is szükséges, „miles enim praesidiarius non solvere sed solvi debet, nec aedificare quin potius ruinare consuevit”. (OL, CA Berichte u. Schreiben s. d. fasc. 3882. fol. 34–35).

¹¹ *Kovács Lajos*, Pest szabad királyi város vezetői (bírái és polgármesterei) 1687-től 1790-ig. TBM X. kötet Bp. 1943, 55. (A továbbiakban: *Kovács*, Pest) További fejtegetéseink időrendi alapjául szolgál.

¹² OL, CA Hofbefehle 1687. nov. 7. Kiadta *Schmall Lajos*, Adalékok Budapest székes főváros történetéhez. Bp. 1899. I. kötet 303–304.

¹³ *Schmall* i. m. I. 24–25.

¹⁴ Amíg a bíró tanács működése nélkül látja el tisztét, közvetlenül képviseli az igazgatása alatt álló lakosságot. A tanács létesítésekor a bíró és a polgárság közvetlen kapcsolata megszűnik. Szükség lesz egy, a polgárság érdekeit a tanács előtt képviselő szervre. Ez a szószóló (Vormunder, fürmender).

¹⁵ *Schmall* i. m. I. 32–33. *Kovács*, Pest, nem tesz személyéről említést, bár *Schmall* okfejtése logikus.

¹⁶ A budai városigazgatás közvetlenebb ellenőrizhetőségére mutat, hogy míg a pesti bíró mint törvénybíró kezdi meg működését (tehát igazságszolgáltatási

jogköre is van), addig a budai polgármester csak pár héttel később, a város kifejezett panaszára kapja meg ezt a jogot. (*Schmall* i. m. I. 27—28. és *Flaxmayer J.*, Budapest közigazgatási szervezete és alkalmazottai 1686-tól 1872-ig Bp. 1936. 15—16.)

¹⁷ Az 1687-re vonatkozó adatok *Schmall* i. m. I. 18. A továbbiak *E. Häckel*, *Der Hausbesitz im alten Pest (1687—1718.)* I. Theil. Südost-Forschungen 1940 (V.) 749—768.

¹⁸ *Schmall* i. m. I. 38—39. szerint 1705 előtt a városi tanács tagjainak foglalkozás szerinti megoszlása: iparos 11, kereskedő, kocsmáros 5, értelmiségi 8, földműves 1, ismeretlen 7; A nemzetiségi megoszlás: német 21, magyar 7, szerb 4.

¹⁹ Fentiekre *Kovács Lajos*, A kamarai adminisztráció és a budai polgárok 1694. évi vizsgálja. TBM VIII. kötet Bp. 1940, 28. skk. bevezetésében mondtak.

²⁰ A nemzetiségi arányokra és helyzetre von. *Häckel* i. c., *Wellmann I.*, A Rákóczi-szabadságharcra vonatkozó iratok a Budapesti I. sz. Állami Levéltárban. Levéltári Közlemények 1954 (25) 213—215. és *Nagy Lajos*, Mezőgazdaság Pesten a XVIII. században. Tanulmányok Budapest múltjából XII. Bp. 1957, 133—134.

²¹ OL, CA Buchhalterey Akten 1688. jan. 15 (fasc. 3821. nr. 149—150.), ahol Werlein Kollonichhoz írt levelében jelzi, hogy a ferencesek nem tudnak németül s így a németiség lelki gondozása nincs biztosítva. Német plébános és két magyar káplán kinevezését kéri.

²² Vö. a 10. j-ben említett Eszterházy-levéllel, melyben a nádor, a magyar közigazgatás feje a városok betelepítésével kapcsolatban megjegyzi, hogy „dignum sane videtur, ut illa (confinia) non solum a praesidiariis, verum etiam nobilitate ac civibus inhabitentur, ut mercantiae valeant.”

²³ OL, CA Hofbefehle. 1695. jún. 7. fol. 402—404.

²⁴ Elsősorban *Kovács*, Pest, *Flaxmayer* i. m. és *Pásztor Mihály*, Buda és Pest a török uralom után. Bp. 1936.

²⁵ *Nagy István* i. m. 38—40.

²⁶ Az Ordnungra P. Tanácsülési jegyzőkönyv (a továbbiakban tü. jkv.) 1692. ápr. 11. és P. Int. a. a. 12. A jkv. vezetésének módjára P. tü. jkv. 1692 március előtti és utáni bejegyzések.

²⁷ Az 1690. évi vásárendélyezés kérdésével elsőnek *Takáts Sándor* foglalkozott „Külkereskedelmi mozgalmak hazánkban I. Lipót alatt” c. tanulmányában (Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1899, 356—359). Csupán a privilégiumnak bécsi kamarai levéltári példányát ismerte. Nem volt tudomása arról, hogy a bécsi kereskedők újabb kísérletet is tettek a pesti vásártartás érdekük szerint történő rendezése ügyében s nem tudott arról sem, hogy a kérdésben a magyar kamarát is megkérdezték. (A vonatkozó iratanyag: OL, Camera Posoniensis. Benignae Resolutiones 1689. november 3. — CA Exp. Cam. 1690. ápr. 11. és 14. — A privilégium német és latin szövege „Kays. Decrets Copia wegen des Jahrmarckhs zu Pest” címmel OL, CA Hofbefehle 1690. július 5.) — Takáts alapján, szintén az egyéb iratanyag ismerete nélkül tárgyalta a kérdést legutóbb *Gyömrei Sándor*, „Pest-Buda gazdaságtörténete a manufaktura korszakában 1686—1800” c. kandidátusi értekezésében (Bp. 1955. Egyetemi Könyvtár MSS. G. 525). A forrásanyag ismerete nélkül természetesen ő sem tudta értékelni a privilégium kettős célját. Hasonlóképpen nem tud arról, hogy Pesten már 1688-ban hetivásárokat engedélyeztek s arról sem — mivel ezt Takáts nem említi —, hogy az 1690-ben engedélyezett két pesti vásár 14 napos volt. — Hogy vajon a pesti országos vásároknak volt-e jelentősége (mint ezt Takáts Sándor kérdezi), vagy egyáltalán megrendezésre kerültek (mint ezt Gyömrei Sándor vitatja): erre közvetlen bizonyítékunk nincs. Közvetett bizonyítékok alapján azonban arra az álláspontra kell helyezkednünk, hogy a vásárokat megrendezték s hogy azoknak — természetesen a körülmények adta korlátok között — volt jelentőségük. 1693-ban ugyanis (tehát egy évvel a négy vásárnap engedélyezését jelentő végleges privilégium kiadása előtt) a város az eddigi két vásárnap helyett háromnak engedélyezését kérte a felsőbb szervektől. (Erre vö. 31. j.) Ebből kétségtelen, hogy a vásárokat megtartották,

mivel ellenkező esetben azok megtartását kérelmezte volna a város és nem számuk felemelését. Hasonló közvetett — bár csak részleges — bizonyítékunk az is, hogy a város 1692-ben köveztvám szedésére kért és kapott engedélyt, ami természetes összefüggésben van az országos és hetivásárok tartásával, s amely a város egyik legkomolyabb jövedelemforrása volt.

²⁸ „Kameralista” névvel jelöljük — korabeli szóhasználatlalt — a kamarai igazgatóság érdekeit szolgáló várospolitikusokat. Áttekinthetőség érdekében közöljük (*nagyjából Kovács*, Pest adatai kiértékelése alapján) a tárgyalt korszak bíráinak névsorát és szolgálati idejét:

Vatula Jakab 1687. okt. 6. — 1688. jún. 10.

Helyettese: Pettschmann albíró 1687. okt. 6.—1688 tavasz.

Knipper János Bálint 1688. jún. 10.—1688 vége.

Helyettese: Dalmady Sándor, ugyanakkor.

Karpfenstein János Kristóf 1688 vége—1689. február 5.

Herold Siegfrid 1689. febr. 5.—1692. márc. 31.

Eschenbrugger Fülöp 1692. márc. 31.—1693. jan. 14.

Proberger Jakab 1693. jan. 14.—1694. máj. 6.

Herold Siegfrid 1694. máj. 6.—1695. jan. 3.

Proberger Jakab 1695. jan. 3. — 1696. jan. 3.

Eschenbrugger Fülöp 1696. jan. 3. — 1697 nyara.

Herold Siegfrid 1697 nyara—1698. jan. 7.

Mint kamarai igazgatósági megbízott: 1698. jan. 7.—ápr. 1.

Ellenbírák: Pollermann Mátyás (a polgárság választottja).

Kohlbacher Mátyás Lambert (a kameralista ellenzék választottja).

Lehner Mihály 1698. ápr. 1. — 1699. jan. 4. (A Caraffa-bizottság kinevezésével).

Ellenbírák: Herold Siegfrid (kamarai igazgatóság)

Eschenbrugger Fülöp (a polgárság választottja) (mindketten: 1699. jan. 4.—márc. 27.)

Proberger Jakab 1699. márc. 27.—1701. jan. 28.

Herold Siegfrid 1701. jan. 28.—1702. ápr. 24.

Ellenbíró: Leistner 1701 elején (a kamarai igazgatóság megbízottja).

Proberger Jakab 1702. ápr. 24.—1709. máj. 21.

²⁹ *Kovács*, Pest, *Pásztor* i. m. és *Takáts Sándor*, Ribillió Pesten. „A régi Magyarország jókedve” c. Bp. 1921. kötetben 285—299. Takáts népszerűsítő, archaizáló stílusú tanulmánya áll a legközelebb az ellentétek társadalmi jellegének igazságához.

³⁰ OL CA Exped. 1699. márc. 13. nr. 47. és 1700. febr. 15. nr. 94., valamint Ber. Schr. fasc. 3889. fol. 262—3. (1691. ápr. 1.) és fasc. 3891. fol. 82—5. (1693. jan. 10.). — P. tü. jkv. 1697. jan. 3. (kiadva *Schmall* i. m. I. 34—38.).

³¹ OL CA Berichte u. Schreiben 1693. jan. 15. (fasc. 3891. fol. 120—1.) Mosel pályafutására: *Schmall* i. m. II. 1—4.

³² Uo. 1693. febr. 3. fol. 278—9.

³³ P. tü. jkv. I. 100.

³⁴ OL CA Berichte u. Schreiben 1693. jún. 4. (fasc. 3893. fol. 20—21, 34—37, 48—50). János deák árulóknak és rebelleseknek nevezte őket. Az aláírók között szerepelnek Sötér Ferenc alispán, Lendvay György szenátor, Pollermann Mátyás szenátor. Jó példa a társadalmi képleték tisztázatlanságára.

³⁵ Erre *Kovács* L. 20. jz-ben i. m.

³⁶ P. Int. a. a. 49. és 62. OL CA Memorialia u. Anbringen 1694. máj. 6. (fasc. 3936. fol. 133—4) és uo. s. d. (fasc. 3936. nr. 283).

³⁷ P. Int. a. a. 73. — OL CA Buchhalterey Akten 1694. május (fasc. 3829. nr. 124.).

³⁸ *Kovács*, Pest 62, valamint P. tü. jkv. I. 233, 243., 244. — OL CA Berichte u. Schreiben 1695. jan. 12. és 19. (fasc. 3898. fol. 94—5, 145—6); 1696. jan. 4. és 11. (fasc. 3902 nr. 6. és 32.).

³⁹ OL CA Hofbefehle 1695. jún. 7 (fol. 402—4).

⁴⁰ OL CA Memorialia u. Anbringen s. d. (fasc. 3936. nr. 283.).

⁴¹ P. Int. a. a. 104.

⁴² Uo. 99.

⁴³ A legelőbérletek ügyére részletesen *Belitzky János*, Száz év a pesti határ életéből — 1663 tájától 1756 tájáig. TBM IV. kötet Bp. 1936, 111—156. Az első bérleti egyezségek 1695 táján jöttek kétre. A birkatartásra: P. tü. jkv. I. 365. A társadalmi elégedetlenség levezetését célozták az ár- és bérszabályozási kísérletek. Ezek: P. tü. jkv. I. 350. és Int. a. a. 152.

⁴⁴ OL CA Hofbefehle 1696. szept. 27. — Pénzügyi értékelésére *Nagy István* i. m. 51—52. — Az igazságszolgáltatással kapcsolatban a város a „*ius gladii*” visszaállítását szorgalmazta, mivel a fellebbezési fórumok a tanácsi ítéleteket hosszú ideig nem intézik el (OL CA Mem. Anbringen s. d. fasc. 3936. nr. 283.)

⁴⁵ Budára *Nagy István* i. m. 52. Pestre OL CA Hofbefehle 1700. szept. 28. (fasc. 3870. nr. 24.). Ennek melléklete a harmincad és vámmmentességi privilégium 1698. szept. 25-ről.

⁴⁶ *Schmall* i. m. I. 34—38. a tü. jkv. teljes szövegével, a szavazók névsorával; valamint OL CA Berichte u. Schreiben 1697 (tévesen: 1696!!!) jan. 3. A szavazás alkalmával a városi nemesség és a plébános a kamarai igazgatóság jelöltjére szavazott.

⁴⁷ P. tü. jkv. II. 77. 1698. febr. 4-én a tanács egyhangú határozatával rebelliseknek nyilvánítja a megyeházán a magyarokkal együtt gyűlésező ellenzéket.

⁴⁸ P. Int. a. a. 223A. — P. tü. jkv. II. 77—81 (1698. febr. 14—19).

⁴⁹ A vizsgálat teljes anyaga: OL CA Berichte und Schreiben fasc. 3911. fol. 277—356. Kiegészítések uo. vol. 1772. p. 136., 153—4., Az első panaszra még OL CA Hofbefehle 1699. jan. 5. (fasc. 3867. nr. 2) és P. Int. a. a. 220.

⁵⁰ Ugyanolyan összeállítás, mint a 48. jz-ben idézett javaslaté.

⁵¹ Ez a bizottság jelentéséből derül ki, mely az ellenzéki panasztól eltérő pontokra adja meg válaszáat (Tárgyalási iratok fol. 308—315.).

⁵² „Absonderlich aber ist der Proberger ein feiner redlicher teütscher Bidermann, so von sein frommen und auserbaulichen Wandl, vordreist, aber der alzeit geliebte und administrierte Gerechtigkeít gerühmt wird.” — A vizsgálati iratok egyik mellékletében Proberger kimutatja, hogy a városnak nyújtott gyorssegélyeken, a vendéglő és a mészárszék felállításán kívül pesti polgártársainak 2032 forint (ebben szenátortársainak 390 ft.) és 500 icce bor, budai polgártársainak 1421 forint hitelt nyújtott. Finom gúnnyal külön feltünteti a Kohlbachernek nyújtott 200 ft. hitelt (Tárgyalási iratok fol. 331—2).

⁵³ Hasonló, korszakunkhoz közvetlenül kapcsolódó jelenségre utal *Wellmann I.* i. m. 216., amikor a Rákóczi-szabadságharc első éveire vonatkozóan megállapítja, hogy a bécsi kormányzatnak a kizsárolás korábbi politikáját módosítania kellett. — Korábbi korszakra vonatkozik, azonban analóg jellegű a II. Mátyás által a felsőmagyarországi bányavárosokhoz kiküldött vizsgálóbizottságnak az udvari kamara által készített utasítása. Itt a bizottság fő feladata az volt, hogy a városi tanácsokkal szemben a polgárok érdekeit védje s a visszaélések megszüntetésével a kamarai anyagi érdeket képviselje. (*Felhő I.*, A szabad királyi városok és a magyar kamara a XVII. században. Levéltári Közlemények 1946, 225.)

⁵⁴ P. Int. a. a. 333. 1699. máj. 19. és Correspondenzbuch (a továbbiakban: Corr. B.) I. 51—56, 58—61. A kérdés az 1701. évi vizsály alkalmával is felmerült: OL CA Buchh. Akten 1701. márc. 15—20 (fasc. 3894. nr. 218, 234, 238) és P. Int. a. a. 504.

⁵⁵ P. Corr. B. I. 94—100, 111—117 (1699. szept. 24.—okt. 26).

⁵⁶ P. Int. a. a. 347, 437., 462. és P. tü. jkv. II. 420.

⁵⁷ Az 1701. évi vizsály anyaga: P. Corr. B. I. 262—265a (innen az idézet!), 271—277., 281—283.; P. tü. jkv. II. 447., 472—476., 481—482., 485—486. — Int. a. a. 487., 493. — OL CA Buchhalt. Akten 1701. jan. 30 (fasc. 3834. nr. 65) valamint *Schmall* i. m. I. 40—46., *Kovács*, Pest, 59—60. és *Flaxmayer* i. m. 19—22.

⁵⁸ *Nagy István* i. m. 36—37.

⁵⁹ A szöveg OL CA Hofbefehle 1697. febr. 8. (fasc. 3862. nr. 4). A vonatkozó egyéb anyag: uo. Berichte u. Schreiben 1699. márc. 14. (fasc. 3912. fol. 97–98). Jogtörténeti kutatást érdemelne a tervezet forrásainak kérdése.

⁶⁰ Kovács, Pest, 59.

⁶¹ P. Corr. B. I. 167–169., Int. a. a. 538., 543., 544., 557., 577., *Schmall* i. m. I. 307–308 (Mosel meghatalmazása).

⁶² P. Corr. B. II. 484–486.

⁶³ Uo. II. 515–519. és *Schmall* i. m. I. 308. A pesti határnak a város megbízásából 1703. Szunyogh Imre későbbi tanácsnok által történt felmérésére uo. I. 51. — A „Burgundia” helynevek eredetének kérdésére legújabban *Darnay (Dornay) Béla*, Mit jelent a sok magyar „Burgundia” helynév. *Földrajzi Közlemények* 1957 (81) nr. 4. 333–338.

⁶⁴ A privilégium magyar fordítása újabban *Flaxmayer* i. m. 28–35.

⁶⁵ Részletekre *Mezősi Károly*, A fegyverjog (jus armorum) megváltása a töröktől visszafoglalt területeken. *Századok* 1942 (76) 179–195.

⁶⁶ P. Int. a. a. 772 (1705. febr. 26.).

⁶⁷ P. tü. jkv. III. 267. és *Schmall* i. m. I. 47.

⁶⁸ P. Int. a. a. 766A. P. tü. jkv. III. 358. — OL CA Berichte u. Schreiben 1705. nov. 6 (fasc. 3924. fol. 244–5).

⁶⁹ Buda pénzügyi helyzetét részletesen feltárta *Nagy István* i. m.-ben. Pest pénzügyi viszonyainak hasonló pontossággal való feltárása nehézségekbe ütközik, mivel a város pénztárkönyveit — kettő kivételével — a XIX. század elején selejtezés során megsemmisítették.

⁷⁰ *Gárdonyi* 5. j.-ben i. m. Föld és Ember 89.

A. Tóth

KAMPF DER EINWOHNERSCHAFT VON PEST UM DIE SELBSTVERWALTUNG (1686–1705)

Nachdem Pest im Sturm von 1686 aus der türkischen Herrschaft befreit worden war, mußte es gänzlich neuerbaut und neubesiedelt werden. In den Jahren nach der Befreiung spielt sich also wahrlich die Geburt einer neuen Stadt ab. Beinahe gleichzeitig mit der ersten ungarischen Garnison beginnen sich in der menschenleeren Trümmerstadt die ersten bürgerlichen Stadtbewohner anzusiedeln, eingewanderte ärmere und zum größten Teil handel- und gewerbetreibende Deutsche, heimatlos gewordene ungarische Handwerker und Hörige, serbische Kaufleute und Bauern.

Diesem Anfang entsprachen mit erstaunlicher Geschwindigkeit neue Ansätze von komplizierter Zusammensetzung und bewegten Leben. Die Gesellschaft der neuen Siedlung schließt sich früh zusammen und erkennt alsbald den einzig möglichen Weg städtischer Entwicklung. Anderthalb Jahre nach der Stadtbefreiung versucht sie bereits, auf Grund der beim Landtag von 1687 gewonnenen Erfahrungen, die Wahl ihres Verwaltungs- und Vertretungsorgans, des städtischen Magistrats zu verwirklichen. Damit wurde aber zugleich eine Lockerung der allzu engen Beziehungen zu den höheren zivilen und militärischen Amtsstellen bezweckt.

Einen ganz anderen Standpunkt vertrat aber die militärische und zivile Zentralverwaltung. Die Ansicht der Wiener Regierungskreise war, daß die zurückgewonnenen, sog. »neoacquistischen« Gebiete für die Kosten des »Befreiungskrieges« sozusagen ausschließlich aufkommen, und darüber hinaus überhaupt zur Ordnung der zerrütteten Finanzen des Staatshaushaltes beisteuern sollten. Dieses Ziel zu erreichen war aber nur möglich bei totaler politischer Unterdrückung und brutaler, materieller Ausbeutung.

Die gegensätzlichen Bestrebungen führten natürlich zu dauernden Konflikten. Die zahlreichen Konflikte wurden zeitlich durch die Gegensätze zwischen der Bürgerschaft und dem Militär eingeleitet. Zwar verloren diese allmählich an Brutalität, nicht aber an Kraft: die fortdauernden Einquartierungen, Steuereintreibungen trugen wohl dafür Sorge. Die direkte Zivilverwaltung wurde vom Ofner Kameralinspektorat (später: — administration) versehen, zwischen diesem und der Stadt verschärften sich die Gegensätze immer mehr, da den Bestrebungen nach städtischer Autonomie gerade die Kameraladministration als unbeugsamster Feind im Wege stand. Im späteren aber verloren auch diese Gegensätze an Schärfe, als die Selbstverwaltung zustande kam, bzw. in der Rolle der Kameraladministration gewisse Änderungen eingetreten waren. Gegensätze waren außerdem entstanden zwischen der Stadt und dem adeligen Komitat in Steuerangelegenheiten, und zwischen den militärischen und zivilen Verwaltungsorganen bezüglich der über der Stadt ausgeübten Gerichtsbarkeit.

Als eine Folge der äußeren Gegensätze, manchmal aber auch unabhängig von diesen, waren auch innere, soziale Gegensätze im Reifen. Die Mehrheit des Magistrats und der gewerblich tätigen deutschen Bürgerschaft befürwortete die Idee der Selbstverwaltung, während natürlich auch die Kameraladministration eine starke Anhängerschaft in der Stadt besaß. Denn von Anbeginn an sah die Bürgerschaft nicht ohne Eifersucht, wie der Einfluß des Magistrats und der Rats herrn immer mehr erstarkte; in der Gerichtsbarkeit standen sich wiederum Adelige und Bürger gegenüber. Viele von den Ungarn, bzw. der städtischen Intelligenz bevorzugten ungarische Gerichtsbarkeit im Gegensatz zu den Organen der Kameralverwaltung; auch gewisse Gegensätze zwischen den Nationalitäten, so zwischen der ungarischen und der deutsch-serbischen Stadtbevölkerung waren entstanden.

Solche äußere und innere Gegensätze bedingten die Entwicklung der Stadt in den ersten Jahren ihres neuen Lebens, und zwar nicht nur bis zum Zeitpunkt, da die Selbstverwaltung errungen wurde, sondern auch noch weit über diesen Zeitpunkt hinaus.

Die einzelnen Interessengruppen trennten sich nicht immer scharf und auf prinzipieller Grundlage voneinander. Persönliche und materielle Gegensätze verwickelten die Lage außerordentlich. Am konsequentesten wurde die Idee der Selbstverwaltung zweifellos von der Gruppe unter der Leitung des reichen Bierbrauers Jakob Proberger vertreten, die auch im Stadtmagistrat die Mehrheit hatte. Im Prinzip war ja auch die städtische Bürgerschaft für die Autonomie, sah aber mit steigender Besorgnis die Machterstärkung des Magistrats. Das Bestreben, einen Einblick in die Geldwirtschaft des Magistrats zu gewinnen, machte sich immer stärker geltend. Einer der nennenswertesten Vertreter dieser Richtung war der Gastwirt Philipp Eschenbrugger. Die Anhänger der Kameralverwaltung sammelten sich um den Apotheker Siegfried Herold und den kaiserlichen Dreißigstbeamten Matthias Lambert Kohlbacher.

Zur Erstärkung des Autonomiegedankens trug der große wirtschaftliche Aufschwung der Stadt ebenfalls viel bei. Ziemlich frühzeitig, nämlich bereits 1690 wurde in Pest die Abhaltung von Jahrmärkten gestattet, was in jener Zeit dem wirtschaftlichen Aufschwung einen mächtigen Antrieb geben konnte.

Die Entwicklung konnte demnach nicht aufgehalten werden; der Weg aber, auf welchem die Machtschwächerung der Kameralverwaltung einerseits, und die autonome Verwaltung andererseits erreicht werden konnte, war keineswegs frei von Hindernissen. Gewisse schwierigere Etappen dieses Weges sind durch soziale und politische Explosionen gekennzeichnet, welche aber beinahe ausnahmslos entwicklungsfördernd waren. Die erste dieser Explosionen geschah im Jahre 1693, diese wird aber im nächsten Jahr in Anschluß an die Ofner Bewegung fortgesetzt. Den Anlaß zum Ausbruch der Gegensätze boten sozusagen ausnahmslos die Richterwahlen: die Kameralverwaltung wünschte ihre eigenen Leute im Richterstuhl zu sehen, indessen drang die Bürgerschaft immer stärker auf das Recht der freien Richterwahlen. 1697 war die Idee der Selbstverwaltung bereits in dem Maße erstarkt, daß die von Proberger angeführte Gruppe den Herrscher

um die Genehmigung der Vorlage eines städtischen Rechtsbuchs ersuchte. Das Projekt fußte gänzlich auf der Idee der Autonomie, sowohl in staatsrechtlicher als auch in privatrechtlicher Hinsicht.

Die im »neoacquistischen« Gebiet ausgeübten rohen Verwaltungsmethoden und die maßlose materielle Ausbeutung führten parallel mit der Erstarkung der städtischen Selbstverwaltungstendenzen, zu Reibungen zwischen der Öfner Kameralverwaltung und der ihr vorgesetzten Wiener Hofkammer. Letztere sah ein, daß man mit den damaligen Verwaltungsmethoden das erwünschte materielle Ziel nicht erreichen konnte. Das neue System versuchte also diesem Ziel näherzukommen, indem es vorerst eine wirtschaftliche Erstarkung der Steuersubjekte — im gegebenen Fall der Städte — ermöglichen und erst nachher daran gehen wollte, den entsprechenden materiellen Nutzen abzuschöpfen. Da aber die Kameralverwaltung auch weiterhin die frühere, erste Methode der Geldeinnahme zu befolgen willens war, entstand eine Interessengemeinschaft zwischen den Parteigängern der städtischen Autonomie und den höheren Kammerbehörden.

Klar tritt uns dieser Umstand aus den von der Kammer 1699 in Pest veranstalteten Untersuchung entgegen, als die Kommission sich unverhüllt auf die Seite der für die Autonomie einstehenden Proberger-Gruppe stellte, deren politische Position sich dadurch bedeutend festigte. Somit zeitigte die neuere, 1701 gegen Proberger gerichtete Aktion bereits für den um die Autonomie kämpfenden Magistrat konkrete Resultate: die Kameralverwaltung mußte nachgeben und überließ dem Magistrat die freie Wahl der Ratsherren, sowie die selbständige Prüfung der städtischen Verrechnungen.

Nicht auf einmal konnte die Bürgerschaft und der Magistrat die Selbstverwaltung erringen. Bald mußten Proberger und Gleichgesinnte einsehen, daß dies wegen der heftigen Opposition der Kameralverwaltung unmöglich war. Für jedes der wichtigsten Privilege wurde daher besonders gekämpft und bei einer solchen Methode ließen die Erfolge auch nicht auf sich warten. Das Marktprivileg, die Dreißigst-, Zoll- und Mautfreiheit, die freie Wahl der Ratsherren, die selbständige Prüfung der städtischen Verrechnungen, die städtische Fleischbank und das städtische Gasthaus kennzeichnen die einzelnen Stadien dieser Entwicklung. Unter den politisch wesentlichen Fragen mußten einzig die freie Richterwahl und die städtische Verwaltung des Grundbuchs durch ein Privileg gelöst werden.

Langwierige Verhandlungen gingen der Unterschrift des städtischen Diploms voran, das am 23. Oktober 1703 der Stadt die Rechte einer königlichen Freistadt zuerkannte; der Ausbruch des Rákóczi-Freiheitskampfes machte jedoch das Übereinkommen zunichte. Zwar erhielt die Stadt im Jahre 1705 nach schweren materiellen Opfern das Diplom, zur Verwirklichung der darin enthaltenen wirtschaftlichen Errungenschaften kam es aber erst nach Jahren. Einzig in der Sache der freien Richterwahl war eine günstige Entscheidung gefällt worden. Dennoch — so müssen wir nämlich feststellen — war der entscheidende Sieg von 1703—1705 des Magistrats und der sich immer einheitlicher um diesen sammelnden Bürgerschaft keinesfalls ein Ereignis von bloß staatsrechtlicher Bedeutung: mit dem Diplom schließt ein sozialer Kampf ab.

Der Kampf um Selbstverwaltung endete in Pest mit der politischen und gesellschaftlichen Erstarkung des deutschen Handwerkerstandes. Die natürlichen Konsequenzen dieses Erfolges der Wiener Kameralpolitik aber waren, daß sich die Stadt den ungarischen Freiheitsbewegungen entgegenstellte, was wiederum zur Folge hatte, daß ein großer Teil der ungarischen Bevölkerung aus der Stadt zog.

A választó polgárság testülete Budán a XVIII. században

A magyar városi élet és szervezet a középkortól kezdve 1848-ig kiváltságokra épült. A városi kiváltságok a város lakosságának a közigazgatás, az alsófokú bíraskodás, a városi gazdálkodás terén széleskörű önkormányzati jogokat biztosítottak.

A magyar városi élet kezdetén (a XIII. sz.-ban) a városi közösség minden egyes tagja egyenlően vett részt az önkormányzati jogok gyakorlásában.¹ A további fejlődés során azonban a feudalizmus törvényszerűségei szerint a magyar város társadalma sem maradt meg az „ősi egyenlőség” eme fokán. Már a XIV. századi magyar város társadalma is két, határozottan elkülöníthető csoportra oszlott, a városi polgárok és az egyéb lakosság csoportjára. A város lakói közül csupán a polgárjoggal felruházott „valóságos polgárok” voltak a városi társadalom teljes jogú tagjai. A társadalmi fejlődés azonban további változásokat hozott a polgárjogú lakosság csoportján belül is. A politikai hatalmat nemcsak a jogfosztott nem polgárjogú lakossággal, hanem a polgárjoggal felruházott középrétegekkel szemben is a város leggazdagabb polgárai, a patríciusok szerezték meg. Ezek a városi közügyek intézését mindinkább maguknak tartották fenn.² A fontosabb városi ügyek megbeszélésére már csak a polgárság tekintélyesebb tagjait, a polgárság „véneit” hívták meg, illetve ezekből alakítottak ilyen célra választmányokat, bizottságokat. Ezekből alakult ki kb. a XV. századtól kezdve a polgárság legbefolyásosabb tagjaiból álló külső vagy nagytanács, majd pedig ebből egy külön testület, a választó, illetve választott polgárság testülete.

Az összpolgárság önkormányzati jogait elvben a választó polgárságon keresztül közvetve gyakorolta.³ Mivel azonban a választó polgárok csak a város legelőkelőbb polgárai lehettek, s e tisztségüket rendszerint nem választással, hanem a városi tanács kijelölése révén nyerték el, a választó polgárság nem vált az összpolgárság törekvéseit kifejező testületté, hanem valóban egy külön patrícius réteggé, amelynek tagjai ezt a kitüntetett társadalmi funkciójukat holtukig viselhették.

Nemcsak a választó polgárságnak, hanem az általuk választott tanácsnak tagjai is életfogytiglan viselték tisztségüket. A magyar városokban egészen 1848-ig e két állandó jellegű testület kezében volt a hatalom, ezeknek kialakítására az egyszerű polgárnak befolyása nem volt.⁴

A választó, illetve választott polgárság testületének elnevezése, hatásköre, befolyása különböző az egyes szabad királyi városokban. Egyes városokban külső vagy nagytanács a neve, másutt a külső tanács a választó polgárságnak csak magja volt. Latin neve electa communitas, selecta communitas vagy egyszerűen csak communitas, electi vagy selecti cives, centumvirī, centumviratus, ducentiviratus (a választó polgárság létszáma szerint); német neve Genannte vagy genannte, ill. erwählte Bürgerschaft, Wahlbürgerschaft vagy csak Bürgerschaft; magyar nevét már ismerjük. Több városban alárendelt szerepet játszott az igazgatást intéző tanács mellett, máshol valóban ellenőrző szerepet játszott, sőt pl. a felső-magyarországi városoknál a tanács felett bíráskodási jogot is gyakorolt.⁵

A választó polgárság testületének kialakulásáról, tevékenységéről ismereteink meglehetősen hézagosak és általánosak. E tanulmány megkísérli a török uralom alól felszabadult Buda város választó polgársága fejlődésének ismertetését. A XVIII. sz.-beli Buda, tehát az ország egyik legfontosabb városa választó polgárságának ismertetése más szempontból is lényeges. Megvilágíthatja a városi fejlődés több fontos kérdését, s alkalmat ad arra, hogy egy város önkormányzatának, társadalmának kialakulását az első lépésektől kezdve megfigyeljük. Fényt deríthet továbbá a város történetének egyéb, a kor általános történeti jelenségeivel kapcsolatos kérdéseire, pl. arra, hogyan avatkozott be a bécsi kormányzat a török uralom után a városi szervezet kialakításába.⁶

A budai polgárság önkormányzati jogai a kamarai igazgatás korában

A török uralom alól felszabadult Buda a választó polgárság testületével kapcsolatban már jelentős középkori hagyományokra támaszkodhatott. A XV. század második felére százias polgárság (centumvirī) alakjában Budán is külön testület alakult ki az önkormányzati jogok gyakorlására, tehát a tanács megválasztására, az adók kivetésére, a városi gazdálkodás ellenőrzésére. A százias polgárok testületét minden évben a tisztújítás előtt a lelépő tanács nevezte ki az érdemesebb, gazdagabb polgárok közül (ötvenet a magyarokból, ötvenet a németekből).⁷

A török uralom megsemmisítette a város önkormányzati szervezetét. A bécsi udvari kamara, illetve a budai kamarai adminisztráció fennhatósága, a városi kiváltságok hiánya következtében a város önkormányzati élete, közvetlenül 1686 után, még a Mohács előtti fejlődési szintet sem érte el. Budán emiatt 1705-ig, a Lipót-féle kiváltságlevél rendelkezéseinek gyakorlati életbeléptetéséig nem találunk külső tanácsot, még kevésbé választó polgárságot. A város közvetlen felettes hatósága a budai kamarai adminisztráció volt, ennek három jelöltje közül választotta meg általában az összpolgárság a polgármestert (Budán bírói tisztség csak 1705 után található), majd 1688-ban már a városi kamarást is. A tanácsnokokat többnyire a kamarai adminisztrátor nevezte ki, vagy legjobb esetben a kamarai adminisztráció javaslatára, hozzájárulá-

sával a városi tanács.⁸ Több esztendőben a polgármester megválasztásánál nem az összpolgárság, hanem a kamarai adminisztrátor által külön erre a célra kinevezett választmány működött közre. Így pl. 1691-ben 40, 1693-ban 43 tagú ilyen választmány választotta meg az összpolgárság helyett a polgármestert.⁹ Ez már — bár felső rendeletre — kísérlet volt a választó polgársághoz hasonló testület létrehozására, azonban a polgárság önkormányzati jogainak figyelembevétele nélkül, mert a kamarai adminisztrátor jelölte ki a választmány tagjait, s ezt nem nevezhetjük önkormányzati ténykedésnek.

A választó polgárság kialakulásának egyik előjele ebben a korban az is, hogy a tanács fontosabb városi ügyek megbeszélésére, az adó kivetésére, a városi számadások ellenőrzésére alkalomszerűen polgári választmányokat, bizottságokat állított össze az összpolgárságból. A számadásokat minden év végén egy a tanácsból és a polgárságból összeállított választmány vizsgálta meg, a végső revízió joga volt a budai kamarai adminisztrációjuk.¹⁰ Az ács- és a kőműveslegények bérét 1696-ban pl. a tanács tagjaiból és a polgárokból (céhtagokból) álló választmány tárgyalta meg.¹¹ A városi magisztrátus ragaszkodott ezekhez az önkormányzati jogokhoz, így pl. 1703-ban panaszt emelt a budai kamarai adminisztráció ellen, mert az a városi számadások ellenőrzéséhez a tanács és a polgári választmány vizsgálata előtt akart hozzáfogni.¹²

A választó polgárság testületének kifejlődésével kapcsolatban tehát Budán a kamarai igazgatás korában kb. a XIV. századi viszonyokhoz hasonló állapotokat találunk. Az önkormányzati jogok gyakorlására (amennyiben persze ezek Budán akkor megvoltak) még nem alakult ki az összpolgárságból egy állandó jellegű testület, vagyis a választó polgárság, bár a tisztújításra és a számadások ellenőrzésére összeállított alkalmi bizottságok, választmányok már az ilyen testület kialakulásának előjelei voltak. Ennek a fejlődésnek általános jellemvonása az, hogy a kamarai adminisztráció tulajdonképpen igen kevés önkormányzati jogot engedett át a város polgárságának, illetve a polgárság alkalmi választmányainak. Buda ebben az időben még nem önkormányzattal rendelkező szabad királyi város, s ilyen tekintetben középkori jogállását sem érte el. A szabad királyi városokra jellemző önkormányzati élet — nemcsak az igazgatás, hanem a bíráskodás (a kamarai adminisztráció korában ugyanis az adminisztrátor a bíráskodási ügyekben is szoros felügyeletet gyakorolt Buda felett¹³) és a városi gazdálkodás terén is — csak a szabad királyi városi állapot visszaállításával, 1705-ben kezdődött a török uralom után újjáéledő városban. Ennek eredményeként ebben az évben létrehozták a külső tanácsot, amely ilyen minőségben 1723-ig működött a polgárság önkormányzati testületeként.

A külső tanács megalakulása

Az 1703. évi kiváltságlevél kibocsátása nagy jelentőségű Buda életében, bár a kiváltságok révén biztosított fejlődési keretek — a kb. két évtizedig tartó önkormányzati küzdelmek ellenére is — nem annyira belső fejlődés, mint inkább felsőbbhatósági rendelkezés eredményei. A kiváltságlevél az újjátelepült Budán ugyanazokat az életformákat szabta meg, amilyen életformák között akkor a török uralom pusztításaitól megmenekült szabad királyi városok éltek Magyarországon. Budának a magyar társadalmi és gazdasági életbe való beilleszkedése azonban így is fordulópontot jelent a város életében. Főleg azért, mert megszüntette Buda felett a budai kamarai adminisztráció fennhatóságát, s megadta a város polgárainak és lakóinak azt a jogot, hogy a városi tanácsot felsőbbhatósági jelölés, beavatkozás nélkül válasszák meg.¹⁴ Nyilvánvaló, hogy a kiváltságlevél a város polgárságának a közügyekben való részvételét is módosította, bár erre vonatkozólag pontosabb rendelkezéseket nem tartalmaz. Ilyen téren is a többi szabad királyi városban kialakult állapotok voltak az irányadók. A legtöbb városban ekkor már külső tanács vagy választó polgárság működött, s csak elvétve akadt példa arra, hogy a közügyekben az összpolgárság gyűlései nyilvánítsák véleményüket. Így magától értetődő, hogy Budán, rögtön a kiváltságlevél kibocsátása utáni első tisztújításon, 1705-ben az új rend egyik nagy jelentőségű reformjaként megszervezték a külső tanácsot. Budán 12, Pesten 24 tagú külső tanácsot állítottak fel azzal a céllal, hogy a város polgárságának a közigazgatásban és a városi gazdálkodás ellenőrzésében való részvételét biztosítsa.¹⁵ A külső tanács hatásköre a tisztújításra egyelőre nem terjedt ki, azt továbbra is az összpolgárság gyűlései folytatták le.¹⁶

A külső tanács — bár megalakulása fontos tényező volt — mégsem váltotta be a polgárság hozzáfűzött reményeit. Nem vált ugyanis működésének első éveiben a polgárság és a város érdekeinek védelmezőjévé, sőt többször a polgárság akaratának érvényesülését akadályozta. Ennek okai a magyar városi fejlődés akkori viszonyaiban, s nem utolsósorban Buda speciális fejlődési körülményeiben gyökereztek. A szabad királyi városokat igazgató tanácsok, magisztrátusok tagjai, amint már említettük, tisztségüket élethossziglan viselték, az egy- vagy kétévenként megválasztott bíró vagy polgármester csak a tanács tagjai közül kerülhetett ki. Mindez lehetővé tette azt, hogy egyes városokban a tanácsai klikk egyeduralomra törhessen. A tanácsai klikkek önkényuralma sok belső viszálykodás okozója lett, s nemegyszer felsőbbhatósági megrendszabályozást vont maga után. Ami a tanácsstagok zsarnokoskodását és az emiatt kitört belső viszályokat illeti, e tekintetben Buda a XVIII. sz.-ban az első helyen állt. A városi tanács, mely 1705 előtt kb. ugyanolyan összetételű volt, mint 1705 után, hatalmát nem utolsósorban azokra a kétségtelen érdemekre alapozta, amelyeket a kiváltságlevél kiharcolása körül szerzett. A budai tanács valóban erélyesen küzdött a budai kamarai

adminisztrációnak a várost elnyomó, a város jövedelmeit kisajátító, a lakosságot kegyetlenül adóztató politikája ellen. Az önkormányzati küzdelmek és a kiváltságlevél azonban Budának igen sok pénzébe kerültek, s végül is azt eredményezték, hogy 1710 után a budai kamarai adminisztráció kényuralma helyébe a városi magisztrátus hatalmaskodása lépett és a polgárságot a kamarai adminisztrátor helyett a városi tanács zsákmányolta ki, a város jövedelmeire a kamarai tisztviselők helyett a tanács tagjai tették rá kezüket.¹⁷

A városi tanács mindent megtett annak érdekében, hogy korlátlan s számára jó jövedelmet biztosító hatalmát megtarthassa. Ezért a polgárságot s annak önkormányzati szerveit a közügyek intézéséből igyekezett kirekeszteni. A városi tanácsnak ezt a politikáját s ilyen irányú sikereit jól tükrözik azok a körülmények, amelyek között az 1705-ben megalakult külső tanács működött. Ennek következtében ez a testület nem a polgárság, hanem a tanács szervévé vált. Azzá lett már megalakulásakor, ugyanis tagjait nem a polgárság választotta, hanem a tanács nevezte ki.¹⁸ Ennek a külső tanácsnak a kezét még jobban gúzsbakötötték azok a rendeletek, amelyeket a tanács adott ki működésére vonatkozólag. Ezek az utasítások kimondták, hogy a külső tanács a belső tanácsnak feltétlen engedelmességgel tartozik, a tanács határozatait köteles végrehajtani, alázattal és illő tisztelettel kell iránta viseltetnie.¹⁹ A külső tanács ilyen körülmények között a belső tanács bólogató Jánosává, annak kiszolgálójává vált. Többször a tanács önkormányzatellenes üzelmét, a városi gazdálkodásban elkövetett visszaéléseit fedezte, mint pl. 1717-ben, amikor a magisztrátus különjövödelmeihez a „polgárság” hozzájárulását úgy szerezte meg, hogy a különjövödelmeket a külső tanács magisztrátus-párti tagjaival megszavaztatta.²⁰

Vizsgáljuk meg közelebbről, milyen volt a külső tanács szervezete és miben állt a működése 1723-ig Budán? A 12 tagú külső tanács élén a szószóló (Vormund, tribunus plebis) állt, akit ebben az időben többnyire szintén a tanács nevezett ki. A szószóló elnöki minősége volt hivatva igazolni azt, hogy a külső tanács a polgárság önkormányzati szerve, mert a szószóló nemcsak a külső tanácsnak volt a feje, hanem az egész polgárságot is képviselte a tanács előtt. A városi lakosság panaszait, véleményét, javaslatait köteles volt a magisztrátus elé vinni, illetve a magisztrátus véleményét, elgondolásait a polgársággal közölni, tehát közvetítő szerepet játszott a magisztrátus és a város lakossága között. Ám a szószóló ezt a szerepét, amint az 1711-ben neki adott tanácsi utasításból látható, nemigen tölthette be. Ez az utasítás a szószóló kezét ugyanúgy megkötötte, amint ezt a külső tanács esetében is láttuk. A szószóló is feltétlen engedelmességgel és tisztelettel tartozott a tanácsnak. Kötelességévé tették, hogy a tanács ellen esetleg kialakuló konspirációkat kutassa ki és azokat a közjó érdekében a tanáccsal közölje.²¹ A szószólói tisztségnek tanácsi kinevezés útján való betöltése különösen körülményessé tette azt, hogy a szószóló valóban a polgárság, a lakosság érdekeinek képviselője legyen. A városi magisztrátus az 1723. évi kamarai vizsgálat alkalmával

nem is merte bevallani, hogy Budán a polgárság szószólóját több esetben a tanács nevezte ki, hanem azt mondta, hogy a szószólót rendszerint a magisztrátus három jelöltje közül a polgárság szokta megválasztani.²² Úgy látszik, 1723 előtt mind a két változat, tehát a kinevezés és a választás is előfordult Budán, ami az akkori zűrzavaros állapotokról tanúskodik.²³

A külső tanács a szószóló elnökletével ülésezett. Egyes esetekben a polgárság képviselőivel együtt tárgyalta meg a város ügyeit, mint pl. 1711-ben, amikor a választás előtt a polgárságnak a tanács elleni panaszait vitatták meg.²⁴ Többször pedig a tanács hívta meg üléseire a külső tanácsot, ahol véleményét meghallgatták, de a határozatok meghozatalánál szavazati joga nem volt. Mindenesetre működését elsősorban nem ülésezésekben vagy gyűlésekben fejtette ki, mert erre vonatkozó adataink meglehetősen csekélyek. A külső tanács üléseiről pl. semmilyen jegyzőkönyv vagy iratsomó nem maradt fenn. A külső tanács működését főleg a tanácsnak hozzája intézett rendeletei világítják meg. Ezekből is az tűnik ki, hogy a tanács a külső tanácsot főleg a magisztrátus munkájának a támogatására állította fel, mégpedig — mint ezt az 1727. évi királyi biztosi jelentés is találóan megjegyezte — „*motu proprio in sublevamen sui*”. A tanács a külső tanács tagjait legtöbbször az egyes külvárosok (Víziváros, Újlak, Tabán) bíróságaihoz rendelte ki ülnökül. Sőt a külső tanácsosi kinevezés sokszor együtt járt a külvárosi bírósági ülnöki kinevezéssel is, amint ez pl. 1711-ben Nussbaum Péter és Felber János Zsigmond esetében is látható. A külső tanács tagjai egyéb megbízásokat is kaptak. Gyakran vettek részt a porció kivetésére, a húsvizsgálásra, a kenyérvizsgálásra stb. kirendelt bizottságok munkájában. A pestis vagy egyéb járvány kitörése esetén a halott- és betegvizsgáló bizottságok tagjai, esetleg elnökei voltak. Árva- és hagyatéki ügyekben, vagy telek-felmérési ügyekben kiküldött hatósági biztosok sok esetben külső tanácsosok voltak.²⁵ Tevékenységüket tehát főleg bizottságokban fejtették ki.

Ennyiben foglalhatjuk össze a külső tanács teendőit 1705-től kezdve egészen 1723-ig, amikor a választó polgárság dolgában lényeges változások következtek be. Működése — amint látható — eléggé szűk körű volt, s távolról sem töltötte be azt a szerepet, amelyet a polgárság hasonló természetű önkormányzati szervei más magyar városokban maguknak tulajdoníthattak. Feltűnő az, hogy a külső tanács nem játszott szerepet a legfontosabb önkormányzati ténykedésben, a tisztújításnál. Ez is azt mutatja, hogy a külső tanács ekkor még nem látta el maradéktalanul a választó polgárság funkcióját. A tisztújítás Budán még ekkor is az összpolgárság közreműködésével folyt le. Az egyes restaurációk meglehetősen hézagossá adatai azonban arra mutatnak, hogy az összpolgárságnak ez a szerepe inkább csak elvben volt meg. A szavazásokon ugyanis csak a polgárság meglehetősen kis hányada vett részt, illetve a tisztújításra a tanács csak a polgárság egy részét hívta meg. A polgárjogú lakosság száma ebben az időben 300—400 családfőre tehető Budán, 1722-ben pl. 380 polgárt mutattak ki.²⁶ Az 1707. évi

tisztújításon Sauttermeister Frigyeset mégis csak 66 szavazattal, az 1709. évben Baiz János Keresztélyt pedig csak 75 szavazattal választották meg polgármesterré.²⁷ Ebből is látható, hogy a tisztújításokon 80—100 polgárnál több nemigen vehetett részt. A további adatok is azt tanúsítják, hogy a kétvétenként megismétlődő polgármester- és bíróválasztások nagyon rendszertelenül és nagy összevisszaságban zajlottak le. Az 1723. évi királyi biztosi vizsgálatok alkalmával megállapították, hogy a restaurációkra a magisztrátus tetszése szerint hívta össze a polgárság kisebb vagy nagyobb hányadát, s a polgárok nem egyenként, hanem céhenként szavaztak, sőt nemegyszer közfelkiáltással választottak meg valakit polgármesterré, illetve bíróvá.²⁸ A polgármesteri és bírói tisztségeken kívül más állásokat ebben az időben nem töltöttek be választás útján. A szószólói tisztség betöltése körüli visszásságokra már rámutattunk. A megüresedett tanácsnoki állásokat is a polgárságnak kellett volna választás útján betöltenie, bár az 1703. évi kiváltságlevél ebben az esetben a tanács „általi választásról” intézkedik.²⁹ A tanács a kiváltságlevél rendelkezései szerint járt el, mert a megüresedett tanácsnoki állásokat rendszerint kinevezéssel töltötte be.³⁰ Ezt a polgárság nagyon sérelmezte.³¹

A választó polgárságra tartozó egyéb önkormányzati teendőket (a tisztújításon túl) Budán ebben az időben — amint ezt a kamarai adminisztráció korában is tapasztaltuk — ideiglenesen összeállított bizottságok látták el. Ezekben a bizottságokban a külső tanácstagokon kívül polgárok is részt vettek. A polgárokat szintén a tanács jelölte ki a bizottságokba, ami szintén csak a tanács hatalmát növelte. Nem egy esetben, fontosabb városi ügyek megbeszélésénél, nagyobb létszámú polgári választmányokat is összehívtak. Így pl. 1715-ben a városi számadások ellenőrzésére kiküldött (tanácsnokokból, külső tanácsosokból és néhány polgárból álló) bizottság egy polgári választmány előtt számolt be vizsgálata eredményeiről.³² 1710-ben a katonai beszállásolás és a porció kivétele dolgában a magisztrátus rendeletére a vízivárosi bíró, a vízivárosi esküdtek és egy polgári választmány járt el.³³ Polgári választmányt hívtak össze pl. a várbeli vízművek helyreállításával kapcsolatos költségek, vagy pl. a Szentkereszt-kápolna alapításával kapcsolatos kérdések megtárgyalására.³⁴

A külső tanács függése a (belső) tanácstól, továbbá a polgárság egy állandó önkormányzati testületének, azaz a választó polgárságnak a hiánya Budán igen kedvezőtlen közállapotokat teremtett. A városi magisztrátus önkényuralmát így semmi sem fékezte, mindez nagy visszaélésekre adott alkalmat a városi igazgatás, a bíraskodás és a városi gazdálkodás terén. Főleg a városi gazdálkodásnál tapasztalható visszaélések váltották ki a polgárság s a kormányhatóságok egyre növekvő elégedetlenségét. Ezek a visszaélések döntő módon járultak hozzá, hogy Buda a török uralom után mindjobban eladósodott. A város eladósodása azonban lassanként oly nagy méreteket öltött, a polgárság és a magisztrátus közötti ellentétek annyira elfajultak, hogy a belső visszásságok és

pártharcok az ország közvéleménye előtt is ismeretessé váltak. A tart-
hatatlan állapotok megszüntetése céljából a magyar kancellária és kamara
1722-ben a városi igazgatás, a bíráskodás, a polgárság s a magisztrátus
közötti ellentétek, de főleg a városi pénzügyi gazdálkodás szigorú vizsgál-
latát rendelte el. A vizsgálatok s a vizsgálatokat követő királyi biztosi,
illetve kormányhatósági rendeletek döntő változást hoztak a polgár-
ság önkormányzati élete terén s végeredményben 1723-ban, illetve 1727-ben
a választó polgárság testületének végleges kialakulását eredményezték.³⁵

A választó polgárság testületének megalakulása

A rendkívüli időben (tehát nem tisztújítás alkalmával) Budára
küldött királyi biztosok, báró Maholányi Tamás és Jeszenszky István
kamarai tanácsosok a város életében tapasztalható bajok és ellentétek
egyik fő okát a választó polgárság hiányában látták. Ezért mindjárt
működésük kezdetén, 1722. november 23-án ennek az igen fontos kérdés-
nek a megoldásához fogtak hozzá. Budán ebben az időben igen zavaros
volt a helyzet. A magisztrátus és a polgárság közötti viszály követke-
ztében a polgári és a tanácsi párt külön-külön szószólót választott magának,
s a két párt a két szószóló vezetésével késhegyig menő harcot vívott
egymással.³⁶ A királyi biztosok mindenekelőtt azt vizsgálták meg,
hogy is áll Budán a külső tanács, illetve a választó polgárság ügye.
A városi magisztrátus a választó polgárság hiányát leplezni igyekezően
a dolgot úgy tüntette fel, mintha Budán a külső tanács mellett száz-
as polgárság (mint választó polgárság) is létezett volna, s ezért a királyi
biztosoknak a polgárok és a külső tanács névsorával együtt a száz-
as polgárság (mint önkormányzati testület) névsorát is benyújtotta. A névsor
megvizsgálása, az állítólagos száz-
as polgárság egyes tagjainak megkerde-
zése után kitént, hogy egyes választó polgárok nem is tudták, hogy ők a
száz-
as polgárság testületének tagjai, mások pedig, ha tudtak is erről,
tiszttségükre nem esküdtek fel. A további vizsgálat és a magisztrátushoz
intézett kérdések után kiderült az, amit már eddig is ismertettünk,
hogy Budán a polgárság képviselőtestületének állandó testületeként 1723-ig
csak külső tanács működött, s ennek tagjait sem a polgárság választotta,
hanem a tanács nevezte ki.

Megállapítván így a választó polgárság hiányát, a királyi biztosok
a magisztrátussal együtt hozzáláttak a választó polgárságra alkalmas
egyének kijelöléséhez. Ehhez a tanács által benyújtott polgárjegyzéket
használták fel, amelyen 380 budai polgár neve szerepelt.³⁷ A magisztrátus
a vizsgáló biztosok munkáját itt is akadályozni igyekezett. A következő
napokban óvást emelt az előzőleg általa is jóváhagyott, a választó
polgárságra alkalmasnak vélt egyének nevét tartalmazó névsor ellen
azzal az indokkal, hogy egyes személyek a városi tanács ellen benyújtott
panaszaik miatt a választó polgári tisztőségre érdemtelenekké váltak.
A tanács úgy vélte, hogy a panaszok kivizsgálásáig a száz-
as polgárságot
csak a tanács kinevezése útján lehet létrehozni. A királyi biztosok

azonban nem fogadták el a tanács ellenvetését, hanem radikális módon — a „városi közjó” érdekében — a magisztrátus kikapcsolásával kinevezték a százas polgárságot és abból a külső tanácsot. (Ex universa plebe Centum Viratus, et ex eodem Exterior quoque Senatus, cum quibus publica Civitatis negotia conferentur... per nos demonita et dein publice introducta fuit.)

Megreformálták a külső tanács és a százas polgárság élén álló szószóló választásának eddigi módját is. Ezzel megszüntették a városi tanácsnak eddigi jogtalan eljárását a szószóló kinevezésével kapcsolatban. Az új szószóló választása a következőképp folyt le. A szószólói állásra a külső tanács három személyt jelölt, mégpedig kettőt a külső tanácsból és egyet a százas polgárságból. A százas polgárság szavazattöbbséggel Matthy Vilmos fürdőmestert, a tanács elleni harcok egyik vezérét választotta meg szószólónak. A következő választásokkal kapcsolatban a királyi biztosok úgy rendelkeztek, hogy a szavazatokat az akkor lelépő szószóló szedje össze.³⁸

A királyi biztosok által 1722. december 25-én kinevezett választó polgárság 30 tagú külső tanácsból és 78 tagú centumviratusból, összesen tehát 108 tagból állott.³⁹ (A százas polgárság elnevezés nem jelentette feltétlenül azt, hogy a választó polgárságnak pontosan 100 tagból kellett állnia, lehetett több vagy kevesebb is.) Amint látható, a választó polgárság tulajdonképp két testületből tevődött össze, a nagyobb jogkörrel ellátott és a már 1705 óta fennálló külső tanácsból és a külső tanácshoz 1722-ben csatolt centumviratusból. (A százas polgárság elnevezést használhatták a két testület együttes megjelölésére is.) A külső tanács létszáma az 1705. évihez képest alaposan megnövekedett. A külső tanács a budai magisztrátus által előzőleg beadott névsorban is 22 taggal szerepelt, ugyanebben a névsorban a magisztrátus 81 tagú százas polgárság létezését mutatta ki, azonban, amint már említettük, ez a testület csak papíron létezett.⁴⁰ A külső tanács létszámát tehát 1705-től kezdve a magisztrátus is felemelte, követve ilyen téren Pest példáját, ahol mindjárt 1705-ben 24 tagú külső tanácsot szerveztek.

A külső tanácsból és a százas polgárságból álló önkormányzati testület megalakításával Budán is kifejlődtek azok a közjogi keretek, amelyek között akkor a szabad királyi városok polgárai önkormányzati jogaikkal éltek. Az 1722—23. esztendő tehát ilyen szempontból is fontos időpont Buda történetében. A fejlődés mögött, amint már említettük, társadalmi mozgalom állott, a budai polgárság küzdelme önkormányzati jogaiért, az önkényeskedő, a város vagyonát elherdáló magisztrátus ellen. A polgárság jogait mégsem a tanácsellenes polgári párt bizonyos követelései, vagy pontosabban körvonalazott igényei szerint szabályozták. A viszonyok rendezése a királyi biztosok működésével volt kapcsolatos, akik egyszerűen egyéb városoknál már meglévő, kész keretek közé illesztették Buda hatósági életét. Ebből is látható, hogy Buda fejlődése a török uralom után szoros felsőbbhatósági felügyelet mellett folyt le. Mindez a polgárság meglehetősen gyenge hatalmát

bizonyítja, mely nem tudott megbírkózni a városi magisztrátus túleréjével, legfeljebb csak határozatlan, fontosabb célkitűzések nélküli ellenállást fejtett ki ezzel szemben.

A felsőbbhatósági beavatkozás és gyámkodás következménye lett az is, hogy az első komolyabb természetű és kimerítő utasítást szintén az 1722—23. évi királyi biztosi vizsgálat alkalmával bocsátották ki a választó polgárság számára. Ez az utasítás a későbbi utasítások számára is alapul szolgált. Az instrukciót a szószólónak adott esküforma előzte meg, amely sokban emlékeztet a szószólónak adott 1711. évi tanácsi instrukcióra. A szószóló esküjében kötelezte magát arra, hogy a város kiváltságait és szabadságjogait védelmezni fogja, nem tűri a város elleni titkos praktikákat, tárgyalásokat, ilyeneket, ha tudomására jutnak, a magisztrátusnak azonnal bejelent. A polgárság előtt jó példával jár, a közügyeket szorgalmasan ellátja, mégpedig személyi vagy nemzeti-ségi részrehajlás nélkül. A választó polgárság utasításait betartja.⁴¹

A fenti esküszövegnél jóval részletesebb a communitasnak (így nevezi az utasítás a külső tanács és a százas polgárság együttesét) kiadott instrukció, amely természetesen a szószólónak, a communitas elnökének teendőit és hatáskörét is részletesen ismerteti. A kezdő mondatokból az tűnik ki, hogy a választó polgárság bizonyos tekintetben alárendeltje a tanácsnak. Az utasítás a továbbiakban részletesen ismerteti a választó polgárság működését. A város közönsége a város ügyeit érintő véleményét vagy kérelmeit a szószólónak adja elő. A szószóló a kérdéses ügyeket ismerteti a külső tanáccsal, vagy az egész választó polgársággal, amelyet a polgármester tudtával a városházának erre a célra kijelölt termében összehív, majd azokat a külső tanácsból a választott polgárság által erre a célra kijelölt 3—4 taggal együtt a (belső) tanácsnak félelem vagy dac nélkül, illő tisztelettel, de megfelelő határozottsággal, írásban vagy szóban előadja és kéri a tanács döntését. Ha magánfél beadványát a tanács nem megfelelően vagy késve intézi el, panaszát a fél a szószólónak adhatja elő, a szószóló a külső tanács vagy az egész választó polgárság bevonásával szorgalmazhatja a tanácsnál az ügy méltányos és gyors elintézését. Ha a tanács a külső tanácsot vagy az egész választó polgárságot fontos ügyben összehívja, 1 tallér (1,5 Ft) büntetés terhe mellett minden tagnak kötelessége megjelenni. A porciókivetésnek vagy a városi számadások ellenőrzésének az ügyével megbízott választó polgárnak megbízhatóan és pártatlanul kell eljárnia. A százas polgárság testületében a megüresedett tagsági helyre a város összpolgárságából a külső tanács jelöl 3 jelöltet és a 3 jelölt közül választja meg a választó polgárság az új tagot. A szószólói tisztség megüresedése esetén a külső tanács a saját kebeléből, esetleg a százas polgárságból jelöl 3 személyt s ezekből választ a választó polgárság (a külső tanács és a százas polgárság együtt). A külső tanács egy helyének megüresedésekor a külső tanács a százas polgárságból jelöl 3 személyt és ezek közül választ az egész communitas. A jelölésekre mindig ki kell kérni a belső tanács jóváhagyását is. Ha a tanács valakinek a jelölését kifogásolja, a külső

tanács vagy a százas polgárság újabb alkalmas egyént kell hogy jelöljön. Mindezek a választások csak tisztújítás alkalmával történhetnek meg. A szószóló helyettesítésének kérdését szükség esetén a külső tanáccsal beszéli meg.⁴²

A fenti instrukció — bármennyire részletes — nem terjeszkedik ki a választó polgárság egész tevékenységére. A tisztújítás ügyét pl. csak annyiban érinti, amennyiben saját tagságában megüresedett helyek betöltéséről van szó. Nem intézkedik továbbá arról sem, hogyan vegyen részt a választó polgárság egyéb önkormányzati teendőkben.

Az 1722—23-ban megalakult választó polgárság szervezete nem vált véglegessé. Azokat a királyi biztosi rendelkezéseket, amelyeket 1723-ban a városi hatósági szervezet megreformálására, a városi gazdálkodásban elmarasztalt magisztrátus kártérítési kötelezettségére vonatkozólag bocsátottak ki, s amelyek az önkényeskedő és sikkasztó magisztrátussal szemben a polgárságnak adtak igazat, az 1727. május 5-i királyi rendelet sok vonatkozásban megváltoztatta. A budai magisztrátus egyelőre ki tudott bújni a hűtlen vagyongazdálkodás vádjá és annak következményei alól, sikerült azt is elérnie, hogy hatalmi pozícióit a polgársággal szemben több tekintetben visszaszerezte. A királyi rendelet kitért a külső tanács, a választó polgárság, valamint a tisztújítás kérdéseire is és ezeket lényegesen módosította.⁴³ A királyi rendelet kimondta: ha a tanács igazolni tudja, hogy a külső tanácsot és a százas polgárságot a privilégiumok értelmében maga jelölheti ki, akkor ez a gyakorlat továbbra is fenntartandó. Ilyen értelemben az a jogszokás is érvényben maradjon, hogy a szószólói tisztségre a tanács jelöl három jelöltet s ezekből választ a választó polgárság. Ezek a rendelkezések a tanács hatalmát növelték a polgársággal szemben. A királyi rendelet legfontosabb rendelkezése azonban az, amellyel a választó polgárságnak, illetve a külső tanács mellé rendelt százas polgárságnak a szervezetét módosította. Kimondta ugyanis, hogy meg kell szüntetni a királyi biztosok által 1722-ben létrehozott százas polgárságot s helyette a külső tanács mellé az úgynevezett electa communitast, Bürgerschaftot kell felállítani. Ez az electa communitas a külvárosi bírákból, minden egyes külváros 2—2 esküdtjéből, azonkívül minden egyes céh atyamesteréből és a céh két legidősebb mesteréből alakuljon meg.⁴⁴

Az 1727. május 5-i királyi rendelet végrehajtásával báró Laffert Ferdinánd és Hunyadi József kamarai tanácsosokat bízták meg. A királyi biztosok megvizsgálták a tanács ama állítását, hogy a külső tanács, illetve a választó polgárság felállítására, valamint a szószólói tisztségre való jelölésre a tanácsnak a privilégiumok értelmében joga van. Kitént az, hogy a városi tanácsnak ilyen eljárása eddig is jogtalan volt, ezért a királyi biztosok az 1727. július 9-i rendeletükben szigorúan meghagyták, hogy ezentúl a szószólói állást és a külső tanácsi tagságot választás útján kell betölteni. A százas polgárság feloszlását és az electa communitasnak az 1727. május 5-i királyi rendelet értelmében megállapított szervezetét azonban változatlanul jóváhagyták. A választó

polgárság testülete tehát az 1727. évi rendelkezések következtében végleg kialakult Budán. A polgárság önkormányzati szerve ezentúl a külső tanácsból és a melléje rendelt electa communitasból tevődött össze.⁴⁵ (Az egykorú források általában Bürgerschaftnak vagy communitasnak, illetve genannte Bürgerschaftnak vagy electa, selecta communitasnak nevezik a külső tanácsból és a választó polgárokból álló testületet együtt. Gyakran egymás mellett használják a külső tanács és a választó polgárság nevét, pl. exterior senatus et electa vagy selecta communitas; vagy másképp Ofner äussere Rath und die genannte Bürgerschaft. Ebből is látszik, hogy a külső tanács és a Bürgerschaft valójában egy testületet jelentett.) A választó polgárságnak ez a szervezete egészen 1775-ig fennmaradt Budán.

A választó polgárság 1727-ben a királyi biztosoktól újabb instrukciót kapott. Ez az instrukció majdnem azonos az 1722-ben kiadottal.⁴⁶ A polgármester- és a bíróválasztás ügyében a királyi biztosok rendelkezések érvényben hagyták az eddigi szokásokat, a tanácsnokok választásának szabályozását azonban elhalasztották.⁴⁷

Negyvenegy esztendő telt el a török kiűzése után, ennyi idő kellett ahhoz, hogy a budai polgárság képviselőtestülete körüli meglehetősen zavaros viszonyok tisztázódjanak. A nagy huzavonának elsősorban a városi magisztrátus volt az oka, amely üzelmeinek ellenőrzésére nem akart maga mellett önkormányzati testületet megtűrni. Sikerült megosztania a polgárságot, s a város közügyeibe csak a pártján álló polgári csoportot vonta be. Végül is felsőbbhatósági beavatkozás vetett véget a rendellenes állapotoknak. A magyar kancellária és kamara nem annyira a polgárság önkormányzati jogainak védelmében rendszabályozta meg a magisztrátust és állította fel a választó polgárságot. Állami és kincstári érdek volt, hogy Buda mint szabad királyi város el ne adósodjék, az adókat és egyéb terheket fizetni tudja. Feltétlenül szükség volt tehát a városi gazdálkodást ellenőrző szerve és a magisztrátus önkényének ellen-súlyozására. Egyébként maguk a kormányhatóságok sem törődtek sokat a polgárság önkormányzati jogaival. Jól látszik ez abból, hogy a százas polgárság 1722-ben, a Bürgerschaft 1727-ben egyáltalán nem a polgárság akarata szerint, azaz választás útján jött létre. Az elsőt a királyi biztosok nevezték ki, a másiknak a szervezetét most már állandó érvénnyel uralkodói rendelet szabályozta oly módon, hogy a választó polgári testületbe csak az alsófokú városi igazgatás tagjait (külvárosi bírák és esküdtek) és a céhszervezet vezetőit engedte be. Ezzel a polgárság képviselőtestületének kimondottan merev, a városi bürokráciához és a megcsontosodott céhszervezethez tapadó, arisztokratikus jelleget kölcsönzött. A város legbefolyásosabb, patríciai polgárságának a hatalomban, a közügyekben való állandó részvételét államilag ennél jobban biztosítani nem is lehetett volna. A városi kormányzat arisztokratikus jellegét még jobban kidomborította az, hogy a magisztrátusnak a választó polgárság államilag biztosított hatásköre mellett is túlságosan nagy hatalom maradt a kezében.

A tisztújítás 1727 után

Az 1727 után most már állandó jellegű választó polgárságnak mint önkormányzati testületnek a legfontosabb szerepe természetesen a tisztújításnál volt. Az 1722-ben és 1727-ben kiadott utasítás csak a szószóló, a külső tanács, illetve a Bürgerschaft megüresedett helyeinek a betöltéséről intézkedett. A tisztújítás lényegesebb mozzanataira, a polgármester, a bíró és a tanácsnokok választására nem terjedhetett ki, minthogy a tisztújításnak a lefolytatása tulajdonképp a magisztrátus hatáskörébe tartozott, s így azt a választó polgárság számára készített utasításban nem lehetett szabályozni.

A tisztújítás lefolyását 1727 előtt az eddigiekben vázlatosan már ismertettük. Megállapítottuk azt, hogy a kétévenként ismétlődő tisztújításokon általában polgármestert, bírót és szószólót választottak, tanácsnok választására csak akkor került sor, ha valamely tanácsnoki állás — rendszerint halálozás folytán — megüresedett. A tisztújításon elvben az összpolgárság, a valóságban azonban csak a polgárságnak a magisztrátus által meghívott hányada vett részt. Azt is kimutattuk, hogy választásra következetesen csak a polgármesteri és a bírói tisztség került. A szószólót több esetben a magisztrátus nevezte ki, ugyanígy járt el a tanácsnoki és a külső tanácsosi helyek betöltésénél is. A tisztújításnál, nemcsak Budán, hanem más városokban is, igen fontos szerepet játszott a jelölés mozzanata. Budán a jelölés kérdése 1727 előtt teljesen zavaros, teljesen következtelen, erre vonatkozó adataink is nagyon szűkszavúak.

A választó polgárság megalakulásával a tisztújítás tekintetében is állandóbb jellegű gyakorlat fejlődött ki Budán. A tisztújítás elemzésére s ezzel kapcsolatban a budai polgárság önkormányzati jogainak a megvilágítására épp ezért alkalmasabb az 1727 utáni korszak. Ettől kezdve a források is részletesebben írják le a tisztújítások lefolyását, s térnek ki az ezzel kapcsolatos problémákra. Vizsgáljuk meg tehát, hogyan folytak le ezek a tisztújítások, s mily nehézségek, milyen küzdelmek adódtak ebből a városi magisztrátus és a város polgársága, illetve a választó polgárság között.

A tisztújítás 1727 után is általában kétévenként, Szent György napján, április 24-én folyt le. Előzőleg királyi rendelet szolgáltatta fel a városi magisztrátust a tisztújítás szabályszerű megtartására, közölve egyben azt is, hogy a restauráción királyi biztos jelen lesz-e vagy nem. Budán az 1727 utáni időben királyi biztosokkal a tisztújításokon már ritkábban találkozunk. Persze 1727 előtt, a városi magisztrátus és a polgárság közötti viszályok, a város eladósodása miatt gyakran jártak királyi biztosok a városban.⁴⁸

A tisztújítás napján a városi magisztrátus egybehívta a választó polgárságot (*selecta communitas*), utána együtt mentek a városi plébánia-templomba. A templomból visszatérve, a főjegyző felolvasta a királyi mandátumot, majd a szószóló megválasztására került a sor.⁴⁹ Az 1722.,

illetve 1727. évi instrukció pontosan szabályozta a szószóló választását. Eszerint a szószólói állásra a külső tanácsnak kellett a saját kebeléből, illetve a választó polgárságból 3 személyt jelölnie, s ezek közül a magisztrátus jóváhagyása után választhatott a *communitas*. Nem állítható azonban az, hogy Budán az említett utasítás intézkedéseit betartották volna. Az 1730. évi tisztújításon pl. a tanács jelölt 3 személyt a szószólói tisztségre.⁵⁰ Az 1747. évi tisztújításról szóló jelentés is arról emlékezik meg, hogy a szószólói állásra a tanács jelölt 3 személyt.⁵¹

Az 1749. és az 1761. évi tisztújításon is a tanács 3 jelöltjéből választották a Vormundot.⁵² Úgy látszik, bizonyos felsőbb rendelkezés módosította az 1727. évi utasítás ilyen irányú intézkedéseit, s lényegében a választás kevésbé demokratikus formáját vezette be, amikor a jelöléssel — bár három személyben — tulajdonképp a belső tanács határozta meg, ki lehet a polgárság szószólója. A kétévenként megismétlődő választás persze nem jelentett feltétlenül változást a szószóló személyében is, rendszerint a régi szószólót választották meg újból. Weiner Kristóf mézárosmester pl. 1737-től 1762-ig volt egyfolytában szószóló Budán.⁵³

A szószóló megválasztása után került sor rendszerint a tisztújítás leglényegesebb mozzanatára, a polgármesteri és a bírói tisztség betöltésére. A polgármester és a bíró volt Budán a város két legfontosabb tisztségviselője. A városi igazgatás élén a polgármester állott, ő elnökölt a tanácsüléseken, helyettese a bíró volt. A városi törvényszék élén a bíró állott, ő elnökölt a rendszerint a külső tanácsosok sorából kinevezett esküdtekből álló városi törvényszéken. A szabad királyi városokban a XVIII. században az igazgatás és a bírászkodás élén rendszerint egy személy, a bíró állott, s a tanács felváltva foglalkozott igazgatási és bírói teendőkkel. Buda ilyen tekintetben a kivételek közé tartozott (hasonló volt a helyzet Pozsonyban is).⁵⁴ Ellentétben más városokkal, itt a tanács igazgatási és bírászkodási funkciója jobban elkülönült egymástól, s ez kifejezésre jutott a polgármester és a bíró személyében is. Ez az elkülönülés azonban csak a városi hatósági élet bizonyos gyakorlati differenciálódását jelentette, egyáltalán nem azonos azzal a folyamattal, melynek következtében később, a XIX. század második felében a törvényhatóságok által gyakorolt alsófokú bírászkodási teendőket állami bíróságok (járásbíróság, törvényszék) veszik át, s ezáltal a törvényhatóságok (így a városok) bírászkodási funkciója megszűnik, illetve a minimumra, bagatell ügyek, kisebb kihágások elintézésére csökken. A budai tanács egyébként a XVIII. század első felében a polgármesterből, a bíróból és 10 tanácsnokból tevődött össze.⁵⁵

Budán polgármestert és bírót csak a belső tanácsból lehetett választani. A lemondott, illetve újból meg nem választott polgármester és bíró továbbra is a tanács tagja maradt, a tanácsí tagság — amint mondtunk — egész életre szólt. A polgármesteri és bírói tisztségben a tanácsnokok kétévenként rendszerint váltották egymást, de sokszor megtörtént az, hogy egyeseket kétévenként újból és újból megválasztot-

tak az egyik vagy másik tisztségre.⁵⁶ A város két legfontosabb tisztségét tehát a tanács teljesen a kezében tartotta. A választó polgárságnak így a tisztújítás alkalmával más feladata nem volt, mint hogy a 12 tagú tanácsból az egyik vagy másik tanácstagot polgármesterré vagy bíróvá megválassza. Budán általában az volt a szokás, hogy a tanács saját kebeléből mindkét tisztségre három-három személyt jelölt (a jelöltek között kellett lennie a volt polgármesternek és a volt bírónak is), s a jelöltekre adta le szavazatait nemcsak a communitas, hanem maga a belső tanács is.⁵⁷ A jelölés Budán tapasztalható gyakorlata ellenkezett más városok gyakorlatával. Pesten pl. 1733-ban a bírót a külső tanács három jelöltje közül választották meg, itt tehát a külső tanács, a polgárság képviselőtestülete jelölt, s nem a belső tanács. A pesti eljárás valamivel demokratikusabb volt, mint a budai.⁵⁸ Budán a későbbi években a polgármester és a bíró megválasztásánál eltértek a hármás jelölés szokásától. Úgy látszik, hogy a választásnál a tanács minden egyes tagja számbajöhetett, mert pl. 1749-ben a polgármester megválasztásakor 7 tanácsnok, a bíró megválasztásakor 8 tanácsnok kapott szavazatot. A bíró megválasztásánál 1763-ban 5 tanácsnok kapott szavazatot, s szavazattöbbséggel a volt bírót választották meg. Az 1765. évi választásnál hasonlóképpen történt. Egyébként a tisztújításokról szóló jelentések nemigen részletezik a jelölést, általában csak arról számolnak be, hogy ki lett szavazattöbbséggel a város új polgármestere és bírója. Csak a jelentésekhez csatolt szavazati lapok árulják el, hogy a „votumok” a tanács nem három, hanem több tagjára estek.⁵⁹

A szószóló, a polgármester és a bíró megválasztása — amint említettük — a kétévenként ismétlődő tisztújítás rendszeres aktusa volt. A tanácsnoki, külső tanácsosi és választó polgári tisztségek betöltésére csak akkor került sor, ha e helyek némelyike, rendszerint halálozás révén, megüresedett.

Elsőzör a tanácsnoki helyek betöltésének módjáról szóljunk néhány szót. Ezeknek betöltése még az 1727. évi királyi biztosi intézkedések után is sokáig problematikus maradt. Ugyanis a választó polgárság megalakulása előtti időkben a megüresedett tanácsnoki helyeket a tanács kinevezéssel töltötte be. A tanács ehhez a jogához az 1727. évi vizsgálat alkalmával is ragaszkodott, úgyhogy a királyi biztosok a tanácsnokválasztás szabályozását későbbi időre halasztották.⁶⁰ Ennek az lett a következménye, hogy a budai tanács a megüresedett tanácsnoki állásokat még 1730-ban is kinevezéssel töltötte be. Ez ellen a városi communitas természetesen panasszal élt. Az ekkor Budán időző biztos, báró Sigray János úgy orvosolta a communitas sérelmét, hogy a tanács által kinevezett tanácsnokokat a communitással megválasztatta.⁶¹ Ez persze nem volt jogszerű eljárás. A tanácsnoki tisztség betöltésével kapcsolatban végül is a polgárság álláspontja győzött, s a megüresedett helyeket szintén választással kellett betölteni. Az 1736. évi rendkívüli tisztújításon az üresedésben levő tanácsnoki helyet báró Sigray János királyi biztos elnökletével már a communitas töltötte be. A jelölés kérdése-

ben is nagyobb befolyáshoz jutott a választó polgárság, mert a tanácsnoki állásra Sauttermeister Emmanuel János személyében a belső tanács egy, Perger Benedek János és Siboldy Sándor személyében pedig a választó polgárság két személyt jelölt. Szavazattöbbséggel Perger, a választó polgárság jelöltje nyerte el a tisztséget.⁶² Tanácsnoki állásra rendszerint a külső tanácsból vagy a városi magisztrátus tagjai közül jelöltek. Így pl. 1751-ben hármas jelölés után Neuhauser Ferenc első jegyzőt választották meg tanácsnoknak. Az 1763. évi tisztújításkor a másodjegyzőt, az árvaatyát, valamint a telekhivatali vezetőt jelölték a megüresedett tanácsnoki állásra, s erre Balásy Ágoston másodjegyzőt választották meg. Az 1766. évi tisztújításnál a három jelölt közül kettő a külső tanács tagja volt, a harmadik jelölt pedig a városi kamarás. Ebben az esztendőben Reinprecht Ferenc Pest megyei alszoligabíró, egyébként városi polgár és külső tanácsos személyében nemes ember került a városi tanács tagjai közé. Előfordult olyan eset is, amikor a tanácsnoki tisztségeket az uralkodó nevében a királyi biztos kinevezéssel töltötte be. Az 1741. esztendőben két tanácsnoki hely került így módon betöltésre.⁶³ A további években — úgy látszik — megvonták a választó polgárságtól a tanácsnoki tisztségre való jelölés jogát. Az 1736 utáni időben a választásokról beszámoló jelentésekből úgy látható, hogy a tanácsnoki állásokra csak a városi tanács jelölt.⁶⁴ A jelölés joga tehát minden tisztség betöltésénél végeredményben a tanácsé lett. A tanácsnokok megválasztására, ha ilyen állás üresedésben volt, rendszerint a szószóló megválasztása után és a polgármester megválasztása előtt kerül sor.

A választó polgárság részére kibocsátott instrukciók szerint a külső tanács, illetve a Bürgerschaft megüresedett helyeit is választással kell betölteni. 1727 után tulajdonképp csak a külső tanács kiegészítéséről lehetett szó. A Bürgerschaft tagsági helyeire automatikusan a külvárosi bírák, esküdtek, s a céhek legidősebb mesterei kerültek, úgyhogy itt választani nem kellett. A külső tanács esetében többször kellett üres helyeket betölteni. Az instrukciók demokratikus jellegű intézkedései azonban itt is elsikkadtak. A városi magisztrátus a polgárság állandó panaszai ellenére itt is érvényt tudott szerezni kinevezési jogának. Így a magisztrátus 1730-ban császári rendeletre hivatkozva töltött be 6 helyet a külső tanácsban. Ugyanezt az eljárást tapasztalhatjuk 1772-ben is, amikor a külső tanács öt tagja meghalt, s a magisztrátus az új tagokat kinevezte.⁶⁵ A választó polgárság a magisztrátus eme önkényes eljárását csak 1776-ban tudta megszüntetni. A külső tanács, illetve a Bürgerschaft kiegészítésére rendszerint a tisztújítás elején, még a szószóló megválasztása előtt kellett volna hogy sor kerüljön. A restaurációk egykorú leírásai itt-ott meg is emlékeznek a selecta communitas kiegészítéséről a választások előtt. Ilyen esetekben azonban úgy látszik, csak azt rögzítették, hogy valamely elhalt választó polgár helyébe ki következik a külvárosi esküdtek vagy a céhmesterek ranglistája alapján.

A város egyéb, főleg hivatásos tisztviselőit, akik nem a tanácsnak, hanem az ennél szélesebb körű magisztrátusnak voltak tagjai, nem a

választó polgárság választotta meg. Ezeket a tanács nevezte ki. Így kinevezéssel töltötték be a város legfontosabb hivatásos tisztségét, a főjegyzői hivatalát. A törvényszéki jegyző, a kancellisták, a főkamarás, az alkamarás, a telekkönyvvezető, az adószedő, a vámszedő, az árvaatya stb. mind kinevezéssel jutottak állásukba. Az 1727. évi rendelkezések szerint a külvárosi bírakat és esküdteket, illetve a külvárosi bíróságok egyéb alkalmazottait is a tanács nevezhette ki.⁶⁶ Ezek a rendelkezések sértették a külvárosok (Víziváros, Újlak, Tabán) önkormányzatát, amely kisebb jelentőségű igazgatási, rendészeti ügyek intézésére terjedt ki, mert pl. a tabáni görög keleti és katolikus rác bírót, továbbá az újlaki bírót 1727 előtt a külváros lakossága választotta meg.⁶⁷ Ezzel szemben a vízivárosi bírót, rendszerint a külső tanácsból, a belső tanács nevezte ki.⁶⁸ Az esküdteket a Tabánban és Újlakon szintén választották, a Vízivárosban kinevezett esküdtek voltak. A Tabán és Újlak önkormányzatát sértő 1727. évi rendelkezések nem is léptek érvénybe. Az itteni lakosok továbbra is maguk választották bírójukat és esküdteiket. A külvárosi tisztújításra rendszerint a szokásos városi restauráció után néhány nappal került sor. A tisztújítás a magisztrátus által kiküldött két biztos jelenlétében folyt le. Valószínűleg ők jelöltek 3, illetve több egyént a bírói tisztségre, ők szedték össze a szavazatokat, s vizsgálták felül a bírói számadásokat is.⁶⁹ Egyes külvárosi bírósági alkalmazottak kinevezése továbbra is a városi tanács joga maradt.⁷⁰ A külvárosi tisztségek ügyében a választó polgárság legfeljebb annyiban érvényesítette befolyását, hogy a jelöléseknél, illetve a kinevezéseknél a tanács a *communitas* véleményét meghallgatta.

Áttekintve a választó polgárság szerepét a tisztújításokon, könnyen megállapítható, hogy a városi tanács, illetve a magisztrátus 1727 után is meglehetősen nagy hatalommal, befolyással rendelkezett Budán. A magisztrátus joga a tisztségekre való jelölésre erősen csökkentette az egyébként is patrícius jellegű választó polgárság hatáskörét. Ez első sorban a szószólói és a tanácsnoki állások betöltésénél volt sérelmes a polgárságra nézve. A szószóló és a tanácsnok ugyanis a külső tanácsból, illetve a választó polgárságból, tehát a polgárság szélesebb rétegéből került ki. A polgármester és a bíró megválasztásánál a jelölésnek úgysem volt jelentősége. A magisztrátus jelölési jogát azzal indokolták, hogy ezzel lehet biztosítani a városi tisztségekbe megfelelő szakértelemmel rendelkező egyének felvételét, amint hogy az alantas beosztású tisztviselők kinevezésével kapcsolatban is állandóan a magisztrátus szakértelmére hivatkoztak. A külső tanács kinevezésének joga, a választó polgárságnak a külvárosi bírakból és esküdtekből, továbbá a céhmesterekből való automatikus kiegészítése csak kedvezett a magisztrátusi teljhatalom virágzásának Budán a XVIII. században.

A választó polgárság egyéb funkciói

A választó polgárság egyéb funkciói 1727 után általában hasonlatosak azokhoz a funkciókhoz, amelyeket azelőtt a külső tanács, azonkívül a polgárság ideiglenes bizottságai és választmányai láttak el. A városi magisztrátus a választó polgárságot most már kisebb mértékben akadályozhatta meg az ilyen természetű önkormányzati teendők végzésében. Kétségtelen, hogy a választó polgárság a legtöbbet a városi gazdálkodás ügyeivel foglalkozott, s egyik legfontosabb feladata a városi gazdálkodás állandó ellenőrzése lett. Közreműködése folytán a városi polgárság jóval nagyobb mértékben tekinthetett bele a város gazdasági ügyvitelébe, mint 1727 előtt. Az ellenőrzés szokásos formája az volt, hogy a városi pénztári számadások megvizsgálására a szószólón kívül egy vagy két választó polgárt küldtek ki.⁷¹ Fontos szerepet játszott a választó polgárság az adókiivetésnél, az adókulcs megállapításánál. A magisztrátusnak minden fontosabb gazdasági intézkedésében előzőleg ki kellett kérni a választó polgárság véleményét, így pl. kölcsönt csak a választó polgárság hozzájárulásával vehetett fel. A kölcsönök felvételéhez egyébként — a város nagy adósságai miatt — ezen kívül felsőbbhatósági engedély is kellett.⁷² A város által kibocsátott adóssághötelevényeken 1723 óta nemcsak a polgármester, a bíró és a tanács, hanem a választó polgárság neve is ott szerepelt (sambentliche genandte Bürgerschaft).⁷³ A tisztviselők fizetésének megállapítása ügyében a tanács előzőleg a választó polgárság véleményét kérdezte meg.⁷⁴ A számvizsgáló igazgatót (Censur-director) a tanács 1773-ban a szószóló és a külső tanács jelenlétében és beleegyezésével nevezte ki.⁷⁵ A városi haszonvételek bérbeadásánál, az ezzel kapcsolatos árveréseken a választó polgárság is jelen volt. Így pl. a kövezeti vám bérbeadása 1741-ben, a Rudasfürdő bérbeadása 1770-ben. a szószóló és a választó polgárság jelenlétében történt meg.⁷⁶ Főleg rendkívüli természetű kiadásoknál kellett a tanácsnak a választó polgárság vagy legalább a külső tanács véleményét kikérni. Így pl. 1768-ban a szószóló és a külső tanács hozzájárult ahhoz, hogy a város pártfogóinak (patronusoknak) ajándékot adjanak. A városi kőbányából 1768-ban 40 kocsi követ adtak el Vörös Pál városi lakosnak a szószóló és a külső tanács hozzájárulásával. A hajóhíd, a határper és a pestis költségei miatt 1773-ban Pozsonyba és Bécsbe menesztett küldöttséghez és annak költségeihez szintén a szószóló és a külső tanács hozzájárulása kellett.⁷⁷ Magának a külső tanácsnak a szerepe ezeken kívül kb. ugyanaz volt, mint 1705 után. A külső tanács tagjaiból kerültek ki tehát a külvárosi esküdtek, őket küldték ki különféle bizottságokba, vagy hatósági biztosoknak. Így megtörtént az, hogy a külső tanács némely tagja kétféle címen is szerepelt a választó polgárságban, mint külső tanácsos, azonkívül mint külvárosi esküdt a Bürgerschaft tagjaként.

A szószólónak és a választó polgárságnak a városi gazdálkodás ellenőrzésében vitt szerepét emeli ki a szószóló részére az 1781. augusztus 27-én helytartótanácsi rendelet alapján kiadott instrukció is. Az utasítás

szerint a szószólónak a választó polgárság legalább két, szavazás útján kijelölt tagjával részt kellett vennie a várost érdeklő peres tárgyalásokon. A város peres ügyeihez a szószólónak nemcsak ügyvivőt vagy meghatalmazottat kellett kineveznie, hanem a per lefolyását is figyelemmel kellett kísérnie. A város részéről indítandó perhez vagy a város jogaiból származó bérleti vagy más egyezséghez a szószóló csak a választó polgárság beleegyezésével járulhatott hozzá. A szószólónak őrködni kellett a város privilégiumai, jogosítványai, a város gazdasági ügykezelése felett, gondot kellett viselni a város jövedelmeire, a caducitasokra, azaz a magszakadás révén a városra háruló hagyatéki tömegek sorsára. A szószóló köteles volt a városi pénztárak állapotát a bíró által titokban kijelölt tanácsosokkal együtt minden félévben vagy szükség esetén gyakrabban megvizsgálni, és a vizsgálat eredményeiről a tanácsnak jelentést tenni. A városi középületek, erdők, utak, kutak, a határ, a tűzoltószerkek stb. hatósági szemlélénél a szószólónak a választó polgárság kijelölt tagjával együtt közre kellett működni. A várost érintő nagyobb fontosságú igazgatási és gazdasági, a polgárság egyetemét illető kérdésekben az egész választó polgárságot össze kellett hívnia az ügyek alapos megtárgyalása végett. Ha a választó polgárság véleménye valamely ügyben megoszlott, akkor szavazást rendeltek el.⁷⁸

Az idők folyamán állandóan bővült az a szerep, amelyet a szószóló és a választó polgárság a városi igazgatás, főleg pedig a városi gazdálkodás ellenőrzésében játszott. Ezzel volt kapcsolatban a választó polgárságnak egyik igen fontos, konkrét és pozitív ténykedése: a XVIII. század első felében a város vagyonát hűtlenül kezelő városi magisztrátus üzelmeinek leleplezése. Említettük már, hogy Buda a súlyos katonai szolgáltatások, adók, valamint a városi jövedelmeknek a kamarai adminisztráció s a császári katonaság általi kisajátítása miatt, de nem utolsósorban a privilégiumlevél kibocsátása után teljhatalomra jutott városi magisztrátus önkényeskedései és visszaélései következtében, nagy adósságokba keveredett. A város polgárságának ébersége eredményezte elsősorban azt, hogy az 1722—23. évi kamarai vizsgálat a magisztrátus helytelen gazdálkodását és hűtlen vagyionkezelését megállapította, s a magisztrátus tagjait 59 726 Ft kártérítésre kötelezte.⁷⁹ A városi magisztrátusnak 1727-ben ugyan sikerült kibújni a felelősség és a megállapított kártérítési kötelezettség alól, sikerült pozícióját a polgársággal szemben megerősítenie,⁸⁰ de nem véglegesen. A városi számadások 1732-ben újból kifogás alá estek, a választó polgárságból kiküldött bizottság által megállapított hiányokat és hátralékokat a magisztrátus nem tudta megindokolni.⁸¹ Ezért a kamara elnöke 1737-ben a várost megkárosító tanácsot állásától megfosztotta és 15 439 Ft 19 kr kártérítésre kötelezte.⁸² A korrump városi tanács tehát elnyerte méltó büntetését, s a polgárság, illetve a választó polgárság kitartó küzdelmét siker koronázta.

A választó polgárság továbbra is élénken ügyelt arra, hogy a városi gazdálkodás körüli esetleges visszaéléseket leleplezze, vagy azoknak elejét vegye. Így 1753-ban panaszt emelt a királyi kancelláriánál a

magisztrátus ellen, mert az a különféle számadások ellenőrzését, a hátralékok behajtását elmulasztotta, s a számadásra kötelezett tisztviselőktől a számadásokat évről évre nem kérte be.⁸³ A communitas és a város polgársága 1767-ben újból panaszt emeltek a magisztrátus és az egyes tanácsnokok ellen. Emiatt a kamara a szokásos tisztújítás elhalasztásának elrendelését kérte a kancelláriától.⁸⁴

Ennyiben körvonalazhatók a választó polgárság teendői általában a tisztújításon kívül. A választó polgárság tagjai közül állandó hivatala tulajdonképp csak a külső tanács és a választó polgárság elnökeinek, a szószólónak volt. Ilyen minőségben a szószóló fizetést is kapott, 1743-ban pl. 50 Ft-ban, 1760-ban pedig 200 Ft-ban állapították meg évi javadalmazását.⁸⁵ A szószólónak egyébként a XVIII. században külön kancelláriája vagy rendszeres írásos hivatali ügyvitele nem volt, bár a szószóló a választó polgárság javaslatait, a polgárság kérelmeit és panaszait alkalomadtán írásban is a tanács elé terjesztette. Ebből magyarázható talán az az egyébként különös tény, hogy a budai választó polgárság működéséről külön iratsorozat nem maradt fenn. A választó polgárság üléseinek jegyzőkönyvei is csak 1792-től vannak meg. Magától értetődik, hogy egyéb városi iratokban a választó polgárság ténykedésének számos helyen nyoma maradt.

A választó polgárság hivatali működésének helye egyébként a városházának erre a célra kijelölt terme volt, ahová a szószóló a polgármester tudtával a választó polgárokat esetenként összehívta.⁸⁶ A választó polgárok egyébként fizetést nem kaptak, hanem bizonyos kedvezményekben részesültek, mentesültek a katonai beszállásolás és a katonai szolgáltatások alól.⁸⁷

A választó polgárság társadalmi és nemzetiségi összetétele

A választó polgárság társadalmi összetételéről a már ismertetett 1727. évi uralkodói rendelet után különösebb mondanivalónk nemigen lehet. Ezt az összetételt eleve meghatározta az, hogy a budai választó polgárság zömében minden céh három legidősebb mesteréből (fő- és helyettes atyamester és a legidősebb mester) állott. Ez a körülmény a tagsági helyeket kizárólag a céheket vezető patrícius rétegnek biztosította, s a választó polgárságban elsősorban a kézműves elem szerepét domborította ki. A kereskedők testületének, a szatócsok, vendéglősök, fakereskedők céhének vezetői képviselték a kereskedő elemet, ez azonban a kézműves céhek jóval nagyobb számánál fogva kisebbségben maradt. A négy külvárosi bíró és a nyolc külvárosi esküdt tagsága csak még jobban kiemelte a választó polgárság testületének patrícius jellegét. A választó polgárság magvát alkotó és a Bürgerschaftnál előbb megalakult külső tanács szintén a város legelőkelőbb polgáraiból állott. A külső tanács tagjai között pl. 1747-ben 14 kézművesmester, 1 téglágető-tulajdonos, 2 vendéglős, 1 gyógyszerész, 5 kereskedő volt, egy tagnak a foglalkozását nem tüntették fel. A szószóló Weiner Kristóf mészárosmester volt.

A külső tanács tagjai foglalkozás szerint 1762-ben pl. a következőképp oszlottak meg: 16 kézművesmester, 4 kereskedő, 2 foglalkozás nélküli, valószínűleg ingatlantulajdonos. Természetesen az itt szereplő kézművesmesterek több legényt foglalkoztató, gazdag, ingatlanal rendelkező mesterek voltak, a kereskedők pedig a kereskedőtestület leggazdagabb tagjai. A patrícius elemet elsősorban a kereskedők és a listában foglalkozás nélkül szereplő gazdag ingatlantulajdonosok képviselték, ezek között még nemesek is voltak. Az 1770. évi választásnál összeállított névsorban szereplő külső tanácsosok közül Simegh Antal és Lengyel Ignác Pest megyei ülnök volt nemes.⁸⁸ A választó polgárság tehát az előkelő, nem egy esetben nemesi rangra emelkedett polgári elem fóruma, ami a XVIII. századi Magyarország társadalmi viszonyai között nem szokatlan jelenség.

Nem ilyen egyszerű a feladatunk, ha a választó polgárság nemzeti-ségi összetételét vizsgáljuk meg. Budán a XVIII. században háromféle „nemzet” telepedett meg: a német, a magyar, a rác. Számarányban a német volt a legnagyobb. A német lakosság politikai, gazdasági és társadalmi súlya azonban — a Habsburgok németesítő politikája következtében — nagyobb volt annál, mint amennyire számarányából következtetni lehetett volna. A Rákóczi-szabadságharc elnyomása után a politikai körülmények is kedvezőek voltak ahhoz, hogy Buda német jellegű várossá legyen. A nem német lakosság közül elsősorban a rácok voltak jogfosztottak. A görög keleti és a katolikus rácok pl. 1727-ig városi polgárok sem lehettek, nemhogy a külső tanács vagy a választó polgárság tagjai közé kerülhettek volna.⁸⁹ A választó polgárság szervezetének 1727. évi szabályozása azonban adott némi lehetőséget arra, hogy a magyar és a szerb lakosság képviselői is a választó polgárság tagjai közé kerüljenek. A magyar szabók, a csizmadiák, a rác mészárosok vagy a rác szabók céhei három—három legidősebb mesterének személyében magyarok és rácok is tagjai lettek a választó polgárság testületének. A rác bírák és esküdtek révén a rácok szintén a választó polgárság tagjai lehettek.⁹⁰

Az 1723. és 1727. évi vizsgálat alkalmával a királyi biztosoknak is feltűnt, hogy Budán, Magyarország fővárosában, a magyarságnak milyen kicsiny a befolyása. Ezért elrendelték, hogy Budán a magisztrátus a magyar törvényeknek szerezzen érvényt, s a tanácsban megüresedő helyeket magyar jogban jártas emberekkel töltsse be, a magyar nyelv tanítása céljából magyarul és németül tudó tanítót alkalmazzon.⁹¹ Mindezeket a nyilvánvalóan a magyar lakosságból kiinduló követeléseket a német érzelmű budai magisztrátus a fenti rendeletek ellenére sem teljesítette. A budai „magyar nemzet” végül is 1752-ben a kamaránál panaszolta be a felsőbb rendeleteket semmibevevő magisztrátust. Panaszában nemcsak a magyar tanító, a magyar tisztviselők ügyét vetette fel, hanem szóba hozta azt is, hogy a magyar nyelvű lakosság panaszainak elintézéséhez magyar szószólóra volna szükség, mert nemegyszer előfordult az a rendkívül különös eset, hogy Magyarország fővárosában a

magyarok tolmács útján közölték kérelmüket a német szószólóval. A kamara teljesen indokoltnak találta a budai magyarok kérelmét és elrendelte, hogy a magisztrátus magyarul tudó tanítót, kancellistát alkalmazzon és a polgárság a legközelebbi tisztújításon magyar szószólót is válasszon. A budai magisztrátus — az utóbbi kivételével — teljesítette a kamarai rendeletben foglaltakat. A magyar szószóló állásának betöltését azonban, pénzhányra hivatkozva, egyelőre elodázta.⁹² A magyar szószóló megválasztására csak 1763-ban került sor. A budai tisztviselők fizetését ugyanis 1760-ban rendezték és a szószóló fizetését akkor évi 200 Ft-ra emelték fel.⁹³ A kamara a szószóló fizetésének 200 Ft-ra való felemelése után nem látta továbbra is indokoltnak, hogy magyar szószólót költségvetési fedezet hiánya miatt ne alkalmazzanak Budán. Ezért 1763-ban elrendelte, hogy az az évi tisztújításon német és magyar szószólót válasszanak és a 200 Ft fizetést a két szószóló között osszák meg. Így választották meg 1763-ban Tóth József csizmadia személyében az első magyar szószólót Budán.⁹⁴ Pest példája hatott Budára, mert ott már 1691 óta volt magyar szószóló.⁹⁵ A budai rácoknak a városi számadások ellenőrzésében való részvétele, a szerb szószóló kérdése is felmerült ebben az időben, szerb szószólói állás szervezésére azonban nincs adatunk.⁹⁶

A magyar szószóló hivatala nem sokáig állt fenn Budán. II. József 1781-ben költségvetési okok miatt csak egy szószóló választásához járult hozzá. A nemzetiségi probléma kiküszöbölése céljából pedig elrendelte, hogy szószólók nemzetiség és vallás szerint kétévenként váltsák egymást. Így próbálta a császár a szószólói tisztséghez a magyarok és a rácok jogát biztosítani.⁹⁷ A magyar szószóló állása egyébként a XVIII. század második felében Pesten is megszűnt. A magyar szószólói állás megszűnése után úgy Budán, mint Pesten megkívánták a szószólótól, hogy magyarul és németül is beszéljen.⁹⁸

A hatvanas polgárság

A választó polgárságnak 1727-ben királyi rendelettel megállapított szervezetét 1774. április 29-én kibocsátott újabb uralkodói rendelettel megváltoztatták. A szervezeti változás Szlávy Pál királyi biztos működésével kapcsolatos, akinek valószínűleg nem tetszett a budai választó polgárságnak a céh-hierarchián alapuló nehézkes szervezete. A több mint 50 budai céh 3—3 mesteréből, a 4 külvárosi bíróból és 8 esküdttől, azonkívül a 24 tagú külső tanácsból összetevődő választó polgárság ugyanis meglehetősen magas létszámú, többször a 200 tagot is meghaladó testületté fejlődött. A *communitas pl.* 1747-ben összesen 204 tagot számlált.⁹⁹ Nyilvánvaló, hogy a testület létszámát túl magasnak tartották, mert az 1774. április 29-i rendelet értelmében a 24 tagú külső tanács mellé csak egy 60 tagú testületet (*sexagintaviratus*) kellett létesíteni. A külső tanácsnak és a hatvanasoknak lett a feladatuk ezután a két szószóló és a városi tanács megválasztása. Az új szervezetű választó

polgárság 1775. április 28-án alakult meg.¹⁰⁰ A választást megörökítő tanácsi jegyzőkönyv szerint a tanács jelölését ellenvetés nélkül jóváhagyták, tehát a hatvanas polgárság összetételét lényegében a tanács határozta meg, mint ahogy a tanács 1776-ban a külső tanács és a hatvanas polgárság kiegészítésénél is ugyanilyen gyakorlatot követett. A külső tanácsnak 1776-ban halálózás révén megüresedett két helyét ugyanis a tanács kinevezéssel töltötte be.¹⁰¹ A szószólók és a külső tanács panaszt emeltek ez ellen. Arra hivatkoztak, hogy a Szlávy-féle királyi biztosi rendelet a külső tanács és a hatvanas polgárság kiegészítésénél kimondottan választást írt elő. A tanács meg is ígérte, hogy ezentúl az ilyen helyeket választás útján tölteti be. A tiltakozás eredményt is hozott: a két külső tanácsossá kinevezett hatvanas polgár helyébe 1776. április 27-én megválasztották az új hatvanas polgárokat.¹⁰²

A tanács és a választó polgárság eme összezapása újabb példa arra, milyen görcsösen ragaszkodott a tanács a hatalomhoz.

A választó polgárság szervezetében 1781-ben formális változás következett be. Az eddig is inkább névleg különálló külső tanácsot és a Bürgerschaftot (hatvanas polgárságot) királyi rendelet értelmében most már formailag is egységes, 84 tagú választó polgársággá egyesítették.¹⁰³ Ezzel tehát — kb. 76 éves fennállás után — megszűnt a külső tanács. A hatvanas polgárság megszervezése, a külső tanács és a hatvanas polgárság formai egyesítése lényegében nem érintette a választó polgárság teendőit és funkcióját.

A város önkormányzati életében, a választó polgárság működésében II. József kora hozott ideiglenesen újabb változásokat. Ezzel a kérdéssel azonban e tanulmány keretében nem foglalkozunk.

*

A török kiverésekor, 1686-ban úgyszólván teljesen elpusztult Budának az életet a fejlődés primitív fokozatairól kellett újból kezdenie. Ez a folyamat igen jól látható a polgárság önkormányzati életének alapvető testületénél, a választó polgárságnál. A polgárság (polgárjogú lakosság) kialakulásától kezdve, a külső tanács, majd a választó polgárság érett formájának kifejlődéséig Buda kb. ugyanazokon a fejlődési szakaszokon ment át, mint amelyeken a török uralom pusztításaitól megmenekült többi szabad királyi városok már néhány száz évvel ezelőtt keresztülmentek. Ez a folyamat — amint láttuk — nem volt mentes küzdelmektől és megrázkódtatásoktól. A fejlődésben jól megmutatkoztak a társadalmi változás feszítő erői, a polgárság különféle csoportjainak ellentétei. Budán a hatalmat egy patricius klikk ragadta magához, amely jó összeköttetései, s nem egy esetben a császári katonatisztekkel és tisztviselőkkel való rokoni kapcsolatai révén sokáig azt is meg tudta akadályozni, hogy a kornak megfelelő, feudális jellegű, szintén a legbefolyásosabb polgárokból álló önkormányzati testület kialakuljon. Ez a testület végül hatósági segédlettel alakult meg.

Említettük, hogy a választó polgárság működése egyes városokban igen változatos formákban mutatkozott meg. A budai fejlődés is meg-

lehetősen egyedi volt. A szomszédos Pest városában ilyen téren már más viszonyokat találunk. A pesti fejlődés több demokratikus vonást, több, a polgárság szélesebb rétegeiből jövő kezdeményezést mutat fel. Itt a választó polgárságnak nagyobb befolyása volt, mint Budán. Ezt példázza mindjárt az az érdekes tény is, hogy Pesten 1705-ben 24 tagú külső tanács alakult meg, holott akkor Pest Budánál jóval kisebb és jelentéktelenebb város volt. A külső tanácsot itt nem a magisztrátus nevezte ki, legalábbis erre utal az 1721. április 28-i tanácsi jegyzőkönyv, mely szerint a polgárság a tanács elé terjesztette a külső tanács névsorát megerősítés céljából. A külső tanács Pesten a szabályrendeletek, szerződések, adókvetések hitelesítése révén nagyobb hatáskörrel rendelkezett, mint Budán.

A külső tanács mellett a választó polgárság Pesten is igen nehezen alakult meg. A százas polgárság 1725-ben hallatott először magáról, de csak 1731 után állandósult. A százas polgárság nem alakult át a budaihoz hasonló, szigorúan a külvárosi hatósági szervezetre és a céhszervezetre épülő testületté. A tisztújításnál, legalábbis a tanácsnokok választásánál a választó polgárságnak nagyobb befolyása volt Pesten.

Pesten a tisztújítás demokratikusabb jellegű lefolyását 1751-ben — budai mintára — felsőbb helyről megváltoztatták. Ettől kezdve Pesten is a tanács jelölt, s a három jelölt közül választott a külső tanács és a százas polgárság.

Egyébként a XVIII. században Pesten szintén magisztrátusi teljhatalom volt. A választó polgárságnak határozati jogot itt sem adtak. Az alsóbb tisztségeket a tanács itt is kinevezés útján töltötte be. Azt sem lehet eldönteni, hogy a százas polgárságot a tanács nevezte-e ki, vagy a polgárság választotta. A magisztrátus önkénye mindenesetre nem nyilvánult meg olyan szélsőséges kilengésekben, mint Budán.¹⁰⁴

J E G Y Z E T E K

¹ *Csizmadia Andor*, A magyar városi jog. Kolozsvár 1941, 22–23.

² *Iványi Béla*, A városi polgárjog keletkezése és fejlődése figyelemmel Buda és Pest városokra. Bp. 1936, 28., 36. és *Molnár Erik*, A magyar társadalom története az Árpádoktól Mohácsig. Bp. 1949, 139.

³ *Csizmadia Andor* i. m. 22–23, 68.

⁴ *Osztelky Dénes*, A hazai polgárság társadalmi problémái a rendiség felbomlásakor. Bp. 1935, 51–52.

Felhő Ibolya, A szabad királyi városok és a magyar kamara a XVII. században. Levéltári Közlemények 1946, 216.

⁵ *Csizmadia Andor* i. m. 69. Budán és Pesten az 1840-es években az egykorú iratokban inkább a választó polgár, választó polgárság elnevezés használatos. E helyes nyelvújítási szót használok tanulmányomban a szóban forgó testület állandó megnevezésére.

⁶ A Budára vonatkozó várostörténeti irodalom a választó polgárság történetére elég sok adatot szolgáltat. Ezek az adatok azonban jórészt hibásak, főleg azok, amelyek *Schmall Lajos*. Adalékok Budapest székes főváros történetéhez (Bp. 1899) c. művében a 235–36. lapokon találhatóak. A hibás adatok jórészt e munkából kerültek egyéb történeti művekbe is. Ezzel szemben értékes és jó ada-

tokat tartalmaznak *Gárdonyi Albert* tanulmányai (Buda város közigazgatása és közgazdasági viszonyai a XVII. század végén. Századok 1916. és Budapest közállapotai a XVIII. század elején. Kny. a Városi Szemle XXXI. évf.-ből).

⁷ L. ezekre *Davori Relković Néda*, Buda város jogkönyve. Bp. 1905., 158., 167., *Salamon Ferenc*, Budapest története. Bp. 1885. II. köt. 400., 404., *Csizmadia Andor* i. m. 24—25. a centumviratusra *Jakab Elek*, Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez. Buda 1870, I. 280—285. Buda oklevele Kolozsvár részére a tisztújítás lefolyásáról. 1488. év.

⁸ *Gárdonyi Albert*, Buda város közigazgatása és közgazdasági viszonyai a XVII. század végén. Századok 1916, 481—486. (a továbbiakban: Buda város közigazgatása), *Kovács Lajos*, A kamarai adminisztráció és a budai polgárok 1694. évi vizsgálja. Budapest, 1940. Tanulmányok Budapest múltjából VIII. köt. 30., 34. 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1691. szept. 6., 1696. jan. 27., 1698. jan. 9. Budai tan. jegyzőkönyv. 1695. jan. 3.

⁹ *Gárdonyi Albert*, Buda város közigazgatása. 483., 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1691. aug. 14., 1693. jan. 12.

¹⁰ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1696. dec. 1.

¹¹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1696. márc. 10.

¹² 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1703. jan. 20.

¹³ *Gárdonyi Albert*, Buda város közigazgatása. 488.

¹⁴ *Pásztor Mihály*, Buda és Pest a törökuralom után. Bp. 1935, 178.

¹⁵ *Pásztor Mihály* i. m. 189—190. és 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Tanácsí jkv. 1705. ápr. 27.

¹⁶ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Tanácsí jkv. 1705. ápr. 21.

¹⁷ L. ezekre *Schmall Lajos* i. m. II. köt. Budai állapotok a múlt században c. tanulmányát, továbbá *Gárdonyi Albert*, Budapest közállapotai a XVIII. század elején (a továbbiakban: Budapest közállapotai). Városi Szemle XXXI. évf.

¹⁸ *Pásztor Mihály* i. m. 190.

¹⁹ *Pásztor Mihály* i. m. 200. és 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1709. máj. 3.

²⁰ Orsz. Ltár. Magyar kancellária. Litterae Camerae Hung. 1723. év 4. sz.

²¹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1711. jún. 9.

²² Orsz. Ltár. Magyar kanc. Litt. Cam. Hung. 1723. év 4. sz.

²³ L. a 21. sz. jegyzetet.

²⁴ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Miscellanea antiqua (Misc. ant.) 170. 1711. dec. 14.

²⁵ Az idézetre 1. *Gárdonyi Albert*, Budapest közállapotai. 16., a külvárosi ülnökökre 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1709. júl. 5., 1711. jan. 3., máj. 22., a bizottságokra Corr. mag. 1705. nov. 9., 1706. ápr. 30., máj. 27., 1710. jan. 24., 1710. ápr. 4. és 1708. Decreta.

²⁶ Orsz. Ltár. Magy. kanc. Litt. Cam. Hung. 1723. év 4. sz. 6. mell. 27.

²⁷ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Tanácsí jkv. 1707. ápr. 28., 1709. ápr. 29.

²⁸ Orsz. Ltár. Magy. kanc. Litt. Cam. Hung. 1724. év 11. sz. 3. lap. „Electio consulis, et Iudicis nonnunquam tumultuarie peracta sit, ita, ut eotum existens Selectus civium, qui pro libitu Magistratus modo in minori, modo majori numero convocari solebat, non per vota, sed caehatim imo et turmatim per acclamationem hunc vel illum elegerit.”

²⁹ *Pásztor Mihály* i. m. 178.

³⁰ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1705. ápr. 21., 1707. ápr. 27. és Orsz. Ltár. Magy. Kanc. Litt. Cam. Hung. 1723. év 4. sz. 11—12.

³¹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Tanácsí jkv. 1723. febr. 22.

³² 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Tanácsí jkv. 1715. ápr. 23.

³³ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1710. dec. 11.

³⁴ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Tanácsí jkv. 1717. ápr. 17., 21., Misc. ant. 80. 1715. máj. 1.

³⁵ *Gárdonyi Albert*, Budapest közállapotai. 4—9. és *Schmall Lajos* i. m. II. köt. 234—36.

- ³⁶ *Gárdonyi Albert*, Budapest közállapotai. 9.
³⁷ Orsz. Ltár. Magy. kanc. Litt. Cam. Hung. 1723. év 4. sz. (a polgárjegyzék a 6. sz. mellékleten.)
³⁸ Uo. 4–9.
³⁹ Uo. 80.
⁴⁰ Uo. 66.
⁴¹ Uo. 86.
⁴² Uo. 87.
⁴³ *Gárdonyi Albert*, Budapest közállapotai. 13–14.
⁴⁴ Orsz. Ltár. Magy. kanc. Litt. Cam. Hung. 1727. év 12. sz. 14.
⁴⁵ Uo. az 1727. július 9-i rendelet másolatban.
⁴⁶ Orsz. Ltár. Magy. kanc. Litt. Cam. Hung. 1727. év 12. sz. 83. skv. lapok.
⁴⁷ *Gárdonyi Albert*, Budapest közállapotai. 14–15.
⁴⁸ Uo. 5.
⁴⁹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta restaurationum magistratualium (Acta rest. mag.) 1747. máj. 26.
⁵⁰ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Tanácsi jkv. 1730. szept. 26., 27.
⁵¹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta rest. mag. 1747. máj. 26.
⁵² 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta rest. mag. 1749. máj. 31. és Tan. jkv. 1761. ápr. 24.
⁵³ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Liber instructionum. 12.
⁵⁴ *Csizmadia Andor* i. m. 25.
⁵⁵ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta rest. mag. 1747. máj. 26.
⁵⁶ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta rest. mag. 1747. máj. 26. és 1770. ápr. hó.
⁵⁷ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Tanácsi jkv. 1743. ápr. 24.
⁵⁸ *Gárdonyi Albert*, Pest hatósági szervezetének kialakulása a Szlávy-féle statutumig. Városi Szemle 1946. 364–375.
⁵⁹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta. rest. mag. 1749. máj. 31., 1763. febr. 23., 1765. ápr. 1.
⁶⁰ Orsz. Ltár. Magy. kanc. Litt. Cam. Hung. 1727. év 12. sz. az 1727. július 9. kir. biztosi rendelet.
⁶¹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Tanácsi jkv. 1730. okt. 30. és nov. 1.
⁶² Orsz. Ltár. Magy. kanc. Litt. Cam. Hung. 1736. év 3. sz.
⁶³ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta rest. mag. 1751. máj. 24., 1763. febr. 23., 1766. márc. 18. és a tanácsnokok királyi kinevezésére Orsz. Ltár. Magy. kanc. Litt. Cam. Hung. 1741. év 4. sz.
⁶⁴ L. a 63. sz. jegyzet alatt az acta rest. mag.-ból idézett aktákat.
⁶⁵ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Tanácsi jkv. 1730. szept. 26. és 1772. ápr. 21.
⁶⁶ *Gárdonyi Albert*, Budapest közállapotai. 14.
⁶⁷ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1713. ápr. 24., máj. 7., 1714. ápr. 29.
⁶⁸ Uo. Corr. mag. 1713. máj. 12. Decreta.
⁶⁹ L. erre a 67. és 68. sz. jegyzet alatt idézett aktákat, továbbá Budai tanácsi jkv. 1745. máj. 4., 1749. ápr. 28.
⁷⁰ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Tanácsi jkv. 1753. máj. 7., 1755. ápr. 26.
⁷¹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Cameralia ant. 59.
⁷² *Gárdonyi Albert*, Budapest közállapotai. 16.
⁷³ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 77. 1723. jan. 8. Kötelezvény.
⁷⁴ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Tanácsi jkv. 1743. jan. 7.
⁷⁵ Uo. 1773. szept. 6.
⁷⁶ Uo. 1741. febr. 17., 1770. máj. 11.
⁷⁷ Uo. 1768. ápr. 18., 26., 1773. júl. 9.
⁷⁸ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Liber instructionum. 12.
⁷⁹ *Gárdonyi Albert*, Budapest közállapotai. 11.
⁸⁰ Uo. 14–16.
⁸¹ *Schmall Lajos* i. m. II. köt. 244., *Gárdonyi Albert*, Budapest közállapotai. 24. és Orsz. Ltár. Magy. kanc. Litt. Cam. Hung. 1734. év 3. sz.

- ⁸² *Schmall Lajos* i. m. II. köt. 244–47.
- ⁸³ Orsz. Ltár. Magy. kanc. Litt. Cam. Hung. 1753. év 24. sz.
- ⁸⁴ Uo. 1766. év 31. sz.
- ⁸⁵ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Cameralia ant. 404.
- ⁸⁶ *Gárdonyi Albert*, Budapest közállapotai. 10.
- ⁸⁷ *Franz Schams*, Vollständige Beschreibung der königlich freyen Haupt Stadt Ofen. Buda 1822, 531.
- ⁸⁸ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta rest. mag. 1747. máj. 26., 1762. ápr. 24., 1776. nov. 23. és Budai tan. jkv. 1758. VI. 23., 1768. IV. 21.
- ⁸⁹ *Gárdonyi Albert*, Budapest közállapotai. 14–15.
- ⁹⁰ L. a 88. sz. jegyzet alatt felsorolt aktákat.
- ⁹¹ *Gárdonyi Albert*, Budapest közállapotai. 11. Idegen, elsősorban osztrák jogszabályok alkalmazására Budán főleg a kamarai adminisztráció korában került sor. A császári telekkönyveket pl. az alsó-ausztriai telekkönyvi rendtartás szerint szerkesztették, a bíraskodásban is kimutatható osztrák jogszabályok alkalmazása. Vö. *Kovács Lajos*, Telekkönyvi rendtartás Budán a kamarai adminisztráció idejében. Bp. 1938, 16. és *Gárdonyi Albert*, Buda város közigazgatása. 489. Egyébként 1711 után Vánossy Ferenc szindikust vádolta meg a polgárság azzal, hogy idegen törvényeket alkalmaz. *Gárdonyi Albert*, Budapest közállapotai. 7.
- ⁹² 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Cameralia ant. 170., Orsz. Ltár. Magy. kanc. Litt. Cam. Hung. 1753. év 25. sz.
- ⁹³ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Cameralia ant. 404.¹
- ⁹⁴ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta rest. mag. 1763. febr. 23. és *Schmall Lajos* i. m. II. köt. 266.
- ⁹⁵ *Schmall Lajos* i. m. I. köt. 141.
- ⁹⁶ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Cameralia ant. 170. A rácok kérelmét nem annyira nemzeti ségi, mint inkább hatalmi és vallási indokokból utasították el.
- ⁹⁷ Uo. 454.
- ⁹⁸ *Schmall Lajos* i. m. I. köt. 141., II. köt. 266.
- ⁹⁹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta rest. mag. 1747. máj. 26.
- ¹⁰⁰ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Tan. jkv. 1775. ápr. 28.
- ¹⁰¹ Uo. 1776. ápr. 18.
- ¹⁰² Uo. 1776. ápr. 22.
- ¹⁰³ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Cameralia ant. 430.
- ¹⁰⁴ A pesti viszonyokra lásd *Gárdonyi Albert*, Pest hatósági szervezetének kialakulása a Szlávy-féle statutumig c. már idézett tanulmányát és *Kovács Lajos*, Pest szabad királyi város vezetői (bírái és polgármesterei) 1687–1790-ig. Bp. 1944. Tanulmányok Budapest múltjából X. köt. 16–17, 26–27.

I. Nagy

DIE »GENANNTÉ BÜRIGERSCHAFT« OFENS IM 18. JAHRHUNDERT

Nach der türkischen Herrschaft mußte in Ofen das Leben in jeder Hinsicht neu begonnen und auch die Stadtbehörde, sowie das wichtigste Organ der Selbstverwaltung, nämlich die Körperschaft der „Genannten Bürgerschaft“ mußten neu ins Leben gerufen werden.

In den ungarischen Städten, vor allem aber in den königlichen Freistädten, welche den entwickeltesten Typus unter den Städten vertraten, war in jener Zeit die Ausübung der autonomen Rechte nicht der Gesamtbürgerschaft, sondern einer aus ihr durch Wahlen oder Ernennung zusammengestellten Körperschaft anvertraut, deren Name bald „Äußerer Rat“, bald „Großer Rat“, „Genannte Bürgerschaft“ usw. war. Diese Körperschaft wählte den Magistrat, nahm an der Kontrolle der Bewirtschaftung und den Beratungen über städtische Angelegenheiten teil.

Unter den ganz primitiven Verhältnissen unmittelbar nach der Türkenherrschaft findet man in Ofen noch keine solche Körperschaft. Gehemmt wurde

die Entwicklung einer Selbstverwaltung durch das Fehlen der städtischen Privilegien, sowie durch die bis 1705 über der Stadt waltende Oberhoheit der Wiener Kammer.

Erst 1705 entstand in Ofen eine dem ungarischen Staatsrecht entsprechende städtische behördliche Organisation und zur selben Zeit entstand auch nach dem Muster anderer Städte das Selbstverwaltungsorgan der Bürgerschaft in der Form eines 12 Mitglieder zählenden Äußeren Rates. Diese Körperschaft versah aber noch nicht in vollem Maß die Funktion der „Genannten Bürgerschaft“. So hatte sie u. a. bei den Beamtenneuwahlen kein Wort, ihre Tätigkeit beschränkte sich eher darauf, die Arbeit des Magistrats zu unterstützen und in den verschiedenen städtischen Ausschüssen mitzuarbeiten, und war also eine vom Magistrat abhängige, diesem Gehorsam schuldigende Körperschaft. All das bereitete aber den Boden für magistratische Willkür, ließ Mißbräuche in der Verwaltung und Wirtschaft, sowie die Anhäufung von Schulden zu.

Die Ursache der Mißbräuche war – wie es die 1722–24 zur Untersuchung der Übergriffe entsandte königliche Kommission ebenfalls bestätigte – das Fehlen einer entsprechenden autonomen Körperschaft. Die Kommissäre organisierten daher zur Ausübung der Autonomie, zur Kontrolle der Stadtwirtschaft in der Form der sog. „Hunderte“ die Körperschaft der „Genannten Bürgerschaft“. Diese Körperschaft der Hunderte, an deren Spitze der Vormund stand, setzte sich aus dem Äußeren Rat und den diesem zugeordneten hundert Bürgern zusammen.

Spätere Untersuchungen der oberen Behörden brachten in der 1723 festgesetzten Organisation der „Genannten Bürgerschaft“ Änderungen mit sich. Gemäß der königlichen Verordnung von 1727 war dem Äußeren Rat nicht eine aus den „Hundertern“ bestehende Körperschaft beizuordnen, sondern eine aus Richtern und Geschworenen der Vorstädte, und den drei ältesten Meistern einer jeden Zunft bestehende „Bürgerschaft“. Der äußere Rat und die Bürgerschaft bildeten gemeinsam die sog. „selecta communitas“ oder „electa communitas“, d. h. die „Genannte Bürgerschaft“.

Die 1727 ins Leben gerufene Körperschaft der „Genannten Bürgerschaft“ konnte die autonomen Stadtrechte bereits mit größerer Wirksamkeit ausüben. Ihre hauptsächlichste Aufgabe war die Beamtenneuwahl. Dabei hatte sie in Fragen der Kandidierung ungemein viel Kontroversen mit dem Magistrat. Der Magistrat sicherte sich auch zumeist das Recht der Kandidierung, was letzten Endes den Einfluß der „Genannten Bürgerschaft“ in öffentlichen Angelegenheiten erheblich schmälerte.

Die wichtigste Aufgabe der „Genannten Bürgerschaft“ war neben der Beamtenneuwahl die Beaufsichtigung der Stadtwirtschaft und die Mitarbeit in der Ausschreibung der Steuern und in den städtischen Ausschüssen. Die erhöhte Kontrolle der Stadtwirtschaft ermöglichte es, in den 1730-er Jahren die Mißbräuche des Magistrats zu enthüllen und weiteren Veruntreuungen vorzubeugen.

Diese autonome Körperschaft Ofens war nicht dazu geeignet, die Interessen der Gesamtbürgerschaft, die Bestrebungen der Einwohnerschaft zu vertreten. Der Kern der Körperschaft, der äußere Rat, wurde vom inneren Rat ernannt, während die Mitglieder der sog. „Bürgerschaft“ sich automatisch aus den Richtern, Geschworenen der Vorstädte und den ältesten Zunftmeistern ergaben. Die Bürger der Stadt hatten also sozusagen überhaupt keinen Einfluß auf die Zusammensetzung der Körperschaft bzw. auf die Wahl ihrer Mitglieder.

1775 erfuhr die Organisation der „Genannten Bürgerschaft“ eine Änderung geringerer Bedeutung. Im Sinne einer königlichen Verordnung wurde dem aus 24 Gliedern bestehenden äußeren Rat eine Körperschaft mit sechzig Mann beigeordnet, somit die Mitgliederzahl der „Genannten Bürgerschaft“ auf 84 herabgesetzt.

1781 ließ Kaiser Joseph II. den bis dahin ohnehin nur dem Namen nach selbständigen äußeren Rat und die „Bürgerschaft der Sechziger“ zu einer einzigen Körperschaft vereinigen.

RÓZSA MIKLÓS

A budapesti cukrászipar fejlődése

I.

A cukrászipar anyagoknak emberi szükségletek kielégítése érdekében történő feldolgozásával és átalakításával foglalkozó az az áruteremelő tevékenység, amely a fejlődés jelenlegi szakában négy termelési ágra : a cukorkakészítésre, a kakaó- és csokoládékészítésre, édes lisztes termékek készítésére és a fagyaltkészítésre osztható. A kakaó- és csokoládékészítés csak később lett a cukrászipar egyik tevékenységi ága.

A cukrászipar mint kevésbé fontosnak megítélt élelmezési ipar történetének vizsgálata hazánkban eddig háttérbe szorult. Ugyanakkor a cukrászipar története több művelődéstörténeti kérdést is feltár. Valamely város cukrászipara fejlődésének vizsgálata pedig hozzásegít várostörténeti, helytörténeti kérdések tisztázásához, a város társadalmi élete bizonyos megnyilatkozási formáinak megismeréséhez.

Az általános magyar ipartörténeti munkák sok más iparral együtt a cukrásziparról nem szólnak, a cukrászipari szakfolyóiratokban található, s inkább csak egy-egy részletkérdéssel, gyakran csak egy-egy cukrásziparos működésével foglalkozó cikkek pedig nem tudományos igényűek.¹

E tanulmány célja egyrészt az, hogy módszeresen egybefoglalja a budapesti cukrászipar történetére vonatkozó eddigi ismereteket, s ezen belül megadja a szükséges kutatást megjelölő iránymutatásokat is, amivel a részlettanulmányokhoz kíván utat nyitni, másrészt az, hogy rámutasson arra, hogy az ipar készítményei jellegzetes fogyasztási helyének, a cukrászdának milyen szerepe volt a város társadalmi életében.²

A budapesti cukrászipar kialakulását az ipar országos fejlődésének tükrében vizsgáljuk, s háttérként felvázoljuk az európai fejlődés lényeges mozzanatait.³

II.

Európában a cukrot a késő középkorban kezdték használni, s azt a cukornád szárában levő lé kisajtolása és annak tisztítása útján nyerték.

Európában, közelebbről Spanyolországban és Sziciliában az arabok a X—XI. sz.-ban honosították meg a cukornád termelését. Közép- és Észak-Európában a keresztes hadak ismertették meg a cukrot. A cukor

beszerzésével járó nehézségek, s a rendelkezésre álló, aránylag csekély mennyiség a középkorban igen drágává teszik, olyannyira, hogy ételként inkább csak a fejedelmi udvarokban használják.

A cukornak kezdeti felhasználásáról szóló adatok egyúttal a mai cukrászat előzményeire vonatkozó első adatok.

A fejedelmi udvarokon kívül étkezés céljára elsősorban a gyógyszerészek használták fel a cukrot, akik gyümölcsök és gyümölcsízek alkalmazásával ízletes, édes csemegéket készítettek, és így a kor „cukrász”-ai is voltak.

Van azonban adatunk, amely szerint már a XV. sz.-ban készítettek édességeket sütők is. Az ilyen termékeket előállító pékek, mint amilyenek a bécsi olasz pékek (Walichpekchen), akik finom mandulás és cukros süteményeket készítettek,⁴ a mai cukrászoknak középkori előfutárai.

Magyarországon a cukor a XIV. sz.-ban jelenik meg, amikor olasz kereskedők gyakrabban keresték fel hazánkat.⁵ A XIV. sz.-ban élénk kereskedelmet lebonyolító Buda városában a cukor és cukorliszt már szerepel a kereskedők árui között. Az eladási feltételeket szabályozó Budai Jogkönyv (104. §-ában) a cukrot a fűszerek között sorolja fel.⁶

A Jogkönyvbe felvett rendelkezések összeírása nem egy időben történt. Mollay Károly a Budai Jogkönyvre vonatkozó legújabb vizsgálatai eredményét összefoglaló tanulmányában a jogkönyv szerkesztésének idejét 1403—1439 közé teszi azzal, hogy a szerkesztés időrendjét szerinte a további kutatásnak kell megállapítania. Korábbi megállapítások szerint a munka 162. §-áig terjedő részének befejezése 1413-ra esik, másik része pedig 1421-re.⁷ A cukor forgalmára vonatkozó szabályozás Budán eszerint még 1439 előtt, de lehet, hogy még 1413 előtt bekezdetkezett, tehát nyugodtan állíthatjuk, hogy Budán a cukor — a legkedvezőtlenebb számítás szerint is — már a XIV—XV. sz. fordulóján megjelent a piacon.

A cukor első hazai felhasználására vonatkozó biztos adat 1419-ből ered. Pozsony város számadásaiban található konyhaszámlában azok között az élelmiszerek között szerepel a cukor, amelyeket Zsigmond királynak és kíséretének megvendégelésekor használtak.⁸

Ez az adat nem tudósít azonban arról, hogy a felhasználás milyen formában történt, és hogy az elkészítéssel kik foglalkoztak? A szakácsok-e — ami valószínű —, vagy más, kifejezetten ezzel foglalkozók, s hogy ezek külföldiek voltak-e, ha igen, mely országból valók? Többet mondanak már a rendelkezésre álló adatok közül időrendben a következők.

Mátyásnak nápolyi Beatrix-szal 1476-ban történt házasságkötésekor Budán folyt lakodalmáról jegyezték fel, hogy a hetedik fogás pörkölt cukorból készült kert volt, amelynek kerítésén madarak ültek, középen aranyozott mirtuszfa állott, s ezen akkora cukorból való körték és édességek csüngtek, mint egy kókuszdió.⁹ A lakodalmat követő Újév napján

rendezett királyi ebéd nyolcadik fogása mandulatejből és cukorból készült fehér és barna sakktabla volt.¹⁰

Mint látjuk, a felhasználás már a késő középkorban nemcsak ételkészítés formájában történt, hanem díszítés céljára, figurális alkotásoknak cukorból való előállításával is.

Azok, akik a cukrot a XV. sz. végén ily célra használták, már ismertek. Mátyás korában nem a szakácsok készítették a cukros ételeket, hanem gyógyszerekkel üzérkedő olaszok, akik Beatrix királynéval jöttek.¹¹

II. Ulászló udvara számára az édességeket Engerhardt budai patikustól szerezték be, aki az akkori gyógyszerészetnek megfelelően a gyógyszereken kívül édes italokat, cukros csemegéket (confect) is készített.¹²

Az a tény, hogy az édességkészítés a XV—XVII. sz.-ban a gyógyszerészetnek egyik lényeges része volt, azt eredményezte, hogy abban az időben a gyógyszertárak olyanféle szerepet is töltöttek be Magyarországon, mint a mai cukrászdák.¹³

Olasz hatásra — bár közvetve — ismerték meg nálunk a középkor végén a cukros sült tésztát is, amely a bécsi olasz pékek (Walichpekchen) tevékenysége nyomán mint mandulás és cukros sütemény jelent meg Pozsonyban.¹⁴

III.

Az édességkészítő tevékenység a XVI. sz.-ban fejlődésnek indult. A fejlődést előmozdító egyik tényező az, hogy a cukor már nagy mennyiségben, s ezért olcsóbb áron állott rendelkezésre. Az eddig főként keletről érkezett cukor helyett ugyanis — Amerika felfedezése után — az ott telepített cukornádültetvényeknek köszönhetően a spanyolok és portugálok mind nagyobb mennyiségű cukrot hoztak Európába. A mind jobban terjedő fényűzés és a finomabb cukorkák iránti fokozódó igényesség a XVI. sz.-ban cukorfinomítók alapítására vezetett.¹⁵

A fejlődést előmozdító másik tényező a csokoládé megismerése volt. A csokoládé a kakaófa terméséből, a kakaóbabból nyert terméknek cukorral való keveréséből származó táplálék és egyben élvezeti cikk. A kakaóbab feldolgozásának és felhasználásának módját a spanyolok Mexikónak Cortez által 1519-ben történt felfedezése után sajátították el. A kakaóbabból készült és italként élvezhető masszát minden valószínűség szerint 1520-ban Cortez hozta magával Spanyolországba, ahonnan általában a XVI. és XVII. sz. fordulóján terjedt tovább Franciaországba és Olaszországba.

Hollandiába, Angliába, Svájcba és Németországba legkésőbb 1610 és 1640 között jutott el a csokoládé. Kezdetben, tehát a XVII. sz. elején éppúgy, mint a XV. sz.-ban a cukrot, a gyógyszerek között, a patikában találjuk, a XVII. sz. közepétől kezdve a nagy városokban csokoládéivók nyíltak, a XVIII. sz. elejétől kezdve pedig a fűszerkereskedők is árusították.

A csokoládékészítés az idők folyamán iparrá alakult, amely a kakaóbab feldolgozásában ugyanazt a módszert alkalmazta — még a XIX. sz. első évtizedében is —, mint amelyet az ősi mexikói csokoládékészítők.

A csokoládé kezdetben Európában is csak folyékony állapotban, italként volt ismeretes, a XVIII. sz.-ban azonban már étkezés céljára szolgáló csokoládét is készítettek.

A kezdetben kizárólag kézi erővel való feldolgozási módot a XVIII. sz. közepétől kezdve már a gépi feldolgozás váltotta fel, a XIX. sz. elején pedig sor került gőzerő alkalmazására, ami a gyáripár kialakulását gyorsította.

A XVI. és XVII. sz.-ban a cukrászat fejlesztői általában a főúri és a fejedelmi udvarok szakácsai voltak, akik cukor és később csokoládé felhasználásával ételeket és csemegéket készítettek.¹⁶ Ezért a cukrászat történetének írói arra a megállapításra jutottak, hogy mindannak gyökerei, amit ma cukrászatnak tekintünk, a fejedelmi és főúri konyhák ily irányú tevékenységéig nyúlnak vissza.

Amikor a cukor felhasználásával kezdetben foglalkozók általában olyan készítményeket állítottak elő, amelyeknek a cukor a túlnyomó anyaga, akkor még nem igen került sor a cukornak a liszt felhasználásával készült tésztákba vegyítésére, tehát a sült cukros tészta készítésére.

A sült cukros termékek készítésével nem azok a cukrászelődök foglalkoztak, mint akik az eddig ismert tevékenységet kifejtették. Ennek a tevékenységnek a folytatására az ipari munkamegosztás törvényszerű következményeként a sütő-kézművességnek és a szakács-tevékenységnek ágakra szakadása folytán új kézműveságak fejlődtek ki. Így vált ki a kenyérsütő-tevékenységből a XVI. sz.-ban is már virágzó kalácsütés (Kichelbäckerei), ilyenek a pástétomsütők és pástétomfőzők (Pastetenköche), akik — mint Christoph Weigl korabeli ipartörténeti munkájában írja — tojás, liszt, só, fűszerek, zsír, tej és vaj felhasználásával állítják elő a konyhai szakácskészítményekkel rokon tésztákat, tortákat, fánkokat, kalácsokat és ehhez hasonlókat. Ilyenek a cukrossüteménysütők (Zuckerbäcker), akik spanyol, svéd, angol és ulmi kenyeret, cukros pereceket, ánizskenyeret, egyéb különböző cukros kenyeret, bisquitet, mandulás kalácsot, különböző marcipánokat, színezett mandulás tésztából való állatkákat sütnek, tortákat készítenek, gyümölcsöt tesznek el, gyümölcsleveket főznek.¹⁷

A cukorral mint alapanyaggal dolgozó cukrászelődöknek a cukros sült készítmények előállításától való különbségét — Nyugaton — elnevezésük is mutatja. Eszerint a cukorral mint túlnyomó alapanyaggal készülő termékek előállítását a német Conditor-nak, a francia confiseur-nak, a cukrot a tésztasütés során felhasználó kézművest pedig a német Zuckerbäckernek, a francia pedig pâtissier-nek nevezi.

Egyes iparoknak több iparra szakadásával egyidejűleg az egyes iparosok készítenek oly termékeket is, amelyeknek készítése kezdetben egy másik, de rokon ipar tevékenységi körébe tartozott. Így a cukros-

süteménysütők (Zuckerbäcker) gyümölcsök befőzésével, állandósításával, confectek készítésével is kezdenek foglalkozni, holott ezeket kezdetben „Conditor”-ok készítették, a cukrossütők pedig torták sütésével, holott ez utóbbi eredetileg a pástétomfőzők tevékenységi körébe tartozott.

A cukrászipari készítmények köre a XVII. sz.-ban egy új termékkel bővült. Ez a fagyasztás útján előállításra kerülő készítmény a fagyalt. Feltalálója a feljegyzések szerint Procopio Culbelli nevű olasz.¹⁸

A XVIII. sz. végén az európai cukrászipar fejlődésében nagy jelentőségű esemény következik be.

Allmann azt írja, hogy 1780-ban olasz édességkészítők a Berninahágón¹⁹ keresztül Svájcba és Németországba vitték áruikat. Nem sikerült tisztázni azt, hogy ezek valóban olaszok voltak-e, illetve itáliai olaszok voltak-e? Ugyanis Észak-Olaszországban számos svájci is foglalkozott édességkészítéssel, akik a XVIII. sz. végén szétrajzottak egész Észak-, Közép- és Kelet-Európában. E svájciak általában graubündeniek voltak.

Graubünden²⁰ területe az újkor elején a Habsburg-ellenes politikát folytató Franciaország és a vele szövetséges Velence ellenfeleinek — egyrészt az osztrák Habsburgok, másrészt a spanyol Habsburgok hatalmi érdekelttségének — ütközőpontjává vált. A hatalmi versengés sűrű harcok színhelyévé változtatta Graubünden földjét, ahonnan a XVII. sz.-ban a lakosság egy része a határokon túli kenyérkereset után indult. Erre lehetőség elsősorban a baráti velencei köztársaságban adódott. Előbb és túlnyomórészt az engadini völgy, később más völgyek falvainak lakói is kivándoroltak Velencébe, ahol közülük sokan a pástétom- és cukrossütő, valamint édesital-készítő iparban tevékenykedtek. A svájciak lettek Velence első kávéfőzői és legjobb pástétom- és cukrossütői. Velence azonban 1766-ban politikai okokból kiutasította a területén működő graubündenieket. A kiutasított 203 cukrossütő kénytelen volt másutt keresni boldogulását, mert hazájuk szegénysége kivándorlásra kényszerítette őket.²¹

A kivándorló graubündeni, elsősorban engadini édességkészítők lendítették fel az Alpokon túli Európában az édességkészítést. Az engadiniak még évtizedek múlva is szívesen választották foglalkozásul a cukrászatot. A fiak és unokatestvérek, akik az Inn- és a Rajnavidék völgyeinek falvaiban állattenyésztéssel foglalkozva nőttek fel, elindulnak külföldön dolgozó atyáikhoz, nagybátyjaikhoz, hogy az édességkészítés művészetét megtanulják, majd az utódoknak tovább adják. Az Európa különböző országaiban dolgozó kivándorolt engadini cukrossütőkben tudatosan él, hogy miként lettek közülük oly sokan az európai országutak vándorai és az európai városok édességkészítő iparának hazájuktól elszakadt fejlesztői, sok helyen megalapítói.²²

A XVIII. sz. közepére esik iparunk alapanyaga : a cukor előállítása tekintetében beállott változást lehetővé tevő felfedezés, amelyre a nád-cukornak aránylag még mindig magas beszerzési ára serkentett. A fel-

fedezés eredménye az édességek előállításánál azonban csak a XIX. sz. első felében jelentkezett.

A cukor magas ára oly tényező volt, amely a felhasználásával készülő termékek fogyasztását és szélesebb körben való elterjedését Európában a XVIII. sz.-ban változatlanul hátráltatta. Ezt felismerve mondta Markgraff András Zsigmond gyógyszerész (*1709, † 1782), hogy „a szegény földműves a drága cukor vagy silány szörp helyett a mi növényi cukrunkat használhatná, amennyiben bizonyos gépek segítségével a nedvet kipréselné, s valamennyire tisztítaná”.²³

Markgraff azonban nemcsak felismerte az olcsóbb cukor szükségességét, hanem kísérleteivel be is bizonyította, hogy ilyen a fehér répa, a Beta vulgaris feldolgozásával elő is lehet állítani. Felfedezése után több mint harminc év telt el, amíg 1798-ban Achard Ferenc (*1753, † 1821) a sziléziai Steinau melletti Cunernban megindította répacukorgyárát, amelyet 1802-ben tapasztalatainak megfelelően átalakított és kibővített.

A fokozatosan terjedő répacukor és a behozott nádcukor versenye természetesen nem hagyta érintetlenül az édességkészítő ipar fejlődését. Döntő változás akkor következett be, amikor a versenyből a répacukor került ki győztesen. Ettől kezdve az édességkészítők alapanyaga tekintetében a nádcukor helyét mindinkább a répacukor foglalta el, ami a cukrászat fejlődésének gyorsulását eredményezte.

IV.

A magyarországi cukrászipar a XVI. sz. közepétől a török megszállás hatása alatt fejlődik. A török megszállás megakadályozta a magyarországi cukrostermék-készítés eddigi fejlődésének folyamatát is, de ugyanakkor fejlesztő, új hatást is jelentett.

A megszálló csapatok körében jelentkező igények és szükségletek kielégítésére már kezdetben jöttek — főként a nagyobb városokba — török sütők, török édességkészítők, szörpösök.²⁴ Ezek árujukat a keleti arculatot nyert utcán sűrűn elhelyezett árusítóbódékbán — ezek egyúttal műhelyek is voltak — és az élelmiszerpiacokon (csarsu) árusították.²⁵ A török édességkészítők gazdag változatban készült cukros-süteményeket, cukorkákat árusítottak.²⁶ Az édes italokat cukorból és illatosított narancs-, citrom- és egyéb gyümölcsleiből készítették és jegelve fogyasztották (sörbet), vagy mazsolával, más aszalt gyümölcsből főtt meleg italként (pekmez) itták.²⁷

Mindezek a készítmények idővel ismeretessé váltak a törökök között lakó, de a hódoltsági területeken kívül élő magyarok körében is, és — később érvényesülő tényeken kívül — ezek is hatottak cukros ételeink, italaink előállítására.²⁸

Magyarországnak a török által meg nem szállott részén azonban az édességkészítő tevékenység a XVI. sz.-ban abban a mederben lendül fejlődésnek, amelyben a középkor végén, a század elején elindult. A kor

„cukrász”-ai közt éppúgy szerepelnek a gyógyszerészek, mint korábban.²⁹ A városoktól távoli birtokaikon élő nemesek és főnemesek viszont nehezen jutottak hozzá készítményeikhez. Ez arra vezetett, hogy a szakácsok kezdtek foglalkozni édességek készítésével is. E tény alapján egyes írók a magyar cukrászat bölcsőjét a magyar konyhaművészetben keresik.³⁰

A cukornak a XVI—XVII. sz.-i magyar konyhában való térhódítását azonban lassítja az, hogy beszerzési ára még mindig nagyon magas. Ára általában azonos a borséval, viszont majdnem ötszöröse, másutt tízszerese a rizsnek.³¹ Beszerzési helye általában Bécs és Velence. Bethlen Gábor fejedelem részére azonban Danzigban, Konstantinápolyban és Nándorfehérváron is vásároltak cukrot.³²

A magas ár és nehéz beszerzés ellenére a cukor — vagy mint akkor nevezték: a nádméz — lassú, de folyamatos terjedése a cukros termékek választékának növekedését eredményezte. Az erdélyi fejedelem ismeretlen szerzőtől származó XVI. sz.-i (egyébként a legrégebb ismert magyar) szakácskönyvében 13 féle fánk, 2 rétes, 20 tojasos, tejszes, túros étel, 14 torta, 7 kása és több gyümölcsféléből készült confect szerepel.³³

Édességkészítéshez is értő szakácsok azonban feltehetően kis számban voltak, amint ez Esterházy Pálnak 1684. október 6-án feleségéhez írt leveléből kiténik. E levélben az otthonától távol levő főúr különös örömmel értesíti feleségét arról, hogy olyan szakácsot fogadott, „aki finom és czukkerpakker is. Francia ember ugyan, de németül is tud”.

A XVII. és XVIII. sz.-ban mindjobban elterjedtek a cukorból készült figurális díszek, s a XVIII. sz.-ban mintegy hozzátartoznak az ünnepi asztalhoz — különösen, illetve elsődlegesen főúri körökben. Az ilyen irányú szokás annyira elterjedt, hogy készítésük jövedelmező volt nemcsak a cukrossütőknek, hanem szobrásznak is, amint erre Messerschmied pozsonyi szobrász tevékenységéből következtethetünk, aki ünnepélyes alkalmakra cukorból „asztaldíszítvények”-et készített.³⁴

A XVII. sz.-ban polgárságunk is egyre fokozódó mértékben fogyasztott cukrászati jellegű készítményeket, confecteket, amint ez Lőcse város tanácsának egyik szabályzatából megállapítható. Amikor a családi események, keresztelő, eljegyzés, esküvő alkalmával szokásos lakomák méreteiknél fogva már — az egyes polgárok tehetségét is meghaladó — pénzpocsékolássá fajultak, akkor pl. Lőcse város tanácsa 1698-ban a lakomák szabályozása iránt úgy intézkedett — többek között —, hogy a szokásos confecteknek az ünnepi lakomák végéről el kell maradniuk.³⁵

Az édességnek és a gyümölcsök felhasználásával készülő édes csemegének a polgárság körében való nagyobb mértékű fogyasztását kell megállapítanunk Schirmer János XVII. sz.-i kassai kereskedő üzleti könyvéből is. Az ebből kitűnő adatok azt igazolják, hogy az édességek a városi polgárság körében mindjobban terjednek.³⁶

V.

1686-ban az európai népek összefogásának eredményeképpen felszabadul Buda, áttört „az iszlám erős védőgátja”, s megindult a török uralomnak a Duna—Száva vonaltól délre való visszaszorítása.

A török kiűzése után, habár a magyarság elnyomásának jegyében, és a nagybirtok megerősítésével a gyarmatosítás célkitűzései szerint, de kétségtelen, hogy hazánk művelődési viszonyai mind erősebben igazodnak újból a nyugati kultúrához és civilizációhoz, ami a mindennapi életben is érezte hatását, mégpedig a XVIII. sz. folyamán egyre fokozódó erősséggel. Ez megéreződik az öltözködésen, építkezésen, szokásokban, étkezésben egyaránt.

A töröknek hazánkból való kiűzése azonban nem jelentette nyom nélküli eltűnését. A hódoltsági időben török uralom alá került balkáni népek, szerbek, bosnyákok, hercegovinaiak, albánok, bolgárok belesodródtak a török áradatba, s ezzel együtt részben törökké válva, részben rabszolgaként elkerültek hazánk földjére is, és elhozták magukkal saját szokásaikat, ételeiket, majd a török kiverése után igen kis számban, szétszórta itt maradvá fenntartói voltak az ezek iránti igényeknek. A török hatás alá került balkáni eredetű bevándorlók száma szaporodott a még török fennhatóság alatt maradó országokból észak felé csoportosan menekülőkkel és az átszivárgókkal. Így számottevő települések keletkeztek, és a jövevények a városokban zártan telepedtek meg (pesti déli Alvég, Tabán, Szentendre). A lassan kialakuló kereskedelmi élet és a kereskedelemmel összefüggő áruszállító közlekedés, főként dunai hajózás részeseiként az országban mozogva magukkal hozták Keletet, annak szokásait, ezzel együtt balkáni keverék jellegű ételeiket s ezeken belül édességeiket.

A bevándorlók és átutazók a XVIII. sz. kezdetétől fogva elsősorban a kávé élvezetének s ennek során a fogyasztással összefüggő életformának terjesztőivé váltak. Megnyílnak az első kávéházak, amelyek keleties jelleget viselnek magukon.³⁷ E kávéházakban azonban nemcsak kávé lehetett kapni, hanem egyéb keleti-balkáni édességet, amelyek a Balkán-félszigetről idevándorolt és török hatást magukba szívott népeknek náluk uralkodó életformái folytán, e népek ottmaradt testvéreivel fenntartott kereskedelmi-közlekedési kapcsolatai révén itt nálunk is szélesebb körben válnak ismeretessé, és amelyeket mind a kávéházakban, mind vándorolva, járva-keelve árusító cukorsütők, a baljadsik és a sörbetes-fagylaltos dondurmagsdik árusítottak. Öneik köszönhetjük édességeink jellegének főképp a XVII. sz. vége és a XVIII. sz. elejére visszavetítendő, de már mind halványabb keleti, török-balkáni színezetét.

A török alól felszabadult Magyarország nyugati szemmel nézve éppen olyan egzotikus gyarmat volt, mint az újonnan felfedezett tengerentúli országok. A külföldről induló telepesek a jobb megélhetés reményében érkeznek és alapítják új otthonaikat. Átlépi az ország határát a különböző vándorművesek, vándoriparosok is. Velük érkeznek az

észak-olasz alpesi hegyvidékről való cukorfőzők, fagyaltosok, mandula- és egyéb gyümölcscukrozók, perecsek és befőtt-főzők. Ezek közül egyesek megtelepednek városainkban, ahol áruikat a balkáni eredetű édességárusokkal elvegyülve főképp a mindinkább terjedő kávéházakban árúsítják; a kávéházak egyúttal édességboltok is, ahol a jegelt és fagyasztott hűsítő italok: aranciata (narancslé), citronata (citromlé) is fogyasztható. Megjelenésük és működésük adta cukrászatunk előzményeinek a déli, olasz jelleget, s ezzel elhomályosult az édességkészítésre és fogyasztásra érvényesült keleties hatás.³⁸

A XVII. sz. végén, a XVIII. sz. elején lesz ismeretes hazánkban a csokoládé. Az első magyar nyelvű szöveg, amelyben előfordul, Apor Péter 1736-ból való *Metamorphosisa*.³⁹ Ebben Apor a „csokolátá”-t olyanként említi, melynek korábban Erdélyben „híre sem vala”.⁴⁰ Pesten azonban ismerték a csokoládét már két évvel korábban is, amikor Francesco Bellieno-t mint „chocolati macher”-t felveszik a polgárok közé.

Amikor a magyarországi élet a XVIII. sz. folyamán mindinkább hozzáidomul a nyugati életformákhoz, s részben az onnan érkezett új lakosság, másrészt a nyugati szokások megismerése itthon az ily irányú igények támasztását eredményezi, az édességkészítők között, új színfoltként elvéve — elsősorban a városokban — megjelenik egy-egy német cukorsüteményes (Zuckerbäcker) is.

A cukorsüteményesek száma a többi iparosokéhoz viszonyítva egy-egy városban belül igen alacsony. 1715-ben sem Budán, sem Pesten nem volt egyetlen cukorsüteményes sem.⁴¹

A lassan életnek lendülő két Duna-parti város az ekkor még inkább élvezeti cikknek számító édességek készítői előtt szívesen kitérta kapuit. A török kiűzése utáni Pest cukrászaira vonatkozó legkorábbi adatunk az eddigi kutatás szerint 1735-ből való. Ekkor egy cukrász működött Pesten: Peyer Jusztina.⁴²

A polgárjogot nyert budai lakosok között azonban már korán szerepel cukorsüteményes, ami arra enged következtetni, hogy a jövevény nemcsak vándoriparosként, hanem — nyilván abban a meggyőződésben, hogy készítményei a város lakossága körében keresletnek fognak örvendeni — huzamosabb megtelepedési szándékkal érkezett, s ezért biztosítani kívánta magának az őt befogadó város teljes jogú polgárát megillető előnyöket.

Az első cukorsüteményes, akit a budai városi hatóság a polgárok névjegyzékébe felvett, a pfalzi Trier melletti Waldsaxenban született Hossmann Károly volt, aki 1718-ban nyerte el a polgárjogot.

Pest városa 1743-ban ad első alkalommal cukorsüteményesnek polgárjogot, mégpedig a felső-ausztriai Brechtholz-i származásának jelölt Starckmann Jakabnak.

Utánuk, egymást követően más cukorsüteményesek is kaptak polgárjogot mindkét városban (l. a Függelék), ami amellet szől, hogy készítményeik iránt, ha kisebb mértékben is, de volt kereslet a

város lakossága körében. A cukorsüteményesek szám szerinti szaporodásáról azonban csak a XVIII. sz. végén beszélhetünk. Pesten 1771-ben még csak egy, 1776-ban és 1781-ben három cukorsüteményes működött.⁴³ Számuk jelentőségének felmérésénél figyelembe kell venni Pest akkori, mintegy 17 558 főnyi lélekszámát.⁴⁴ A pesti cukrossütők azonban egy évtized alatt megkétszereződtek, mert 1792-ben már heten voltak.⁴⁵ (A lakosság száma 1799-ben 29 870).

A XVIII. sz. végi pesti cukorsüteményesek név szerinti felsorolását megtaláljuk egy 1797—98. évi adóösszeírásban,⁴⁶ mely az adózókat foglalkozásonkénti csoportosításban sorolja fel. A „Zuckerb[ecker] u[nd] Mandol[etti]b[ecker]” csoportjában tízen adóztak. Név szerint Varina János, Agora Konstantín, Schwartz Antal, Culmann Fülöp, Wagner Tádé, Prechschl Erzsébet, Berda Bertalan, Bernhardt József, Emma Jakab és Keller Frigyes.

Az, hogy az adózóknak most felsorolt csoportja a „Zuckerbäcker und Mandolettibäcker” megjelölés alatt szerepel, arra enged következtetni, hogy a két kézművesség Pesten akkor még annyira nem vált szét, hogy külön csoportban szereplnének az egyiknek és másiknak űzői.

Meg kell említenünk, hogy a XVIII. sz. végéről van az egyetlen adatunk a század pesti pástétomkészítőiről, mint különálló ipar, kézművesség űzőiről. 1776-ban hárman működtek. Ilyen kézművesség űzője nem szerepel azonban sem az 1771. évi, sem az 1781. évi összeírásban.⁴⁷

Az édességek magyarországi választékának növekedéséről tanúskodik a XVIII. sz. közepéről (1753—1758), ismeretlen szerzőtől kéziratban megmaradt ún. sárospataki szakácskönyv, amely szerint már 132-féle édesség volt ismeretes. Szerzője ismeri a kandérozást, a confectioneket, a vaniliát, a fagyaltot, melyet sózott jéggel, vagy hóval fagyasztott, és ismeri a csokoládét is.⁴⁸

Éppúgy, mint a cukrot, a csokoládét is kezdetben csak a nemesi és főnemesi körökben, valamint a városokban lakók fogyasztották. A csokoládé készítése Magyarországon is mint céhen kívüli kisipar honosodott meg. Megjelenésére vonatkozó legkorábbi adatunk pesti. Mint említettük, Pesten már 1734-ben szerepel a polgárkönyvben egy csokoládékészítő. 1771-ben egy, 1781-ben kettő,⁴⁹ 1792-ben három,⁵⁰ 1797-ben négy csokoládékészítő van Pesten. Budán 1784-ben kap polgárjogot Baldi Sebestyén „chocolademacher”. Őt 1785-ben Werderber Mátyás követi, aki lehet, hogy azonos a Pest városától 1786-ban polgárjogot elnyerő gottscheei származású Verderber Mátyás csokoládékészítővel.⁵¹

A csokoládékészítés gyáripari formában 1846-ban jelentkezik Pesten. Ez évben állítja fel Dremmel és társa az első csokoládégyárat, az első e nembeli „oly intézet-et, melyben ugyanazon iparkészítmények előállításához szükséges minden részletmunkák egy fővezérlet alatt készíttetnek”⁵². Gépei a terézvárosi Nagy Akácfa utca — 1875 óta Akácfa utca⁵³ — 178. sz. alatt zakatoltak. A gyár

készítményeit az 1846. évi harmadik iparműkiállításon kitüntették, működése azonban rövidesen megszűnt.⁵⁴

A csokoládékészítésnek korán gyáriparrá válása kisipari formában való űzését indokolatlanná és gazdaságtalanná tette, s így ez utóbbi a XIX. sz. második felére általában meg is szűnt.

VI.

A XIX. sz. elején változatlanul fennáll az a helyzet, hogy a mai cukrászat körébe vágó készítményeket a szakácsok is készítik, hogy ilyen jellegű készítmények egy részét gyógyszerárak is árusították, hogy olasz és keleti (török, boszniai) édességárosok is vándoroltak portékájukkal, hogy a termékek egy részének előállítása még külön-külön iparág és vándorművesség körébe tartozott, ugyanakkor azonban mind erősebb, gyorsabb ütemű az a folyamat, amely a tulajdonképpeni cukrászipar kialakulásához, és őröknek számszerű növekedéséhez vezet.

Éppúgy, mint ahogy a német „Conditor” és „Zuckerbäcker” szavak a XIX. sz. elején és azt megelőzően nem fedtek azonos fogalmat, a megfelelő különbség ugyanakkor Magyarországon is fennállott, amikor a Zuckerbäcker még tzukorsüteményesként volt ismeretes,⁵⁵ de találkozhattunk a cukorművessel is.⁵⁶ Arra figyelemmel, hogy a cukorsüteményes a korabeli szótár szerint a Zuckerbäcker volt, minden valószínűség amellet szól, hogy a cukorműves a német Conditor-ral azonos tevékenységet fejtett ki.

A két tevékenység közötti eltérés kétségtelenül fennállott hazánkban is, mint ez a névtelenség mögé rejtőző, múlt század eleji gyakorlati szakembernek a cukrászati készítmények előállítását ismertető, 1828-ban megjelent könyve címéből kitűnik. A könyv címe: Der Vollständige Conditor und Zuckerbäcker, oder vollkommene und gründliche Anweisung, ohne vorkenntnisse alle dahin gehörigen Arbeiten zu verfertigen, als die Zubereitung der Conserwen, Bonbons, Zuckerkuchens, Stangenzucker, Essenz-pateten, alle arten Dragee und Tragant-Arbeiten etc. so wie auch zum Einmachen, Candieren und Glasieren der Früchte etc.⁵⁷

A szerző a cukorműves és cukorsüteményes tevékenységéhez tartozó munkákként ismerteti mindazokat, amelyeknek alapja a cukor, továbbá a tragantmassza-készítést, a csokoládékészítést és egyes, a csokoládé felhasználásával készülő munkákat, a gyümölcsök befőzését és tartósítását, a gyümölcsszörpök, valamint ízek, kompótok és gelée készítését, fagyalt és krémelek előállítását. Ide tartoznak a torták és lepények, leveles és vajas tészták, confectek, bisquit marcipán, grillage-készítés, a forgácsfánk, mandulacsöröge, pörkölt mandula, a hájastészták, ostyák, hollipnik, a mézes és mandulakalácsok, a candirozás, az édes italok, mesterséges borok. A függelékben ír a pástétomokról és felűjtakról vagy tésztásételekről, de megjegyzi, hogy ezek készítése a szakácművészet körébe tartozik és nem a cukorművességhez.

Az irodalomban eddig még sehol nem említett könyv szolgál forrásul arra nézve, hogy a XIX. sz. elején milyen tevékenység tartozott az akkori cukrászathoz. Sajnálatos azonban, hogy nem tudjuk meg belőle azt, hogy az egyes tevékenységek közül melyiket tekintette a szerző a cukorműves (Conditor) és melyiket a cukorsüteményes (Zuckerbäcker) szakmájába tartozónak.

A két tevékenység közötti különbség azonban a XIX. sz. második évtizedében hamar elmosódott, s a XIX. sz. első harmadára már mindkettő annyira összefonódott, hogy a XIX. sz. elejét nyugodtan tekinthetjük annak az időnek, amikor a cukrászatnak mint egységes iparnak a kialakulása bekövetkezett. Ez azt jelenti, hogy ekkorra már a cukrászat körébe tartozónak tekintették mindazt a tevékenységet, illetve terméket, amelyet korábban különböző kézművesek, vándorművesek folytattak, illetve készítettek és árusítottak.

Megállapításunk helyességét nyelvtörténeti adatok is alátámasztják. A XIX. sz. első harmadának a végén, 1830-ban, ill. második harmadának az elején, 1835-ben jelenik meg nyelvünkben első alkalommal a tevékenységek mindegyikét végző iparos megjelölésére a „c u k r á s z” (1830) és a tevékenység megjelölésére a „c u k r á s z a t” (1835) szó, ill. elnevezés.⁵⁸

A nyelvtörténeti kutatás⁵⁹ szerint Széchenyi használta először a cukrász szót.⁶⁰ A Társalkodó 1833. évi évfolyamában⁶¹ a cukrász szót már mint közhasználatban levőt olvassuk. Lovász Imre⁶² 1835-ben még helyteleníti, hogy egyes nyelvújítók a cukorműves szónak nyelvünkbeli való kiküszöbölése mellett, helyébe a „tzukrász” „idétlenség”-et akarják behozni. Kassich Ignácnál⁶³ viszont ismert szóként, mint a német Zuckerbäcker ismert változatát olvassuk. 10 év múlva pedig Fogarasi szótárában már összetételben (cukrászmű — Zuckerwerk) is megtaláljuk.⁶⁴

E nyelvtörténeti változás a XIX. sz. harmadik tizedében következik be, holott a cukor szó már 1587-ből származó adat szerint⁶⁵ szerepel a magyar nyelvben. Igaz ugyan, hogy általánossá csak a XVIII. sz. végén, a XIX. sz. elején lesz, amikor fokozatosan kiszorítja a nádméz megjelölést.⁶⁶

Az a körülmény, hogy a cukorműves-t a nyelvújítás cukrásszal cserélte fel,⁶⁷ hogy Márton a „Conditor”-t a „Zuckerbäcker”-rel azonosnak tekinti és mindkettőt cukorsüteményes-nek fordítja,⁶⁸ végül, hogy Kassich szerint a magyar cukorműves és cukrász németül Zuckerbäcker, arra enged következtetni, hogy a két rokon tevékenység közötti különbség a gyakorlatban már a század elején sem lehetett éles, végül pedig annyira összeolvadtak, hogy a különbözőségeikre utaló elnevezésbeli eltérés a mindkettőt megjelölő új szóban meg is semmisült.

A nyelvtörténeti adatok is azt igazolják, hogy hazánkban a cukrászat mint ilyen a XIX. sz. elejére alakult ki. Ez az az idő, amikor már egységes cukrásziparról lehet beszélni. Ezt megelőzően ugyanis csak cukros készítmények, cukros ételek voltak, ilyenek készítésével foglalkoztak — mégpedig különböző tevékenységekkel kapcsolatban —, de a többágú tevékenység önálló, egységes iparként csak a XIX. sz. elejére fejlődött ki.

VII.

A XIX. sz. elejére nemcsak a cukrászipar alakul ki, hanem ebben az időben lett a cukrász portékáinak árusítására és beszerzésére szolgáló bolt azzá, amit a „regényes, érzelmes-epedő, édeskés, finomkodó”

biedermeier légkörben megindult nyelvújítás fagyalda, hüselde és cukrászda néven nevezett.

A cukrászdák kialakulásához vezető fejlődés menetét és egyes állomásait megnyugtató módon megállapítani a további kutatás hivatott. Egyelőre megelégszünk azzal, hogy az édességek fogyasztására szolgáló boltról hazánkban már a török korból is tudunk,⁶⁹ és hogy ezek egyik előfutára volt a késő középkori és újkori gyógyszertár. A cukrászdák előfutárainak tekintjük az olyan sátrakat is, mint amilyent Gvadányi nótáriusa látott Pest-Budán a hídnál, melyben „sok sétáló mulatott kedvén, Egyik Lemonádét, másik fagyost kérvén”.⁷⁰

A közép-európai cukrászat fejlődésének történetében a XIX. sz. elején jelentkezik erőteljesebben annak hatása, hogy a Velencéből kitaszított svájciak szétrajzottak Európa különböző országaiban. Ezek a hazájukból kivándorolt svájciak voltak egy-egy városban a társasági érintkezés és édességfogyasztás egybekapcsolt új formája megnyilvánulási helyének, a cukrászdanak sok helyen alapítói és kifejlesztői.

Engadinból kivándorolt svájciak alapították meg a biedermeier Berlin specialitásait, az ottani sajátságos cukrászdákat (Conditoreien),⁷¹ amelyek már nemcsak édességbeszerzési helyek, hanem a társadalmi érintkezés színhelyei is voltak. Az elsőt 1818-ban nyitotta meg Giovanoly.⁷²

A XIX. sz. elején Magyarországra — Pest-Budára és vidékre egyaránt — több svájci cukrász érkezik, akik cukrászdákat nyitnak. Készítményeik olyanok voltak, amelyeket „magyar Honban eddig nem ismertek”.⁷³

VIII.

Pesten és Budán a XIX. sz. elején 12 cukrászt találunk. Ezek közül 6 Budán,⁷⁴ 6 pedig Pesten készítette az édességeket. Ezenkívül találunk még Pesten egy csokoládékészítőt is. Vojdisek címtára szerint a pesti cukrászok a következők voltak: Bertha Bertalan, Heger Ferenc — akinek a színházépületben levő boltjáról a XIX. sz. eleji Pest leírója, Schams is megemlékezik, mint egyik legszebb kirakattú boltról,⁷⁵ — Lániczky Mihály, Lessar Domokos, Schuller András, Troll Péter, csokoládékészítőként pedig az 1817-ben polgárjogot nyert Ferrari Lőrinc özvegye szerepel.⁷⁶

1830-ban 10 cukrász (cukorműves) és 4 csokoládékészítő működött Pesten.⁷⁷ 1841-ben már 13-ra emelkedett a pesti cukrászok száma. Ugyanakkor a budaiak heten voltak. Özv. Ferrariné csokoládékészítőnek pedig két versenytársa volt. A pesti cukrászok: Burghardt Benedek, Fischer Péter, Kammermayer József, Klenovics János, Kränzler Mihály, Lössel Farkas, Nicolay István, Pamer Lipót, Rupp János, Strausz Jakab, Tolle György és Waldhauser Károly; a budaiak: Bell János, Conti Kajetán, Cullmann Frigyes, Glück Károly, Jagermann János, Parzeller Péter és Richter Lénárt.⁷⁸

A pesti cukrászok boltjaikat ez időben általában költői bolt-címerekkel jelölték meg, mégpedig csaknem mindegyiknek a mitológiából vett címere van, mint Hebe, Iris, Io, Amor stb.⁷⁹

A XIX. sz. első felének cukrászboltja, a nyelvújítás szerinti cukrászda, a kettős jellegű kor egyik arculatát képviselő, csendes polgári életnek egyik megnyilatkozási helye. Süteményillatú kis helyiségeit az anyagi biztonság tudatában élő, hosszú békére berendezkedő, nyugalmas emberek értékítélete szerint főhelyen álló, tiszta erkölcsű otthon barátságos meleg szobáinak csendességét azonos hangulatú szórakozással élénkíteni akaró széplelkek keresik fel. A másik arculat, a fiatal Magyarország hősi harcsoái által kovácsolt, országot felrázni és szabaddá tenni akaró reform-, majd forradalmi eszme, melynek harcsoái a hon, a nemzet sorsáról nem a cukrászdában, hanem a kávéházban vitáztak.

Ami nálunk a kávéházban történik, az Berlinben a cukrászdában. A pesti kávéház és a berlini cukrászda a társas összejövetelek, irodalmi megbeszélések és a politikai élet egyik színtere. A mi cukrászdánk a biedermeieri nyugalom életformáját élő szórakozó helye, és éppen ezért nem a mozgalmas társas összejövetelké. Ez tűnik ki Richter német utazó leírásából, amelyben megállapítja, hogy cukrászdáinknak nem az a céljuk, hogy összejöveteli helyként szerepeljenek (die Conditoreien. . . haben . . . nicht den Zweck, als Versammlungsorte zu dienen).⁸⁰ A társadalmi életben még csekély a szerepük. Erre kell következtetni Richter megállapításából, aki bár túlozva, vagy azért, hogy jobban érzékeltesen, azt írja, hogy senkinek sem jut eszébe cukrászdába járni, ott kávé, puncsot vagy teát, vagy ilyesmit inni. Neves monográfusunk, Berzeviczy Albert szerint is, a cukrászdák csak az abszolutizmus korában kezdenek a társas életnek fontos tényezői lenni.⁸¹

A szabadságharc előtti Pestnek a társadalmi élet szempontjából mégis figyelmet érdemlő cukrászdája volt Tolle cukrászdája a Flórához a Nagyhíd (ma Deák Ferenc) utcában, és Fischer Péter Szervita-téri (ma Martinelli tér) cukrászdája a Hébéhez.⁸² Fischer cukrászdája arról nevezetes, hogy ez volt a fellendülő kereskedelmű Pest csinosodó, sokszor fényűző boltjai közül az első, amelynél 1822-ben portál-kirakatot építettek.⁸³ Richter idézett művében azt írja, hogy a pesti közönséget a fagyalt vonzotta a cukrászdába. Ezt ismerte fel cukrászaink közül Fischer, amikor azzal kedveskedett a pestieknek, hogy a Színház-tér (ma Vörösmarty tér) és Váci utca sarkán⁸⁴ nyári kioszkot⁸⁵ „fagyaldát” építtetett, amelyet a város társadalma hamar megkedvelt. Itt fogyasztotta fagyaltját esténként Deák Ferenc is.⁸⁶ Bár ott volt a legjobb fagyalt,⁸⁷ az éles tollú Nagy Ignác tollrajzából azt is megtudjuk hogy a fagyalt minőségével néha bajok voltak, s ezért — gúnyosan — jobbnak tartaná a fagyalda megjelölés helyett a bélgörcsde elnevezést.⁸⁸

A Kecskeméti utca és Bástya utca sarkán állott duplatetős, padlásablakos házban volt az 1840-es években Weis Péter polgári fehér- és cukrossütőmester sütőháza és később cukrászdája a „Magyar Jurátushoz” cégerezeve.⁸⁹

Ismert pesti cukrászda volt a lengyel származású Kortsak Vilmos Kristóf téri cukrászdája. Ennek címerét a tisztos pesti „arckép és díszítőfestő” Varság (korábban Warschag, azelőtt Dworzak) Jakab Silphide címmel festette meg.⁹⁰

1847-ben helyezte át üzletét Sopronból Pestre, a József térre (ma József nádor tér) Kugler Antal, Kugler Henrik atyja.⁹¹

1827-ben nyitotta meg cukrászdáját Budán, a Várban, a Városház utcában (ma Szentháromság utca) a budai születésű Richter Lénárt, aki korábban a nádornál dolgozott. Az üzlet még ma is meglévő díszes berendezésének mintájául az akkor leghíresebb bécsi cukrászda, a Dehmel-féle szolgált.⁹² Richter 1846. január 20-án meghalt. Utána özvegye vezette az üzletet, míg 1847-ben Müller Henrik budai katonorvos Antal nevű fia, aki Richternél tanulta a cukrászatot, mesterének fogadott leányával, Szirovi Máriával kötött házassága után átvette az üzletet.

A cukrászdáknak kétségtelenül szerepük van a városiasodás formáinak kiteljesedésében. A nemesség — melynek tagjai közül „sok otthon pipázik, kúriája ambitusáról nézve, hogy gazdálkodik a kasznárja”, s akinek „ló, pipa, vadászat, esetleg újságolvasás a szórakozása”, s a tea és cukor fogyasztását még fényűzésnek tartja,⁹³ csemegéje pedig az aszalt szilva, dió, mogyoró, mézes köményes és fenyőpálinka, s kávé, cukrot csak tekintélyesebb vendégnek tett fel,⁹⁴ — bár lassan, de szintén arra törekszik, hogy a polgári jólét környezetében helyezkedjék el. Kialakítja a maga táblabíró-világát. A nemesi ideál — a széphalmi mester, a bihari remete, a keszthelyi Helikon, a kemenesalji Himfy életstílusa helyébe nálunk is a polgári társaságbeli élet eszményképe lép, és ha a nemes felmegy Pestre, vagy bekocsizik a birtokához közel fekvő városba, ő is elmegy a cukrászdába.

Fáy András, a földbirtokos nemes, Hasznos házi jegyzeteiben már a piskóta és cvibak készítési módját is leírja, s így — bár Bélteki Gyulájában az új Magyarország képviselőjét rajzolja — ő sem feledkezik meg a cukrászatról, amely — Zolnay Béla szerint is — az édeskes biedermeier attribútumai közé tartozik.⁹⁵

Bélteki Gyulától, ki az ország elmaradottságán akart segíteni, Kárpáti Zoltán alakján keresztül fejlődik a modern, friss nemzetet akaró magyar a szabadság negyvennyolcas hőség. Ezek között cukrászokat is találunk.

A szabadságharc lánglelkű híve volt a budavári Müller Antal, aki gyűjtő beszéde miatt az Új-épületben sínylett fogságot. Kiszabadulása után szoros barátságot kötött Linzer Rudolf negyvennyolcas hadnaggyal, aki a veszprémi honvédszászlóaljnál szolgált, amelynek zászlóalj-irodája abban a házban volt, ahol a cukrászda.⁹⁶

A negyvennyolcas szabadságharc célkitűzései más pest-budai cukrászt is magukkal ragadtak. Ezek közül való volt Mitterhauser Sándor, aki a Wikus Károly által alapított pesti cukrászdában történt felszabadulása után állt a honvédszászló alá. Világos után, sebesüléséből fel-

gyógyulva visszatért mesterének műhelyébe, és kétéves külföldi tanulmányút után átvette az üzlet vezetését, amit több mint ötven évig látott el.⁹⁷

* * *

A szabadságharc utáni Budán két nevesebb cukrász kezdte meg működését a Vízivárosban. Az egyik Friedl Eduard volt, aki 1850-ben alapította üzletét a Fő-utcában (Ponty utca sarok).⁹⁸

A szabadságharc utáni Buda másik cukrásza Spelter Henrik volt, aki 1844-ben Pesten szabadult, majd Pesten, Bécsben, Egerben, Újvidéken hat évig és tíz hónapig dolgozva 1851-ben vásárolta meg Jagermann János vízivárosi cukrász készletét és felszerelését, és ugyanebben az évben kezdett dolgozni mint cukrászmester.⁹⁹ 1857-ben Tatára helyezte át üzletét.¹⁰⁰

1858-ban alapította Pesten cukrázdáját Kugler Henrik, aki korábban atyja, Kugler Antal József-téri üzletét vezette.¹⁰¹

A cukrázipar még az 1850-es években sem volt teljesen egységes, mert a később ehhez az iparhoz tartozó mandulássüteménysütők még külön álltak. Hasonlóképpen a csokoládékészítők is.¹⁰² A múlt század ötvenes éveit voltak Magyarországon a mai értelemben vett cukrászat gyermekévei. Sok helyen akkor kezdtek csak megismerkedni vele, hiszen „a cukrászati szak az ötvenes években Magyarhonban még csak igen kis mértékben volt elterjedve, mert ama korban csak a nagy városokban és a nagyobb mezővárosokban telepedett meg néhány egyes cukrász; . . . ezek közül is nagyobb rész külföldi vala”.¹⁰³

A cukrárszok nagy része általában német származású volt. Neve alapján német származású a már 1847-ben is működő Menczer Nep. János balassagyarmati cukrász is, aki ez évtől kezdve mestere és 1852-ben felszabadítója volt a buda-krisztinavárosi August József cukrász atyjának, a Hont megyei Inámban született August Eleknek.¹⁰⁴

A XIX. sz. első harmadára kialakult cukrázipar első művelőinek tevékenysége egyrészt sokkal szélesebb körű volt, mint a mai cukrászoké, másrészt — a választék tekintetében — szűkebb körben mozgott. Szélesebb körű volt azért, mert minden édességet maga a kisiparos cukrász készített. Készített csokoládét — bár azt mint félkész-árut a kereskedelmi forgalomban is beszerezhetette —, cukorkákat, gyümölcsbefőttet, a fagylalthoz szükséges gyümölcsnedvet, ostyát, melyeket később specializálódó közép-, majd nagyüzemek állítottak elő.¹⁰⁵ A cukrászmesterséghez tartozott a cukordíszmű, karácsonyfadíszek, kis figurák, amorettek, rózsák tragantból való előállítás, amelyeket később kiszorított a porcelán, fajansz, terrakotta és más ezekhez hasonló masszából, valamint papírból, papírlemezről készült alakok kevésbé művészi tömege.

Ezzel szemben alacsonyabb fokon állt a maihoz képest a sütemények készítése, főként — mint mondtuk — a készítmények választéka tekintetében. Idősb Stück Ferenc cukrász visszaemlékezései

szerint az 1870-es évek végén, amikor Budapesten 20—22 olyan cukrász volt, akik utcára nyíló üzletükben árusították készítményeiket,¹⁰⁶ és volt 8—9 olyan cukrász is, aki lakásán dolgozott, s leginkább cukorkákat készített, még az üzlettel rendelkezők is (a 3—4 legnagyobbat kivéve) dropsz-készítéssel foglalkoztak, akkor a sütemények választéka a maihoz képest igen kicsi volt, az egyetlen tejszínhabos sütemény pedig az indus-fánk.¹⁰⁷ Hasonló helyzetről tudósít minket Prindl a töltelekek és cukorkák tekintetében.¹⁰⁸

A szaloncukrot és a töltött karamellát a legjobb csemegének hitték. Likőrrel, pezsgóval, cognac-kal töltött cukorkák még nem voltak.

A cukrászdában főként süteményeket és likőröket fogyasztottak. Uzsonnát nem szolgáltak fel. Kuglernél megkísérelték, de alig fogyott. A teasüteményt papírzacsóba mérték lapáttal. Papírtálcát még nem nagyon ismertek, mert az csak a 80-as években honosodott meg, amikor külföldről importálták. Hazánkban Pardavy József könyvkötő budapesti műhelyében készítette az első falemez-papírtálcákat és tányérkákat, mégpedig hatféle alakban. Külön megrendelésre azonban tetszés szerinti méretekben is gyártotta azokat, s kívánatra a felhasználó cégét domború betűkkel belepréselte.¹⁰⁹

IX.

A magyar cukrásziparban az 1884. évben minőségi fellendülést eredményező változás következett be.

Ez évben létesítette Bauer Samu cukrász Andrassy úti (ma Népköztársaság útja) szemkápráztatóan fényes cukrászdáját uzsonnateremmel. Ebben a cukrászdában lehetett Budapesten először haboskávét és csokoládékrémet kapni. A nagy siker eredményeképpen a cukrászok üzleteiket egymásután alakították át uzsonnatermekké,¹¹⁰ amiben a kávések sérelmet láttak, és azt szerették volna elérni, hogy a cukrászokat a kávé kiszolgálásától tiltsák el. A közönség körében azonban nagy sikere volt az újításnak, melynek a gyakorlatban való megmaradását a budapesti iparhatóság is szükségesnek tartotta, amikor a székesfőváros tanácsa 44.180/1888—I. sz. a. utalva a f e n n á l l ó g y a k o r l a t r a, kimondotta, hogy a cukrászdákban megtalálható legyen a meleg kávé is.

1884. évben találta fel Dobos, Kecskeméti-utcai csemegekereskedő, aki elsőrangú szakács is volt, a róla elnevezett tortát, melynek népszerűsége igen hamar megnőtt.¹¹¹

1884 pünkösdjén jött Budapestre Gerbeaud Emil, aki ugyanezen év október elsején vette át Kugler Henrik üzletét. Gerbeaud Emil volt az, akiről a szakirodalom úgy emlékezik meg, hogy a „régí magyar cukrászipart új irányba terelte, s ezzel a magyar iparnak dicsőséget és elismerést szerzett”, akit már korának szaktársai tanítójuknak s iparuk fejlesztőjének tekintettek.

Gerbeaud Emil újfajta termékeket készített, ismertetett meg szaktársaival, és terjesztett el — ennek révén — hazánkban, de első-sorban Budapesten. Működése előtt vajas, párizsi és más efféle krémek nem voltak ismeretesek. Különösen csemegecukorkái (bon-bon) révén tűnt ki, melyekből külföldre is szállított.

Működésének megkezdésével szűnt meg a magyar cukrásziparnak az az eddigi általános jellemzője, hogy csak kisipari méretekből dolgozik. Gerbeaud Emil volt az első, aki cukrászműhelyét s üzletét közép-üzemmé fejlesztette.

A technika nyújtotta előnyöket a század utolsó éveitől kezdve természetesen minden cukrász — tőkeerejéhez képest — igyekezett igénybe venni, minek eredményeképpen az üzemeket fokozatosan felszerelték a szükséges gépekkel. Erre azonban erősebb ütemben inkább csak az 1910-es években kerül sor.

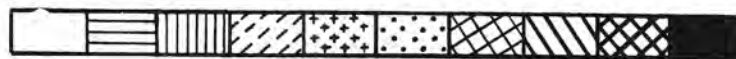
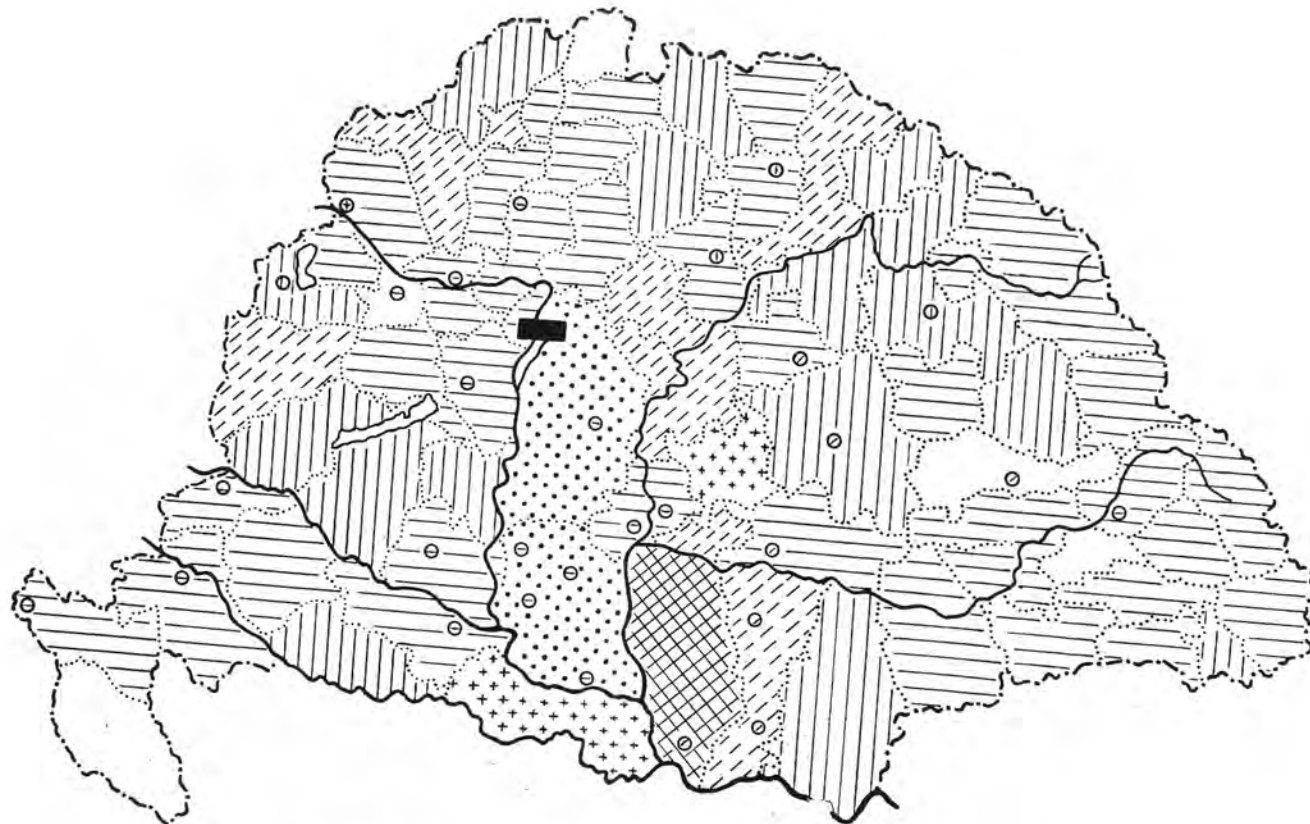
Az 1884. év amellet, hogy a magyar, de elsősorban a budapesti cukrászipar fellendülését eredményező nagy változás éve, a Richter Lénárt által alapított budai várbeli cukrászda életében is évtizedekre kiható változást hozott. Ebben az évben vette át vezetését Müller Antaltól Russwurm Vilmos.¹¹² Ő róla kapta a költők által is megénekelte „várbeli öreg cukrászda” a Russwurm-cukrászda nevet. A vanília és kávé illatú, biedermeier hangulatú üzlet e néven foglalta el helyét a budapesti várostörténetben, mint a pest-budai romantikának a Tabán mellett egyik legismertebb, s egyben legtovább fennmaradt gócpontja.

A XIX. sz. utolsó harmadára esik a — korábban kizárólag cukrászok által üzött cukorkakészítésnek a cukrászattól történő bizonyos mértékű leválása, ami abban jelentkezett, hogy a cukorkakészítés túlnyomórészt gyáriparrá specializálódott.

Ilyen specializálódott cukorkagyár a Stühmer Frigyes által 1870-ben alapított pesti gyár, amely 1887-ben már 3000 q cukorkát gyártott.¹¹³

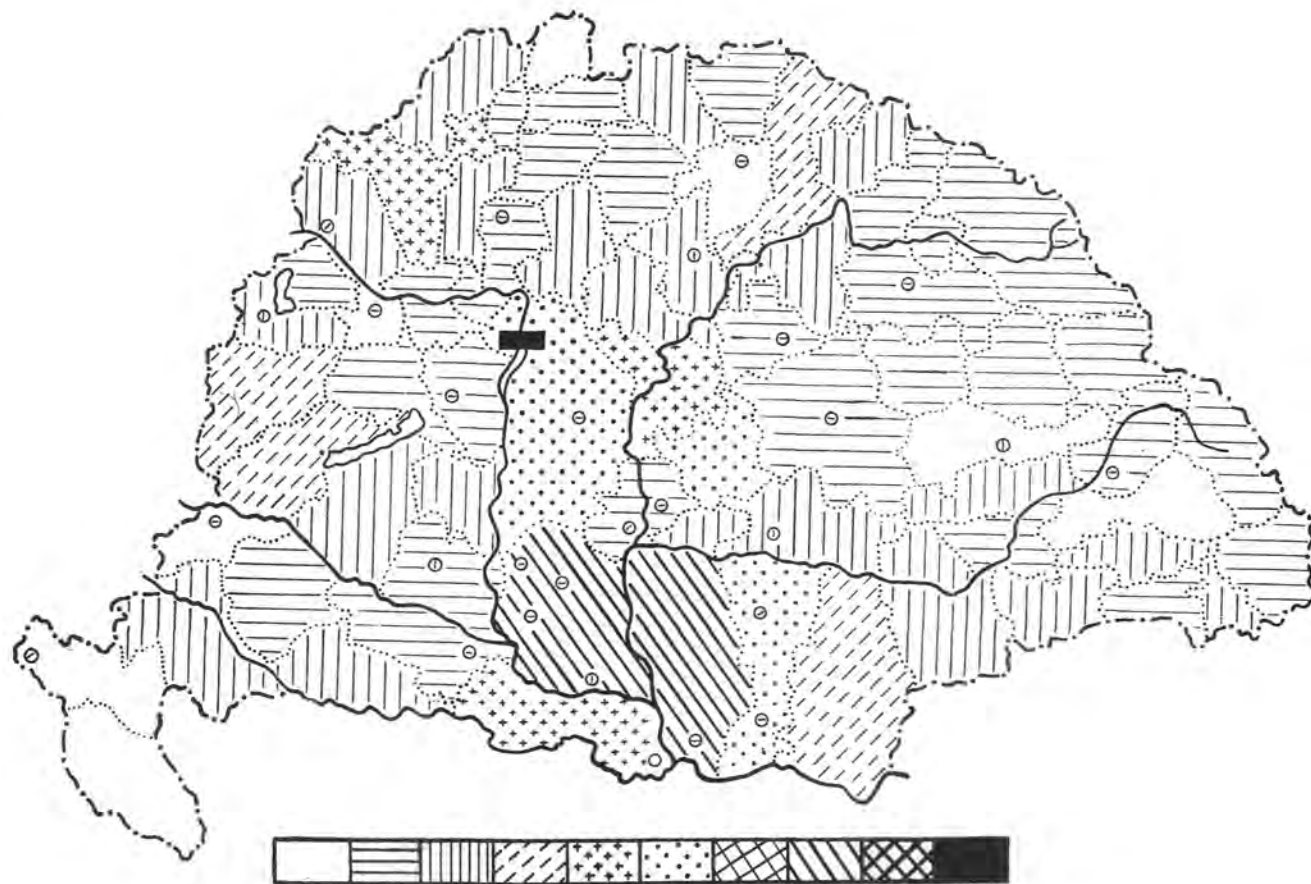
A XIX. sz. végén, de különösen a XX. sz. elején a budapesti cukrászipar több vonatkozásban — különösen minőségben — a külfölddel is kiállta a versenyt. Ennek ellenére nagy volt a teasütemény- és bisquit-behozatal, ugyanakkor a fogyasztók e termékekből nem jutottak friss áruhoz. Ez a helyzet budapesti viszonylatban akkor kezdett megváltozni, amikor August József budai cukrászdáját 1901-ben a kor igényeinek megfelelő teasüteménykészítő műhelyrészlettel bővítette.¹¹⁴ 1903-ban Freund Ödön cég alatt megalakult az első budapesti teasütemény- és bisquit-gyár, amely 11 munkagéppel és 3 nagy elektromos motorral termelt.¹¹⁵

A XIX. sz. utolsó húsz éve a cukrászatban, annak kereskedelmi vonatkozásában is változást hozott. A nagyjából egységes jellegű cukrászdák különböző jelleget öltenek. A társasági élet kedvelői a cukrász készítményeinek fogyasztására legközvetlenebbül kínálkozó helyet, a cukrász boltját, a cukrászdát mindinkább megszerették mint a társasági élet megnyilvánulási helyét. Míg a kereskedelmi cukrászdaiban nyüzsgő élet, nagy forgalom van, a szép és friss készit-

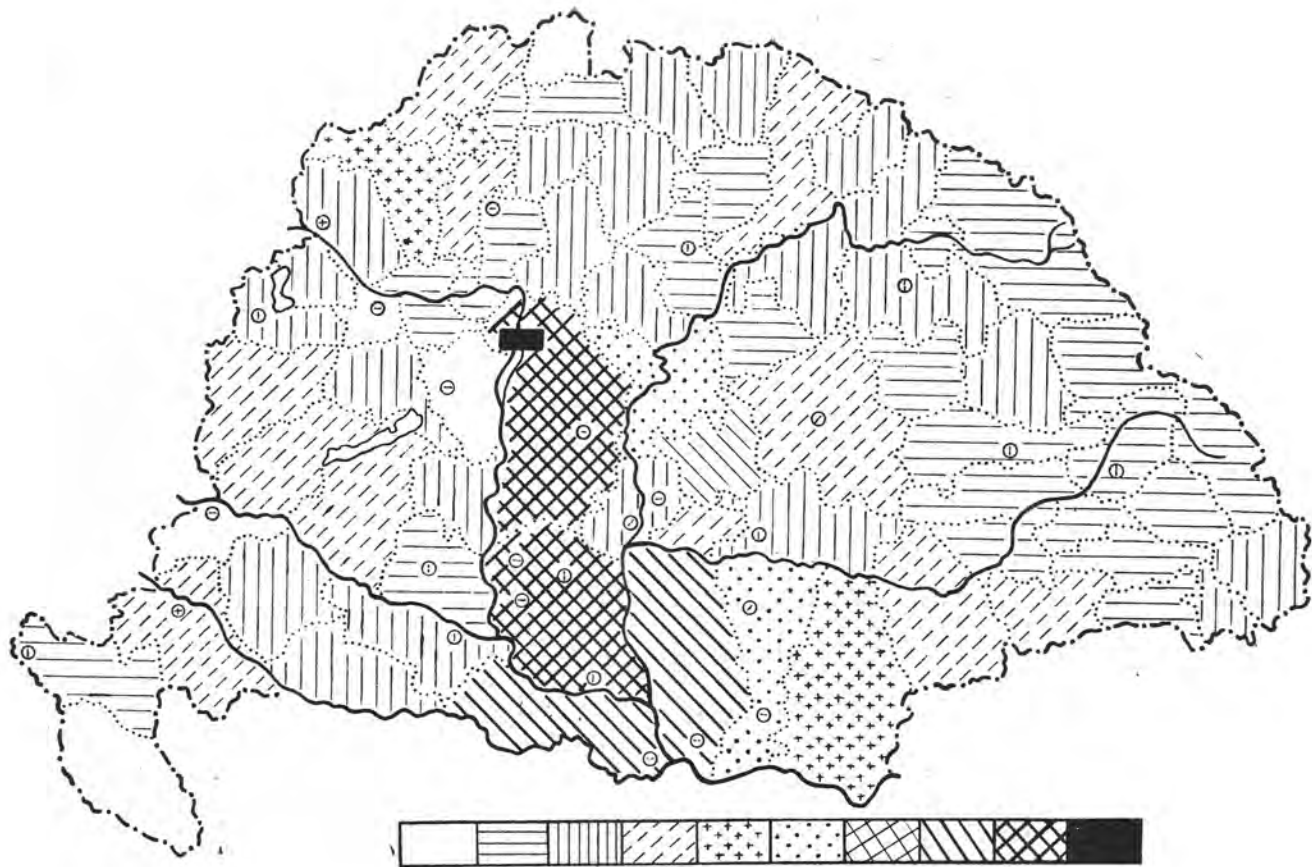

0 1-5 6-10 11-15 16-20 21-25 26-30 31-40 43 60-101

7. ábra. Magyarországi önálló cukrászok törvényhatóságokénti megoszlása az 1890. évben

2. ábra. Magyarországi önálló cukrászok törvényhatóságokénti megoszlása az 1900. évben

0 1-5 6-10 11-15 16-20 21-25 26-30 31-40 43 60-101

3. ábra. Magyarországi önálló cukrászok törvényhatóságokénti megoszlása az 1910. évben

ményeket az elárusító helyiségben mind a vásárlók, mind a helyben fogyasztók főképp a déli és kora délutáni órákban fogyasztják, addig a fényűzési cukrászdák iparművészeti értékű bútorokkal berendezett fényűző külsejű uzsonnatermei azokat vonzották, akik a cukrászdába járást társasági eseménynek tekintették.¹¹⁶

A XIX. sz. utolsó harmadában a budapesti cukrászipar nemcsak minőségi tekintetben, hanem számszerűleg is annyira fejlett volt, hogy e vonatkozásban az ország törvényhatóságainak mindegyikét túlszárnyalta. (Lásd 1.—3. ábrát.)

X.

A pest-budai, majd budapesti cukrásziparnak a gazdasági és társadalmi életben elfoglalt helye megismeréséhez szükséges annak vizsgálata is, hogy az iparágban milyen volt a helyzete az idők folyamán hatályba lépő szabályoknak megfelelően változó ipari közigazgatási jogban.

Hazánkban az ipari élet a XVIII. sz.-ban még erősen a középkori céhélet jellegzetességeit viseli magán. Ugyanakkor számosan úztek ipari foglalkozást anélkül, hogy céhbe tartoztak volna.

Ezek közül valók elsősorban azok az iparosok, akik valamely földesúri birtokon oly ipart úztek, amelynek városban volt céhe, másodszorban olyanok, akiknek tevékenysége a céhbéli iparokra nézve irányadó iparjogi szabályok hatálya alól ki volt vonva.¹¹⁷

A mai cukrászok közvetlen előfutárai közül a gyümölcs-cukrozók, a gyümölcseltevők, patkósütők, cukrossütemény-sütők, a csokoládékészítők, a sörbetesek és fagyaltosok hazánkban a céhkereteken kívül folytatták tevékenységüket.¹¹⁸

Dános Árpád iparjogi munkájában¹¹⁹ a cukrászösoket az iparjogi szabályok alól kivett tevékenységek úzőinek tekinti, de megjegyzi, hogy idővel ezek is céhbe tömörültek. Szádeczky Lajos a cukrászokról mint céhbéli iparosokról emlékezik meg annak ellenére, hogy cukrászcéhet a magyarországi és erdélyi céhekről általa összeállított lajstromba nem vett fel.¹²⁰ Szádeczkyvel azonosan állítja Zsemley is,¹²¹ hogy Lőcsén cukrászcéh volt. Ez viszont érthető, mert egyik forrásműve Szádeczky munkája volt.¹²²

Zsemley azonban nemcsak lőcsei, hanem pozsonyi cukrászcéhről is tudni vél. Azt írja: „Kutatásaink során igen értékes és eddig még nem ismertett okiratra találtunk. Pozsonyban kelt 1379-ben, s arról szól, hogy a cukrászok külön váltak a sütőktől, s önálló céhet alkottak. Ebből láthatjuk, hogy Magyarország egyik legrégibb céhe a pozsonyi cukrász (zuckerpacker) céh volt”.¹²³ Kár, hogy Zsemley nem jelöli meg az általa hivatkozott okiratot, miért is Dános Árpádon kívül Szádeczky Lajos és Zsemley Oszkár lőcsei, ill. az utóbbinak pozsonyi cukrászcéhre vonatkozó állításai val sem tudunk egyetérteni.

A rendelkezésre álló adatok mellett szólnak, hogy azok a tevékenységek, amelyekből a cukrászipar kialakult, de maga a cukrászipar is céhen kívüli volt. Amikor azonban a cukrászoknak már érdekében állott a szakmai érdekek megvédése céljából a szervezkedés, tömörülés, akkor Pest-Budán ez is bekövetkezett. A megalakított szervezet azonban nem céh volt.

Ilyen szervezetre vonatkozó adatokat a Budapesti Történeti Múzeum Újkori Osztályán őrzött cukrász- emlékek nyújtanak, ahol az abszolutizmus idején kiadott iparrendtartás hatálybalépése előtti időből egy cukrászipari vonatkozású írásos emlék van. Az 1191. leltári szám alatt őrzött emléket a Múzeum „Pest-budai egyesült cukrászcéh tanonc-törzskönyve”-ként kezeli.¹²⁴ A törzskönyv szövegére tekintettel a „céh” szó használata tévedésnek látszik.

A törzskönyv keletkezésének körülményei még tisztázásra várnak. Már most megállapítható azonban belőle, hogy a pesti és budai cukrászoknak a XIX. sz. első felében, valószínűleg 1842 után — nem vitásan — statutummal rendelkező ipari szervezete volt. A szervezet keletkezésének idejére és körülményeire a levéltári kutatásnak kell fényt derítenie. A feladat azonban annak felderítése is, hogy ez a szervezet, ipari közigazgatási szempontból milyen jogállású volt.¹²⁵

A XIX. sz. első felének a gazdasági fejlődéssel összhangban nem álló ipari szervezete és a nem kielégítő magyarországi iparjogi állapotok arra vezettek, hogy a szabadságharc utáni abszolutizmus addig is, amíg a maga ösztönös szempontjai szerinti egységes iparrendszert megvalósítja, Magyarország iparügyét ideiglenesen szabályozta. E szabályozás a magyarországi kereskedelmi és iparviszonyokról szóló és a Helytartóság ideiglenes főnökének 1851. február 6-án kiadott hirdetményével a cs. kir. kereskedelmi minisztérium jóváhagyásával közzétett „Ideiglenes utasítás” volt, amely 1851. április 1-én lépett hatályba.¹²⁶

Ez az ideiglenes iparrendtartás a kézművesiparokat engedélyezett és szabad iparok csoportjába sorolja, mégis azzal a megszorítással, hogy az engedélyezett iparok egy része korlátozott. (79. §).

A cukrászok (az utasítás közzétett német nyelvű szövege szerint: Zuckerbäcker und Conditore), a velük rokon pástétomsütők (lepény-, mandulás és mákos stb. süteménykészítők — Pastetenbäcker, Mandoletti-, Kuchen-, Mohnbäcker u. dgl.), valamint a vegykémárukészítők közé sorolt csokoládékészítők (Chemische Waarenerzeuger mit Inbegriff der Chocoladmacher) ipara az engedélyezett iparok közé tartozik, s üzésükhöz „általános iparügyi vagy egyéb köztekintetekből” megkívánt több feltétel — ezek között: legalább hat vándorlással töltött év — kimutatása után külön hatósági engedély kívántatik (80. §).

A pástétomsütők ipara azon felül, hogy engedélyhez kötött ipar, a korlátozott iparok csoportjába is tartozik, ami annyit jelent, hogy az iparüzési engedély kiadása során tekintettel kell lenni a helybeli szükség s a létező iparágak száma közötti helyes arányra (82. §).

Az Ideiglenes iparrendtartás szerint a cukrásznak (pástétomsütőnek, csokoládékészítőnek) ismereteit előbb mint tanoncnak, majd mint legénynek kellett megszereznie. A tanulási idő lejártá után a tanonc felszabadítására került sor (130. §), mely alkalommal a tanonc felszabadítólevelet (Lehrbrief) kapott. (132. §)¹²⁷

A felszabadított cukrásztanonc legényként folytatta munkáját valamely, általa szabadon választott mesternél. (135. §)

Az Ideiglenes iparrendtartás a céhek tekintetében is tartalmaz rendelkezéseket. Eszerint a meglévő céhek továbbra is folytathatják működésüket, új céh azonban az új ipartörvényig nem alakítható (110. §). Megengedi azonban a rendtartás, hogy nem céhbeli kézművesek, ha nagyobb számban vannak, hatósági bejelentés mellett, közös céljaik előmozdítására egyleteket (Vereine) alakítsanak.

Azt, hogy a pest-budai cukrászok szervezetének az Ideiglenes iparrendtartás idején milyen volt az ipari közigazgatásjogi helyzete, egyelőre csak a Budapesti Történeti Múzeum emlékei alapján tudtuk vizsgálni.

Ecker Károlynak a Múzeum által őrzött, s Pesten 1852. május 1-én kiállított szabadulóleveléből¹²⁸ kitűnően a szervezet 1852-ben fennállott. Az Ideiglenes iparrendtartáshoz viszonyított jogállását azonban nem ismerjük. Német nyelvű megnevezése sem egységes. A szabadulólevel első mondata szerint „Mittel”, ugyanakkor a későbbi szöveg a szervezet hatósági biztosát „Innungs-Comissär”-ként, pecsétjét „Innungsiegel”-ként említi.

1854-ben a pest-budai cukrászok életében feltehetően szervezeti változás következett be. Prindl Ede a cukrásziparról szóló könyvében¹²⁹ a következőket írja: „1848. után a cukrászokat, kiknek — szabad művészek lévén — semmi jog vagy iparigazolványra szükségük nem volt, a helytartótanács utasította, hogy társulatot alakítsanak. Megalakult tehát a „Gremium der Bürgerlichen Zuckerbäcker Pest.” 1854-ben. 1872-ben, a társulatnak az ipartörvény¹³⁰ által történt beszüntetése után a Gremiumból semmi sem maradt ránk egyéb, mint 1 oklevél, 17 db alapszabály és 1 bélyegző. Ezeket a Fővárosi Múzeum őrzi. Sem névsor, sem írás, de még jegyzőkönyv sem maradt vissza.”

Prindl adatai részben tévesek, azonban azoknak kritikai vizsgálat alá vétele a pesti cukrásztörténet és iparjogi vonatkozásai tekintetében hasznosak.

Amikor Prindl azt mondja, hogy a cukrászoknak 1848 után semmilyen jogosítványra vagy iparigazolványra szükségük nem volt, akkor 1851. évi április hó 1-e utáni viszonylatban — amint láttuk¹³¹ — téved. Az 1851. április hó 1-e előtti idő tekintetében a kérdés egyelőre tisztázatlan.

Prindlnek az 1854-ben bekövetkezett szervezeti változásra vonatkozó adata összhangban áll más adattal. Ugyanis a Prindl által említett és a Múzeumban meglévő pecsétnyomó felirata szerint az új szervezet megalakulásának éve: 1854.¹³² Ennek a szervezetnek az 1846-ban már megvolt szervezethez való viszonya még tisztázásra vár. Ezt azonban nehezíti az is, hogy a Prindl által említett 17 alapszabály közül a Múzeumban jelenleg már egy sem található.

Az Ideiglenes iparrendtartás idejéből való a Múzeum emlékei közül a Lajtos Antal cukrászlegény részére 1857. április 1-én kiállított

vándorkönyv.¹³³ Ez az egyetlen előttünk ismert, m e g l e v ő cukrász-vándorkönyv.

Az ismertetett adatok nem elegendők arra, hogy ezekből a pest-budai cukrászok szervezetének fejlődése vagy szervezeti változása megnyugtatóan tisztázható lenne. Egyelőre meg kell elégednünk annak megállapításával, hogy ezek szerint az adatok szerint szervezetük az Ideiglenes iparrendtartás hatályban léte alatt fennállott, működött.

1860. évi május hó 1. napján hatályba lép az 1859. december 20-án kelt császári nyílt paranccsal kibocsátott és Magyarországra is irányadó Iparrendtartás.¹³⁴

E rendtartás is két csoportra osztja az iparokat, mégpedig aszerint, hogy azok pusztá bejelentés mellett üzhetők-e (szabad iparok — freie Gewerbe), vagy üzésük külön hatósági engedélyhez van-e kötve? (engedélyezett iparok — concessionierte Gewerbe). (1. §)

A cukrászipar és a vele rokon pástétomkészítő és csokoládékészítő ipar szabad ipar, melyet bárki üzhet, aki az általános feltételeknek megfelel, és aki ezt az ipar megkezdése előtt a hatóságnak bejelenti (13. §).

Míg az Ideiglenes iparrendtartás a képesítés meglétét iparüzési feltételként kívánta meg, az 1859. évi Rendtartásnak ilyen rendelkezése nincsen. Mindazonáltal az, aki a cukrászipar gyakorlati megtanulására törekedett, valamely önálló iparúzónél tanulóként alkalmazásba léphetett. (88. §) A tanulási viszony megszűnésekor a tanító a tanulóknak kívánatra bizonyítványt (Zeugniss, Lehrzeugniss) adott. (100. §) Az eddig szokásban volt tanulólevelek (Lehrbrief) megszűntek.

Az 1859. évi Iparrendtartás szerint a fennálló céhrendszer az eddigi formában megszűnt. Helyébe az ipari társulatok (Genossenschaften) rendszere lép. Eszerint azok között, akik egy vagy szomszéd községekben azonos vagy rokonipart üznek, közös kapcsolatot kell fenntartani, s ha a kapcsolat fenntartása érdekében társulat még fenn nem állna, ilyen létesíteni kell. (106. §) A már fennálló iparostestületek (Gewerbscorporationen) eddigi elnevezésüket (Gremium, Gilde, Innung) ezután is megtarthatják (129. §), de szabályaikat kötelesek az új Iparrendtartás rendelkezéseinek megfelelően megújítani, s azokat hatóságilag jóváhagyatni. (108. §)

A pesti cukrászok szervezete az új Iparrendtartás hatályának ideje alatt is működött. A szabályok megújításáról azonban az eddigi felkutatott adatok nem szólnak.

A szervezet fennállásáról, továbbműködéséről megint csak a Budapesti Történeti Múzeumban őrzött írásos emlékekből van tudomásunk. Az egyik írat a Pest-budai Kereskedelmi és Iparkamarának 1863. évi augusztus hó 1-i kelettel Lössel Farkasnak mint a szervezet elöljárójának (als Vorstand des Zuckerbäcker Gremium) csokoládébeszerzési lehetőségről adott tájékoztatás.¹³⁵ Jelentősebb viszont a Novák Gyula részére 1871. évi április hó 1-én és Jahn János részére 1871. évi június hó 18-án kiállított tanoncbizonyítvány.¹³⁶

Mindkét bizonyítvány — egyébként azonos és magyar, valamint német nyelven nyomtatott — szövege a pest-budai cukrászok szervezetének elnevezése tekintetében változatlanul fennálló következtetlenséget mutat. A magyar szöveg szerint a felszabadítólevelet „Buda—Pest fő és székvárosi egyesült polgári cukrászok előljárósága és testülete” „a céh hatósági biztosának és a testület előljárójának aláírásával s a testület hivatalos pecsétjével ellátva”; a német szöveg szerint a „Gremium der vereinigten bürgerl. Zuckerbäcker” az „Innungs-Comissär” és „des Herrn Vorsteher” aláírásával és az „Innungssiegel” használatával adja ki.

A kiegyezés után, az ipartügynek az új követelmények szerinti rendezéséig az 1859. december 20-i császári nyílt paranccsal kibocsátott Iparrendtartás szabályait kellett alkalmazni.¹³⁷

Az első magyar ipartörvény, az 1872: VIII. tc. szerint a cukrász-ipart minden nagykorú vagy nagykorúnak nyilvánított egyén, valamint az erre jogosultak által adott beleegyezéssel a kiskorú is, nemre való tekintet nélkül — a törvény korlátai közt — önállóan és szabadon gyakorolhatta (1. és 2. §), de köteles ebbeli szándékát az illetékes iparhatóságnak szóval vagy írásban bejelenteni, és ennek során igazolni, hogy az előbb mondott feltételeknek megfelel.

Képesítési kívánalmakat a törvény nem ismer. A cukrászati ismeretek tanoncviszony útján voltak elsajátíthatók. (39. és 41. §) A tanoncviszony befejeztével a tanonc mesterétől bizonyítványt kapott. (47. §) A tanoncéveket rendszerint a segédi évek követték.

Első ipartörvényünk legnagyobb jelentősége az, hogy elrendelte valamennyi céhnek a törvény életbelépésétől számított 3 hónapon belül, tehát 1872. évi június 15-ig¹³⁸ való megszüntetését. Az így megszüntetett céhek alatt — figyelemmel a 4576/1867 FIKM. sz. rendeletre, amely szerint az 1872: VIII. tc. hatálybalépéséig az 1859. évi iparrendtartás volt hatályban — az 1859. évi Iparrendtartás 106. §-a szerinti, és 129. §-a szerint korábbi elnevezésüket megtartott ipartársulatokat kell tulajdonképpen érteni. Megszüntette a törvény természetesen az olyan iparösszervezeteket, amelyek az 1859. évi Iparrendtartás ellenére az ennek hatálybalépéséig megvolt formák között működtek. Az iparszabadság harcosai örvendtek a vívmánynak, a törvényhozás azonban „nem ismerte félre roppant fontosságát azon ipartársulatoknak, amelyekbe az iparosok — mellőzve a céhszabályoknak iparfejlődést és az egyesek szabad tevékenységét lebilincselő részét — közös érdekeik előmozdítására egyesülhetnek”,¹³⁹ és gondoskodni kívánt az iparosok érdekeinek megvédéséről, amikor felvette az ipartársulatokról szóló rendelkezéseket.

E társulatok egyazon vagy különböző ipart egy vagy több helységben önállóan gyakorló iparosok egyesülései (76. §), melyeknek a földművelés-, ipar- és kereskedelmi miniszternek bemutatott alapszabályokkal kell rendelkezniük. (77. §) Így társulatba való belépésre egy iparos sem kötelezhető, de ugyanakkor az alapszabályok feltételeinek

eleget tenni akaró belépni szándékozótól a belépés meg nem tagadható. (79. §)

Annak vizsgálata, hogy milyen körülmények között szűnt meg a pest-budai cukrászok szervezete, és hogy alapítottak-e törvény szerinti ipartársulatot, a további kutatás tárgya.

Az 1872: VIII. tc.-be foglalt első ipartörvény helyébe az 1884. évi október hó 1-én lépett második magyar ipartörvény, az 1884: XVII. tc. iparcsoportosítási rendszerében a cukrászipar a képesítéshez kötött és bejelentési kötelezettség alá tartozó iparok közt foglal helyet. A törvény szerint az, aki cukrászipart önállóan kíván űzni, köteles ez iránti szándékát az illetékes elsőfokú iparhatóságnak írásban bejelenteni, s ennek során igazolni, hogy az ipar önálló gyakorlásához megkívánt általános feltételeknek (1. és 2. §) megfelel, köteles volt továbbá a képesítés meglétét tanoncbizonyítvánnyal és oly okmánnyal igazolni, amely szerint a tanviszony megszűnése után cukrászműhelyben vagy ilyen irányú gyárban cukrászszakmunkába vágó munkával legalább két évig foglalkozott. (4. §)

Második ipartörvényünk lényeges változást hozott az iparosok egyesülési joga és lehetősége tekintetében, és elrendelte, hogy olyan városokban (községekben), ahol a képesítéshez kötött iparúzők száma bizonyos számot (legalább 100) elér, ipartestületet kell alakítani (127. §), és az iparosok kötelesek ebbe belépni. (124. §) Budapesten az ipartestületek iparágak vagy iparcsoportok szerint voltak alakíthatók. (124. §)

A kényszertársuláson alapuló ipartestületek mellett a második ipartörvény továbbra is meghagyta az ipartársulatok intézményét, és e vonatkozásban az első ipartörvénnyel azonos módon rendelkezett. (149. §)

A budapesti cukrászok egyelőre önálló ipartestületet nem alakítottak, hanem 1884-ben a sütőkkel és mézeskalácsosokkal együtt megalakították a budapesti sütő, cukrász és mézeskalácsos ipartestületet, s ebből kiválva 1906-ban megalapították az ugyancsak kivált mézeskalácsosokkal mint rokoniparosokkal közös ipartestületüket.¹⁴⁰

A cukrásziparnak a XIX. sz. végi helyzetét szabályozó 1884: XVII. tc.-be foglalt ipartörvénynek budapesti vonatkozásban mintegy kiegészítését alkotja a Főváros Tanácsa által a cukrászipar gyakorlása tárgyában alkotott 1186/1897. sz. szabályrendelet.¹⁴¹ A szabályrendelet a műhellyel, a feldolgozásra kerülő anyaggal, valamint a kész termékkel kapcsolatos közegészségügyi rendelkezéseket, az árusítás helyét meghatározó, a cukrászati cikkekkel való hálalást tilalmazó, és a megrendelésekkel kapcsolatos rendelkezéseket tartalmazza.

A budapesti cukrászipar későbbi ipari-közigazgatásjogi helyzetének vizsgálata a cukrásziparnak tanulmányunk tárgyául felvett időszakot követő fejlődését vizsgálni hivatott újabb tanulmány kereteibe illeszkedik.

FÜGGELÉK

*Polgárjogot nyert
Budai és Pesti cukrászok és csokoládékészítők**

B u d a

	A polgárjog megszerzésének időpontja	N é v	Foglalkozás	Származási hely
1.	1718. XI. 24	Hossmann Károly	Zuckerbecker	zu Waldsaxen bey Trier in der Pfalz
2.	1726. VI. 10.	Peýr József	Zuckerbekh	St. Pölten
3.	1729. XII. 16.	Berger Ferenc	Zuckerbäcker	
4.	1742. VII. 16.	Galle Ferenc	Zuckerbacher	
		József		
5.	1755. II. 21.	Lessner János	Zuckerbacher	Berich aus Lothringen Gransping
6.	1779. I. 15.	Lessner Jakab	Zuckerbacher	
7.	1784. VII. 3.	Baldi Sebestyén	Chiocolademaker	
8.	1785 XI. 4.	Werderber Mátyás	Chiocolademaker	
9.	1790. V. 3.	Kulmann György	Zuckerbäcker	
10.	1796. XI. 19.	Fülöp Hunger Miklós	Dulciariorum confector	Ofen Buda
11.	1817. V. 14.	Hertl Ferenc	Zuckerbäcker	
12.	1821. II. 5.	Kulmann György	Zuckerbäcker	Wienn Buda
13.	1827. VIII. 27.	Schvabl Ferenc	Zuckerbecher	
14.	1833. I. 18.	Richter Lénárt	Zuckerbäck	
15.	1834. VII. 7.	Conti Kajetán	Czukrász	Lodi, Olaszország

P e s t

1.	1734. I. 11.	Bellieno Ferenc	Chocolatimacher	Brechtholz in Oberösterreich Bodenstein in Franckhen Oberpfalz
2.	1743. II. 11.	Strackmann Jakab	Zuckerbacher	
3.	1753. V. 17.	Lenkauf János	Cokoladtmacher	
4.	1762. II. 8.	Kette András	Zuckherbacher	Brünn
5.	1770. X. 20.	Prechsl Károly	Zuckherbacher	Erlau
6.	1772. IV. 8.	Töltzer Farkas	Ciocoladamacher	Wien
7.	1779. III. 13.	Cziderbard József	dulciarius	Rauschenbach
8.	1783. XI. 19.	Kolmann Mátyás	Cocholadi confector	Csesník
9.	1786. I. 21.	Verderber Mátyás	Ciocolade confector	Kocsche

* „Pest és Buda polgárjogot nyert lakosai” címmel két kötetben kiadni tervezett, de szerzői jogi vita miatt kiadásra nem került mű kinyomtatott íveinek szövege alapján. – A nyomtatott íveknek rendelkezésre bocsátását e helyen köszönöm meg Dr. Pallós Jenőnek, Budapest Főváros Tanácsa közigazgatási szakkönyvtára vezetőjének.

A rovatok pontosan fedik a polgárkönyv eredeti bejegyzéseit. A neveket a magyar nyelvnek megfelelően – elől családi név, utána keresztnév – írtuk.

Hossmann Károly és Berger Ferenc születési helyét Buda város tanácsülési jegyzőkönyvének XV. köt. 384. és XXXI. köt. 199. lapján található bejegyzés alapján tüntettük fel.

	A polgárjog megszerzésének időpontja	N é v	Foglalkozás	Származási hely
10.	1786. IV. 18.	Thomas Márton	dulciarius	Lugau
11.	1789. VIII. 1.	Grether Frigyes	Zuckerbäcker	Hailbrunn im Reich
12.	1790. III. 27.	Regalgati Antal	Zuckerbäcker	Majland
13.	1792. VI. 19.	Cusi István	Chocolademacher	Mailand
14.	1793. VII. 6.	Perndl József	Cocoladimacher	Pest
15.	1797. IX. 9.	Ema Jakab	Ciocolade confector	Olivoni Svecia
16.	1802. VII. 28.	Bertha Bertalan	Dulciarius	Vettan Helvetia
17.	1803. V. 7.	Agora Constantin	Dulciarius	Kozsan in Macedonia
18.	1804. VIII. 11.	Troll Péter	Dulciarius	Fetten
19.	1804. IV. 30.	Hoffmann Frigyes Amade	Dulciarius	Reichenberg in Saxonia
20.	1808. IX. 19.	Oschwald János Jakab	dulciarius	Schafhausen in Helvetia
21.	1810. III. 3.	Minoletti János	ciocolade confector	St. Maria in Italia
22.	1815. III. 4.	Culmann György Fülöp	dulciarius magister	Piemont
23.	1817. VII. 26.	Ferrari Lőrinc	chiocolade confector	Haarkirchen in Lotharingia
24.	1819. XII. 18.	Schuller András	Dulciarius magister	Olivon in Helvetia
25.	1823. IV. 28.	Lánczky Mihály	dulciarius	Vienna
26.	1824. VII. 3.	Lezar Domonkos	dulciarius magister	Kapnikbánya
27.	1825. I. 10.	Fischer Péter	dulciarius magister	Posonium
28.	1833. VIII. 2.	Nikolay István	dulciarius magister czukrász	Pesthinum
29.	1834. III. 15.	Plammer Lipót	czukrázmester	Fettan Helvetia
30.	1839. IV. 12.	Balasovits Péter Pál	czukrázmester	tartományban Buda
31.	1843. XI. 8.	Heidrich Ferentz	ciocoladégyáros	Gyöng Tolna vármegyében
32.	1844. I. 29.	Klenovits György	czukrázmester	Schönfeld Porosz-Sziléziában
33.	1845. VI. 16.	Lössel Farkas	czukrász	Pest
34.	1847. IV. 30.	Rupp Sebestyén	czukrász	Hessen – Cassel Kurahessen Albendorf Alsó-Ausztriában

J E G Y Z E T E K

¹ A magyarországi cukrászipar történetéről egyetlen feldolgozást sikerült találni. Ez: *Zsemley Oszkár*, A magyar süítő-, cukrász- és mézeskalácsosipar története. Budapest 1940. Ez sem tartalmazza azonban a magyarországi cukrászipar átfogó feldolgozását. *Tévi Tihamér*, Cukor és édesipar c. ismeretterjesztő művének a cukrászipar történetét összefoglaló fejezete vázlatos áttekintést nyújt, de történettudományi feldolgozásnak nem minősíthető.

Bordán István modori cukrász, aki a cukrászipar történetének megírásához 30 évig gyűjtötte az anyagot, és annak 5 nagy kötetben való feldolgozásához 1906-ban fogott hozzá, munkáját 1912-ben sem fejezte be. (Magyar Cukrászok Lapja. 1912. évi 9. és 10–11. sz.). Azt, hogy műve napvilágot látott-e, megállapítani nem tudtuk.

1932-ben Bevilaqua Borsodi Béla foglalkozott a cukrászipar története megírásának gondolatával, és a Budapesti Cukrász és Mézeskalácsos Ipartestületnek fel is ajánlotta a megírással járó munkáját, a kiadásra azonban nem került sor. (Magyar Cukrász és Mézeskalácsos 1932. évi 8. sz.).

² E tanulmány kéziratának lezárása után folytatott, de még be nem fejezett levéltári kutatás során eddig gyűjtött adatok a tanulmányban foglaltakat, különösen a pesti cukrászipar XVIII. sz. végi, XIX. sz. eleji fejlődése, valamint az 1872 előtti pest-budai cukrászipari szervezetek jogállása tekintetében alátámasztják. Ezeknek az adatoknak ismertetését azonban e tanulmány célkitűzése és terjedelme nem teszi lehetővé, módszeres egybefoglalásukra egyébként is csak a kutatás befejezése után van lehetőség.

³ E vonatkozásban forrásunk elsősorban *O. Allmann*, Geschichte der deutschen Bäcker und Konditorbewegung c. 1909.-ben megjelent kétkötetes műve volt, mint e nembeli egyetlen mű, amelyhez hozzá tudtunk jutni. — A cukor termelésére és különösen kezdeti felhasználására vonatkozó adatokat *Wiener Moszkó*, A magyar cukoripar fejlődése c. 1902-ben megjelent alapvető, kétkötetes munkájából merítettük. Kiegészítő adatokat *Dr. W. Heyd*, Geschichte des Levantehandels im Mittelalter c. 1879-ből származó kétkötetes munkája nyújtott. A csokoládékészítés és fogyasztás történetének alapos összefoglaló feldolgozása található *Dr. phil. H. Fincke*, Handbuch der Kakaoerzeugnisse c. monográfiájában. — Előnyösen lehetett használni *Die Neue Konditorei* c. svájci szakfolyóirat rendelkezésre álló 1932–33. évi évfolyama történeti vonatkozású cikkeit.

⁴ *Ortway Tivadar*, Pozsony város története. 1903. II/4, 121.

⁵ *Wiener* i. m. I. 5.

⁶ *Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn. Herausgegeben von Karl Mollay*, Budapest 1959, 100. — A jogkönyv 104. §-ából: „Item Allerlay specerey zugker und zugkermell, soll vnter X. lib. nicht verkauft werden von ainem gast.“ (Az idegen kereskedők mindenféle fűszerből, cukorból és cukorlisztből 10 fontnál kisebb mennyiséget nem adhatnak el.)

⁷ *Mollay Károly* i. m. 24. és *Relković Neda*, Buda város jogkönyve. 1905. 22.

⁸ *Fejérfalvai László*, Magyarországi városok régi számadáskönyvei, 1885, 51–52.

⁹ *Hans Seybold* bajor utazó feljegyzése Mátyás és Beatrix lakodalmáról a müncheni Állami Könyvtár Codex germanicus 331. jelzésű kéziratának 78. lapján. Közli *Borsa Béla*. Tanulmányok Budapest múltjából. X. köt. 49.

¹⁰ *Seybold* feljegyzése a Cod. germ. 331. 60. lapján. Tanulmányok Budapest múltjából X. köt. 51.

¹¹ *Csánki Dezső*, I. Mátyás udvara. Századok 1882, 652. és *Nyári Albert*, A modenai Hyppolit codexek. Századok 1872, 363.

¹² *Dr. Fogel József*, II. Ulászló udvartartása (1490–1516). 1913, 138.

¹³ *Dr. Baradlay János*, A magyarországi gyógyszerészet története I–II. 1930, I. 149.

¹⁴ *Ortway* i. m. II/4, 121.

¹⁵ *Tévi* i. m. 10.

¹⁶ Neue Konditorei. 1932, 325.

¹⁷ *Christoph Weigl*, Geschichte des Handwerk's. 1698. Közli *Allmann* i. m. I. 261—262. L. továbbá: *Allmann* i. m. I. 272.

¹⁸ A magyar cukrászati szakfolyóiratok erről eltérően írnak. Eltérés van a feltaláló nevének írásá és a feltalálás ideje között is. A Magyar Cukrárszok Lapja 1912. évi február 25-i számában azt olvashatjuk, hogy a feltaláló Procopio Culbelli volt, s a fagyaltot 1766-ban Párizsban megnyílt cukrászdájában vezette be. A Cukrárszok Lapja 1927. évi december 10-i száma szerint a feltalálót Cultelli Prokopnak hívták és Franciaországban 1660-ban találta fel a fagyaltot. Ugyanennek a szaklapnak 1935. augusztusi száma szerint Coltelli nevű olasz találta fel a fagyaltot Párizsban, 1680-ban. A három adat megegyezik abban, hogy a feltaláló olasz volt, és hogy Franciaországban találta fel a fagyaltot. Betűbeli eltérés van nevében, a feltalálás évét pedig eltérően adják. Az 1766-os év nyilvánvalóan téves, mert hiszen a fagyaltot már ezt megelőzően Magyarországon is ismerték.

¹⁹ A svájci St. Moritztól délkeletre és az észak-olasz Tiranotól Észak-Nyugatra.

²⁰ Svájc legnagyobb (7113,5 km²) és legkeletibb kantonja, amely Ausztria és Olaszország közé ékelődik. Fővárosa Chur. Hegyes területe és hideg klímája a mezőgazdasági termelésnek nem kedvez, a völgyek zöld rétfjein azonban magas színvonalú állattenyésztés folyik.

²¹ Graubünden és Velence kapcsolatára vonatkozólag lásd: *Valentin Gittermann*, Geschichte der Schweiz. 1941, és *Ernst Gagliardi*, Geschichte der Schweiz von den Anfängen bis zur Gegenwart. 4. kiad. II. 1000.

²² *J. G. Kohl*, Hundert Tage auf Reisen in Österreichischen Staaten. Dritter Theil. Reise in Ungarn. I. Abt. 1842, 154—156.

²³ Idézte: *Wiener* i. m. I. 10. Mém. de l'Acad. de Berlin. 1747. alapján.

²⁴ *Fekete Lajos*, Budapest a török korban. 1944, 222.

²⁵ *Fekete* i. m. 86. — *L. még Salamon Ferenc*, Magyarország a török hódítás korában. 196.

²⁶ *Fekete* i. m. 296.

²⁷ *L. F. Marsigli*, Bevanda Asiastica nyomán *Bevilaqua Borsodi Béla* és *Mazsáry Béla*, Pest-Budai kávéházak. Kávé és kávésmesterség 1535—1935. I—II. II. 1070., és *Fekete* i. m. 299.

²⁸ *Dános Árpád*, Az iparszabadság a magyar ipari közigazgatási jogban. 1933, 197.

²⁹ *Baradlay* i. m. 103, és 106., valamint *Dr. Molnár Béla*, 400 év a kassai gyógyszerészet múltjából. Kiny. a Magyarországi Gyógyszerész Egyesület Közleményei 1940. augusztus 1-i, 5. számából. 1940. 11., és *Kerekes György*, Kassa város gazdálkodási viszonyai a XVII. sz.-ban. Iparosok Olvasótára. Szerk.: Mártonffy Márton. 1912. évi 7. sz.

³⁰ *Zsemley* i. m. 211.

³¹ XVII. sz.-i árjegyzék kivonata *Dr. Winkler Elemér*, A soproni céhek története a XV—XVII. században. 1921, 20., és *Dr. Kerekes György*, Polgári társadalmunk a XVII. században. Schirmer János 1625—1674 kassai kereskedő üzleti könyve alapján. 1940, 165.

³² *Báró Radvanszky Béla*, Lakodalmak a XVI. és XVII. sz.-ban. Századok 1883, 225., és *Báró Radvanszky Béla*, Bethlen Gábor fejedelem udvartartása. 1888, és *Winkler Elemér* i. m. 20.

³³ *Ballay Károly*, A magyar vendéglátóipar története. A honfoglalástól napjainkig. 1943, 300.

³⁴ *Pulszky Ferenc*, Életem és korom. I. 1884, 62.

³⁵ *Demkó Kálmán*, Polgári családi élet és háztartás Lőcsén a XVI. és XVII. sz.-ban. 1882.

³⁶ *Dr. Kerekes György*, Polgári társadalmunk... 165, 195 és 206.

³⁷ *Vö. Bevilaqua—Mazsári* i. m. 13. és 1—14.

³⁸ *Ua.* I. 12—13. és II. 605.

³⁹ *Gombocz Zoltán és Melich János*, Magyar Etymológiai Szótár 1914–1920, 1127.

⁴⁰ *Apor*, Methamorphosis Transylvaniae. Altorjai B. Apor Péter munkái Közli: Kazinczy Gábor. 1863, 321.

⁴¹ Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720–21. Magyar Statisztikai közlemények. Új folyam. XII. köt. 1896, 66.

⁴² Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 339/51. Conscriptio Listae einer Ehrsammen Burgerschaft der königl. Frey Stadt Pest von 1-ten 9-bis 1735 bis letzten 8-bis 1736 betreffend.

⁴³ *Thüring Gusztáv*, Pest város népessége az 1771–1781. években. Magyar Statisztikai Szemle 1934. 3. sz. 159.

⁴⁴ A lakosság lélekszámának alakulását lásd: *Dr. Pallós Jenő*, Budapest 1848/49-ben. Történet-statisztikai állapotrajz. Bp. 1950, 37.

⁴⁵ *M. Schwartner*, Statistik des Königreichs Ungarn. 1798, 233.

⁴⁶ Bp. 1. sz. Áll. Lt. — Pest város levéltára. Classificationsbuch pr. Anno 797/8.

⁴⁷ *Thüring* i. m. 139.

⁴⁸ *Ballay* i. m. 323–327.

⁴⁹ *Thüring* i. m. 159.

⁵⁰ *Schwartner* i. m. 233.

⁵¹ Későbbi vizsgálat tárgya, hogy azonosság van-e e között a Verderber Mátyás és a budai Országház utca 6. sz. ház Verderber Mátyás nevű tulajdonosa között, aki ugyancsak csokoládékészítő volt, s aki a házra 1822-ben második emeletet építtetett. Lehet, hogy az építtető az említettnek fia. — Vö. Budapest Műemlékei. I. Szerkesztő: *Pogány Frigyes*. Bp. 1955, 392.

⁵² 1840: XVII. tc. 1. §.

⁵³ *Schmall Lajos*, Budapest utcái és terei. Adatok a budapesti utcák és terek elnevezéséhez és történetéhez. 128.

⁵⁴ *Dr. Naményi Ernő*, A magyar csokoládé-cukorkaipar. Édesipari munkás 1946. június 12-i sz.

⁵⁵ *Márton József*, Német–magyar–deák Lexikon. 1823, 952.

⁵⁶ *Lovász Imre*, Értekezés a magyar nyelvújításról és annak némely nevezetesebb hibáiról. 1835, 25., és *Kassics Ignác*, A Magyar Ország Mester-Emberek ezeknek Legényeit és Tanítványait nem különben a Mester-Czéheket illető Kegyelmes Királyi Rendelkezéseknek Kivonatai. A Mesterembereknek Deák, Magyar és Német nevezeteik. 324. — *Patacsich József*, Szabad királyi Pest városának leírása. 1831, 103.

⁵⁷ Megjelent *Wigand Otto* kiadásában Pesten és Kassán.

⁵⁸ *Gombocz–Melich* i. m. 770.

⁵⁹ *Gerencsér István*, A nyelvújítás szótárához. Magyar Nyelvőr 1903, 278.

⁶⁰ *Széchenyi István*, Hítel. 1830. III. kiad.

⁶¹ Az évfolyam 10. számában, 40.

⁶² I. m. 25.

⁶³ I. m. 324.

⁶⁴ *Fogarasi János*, Magyar és német segédszótár, pótlék minden eddig megjelent magyar–német zsebszótárakhoz. I. Magyar–német rész. 1843, 33.

⁶⁵ *Szamoita István–Zolnay Gyula*, Magyar Oklevél Szótár. 110.

⁶⁶ *Szily Kálmán*, Adalékok a magyar nyelv és irodalom történetéhez. 1898, 41.

⁶⁷ *Lovász* i. m. 25.

⁶⁸ I. m. 502.

⁶⁹ *Fekete* i. m. 86.

⁷⁰ *Gvadányi*, Egy falusi nótáriusnak budai utazása stb. Tizedik rész. 551. szakasz.

⁷¹ *Paul Weiglin*, Berliner Biedermeier. Leben, Kunst und Kultur in Alt-Berlin zwischen 1815 und 1848. II. Aufl. 195.

⁷² *Ruth Köhler–Wolfgang Richter*, Berliner Leben 1806–1847. 1954, 252.

⁷³ *Henszlmann Aladár*, Miskolci Biedermeier. Magyar Cukrász és Mézeskalácsos. VIII (XIX) évf. 3. sz. 1934. III. hó 16.

⁷⁴ *Schams*, Vollständige Beschreibung der Königl. freyen Hauptstadt Ofen in Ungern. 1822, 387.

⁷⁵ *Schams*, Vollständige Beschreibung der königl. Freystadt Pest in Ungern. 1821, 95.

⁷⁶ *Vojdisek*, Adressbuch der königlichen freyen Stadt Pesth. 1822, 161. és 192.

⁷⁷ *Patacsich* i. m. 103. skk.

⁷⁸ *Ottmayer*, Handels und Gewerbs-Almanach für das Königreich Ungarn und die mit demselben gesetzlich verbundenen Nebenländer c. évk. 1842. évi 1. évf. 323. és 337.

⁷⁹ Garai karcolatja *Waldapfel József*, Forradalom előtt. Pest-budai tollrajzok és életképek Petőfi korából c. munkájában. 31. skk.

⁸⁰ *Wilhelm Richter*, Wanderungen in Ungarn und unter seinen Bewonern. 1844, 28.

⁸¹ *Berzeviczy Albert*, Az abszolutizmus kora Magyarországon. 1849–1865. I–III. II. 391.

⁸² *G. L., Feldmann*, Pesth und Ofen. Neuster und vollständiger Wegweiser durch beide Städte und ihre Umgebung. 1844, 132.

⁸³ *Lyka Károly*, Magyar művészet 1800–1850. 3. kiad. 447–448.

⁸⁴ *Tonelli Sándor*, Nagypáink Pest Budája. 1944, 42.

⁸⁵ Richter meglátása szerint ezek „Buden in Art der Türkischen Kiosk”.

⁸⁶ *Pulszky Ferenc* i. m. I. 314.

⁸⁷ *Feldmann* i. m. 132.

⁸⁸ *Waldapfel* i. m. 30.

⁸⁹ *Bevilaqua-Mozsáry* i. m. I. 225–227., és II. 1104.

⁹⁰ *Lyka* i. m. 492.

⁹¹ Cukrászok Lapja. 1930. VII. 5.-i sz.

⁹² Magyar Cukrász és Mézeskalácsos 1912. évi decemberi sz.

⁹³ *John Paget*, Ungarn und Siebenbürgen. Aus dem englischen von E. d. Moriarty. I–II. II. 246.

⁹⁴ *Ujfalvy Sándor*, Emlékiratok a reformkori Erdélyről. 1955, 160. és 165.

⁹⁵ *Zolnay Béla*, A magyar biedermeier. É. n. 168.

⁹⁶ *Hazai József*, Híres pesti cukrászok. Édesipari szakkönyvtár „Ruszwurm ház-Gyümölcskonzerválás” c. füzeté, és a szerző személyes közlése.

⁹⁷ Magyar Cukrászok Lapja. II. évf. 1. sz. 1901. I. 10.

⁹⁸ *Zsemley* i. m. 247.

⁹⁹ Spelter Henrik kérvénye a Budai városi tanácshoz. Közli *Zsemley* i. m. 346.

¹⁰⁰ Cukrászok Lapja. 1920. III. 10. sz.

¹⁰¹ Cukrászok Lapja. XIX. évf. 13. sz. 1930. VII. 5.

¹⁰² *J. V. Haeufler*, Buda-Pest, historisch-topographische Skizzen von Ofen und Pest und deren Umgebungen. Pest 1854, 250.

¹⁰³ *H. F.*, A cukrászati szak haladása Magyarhonban. Magyarországi Cukrászok Szakközlönye. 1887. évi 5. sz.

¹⁰⁴ Auguszt Elek felszabadítólevele. Magántulajdonban.

¹⁰⁵ *Prindl Ede*, A cukrászipar. 1905. 23. skk.

¹⁰⁶ Ezek : Kugler Henrik,

Kehrer a Rózsa téren, kb. ott, ahol a Belvárosi Kávéház áll,

Fischer a Koronaherceg (ma Petőfi) utcában,

Windhofer, később Hermann féle a Kigyó utcában,

Neugeboren a Sebestyén utcában,

Geier, később Wessely-féle a Zöldfa utcában, ahol most az ún.

királyi palota áll,

Paczelt, később Pool és Maly, majd Nagy Lajos-féle üzlet az

Egyetem utcában,

Weisz Béla a Múzeum körúton,

Weisz, később Menschl, majd Roszberger a Kecskeméti utcában,
Gazsó féle a Kerepesi (ma Rákóczi) úton,
Wagner nevű a Hatvani (ma Kossuth Lajos) utcában,
Polesovszky a Nagymező utcában,
Travers a Váci körúton,
Stück József a Nagykorona utcában,
Müller, később Ruszwurm a Várban,
Friedl, a Fő utcában,
Tomasek Óbudán
Freund Ödön, később King rt. az Eskü (ma Szabad Sajtó) úton.
— *Zsemley* i. m. 279—280.

¹⁰⁷ Stück Ferenc visszaemlékezései. *Zsemley* i. m. 280.

¹⁰⁸ I. m. 28—29.

¹⁰⁹ Magyarországi Cukrárszok Szakközlönye. 1892. évi 3. sz.

¹¹⁰ *Zsemley* i. m. 282.

¹¹¹ Uo. 283.

¹¹² *Hazai* i. m.

¹¹³ *Gelléri Mór*, A magyar ipar úttörői. 1887, 32—33.

¹¹⁴ Magyarországi Cukrárszok Lapja. 1901. évi 1. sz.

¹¹⁵ Magyar Cukrárszok Lapja. 1903. évi 1. sz.

¹¹⁶ *Vö. Prindl* i. m. 11—14.

¹¹⁷ Kútásók, oltárfaragók, padlóarakók, különféle vándorművesek: vászon-fehéritők, köszörűsök, drótosok, ablakosok, ezüstfényezőek stb., akik közül némelyek azonban később céhes egyesületekbe tömörültek.

¹¹⁸ *W. G. Kopetz*, Allgemeine österreichische Gewerbs-Gesetzkunde. I—II. Wien. 1829, I. 501. — *Vö. Dános* i. m. 256—274.

¹¹⁹ I. m. 261.

¹²⁰ *Szádeczky Lajos dr.*, Iparfejlődés és czéhek története Magyarországon. Okirattárral (1307—1848). Czéhek lajstroma. A czéhirodalom és ipartörténet könyvszerkezete. I—II. Bp. 1913, I. 173. és II. 242—341.

¹²¹ I. m. 79.

¹²² *Zsemley* i. m. 427.

¹²³ Uo. 205.

¹²⁴ A német nyelven kézírással írt és 6 egybefűzött lapból álló, címlap nélküli füzetben az 1842—1846. években szegődttetett és ugyanazon években felzabádított cukrászinasokat tartották nyilván.

Az első bejegyzés szerint 1842. december 26-án az egyesült pesti és budai cukrárszok egybegyűlt tagjai előtt két inast szegődttettek. E két szegődttetés bejegyzése után — már más kézírással — további 19 inas szegődttetésére vonatkozó bejegyzés következik. A szegődttetésre vonatkozó bejegyzésekből kiténik az inasévek kezdőnapja és tartalma. Az említett 21 inasnál az inasidő általában 5 esztendő, de találkozunk 4 és 6 évre szóló szegődttetéssel is.

Az első két bejegyzést követő 19 bejegyzés szerint az egyes inasok inasévei 1842. december 26-a előtt kezdődtek. Ebből és abból, hogy a 19 bejegyzés azonos kéztől származik, arra lehet következtetni, hogy ezeket a bejegyzéseket egyszerre, az inasidő kezdetéhez viszonyítva utólag vezették be. E feltevés helyességét támasztja alá az, hogy az utolsó ilyen bejegyzés után oly hatósági biztosítási igazolás következik, mely szerint a bejegyzések a korábbi eseményeket a valóságnak megfelelően tartalmazzák, holott ilyen hatósági hitelesítő záradék a későbbi bejegyzéseket nem követte.

A lajstrom elején levő bejegyzések utólagos jellegéből két lehetőségre lehet következtetni. Az egyik az, hogy a már létező szervezet a korábban megvolt, de valamely oknál fogva esetleg elkallódott tanonclajstromot rekonstruálta, a másik lehetőség az, hogy mint újonnan alakult szervezetnél a megnyitandó tanonclajstromába — a status praesens rögzítéseképpen — először a már tanviszonyban álló cukrászinasokat jegyezték be. Az első feltevés ellen szól az, hogy rekonstruálás esetében ez mint új lajstrom minden bizonnyal tartalmazna valamilyen

erre való utalást, — ilyen viszont nincsen. Helyesebbnek látszik a második feltevés. Ugyanis a cukrászoknál korábbi testületalakításra nem gondolhatunk, mert a cukrászat mint több különféle tevékenységből keletkezett ipar csak a XIX. sz. elejére alakult ki.

A lajstrom megnyitásakor utólag eszközölt bejegyzések és az ezekre vonatkozó hatósági biztosi igazolás utáni első — egyébként 22. — bejegyzés 1843. február hó 5-én történt szegődtetésre, az ezt követő 15 bejegyzés pedig későbbi szegődtetésre vonatkozik. A bejegyzések általában a szegődtetéssel egy időből származnak, de ezek között is vannak olyanok, amelyekből kitűnik az inas tanulói idejét a bejegyzés idejénél korábban kezdte. Az utolsó szegődtetésre vonatkozó bejegyzés a lajstrom 6. oldalán 1846. május 28-áról olvasható.

A 7. oldalon a felszabadításokra vonatkozó bejegyzések következnek. Az első bejegyzett felszabadítás 1843. március 5-én, az utolsó 1846. május 28-án történt.

Figyelmet érdemel, hogy a lajstrom első bejegyzése szerint a bejegyzést eszközöző a szervezetet „Innung” szó használatával említi, a felszabadításokra vonatkozó bejegyzéseknél pedig a „Gremium” szó szerepel.

A 11. oldalon „1845” felírás, s alatta egyetlen bejegyzés található. Szövege a következő: „Den 27. V. wurde in Sinne der Statuten H. Wolfgang Lössel zum ersten und H. Leonhard Richter zum zweiten Vorsteher des Gremiums durch Stimmen Mehrheit gewählt.” Több bejegyzés a füzetben nem található.

¹²⁵ E tanulmány lezárása után folytatott levéltári kutatás eredményeképpen már megállapíthatók a szervezet megalakulásának előzményei, körülményei és megalakulásának ideje, valamint a szervezet jogállása.

E kutatási eredmények birtokában rámutatunk a következőkre:

1958 húsvétján tudományos felhasználás és feldolgozás lehetőségének biztosításával, akkori birtokosa rendelkezésünkre bocsátott egy aranyozott nyomással gazdagon díszített, zöld bőrbbe kötött jegyzőkönyvet, melynek aranyozott címnymata: „Protocoll der vereinigten Ofner und Pesther Zuckerbäcker Innung 1843” (A kötés Hänszler Károly pesti könyvkötő munkája).

A könyv létrejöttével és vezetésével, valamint bejegyzéseivel kapcsolatos adatok publikálása kéziratban levő külön tanulmányom tárgya. Arra tekintettel azonban, hogy a címnymatból téves következtetéseket lehet levonni, és ez a budapesti Vörösmarty cukrászda 100 éves fennállásának alkalmából kiadott díszes üdvözlőkártyán épp e jegyzőkönyv idézésével már be is következett, téves ismeretek elterjedésének megelőzése érdekében már ezúttal szükségesnek tartjuk annak rögzítését, hogy a budai és pesti cukrászok szervezete nem 1843-ban alakult meg, s jogszerű működését nem céhként fejtette ki.

¹²⁶ Landesgesetz und Regierungsblatt für das Kronland Ungarn — Magyarországot illető Országos Törvény és Kormánylap. II. évf. VI. db. Kiadva németül 1851. február 22. Kétnyelvű kiadásban 1851. március 12.

¹²⁷ Ilyen felszabadítólevél Menczel Nep. János balassagyarmati cukrász által Auguszt Elek részére 1852. október 14-én kiadott „Lehrbrief”.

¹²⁸ Bp. Tört. Múz. ujk. oszt. Céhemlékek 3236. ltsz.

¹²⁹ I. m. 9.

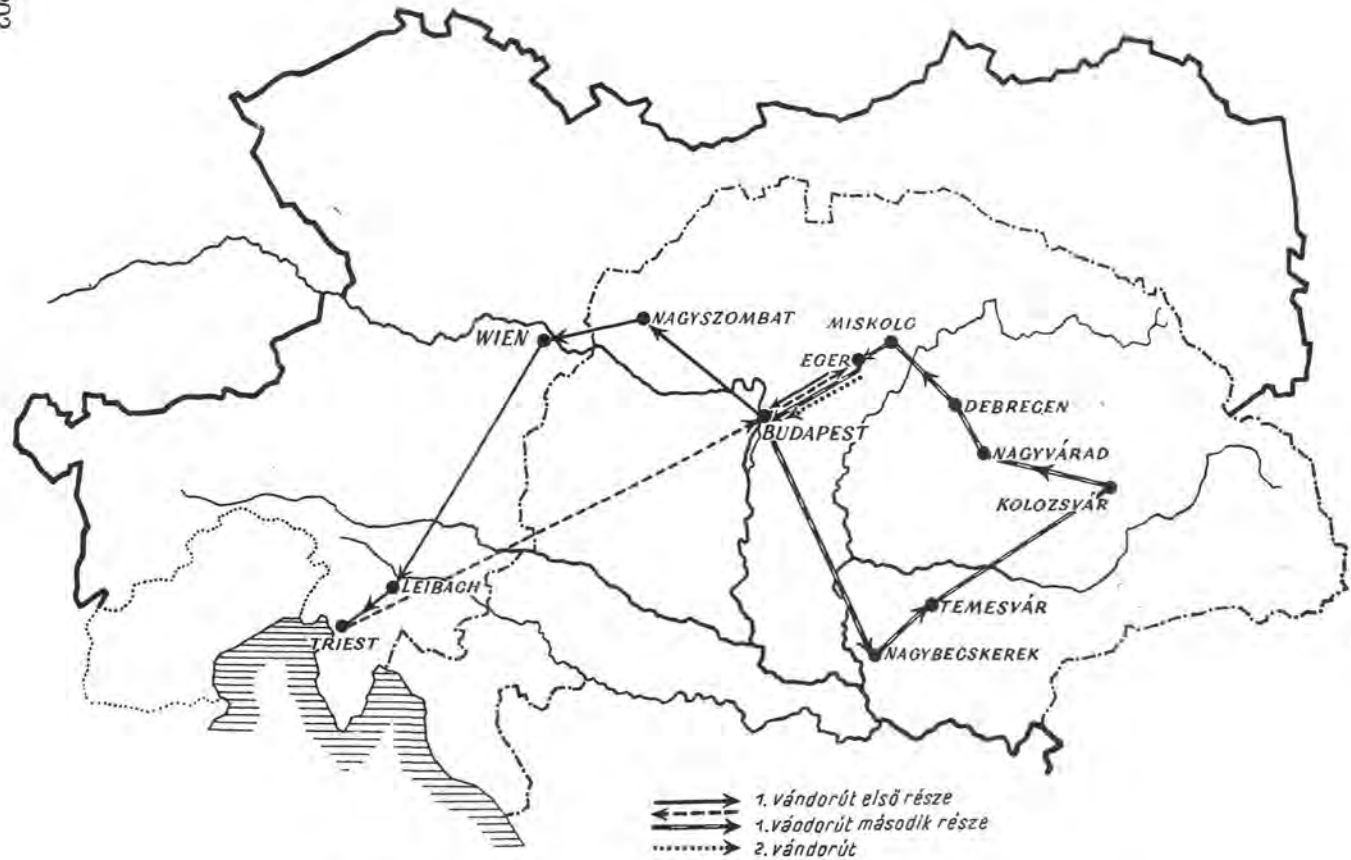
¹³⁰ 1872: VIII. tc.

¹³¹ Ideigl. Ip. Rttás. 80. §.

¹³² A 479/152? lt. sz.; fekete fanyelű, 34 mm átmérőjű sárgaréz-peccsétnyomó, levélkeretbe foglalt ötsoros szövege a következő: „Gremiums / Insiegel der / Pester burgerl. / Zuckerbecker / 1854.”

¹³³ A Múzeumban 14.009—5 lt. sz. a. Örzött Fvk. 12° könyvecske 20 oldal tartalmaz. Az 5—9. oldalon a vándorlással kapcsolatos általános szabályok nyomtatott szövegét találjuk.

Lajtos Antal, 1840-ben Egerben született, cukrászsegéd (Zuckerbäckergehilfe) Lössel Farkas pesti cukrásznál 1856. augusztus 27-én 3 évi inaskodás után szabadult. Ettől kezdve 1857. április 1-ig az egrí Gerstner Lőrinc cukrásznál dolgozott. Ekkor kapta meg a kétesztendei vándorláshoz szükséges engedélyt.

4. ábra. Lajtos Antal cukrászsegéd vándorútja 1857—1859

Vándorútját Pest felé vette, onnan Nagyszombatba indul. Innen Bécsbe utazik, ahol vándorkönyvét azzal láttamozzák, hogy Laibachba megy tovább. Könyvének itteni láttamozása után Triesztbe megy, s ott bejelenti, hogy újból Laibachba utazik. Vándorkönyvéből nem állapítható meg, hogy oda megérkezett-e. 1857. szeptember 4-én megint Egerben van, majd újból Pestre indul. Onnan útja Nagybacsókerekre, majd Temesváron keresztül Kolozsvárra, Nagyváradra és Debrecenen keresztül Miskolcra vezet, ahonnan 1858. december 27-én indul Egerbe. 1859. január 1-től március 14-ig megint Egerben dolgozik Gerstnernél, amikor engedélyt kap további kétévi vándorlásra. (Lásd a 4. ábrát.)

¹³⁴ Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaisertum Oesterreich. Jahrgang 1859. LXV. Stück. Ausgegeben und versendet am 27. December 1859.

¹³⁵ Bp. Tört. Múz. ujk. oszt. 13.994. lt. sz.

¹³⁶ Uo. 3242. ltsz. és 3241. ltsz.

¹³⁷ 4576/1867 F. I. K. M. sz. r. Kelt 1867. VIII. 27. Magyarországi Rendeletek Tára 1867. II. kiad. 251. 1.

¹³⁸ Vö. 1870 XIII. tc.

¹³⁹ 3771/1872 F. I. K. M. sz. r. 3. bek. g/2.

¹⁴⁰ Eddigi adataink szerint a pest-budai cukrászszervezet 1872. évi feloszlása után egészen a budapesti cukrászok és mézeskalácsosok együtt szervezett ipartestületének megalakulásáig a cukrászoknak Magyarországon önálló ipari érdekképviseleti szerve nem volt. Fennállott azonban és működött a Budapesti Cukrászsegédek Betegségélyző Egylete. Ennek alakulása és története — egyelőre — sajnos ismeretlen. Annyit tudunk csak róla, hogy 1858-ban alakult (Magyar Cukrászok Lapja 1900. évi 1. sz.) és 1866-tól kezdve vezetett számadást. (Magyarországi Cukrászok Szakközlönye. 1893. évi 10. és 11. sz.) Történetét még fel kell deríteni. Az egylet, amelynek mesterek is tagjai voltak, volt 1906-ig a budapesti cukrászérdekek tulajdonképpeni védelmezője, még az ipartestületnél is inkább, mert hiszen ebben a sütők érdekei jutottak túlsúlyra.

¹⁴¹ Budapest fő- és székváros törvényhatósága 1893. július 12-én és folytatva tartott rendes közgyűlésének, majd 1895. június 27-én folytatva tartott rendes közgyűlésének és végül 1897. október 6-án tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.

M. Rózsa

DIE ENTWICKLUNG DES BUDAPESTER ZUCKERBÄCKERGEWERBES

Eine systematische Bearbeitung der Geschichte des Zuckerbäckergewerbes in Ungarn gibt es zur Zeit noch nicht. Die Geschichte des Zuckerbäckergewerbes zu schreiben ist vor allem deshalb schwer, weil sowohl die schriftlichen, als auch die gegenständlichen Denkmäler — verglichen mit anderen Gewerben — äußerst spärlich vorhanden und auch verstreut sind. Das Fehlen jeder systematischen Bearbeitung gab uns die Anregung, im Zusammenhang mit der geschichtlichen Untersuchung des ungarischen und im besonderen des Budapester Zuckerbäckergewerbes zuerst hier alles zu ordnen, was aus gedruckten Quellen überhaupt bekannt ist, um dadurch den Weg für die Erforschung der Einzelheiten zu ebnen.

Wir versuchten die Entwicklung des Budapester Gewerbes in die ungarländischen und in die einflußreichen europäischen Zusammenhänge einzubauen.

Als Speise wurde der Zucker im Mittelalter wegen seines hohen Preises auch in den Ländern Westeuropas meist nur an Fürstenhöfen verwendet. Gleichzeitig stellten aber auch die Apotheker fein schmeckende Konfekte aus Früchten und Zucker her und waren auf diese Weise auch die Zuckerbäcker des Mittelalters.

Die erste ungarländische Angabe über die Verwendung des Zuckers als Speise stammt aus dem Jahr 1419. Die früheste Regelung des Zuckerverkaufs ist im Ofner Stadtrecht enthalten.

Nach der Vermählung des Königs Matthias mit Beatrice von Neapel in Ofen (1476) wurden die gezuckerten Speisen des Hofes von Spezialisten gemacht, die eigens aus Italien nach Ungarn gekommen waren und auch mit Medikamenten Handel trieben.

In Westeuropa nahm im 16. Jahrhundert Zubereitung und Genuß von Süßigkeiten einen großen Aufschwung. Die im Gewerbe gesetzmäßig intretende Arbeitsteilung hatte die Verzweigung auch des Bäckergewerbes zur Folge, was der Entwicklung des Zuckerbäckergewerbes einen Antrieb gab. Indessen setzte man auch in den Apotheken die Zubereitung und den Verkauf von Süßigkeiten (Confecten) fort.

Gegen Ende des 18. Jahrhunderts zerstreuen sich die aus Venedig vertriebenen Graubündner Zuckerbäcker in Europa und verbreiten bzw. führen vielerorts die Zuckerbäckerei ein.

Während des anderthalb Jahrhunderte lang auf Ungarn lastenden Türkenjoches lernten die Ungarn beider Länder, d. h. sowohl des von den Türken besetzt gehaltenen Gebietes, als auch der türkenfreien Zone, die süßen Speisen des Balkans kennen. In den von den Türken nicht besetzten Gebieten wurden Süßigkeiten von den Apothekern gemacht, die also als Vorläufer der einheimischen Zuckerbäcker gelten können. Als einheimische Förderer der Süßspeisenzubereitung treten nun auch die Köche der Großen des Landes und der bemittelteren Adelligen auf. Im 17. Jahrhundert pflegte aber auch schon der Bürgerstand in immer stärkerem Maße Zuckerbäckerspeisen zu genießen.

Nachdem mit der Befreiung Ofens 1668 die Vertreibung der Türken aus Ungarn begonnen hatte, werden die nach türkisch-balkanisch-levantinischer Art bereiteten süßen Speisen auch weiterhin genossen und zwar infolge des mit den türkischen Gebieten bestehenden Verkehrs. Mit den neuen Ansiedlern aus dem Westen kommen aus dem norditalienischen Bergland auch Zuckersieder, Gelatiniemänner, Hersteller von Zuckermandeln und anderen kandierten Früchten ins Land, die ihre Waren zusammen mit den aus dem Balkan stammenden Süßwarenverkäufern feilboten.

Gegen Ende des 17. und zu Beginn des 18. Jahrhunderts lernt man in Ungarn die Schokolade kennen. 1734 wird dem ersten Pester Schokolademacher das Bürgerrecht verliehen.

Als sich im Laufe des 18. Jahrhunderts das Leben in Ungarn von neuem und mehr der damals geltenden westeuropäischen Lebensform anpaßte, traten auch unter den Süßwarenherstellern — vor allem in den Städten — deutsche Zuckerbäcker auf.

Die Zahl der Zuckerbäcker aber war im Verhältnis zu anderen Gewerbsleuten sogar in den Städten noch ziemlich niedrig. 1715 gab es weder in Pest noch in Ofen einen Zuckerbäcker. Der erste, den die Ofner Stadtbehörde in die Bürgerrolle eingetragen hatte, war der aus Waldsaxen neben Trier in der Pfalz herkömftige Karl Hossmann (1718). Die Stadt Pest verleiht erstmalig im Jahre 1743 einem Zuckerbäcker das Bürgerrecht und zwar dem angeblich aus Oberösterreich stammenden Jakob Starckmann. Später siedeln sich mehrere Zuckerbäcker in Pest und Ofen an. Ihre Namen und Stammorte sind im Anhang unserer Studie angeführt. 1771 findet die Conscription bloß einen einzigen, 1776 und 1781 aber schon drei Zuckerbäcker in Pest, 1792 waren bereits sieben.

Zu Anfang des 19. Jahrhunderts bestand noch der Gebrauch, daß Produkte, die heute in das Zuckerbäckergewerbe gehören, auch von Küchen hergestellt, zum Teil auch in Apotheken verkauft wurden, daß italienische und türkisch-balkanische Süßwarenhändler mit ihren Waren im Land herumzogen, und daß die die Herstellung eines Teils solcher Waren noch zu besonderen Handwerkszweigen und zum Wandergewerbe gehörte. Gleichzeitig aber beschleunigt sich der Prozeß erheblich, der zur Entstehung des eigentlichen Zuckerbäckergewerbes und zur Vermehrung der Zuckerbäcker führte. Die 20-er und 30-er Jahre des 19. Jahrhunderts waren es vor allem, in denen sich die Zuckerbäckerei in Ungarn endlich zu einem einheitlichen Gewerbe ausgebildet hatte. Für diesen Zeitpunkt zeugen auch die sprachgeschichtlichen Belege.

Der Umstand, daß schweizerische Zuckerbäcker in verschiedenen Ländern Europas seßhaft wurden, blieb auch in der Geschichte des ungarischen Zuckerbäckergewerbes zu Beginn des 19. Jahrhunderts nicht ohne Wirkung. Den Folgen, die sich daraus für die Entwicklung des Gewerbes ergaben, ist erstmalig in dieser Studie Beachtung geschenkt.

Im angehenden 19. Jahrhundert findet man in Pest sechs, in Ofen ebenfalls sechs Zuckerbäckermeister, im Jahre 1830 gibt es in Pest 10 Zuckerbäcker, 1841 bereits 13, während es in Ofen zur selben Zeit bloß sieben gab. Im Gewölbe des Zuckerbäckers des 19. Jahrhunderts offenbart sich die stille Lebensform des Ofner und des Pester Bürgertums. Die Zuckerbäcker-Gewölbe spielen eine nicht zu unterschätzende Rolle in der Verbreitung der urbanen Lebensformen.

So groß auch der Aufschwung in der Entwicklung um den Jahrhundertbeginn war, konnte man in Ungarn noch in den 50-er Jahren größtenteils nur in den Städten auf Zuckerbäcker stoßen, und auch diese waren zumeist Ausländer. Was die Auswahl der Waren betrifft, so war sie mit dem heutigen Sortiment oder nur mit dem des Jahrhundertendes verglichen, auf ein engeres Gebiet beschränkt.

Im Zuckerbäckergewerbe Ungarns trat in den 1880-er Jahren die Wendung ein, welche auch einen Aufschwung im qualitativen Sinn mit sich brachte und damit verknüpft war, daß der Zuckerbäcker Emil Gerbeaud — »der dem alten ungarischen Zuckerbäckergewerbe neue Wege wies« — seine Tätigkeit in Budapest begann. Mit seinem Auftreten verblaßt der kleingewerbliche Charakter dieses Gewerbes und nach seinem Beispiels dringen immer mehr Maschinen in die Kleinwerkstätten der Zuckerbäcker ein.

Im letzten Drittel des 19. Jahrhunderts trennte sich bis zu einem gewissen Grad die Zuckerwarenherstellung von der Tätigkeit der kleingewerblichen Zuckerbäckermeister und entwickelte sich größtenteils zur Fabrikindustrie.

Neben dem großen qualitativen Aufschwung, den das Zuckerbäckergewerbe nahm, gab es aber sogar um die Wende des 19. und 20. Jahrhunderts noch immer Produkte, die noch eingeführt werden mußten. Besonders groß war der Import in Teegebäck und Bisquitt. Die Lage besserte sich allmählich, als Joseph Augustz 1901 seine Zuckerbäckerei in Ofen mit einer Werkstatt für Teegebäckzeugung vergrößerte und 1903 die Firma Edmund Freund die erste Budapesteegebäck- und Bisquittfabrik errichtete.

Laut den statistischen Angaben war das Zuckerbäckergewerbe am Ausgang des 19. Jahrhunderts zum allergrößten Teil noch immer in den Städten mit bürgerlicher Bevölkerung anzutreffen, begann sich aber bereits auch in Städten mit ausgesprochen landwirtschaftlichem Charakter und sogar in Dörfern zu verbreiten. Zahlenmäßigen Wachstums erfreute sich das Gewerbe besonders in Budapest und in Ortschaften der großen ungarischen Tiefebene. Wir können sagen, daß die führende Rolle sowohl im zahlenmäßigen Wachstum als auch in qualitativer Hinsicht und Intensität Budapest gehörte.

Weder das Zuckerbäckergewerbe noch alle jene Beschäftigungen, welche in der Folge mit dem Zuckerbäckergewerbe verschmolzen (u. a. das Gewerbe der Schokolademacher) gehörten in Ungarn zu irgendeiner Zunft. Ein Zusammenschluß mit Interessenvertretung kam zuerst in Pest in den 40-er Jahren des 19. Jahrhunderts zustande. Die erste systematische, gewerberechtliche Regelung findet sich in der provisorischen Gewerbeordnung vom Jahr 1851. Die 1860 in Kraft getretene, mit kaiserlichem Patent promulgierte Gewerbeordnung bestimmte, daß an die Stelle des Zunftsystems die Genossenschaften zu treten haben. Diese übernahmen zahlreiche Züge des Zunftsystems, obwohl sie im Geiste der Gewerbefreiheit ins Leben gerufen wurden. Die während der Wirksamkeit der Gewerbeordnung neugestaltete Organisation der Pester- und Ofner Zuckerbäcker löste sich kraft des ersten ungarischen Gewerbegesetzes (VIII. Gesetzartikel vom Jahr 1872) auf. Das Gesetz war bis zum Inkrafttreten des XVII. Gesetzartikels vom Jahre 1884 wirksam. Außer den erwähnten Gesetzen regelte auch das Munizipium der Hauptstadt Budapest in einem eigenen Statut von 1897 noch im besonderen einige Fragen hinsichtlich der Betreibung des Zuckerbäckergewerbes.

Die weitere Entwicklung des Zuckerbäckergewerbes in Ungarn und insbesondere in Budapest erfuhr bis zum ersten Weltkrieg im Verhältnis zu der an der Jahrhundertwende entstandenen Lage keine wesentliche Änderung mehr. Eine Wandlung vollzog sich allein in der Zahl der Konditoreien und im gesteigerten Gebrauch von Maschinen.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

1. *Fig.* Verteilung gemäß Munizipien der ungarländischen selbständigen Zuckerbäcker im Jahre 1890 S. 185.
  2. *Fig.* Verteilung gemäß Munizipien der ungarländischen selbständigen Zuckerbäcker im Jahre 1900 S. 186.
  3. *Fig.* Verteilung gemäß Munizipien der ungarländischen selbständigen Zuckerbäcker im Jahre 1910 S. 187.
  4. *Fig.* Die Wanderschaft von Anton Lajtos S. 202.
- Abb. 1.* Titelblatt des ersten ungarländischen Fachbuches der Conditorei und der Zuckerbäckerei.
- Abb. 2.* Lehrbrief aus 1852 von dem Mittel der Pest-Ofner Zuckerbäcker auf Grund der Gewerbeordnung von 1851 ausgestellt
- Abb. 3.* Lehrlingszeugnis aus 1871, ausgestellt von dem Gremium der Zuckerbäcker von Pest-Ofen, auf Grund der Gewerbeordnung von 1859

Kempelen Farkas és az egyetem átköltöztetése Budára

Magyarország tudományegyetemének átköltöztetése Nagyszombatból Budára, a XVIII. század végén, egy századdal a török hadak kitarodása után, elsőrangú művelődéstörténeti esemény. A természetes magyar fejlődést minden eszközzel késleltető s eltorzító bécsi politikának egy lényeges ponton meg kellett hátrálnia. Ez nem ment könnyen. A jezsuita rend eltörlése s az ausztriai egyetemek államosítása után is Bécs azt kívánta, hogy Magyarország egyetlen univerzitása maradjon csak változatlanul a Pozsony vármegyéhez tartozó megyei városban, Nagyszombatban, amely éppúgy keze ügyében van a bécsi udvarnak, akár csak a Pest-Budát feleslegesen még mindig helyettesítő Pozsony. A Habsburg-politika fázott a gondolattól, hogy fokozatosan visszaadja az ocsudó ország fővárosának régi rangját, mindazzal egyetemben, ami hozzátartozik. A feltörekvő magyar művelődésnek Bécs a sivár provincializmust szánta. S midőn a Burgban már sugdosták, Mária Terézia mégis-mégis hajlik arra, hogy az egyetemet Budára helyezze, magyar ügyekben szokatlan buzgalommal megpróbálták a tervet elgáncsolni. Sikert is húzni-halasztani az egyetem átköltöztetését. Végül is azonban az udvarban bennfentes magyar hazafiak leküzdötték a szívós ellenállást, s elhárítottak minden akadályt az átköltöztetés elől. Pest-Buda új egyetemével újból a magyar kulturális élet élére került. Így jöhetett — néhány évre rá — Kármán József azzal a gondolattal, hogy az iskolai főváros legyen a magyar irodalmi élet központja is. A fővárosba költözött egyetem indította el tehát Budapestnek magyar szellemi központtá válását.

Érdeklődésünk természetszerűen fordul az egyetem Budára költöztetése felé s azok felé, akiknek ezt köszönhetjük. Logikusnak tűnik fel, hogy a kezdeményezők tudatában voltak lépésük rendkívüli jelentőségének. Kik voltak ezek? Hogyan történt az átköltöztetés? Történeti kézikönyveink, az utóbbi háromnegyed század népszerű történeti művei is mindössze néhány szóval említik az eseményt. Szeffű Gyula például úgy tudja, hogy egyetemünk államosítására és átszervezésére, a bécsi egyetem mintájára, gróf Niczky Kristóf bírta rá az uralkodónót. Niczky röpiratban is buzgólkodott a terv körül. S Niczky és Ürményi József „végzik el nagy szeretettel” — írja Szeffű — a jezsuiták barokk

egyetemének átköltöztetését a kis Nagyszombatból Budára. A nagy reform Szekfű szerint teljesen Mária Terézia érdeme.¹ Pauler Tivadar ismert monográfiája egyetemünk történetéről a kútforrása e megállapításoknak. Pauler mondja az áttelepítést Mária Terézia egyik eredeti művelődéspolitikai gondolatának.² A királynő, magyarázza Pauler, a Ratio Educationis elfogadásával egy időben döntött az egyetem áthelyezéséről.³ Egy helyütt azonban elmondja, hogy a királynő az egyetem kérdésének tanulmányozására háromtagú bizottságot nevezett ki. Ennek Niczky Kristóf, Kempelen Farkas és Szabó András voltak a tagjai. A királynő ezzel a bizottsággal dolgoztatta ki a tervet. Niczky, Kempelen és Szabó megbízásukhoz képest megjárták Nagyszombatot, Budát és Pestet, tüzetesen megvizsgálták a helyi viszonyokat, s egyhangúan ajánlották az egyetem Budára költöztetését. Felterjesztésüket 1776. december 22-én intézték az uralkodónőhöz. Magát a tervet Mária Terézia ugyanazzal a triumvirátussal nyélbe is ütötte.⁴ Paulerrel azonosan vázolja a bizottság működését egy szlovák tanulmány is, bár nem hivatkozik a nyilvánvaló magyar forrásra.⁵

Pauler terjedelmes művéből ennél többet nem lehet kihámozni a bizottságra nézve. Nem állapítható meg, hogy hármuk közül kinek minő szerepe volt, s kié volt az ilyen bizottságokban szokásos munka oroszlánrésze. Niczky Kristóf helyét találjuk ott általában a legkézenfekvőbbnek. Hisz valóban Niczky vetette fel már 1769-ben egy rövid emlékiratában, amelyre Szekfű is hivatkozik, az egyetem átköltöztetésének gondolatát.⁶ Niczky, aki fokozatosan betölti az ország első közjogi állásait egészen az országbírói stallumig, a legszámottevőbb magyar főúr Bécsben, feltétlen támasza a dinasztának, olyannyira, hogy ezért később II. József is megtartja, holott tudja, Niczky nem híve a felvilágosodásnak. Niczky magyarázza meg az uralkodónőnek, hogy a közoktatásügy irányítása a magyar király felségjogai közé tartozik, javasolja, hogy a földvári apátság jövedelmét fordítsák az egyetem gyarapítására. Szabó András kanonok, később püspök, jelenléte a bizottságban az egyháznak — az esztergomi róm. kat. főegyházmegyének és a hercegprímásnak — az egyetemhez fűződő elismert kapcsolataira utal. A jezsuita rend eltörlése és óriási vagyonának államosítása után a katolikus egyház nyomban érvényesítette minden befolyását Bécsben, hogy az egyetemen némi formai változással tovább tarthassa a gyeplőt. De hogyan került ebbe az együttesbe Kempelen Farkas, a híres fizikus és feltaláló? Erre nézve Pauler, de más sem tud magyarázatot.

Egész különösen hat a kutatóra a rendkívül gyér adat Kempelen Farkas egész életéről és működéséről. Míg egyetlen találmányáról, a századát elbűvölő sakkozó gépemberről egész sor könyv és újságcikk jelent meg, addig magyarországi közéleti munkásságáról alig látott napvilágot néhány sornyi feljegyzés. Ezt a szükségváltságot alighanem magának Kempelennek köszönhetjük. Feltehető ugyanis, hogy ami adata, levelezése, feljegyzése volt, azt maga tüntette el a magyar jakobinusok mozgalmának felfedezése után. Kempelen Farkas ugyanis,

minden valószínűség szerint, titkos híve volt Martinovicséknak, nevezetes közéleti pályafutása Martinovicsékkal egy időben ér véget. Kempelen Mária Terézia korában nőtt fel s bárkinél jobban ismerte a világszemléleti kételtűséget a bécsi udvarban. A bécsi aufklérizmusnak ellenreformációs és antiracionalista árnyéka volt. A pozsonyi főharmincados fia evvel szemben őszintén s egyértelműen felvilágosult polgárnak érezte magát, egy feltörekvő s a fölötté levő társadalmi osztállyal harcban álló új osztály fiának. A magyar nemesség, melyet apja kapott volt III. Károlytól, szemelláthatóan csak arra kötelezte Kempelen Farkast, hogy patrióta szívvvel dolgozzék hazája felvirágoztatásán s elősegítse a polgárosodást mindenütt, ahol megfordul. Egyedülálló eset, hogy köznemes létére akkora szerepe volt a bécsi udvarban három Habsburg mellett, mint a legelső főrendűeknek. A felvilágosult század gyermeke volt, tédret hajtott a legfőbb hatalom előtt, hogy elkerülje a sok kisebb hatalom csapdáját az országban. Kempelenre gondolva önkéntelenül eszünkbe jut Ráby Máttyás, Jókai Rab Rábyja. Csakhogy Kempelen nem egy vármegyével viaskodott, mint Ráby, hanem az egész országrért harcolt sokkal okosabban, ügyesebben és sikeresebben is, mint a szentendrei és izbégi parasztok védelmezője.

Kempelen Engelbertnek, a pozsonyi főharmincadosnak három fia volt. A legidősebb, András (1716—1752) előbb katonatiszt, kapitány, utóbb diplomata, majd teológus Rómában, s mint kanonok hal meg fiatalon Pozsonyban. Ezt a Kempelent, aki császári követségi tanácsosként működött egy ideig Sztambulban, szemelték ki II. József nevelőjének, s csak tüdőbaja s gyors halála akadályozta meg e megbízatása teljesítésében. A középső fiú, János (1725—1801) ugyancsak katonatiszt, tábornok, de előbb udvarmestere Mária Terézia vejének, Magyarország helytartójának, Albert hercegnek. Jancsó Elemér tanulmányából tudjuk, hogy mindkettejüket egyszerre vették fel az egyik bécsi szabadkőműves páholyba.⁷ Szekfü írja, hogy Albertet feleségével együtt Kempelen Farkas oktatta magyar nyelvre Pozsonyban, Mária Terézia kérésére. Alighanem a szabadkőművesekhez is Albert kalauzolta Farkast, délceg bátyjával együtt. Nem csoda, hogy amikor az öreg Kempelen egy évvel nyugdíjazása után, harmadik fiát a magyar kamaránál akarja elhelyezni, a kamara urai Pozsonyban felhördülnek emiatt, s a 21 éves Kempelen Farkas kérvényét elutasító záradékkal továbbítják a királynőhöz. Tartottak tőle, hogy a puritán Kempelen fia belelát a kamarai tisztviselők ismert üzelmeibe. Mária Terézia azonban, úgy látszik, tudott a fiatal Kempelenről, áthúzta az elutasító szavakat és saját kezével ráírta a kérvényre, hogy fel kell venni, a magyar kamara kiváló tisztviselőre tesz szert Kempelen Farkasban.⁸ Így került Kempelen Farkas ifjú fővel, 1755 szeptemberében, főnökei vótuma ellenére, fogalmazóként a „Camera Aulica in Hungaricis” pozsonyi új palotájába.⁹

Említett kérvényében Kempelen Farkas felsorolja, hogy beszél magyarul, latinul, németül, franciául, olaszul és szlovákul. Rendkívüli nyelvtudásával Magyarország bármely pontján tolmács nélkül tudott

tájékozódni; feltehető ugyanis, hogy erdélyi és bánsági megbízatásai a román és szerb nyelv elsajátítására ösztönözték s valószínű, hogy angliai útja előtt angolul is tanult. Nyelvtudása és hazai ismeretei predesztinálták a legkényesebb feladatok elvégzésére.

Kempelen neve azonban szorosan összefügg Budapesttel is. A budai várban a Várszínház — mint ismeretes — Kempelen építészeti zsenijét dicséri. Adataink vannak arról is, hogy részt vett a várbeli királyi palota építésében. A budai vár számára a pozsonyhoz hasonló vízvezetéket szerkesztett és épített fel. 1794-ben kidolgozta egy Fiuméhez vezető s Budapestről kiinduló országos csatorna tervét, amely Magyarország fővárosát közvetlenül összekötné az Adriai-tengerrel, tengeri kikötővé tenné. Nyilvánvaló tehát, hogy ismerte hazája gazdasági helyzetét, rájött Budapest nagyszerű földrajzi, központi fekvésének jelentőségére, s víziúton, tehát a legolcsóbb közlekedési kiadásokkal, akarta megvalósítani azt, amit vasútépítéssel és tarifa-politikával Baross Gábor valósított meg részben száz évvel később. Feltehető, hogy az ország központi hivatalainak Pozsonyból a fővárosba költöztetését is Kempelen sürgetésére határozta el a bécsi udvar. Erre vall az egyetem átköltöztetése körül vállalt érdekes és jelentős szerepe. János bátyjának ő tanácsolja nyugdíjba vonulásakor, hogy vásároljon házat Budán s költözködjék át Pozsonyból a fővárosba, ahol szerepe lesz a társadalmi életben. A zálogházat is, amelyet Pozsonyban alapít Kempelen, a bécsi mintájára, áthelyezteteti Pestre.¹⁰ Szemmellátható tehát, hogy egyik legelső s lankadatlan képviselője volt Buda és Pest talpraállításának, fővárosi rehabilitációjának.

Kempelen tudományos munkásságának maradandó alkotása a Mechanismus der menschlichen Sprache c. műve, a fiziológiai hangtan alapvető monográfiája, ma is elsőrangú fonetikai eredményekkel tele. Ebben a könyvében, melyet Gombocz Zoltán egyetemi előadásaiiban joggal nagyra becsült, a magyar nyelv szépségét és kifejező erejét dicséri, s összehasonlítja az indogermán nyelvekkel. Tudjuk, hogy ezen kívül festő, költő és drámaíró is volt. Valóban egy különös lángész, akit nem véletlenül neveztek „magyar Faustnak”.¹¹

Ezúttal azonban hivatali munkásságáról szeretnék szólni, mert az egyetem átköltöztetése ezzel függ össze. A kamara szolgálatában Kempelen ugyanolyan csodálatos dolgokat mível, mint fizikai laboratóriumában. Szilézia elvesztése óta a kamara munkájában egyre inkább érvényesülnek a merkantilizmus tervei. A Sziléziával elvesztett ipartelepeket újak építésével akarja pótolni a királynő. Ugyanakkor nagyarányú telepítést kezdeményez az udvar Magyarország déli vidékén, a töröktől legkésőbb visszafoglalt Bánságban. Kempelent akkor irányítják e két munkakörbe, amikor már baj van. Kempelen állítja le a Bánságban a nemzetiségek betelepítését, rendet teremt, megszünteti a katonai kormányzást, s javasolja a királynőnek a terület visszacsatolását Magyarország törvényes adminisztrációjához. Általában a legkényesebb s a legnagyobb tapintatot kívánó feladatokkal bízzák meg. S ezeket sikeresen megoldja. 1764-ben, a hétéves háború befejezése után, Kempelen telepíti le a kamara

birtokain a hadirokkantakat és obsitosokat. Kiválogatásuk végett heteket tölt Pesten, az Invalidusház (a mai Városháza) rokkantjait válogatva. A következő évben, mikor egy jelentés tudtul adja az uralkodónőnek, hogy Magyarország sójövédékével baj van, a kibányászott só jelentős része vám és adó megkerülésével, tehát lopott jószágként kerül a piacra, Mária Terézia Kempelent bízta meg — mint sójövédéki igazgatót — az ország sóbányáinak teljhatalmú ellenőrzésével. Ez a vállalkozása is sikerrel jár, a kincstár sójövédelmét Kempelen rövid idő alatt lényegesen felemeli. 1767-ben bízta meg Kempelent II. József, mint társuralkodó, a Bánság vezetésével császári biztosi rangban, ugyanakkor Grassalkovich Antal, a magyar kamara elnöke, megbízta az összes kamarai manufaktúrák és növénytermelő telepek felügyeletével. Ez konkrétan azt jelentette: lendítse fel a hazai posztógyártást, gyapotfonást, a selyemhernyótenyésztést és a festőnövények termesztését. Senki nem tudott olyan szerencsés kézzel békét teremteni a hazai nemzeti ügyekben, mint Kempelen a délvidéki darázs-fészkekben. 1768 februárjában az uralkodóhoz előterjesztett Relation-ja, ez a hatalmas tanulmány császári biztosi működésének tapasztalatairól, még ismeretlen kútforrás történetíróink előtt.¹²

Ilyen előzmények után történik Kempelen Farkas kinevezése az egyetemet átköltöztető bizottságba. Így látva Kempelent, nem kétséges előttünk, hogy az egyetem átköltöztetésének legkitartóbb s leg-sikeresebben érvelő szószólója a királynőnél ez a patrióta volt. A munka oroszlánrészét is Kempelen végezte. Nyilván Niczky Kristóf és Szabó András is rendelkezett tapasztalattal, diplomatikus éleslátással, jó modorral és határozott fellépéssel, de nem olyan mértékben, mint Kempelen. Kempelennek nagy tekintélye volt, amelyet ilyen országos ügyben latba vetett. A siker reményében tehette is ezt, mert magánügyeiben mindig mellőzte. Mária Teréziához akkoriban nem is mint kamarai tanácsos volt bejáratos, hanem mint igazi tanácsadó, akinek a királynő 1774 óta különösképpen le volt kötelezve. Kempelen ugyanis akkor — 1774 júniusában — a himlőben megbetegedett uralkodónőnek olyan betegágyat készített, amely egy helyben volt mozgatható, felemelhető, s az egyik szobából a másikba lehetett tolni. Ezt az ezermestert tudatosan tette meg a királynő az egyetemi átköltöztetés motorjává.

Elképzelhető, hogy Kempelen nem váratlanul állott elő az egyetem áttelepítésének gondolatával. Módszeresen érlelte tervét az udvarban. Figyelte a hangulatot, örült Niczky kezdeményezésének. Bécs akkoriban tele volt a magyar értelmiség legjobbjaival, velük Kempelen állandó szívélyes érintkezésben állt, főleg a testőrírókkal, de Batsányival, Kármánnal is, s a bécsi magyar lap szerkesztőivel is gyakran találkozott. Nagyon valószínű, hogy a Magyar Hírmondó királyi engedélyét, a két pozsonyi: Ráth, a szerkesztő és Patzkó, a kiadó számára, Kempelen szerezte meg. Jóban volt a felvidéki származású Kollár Ádámmal, az udvari könyvtár igazgatójával. Olyan híre volt, hogy aki állást keresett, kérvénnyel érkezett Magyarországról, azt egyenest Kempelen-

hez igazították.¹³ Ki lehetett az, aki Mária Terézia népszerű komornájának, Grassné bárónének, gyermekeit Pozsonyba viszi, hogy ott magyarul tanuljanak? Nyilván, Kempelen.¹⁴ Bécsben is, Pozsonyban is nyitva állott háza a magyar értelmiség előtt. Pozsonyi vendéglátásáról maga Windisch is tudósít.¹⁵ Pozsonyban a polgárok körében Kempelen népszerű volt, csak a városi szenátus és a káptalan nézte féltékeny szemmel s leplezetlen irigységgel a hiedelem-irtó s gyermekkora óta „csodálatos varázslónak” ismert tudóst.¹⁶

Kik járhattak Kempelenhez? Egy névsor maradt fenn mindössze, azoké, akik — a kor szokása szerint — a Mechanismusra előfizettek, s nevüket a szerző műve végén publikálta. Ezek közt sok a főrendű előfizető. A névsor végén olvasható „és még mások” kifejezés mögött nyilván azok bújnak meg, akik nem viseltek országos rangot, nem tartoztak a főrendűek közé. Alighanem magyar értelmiségiek voltak ezek. Sas Andor írja, hogy az öreg Kempelen Engelbertet egyszerre nyugdíjazták Amadé Lászlóval, a költővel, aki ugyancsak pozsonyi kamarai tanácsos volt. Kempelen János 1772-ben Mária Teréziától ajándékba kapta a csallóközi Csiba család kúriáját Hodoson s több telket ugyanott, továbbá Gombán, Csenkén, Nagylégen és Kismagyaron. Az adomány úgy szólt, hogy János családjának kihalta után a birtokot Farkas ivadéka öröklék. Amadé is csallóközi birtokos volt s Farkas a gombai kúriát úgy megszerette, hogy életének végén legszívesebben csak ebben a csendes gyümölcstermő, vasárnap este dudaszótól hangos magyar faluban tartózkodott. Maga meséli el, hogy a beszélőgép szerkezetének eszméjét egy csallóközi dudás játékka adta neki.¹⁷

Valószínű tehát, hogy a pozsonyi Kempelen-ház vendégei közt csallóközi magyar nemesek szerepeltek, a gazda pozsonyi szabadkőműves barátain kívül. Így érthető s a gombai nyaralások magyarázzák, hogy Kempelen Farkas fia és leánya csallóközi familiákkal barátkozott s házasodott össze. Pozsonyban már Bél Mátyás évei óta újra divatban volt a magyar nyelv.¹⁸ Mindenütt arról beszélgetnek baráti találkozókön, borozgatás közben, hogy egy tudós társaságot kellene alapítani. Ennek a gondolatnak alighanem a magyar fonetikával foglalkozó Kempelen Farkas volt egyik zászlóvivője. Lehet, hogy Bessenyei ismert tanulmánya, a Jámbor szándék, a Kempelen társaságában folytatott beszélgetések révén jött létre. Jellemző Kempelenre, hogy a Mechanismus előszavában bocsánatot kér, amiért stílusa nem eléggé tökéletes, mivelhogy nem német az anyanyelve. S a Mechanismusban a magyar nyelvnek ünneplő magyarázata és összehasonlítása a szomszéd nyelvekkel, nem véletlen. Szorosan összefügg azzal, amit Bessenyei fejteget, a nyelvmívelő tudós társasággal. Az egyetem átköltöztetése Budára nyilván egyszerre ötlött fel Kempelenben a tudós társaság eszméjével s a magyar nyelv művelésének gondolatával. Ahhoz, hogy a nyelv emelkedésében és elterjedésében bízni tudjon, kevésnek találta a társaság megalakulását; úgy érezte, ennél nagyobb reformra van szükség. S világosan kimondta a célt, amely felé igazi reformok esetén törekedni kell: Nagyszombatból Budára, a

királyi fővárosba kell áttelepíteni az univerzitást. Senki világosabban nem látta, mit lehet veszíteni, ha az egyetem Nagyszombatban kornyadozik tovább s nem áll a fővárosban a magyar művelődés élére.

Jelleméhez méltó bátorsággal ragaszkodott ehhez a gondolathoz. Túlságosan jól ismerte a nagyszombati egyetemet. Két testvérbátyja ott diákoskodott, diákkorában maga is megnézte s elment a kedve tőle. Szemleútján Nagyszombatban két társának Kempelen volt a kalauza. A királynőnek kezdetől fogva a fővárost ajánlotta az egyetem számára. Hivatkozott Pázmány Péter egyetem-alapító oklevelére is, amelyből világosan kiderült, hogy Nagyszombat mellett csak azért döntött 1635-ben a primás, mert Buda és Pest akkor török kézen volt. Nagyszombat tehát már az egyetem alapításakor is csupán ideiglenes székhelynek számított. Pázmány azt javasolta, hogy végleges elhelyezés esetén telepítsék le az egyetemet az esztergomi főegyházmegye területére.¹⁹ S ezt tudva, Kempelen könnyen védhette ki az uralkodónőnél Barkóczy hercegprimás ellenjavaslatát, hogy költözzék át az elődje alapította egyetem — Esztergomba. Buda is ugyanahhoz az egyházmegyéhez tartozik — hangoztatta Kempelen. Hisz Nagyszombatból Esztergomba kerülve az egyetem csak csöbörből vödörbe jut. A kis elhanyagolt Esztergomban ugyanolyan papi provincializmusban reked meg, mint aminőben Nagyszombatban volt. Királyi hatalmát is erősíti Magyarországon, ha a fővárosnak adja az egyetemet — világosította fel Mária Teréziát. S a királynő elutasította Barkóczy javaslatát.

Nem tudni, kik voltak a bécsi udvarban az egyetem átköltöztetésének ellenzői, de könnyen kirajzolódnak előttünk, ha általában a magyar nemzet javát szolgáló reformok osztrák halogatóira és kerékkötőire gondolunk. Nemcsak egy kisstíliú és személyesen érdekelt réteg tagjai voltak ezek, hanem voltak köztük tudatos ellenzők. Magasrangú hivatalnokok lehettek, mert amikor már köztudomású volt, hogy a királynő elfogadta Kempelen, Niczky és Szabó javaslatát, a nagyszombati egyetem kancellárjának váratlanul rendkívüli összeget utalt ki az udvari kamara a rozszant épületek rendbehozására és modernizálására. S Fekete György kancellár nagy sebbel-lobbal tataroztatta s kibővítette a nagyszombati épületsort, gyorsan egy csillagdat is épített rá a központi épületre. Elképzelhető erre Mária Terézia dühe. Úgyis állandó pénztelenségben volt háborúi miatt, s most egy nagy summától ütötték el az áttelepítést. De Kempelen ennek ellenére is győzött. Költségvetést mutatott be az uralkodónőnek. Ha Nagyszombat mellett dönt, akkor ott további épületekre is lesz szükség, mert szűken vannak, összecszerűen 160 191 forintnyi kiadásra. Viszont a budai helyszíni számítások szerint a Budán való elhelyezés csak 179 438 forintot tenne ki, tehát mindössze 19 ezer forinttal többet, mint Nagyszombatban. Olcsóbb és nagyobb ajándékot nem adhat az uralkodó a magyar nemzetnek, mintha az egyetemet a régi fővárosba költözteti.

Ebben a budai tervben a budai jezsuita iskola és a szomszédságában levő három ház is szerepelt. Kempelen azonban felvetette a gondola-

tot, hogy az egyetem elhelyezhető volna a várpalotában is. Ebben az esetben a különbözet tízezer forintra csökkenne. Kempelen tehát minden oldalról alátámasztotta tervét. Pauler írja, hogy Buda város az átköltöztető bizottsághoz 1776. szeptember 18-án levelet intézett, amelyben az egyetem céljaira ingyen felajánlja a Corvin-féle házat, Mátyás király egykori híres könyvtárának földszintes épületét, és tízezer forintot — hozzájárulásként — az átköltöztetés költségeire.²⁰ Ki súgta meg a budai magisztrátus urainak ezt a kerek összeget? Ugyanaz, aki a levelet a királynőnek bemutatta, megértetvén vele, hogy ilyképpen nincs is költség-többlet Nagyszombat és Buda között. Éljen hát a királyi nagyvonalúság gesztusával, hisz nem kerül semmibe, a munkát elvégzik a magyarok. Kempelen ismerte Mária Terézia jó politikai érzékét, s ezúttal sem csalódott számításában. Mária Terézia teljes egészében elfogadta Kempelen tervezetét.

Igaz, hogy aztán hamar kiderült, a kért összegnél jóval több kell az egyetem átköltöztetéséhez s az átalakítási munkálatokra, de ezt az összeget Kempelen már a maga módján „menet közben” szépszerével meg tudta szerezni a királynőtől. Az utolsó nagyobb összeget, ötvenezer forintot, Mária Terézia egy „mir ist leyd” — sóhajjal, melyet a margóra írt, a pécsváradi apátság jövedelméből utaltatta ki.

Kempelen Farkas szerepéről az egyetem átköltöztetésénél az említettekén kívül érdekes s fontos bizonyítékunk van, egy vegyesbizottság üléséről szóló jegyzőkönyv. A vegyesbizottságot a királynő az egyetem átköltöztetése ügyében állította össze, s élére elnökként Esterházy Ferencet, a Magyar Kancellária elnökét nevezte ki. Ez az ad hoc-testület megvitatta és a királynő elé terjesztette az egyetem áttelepítésével kapcsolatos összes pontokat. A bizottság tagjai voltak Niczky Kristóf, Bajzáth püspök, a magyar alkancellár, előadói pedig Ürményi József, Keltz udvari tanácsos, Szabó kanonok, Kempelen Farkas, s egy Trajcsik Ádám nevű titkár, a jegyzőkönyv írója. A jegyzőkönyv, mely eddig ismeretlen volt, a bécsi Hofkammerarchív anyagából került elő. A német nyelvű írásmű lapszéleire Mária Terézia sajátkezűleg odaírta döntését vagy véleményét. A jegyzőkönyv dátuma: 1777. január 16.²¹

Az egyetem végleges elhelyezésére nézve a jegyzőkönyv a budai királyi várpalotát jelöli meg. Az egyetem kapja meg a várban az Angolkisasszonyok majorját és kertjét (az apácákat Vácra helyezik), s megkapja a jezsuiták épületét is. Intézkedik a bizottság a Nagyszombatban maradó üres egyetemi épületek sorsáról is. De minket elsősorban az érdekel, ami az átköltöztetésről és Kempelen Farkas szerepéről szól. A jegyzőkönyv szerint a vegyesbizottság az átköltöztetés végrehajtását változtatlanul az említett háromtagú — Niczky, Kempelen, Szabó-féle — bizottság hatáskörébe utalja át. A II. 2. pontból mindennél világosabb, hogy az egész bizottság lelke Kempelen Farkas volt. A vegyesbizottság Kempelenéket az átköltöztetési bizottság tagjául javasolja, mint a legilletékesebbeket. S kéri a királynőt, mentesse fel Kempelent erre az időre minden hivatali teendője alól. A királynő igenlő döntésének szavai

közvetlenül Kempelenhez szólnak. Felszólítja, hogy havonként értesítse őt az átköltöztetés előrehaladásáról.

A továbbiakban az egyetem egyes fakultásainak elhelyezéséről van szó. Nem minden érdekesség híján valók a királynő megjegyzései az elhelyezéssel kapcsolatban. Az anatómiai és a kémiai intézetet, valamint az Egyetemi Nyomdát Mária Terézia nem akarja beengedni a várpalota főépületébe; a kémiai intézetet például tűzveszélyessége miatt. Azután az egyetemi botanikai kert, majd a bölcsészeti kar elhelyezéséről van szó, sorra utána a matematikai és csillagászati szertárról és helyiségeiről számol be. Sőt, az egyetem mellett ott maradhat a várban a középiskola s a latin elemi is. Így egész iskolaváros kerekedik majd a várban.

A jegyzőkönyv 9. pontja foglalkozik az Egyetemi Könyvtár elhelyezésével. A vegyesbizottság ugyanis azt is a várban kívánja elhelyezni. A könyvtár még Nagyszombatban van, egyszerre fogják átszállítani az egyetem más ingóságaival együtt. Nagyon érdekes Mária Terézia megjegyzése ehhez a passzushoz. Azt közli tudniillik, hogy a tudományos szempontból kevésbé értékes könyveket — ez a nagyobbik rész —, amelyekre az Egyetemi Könyvtárnak, de még a Nagyszombatban maradó akadémiának sem lesz szüksége, adják át ajándékképpen a szerzetesrendeknek és a világi papoknak. Ez a rendelkezés is Kempelen Farkas tájékoztatására mutat. A könyvtárt Nagyszombatban — úgy látszik — Kempelen nézte át. Niczky aligha értett hozzá, Szabó kanonokról pedig nem tételezhető fel, hogy nyíltan lesújtó véleményt mondott volna a jezsuiták vezetése s túlnyomórészt teológiai művekből álló könyvtárról. A könyvtárról szóló ismertetés — ahogy Paulernél is olvasható — Kempelen határozott megállapításaira vall. A könyvtár „inkább (könyveinek) száma és díszes elrendezése, mint tartalma által tűnt ki”. Alig voltak ott orvosi, matematikai és természettudományi művek, kevés volt a történettudományi mű is. A királyi biztosok az ötszáz forintos évi könyvtári beszerzési összeget természetesen kevésnek tartják, s javasolják, hogy menten tízezer forint értékű vásárlással gyarapítsák a Budára vándorló könyvvállományt. Pauler úgy tudja, hogy a könyvtár nagyszombati állományát Mária Terézia három részre osztotta: egyharmadát Budára, egyharmadát a nagyszombati akadémiának, egyharmadát pedig a papoknak és szerzeteseknek juttatta. A könyvtár átszállítása Budára az Egyetemi Nyomda költségén történik, annak a jövedelmét ugyanis a könyvtár kapja. Érdekes adat világít rá a könyvtár személyzeti állományának összetételére: 1779-ben harmadik könyvtárnoknak egy Bretschneider Henrik nevű tisztviselőt neveznek ki. Róla Pauler azt írja, hogy annak előtte a temesi bánszágban szolgált, mint kerületi alkapitány.²² Valószínű, hogy Kempelen ajánlotta, mint régi bánzági beosztottját.

A jegyzőkönyv 10. pontja az Egyetemi Nyomdáról rendelkezik. A javaslat az, hogy Budára csak a nyomda legjobb és legújabb felszerelése menjen át, a régi maradjon Nagyszombatban, ahol változatlanul szükség lesz egy kisebb nyomdára. Végleges döntést a bizottság ebben az ügy-

ben nem hozott, szakember meghallgatását javasolták. A nyomda elhelyezésének és igazgatásának krónikáját Pauler is közli, nem érdemes tehát itt részletezni.

A 11. pontban az egyetemes papnövelde elhelyezéséről van szó. Ennek a számára a régi budai szemináriumot kell átépíteni. Ezt a munkát záros határidőre Kempelen Farkasra bízták. „Gut” - írta a margóra a királynő. Mária Terézia egyetértett a nemesi konviktus áthelyezésével és átszervezésével s a Nagyszombatban megmaradt akadémia ügyében hozott döntéssel is. A további pontok egymás után a nagyszombati épületek felhasználásáról szólnak. A bizottság ebben a kérdésben is alighanem Kempelen véleményét fogadta el. A királynő széljegyzete ezt a döntést is helyeseli. A 22. feljegyzési pont megállapítja, hogy a budai új egyetemes szeminárium felépítését Kempelenre bízzák, aki ennek az épületnek a vezetője lesz, s időről időre megkapja a szükséges összegeket hozzá. A vegyesbizottság erre s egyéb épületátalakításokra és építkezésekre 30 ezer forintot kért a királynőtől. A királynő — pénzről van szó — fenntartja magának a döntést ebben az ügyben későbbre. A pénzt, mint tudjuk, mégis előteremtette, s vele együtt megerősítette Kempelennek a vegyesbizottság javasolta megbízatását, hogy az elhelyezés, átépítés, az új építkezések, tehát az egész egyetem budai elszállásolása közvetlenül Kempelen Farkas hatáskörébe tartozzék. Kempelen majd ehhez a munkához segítséget kap mind Budán, mind Nagyszombatban, hogy pénzkezeléssel és adminisztrációval se az egyik, se a másik helyen ne terheljék meg.

Mindebből nyilvánvaló, hogy az egyetem átköltöztetésének gondolata, terve s a terv végrehajtása: jórészt Kempelen Farkas munkája volt. Elvállalta a feladatot s örömmel végezte el, hisz szívügyéről volt szó. Ha a királynő méltóbb, nagyobb összegeket bocsátott volna rendelkezésére, Kempelen még jobban gondoskodott volna az egyetem elhelyezéséről. Azt érezte a legfontosabbnak az adott körülmények közt társaival együtt, hogy a tervet minél gyorsabban nyélbeüssék, s az egyetem haladéktalanul az ország fővárosában nyissa meg kapuit. Még Kempelen sem érezte tökéletesen biztosnak a bécsi ígéreteket. Azért alig van időbeli hiatus a határozatok és a végrehajtás közt. Kempelen sietett, tudta, miért. Tevékeny szellemének s fáradhatatlan fizikumának a legnagyobb erőfeszítésre volt szüksége, hogy a gáncsoskodók, a kicsinyesek, a fanyalgók s az ellenségek egész kórusán áthatoljon s a tervet megvalósítsa. A feladat évekig tartott. A háromtagú bizottság óriási munkát végzett. S a munka legjava Kempelen Farkasé volt. A bizottság csak jóval az egyetem átköltöztetése után, 1779. május 14-én szüntette be a működését.

Maga az átköltöztetés krónikája mutatja a legjobban Kempelen Farkas stílusát és tevékenységének ritmusát. A nagyszombati egyetemen Kempelen 1777. augusztus 24-én fejezteti be az előadásokat. Az átköltöztetés technikai lebonyolítását Pauler Kempelennek, Szabónak és egy Rajcsányi nevű vágszeredi sópénztárnoknak tulajdonítja.²³ A sópénztárnok részvétele ebben a munkában ugyancsak Kempelenre, az orszá-

gos sóigazgatóra mutat. Kempelen megbízható embereket keresett a kényes feladathoz, s ezeket saját beosztottjaiban találta meg. Innen van, hogy az áttelepítést sószállító hajók és tutajok végzik. A kivitelezés tervét csak egy országjáró, utakat, szállító eszközöket ismerő, tapasztalati módon gondolkodó ember eszelhette ki. Niczky és Szabó ebben már aligha vettek részt. Ma is, eltűnődve a térkép felett, kitűnőnek találjuk az átköltöztetés technikai lebonyolítását.

Kempelen szárazföldi és vízi úttal kombinálta az áttelepítés végrehajtását. Nagyszombatból a legrövidebb út a Vágig: Vágszered. Odáig, a kb. tizenöt kilométernyi utat szekérkaravánon tették meg az egyetem ingóságai, sőt a tanárok egy része s a diákok is. Kézenfekvő lett volna, hogy erre a munkára Kempelen nagyszombati s környékbeli fuvarosokat fogad fel. Kempelen azonban a csallóközi Nagylégről hozatta fel a magyar szekeresgazdákat, nagyszombatiakat nem fogadott fel, s nem bízott bennük. A nagylégiek személyes ismerősei voltak, birtokos volt azon a vidéken, nyaralásaiból ismerte őket, s a nagylégi fuvaros magyarok sószállítással is foglalkoztak. Vágszereden átrakták a rakományt a készenlétben álló tutajokra, azokról Nádszegnél pedig sószállító hajókra, amelyeknek minden hajósát ismerte Kempelen. A Vágról átvezették a hajókaravánt a Dunára. De a hajók nem bizonyultak elegendőnek az átszállításra, s ezért Kempelen tervei szerint a komáromi hajóácsok hat nagy tutajt is készítettek a kamarai erdők fáiból a szertári anyag, a könyvtár meg a nyomda felszerelése számára.

A hajósnépet Kempelen és Rajcsányi vezette. A hajók egy mér-földnyi utat öt negyedóra alatt tettek meg a nagy teherrel. Csak nappal folytatták útjukat, éjszakára kikötöttek. Óvatosan haladtak a szeszélyes, szabályozatlan vizeken. Első megállóhelyük Komárom volt, a második Nagymaros, onnan a szentendrei ágba folytatták az utat, s harmadnap délután lehorgonyoztak Budán, a vár alatt, a tabáni révben. Útközben, a be- és kirakodásnál, nem vezett el semmi. Kempelen megszervezte a tanárok, az egyetemi személyzet egy részének s a diákoknak az átköltöztetését is. A számára rendelkezésre álló pénzből a világi tanároknak egyenként 150 forintot, az egyháziaknak 50 forintot utalt ki utazási költség címén.

Érthető, hogy Nagyszombat városa nehéz szívvel búcsúzott az egyetemtől. A kéttornyú, Esterházy Miklós építette Egyetemi templomból, a korai barokk egyik legszebb magyarországi templomából, órákig szállt a búcsúzó harangszó. Nagyszombat ódon utcáin pedig felzúgott a diákok búcsú-éneke.²⁴

A szöveg a nagyszombatiaknak nem nyújtott túlságos vigasztalást, de a jóslatból történeti valóság lett. A másfélszázados nagyszombati Egyetemi Nyomda azonban nem tűnt el a városból, ma is észlelhető sok emléke. Az Egyetemi Könyvtár díszes barokk szekrényeiből is maradt ott néhány darab, a könyvek egy része is, s mindez máig megvan ott a szlovák katolikusok Szent Adalbert Egyesületének tulajdonában, a múzeumban.

Kempelen Farkas gondoskodása Budán mindenre kiterjedt, s nem szűnt meg a terv szerinti utolsó szög beveréséig. Az új tanévet 1777. november 3-án nyitották meg a budai egyetemen, de az egyetemi épületek akkor még csak részben készültek el. A munka folytatódott az egyetem ünnepélyes megnyitásáig. Addigra — 1780. március 25-ére — Mária Terézia a magyar egyetem minden jogát, kiváltságát és alapítványait egybefoglaltatta s nevezetes diplomájában megerősítette.²⁵

Kempelen Farkas önzetlen fáradozásának az egyetem Budára költöztetése körül, úgyszólván semmi nyoma sem maradt néhány jegyzőkönyvi lapon kívül. A hazai tradicionalisták legjobbika volt a XVIII. században, jelentőségét mégsem ismerjük igazán. Az ő felvilágosult reformista magatartása, patrióta készsége, együttműködése a magyar szellemi élet legjobbjával s nem utolsósorban összeköttetései a királyi udvarral s magával az uralkodóval tették lehetővé egyetemünk átköltözését Budára. Nemcsak hálával illik ezért gondolnunk Kempelen Farkasra, hanem hálánk kifejezéséről is illenék megfelelő formában gondoskodnunk — legalább azzal, hogy egy, a mainál jelentékenyebb utcát nevezünk el róla.

J E G Y Z E T E K

¹ *Hóman—Szekfű*, Magyar történet. IV. 529—530.

² *Pauler Tivadar*, A budapesti magyar kir. tudomány-egyetem története. I.

³ *Pauler* i. m. 112—121.

⁴ *Pauler* i. m. 114.

⁵ *Štefan Zlatoš*, Z dejin trnavskej univerzity. Pamiatke trnavskej univerzity 1635—1777 Spolok Sv. Vojtecha. Trnava 1935, 94—97.

⁶ *Hóman—Szekfű* i. m. IV. 530.

⁷ *Jancsó Elemér*, A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődés-történeti szerepe a XVIII-ik században. Cluj-Kolozsvár 1936.

⁸ *Szinnyei József*, Magyar írók élete és munkái. V.

⁹ *Sas Andor*, Kempelen Farkas. Megemlékezés egyéniségéről, hivatalnoki pályájáról és irodalmi működéséről születésének kétszázadik fordulóján. Magyar Figyelő. Pozsony 1934, II. 1—2. sz. 7—26. Sas műve a legszámottevőbb Kempelen-tanulmány, eredeti levéltári kutatások alapján készült, adatai megbízhatóak, s ösztönzők minden további Kempelen-kutatásra nézve.

¹⁰ *Kőszegi Imre—Pap János*, Kempelen Farkas. Bp. 1955, 61.

¹¹ *Szalatnai Rezső*, Az igazi Kempelen Farkas. Élet és Tudomány. VIII. 17. 1—4. és *Szalatnai Rezső*, Kempelen, a varázsló. Regény. Bp. 1957, 371.

¹² *Sas Andor* i. m.

¹³ *Gálos Rezső*, Kármán József. Bp. 1954. 28. Érdekes adatot idéz: Kármán József leveléből, melyet Markovicsnéhoz írt bécsi állás-tapogatózásáról, s végül Kempelenhez fordul „tanácsért és útbaigazításért”.

¹⁴ *Csóka J. Lajos*, Bessenyei György és a bécsi udvar. Pannonhalmi Szemle 1936. XI. évf. 2. Jó adalék a bécsi udvarból elágazó magyar társadalmi életéről, Grassné köréről, aki fogadásain vendégül látta a testőrőkat, s nyilván Kempelent is.

¹⁵ *K. G. Windisch*, Briefe ueber den Schachspieler des Herrn von Kempelen. Basel 1783. A füzet első kiadása azonban korábbi, 1773-ból való. Később megjelent Londonban angol fordításban is. Magyar fordítása *Kőszegi—Pap* i. m.-ben.

¹⁶ *Sas Andor* i. m. és *Benyovszky Károly*, Egykorú feljegyzések Kempelen Farkas pozsonyi tartózkodásáról. Magyar Figyelő, Pozsony 1934, II. 1—2. 27—30. Idézi Kempelen rendkívül érdekes levelét Pozsony város tanácsához a város

1767. évi jegyzőkönyvéből. Valóságos párviadala volt abban az évben a városi magisztrátussal a téglaegető bérbeadása körül.

¹⁷ *Sas Andor* i. m. s azonkívül *Kempelen*, Mechanismus der menschlichen Sprache. Wien 1791.

¹⁸ *Bél Mátyás* nevezetes kis könyve, Der ungarische Sprachmeister oder Anweisung zu der ungarischen Sprache. Pressburg 1729, rendkívül népszerű volt, nyolc kiadásban jelent meg. Párbeszédei a kor magyar társalgási nyelvét bizonyítják — hitelesen.

¹⁹ *Pauler Tivadar* i. m.

²⁰ *Pauler Tivadar* i. m.

²¹ A nevezetes jegyzőkönyv szövegének érdekesebb részeit itt közlöm, a dőlt betűvel szedett szavak Mária Terézia sajátkezű széljegyzetei:

Protocollum Commissionis Mixtae so in Betreff der Übersetzung der Universitaet von Tyrnau nach Ofen und an denen hierzu einschlagenden Gegenständen den 16-ten Jäner 1777 abgehalten worden.

Sub praesidio: Comitis Francisci Eszterházy, cancellarii Regio Hungarico aulici. Praestantibus: Comite Christophorus Niczky, Tabulae Septem Viralis assessore, episcopo Bajzath vice-cancellario regiae Hungarico aulico. Referente consiliario aulico a Úrményi, consiliario aulico a Keltz, canonicus Strigoniensi a Szabó, consiliario Camerae Regio Hungarico Aulicae a Kempelen, secretario aulico a Trajcsik actuarius.

Geruheten Euer Majestät auf einen in dieser Angelegenheiten als Seiten der treu gehorsamsten Königlich-Hungarischen Hof-Kanzley unterm 3-ten gegenwärtigen Monats und Jahrs hinauf gegebenen allerunterthänigsten Vortrag folgende allergnädigste Resolution zu schöpfen: „Wegen des Ofner Schloss ist es schon resolviret, und wäre jezt hier auszumachen, was nöthig, um die Sachen zu Ende zu bringen, wegen denen Englischen Freulein, wird sie Cardinal nach Waitzen nehmen, wie sie in Ofen seynd, bis 1-a Augusti. Wegen Tyrnau wird sich mit Hof Kriegs Rath zu verstehen seynd, doch auch nicht vor Ende August, alda kann der Transport gemacht werden. Die Idee wegen Tyrnau, denen Englischer Freulein kann noch überlegt werden.“

Zu Folge dieser allerhöchsten Entschliessung wurden die nachstehenden Fragnuncten, von welchen der ganze Vollzug der vorhergehenden allerhöchsten Resolution abhanget, durch diese treugehorsamste Hof-Commission in reife Erweugung genommen, die sie mit beygefügt-adseytigen allerunterthänigsten Wohlmeynung folgen und zwar:

1-tens. Was für Expeditionen zu machen wären, um diese allergnädigste Resolution mit aller Richtigkeit zu erfüllen?

Ad 1-mum. Wäre die zusammengesetzte treu gehorsamste Hof-Commission des allerunterthänigst-ohnzielsezigsten Ermessens, dass folgende Expeditionen allergnädigst bewilliget und ausgefertiget werden dörften, nemlichen.

1-o. Eine Donation für die nach Ofen überbringende Königliche Universitaet, welche der adelich-königlichen Convict einverleibet wird, über das ganze königliche Schloss-Gebau zu Ofen und dessen sämtliche unter was immer Nahmen kommen mögende Zugesicherungen, folglichen auch über die dabey befindliche Stattungen, welche mit der Zeit zu einer Reit Schull für die in dem obbemeldten königlichen und erzbischöflichen Convict befindlich adeliche Jugend oder auch zu einen anderen sich neu-ausseren mögenden Gebrauch der Universität nützlich und bequem verwendet werden können. Dann über die alte Akademische Schullen zu Ofen, und über den bis nunzu samt einen Meyerhof durch die Englische Freylen alda selbst ingehabten Garten, nicht minder über einen anderen zu dem Ofner Collegio der aufgehobenen Gesellschaft gehörig gewesener Garten. In dieser für die Universitaet ausfertigenenden Donation wäre dann die merkwürdigste und Euer Majestät allerhöchsten Nahmen vermeigenden Epoche dieser Übersiedlung der Tyrnauer Universitaet

nach Ofen historisch nach allen Umständen zu vertreiben, und auch jenes zu berühren, wie sodann das Tyrnauer Collegion samt den dazugehörig und in der Vorstatt gelegenen Garten und ein Theil des Universitaets Hausses, so der nach Ofen ziehenden Universitaet im Jahre 1775 allergnädigst verliehen worden, von Euer Majestät nach geschehenen Abzug mehr gedachten Universitaet für das Militare Weysen Haus, wenn diessfalls mit dem Hof Kriegs Rath die Sache ausgeblichen seyn wird, allermildest verwendet und das Gebau des dermahligen königlichen und erzbischöflichen Convicts denen Englischen Freylen übergeben werden seyn.

Resolutio Caesarea-Regia: Alles was die Übersetzung der Universitaet und den ganzen Gebäuden in Ofen anbelanget, placet eine ordentliche Stiftung und Donation errichten, was aber noch wegen Militar Kindern-Haus anbelanget, selbes in eine a parte Expedition zu setzen, wenn alles klar mit Hof Kriegs Rath wird geschlichtet seyn, das gleichen was die Englische Freulein anbelanget, in ein 3-tes Instrument zu versetzen, wann werde endlich resolviret haben.

2-tens. Wäre eine andere Donation für das von Tyrnau nach Ofen überbringende Seminarium Generale über das von demselben beziehende Ofner Collegium der aufgehobenen Gesellschaft, dann über das Gebau des bishero zu Ofen bestandenen Seminarii stb.

3-tens. Nach deme man in diesem mit einhelligen Stimmen einig worden, dass die Englischen Freylen am bequemsten nach Tyrnau übersetzt, allorten in das Gebau des ebenfalls nach Ofen überbringenden königlichen Convicts samt denen Stift und Kost Freylen unterbracht stb.

4-tens sollen sowohl die Obangezogene als auch ferners auf die nachstehende Frag-Puncten annoch allergnädigst ertheilende Resolutionen dem königlichen Locumtenentiali Consilio, intimiret werden.

2-do. Wem die Zustandbringung dieses Geschäfts füglichst anzuvertrauen und durchgehends auf was Art die Einleitung zu machen wäre?

Ad 2-dum. Gleich wie bishero also auch ferners wäre die Ausführung dieser ganzen Unternehmung, der in der Person des Grafen von Niczky, des königlich hungarischen Hof Kammer Raths von Kempelen und des Graner Dom Capitulars von Szabó bestehenden Commission, als welcher alle Umstände bekannt sind, am füglichsten anzuvertrauen. Dieser Commission sodann solle obliegen, die in Sachen allergnädigst ertheilte und nach Erheischung der sich hervorgebenden Umständen nach der Hand erfolgen mögende allerhöchste Resolutionen auf das genaueste nach einer derselben mittheilenden Instruction in Follzug bringen zu lassen; weiters die in der Folge dieser Unternehmungen sich etwa ausseren mögende Anstände reif zu überlegen und sowohl davon, als auch von dem Fortgang ihrer Wirkungen Euerer Majestät von Zeit zu Zeit den umständlichen Bericht einzusenden.

Und weylen dann der mehrbesagte königlich-hungarische Hof Kammer Rath von Kempelen auf dieser Art der Commission allstetts wird beywohnen müssen,

dannenhero derselbe in so lange, als diese Kommission fortdauern wird, von seiner Stelle allergnädigst zu dispensiren wäre.

Alle Monat zu meiner Satisfaction sollen sie einen Bericht einschicken, was sie in dieser Zeit bewürket, ob nicht Anstände finden, dass nur gewiss zum Schull Jahr alles hergestellet ist.

3-tens. Wohin sodann die theologische Facultät und auf was Art zum Ofen einzulegen wird?

Ad 3-tium. Nachdeme es andeme (?) ist, dass das Generale Seminarium von Tyrnau nach Ofen übersiedlet und allorten in das Collegium der aufgehobenden Gesellschaft eingelegt werde, so scheinete es, dass zu denen theologischen Schullen die alte Ofner Schullen am bequemsten und mit grosser Commoditaet der lehrenden Jugend Geistlichkeit verwendet werden dürften.

Gut.

4-tens. Wohin die Juridische Facultät zu Ofen zu unterbringen wäre?
Ad 4-tum. Diese würde mit samt ihren Schullen in das Schloss
Gebau zu aplicyren seyn.

Gut.

5-tens. Wie und auf was Art die medicinische Facultät zu Ofen zu versehen
wäre.

Ad 5-tum. Auch dieses Facultät solle mit ihnen all übrigen Colle-
gien, nemlich mit der Anatomie und der Chymie, in das Schloss Gebau
eingelegt werden und eben in dem Schloss Gebau ihr Medizinischen Facultät
nicht allein vor die zu denen chimischen Operationen erforderliche Ofen,
sondern auch vor ihr all übrige Übungen anheischende Plätze durch die
Commission auszumessen wären.

*Keine Anatomie, noch Chymie, noch Buchdruckerey in das Schloss Haupt Gebaude,
die Chymie wegen Gefahr des Feuers.*

Auf was Art aber die vor diese Facultät sowohl in dem Schloss
Gebau als auch in dem bürgerlichen Kranckenspittal ausmessende Plätze
anständigst zugerichtet werden möchten? — hierinfalls hätte die Commis-
sion den Directoren der Medizinischen Fakultät zu vernehmen, ja in so
weit es etwa die Notwendigkeit erheischen würde mit ihme auch in facie
loci sich zu beratschlagen :

Der Bottanischen Garten belangend : nachdeme die Stadt Ofen
sich dahin anenbothen, dass sie, gegen Erlegung des Schätzungs Preises,
bereit wäre einen Grund, der zu diesem Ende der bequemlichste zu seyn
befinden wird, abzutreten, so würde die Commission mit Zuziehung des
Stadt Richters solchen Grund ausfindig zu machen nicht unterlassen.

Finde diese Auslage stark, ohne den Plan mir zu schicken.

6-tens. Wohin die philosophische Facultät einzusetzen seye?

Ad 6-tum. Wäre auch diese Facultät mit ihren Schullen in dem Schloss
Gebau zu unterbringen. Zu diesen gehören mehrere Musaea, nemlichen
das Musaeum Physicum, das Musaeum der Natürlichen Sachen, und das
Mechanische Musaeum stb.

Gut.

7-tens. Was wegen des Mathematischen Thurms zu veranlassen wäre?

Ad 7-um. Dieser Mathematische Thurm wäre zufolge eines durch
die Commission gemachten Projects in jenem Hause so demahlen die
Korvinische Bibliothek bestehet(?) und durch die Stadt Ofen zu diesem
Ende ganz bereitwillig verehret worden, mit samt der astronomischen
Specula zu erbauen und in eben diesem Haus auch das astronomische
und mathematische Musaeum zu placiren, folglich für dem Astronomo,
dessen Socio- und Famulo die benöthigte Wohnungen alldaselbst zuzu-
richten stb.

Gut.

8-tens. Was mit den unteren Schüller zu thuen seye?

Ad 8-um. Die unteren Schüller könnten ebenfalls in das Schloss
Gebau eingesezet werden, nur die Haupt Trivial Schull und die mit den-
selben verknüpfte Gemeinschaftliche Lateinische Elementar Schul ausge-
nommen, als welche mit weit grösserer Bequemlichkeit der in diese Schull
gehenden Stadt Jugend in den alten Schullen Gebau placiret werden mag.

Gut.

9-tens. Was in Ansehung der Bibliothek zu veranstalten seye?

Ad 9-um. Für die Bibliothek wäre in dem Schloss Gebau eine
hinlängliche Gelegenheit eigends auszumessen, um nicht minder diese
als auch die, vor die zum Lesen eintretende Personen erforderliche Stuben
dergestalten umzurichten, dass gleich daran eines von denen Bibliothek
Individuis Wohnung haben und annbest ein Platz für das Sammlungs-

Cabinet, der uhralten Müntzen und anderer Seltsamkeiten bestimmt werden möge.

Und weil man zu dem Wercke ehebaldigst schritten müsste, es aber nicht anders geschehen könnte, als durch die ohnfermeidte Ausraumung eines Theils des tyrnauischen Collegii, damit es für das Militair Weisen Haus zugerichtet werden könne, so wäre es ohnmgänglich nothwendig, dass dieser Bibliothek, welche dermalen in dem obbesagten tyrnauen Collegio sich befinden, alsogleich Platz gemacht und sofort nach Ofen beförderet werde.

Was nicht gelehrte Bücher, die nach Ofen oder vor die Academie in Tyrnau selbst conveniren, die Übrige sollen nichts, als viel sehr schlechtes Gezeug seyn, was nicht würdig einer solchen Bibliothek, lieber als selbe zu transportiren an die Pfarrevrs Ordens Geistliche oder auch Welliche gratis abzugeben.

10-tens. Was mit der Universitaets Buchdruckerey zu thuen seye?

Ad 10-um. Wäre einer seits eine Universitaets guten Buchdruckerey unumgänglich bedürftig, die dermalige Buchdruckerey einkünften aber zur Erhaltung und Zuwachse der Bibliothek bestimmt ist, anderer Seits aber auch erforderlich zu seyn scheinete, dass auch bey der künftigen Tyrnauer Academie eine Buch-Druckerey belassen werde, so entstunde die Frage, ob es nicht rathsam wäre, dass die vornehmere Geräthschaften dieser Buchdruckerey nach Ofen in das Schloss Gebau übertragen, die vom geringeren Werthe überbleibende Geräthschaften aber samt allen übrigen dazu gehörigen Vorrathe an einem sich zu Tyrnau niederlassende Buchdrucke verkauffet, und sodann zu Ofen die Versehung, wegen aller zu einer vollkommentlich eingerichteten Buchdruckerey erforderlichen Bequemlichkeiten und zur Aufbewaltung deren gedruckten Büchern nöthigen Niederlagen getroffen werde? Um diese Frage von Grund beheben zu können, wäre es nothwendig, dass die Commission vorläuffig einen in dieser Kunst wohl erfahren Mann vernehmete und sonach hierinfalls ihre Wohlneynung eröffnete.

11-tens. Was dann in Anbetracht des Seminarii Generalis zu veranstalten seye?

Ad 11-um. Dieses Generale Seminarium wäre nach Ofen in das Collegium der aufgehobenen Gesellschaft und respective in das aldisigalte Seminarium zu überbringen; die Idee aber, wie dieses Gebau angeleget und abzuthuen komme? vorläuffig mit dem Primas zu concertiren und sodann gleich mit Eingang des künftigen Früh Jahrs, mit diesem Gebau unter der Direction des königlichungarischen Hof Kammer Rathsvon Kempelen der Anfang dergestalt zu machen, dass selbes mit Ausgang des Schull Jahrs das vorerwähnt Generale Seminarium beziehen könne. stb.

Gut.

12-tens. Auf was Art das königliche Schloss Gebau für die alldahin übersiedlende Universitaet, sonderheitlich aber für dem adelichen Convict zu zurichten wäre?

Ad 12-mum. Man lebet der Hofnung, das diese ansehentlich-werdende Universitaet zahlreiche adelliche Jugend zu sich ziehen wird, und von darum wäre durch die Commission hierzu in dem Schloss Gebau ein ziemlicher Raum für diesem königliche und erzbischöfliche Convict zu bestimmen, um in demselben ausser denen gestifteten adellichen Jünglingen auch andere adelliche Jugend gegen Bezahlung in einer grösseren Anzahl placiren und dieselbe zum Nutzen des Landes Fürsten und zur Zirde des Vaterlandes bilden zu können. In der Fürbereitung und Abtheilung deren für diesem Convict widmenden Gelegenheiten aber sollte man besonders dahin bedacht seyn, dass nicht zu viele Jünglinge in eine Wohnung zusammengezogen, sondern so wenig als es immer thunlich seyn wird, der Obsorge eines besonderen Praefecti anvertrauet oder aber wenigstens eine jede Klasse ihren eigenen Praefect haben möge.

Ausser denen zu Bewohnung bestimmenden Gelegenheiten würden auch andere, benanntlich zu unterschiedlichen Prüfungen zum Tanz- und Fechtungssaalen, dann zur Conversation und dergleichen mehrere Bequemlichkeiten erforderliche breitere Plätze durch die Commission auszumessen seyn stb.

Verstanden.

13-tens. Was mit der Adellichen Academie zu Tyrnau zu thun und welcher Convict von Tyrnau auf Ofen kommen solle?

Ad 13-um. Der erste Antrag wäre zwar dahin, dass der Albertinische Convict auf Ofen hätte übersetzt werden sollen, weylen es jedoch unstrittig schicklicher ist, dass mit einer so prächtig werdenden Universitaet auch eine königliche Stiftung, in welcher die vornehmste Jugend gebildet wird, vereinbahret werde, und diese und jene um desto mehr glänzen möge, so ist man auch mit einhelligen Stimmen bey deme geblieben, dass der königliche Convict, vor welchen in den vorhergehenden 12-ten Punct die Erwähnung geschehen, an diesen vornehmsten Studien Haupt-Platz, dahingegen von Ofen die weltliche Stiftung auf Tyrnau übersetzt, und mit dem adalbertinischen auch ferners verbleibenden Adalbertinischen Stiftung zusammen gezogen werde; und was in dem vorhergehenden Punct wegen denen Humanisten, Philosophen und Juristen erwähnt worden, dass nemliche wurde die Commission auch in Ansehung des zu Tyrnau verbleibenden Convicts zu beobachten haben.

Wird der Kanzler meine Meynung dessentfallen eröffnen.

14-tens. Was für Versehung der königlichen Schloss Kapelle halber zu treffen seye?

Ad 14-tum. Diese Schloss-Kapelle wäre in Hinkunft durch die zwey Exhortatores, nemlichen den Accademischen und gymnastischen zu versehen, mit Beyhülfe auch denen anderen Petrinem oder anderen von Ordens Geistlichen gewählten Professoren und wurden für gedachte zwey Exhortatores nahe an die Kapelle auch die Wohnung anzuweysen seye.

Da hätte noch was zu erinnern.

15-tens. Was in Betreff denen, durch die Stadt Ofen anerbetteten Subsidien zu verfügen wäre?

Ad 15-tum. Nach vorlauffig an die Kammer erlassender Insinuation wurde diese Stadt Ofen zu Erfüllung deren von ihr gemachten Verheissungen durch das königliche Locumtenentiale Consilium zu verhalten seyn.

Gut.

16-tens. Wie und was Art die zu Tyrnau zurückbleibende Academie einzurichten wäre?

Ad 16-tum. In Zukunft wäre zu Tyrnau auf die nemliche Art wie zu Kaschau lediglich die phylosophische und Juridische Facultaet zu bestätigen stb.

Gut.

17-tens. *Weylen der durch die Englische Freuleyn in Schloss Gebau bis nun zu bewohnte Tract vorzüglich auss geraumet werden, wohin dieselben insweylen mit samt denen Kreutz Geistlichen zu unterbringen seyn werden? und sodann wie dieselbe nach Tyrnau für beständig zu übersetzen seyn werden?*

Ad 17-um. For die Englische Freuleyn mitlerweylen bis sie nach Tyrnau übersetzt werden können, hat der Primas seyn zu Ofen befindliches Haus bewilliget stb.

Gut.

18-tens. Was mit dem Adalbertinischen Convict und dem mit demselben zusammenziehenden Stiftung zu thuen seye?

Ad 18-um. Diese zwey zusammenziehende Stiftungen würden beziehen das dermahlige Gebau des nach Ofen oberwähntenmassen übersezenden Seminarii Generalis und denen selben wurde zum Theil auch der Garten des dermahligen königlichen Convicts.

Gut.

19-tens. Was mit denen Schullen zu thuen wäre?

Ad 19-um. Nach dem der Königlich-Hungarische Hof Kammer Rath von Kempelen bey gelegenheit dieser Zusammentretung erkläret hat, dass für die von Pettau nach Tyrnau übersiedelnde Stiftung der hintere Theil des Universitaets Hauses auch erforderlich seye, der vordere Tract aber zu was anderes nützlich verwendet werden möge; so wären die Schullen in diesem forderen Theil des obberührten Universitaets Hauses zu unterbringen, zu Bibliothek und zu denen erforderlichen Musaeis aber könnte das dermahlen der Medicinischen Facultaet zugehörige Hauss zugerichtet werden, die Reparations und Unterhaltungs Auslagen müste der Fundus Studiorum tragen.

Gut.

20-tens. Wohin die Pettausche Stiftung zu unterbringen wäre?

Ad 20-um. Vermög der durch den hungarischen Hofkammer Rath von Kempelen oberwähntermassen geschehenen Erklärung, kommet diese Stiftung in dem Collegial Hause, samt den hinteren Theil des Universitaets Hauses zu placiren, wie auch wird demselben der sogenannte Jesuiter Garten eingeräumt, weswegen man sich ferners mit dem Hof Kriegs Rath einverständlich zu halten ohnermanglen wird.

Das bleibt auszumachen.

21-tens. Was mit der Universitaets Kirche zu thuen wäre?

Ad 21-um. Diese wurde in Hinkunft als eine Akademische Kirche unter der Obsorge und Verwaltung deren academischen Exhortatoren zu belassen seyn.

Gut.

22-tens. Wohin die zu denen zu Ofen und Tyrnau zurichtenden Gebauen und zu der Übersiedlung der Universitaet erheischende Unkosten zu nehmen wären?

Ad 22-dum. Das Generale Seminarium zu Ofen wird mit dessen eigenen und dem obbemeldten Königlich-Hungarischen Hofkammer Rath von Kempelen, als welcher die Direction dieses Gebäudes haben wird, von Zeit zu Zeit überschickenden Geldern erbauet.

Dahingegen zu innerlichen Zurichtung des Schloss Gebäudes und Erbauung des mathematischen Thurms samt denen dazu nothwendigen Musaeis und Wohnungen, nach dem durch die Comission gemachten Ausweiss beylauffig 18 m. fl. und zur Anlegung und Einrichtung des Botta-nischen Gartens 20 m. fl. nothwendig seyn möchten; als werden diese Gelder aus der Universitaets Kasse, nebst denen von der Stadt Ofen anerbothenen 10 m. fl. zu verabfolgen seyn, und in so weit als der dermahlige Kasse Stand nicht hinlänglich seyn würde, die nothwendige Summen, ohne einigen Darlegen darzureichen, so wird man bemässigt seyn, jene Anstalten zu treffen, damit von dem Studien Fond einige tausend Gulden gegen deme entlehnet werden, dass solche nach und nach Wiederung von der Universitaets Kasse abgezahlet werden; nebst diesen Auslagen aber werden annoch nicht geringet seyn, welche in Tyrnau zur Ausführung all obigen Anstalten nothwendig seyn werden, und dem Studien Fond einen grossen Last zuziehen; nachdeme aber Euer Majestät gleich in Anfang, da der Vorschlag wegen der Übersetzung der Universitaet gemacht worden ist, sich allergnädigst zu erklären geruhet haben, dass allerhöchst dieselbe eine Summe dazu zu widmen allermildest geneigt wären, also hat diese treu gehorsamste Hof Comission sich erkühnet Euer Majestät allerunterthänigst zu bitten, womit allerhöchst dieselbe aus dero angestammten Milden eine Summe zu 30.000 Fl. zum Behut des Studien Fond und baldigster Ausführung des ganzen Werckes allermildest zu resolwiren geruhen wollen.

Wegen diesen 30.000 Fl. und Übersetzung deren Englischen Freulen werde ehestens meine Resolution geben.

23-tens. Wie dieses ganze Wercke am geschwindesten zu Ende gebracht werden möge?

Ad 23-tium. Nachdem die Commission dem ganzen Operations Plan der Einrichtung und Bewerkstelligung Euer Majestät allerhöchsten Gesinnungen entworfen haben wird, so wird unter der Direction des Hof Kammer Rath's von Kempelen zu denen Gebäuden alsogleich die Hand angeleget werden müssen, zu welchem Ende nothwendig zu seyn scheint, dass einige tausend Gulden alsogleich verabfolget und die Anstalten wegen Beyschaffung deren Materialien getroffen werden, da erwähnter Hof Kammer Rath jedoch die Kasse unmittelbar nicht manipulieren kann, so hat er zu dem Ende dem Ofner Schloss Inspector Absalter(?) vorgeschlagen und zu Tyrnau einen anderen darzu vorzuschlagen sich vorbehalten.

Schlüsslichen: da mit Übersetzung denen Englischen Freuleyn nacher Tyrnau die Ofner Gegend in ihren ganzen Umfang keine Kloster Freuen, welche die Erziehung deren Kindern befördern möchten, haben wird, so wünschte man, dass nacher Pest einige Kloster Frauen, und namentlich die Ursuliner von Tyrnau übersetzt werden könnten, da jedoch dieses Geschäft mit mehreren Dificultaeten vermenget ist, so wäre nach dem diesseitigen Ermaassen der obbemeldten Commission unter andern auch jenes aufzutragen, damit selbe auch hierüber einen Vorschlag nach mehreren Überlegung aller Umständen machen solle stb.

Verstanden.

Nachdeme mit Kanzler geredet, so sollen die Englische Freuleyn nach Waitzen gehen, vor welche Transportirung ich allein sorgen werde, mithin kann wegen den Haus und Convict in Tyrnau das weitere besorget werden.

Pro notitia registraturae: Diese Abschrift ist dem Instruction des Hungarischen Hof Kanzley vom 14-ten März des Jahres beyzulegen. Reproducirt 11. Martii 1777.

Exmissum den 3. April 1777.

Sacrae Caesareae et Regio-Apostolicae Majestatis Incllytae Imperiali et Caesareo-Regiae Camerae Aulicae peramice consignandum. Bécs, Hofkammerarchiv Hung. Cam. 34. csomó 35. sz.

²² *Pauler Tivadar* i. m. 171–173.

²³ *Pauler Tivadar* i. m. 120. Pauler adatai közt szerepelnek „a Nagyszegről Pestre visszatérő hajók”. Nagyszeg község azonban sehohol azon a vidéken, a Vág alsó folyásánál és a Duna mentén Budáig nincsen. Nem kétséges, hogy Pauler elírásáról lehet szó. Nagyszeg nyilván Nádszeg község, amely a Pozsony megyéhez tartozó galántai járásban fekszik. A szekeresek viszont a csallóközi Nagylégről, Kempelen birtokáról valók voltak, ahogy ezt Zlatoš i. m. is helyesen említi. Így is valószínűtlen, hogy Nádszeg hajóállomásként szerepelt volna, mert elég messze esik a folyóparttól, s ott nem volt kikötő soha. (Nádszegi levélbeli közlés). A részletes megyei térképek is valószínűtlenítik ezt az adatot. Pauler és Zlatoš nem nevezi meg adatainak kútforrását Nádszegre vonatkozóan. De Kempelen mégis itt, vagy egy azonos nevű folyóparti majorságnál, mely azóta elpusztult, rakatta át az egyetem ingóságait a hajókra.

²⁴ *Pauler* i. m. 121. lapján csak a vers első stórfáját közli, Zlatoš idézi mindkettőt. A szöveg ősforrása: *Grynaeus, Phoenix Pannonius*. Pest 1859.

Ergo vale parva Roma,
Magnae Romae aemula,
Derelinquo desolata
Tecta tua comptula.

Rex me iubet, ire Budam,
Terra-mari urbem notam:
Eris posthac nisi fallor
Oppidorum famula.

²⁵ *Pauler Tivadar* i. m. 125.

WOLFGANG V. KEMPELEN UND DIE VERLEGUNG DER UNIVERSITÄT
NACH OFEN

Die erste Universität Ungarns wurde nach Gründungsversuchen Ludwigs d. Großen (1342–1382) und Matthias Hunyadis (1458–1490) von dem Schriftsteller und Primas von Ungarn, Peter Pázmány im Jahre 1635 gegründet und da die Hauptstadt Budapest damals in der Gewalt der Türken war, im westlichen, habsburgischen Teil des Landes, in der zum Komitat Preßburg gehörenden Stadt Tyrnau (ung. Nagyszombat) errichtet. Auch nach der Räumung Ungarns von den türkischen Heeren und dem Wiederaufbau von Ofen und Pest wünschte die Politik Wiens die damals einzige Universität Ungarns auch weiterhin in Tyrnau und unter den dort herrschenden provinziellen Zuständen zu belassen. Ungarische Schriftsteller und Patrioten warfen zuerst den Gedanken auf, daß die Universität nach Ofen, der Hauptstadt des Landes verlegt werden sollte. Sie erkannten klar, daß der Universität in der Hauptstadt ein Platz gebührte, welche sich ohne derselben niemals zum geistigen Mittelpunkt des Landes auswaschen konnte. Unter dem Einfluß ihrer aufgeklärten ungarischen Ratgeber entschied Königin Maria Theresia diese lebenswichtige kulturpolitische Frage zugunsten Budapests.

Die Studie weist darauf hin, daß der Entschluß der Königin zu dieser großen ungarischen Reform dem Einfluß von Wolfgang v. Kempelen, dem berühmten Erfinder und Physiker, dem einflußreichen ungarischen Hofrat in Wien zu verdanken ist. Als die Königin die Ratio Educationis genehmigte, ließ sie gleichzeitig die Universität von Tyrnau nach Ofen verlegen. Mit der Durchführung der Übersiedlung wurde eine Dreierkommission betraut, deren Mitglieder Graf Christoph Niczky, Wolfgang v. Kempelen und Andreas Szabó, Graner Kanonikus und späterer Bischof waren. Graf Niczky hatte in Flugschriften für die Verlegung der Universität gekämpft, der Kanonikus Szabó vertrat die Interessen der Kirche und der niederen Adel entstammende Kempelen war königlicher Beamte und die Königin schon aus diesem Grund hatte zu ihm das meiste Vertrauen. Wolfgang v. Kempelen war der Sohn des Oberdreißigers in Preßburg. Seine älteren Brüder hatten beide glänzende Karrieren gemacht, seine sollte aber die der Brüder noch um vieles übertreffen. Allbekannt sind seine Entdeckungen im Gebiet der Physik, seine berühmte Schachmaschine und seine wissenschaftlichen, vor allem lautphysiologischen Werke. Mit bewußter Planmäßigkeit arbeitete aber Kempelen auch für die Entwicklung Budapests. Kempelen hat in der Ofner Burg das Burgtheater erbaut, nahm Teil am Bau des königlichen Palastes und richtete eine Wasserleitung in der Burg ein. Er verlegte das von ihm gegründete Pfandhaus von Preßburg nach Ofen. 1794 arbeitete er den Plan eines von Budapest nach Fiume führenden Kanals aus, der die Hauptstadt mit der Adria hätte verbinden sollen. Nun war aber die Übersiedelung der Universität im Interesse der Hauptstadt ohne jeden Zweifel die bedeutendste Tat Kempelens. Da er zuvor mit jeder noch so heiklen und hochwichtigen Aufgabe, die er erhalten, fertig geworden war (Verwaltung, Besiedelung und Industrialisierung des Banats, die Salzeinkünfte des Landes u. a. m.) betraute ihn die Königin auch mit der Übersiedelung der Universität, war er doch stets der hartnäckigste Vorkämpfer der Frage beim Hof gewesen. Er war in ständiger Fühlung mit den ungarischen Gardisten-Literaten am Wiener Hof, so hauptsächlich mit Georg Bessenyei, unterstützte auch den Schriftsteller Josef Kármán und den Dichter Johann Batsányi. In seinem Mechanismus befaßt er sich auf schmeichelhafteste Weise mit der Phonetik der ungarischen Sprache und stellt Vergleiche an zu den Nachbarsprachen. Das hing eng zusammen mit dem damals allbekannten Plan des hervorragenden Schriftstellers Georg Bessenyei, der eine gelehrte Gesellschaft für die Pflege der ungarischen Sprache gründen wollte.

Kempelens neue Aufgabe bedeutete aber in keiner Hinsicht eine leichte und ungestörte Arbeit. Stadt und Professorenkollegium von Tyrnau suchten durch einen geschickt geführten Schachzug die Verlegung der Universität zu

vereiteln. Die Leiter der Wiener Hofkammer stellten für die Renovierung und Modernisierung des Tyrnauer Universitätsgebäudes plötzlich einen größeren Geldbetrag zur Verfügung, um auch die diesbezüglichen Argumente Kempelens bei der Herrscherin zurückweisen zu können. Kempelen hatte aber seinen Plan mit der ihm eigenen Gründlichkeit bereits ausgearbeitet und bewies genau die Vorteile der Übersiedelung nach Ofen, wodurch auch das Ansehen der Königin im Lande mächtig gewinnen würde. Er kannte das politische Feingefühl Maria Theresiens und wurde darin nicht enttäuscht, obzwar er einige Überraschungen finanzieller Art für die Königin noch bereithielt. Sein Plan war nämlich, daß die Universität in der Ofner Burg untergebracht werden sollte, weshalb die dazu benötigten Gebäude umgebaut bzw. renoviert werden mußten. Daß der Ofner Magistrat diesen Plan auch in materieller Hinsicht unterstützte, war sicherlich auch Kempelens Verdienst, sein Werk war es ebenfalls, daß auch Maria Theresia sich zur Zuweisung weiterer Geldbeträge bewegen ließ.

Über die Rolle Kempelens in der Übersiedelung der Universität findet man wichtige Belege im umfangreichen Protokoll des Wiener Hofkammerarchivs. Die wichtigeren Teile desselben teilen wir hier im deutschen Originaltext mit. Das Protokoll bezieht sich auf die Sitzung der mit der Verlegung betrauten gemischten Kommission, und trägt eigenhändige Randbemerkungen Maria Theresiens. Datiert ist es vom 16. Jänner 1777. Die gemischte Kommission genehmigte die Tätigkeit der obenerwähnten Dreierkommission. Aus dem Protokoll stellt sich heraus, daß die Seele der Ganzen Kommission Kempelen war, den die Königin für die Dauer der Übersiedelung von seinen anderen Dienstverpflichtungen befreite. Er hatte einen umsichtigen Plan ausgearbeitet nicht nur für die Übersiedelung der Universität, der Universitätsbibliothek und des übrigen Mobiliars, sondern auch der Professoren und Studenten, wobei er auch des weiteren Schicksals der verlassenen Universitätsgebäude gedachte. Am 24. August 1777 wurden die Vorlesungen in Tyrnau beendet. Auch die mit methodischer Gründlichkeit vorbereitete technische Abwicklung der Übersiedelung wurden von Kempelen, seinen Unterordneten und schon oft bewährten Leuten versehen. Aus Nagylég, einer Gemeinde auf der Großen-Schüttinsel kamen ungarische Fuhrleute nach Tyrnau, die das Mobiliar nach Sered fuhren. Von dort wurde das Material auf der Waag teils auf den Salzschiffen Kempelens, teils auf eigens für diesen Zweck gebauten Flößen zur Donau befördert sodann mit Berührung von Komorn und Nagymaros die ganze Ladung nach Ofen, in den Hafen von Taban gebracht. In Ofen begann das neue Studienjahr der Universität am 3. November 1777. Indessen setzten Kempelen und seine Kommission die Arbeit noch bis zum 14. Mai 1779 in Ofen fort, um für jedes Institut der Universität, sowie für Bibliothek und Druckerei Platz zu finden. Am 25. März 1780 fand endlich die feierliche Eröffnung der Ofner Universität statt. Bei diesem Anlaß ließ die Königin alle Rechte, Privilegien und Stiftungen der ungarischen Universität in einem Diplom zusammenfassen. Die uneigennütigen Bemühungen Kempelens wurden von Erfolg gekrönt: Ungarns Universität schlug endgültig in der Hauptstadt Wurzel.

Csepel népessége a XVIII. században és a XIX. század első felében

A nagyiparáról ma világszerte ismert és fővárosunk életében nagy szerepet játszó Csepel a múlt század közepén még jelentéktelen jobbágyfalu volt. Mégis, ez az időszak sem lényegtelen a későbbi nagyipari előváros történetében. Nemcsak azért, mert ebben a korban költözik a helység a mai helyére, hanem azért is, mert ekkor már csirájában jelentkeznek azok a tényezők, amelyek később a nagyipar kialakulását lehetővé tették. Tanulmányunkban ezért foglalkozunk ezzel a korszakkal. Nem kívánjuk a község e korbéli történetét mindenre kiterjedő monográfiában feldolgozni; célunk csak az, hogy a népesség fejlődésében megmutató jelenségek alapján rámutassunk ezekre a faktorokra. Vizsgálatunk azért is tanulságos, mert Budapestkörnyék története még ma sincs kellő mértékben feldolgozva.¹ Kutatásaink alapját a különféle összeírások szolgáltatták.²

Csepel a Dunának Budapesttől délre elterülő hatalmas szigetén, a róla elnevezett Csepel-szigeten fekszik. A középkorban a szigettel együtt királyi, gyakran királynői birtok, az uralkodók kedvelt vadászóterülete. Mezővárosi kiváltságokat élvezett.³ A török uralom idején valószínűleg teljesen elpusztult, mert 1690-ben mint elhagyott helyet,⁴ 1695-ben mint pusztát emlegetik.⁵ Középkori épületeinek csak romjai maradtak fenn, hogy a múlt század végi kikötőépítkezések alkalmával ezek is eltűnjenek.⁶ Úgy látszik, hogy csak a XVIII. század második évtizedében települt újra meg a falu. Ismerjük ugyanis a ráckevei uradalomnak, mint földesúrnak, Johann Georg Utz-cal és társaival 1712-ben Csepel betelepítésére kötött szerződését.⁷ Ennek értelmében a Svábföldről érkező telepesek engedélyt nyertek az uradalomtól a szigetcsúcsom fekvő pusztára („das Öed gelegene Dorf”) Csepel megtelepítésére, ott, ahol a „Lust Haus” romjai, nyilván középkori emlékek állanak. Ezenkívül megkapják a Duna túlsó oldalán, az úgynevezett csepeli Promontoriumot, azaz szőlőhegyet (a mai Budafokot). Néhány évi adómentesség, szőlőtelepítési (Promontoron), halászati, révtartási jog járult még ehhez. Ennek ellenére az 1715. évi országos összeírás még nem említi Csepelt.⁸ Először az 1720-as regnikoláris összeírásban szerepel a falu. Eszerint a község csak három évvel azelőtt, tehát 1717-ben (és nem 1712-ben) települt meg. Az összeírás évében már 19 jobbágycsalád él a faluban,

azonban ezek közül csak hét a német nevű, míg a többi tizenkettő délszláv.⁹ Érdekes, hogy a németek között nem találjuk meg az 1712-es szerződésben említett három telepítőt, sőt a többi összeírások sem sorolják fel őket. Ez, valamint a németek alacsonyabb számaránya amellest szól, hogy 1712-ben nem jött létre a szerződésben leírt település. Az is lehet azonban, hogy ezek a szerződésben szereplő németek a Duna túlsó oldalán fekvő Promontort szállták meg.

A csepeli délszlávok nem görög keleti szerbek, hanem római katolikus horvátok vagy dalmaták voltak, akiket a továbbiakban az egykori szóhasználat szerint illyreknek fogunk nevezni. Bár a falu, mint láttuk, a XVIII. század tízes éveiben települt csak meg, nem lehetetlen, hogy néhányan már régebben is itt laktak. A vidéken már a török időben is éltek katolikus délszlávok,¹⁰ sőt egy forrás szerint a csepeli és tököli „rác” népek között a török időben a Kapisztrán rendi barátok (boszniai ferencesek) tartották fenn a katolikus hitet.¹¹ Az azonban bizonyos, hogy az illyrek előbb és nagyobb számban telepedtek meg itt, mint a németek.

Mindenesetre a század húszas éveiben már áll a falu a régi romok helyén, tehát körülbelül azon a helyen, ahol az 1712-es szerződés előírta. Ez a falu nem azonos a maival. A régi Csepel a Dunának budai oldalán feküdt, szemben a mai Albertfalvával. (4. kép.) Földrajzi helyzete ebben az időszakban a Duna jobb partjával kapcsolta össze. Szőlőinek nagy része a Duna túlsó oldalán fekvő Promontoron feküdt. Ez a község a harmincas években már önálló,¹² de a csepeli határ 1814-ig átnyúlik még a folyó budafoki partjára.¹³ Közigazgatásilag is ezzel a parttal volt kapcsolatban. Csepel a pilisi járáshoz tartozott, amely a Duna jobb partját Visegrádtól Tétényig, továbbá a két nagy szigetet, a szentendreit és Csepelt foglalta magába. A földesúri jogokat a falu felett a rác-kevei uradalom gyakorolta. Az uradalom hatásköre kiterjedt az egész Csepel-szigetre, és ezen kívül Budafok és Albertfalvára is. A század elején Szavójai Eugen herceg birtokolta, később Mária Krisztina főhercegnő, és férje, Albert tescheni herceg tulajdonában volt, akiktől a királyi család örökölte.¹⁴ Egy időben a kamara alá is tartozott. Földrajzi helyzetén, közigazgatási beosztásán és az uradalom fekvésén kívül egyházi szervezete is Budával, illetőleg a jobb parttal kötötte össze. Kezdetben, míg temploma nem volt a falunak, Budára jártak istentiszteletre,¹⁵ de később is még hosszú ideig a budai boszniai ferencesek látták el a lelki gondozást.¹⁶ A Pesttel való kapcsolatnak, ami a község későbbi életére nézve oly jelentős, még alig van valami nyoma.¹⁷

A falu történetének két főszakaszát korszakunkban az 1770-ben bekövetkezett úrbérrendezés határolja. Külön kell foglalkoznunk a két időszakkal. 1720-ban a családfők 63,2%-át kitevő illyrség a szántóföldek 72,7%-át, míg a 36,8%-ú némettség a szántóknak csak 27,3%-át bírta.¹⁸ Ekkor még teljesen az illyrek vezetnek. A megművelt szántók 88 pozsonyi mérő terjedelműek voltak, ebből 64 esett az illyrekre és 24 a németekre. Ezek szerint egy illyr 5,3, míg egy német 3,4 pozsonyi mérőt művelt meg

átlagban. Így természetes, hogy a falu vezetője, a bíró is illyr volt, Lukaszovics Márton. Szántóterületük elég nehezen volt hasznosítható, homokos volt, és a kezdetleges agrotechnika mellett sok szántást igényelt.¹⁹ Rétjük csak minimális volt, 19 kaszás. A szőlőterületük viszont Promontorra esett.²⁰ Ebben az időben még teljesen rablógazdaság módjára végezték a földművelést. Szántóikat minden évben újra vetették, vetésforgó nélkül.²¹ Nyolc évvel később, 1728-ban már változott valamit a helyzet. A falu időközben áttért a kétnyomásos gazdálkodásra. A szántóterület is megnövekedett, míg a családfők száma csak kettővel, azaz 10,5-kal, (1. tábla.) addig a szántóterület 88 pozsonyi mérőről 156-ra, azaz 77,3%-kal emelkedett. A többséget mind számban, mind pedig földterületben továbbra is az illyrek tették ki. (A földterület 64,1%-a volt a családfők 52,4%-át kitevő illyrek birtokában, míg a 38,1%-nyi németiség 28,2% földet művelt meg. A két magyar családfő, azaz 9,5%, 12 pozsonyi mérő, azaz 7,7% szántón gazdálkodott.) Bíró az illyr Agics János volt. A falu népe igen nyomorúságos viszonyok között élt. Termésük maguknak sem igen volt elegendő. Az állattenyésztés is nehézségekkel küzdött. Rétjeik nagy részét elvette az uradalom allodiatura létesítése céljából. Így a község lakosai mint aratómunkások voltak kénytelenek megélhetést keresni maguknak.²²

Ez az 1728-as összeírás alkalmas arra, hogy összehasonlítsuk tegyük Csepel és az uradalom többi községe között. Örökös jobbágyot csak két színmagyar faluban, Szigetszentmiklóson és Makádon találunk, bár itt is többségben vannak a szabad költözési joggal rendelkezők. A Csepel tőszomszédságában fekvő Szigetszentmiklóson pl. 16 örökös jobbággal szemben 23 szabad költözésű jobbágy, 4 örökös mellett 21 szabad házasság zsellér, és 7 szabad házatlan zsellér élt. Egy nemes lakott jobbágytelken. Tiszta délszláv lakosú falvak Tököl, Csép és Lőre. Különösen fontos Csepel szempontjából a hozzá közel fekvő Tököl. Délszlávjai szintén illyrek; itt találjuk a jobbágyok között a Csepelen is élő Agics, míg a zsellérek között az ugyanottani Szurinyác (Zorinyác) családokat. Német lakosságú falvak Szentmárton, Újfalu és Becse, míg magyar a már említett Szentmiklóson és Makádon kívül a teljesen szabadköltözésű Ráckeve is, ez utóbbinál jelentéktelen rácsétséggel. Promontor még nem szerepel az összeírásban.²³ Azáltal, hogy Csepelen és az uradalom többi falvában a szabadköltözésűek voltak többségben, helyzetük sokkal jobb volt, mint az országnak a török által egykor meg nem szállt területein.²⁴ A ráckevei uradalom is — akár az újszerzeményi terület többi urasága — igyekezett földjeit minél előbb kedvezmények nyújtásával betelepíteni. Azonban az eredetileg enyhébb földesúri nyomás, amely a harmincas-hatvanas évek között országszerte erősödött,²⁵ már ebben az időben kezdett szigorúbbá válni, aminek példája a csepeli rétek elvétele is.

A falu nagyobb fejlődése az 1740-es évek második felében következett be. Addig a község népessége — a családfők számát tekintve — nagyjában azonos maradt, ugyanígy nem sokat változott az illyrek és

németek számaránya sem. Az 1752-es összeírás alkalmával változik meg először a helyzet. A németek száma az 1744-esnek kétszeresére, 8-ról 16-ra ugrik, ami 1720-hoz viszonyítva 228,6%. Ezzel szemben az illyrek száma változatlan maradt. A faluban többségbe kerültek a németek, a családfők 57,1%-a immár német. Bár időközben az illyrek száma is növekszik, 1752-től 1770-ig 25%-kal, a németek szaporodása még nagyobb mérvű. 1770-ben a németek számának növekedése 1720-hoz viszonyítva már 371,4%, és a falu lakosságának 61,9%-át teszik ki. Az összlakosság is fejlődik ezzel: 1720-ban még 19, míg 1752-ben már 28, és 1770-ben 42 családfő él a faluban, azaz 1720-at 100%-nak tekintve 1752: 147,4 és 1770: 221,1 (mindezekre l. az 1. táblát).

A falu népének gazdasági megerősödését mutatja az állatállomány növekedése is. A legfontosabb haszonállatok, azaz a jármos ökör, igás ló és tejelő tehenek számát tekintve első adataink 1730-ból vannak. Hat év alatt, tehát 1736-ig, számuk 50-ről 104-re, azaz 208%-ra szökik. Bár 1744-ben visszaesés van, 1752-ben már túlszárnyalják az 1736-os számot. 1771-ben még jobb az eredmény. Különösen jól mutatja az állattenyésztés fejlődését, ha a lakosság fejlődésével hasonlítjuk össze. Ha az 1730-as állatállományt 100%-nak tekintjük, akkor 1771-re 330%-ra emelkedett a számuk, míg ugyanebben az időben a családfők száma (azonban itt 1728-at tekintjük 100%-nak) csak 190,5%-ra (l. ezekre a 2. sz. táblát).

Ebben az időszakban kialakul a falu közigazgatási szervezete is. A falu élén a bíró áll, aki mellett helyettes és jegyző működik. A tisztségeket megosztják a két nemzetiség között oly módon, hogy az egyik évben illyr bíró és német helyettes bíró vezeti a falut, míg a következő évben megfordítva. Pl. 1736-ban a bíró Nájperger Miklós, helyettese Szorinác Antal, 1744-ben bíró Szorinác Lukács, helyettese Hut Jakab, 1752-ben bíró Moszt György, helyettese Bogomola György, 1771-ben bíró Gyuratz Simon, helyettese Niderkirchner György.²⁶ A község önállóságát jelenti bizonyos fokig a saját pecsét is. 1742-től van pecsétje Csepelnek.²⁷ Egyházi vonalon is ebben a korszakban kezd önállósodni a falu. Mint láttuk, eleinte Budára jártak a csepeliek templomba, azonban a század harmincas éveiben felépült a csepeli templom is.²⁸ 1745 óta máranyakönyveket is vezetnek, leginkább a budai vízivárosi ferencesek és kapucinusok.²⁹ 1771-ben állandó lelkészséget, 1788-ban pedig önálló plébániát kap a falu.³⁰

A község XVIII. századi, kétségtelen elég gyors ütemű fejlődése azonban nem ment simán.³¹ A földesúri hatalom egyre erősödő nyomása érzékelhető adatainkból. A falu terhei még Szavójai Eugen földesurasága idején alakultak ki. Ez még nem volt viszonylag magas, és szerződés szabályozta. A község egy összegben fizetett 100 forint cenzust, az egyes jobbágyságok pedig bizonyos természetbeni járandóságokon kívül 8 napi robotot és egy ölfa felvágását voltak kötelesek teljesíteni. Kilencedet nem, csak termény- és állattizedet fizettek. A herceg halála után valamivel emelkedtek terheik. El kellett vállalniok egy 50 mérős zabföld teljes megmunkálását, ezt azonban felcserélték 65 mérő zab természetbeni

megfizetésével. Ezzel és a Szavójai birtoklás alatti terheikkel együtt az egész község összes úrbéri szolgáltatásainak pénzbeli értéke 214 Ft 10 dénár volt az úrbérrendezés előestéjén.³² A földesúri hatalomnak a szokás által is megszabott jobbágyi kötelezettségeken túlmenően a falut károsan érintő beavatkozására annak gazdasági életébe, és egyben Csepel helyzetére az úrbérrendezés előestéjén rámutat a csepeliek válasza az úrbéri kérdésekre 1768-ban. Ekkor ugyanis kihallgatják a jobbágyokat a község „beneficiumjai”, illetőleg „maleficiumjai” tárgyában, azaz arra vonatkozóan, hogy mik az előnyös, illetve hátrányos tényezők számukra. Előnyös a falu részére, hogy Budától és Pesttől csak egyórányi távolságra fekszik, a jobbágyok szőlőjük után csak dézsmát, míg révjük után semmit sem fizetnek. A trágyát eladhatják a promontori szőlőkben és a községi fűzfaerdőből mindenki egyenlően részesül. Ezzel szemben kárt okoz a falunak a Duna gyakori áradása, a homokos talaj és főleg az, hogy az uradalom 800 birkája tönkreteszi a határt. Sérelmezik továbbá, hogy 1743-ban az uradalom minden gazdától négy napos szántás alá való földet vett el, és azt a promontoriumiaknak adta legelőnek.³³ Nem szól azonban ez a vizsgálat a csepelieket a század közepén ért másik nagy sérelemtől. A csepeli legelő igen alkalmas volt a birkatenyésztésre, és ezért a falu lakossága hamar rátért e jövedelemforrás kihasználására. 1730-ban még csak 6 juh volt a faluban, ugyanakkor a szomszéd Szigetszentmiklóson 461-et, Tökölön pedig 262-t tartottak. 1736-ban a juhok száma 103, és 1744-ben, amikor pedig a nagy haszonállatok száma kevesebb, már 306. Ebben az esztendőben átlag 15 birka tartozik egy csepeli háztartáshoz. A juhokat az uradalom nyájával közös legelőn tartották. Ez a nyáj elég nagyszámú lehetett, mert az uradalmi juhásznak, Leb Jánosnak egymagának több birkája van (350 darab), mint az egész falunak. Végül az urasági nyáj kiszorította a legelőkről a csepeliek birkáit. 1752-ben már egy birkája sincs a csepelieknek, és egészen 1848-ig egyedül az uradalom tenyészt juhokat a faluban.³⁴

A jobbágyság helyzetének országszerte bekövetkezett súlyosbodására felfigyelő udvari körök a század hatvanas éveiben elhatározták az úrbérrendezést az egész országra kiterjedő hatállyal. Bár az elv az volt, hogy amikor a jobbágyi terheket egységesen szabályozták, egy jobbágy se kerüljön az urbárium előtti állapotnál rosszabb helyzetbe, mégis sok helyen ez nem így történt.³⁵ Csepel ilyen szempontból mintegy iskola-példa. A falu szabadköltözésű, zömében a visszafoglalás után betelepült jobbágyaival, még mindig elég kedvező helyzetben volt. Eddig nem volt urbáriuma, csak az Eugen herceg idején kötött szerződés kötötte őket. Az 1770-es urbárium által a csepeliek sokkal rosszabb helyzetbe kerültek. Eddig terheik jelentős részét a 100 Ft-os census képezte, amely azonban — állandó nagyságú összeg lévén — a lakosság szaporodásával egyre kevésbé sújtotta volna az egyes gazdát. Ez a census ugyan most lecsökkent házanként 1 Ft-ra, azaz ebben az évben 39 Ft-ra, azonban a lakosság szaporodásával a házak száma is emelkedvén, a XIX. században megint 100 Ft fölé emelkedett. Az 1770-es urbárium főterhe mégsem a

cenzus volt, hanem az aránytalanul megnőtt robotteher. Ezáltal a falunak a terhei, amelyek 1770 elején pénzre átszámítva még csak 214 Ft és 10 dénárt tettek ki, most több mint háromszorosra, 697 Ft és 55 dénár-ra emelkedtek. Súlyosbította a helyzetet még az is, hogy a terhek zömét robotban és nem pénzben kellett leróniok. A robot ugyanis sokkal jobban akadályozza a jobbágygazdaság munkáját, mint a pénzteher.³⁶ A falut annyira sújtotta az urbárium következtében beállott új helyzet, hogy az uradalom bérlője, Szaplanczay János 1778-ban ezért a község kérésére új szerződést kötött, amely szerint a robotnak csak egy részére tart igényt, a többi $\frac{4}{5}$ -öd részt engedi pénzben megváltani, azonban mint-hogy a jobbágyok a homokos talaj és az uradalmi birkatenyésztés miatt károknak vannak kitéve, ennek is elengedi több mint egyharmadát.³⁷

Az 1770-es úrbéri tabella szabályozta a jobbágytelkek nagyságát és számát is. Ekkor 21 és fél jobbágytelek van, átlag 31—36 hold terjedelemben. A következő században is ezzel a telekmennyiséggel számolnak (illetőleg helyesebben csak 21-gyel), azonban csak az összeírások, mert a falu a valóságban 25 telek után adózott. Ugyanis az egésztelkes jobbágy valójában $1\frac{3}{42}$ -ed, míg a féltelkes $\frac{25}{42}$ -ed telken gazdálkodott.³⁸ Miután ez csak azt jelenti, hogy az egyes jobbágyok az urbárium által megszabott telekterületnél nagyobb telket kaptak, mi a továbbiakban a 21 és fél, illetőleg a XIX. században 21 telekkel számolunk. A telkek illetőségét a szántókon kívül telkenként három szekérnyi szénatermő rét (amelynek egy részét az uradalom adta az úrbérrendezés alkalmával), továbbá belsőség képezte. Egésztelkes belsőség 5—10, féltelkes 3—6 pozsonyi mérő terjedelmű volt. A házzal rendelkező zsellérek belsősége $\frac{1}{4}$ -től $1\frac{1}{4}$ pozsonyi mérő terjedelemig váltakozott. A falunak az úrbéresek kezén levő területe $847\frac{3}{8}$ hold volt. Ebből a beltelkek $82\frac{3}{8}$, a szántók $700\frac{4}{8}$, míg a rétek $64\frac{4}{8}$ holdat tettek ki.

Az úrbéri tabella idején már elég jelentős a zsellérek száma a faluban. Az első zsellért az 1752-es összeírás tünteti fel. 1770-ben Csepelen 15 zsellér családfő, azaz a 42 családfő 35,7%-a él. Már megjelennek az első házatlan zsellérek is. Még csak hárman vannak, az összes családfők 7,1%-át képezik. A faluban azonban még a jobbágyság van többségben, a 27 jobbágy a családfők 64,3%-a, tehát közel kétharmada. A differenciálódás még nem jelentős, a féltelkesek száma (11) még kevesebb az egésztelkeseknél, ez utóbbiak még a falu legnépesebb rétegét képezik (38,1%) (l. ezekre a 3. táblát). Az itt élő 42 család szám szerint — 1769 december végi adat : — 316 főt tett ki. Mind katolikus vallású.³⁹ 1785. december 28-án a lakosság száma már 405.⁴⁰ A népesedésnek a természetes szaporodáson kívül a bevándorlás is jelentős tényezője volt. Mivel, mint erre e korban egyetlen rendelkezésre álló adatunk mutatja, az elköltözők száma is magas volt,⁴¹ a lakosság ily nagy mérvű szaporodását a természetes szaporodással nem indokolhatjuk. A beköltözők a környező falvakból jöttek, és elsősorban iparosok vagy nincstelen zsellérek voltak.⁴²

A község lélekszáma a XIX. sz.-ban tovább fejlődik.⁴³ Az úrbérendezéssel kezdődő, második szakaszban a falu lakossága jóval nagyobb mértékben szaporodik, mint előtte (4. tábla). Bár a két forráscsoport adatai eltérnek egymástól, mégis pontosan megállapíthatók azok az évek, amidőn a népesség szaporodása vagy csökkenése a szokottnál nagyobb volt. Míg a század első éveiben elég nagy a népesség, ez 1810 táján hirtelen lecsökken, valószínűleg a napóleoni háborúk hatására, hogy 1814-től 1831-ig fokozatosan emelkedjék. Az 1831-es kolerajárvány pusztítása is kimutatható, de azután újból emelkedik a lakosság száma. A tényleges szaporulatra vonatkozólag az anyakönyvek nyújtanak pontosabb adatokat. 1828—1847-ig 857 a születések és 636 a halálozások száma, a természetes szaporulat tehát 221. (Ugyanekkor az egyházi sematizmusok szerint a szaporulat 234.) Legnagyobb volt a szaporodás a következő években: 1828 : 25, 1837 : 29, 1838 : 22, 1841 : 21, 1843 : 24, 1844 : 34, és 1846 : 22 fővel. Csökkent a lakosság 1830 : 10, 1831 : 43, 1835 : 3, 1847 : 6 fővel. Azonos volt a születések és halálozások száma 1839-ben. 1831-ben a kolera, 1847-ben a nagy éhínség okozta a fogyást.⁴⁴

Különösen érdekes eredményeket kapunk, ha a csepeli népességszám alakulását összehasonlítjuk az ország egyéb területeivel. Mivel két forrásunk adatai nem egyeznek, külön-külön kell ezeket megvizsgálnunk. Az egyik forrásunk, az 1804-es összeírásnak a megye által évente végrehajtott rektifikációja alapján Csepel lakossága 1816-tól 1846-ig, tehát harminc év alatt 548-ról 898-ra, azaz 100%-ról 163,9%-ra növekedett. Különösen nagymérvű volt az emelkedés 1836-tól 1846-ig (132,5%-ról 163,9%-ra). Ugyanekkor Budapestkörnyéken 1816-tól 1846-ig 100%-ról 122,2%-ra, a pilisi járásban, amelyhez Csepel is tartozott, 100%-ról 106,5%-ra, míg Pest megyében 100%-ról 124,8%-ra emelkedett. Mind Budapestkörnyéknél, mind a vármegyénél szembeűnik, hogy az emelkedés 1836 és 1846 között elég magas, magasabb, mint az előző évtizedben. (Bár mindkét területen az első évtizedben növekszik meg legjobban a lakosságszám.) A pilisi járás területén viszont az utolsó évtizedben — az előbbihez képest — csökken a lakosság száma (l. mindezekre az 5. táblát).

A másik forrásnál, az egyházi sematizmusoknál csak Csepel és Budapestkörnyék adatai állnak rendelkezésre. Bár adataink kissé eltérnek, annyi itt is nyilvánvaló, hogy a csepeli népességszám emelkedése jóval nagyobb mérvű, mint Budapestkörnyéken (1816-ot 100 %-nak tekintve az 1846. évi állapot Csepelnél 179,6%, Budapestkörnyéknél 128,7%). Akár a summariumokban, a sematizmusok szerint is a csepeli népesség gyarapodása inkább az utolsó két, míg Budapestkörnyéké az első évtizedben volt a legerősebb (l. mindenre von. a 6. táblát).

A szokatlan nagymérvű csepeli szaporodás okait legjobban akkor ismerhetjük fel, ha megvizsgáljuk a lakosság életkörülményeit. A népesség gyarapodása nem állott arányban a földterület növekedésével. A jobbágytelkek száma változatlan maradt. Erősen előrehaladt a parasztság differenciálódása. Igaz, az országos helyzettel szemben, ahol a

telekosztódás igen nagymérvű volt,⁴⁵ Csepelen az egész jobbágykorban nem találunk féltelkesnél kisebb gazdaságot. Úgy látszik, az uradalom nem engedte a telekaprózódást.⁴⁶ Ezért, noha az egésztelkesek száma rohamosan csökkent, a jobbágylakosság viszonylag jelentékeny és egységes gazdasági erőt képezett, amely eléggé különvált a zsellérektől. Csepelen hiányzott a negyed- és nyolcadtelkesek rétege, amely a föld nélküli zsellérséget összekötötte volna a jobbágysággal.

Az egésztelkesek száma 1770-től 1846-ig 16-ról 4-re, azaz 100%-ról 25%-ra esett le. Ezzel természetesen együtt járt a féltelkesek számának emelkedése (11-ről 34-re, azaz 100%-ról 309,1%-ra). Azonban a zsellérek száma jóval nagyobb mértékben gyarapodott. Az 1770-es 12 házas zsellér helyett 1828-ban már 70, és 1846-ban 74 (100%, 583,3% és 616,7%) él a faluban. Még nagyobb mérvű a szaporodás a házatlan zselléreknél. Az 1770. évi 3 helyett 1828-ban 18-at és 1846-ban 36-ot találunk. Az 1770-es állapotot 100%-nak tekintve, ez 1828-ban 600 és 1846-ban 1200%! Míg az összes jobbágyok száma 1770-től 100%-ról csak 140,7%-ra emelkedett, addig az összes zselléréké 733,3%-ra. Így a zsellérek számaránya a jobbágyokéhoz képest erősen megnő. Míg az összes családfők közül 1770-ben csak 35,7% zsellér, addig 1846-ban a jobbágyok alig negyed-részt alkotják a lakosságnak (25,7%). A többi immár zsellér, akiknek egyharmada házatlan (l. ezekre a 3. sz. táblázatot).

A különleges nagyarányú zselléresedés éppúgy csepeli jellegzetesség, mint a népesség viszonylag erős szaporodása. Igaz, az erős népességyarapodásból természetesen következik a zsellérek számának megnövekedése, hiszen a jobbágytelkek számának megkötöttsége miatt a jobbágyok számának növekedése korlátozott volt. A csepeli zselléresedés méreteit különösen jól mutatja néhány összehasonlító adat. Míg 1828-ban a jobbágyok és zsellérek aránya a faluban 28,5% és 71,5%, addig a szigetén fekvő két szomszédos községben a jobbágyok száma még magasabb a zsellérékéénél. Egy másik Pest környéki falut, Palotát vizsgálva, ahol a főváros hatása kétségtelenül megvolt,⁴⁷ más helyzetet találunk. Itt már több a zsellér, mint a jobbágy, bár távolról sem olyan nagy az arány, mint Csepelen (jobbágy: 43,3%, zsellér: 56,7%). A legközelebb áll a csepeli arányhoz a Pest megyei (jobbágy: 35,2%, zsellér: 64,8%). Azonban, noha a vármegyében számos iparosodó mezővárost, (pl. Óbuda) és tiszta zsellérfalut (mint Promontor) találunk, itt sem éri el a csepeli magas zsellérárányszámot. Az országos arány is jóval kedvezőbb volt ekkor a jobbágyokra (l. mindezekre a 9. táblát). A házatlan zsellérek aránya az összlakossághoz is Csepelen a legmagasabb. Egyedül Promontor, a zsellérfalu közelíti meg.

Még plasztikusabban mutatja a zselléresedés mértékét egy nem egészen kifogástalan értékű forráscsoport, éspedig a Summariumban közölt évenkénti katonai összeírás. Bár, mint az előbbieken rámutattunk, felhasználása óvatosságot igényel, továbbá mivel összeírási szempontjai mások, mint az előbb felhasznált forrásoké (ugyanis jobbágyoknál a háztartásokat, míg zselléreknél a személyeket adja meg), a zselléresedés

mértékére bizonyos támpontokat mégis nyújt.⁴⁸ A jobbágyok és zsellérek arányának megállapítására nem használható. Annyi azonban még ebből is kiténik, hogy legalábbis 1836-ban és 1846-ban a zselléreknek a jobbágyokhoz viszonyított aránya Csepelen magasabb, mint akár Budapest-környék átlagán, a pilisi járásban, Pest vármegyében és az országban. Fontosabb azonban az, hogy 1816-hoz viszonyítva Csepelen nő meg leginkább a zsellérek száma (1816 : 100%, 1846 : 171% ; l. ezekre a 14. és 15. táblát).

Miután világos, hogy a csepeli népesség felduzzadása és a zselléresedés kapcsolatban áll egymással, nem érdektelen megvizsgálnunk a lakosság eredetét, vagyis azt, hogy milyen mérvű a beköltözés. Itt szembe találkozzunk a német—illyr viszonytal. A kezdetben többségben levő illyrség számának viszonylagos csökkenése után is 1770-ben a telkeknek majdnem felét még mindig birtokában tartotta (német kézen 11,5, illyr 9 és magyar 1 telek). 1828-ban már 13,5 telek német és csak 7,5 illyr. Bár valamivel (1,5 telekkel) csökkent az illyrek birtokában levő telekmennyiség 1770 óta, a földnek mégis több mint egyharmada az ő kezükben van. 1770-től 1828-ig az illyrek birtokában levő földterület 42,8%-ról csak 35,7%-ra, míg ugyanakkor az illyr háztartások száma százalékarányban 35,7%-ról 24,4%-ra csökkent. Ha azonban azt vizsgáljuk, hogy a 123 családfő hány családnevet visel, adataink még világosabb képet nyújtanak. 1828-ban 76 családnév szerepel az összeírásban. Ebből csak 10 az illyr, a többinek legnagyobb része német. A 14 illyr telkesjobbágy 6, míg a 21 német 14 családnévet visel. Ezek szerint egy illyr család leszármazói átlagban 1,25, míg egy német családnév 0,96 telket birtokoltak.⁴⁹ Hogy az illyrség tulajdonképpen csak néhány — csepeli viszonylatban — gazdag családból áll, mutatja az is, hogy csak három olyan illyr családot találunk, amelynek csak házas zsellér, és egyet, amelynek házatlan zsellér tagja van. Érdekes eredményre jutunk akkor is, ha a háztulajdonos (jobbágy- és zsellér-)családokat a házatlanokkal hasonlítjuk össze. A 105 háztulajdonos 59, míg a 18 házatlan 18 családból származik. Ez utóbbiak között csak egyet találunk, akinek van névrokona a háztulajdonosok között. Összehasonlításunk azt bizonyítja, hogy a község leggazdagabb, tehát jobbágyrétege még elég erős ahhoz, hogy azokat a rokonaikat, akik a telkekből nem kaphattak részt, legalább zsellérházhellyel tudja kielégíteni. A jobbágycsaládokon kívül van egy sokkal nagyobb számú, később bevándorlókból álló nincstelen réteg, amelynek egyes tagjai ugyan zsellérházhelyhez jutnak, azonban a szántóföldeket kézben tartó jobbágycsaládok közé nem tudnak felemelkedni. Az illyrek mint legrégibb betelepülők igen kevésbé frissülnek fel új családokkal, így számuk egyre fogy.

Ugyanezt mutatják a többi összeírások adatai is. Nem vesszük figyelembe most az 1831-es és 1835-ös összeírásokat, amelyek túl közel léven 1828-hoz, kevés változást mutatnak, azonban különösen alaposan kell megvizsgálnunk az 1846-os úrbéri összeírást, amely két évvel a jobbágyfelszabadítás előtt mintegy lezárja a feudális korszakot. A telek-

állomány kétharmada, tehát 14 telek van a németek, míg egyharmada, 7 telek van az illyrek birtokában.

Az illyrség tovább csökkent, de földbirtoka majdnem változatlan maradt. A zselléresedés is kevésbé érintette őket. A telkek 33,3%-a még mindig a családfők 18,2%-át kitevő illyrek kezén maradt. A 148 családfő 79 családnevet visel, amelyből csak kilenc az illyr hangzású. Az illyr jobbágyok 1846-ban is ugyanabból a hat családból kerülnek ki, mint 1828-ban. Rajtuk kívül két házas és egy házatlan zsellér illyr családot találunk csak. Új az — 1828-hoz képest —, hogy jobbágycsaládok névrokonait találjuk a házatlan zsellérek között. Ugyanez áll a német jobbágyokra is. Így, míg 1828-ban a 18 házatlan zsellércsalád között csak egy olyan van, amelynek a neve a házas zsellérek között is szerepel, addig 1846-ban 36 házatlan zsellér közül (21 családnév) csak 14 (13 családnév) olyan akad, amelynek nincs rokona a háztulajdonosok között.⁵⁰ A 79 családból 1828-ban csak 51 élt Csepelen, tehát 28 időközben telepedett ide. A 28 családból 19 házas és 9 házatlan zsellér. Viszont 1828 hetvenhat családjából 25 tűnt el nem egész két évtized alatt. Ezek mind házas vagy házatlan zsellérek voltak. Az 1828-ban Csepelen élő 18 házatlan zsellércsaládból 1846-ra csak négy maradt meg, azonban közülük kettő időközben házat szerzett. 1828 telkesgazdái mind megmaradtak, csak egy féltelkes süllyedt le időközben házas zsellérré, és két házas zsellércsalád jutott a féltelkesek közé (nyilván házasság révén). Adataink azt mutatják tehát, hogy az elég nagyarányú ($\frac{1}{3}$ -ad) belső migráció csak a zsellérséget érintette. Épp ezért ez a kicserélődési folyamat nem vonatkozott az illyrekre, akik így újabb betelepülőkkel csak ritkán frissültek fel.

Ezt plasztikusan igazolják következő adataink. A illyr zsellérek számaránya 1828-ig 1770-hez viszonyítva 533,3%-ra emelkedett (amíg a németeké 558,3%-ra), azonban 1846-ban csak 433,3%, tehát 1828 óta fogyott az illyr zsellérek száma. Ugyanekkor a német zsellérség 791,7%, tehát erősen emelkedett. Mint láttuk, a házatlan zsellérek zöme újonnan beköltözöttekből állott. A német zsellérek között különösen magasra emelkedett ezeknek a száma: 1770-et 100%-nak véve 1828-ban 433,3%, míg 1846-ban 1033,3% (l. mindezekre a 8. táblát). Végeredményben megállapíthatjuk, hogy a népességszaporodás csak a német lakosságra vonatkozott, és annak is csupán zsellér rétegére. Ez a zsellérréteg állandóan fluktuált, azonban ennek ellenére számban gyarapodott. Az illyrek számának csökkenése nemcsak a családfők, hanem az össznépeesség számában is igazolható.

A két nemzetiség tényleges számarányára igen kevés adatunk van. Az össznépeesség számát megadó forrásaink nem különböztetik meg egymástól a két nemzetiséget. Egyedül a XIX. század első felében viszonylag gyakran tartott Canonica Visitatiók alkalmával tüntették fel a nemzetiségek szám szerinti megoszlását, ugyanis a gyakori súrlódások szükségessé tették a püspökség részére ennek regisztrálását.⁵¹ Míg 1817-ben a két nemzetiség közti arány még 62,8% és 37,2%, addig

1832-ben már 73,3% és 26,7%, 1839-ben pedig 81,2 és 18,8%. Míg a németek száma emelkedett, az illyreké csökkent. 1817-et 100%-nak tekintve, 1839-ben a németek 175,2%-ra emelkedtek, az illyrek 68,2%-ra csökkentek (l. a 7. táblát).

Annak ellenére, hogy az illyrek száma egyre kevesbedett, a birtokukban levő földterület alig csökkent. Ebből érthető, hogy bár a németek igyekeztek elnyomni az illyreket, ez nem ment simán. Érdekes módon az ellentét egyházi síkon jelentkezett. Úgy látszik, először a németek mozgolódtak, és ezért a püspök az 1817-es Canonica Visitatio alkalmával úgy rendelkezett, hogy mivel az illyrek úgyis mind tudnak németül, azonban a németek nem tudnak illyrül, a szentbeszédet ezentúl csak minden harmadik héten tartsák illyrül. Ez az egyharmad-kétharmad arány ebben az évben meg is felelt a lakosság tényleges arányszámának. Azonban a pap nem tartotta meg ezt a rendelkezést, és ezért az illyrek azon a címen, hogy a plébánia földjének megmunkálásánál is azt az arányt kell felállítani, mint az istentiszteletek rendjénél, megtagadták az egyházi földek megmunkálását. Példájukat a németek is követték, mert ők viszont ragaszkodtak a rájuk kedvezőbb addigi gyakorlathoz, és csak akkor voltak hajlandók felvenni a munkát, ha az illyrek is dolgoznak.⁵² Ekkor — úgy látszik — mégis kiegyezett a két nemzetiség az 1817. évi vizitáció alapján. Nem sokkal később azonban az illyrek számának további csökkenését felhasználva a németek a pap segítségével újból megváltoztatták az arányt. Ezért 1828-ban a csepeli illyrek „közössége” kérvényt intézett a püspökhöz, amelyben a Canonica Visitatio állapotának visszaállítását és illyrül tudó tanító alkalmazását kérték.⁵³ A püspök bár azóta megváltozott a számarány, mégis visszaállította az 1817-es status quo-t, továbbá elrendelte, hogy a tanító illyrül is tudó segédet alkalmazzon.⁵⁴ Miként az 1818-as adat mutatja, az ellentétek háttérben nemcsak nemzetiségi ellenszenv, hanem materiális kérdések is állottak, ugyanis a lakosságra eső terheknek legalább egy részét a nemzetiségi arány alapján osztották el.

Ez az illyr—német ellentét — úgy látszik — a század közepe felé lassan eltűnik, 1846-ban már a családfők négyötöde német. Azonban a jobbágyok között sokkal jobb az arány az illyrek javára. A jobbágy családfóknak több mint egyharmada, 36,8%-a illyr. Az illyr családfők több mint fele jobbágy. A nemzetiségi ellentétnél sokkal fontosabb ekkor már a jobbágy—zsellér ellentét. A zömében ugyanazokból a családokból származó jobbágyság, amelyek már az előző században itt éltek, és a többségében új beköltözőkből álló zsellérség között egyre szélesedett a szakadék. A század közepe felé már nem ritkaság az összeházasodás a különböző nemzetiségű jobbágyok között. Végül tehát az illyrek nagyobb része beolvadt a német jobbágyságba, kisebb része a német zsellérségbe.

Az illyrek számbeli csökkenését nem tudjuk megmagyarázni. Valószínűleg nagyobb volt náluk a halálozási arány, mint a németeknél, bár az is igaz, hogy egy-egy illyr háztartáshoz többen tartoztak, mint akár egy közeli német vagy magyar falu háztartásaihoz. 1828-ban egy

csepeli német háztartásra átlag 2,3 adózó jutott. Ugyanez volt az arány a német lakosságú Promontoron és a magyar Palotán. A szintén magyar Szigetszentmiklóson még kevesebb, 2,2 adózó tartozott egy háztartáshoz. Ezzel szemben Csepel illyr lakosainál 3,1 adózó élt egy háztartásban, és az illyr lakosságú Tökölön majdnem ugyanennyi, azaz 3 (1. erre a 12. táblát). Valószínűleg azonban ez az arány nem azt jelenti, mintha egy illyr családban több gyermek lett volna, hanem azt, hogy a felnőtt családtagok nem váltak mindig külön, és gyakori volt az, hogy több család élt osztatlanul ugyanazon a portán. Azt sem lehet igazolni, hogy az illyre esetleg beházasodtak volna a szomszédos falukban nagyobb számban.⁵⁵

Miután láttuk, hogy Csepel elég nagy vonzerőt gyakorolt a mindennünnen ide sereglő nincstelenekre, meg kell vizsgálnunk, hogy ennek mi lehetett az oka, milyen volt az itteni lakosság gazdasági helyzete. A falu egészen 1848-ig megmaradt a földesúri hatalom alatt, és a ráckevei uradalom semmivel sem gyakorolta enyhébben hatalmát, mint eddig, vagy mint a többi magyar földesúr általában.⁵⁶ Nemcsak a földesúri terhek, vagy a falu életébe való szinte mindennapi beleszólása (1. erre pl. az uradalomnak az 1838-as árvíz utáni — egyébként hasznos — intézkedéseit), hanem az is káros volt falunkra, hogy földjének több mint felén az uradalom majorsági birtoka terült el. A 3422 hold terjedelmű határból mindössze 1140 hold volt az úrbéri állomány.⁵⁷ Területe nem volt tagosítva, ez a korszakunkban megindított, de csak a század második felében befejeződött úrbéri per alkalmával történt meg.⁵⁸ Mivel pedig legelőit ugyancsak az uradalom használta, mint látni fogjuk — állattenyésztésük elé is nehézségek gördültek.

A csepeli lakosság gazdasági életére az 1828-as összeírásból nyerünk felvilágosítást. Az egész telkes jobbágyi illetőség ekkor 53 pozsonyi mérő szántó és 12 kaszás rét volt, a féltelkesek birtokában ennek felét találjuk. Ezek szerint egy jobbágy átlag 31,8 pozsonyi mérő szántón gazdálkodott. Itt jobb volt az arány, mint Tökölön vagy Rákospalotán, azonban rosszabb, mint Szigetszentmiklóson (1. 10. tábla). A múlt századi két-nyomásos gazdálkodásról immár áttértek a háromnyomásosra, ezáltal termésük is növekedett. Szántóföldje nem volt a legjobb: homokos talajú és gyakran ki volt téve az áradásoknak.

A földművelésnél jóval nagyobb jelentőségűnek látjuk a szőlőművelést. Mint már rámutattunk, szőlőik zöme Promontor területén feküdt. Az itteni, összesen 6449 kapás terjedelmű szőlőkből 1771 $\frac{1}{2}$ kapáson gazdálkodtak a csepeliek.⁵⁹ Voltak a csepelieknek Szigetszentmiklóson is szőlőik, 40 kapás.⁶⁰ Magában Csepelen 131 kapás szőlőt műveltek meg. Ezek szerint a falu lakosainak birtokában összesen 3481 $\frac{1}{2}$ kapás szőlő volt. Sajnos, arra nincs adatunk, hogy a két szomszéd falusi szőlőtulajdonok hogyan oszlottak meg az egyes csepeli lakosok között. Egyedül a csepeli szőlők tulajdonviszonyaira van adatunk, az itteni arányokat alkalmaztuk tehát a többire is.

Ezek szerint 1828-ban Csepelen a házatlan zsellérek nem szőlőtulajdonosok. A 105 háztulajdonosból 59, tehát több, mint fele rendel-

kezett szőlőbirtokkal. Ezek közül 36 zsellér, 17 fél- és 6 egésztelkes jobbágy. A szőlőbirtokosok legnagyobb része zsellér (61%), azonban a jobbágy szőlőbirtokosoknak nagyobb parcellái vannak, mint a zsellereknek. A hat egésztelkes átlag 3,58, a tizenhét féltelkes 2,7, míg a harminchat zsellér csak 1,7 kapás szőlővel rendelkezik. Így a zsellérek birtokában levő szőlőterület csak 48,4%, noha a birtokosok között ők vannak többségben. A 10,2%-nyi egésztelkes szőlőbirtokos réteg pl. a szőlőterület 16,4%-ának birtokában van (l. ezekre a 11. táblát).

Valószínű, hogy a szomszéd faluk területére eső szőlőknél hasonló volt az arány. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a falu lakosságának egyik legfőbb megélhetési forrása volt a szőlőművelés. Úgy látszik, hogy a házas zsellérek nagy része szőlőtermelő volt. Persze nem valószínű, hogy kicsiny parcelláik teljes megélhetést tudtak volna nekik nyújtani. Bár egyesek közülük, mint az a Ruisz Simon, akinek a legnagyobb parcellája (9 kapás) volt, nyilván megéltek szőlőjükből, de a zömének egy-másfél kapás szőlők mellett más munkára is volt szüksége. A szőlőtulajdon mellett a szőlők másképpen is kereseti lehetőséget jelentettek a falu népe számára. Promontoron a nagy kiterjedésű szőlők megművelésére napszámos kellett, és ebben a munkában a helybeli zsellérek mellett a csepeliek is részt vettek.⁶¹

Az állattenyésztés nem tartott lépést a lakosság növekedésével. Míg az előző században — mint láttuk — 1730-hoz viszonyítva a legfontosabb haszonállatok száma a lakosság számánál jóval nagyobb mértékben emelkedik, ez ebben a korszakban megváltozik. Míg 1771-ben az állatok szaporodásának 1730-hoz viszonyított százaléka 330% volt, addig 1828-ig csak 376%-ra nőtt, ezzel szemben a családfők száma az 1771-es 190,5%-ról 585,7%-ra emelkedett. Különösen a tejelő tehének számánál látszik ez meg. 1771-ben még 39, de 1828-ban csak 25 van a faluban. Kevés a disznók száma is. Csak jobbágyok tartanak disznót, hat van az egésztelkesek és tizenegy a féltelkesek birtokában. Akár az előző összeírásokban, most sem találunk juhot a csepeliek birtokában. A tehének számának csökkenése és a juhok hiánya különösen azért érdekes, mert Csepel talaja — korabeli leírások szerint — a marha- és juhtartásnak kedvező,⁶² és a század második felében a lakosság egyik fő jövedelmi forrása az üsző- és tehénnevelés lett.⁶³ Birkatenyésztést — mint láttuk — az uradalom is nagyban űzött Csepel földjén. Úgy látszik, épp a legelőnek az uradalom által való használata és a réteknek a gyakori áradások általi tönkretétele⁶⁴ akadályozta meg az állattenyésztés nagyobb arányú kifejlődését.⁶⁵ A meglévő állatállomány szinte kizárólag az igerő-szükséglet kielégítését szolgálta. Egy egésztelkes jobbágy két pár ökör és egy pár lóval, míg egy féltelkes egy-egy pár lóval és ökörrel rendelkezett.

Az iparosok száma 1828-ban erősen megnőtt 1771-hez képest. Akkor csak egy varga élt a faluban — zsellérsorban, azonkívül még három hajóst is találunk, 1828-ban már kilenc iparost említ az összeírás. Ez az összes adózók számának 3%-a, míg az összes háztartásoknak

7,3%-a. Összehasonlítva ezt a három szomszéd falu és Pest megye iparosainak arányával, kiderül, hogy kb. a tiszta zsellérfalu Promontor, és Szigetszentmiklós iparosainak van hasonló aránya. Tökölön és Rákospalotán az arány jóval alacsonyabb. Nagyjából hasonló arányban éltek iparosok Pest megyében (l. ezekre a 13. sz. táblázatot). Ez azonban onnan magyarázható, hogy a megyei átlagba beletartoztak mezővárosok is, ahol pedig jóval több iparos élt.⁶⁶ Az iparosoknak az összlakossághoz való arányát a források fentebb említett nehézségei miatt nehéz megállapítani. A summarium adatát felhasználva kiszámítható, hogy 1828-ban a kilenc iparos a lakosság 12,5 ezrelékét alkotta. Ugyanakkor Promontoron a 38 iparos 14,7 ezreléknek, míg Palotán a 10 mesterember csak 8,7 ezreléknek felel meg.⁶⁷ Ezeket összehasonlítva azokkal az adatokkal, amelyeket Tolnai György Palugyay Imrének az ötvenes évek elején megjelent művéből az iparosok átlagszámaként négy megye adatai alapján megállapított,⁶⁸ érdekes eredményeket kapunk. Eszerint negyedszázaddal később az iparosság aránya a falvak lakosságához még csak 7,6 ezrelék volt. A három idézett Pest környéki falunál a nyilvánvalóan magasabb átlag már a főváros hatását mutatja.⁶⁹

A csepeli iparosok mind zsellérek voltak, és pedig négy házas és öt házatlan. Két takácsot, két asztalost, továbbá egy-egy kovácsot, kőművest, mészárosot, szabót és csizmadiát találunk közöttük. A takácsmesterség önállóvá válása már a háziipar bomlásának jele, ugyanis régen a vásznat háziiparszerűen gyártották, ahol tehát még háziipar van, ott nem tud megélni a takács.⁷⁰

Úgy gondoljuk, hogy a felsorolt adatokból már levonhatjuk a következtetést. A falu népességének (és azon belül a zsellérségnek) nagyarányú gyarapodása két okra vezethető vissza. Az egyik a szőlőtermelés, amely jó munkaalkalmakat nyújtott, a másik pedig a főváros, és pedig Pest hatása. Ezt az 1828-as összeírás is megállapítja.⁷¹ Érdekes, hogy noha az előző században a község elsősorban Budával volt kapcsolatban, most az összeírás Pestet emlegeti. Ez érthető is, hiszen Pest ekkor már iparosodik. Nem véletlen, hogy Pest mellett ebben az időben már iparos-kereskedő zsellértelep jön létre Újpesten.⁷² Egy kortárs is kiemeli, hogy a fővárossal való kereskedelmi kapcsolata révén annyira kifejlődött, hogy a szigeti helységek egyik legcsinosabbik és legtehetősebbjévé vált.⁷³

Az 1838-as árvíz után a község új, védettebb területre költözött a sziget közepe felé.

A lakosság új helyre településével még jobban kihangsúlyozódott a Pest felé fordulás. Eddig a budai parttal összekötő rév mellett terült el a falu, az új település viszont már közelebb hozta Pesthez.

Ezek a tényezők, tehát a nagyarányú zselléresedés és az új település voltak azok, amelyeknek hatása a következő fél évszázadban még jobban megerősödve, hozzájárult a falu ipari elővárossá alakulásához. Korszakunkban — Újpeste szemben — ez még nem következett be, azonban a jobbágyfelszabadítás utáni még rohamosabb fejlődése⁷⁴ és a fővárossal egyre erősödő kapcsolatok nemsokára megteremtik a feltételeket a falu ilyen irányú átalakulásához.

1. Családfők nemzetiség szerinti megoszlása Csepelen 1720–1846⁷⁵

Megnevezés Szám szerint	1720	1728	1736	1744	1752	1770	1846
Német	7	8	8	8	16	26	119
Illyr	12	11	15	12	12	15	27
Magyar	—	2	1	—	—	1	1
Ismeretlen	—	—	—	—	—	—	1
Összesen	19	21	24	20	28	42	148
Százalékban :							
Német	36,8	38,1	33,3	40,0	57,1	61,9	80,4
Illyr	63,2	52,4	62,5	60,0	42,9	35,7	18,2
Magyar	—	9,5	4,2	—	—	2,4	0,7
ismeretlen	—	—	—	—	—	—	0,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1720 = 100,0							
Német	100,0	114,3	114,3	114,3	228,6	371,4	1700,0
Illyr	100,0	91,7	125,0	100,0	100,0	125,0	225,0
Összesen	100,0	110,5	126,3	105,3	147,4	221,1	778,9

2. A legfontosabb haszonállatok számának alakulása Csepelen 1730–1828⁷⁶

Megnevezés Szám szerint	1730	1736	1744	1752	1771	1828
Ló	17	39	31	38	64	73
Őkör	18	32	14	39	62	90
Tehén	15	33	24	31	39	25
Összesen	50	104	69	108	165	188
Háztartások	21	24	20	28	40	123
1730 = 100,0						
Ló	100,0	229,4	182,4	223,5	376,5	429,4
Őkör	100,0	177,8	77,8	216,7	344,4	500,0
Tehén	100,0	220,0	160,0	206,7	260,0	166,7
Összesen	100,0	208,0	138,0	216,0	330,0	376,0
Háztartások	100,0	114,3	95,2	133,3	190,5	585,7

3. A csepeli lakosság differenciálódása 1770—1846⁷⁷

Megnevezés Szám szerint	1770	1828	1835	1846
Egésztelkes jobbágy	16	7	5	4
Féltelkes jobbágy.....	11	28	32	34
Jobbágy összesen	27	35	37	38
Házasszellér	12	70	76	74
Házatlan zsellér	3	18	16	36
Zsellér összesen.....	15	88	92	110
Családfő összesen	42	123	129	148
Százalékban :				
Egésztelkes jobbágy	38,1	5,7	3,9	2,7
Féltelkes jobbágy.....	26,2	22,8	24,8	23,0
Jobbágy összesen	64,3	28,5	28,7	25,7
Házasszellér	28,6	56,9	58,9	50,0
Házatlan zsellér	7,1	14,6	12,4	24,3
Zsellér összesen.....	35,7	71,5	71,3	74,3
Családfő összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
1770 = 100,0				
Egésztelkes jobbágy	100,0	43,7	31,2	25,0
Féltelkes jobbágy.....	100,0	254,5	290,9	309,1
Jobbágy összesen	100,0	129,6	137,0	140,7
Házasszellér	100,0	583,3	633,3	616,7
Házatlan zsellér	100,0	600,0	533,3	1200,0
Zsellér összesen.....	100,0	586,7	613,3	733,3
Családfő összesen	100,0	292,9	307,1	352,4

4. Csepel népessége 1804–1849 a megyei Summariumok és az egyházi összeírások alapján⁷⁸

Év	Summarium	Egyházi	Év	Summarium	Egyházi
1804	579	—	1830	762	—
1808	—	653	1831	712	737
1812	541	436	1832	715	740
1813	—	439	1833	768	739
1814	—	543	1834	750	766
1815	—	526	1835	733	776
1816	548	540	1836	726	797
1817	547	594	1837	788	—
1818	598	542	1838	701	830
1819	621	642	1839	—	848
1820	641	574	1840	690	—
1821	610	571	1841	738	827
1822	615	582	1842	781	839
1823	639	568	1843	764	843
1824	654	598	1844	—	849
1825	647	598	1845	—	962
1826	675	598	1846	898	970
1827	711	687	1847	—	921
1828	762	720	1848	—	915
1829	767	785	1849	—	928

5. Összehasonlító táblázat Csepel és környéke lakosságáról a Summariumok alapján 1816–1846⁷⁹

Megnevezés Szám szerint	1816	1826	1836	1846
Csepel	548	675	726	898
Budapestkörnyék	19 609	23 119	21 487	23 954
Pilisi járás	62 458	70 686	69 884	66 521
Pest vármegye	303 332	354 108	351 813	378 506
1816 = 100,0				
Csepel	100,0	123,2	132,5	163,9
Budapestkörnyék	100,0	117,9	109,6	122,2
Pilisi járás	100,0	113,2	111,9	106,5
Pest vármegye	100,0	116,7	116,0	124,0

6. Összehasonlító táblázat Csepel és Budapestkörnyék lakosságáról az egyházi összeírások alapján 1816–1846⁶⁰

Megnevezés Szám szerint	1816	1826	1836	1846
Csepel	540	598	797	970
Budapestkörnyék	19 860	23 057	24 690	25 552
1816 = 100,0				
Csepel	100,0	110,7	147,6	179,6
Budapestkörnyék	100,0	116,1	124,3	128,7

7. A németek és illyrek számaránya a XIX. század első felében⁶¹

Megnevezés Szám szerint	1817	1832	1839
Németek	371	521	650
Illyrek	220	190	150
Összesen	591	711	800
Százalékban :			
Németek	62,8	73,3	81,2
Illyrek	37,2	26,7	18,8
Összesen	100,0	100,0	100,0
1817 = 100,0			
Németek	100,0	140,4	175,2
Illyrek	100,0	86,4	68,2
Összesen	100,0	120,3	135,4

8. A csepeli nemzetiségek társadalmi megoszlása 1770–1846-ig⁹²

Megnevezés	1770		1828		1846	
	szám- szerint	%-ban	szám- szerint	%-ban	szám- szerint	%-ban
Jobbágy, egésztelkes						
Német	9	56,3	6	85,7	4	100,0
Illyr	6	37,5	1	14,3	—	—
Magyar	1	6,2	—	—	—	—
Ismeretlen.....	—	—	—	—	—	—
Összesen	16	100,0	7	100,0	4	100,0
Jobbágy, féltelkes						
Német	5	45,5	15	53,6	20	58,8
Illyr	6	54,5	13	46,4	14	41,2
Magyar	—	—	—	—	—	—
Ismeretlen.....	—	—	—	—	—	—
Összesen	11	100,0	28	100,0	34	100,0
Jobbágy, összesen						
Német	14	51,9	21	60,0	24	63,2
Illyr	12	44,4	14	40,0	14	36,8
Magyar	1	3,7	—	—	—	—
Ismeretlen.....	—	—	—	—	—	—
Összesen	27	100,0	35	100,0	38	100,0
Zsellér, házas						
Német	9	75,0	54	77,2	64	86,0
Illyr	3	25,0	15	21,4	8	10,8
Magyar	—	—	—	—	1	1,4
Ismeretlen.....	—	—	1	1,4	1	1,4
Összesen	12	100,0	70	100,0	74	100,0
Zsellér, házatlan						
Német	3	100,0	13	72,2	31	86,1
Illyr	—	—	1	5,6	5	13,9
Magyar	—	—	2	11,2	—	—
Ismeretlen.....	—	—	2	11,2	—	—
Összesen	3	100,0	18	100,0	36	100,0
Zsellér, összesen						
Német	12	80,0	67	76,1	95	86,4
Illyr	3	20,0	16	18,2	13	11,8
Magyar	—	—	2	2,3	1	0,9
Ismeretlen.....	—	—	3	3,4	1	0,9
Összesen	15	100,0	88	100,0	110	100,0
Családfők összesen						
Német	26	61,9	88	71,6	119	80,4
Illyr	15	35,7	30	24,4	27	18,2
Magyar	1	2,4	2	1,6	1	0,7
Ismeretlen.....	—	—	3	2,4	1	0,7
Összesen	42	100,0	123	100,0	148	100,0

b) ugyanaz, 1770 = 100,0

Megnevezés	1770	1828	1846
Jobbágy, egésztelkes			
Német.....	100,0	66,7	44,4
Illyr.....	100,0	16,7	—
Jobbágy, féltelkes			
Német.....	100,0	300,0	400,0
Illyr.....	100,0	216,0	233,3
Jobbágy, összesen			
Német.....	100,0	150,0	171,4
Illyr.....	100,0	129,6	140,7
Zsellér, házas			
Német.....	100,0	600,0	711,1
Illyr.....	100,0	500,0	266,7
Zsellér, házatlan			
Német.....	100,0	433,3	1033,3
Illyr.....	—	100,0	200,0
Zsellér, összesen			
Német.....	100,0	558,3	791,7
Illyr.....	100,0	533,3	433,3

9. A zsellérek és jobbágyok számának összehasonlító táblázata 1828-ból⁸³
a) szám szerint

Megnevezés	Családfők összesen	Jobbágyok	Zsellérek	Ezekből	
				házas	házatlan
Csepel	123	35	88	70	18
Promontor	480	—	480	413	67
Szigetszentmiklós	360	181	179	171	8
Tököl	275	160	115	98	17
Palota	231	100	131	102	29
Pest vármegye	56 561	19 918	36 643	29 047	7 596
Magyarország ...	1 233 931	546 643	687 288	—	—
b) százalékban					
Csepel	100,0	28,5	71,5	56,9	14,6
Promontor	100,0	—	100,0	86,0	14,0
Szigetszentmiklós	100,0	50,3	49,7	47,5	2,2
Tököl	100,0	58,3	41,8	35,6	6,2
Palota	100,0	43,3	56,7	44,2	12,6
Pest vármegye	100,0	35,2	64,8	51,4	13,4
Magyarország ...	100,0	44,3	55,7	—	—

10. Összehasonlító tábla az egyes jobbágyokra jutó földterületre az 1828-as összeírás alapján⁸⁴

Csepelen	35 jobbágy	1113	pozsonyi mérő		1 jobbágy	31,8 pozsonyi mérő	
Szigetszentmiklóson	181 „	6163,5	„	„	1 „	34,0	„ „
Tökölön	160 „	4287,5	„	„	1 „	26,8	„ „
Palotán	100 „	2604	„	„	1 „	26,0	„ „

11. A csepeli szőlők megoszlása 1828-ban⁸⁵

Megnevezés	Szőlőbirtokok		Szőlőparcellájuk nagysága kaszában	
	szám	%	szám	%
Zsellér, házas	36	61,0	63,5	48,4
Jobbágy, féltelkes	17	28,8	46,0	35,2
Jobbágy, egésztelkes	6	10,2	21,6	16,4
Összesen	59	100,0	131,0	100,0

12. A háztartások és az adózók aránya 1828-ban⁸⁶

<i>Csepelen</i>	305 adózóra	123 háztartás	esik	1 háztartásra	jut	2,5 adózó
ebből	202 német „	88	„	1	„	2,3
	93 illyr „	30	„	1	„	3,1
<i>Promontoron</i>	1040 adózóra	493	„	1	„	2,3
<i>Szigetszentmiklós</i>	798 adózóra	360	„	1	„	2,2
<i>Tökölön</i>	830 adózóra	275	„	1	„	3,0
<i>Palotán</i>	525 adózóra	231	„	1	„	2,3

13. Az iparosok aránya az összes adózók számához, illetve a háztartások számához viszonyítva⁸⁷

Megnevezés	Csepel		Promontor		Szentmiklós		Tököl		Palota		Pest megye	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
Adózók	305	100,0	1040	100,0	798	100,0	830	100,0	525	100,0	124 650	100,0
Iparosok ...	9	3,0	38	3,7	26	3,3	8	1,0	10	1,9	4 013	3,2
Háztartások	123	100,0	493	100,0	360	100,0	275	100,0	231	100,0	—	—
Iparosok ...	9	7,3	38	7,7	26	7,2	8	2,9	10	4,3	—	—

14. Összehasonlító táblázat a jobbágyság és zsellérek arányáról 1816–1848⁸⁸

Megnevezés Szám szerint	1816			1826			1836			1846		
	Összesen	Jobbágyság	Zsellér	Összesen	Jobbágyság	Zsellér	Összesen	Jobbágyság	Zsellér	Összesen	Jobbágyság	Zsellér
Csepel	134	34	100	151	35	116	162	33	129	208	37	171
B.p környék	2 314	567	1747	2 338	560	1 778	2 284	551	1733	2856	616	2240
Pilis j.	13 656	2 939	10 717	14 898	3 032	11 866	15 543	3 326	12 217	14 016	3 047	11 969
Pest vm.	52 139	19 144	42 995	67 583	19 031	48 552	69 097	19 355	49 742	74 168	20 638	53 530
Magyarország %-ban :	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1 531 301	619 527	911 774
Csepel	100,0	25,4	74,6	100,0	23,2	76,8	100,0	20,4	79,6	100,0	17,8	82,2
Bp. környék	100,0	24,5	75,5	100,0	24,0	76,0	100,0	24,1	75,9	100,0	21,6	78,4
Pilis j.	100,0	21,5	78,5	100,0	20,4	79,6	100,0	21,4	78,6	100,0	20,3	79,7
Pest vm.	100,0	30,8	69,2	100,0	28,2	71,8	100,0	28,0	72,0	100,0	27,8	72,2
Magyarország 1816= 100,0%	—	—	—	—	—	—	—	—	—	100,0	40,5	59,5
Csepel	—	100,0	100,0	—	102,9	116,0	—	97,1	129,0	—	108,8	171,0
Bp. környék	—	100,0	100,0	—	98,8	101,8	—	97,2	99,2	—	108,6	128,2
Pilis j.	—	100,0	100,0	—	103,2	110,7	—	113,2	114,0	—	103,7	111,7
Pest vm.	—	100,0	100,0	—	99,4	112,9	—	101,1	115,7	—	107,8	124,5

15. Jobbágyok és zsellérek megoszlásának aránya Csepelen és az országban 1848 körül⁸⁹

	Csepelen %	Magyar- országon %
Jobbágy, egésztelkes	2,7	2,6
Jobbágy, kéttelkes	—	0,4
Jobbágy, féltelkes	23,0	18,3
Jobbágy, negyedtelkes	—	16,5
Jobbágy, nyolcadtelkes	—	2,7
Jobbágy, összesen	25,7	40,5
Zsellér, házas, földdel is rendelkező	—	2,1
Zsellér, házas, földnélküli	50,0	50,3
Zsellér, házatlan	24,3	7,1

J E G Y Z E T E K

¹ Utóbbi időben jelentek meg ilyen tárgyú munkák. *Kubinyi András*, Adatok Újpest 1848 előtti történetéhez. Tanulmányok Budapest múltjából XI. k. 1956. 277—306, és *Lakatos Ernő*, Budapestkörnyék 1848-ban. Tanulmányok Budapest múltjából XII. k. 313—48. A régebbi irodalomra l. ui. 342. o. 3. j.

² A felhasznált összeírások a következők: 1720. évi regnikoláris. Országos Levéltár (OL.) Arch. Regn. Lad. EE. nr. 8. 1728 évi regnikoláris: Budapesti 2. sz. áll. lt. Pest vm. levéltára Conscriptio regnicolaris processus Pilisiensis 1728. A XVIII századi többi összeírás: ugyanott, Conscriptio domestica processus Pilis. 1730., 1736., 1744., 1752. és 1771. évekből. Az 1770. évi úrbéri tabellát l. ugyanott, Ráckevei uradalom levéltára, úrbéri összeírások, 1770. június 30. Az 1828-as országos összeírás: OL; 1828 évi összeírások. Az 1831, 1835. és 1846. évi úrbéri összeírásokat l. Bp. 2. sz. áll. lt. Pestmegye lt. Ráckevei uradalom lt. Úrbéri összeírások. Az egyéb községekre vonatkozó anyagot a megfelelő helyen idézem.

A községre vonatkozó irodalom kevés, és az is főleg népszerű jellegű. Ilyen *Perényi József*, Csepel c. munkája (megjelent a Csepelsziget községei c. könyvben, amely egyik kötete a Ladányi Miksa szerkesztésében kiadott *Magyar városok monográfiája* c. sorozatnak. (Bp. 1934, 9-192.) A munka mégis használható, mert néhány, azóta elkallódott okmányt eredeti szövegével közöl.

³ *Oláh Miklós*, Hungaria-Athila. Ediderunt Colomannus Eperjessy et Ladislaus Juhász, Bp. 1938. 7. (Hungaria c. IV. 8.)

⁴ *Galgóczy Károly*, Pest, Pilis és Solt tv. e. megye monographiája I. k. Bp. 1876, 66.

⁵ *Örkényi Ferenczy József*, Tekintetes nemes Pest Pilis és Solt vármegyékben... található... helységeknek... névtára... Buda 1844, 32.

⁶ Említik ezeket *Bél Mátyás*, Notitia Hungariae novae historico geographica, III. k. Wien 1737, 327., akinek szövegét magyarul l. *Bodor Antal*, Csepelsziget és Budafok kétszáz év előtt. Bp. 1936, 11. *Johann Mathias Korabinszky*, Geographisch-Historisches und Produkten Lexicon von Ungarn. Pressburg 1786 92. *Hunfalvy János*, Budapest és környéke eredeti képekben. Pest 1859, 189 *Perényi i. m.* 17—18. A romok helyére l. az 1. kép.

⁷ Kiadta *Perényi i. m.* 23—4.

⁸ OL. Arch. regnicolare Lad. CC. nr. 8.

⁹ Ez utóbbiak közül egy ugyan magyar nevet visel (Kiss Dávid), ez azonban nem okvetlenül jelenti magyar nemzetiségét. (A Kiss, Nagy, továbbá a foglalkozást jelölő nevek nem feltétlenül nemzetiségi meghatározók.) Az 1728-as összeírás nem

említi Kisst, ellenben említ egy szláv vezetéknevű Dávidot. A két személy valószínűleg azonos. Az összeírásokban szereplő délszláv hangzású vezetéknevek valóban nemzetiségüket igazolják. Ugyanis ezeknek a keresztnéve is majdnem mindig délszláv formában szerepel (Pl. Stipo, Mato, Gyuro, Ivo stb.).

Az 1720-ban itt élő tizenkilenc családból Perényi szerint két magyar, kilenc szerb és nyolc német. A családok neveit is felsorolja, azonban ezek nem azonosak az összeírásban említettekkel (i. m. 23.). A német és magyar nevek egyáltalán nem egyeznek, míg a szerbek között négy (Merkovics, Gabelics, Agics és Vercsics) mindkét kimutatásban azonos. Igaz azonban az, hogy a Perényi által közölt többi név, a két magyart leszámítva, a következő korszak leggyakrabban említett jobbágycsaládainak a neve.

¹⁰ Pl. Erzsiben és Érden, Nagy Lajos barátom szíves közlése.

¹¹ *Bognár József*, Csepel. Tudománytár, Új folyam, 1843. 129.

¹² *Galgóczy* i. m. III. k. Bp. 1877. 42–3.

¹³ Bp. 2. sz. áll. lt. Pestmegyei lt. 133. sz. úrbéri per. 1814. október 14-i szerződés. A csepeliek szőlői továbbra is részben Promontoron maradtak. L. alább.

¹⁴ *Galgóczy* i. m. III. 3.

¹⁵ *Bél* i. h.

¹⁶ Csepeli r. kath. főplébánia irattára, Anyakönyvek.

¹⁷ Az 1720-as összeírásban csak Budával való kapcsolatáról van szó. Az 1728-as összeírás már említi Pestet is. Pest ekkor még elsősorban mezőgazdasági jellegű város, ahol a csepeli terményeknek még nem lehetett piacuk.

¹⁸ L. az 1. táblát és az 1720-as összeírást.

¹⁹ Későbbi leírások is megerősítik ezt. *Bél* i. m. III. k. 527.

²⁰ L. az 1720-as összeírást.

²¹ Ez gyakori volt akkor a visszafoglalt területeken. *Hóman—Szekfű*, Magyar történet, második kiadás, IV. k. Bp. 1935, 473–4. Vö. *Bakács István János*, Mezőgazdasági fejlődés. Magyar Művelődéstörténet IV. k. Bp. é. n. 195.

²² 1728-as összeírás és az 1. tábla.

²³ Uo.

²⁴ *Csapodi Csaba*, A falu élete. Magyar Művelődéstörténet IV. 353, 357. *Mérei Gyula*, Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790–1948. Bp. 1948, 127.

²⁵ *Csapodi* i. m. 361. skk.

²⁶ A megfelelő évek összeírásaiból. A jegyzőre 1. pl. Bp. 2. sz. áll. lt. Úrbéri perek, 133. sz. 1768. április 4.

²⁷ *Perényi* i. m. 31.

²⁸ Az 1778-as Canonica Visitatio szerint (Székesfehérvári püspöki Levéltár. Canonica Visitatiók, Szigetcsapel.) 37 éve, tehát 1741-ben, míg az 1817. évi vizitáció (uo.) 1734-ben épültnek mondja. E helyen kedves kötelességem megköszönni Sulyok Ignác püspöki levéltáros úr szívességét, aki kutatásaimat nagyon megkönnyítette.

A község templomáról *Hunfalvy* úgy tudja, hogy egy középkori templomot állítottak helyre (i. h.), erre azonban hiteles adatunk nincs. Ezenkívül volt egy 30–40 ember befogadására alkalmas temetőkápolna is (Székesfehérvári pk. lt. Egyházigazgatási iratok. Nr. 4515. Csepel. Schmidt Ubald plébános 1788. április 25. és 1789. január 14-i jelentései). Valószínűleg ez is középkori alapokat használt fel.

²⁹ Csepeli r. kath. főplébánia irattára. Sajnos a Historia Domusok és a többi iratok a második világháborúban elpusztultak.

³⁰ 1817-es Canonica Visitatio. A plébánia alapításával kapcsolatos levelezést l. a székesfehérvári pk. lt. idézett 4515-ös csepeli fasciculusában.

³¹ A lakosság számbeli növekedésében nagy része volt a bevándorlásnak is. Az állatállomány növekedésével jobb lehetőség nyílt belterjesebb gazdálkodásra.

³² A csepeliek válasza az úrbéri kérdésekre 1768. április 8-án (másolat 1856-ból, Pest megyei lt. 133. sz. úrbéri per) és az 1770. június 30-án kelt úrbéri tabella (Bp. 2. sz. áll. lt. Ráckevei uradalom lt. Úrbéri összeírások).

³³ A csepelieknek az előző jegyzetben idézett 1768-as válasza.

³⁴ Az összeírások alapján.

³⁵ *Hóman—Szekfű* i. m. IV. 542. *Csapodi* i. m. M. M. T. IV. k. 364. skk. *Mérei* i. m. 128. skk.

³⁶ Az 1770-es úrbéri tabella.

³⁷ A szerződést közli *Perényi* i. m. 25–28.

³⁸ I. erre az 1831., 1836. és 1846. évi úrbéri összeírásokat, ahol minden jobbágy neve mellett fel van tüntetve mind az urbárium szerinti, mind a valóságos telekmennyiség (Ráckevei uradalom levéltára, Urbéri összeírások). Egyébként az úrbéri per idején jegyzőkönyvet fektettek fel az eltérés magyarázatára, és ekkor megállapították, hogy ez az eltérés már az urbárium idején megvolt (Bp. 2. sz. áll. lt. 133. sz. úrbéri per. 1855. március 12-i jegyzőkönyv).

³⁹ Bp. 2. sz. áll. lt. Ráckevei uradalom lt. Urbéri összeírások. *Summarius extractus Conscriptio Animarum in Regio Coronali Dominio Ratzkeviensi pro Anno 1769. peractae.* Az összeírás a népmozgalmi adatokat is részletezi. Eszerint 1768 december végén a lakosság 159 férfi és 153 nőből, tehát összesen 312 lélekből állott. Azóta született 7 fiú és 9 leány, beköltözött szolgálatvállalás vagy letelepedés végett 8 férfi és 9 nő, összes szaporulat 33 lélek. Meghalt 4 férfi és 8 leány, elköltözött 9 férfi és 8 nő, a tiszta szaporulat tehát csak 4 fő.

⁴⁰ Székesfehérvári pk. lt. *Conscriptio animarum* 117. A házzal rendelkező férfiak 219, nők 193, szolgák 27, szolgálók 16 (e két csoporthoz tartoznak a házatlan zsellérek is) és egy pap. Az 1784-es II. József-féle összeírás 378 lakost tüntet fel Csepelen (Bp. 2. sz. áll. lt. *Summarius popularis conscriptionis*).

⁴¹ L. fenn 39. j.

⁴² 1785. december 26-án a csepeli plébános két bevándorolt ácsról ír jelentést a püspöknek: egyikük a Duna *pesti* oldaláról, Soroksárról, míg a másik a sziget egyik falujából, Újfaluból származott (Székesfehérvári pk. lt. 4515. számú csepeli fasciculusa).

⁴³ A lélekszám megállapítása a XIX. század első felében nagy nehézségekbe ütközik (vö. *Acsádi György*, Történeti statisztikai táblázatok. A történeti statisztika forrásai. Kovacsics József szerkesztésében. Bp. 1957, 371. *Móricz Mihály*, Lélekszámadatok a történeti Magyarországra vonatkozóan az 1772–1869. évekből. Történeti Statisztikai Közlemények I. évf. 1. sz. 27). Más helyen rámutattunk arra, hogy Pest megyei viszonylatban a Summás táblázatok és az egyházi összeírások adatai nyújthatnak felvilágosítást. Véleményünk az volt, hogy miután a két forráscsoport adatai egymástól eltérnek, a viszonylag pontosabbaknak az egyházi adatokat kell tartanunk, miután ezek nem voltak úgy kitéve a hamisításoknak, mint az adózási és katonai célra készült megyei összeírások. (*Kubinyi András*, Adatok Újpest 1848 előtti történetéhez. Tanulmányok Budapest múltjából XI. k. Bp. 1956, 298. 37. j.) Újabban *Lakatos Ernő* állást foglalt a Summás táblázatok védelmében állításainkkal szemben (Budapest-környék 1848-ban. Tanulmányok Budapest múltjából XII. k. Bp. 1957, 343. 8. j.). Bár ő sem ismeri el ezt a forráscsoportot teljes értékűnek, szerinte kevés valószínűsége van annak, hogy a községi jegyző a helybeli papnak pontosabb adatokat szolgáltatott volna, mint felettes hatóságának, a vármegyének. Szükségesnek látjuk ezért a kitérést a két forráscsoport forráskritikájára.

A summás táblázatok a Bp. 2. sz. áll. lt. Pest megyei lt-ban a *Summarius popularis conscriptionis* c. kötetben találhatók. Itt vannak egybekötve a különféle összeírások községenként összesített végeredményei. Így megtaláljuk itt az 1784-es II. József-féle és az 1828-as országos összeírás adatait is. A többi összeírás a szóban forgó Summás táblázatokból áll, amelyekből itt megvan az 1804., 1812. 1816–1837/8., 1839/40., 1841–1842/3. évi (rajtuk kívül használtuk az 1846. évi, O. Lt. HTT. lt. Dep. Publ. Pol. 1847. 14. 99). Kérdés, hogy milyen célból készültek ezek az összeírások. A kötet elején találjuk az 1804. évi országos összeírás instrukcióját. Végig ennek az összeírásnak rovatait használják fel. Miután az instrukcióból tudjuk, hogy a változásokat évről évre ki kellett igazítani, nyilvánvaló, hogy a Summás táblázatok az 1804-es összeírás évenként rektifikált

példányainak községi összesítéseit tartalmazzák. Ezeket a Summás táblázatokat a megyéknek évenként fel kellett küldeni a Helytartótanácsához, ahol azonban csak ritkán találjuk meg. (*Kubinyi* i. m. 298. 37. j.) Azáltal, hogy az összesítés alapjául szolgáló összeírásokban évenként átvezették a változásokat, pl. az eltávoztak és beköltöztek számát, elvben az összeírás állandóan pontosnak tarthatták. A Helytartótanács álláspontja is az volt, hogy évenként nem új összeírást, hanem csak rektifikációt kell végezni (*Thirring Gusztáv*, Népesedésünk kútforrásai a múlt század első felében, Értekezések a társadalmi tudományok köréből XII. k. 10. sz. Bp. 1903, 39). Valójában a kiegészítés ritkán volt pontos. Pl. a születések és elhalálozások számát a csepeli Summás táblázat csak 1821-től vezeti be, az új beköltözők rovatát egyáltalán nem, a kiköltözők rovatát pedig csak 1836-ban töltik ki. Pedig egyéb adataink szerint a faluban a migráció elég nagyarányú ekkor. Az összeírás pontatlanságát mutatja az is, hogy 1830-ban a pilisi járás (amelyhez ekkor Csepel is tartozott) összes községeinek minden adata azonos az 1828. évekkel. Nyilvánvaló tehát, hogy 1830-ban a szolgabíró egyszerűség kedvéért nem rektifikálta az adatokat, hanem a két évvel régebbieket küldte be a megyének. Viszont, ha egy év adatai közé valamilyen okból hiba csúszott be, az összes további évek adatai tévesek, mert a kiegészítés alapjául az utolsó év adatai szolgáltak.

A Summariumok adatainak pontatlanságát akkor tudjuk leginkább lemérni, ha más, kétségtelenül hiteles adatokkal egybevetjük. Ilyen pl. az 1828-as összeírás. Az adózás alá vont házak száma 1828-ban a regnikoláris összeírás szerint 111, a Summarium szerint 109. A háznépek száma (jobbágy és zsellér együtt) 123, ill. 127. Iparosok: 9, ill. 11. Jobbágyok: 35, ill. 36. A zsellérek adatainál még nagyobb eltérést tapasztalunk, ennek okairól azonban később szólunk. Hasonló eredményre jutunk, ha az úrbéri összeírásokkal hasonlítjuk össze. Ezeket is hitelesnek kell elfogadnunk. Pl. 1831-ben a házak száma 110, illetőleg a Summariumban 114; háznépek 136, ill. 131; jobbágyok 37. (Ez kivételesen azonos) 1846-ban a házak 112, ill. 113; háznépek 148, ill. 157; jobbágyok 38, ill. 37. Még érdekesebb eredményeket érünk el, ha az anyakönyvekkel hasonlítjuk össze. Különösen nagy az eltérés 1832-ben a csepeli r. kath. anyakönyvi másodpéldányok szerint (Bp. 2. sz. áll. lt. Pest megye lt.) születés volt 41 és halálozás 30. Míg a Summás táblázatok szerint 15 és 11. 1835-ben viszont majdnem egyeznek. Az anyakönyvek szerint született 40 és meghalt 43, míg a Summarium szerint 43 és 43. Nagyobb időszakot nézve az 1831–1837-ig terjedő években a születések száma az anyakönyvek szerint 284, míg a Summás táblázatok alapján 212, a halálozások száma pedig 240, illetve 181. Más helységeknel, egyéb adatokkal összehasonlítva, ugyanez a helyzet (vö. *Kubinyi* i. m. 280). Ezek az adatok is mutatják, hogy Pest megyében éppen olyan pontatlanul vezették az összeírást, mint sok más helyen az országban (vö. *Thirring* i. m. 34–5). Ezért adatait csak a legnagyobb óvatossággal, más adatokkal kontrollálva használhatjuk fel. Hozzájárult a pontatlan vezetéshez, hogy elsősorban katonai célból készülvén (*Thirring* i. m. 23), az összeíró biztosokat sok esetben valószínűleg félrevezették.

Ezzel szemben az egyházi adatok, amelyeket az esperesek az utolsó negyedév elején terjesztettek fel a plébánosok jelentései alapján (vö. *Kubinyi* i. m. 299), kevésbé voltak kitéve célzatos hamisításoknak (bár a dézsma, párbér stb. miatt itt is lehetett hamisítás). Ezeket az adatokat a püspökségek levéltáraiban a Numerus, vagy Conscriptio animarum című sorozatokban találhatjuk meg. Nyomtatásban pedig az illetékes egyházmegye következő évi sematizmusa közölte (vö. *Kovácsics József*, Bevezetés a történeti statisztika forrásainak tanulmányozásába. A történeti statisztika forrásai i. m.-ben, 26). A pap a községi lélekszámára vonatkozó adatokat a helybeli jegyzőtől kapta, de katolikus híveire vonatkozóan maga is vezetett egy Liber de statu animarum c. nyilvántartást (uo. 27). Adatait tehát — elvben — pontosnak tekinthetjük. Ezért is használják fel a kor kiadványai népességszámbeállítás végett a sematizmusokat. Igaz azonban, hogy az a katolikusok számának megállapítására eredményei a dolog természetéből következően nem lehetnek pontosak, mint ahogy azt a Tafeln zur Statistik der Österreichischen

Monarchie igen helyesen megállapítják (idézi *Acsádi György* i. m. 388–9), mint-hogy azonban Csepel 99%-ban katolikus falu, nem valószínű, hogy a sematizmusok sok hibát tartalmaznának. Természetesen teljesen pontosnak ezek sem tekinthetők. A Csepelre vonatkozó egyházi adatokat részben a székesfehérvári püspöki lt. Conscriptio animarum, illetőleg néhány évre a 4515. sz. csepeli fasciculus irataiból, részben pedig a *Schematismus venerabilis cleri almae dioecesis Albae Regalensis* megfelelő köteteiből vettük. Sajnos, adataink így sem teljesek.

⁴⁴ Bp. 2. sz. áll. lt. Pest megyei lt. Egyházi anyakönyvi másodpéldányok. A természetes szaporodáson kívül tekintetbe kell venni a be- és kiköltözések által előállott változásokat is.

⁴⁵ *Mérei* i. m. 131–4.

⁴⁶ Uo. 134.

⁴⁷ Posztómanufaktúra is létesült: *Kubinyi* i. m. 283.

⁴⁸ A Summariumok „zsellér” adatai jóval magasabbak az általunk közölteknél. (1828-ban 130, 1835-ben 129 és 1846-ban 171 zsellér számát közli). Ez a szám még emelkedhetne, mert az iparosokat, akiket – többnyire zsellérek lévén – a többi összeírások ezek között tüntetnek fel, a Summarium külön rovatban tárgyalja. Ez a hatalmas eltérés nem magyarázható meg a Summarium idézett pontatlanságával. A valódi ok az, hogy az 1804-es összeírás (amelynek a Summarium az évenkénti kiigazítása), más szempontok szerint készült, mint az úrbéri összeírások, vagy pedig az 1828-as conscriptio. Ezek az utóbbiak jobbagynak vagy zsellérnek csak a családfőt tüntetik fel (akkor is, ha asszony!), tehát adataikat összesítve megkapjuk a jobbagy, illetőleg zsellér háztartások számát. Ezzel szemben az 1804-es összeírás bár megadja az összháztartások számát, azon belül csak a jobbagy családfőket tünteti fel külön rovatba. „Zsellér” rovatában nemcsak a zsellérek számát adja meg. Ez kiderül a rovat címéből is: in et subinquilini, hortulani, promiscuae conditionis. A rovat címe az 1784-es összeírásra megy vissza: Häusler, Gärtler, und sonst beym Nährstand und Provinzialbescheftigung. Ezek szerint a zsellérségen kívül a kertészek és egyéb mezőgazdasági foglalkozású egyének is ide tartoznak. Ilyenek pl. a jobbagyok házi cselédsége (amint ez az összeírás 1802-es végrehajtási utasításának példatárából is kiderül). A nemesi majorások cselédségét a „nemesek szolgái” rovatban tüntették fel. Így tehát míg a jobbagyoknál mind a Summarium, mind pedig a többi összeírás azonos szempontok szerint, tehát háztartásonként, tünteti fel a számot, addig a zselléreknél a többi összeírás szintén háztartásokat ad meg, míg a Summarium ide sorol több olyan kategóriát, amelynek egyedjei más háztartásaiban éltek. Így érthető, hogy a Summariumokban a jobbagyok és zsellérek számának összege mindig jóval meghaladja az ugyanott megadott háztartások összegét. E forrás alapján tehát a jobbagy – zsellér számarány megállapítása nem lehet pontos, mert bizonyos fokig eltúlozza a zselléresedés mértékét. Miután az 1846. évi Summarium országos adatait *Fényes Elek* összesítette (Magyarország leírása I. k. Pest 1847, 46–50), a szakirodalom általában ennek alapján állapította meg a zselléresedés arányait. (L. pl. *Ember Győző*, Magyar parasztmozgalmak 1848-ban. Bp. 1949, 10.) *Lakatos Ernő* idézett munkájában ugyancsak a Summariumok ezen rovata alapján foglalkozik a zselléresedéssel (i. m. 322–3).

⁴⁹ Illy jobbagycsaládok: Versics (1720 óta), István (vagy Istvánov), Brandlics, Gyuratz (1736-tól), Zorinátz (1736-tól), Gabelics (1720-tól). Német jobbagycsaládok: Firch, Thomas, Ujcz (1728-tól), Moszt (1744-től), Knercz (1770-től), Pajer (1770-től), Niderkirchner (1770-től), Seffler, Pecz (1770-től), Vajmper, Sleer (1752-től), Fricz, Heszperger, és Junghart (A zárójelbe tett évszám a család nevének első említése az összeírásokban).

⁵⁰ Az azonos nevű családok leszármazására fényt vethetnek a következő adatok. Az illy Vercsics Antal 1720-ban hat köblös szántón gazdálkodott. Családjából 1770-ben két családfő élt, birtokukban egy-egy jobbagytelek volt. 1828-ban már kilenc Vercsics szerepel. Köztük öt féltelkes jobbagy és négy házas zsellér. A család egyes tagjainak sülyvedése már ekkor megkezdődhetett, mert az 1831-es összeírásban említett tíz Vercsicsből öt féltelkes jobbagy, három házas és már két

háztalan zsellér. 1835-ben kilencet nevez meg az összeírás, öt féltelkest, három házast és egy háztalant. Az 1846-os tizenegy családfő között megint megtaláljuk az öt féltelkest, mellettük négy házas és két háztalan zsellért. A német Pecz család az 1770-es urbáriumban van először említve. Ekkor egy tagja él, aki egyetlen jobbagy. 1828-ban egy egyetlenes, két féltelkes jobbagyból és egy házas zsellérből áll a család. Ugyanez a helyzet 1831-ben. 1835-ben egy újabb házas zsellér kerül közéjük, azonban ennek özvegye 1846-ban már háztalan zsellér.

⁵¹ Székesfehérvári pk. lt. Canonica Visitatiók, Szigetcsapel. 1817, 1832., 1839. évi füzetek. Habár a népességszám nem egyezik sem a sematizmusok, sem a summariumok adataival, a nemzetiségek egymáshoz való arányszáma elfogadható. A százalékot mi számítottuk.

⁵² Schmidt apát, volt csepeli plébános 1818. április 1-én Csepelen kelt jelentése a püspökhöz (Székesfehérvári pk. lt. Egyházigazgatási iratok, nr. 4515. Csepel). A püspök ugyanis Schmidtet bízta meg annak az ügynek kivizsgálásával, hogy miért tagadták meg a csepeliek az egyházi földek megmunkálását.

⁵³ 1828. december 30-án iktatott kérvény a székesfehérvári pk. lt. idézett 4515-ös fasciculusában. Az illyr „közösség” nevében a Vertsics, Gyuratz és Szorinatz családok tagjai írták alá.

⁵⁴ Az 1829. január 13-i püspöki rendelet fogalmazványja ou.

⁵⁵ Az 1828-as összeírás alkalmával a szomszéd falukban alig találunk néhány olyan nevet, amelyik megegyezik csepeliekkel. Ezek vegyesen németek és illyrek. Valószínűleg beházasodók lehettek. Ilyenek Promontoron: a Holl, Niderkirchner, Fricz, Moszt, és Vicz (nyilván Ujcz) (Ol.1828-as összeírások, Csepel—Promontorium) és Tökölön: az Agics (ez azonban idevaló család lehetett, mert 1728-ban is ott éltek már), Szurnyál (nyilván ZorinácZ elferdítése) Istvánov és Ujcz családok. (Ol. 1828-as összeírások, Tököl).

⁵⁶ Az uradalmi elnyomásra l. *Mihalik Sándor*, Budafok 1848 előtt és az 1848/49-iki szabadságharcban. Különlenyomat a „Budafoki Ujság” 1929. évi évfolyamából, 10—31.

⁵⁷ A határ terjedelmére l. *Gerlóczy* i. m. III. 18. Az úrbéri állományra Bp. 2. sz. áll. lt. Pest megyei lt. 133. sz. úrbéri per. 1859. november 29. Egyben hasonlító Iromány Csepel helysége régi, jelen és jövőendő úrbéri birtok állapotjáról. Ez valamivel több, mint az 1770-es állapot.

⁵⁸ A község úrbéri perének feldolgozását a közel jövőben Lakatos Ernő tollából várjuk, ezért nem foglalkozunk vele.

⁵⁹ Ol. Csepel-Promontorium 1828. évi összeírása.

⁶⁰ Ol. Sziget-Szent-Miklós 1828. évi összeírása.

⁶¹ Az idézett promontori összeírás szerint a budai polgárok 1687 és a pestiek 1320 1/2 kapás területen gazdálkodtak Promontoron. Ezek megművelése valószínűleg legnagyobb részben csak napszámos kéz által volt lehetséges. A szőlő a mezőgazdaság egyik legmunkaigényesebb ága.

⁶² *Fényes Elek*, Magyar Országnak, s a hozzá kapcsolt Tartományoknak mostani állapotja. Pest, első kiadás, II. k. 1837, 411—2 második kiadás, II. k. Pest 1843, 357. *Uő*, Magyarország geographiai szótára. Pest 1851, 212. Mind a három helyen szóról szóra azonos szöveget ír Fényes Csepelről, pedig 1837 és 1843 között a falu más helyre költözött. A megadott lélekszám is azonos (599) mind a három kötetben. Ezt a számot Fényes *Ludovicus Nagy*, Notitiae politico-geographico-statisticae inlyti regni Hungariae I. k. Buda 1828, 244. művéből vette át.

⁶³ *Galgóczy* i. m. III. 18.

⁶⁴ 1828-as összeírás, *Observationes* IV. p.

⁶⁵ *Galgóczy* idejére már megváltozott a helyzet: az úrbéri per során lezajlott a tagosítás, továbbá a főváros nagyobb fejlődése miatt kiszélesedett annak felvevőipiaci körzete. A csepeliek akkor már a budapesti fogyasztásra tenyésztették állataikat.

⁶⁶ *Vö. Tolnai György*, A parasztiipar kialakulása és tőkés iparrá fejlődése Magyarországon (1842—1849). Századok 1956. 716—7.

- ⁶⁷ *Lakatos* i. m. 318. o. táblázat és az 1828-as összeírás szerint.
- ⁶⁸ *Tolnai* i. m. 716.
- ⁶⁹ Vö. *Lakatos* i. m. 323—4.
- ⁷⁰ *Tolnai* i. m. 717—8.
- ⁷¹ „*Populus inprimis ex Cultura Vinearum, quam et in Loco exercet, et Trans Danubium in Promontorio facile acceperit, tum quod producta sua industrialia in vicina civitate Pestiensi commode distrahere valeat, moerendi occasionem habet.*” 1828-as csepeli összeírás.
- ⁷² *Kubinyi* i. m. 295.
- ⁷³ *Bognár* i. m. 233. L. még uo. 170.
- ⁷⁴ Lakosságszáma a század hetvenes éveiben már 1604, tehát alig három évtized alatt majdnem megkétszereződött. *Galgóczy* i. m. III. k. 18.
- ⁷⁵ A 2. j.-ben idézett összeírások alapján.
- ⁷⁶ Ugyanazok alapján.
- ⁷⁷ Ugyanazok alapján.
- ⁷⁸ Bp. 2. sz. áll. lt. *Summarium popularis conscriptionis, illetőleg a székesfehérvári pk. lt. levéltár Conscriptio animarum, vagy a Schematismus venerabilis cleri almae dioecesis Albae Regalensis megfelelő kötete alapján.*
- ⁷⁹ Az előző jegyzetben idézett *Summariumok* alapján. A budapestkörnyéki adatok *Lakatos* i. m. 318. oldalon levő táblázat szerint.
- ⁸⁰ A 78. j.-ben idézett egyházi adatok és *Lakatos* i. m. 319. alapján.
- ⁸¹ Székesfehérvári püspöki lt. *Canonica Visitatiók, Szigetcepel.*
- ⁸² A 2. j.-ben idézett összeírások szerint.
- ⁸³ Az egyes községi adatok Ol. 1828. évi összeírások, a megfelelő községek neve alatt. Pest vármegye adata: Bp. 2. sz. áll. lt. *Summarium. Az országos adat: Magyarország története 1790—1849.* (Egyetemi tankönyv II/1. k. Bp. 1957. 139.).
- ⁸⁴ Ol. 1828-as összeírások, a megfelelő község összeírása alapján.
- ⁸⁵ Ol. 1828-as összeírás. Csepel.
- ⁸⁶ L. a 84. j.-et.
- ⁸⁷ L. a 84. j.-et. Pest megyére: Bp. 2. sz. áll. lt. *Summarium.*
- ⁸⁸ A csepeli, pilisi járási és Pest megyei adatok: Bp. 2. sz. áll. lt. *Summarium* alapján. Budapestkörnyék: *Lakatos* i. m. 321—2. (azonban a tiszta zselértelep Budafok, Újpest és Albertfalva, továbbá Óbuda nélkül.). Az országos adat: *Fényes, Magyarország leírása* i. m. I. k. 50.
- ⁸⁹ A csepeli adat az 1846-os úrbéri összeírás alapján, míg az országos: *Magyarország története 1790—1849* i. m. 346.

A. Kubinyi

DIE BEVÖLKERUNG VON CSEPEL IM 18. UND IN DER ERSTEN HALBTE DES 19. JAHRHUNDERTS

Csepel ist das wichtigste Zentrum der ungarischen Schwerindustrie. Verwaltungsmäßig erst seit ungefähr einem Jahrzehnt an Budapest angeschlossen, lassen sich die wirtschaftlichen und sozialen Beziehungen des Ortes zur Hauptstadt des Landes in weit frühere Perioden zurückverfolgen. Die gegenwärtige Studie hat nicht die Aufgabe sich mit der Geschichte der Schwerindustrie des Ortes näher zu befassen, sie will nur jene Erscheinungen in ein helleres Licht rücken, welche bereits in der Zeit vor der Aufhebung der Leibeigenschaft dafür zeugen, welchen Einfluß die Hauptstadt auf das Dorf ausgeübt hat.

Csepel liegt im nördlichen Zipfel der nach dem Ort benannten Insel von ansehnlicher Größe, die im Süden von Budapest von den beiden Donauarmen gebildet wird. Krongut im Mittelalter, wurde sie von den Königen als Jagdrevier benützt. Damals besaß der Ort Csepel die Rechte eines Marktfleckens. Um die

Mitte des 16. Jahrhunderts kam die ganze Insel in türkischen Besitz. Das Jahr 1686 brachte auch hier die Befreiung, an das Dorf erinnerten aber nur mehr einige Trümmerhaufen, der Großteil der Einwohnerschaft war ungekommen. In den Ruinen werden vermutlich nur einige in türkischen Zeiten eingewanderte katholische Südslawen (die wir in der Folge mit dem damals gebräuchlichen Namen Illyrer nennen werden) gehaust haben. Die ganze Insel samt einem kleinen, Csepel gegenüber, am Ofner Donauufer liegenden Gebiet, bildete nach der Befreiung das Herrschaftsgut von Ráckeve im Besitz des Prinzen Eugens von Savoyen. Im Jahr 1712 schloß Prinz Eugen mit deutschen Kolonisten zur Besiedelung von Csepel einen Vertrag. Dennoch kam es damals noch nicht soweit, da das Dorf in der Konskription von 1715 nicht genannt wird. Von 1720 an besitzen wir aber bereits fortlaufend Angaben über die Bevölkerung des Dorfes sowie über seine soziale und wirtschaftliche Lage. Bis 1848 teilt sich die Geschichte des Dorfes in zwei große Epochen. Die erste (1720—1770) dauert bis zur Regelung der Urbarialrechtsverhältnisse. In diesem Zeitalter waren die Einwohner des Dorfes die Leib-eigenen der Grundherrschaft von Ráckeve und zu Lasten verpflichtet, welche im Siedlungsvertrag von 1712 niedergelegt worden waren. Die Zahl der Einwohner blieb in der ersten Zeit im großen und ganzen dieselbe, von 1752 an besitzen wir aber Angaben über einen ansehnlichen Bevölkerungszuwachs. Von 1720 an (das mit 100% genommen) stieg dieser Zuwachs 1752 auf 147,4%, 1770 auf 221,1% an. Die Bevölkerung setzt sich anfangs zumeist aus Illyrern zusammen, parallel aber mit dem Ansteigen der Populationszahl, steigt auch die der deutschen Bevölkerung. Im Vergleich zu 1720 steigt bis 1752 die Zahl der Deutschen auf 228,6%, während die der Illyrer unverändert bleibt. Bis 1770 steigt die Zahl der Deutschen auf 371,4% an und die der Illyrer auf 125%. In dieser Zeit waren die meisten Dorfbewohner noch über eigenen Boden verfügende Bauern, um 1770 war aber die Zahl der nur über ein Haus verfügenden Häusler bereits beträchtlich. In demselben Jahr besitzen 38,1% der Einwohner je einen ganzen Hof 26,2% einen halben, 28,6% sind Häusler mit Hausbesitz und 7,1% Häusler ohne eigenen Hausbesitz. Demnach sind Zweidrittel der Einwohnerschaft noch Leib-eigene. Handwerker gibt es kaum noch welche im Dorf. Die Lasten des Dorfes waren noch verhältnismäßig gering. Am größten war die Geldlast; das Dorf zahlte in einem Betrag den Zensus von 100 Gulden und war außerdem nur zu ganz minimalen Abgaben in Naturalien verpflichtet. Diese günstige Lage des Dorfes änderte sich jedoch infolge der Regelung der Urbarialpflichten. Eigentlich sollte das Urbarium eine Vereinheitlichung der Lasten der Leib-eigenen herbeiführen und Königin Maria Theresia hatte es in diesem Sinn erlassen. Obwohl im Prinzip die Lasten nirgends drückender sein sollten als bevor, trat bei Csepel der letztere Fall ein. Ganz besonders fühlbar wurde dies bei der bis dahin nur eine ganz minimale Last darstellenden Robotlast.

Auch in der Zeit, welche auf das Urbarium folgte, geriet die Entwicklung des Dorfes nicht ins Stocken. Insbesondere seit dem Beginn des 19. Jahrhunderts war die Einwohnerzahl in raschen Ansteigen begriffen. In der Zeitspanne von den dreißig Jahren zwischen 1816 und 1846 hatte sie sich beinahe verdoppelt, während in demselben Zeitraum die Bevölkerung anderer Orte in der Umgebung Buda-pests, sei es im Distrikt von Pilis, oder im Komitat Pest (zu denen auch Csepel gehörte) nur um 20—25% angestiegen war. Das mächtige Anwachsen der Einwohnerzahl ging in Csepel Hand in Hand mit der weiteren Schichtung der Leib-eigenen. Nach dem Erlassen des Urbariums blieb die Zahl der 21 Bauernhöfe unverändert. Der übrige Teil der Dorfllur bildete das Allodialgut des Herrschaftsbesitzes. Der Grundherr ließ hier im Gegensatz zu dem im Lande herrschenden Brauch, keine Teilung in Viertel-, ja sogar in Achtelhöfe, sondern nur in halbe Höfe, dadurch verminderte sich die Zahl derjenigen mit ungeteiltem ganzem Hof seit 1770 von 100% auf 25% ab, während die der Besitzer eines halben Hofes auf 309,1% anstieg! Viel größer war die Zunahme in der Zahl der Häusler. 1770 lebten im Dorf nur 12 Häusler mit Hausbesitz, 1846 bereits 74 (100%, bzw. 616,7%). Besonders groß schwoll die Zahl der Häusler ohne Hausbesitz an. 1770 sind sie

nur 3, 1846 aber schon 36 (100%—1200%!). Während also 1770 von sämtlichen Familienoberhäuptern 64,3% auf die Leibeigenen entfallen und die Häusler nur 35,7% ausmachen, wird nun bis 1846 das Verhältnis umgekehrt: leibeigenen Familienoberhäupter machen 25,7% und die Häusler 74,3% aus! Dieses großmächtige Anschwellen der Zahl der Häusler übertrifft um vieles den sowohl in der Umgebung als auch im ganzen Land erwiesenen Durchschnitt. Es scheint also, daß die Ursache für den großen Bevölkerungszuwachs in den Häuslern zu suchen sei.

Sucht man nach den Ursachen die als Erklärung für die Zunahme der Häusler dienen können, so müssen wir vor allem auf zwei Faktoren hinweisen. Der eine war der Weinbau. Das Volk der Csepelinsel war Weingartenbesitzer, und zwar nicht nur in der Umgebung des Dorfes Csepel selbst, sondern auch in den Nachbardörfern, wie u. a. in Szigetszentmiklós und Promontor. Die Mehrzahl der Häusler besaß ebenfalls Weingärten. Zwar waren ihre Parzellen so winzig, daß ihre Besitzer schwer von ihnen hätten leben können, hätten sie nicht in den ausgedehnten Weingärten der Gegend leicht Arbeit gefunden. Die zweite Ursache — und für den weiteren Werdegang des Dorfes ist dies das Wesentliche — war der von der Hauptstadt ausgehende Einfluß, insbesondere der von Pest, wo gerade in diesem Zeitpunkt die Industrialisierung einsetzte. Die Beschreibungen der Zeitgenossen sowie verschiedene amtliche Konskriptionen stimmen einmütig darin überein, daß das hauptsächlichliche Einkommen der Bevölkerung von Csepel aus dem Verkauf ihrer Produkte auf den Pester Märkten stammte. Unter den Zeitgenossen ist es als ein schönes und reiches Dorf bekannt, welches sich vorteilhaft von den übrigen Dörfern der Csepelinsel unterschied, und die Ursache seiner Prosperität wird einmütig mit dem Einfluß der Hauptstadt erklärt. Damit hing auch noch jener Umstand zusammen, daß die Zahl der Handwerker im Verhältnis zur Gesamtbevölkerung größer war als in der Mehrzahl der Bauerndörfer im Land und sich eher dem in Marktflecken üblichen Durchschnitt näherte.

Auch in der Verteilung der Nationalitäten kam es im Dorf um diese Zeit zu Änderungen. Das Zahlenverhältnis der Illyrer minderte sich rapid. Allerdings gilt das weniger für jenen Teil der Bauernhöfe, die in ihrem Besitz waren, somit blieb auch die Zahl der illyrischen Bauern im großen und ganzen unverändert, hingegen verringerte sich ihre Zahl, als auch ihr Zahlenverhältnis unter den Häuslern. Man kann daher feststellen, daß die illyrische Bevölkerung kaum durch neue Einwanderer aufgefrischt wurde. Demgegenüber vermehrte sich die deutsche Bevölkerung in erster Linie durch Einwanderungen. Gleichzeitig war aber auch die Auswanderung nicht unbedeutend. So wechselt sich z. B. zwischen 1828 und 1846 ein Drittel der Dorfbevölkerung völlig aus. Die große Fluktuation gilt hauptsächlich für die deutschen Häusler. Darin macht sich wiederum der Einfluß der Hauptstadt bemerkbar, denn auch in Neupest, das sich neben der Hauptstadt in derselben Zeit als eine Siedlung von Handwerkern und Kaufleuten zu entfalten begann, kann eine Fluktuation von ähnlichen Proportionen verfolgt werden.

Bis 1848 wird die Entwicklung des Dorfes durch die Verpflichtungen dem Grundherr gegenüber stark gehemmt. Nach der Aufhebung der Leibeigenschaft nimmt die Entwicklung einen neuen Aufschwung, der Bevölkerungszuwachs wurde noch rapider und die Einflüsse der Hauptstadt machten sich noch viel stärker geltend.

Abb. 4. Csepel in 1778. Karte von Andreas Kneidinger

MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR EDIT

A Budai Népszínház és közönsége

Molnár György, fiatal és törekvő vidéki színiigazgató 1861 tavaszán engedélyt nyert arra, hogy nyáron át társulatával a budai arénában vendégszerepelhessen.

Molnár ezúttal nem először tett kísérletet a fővárosba kerülésre. Mint egészen ifjú színész próbálkozott vele, hogy a Nemzeti Színház tagjai sorába jusson, de sikertelenül. Ettől fogva a nemes becsvágy és a sértett hiúság egyaránt tüzelték célja elérésére. Motívumai között az „ős Buda várában” — „hol 24 évig nem hangzott a magyar nyelv” — egy magyar színház megteremtése, „a budai magyar lakosok magyar színművészeti igényeinek tekintetbe vétele” csakúgy szerepelt, mint a feltűnni vágyás. A kor, amelyben férfivá érett, a szabadságharc és az elnyomatás éveit, romantikussá nevelték, de örökké nyugtalan, tervektől fűtött, lobogó szelleme természettől fogva is romantikus volt. Ebben az állandó lángolásban tanult, játszott, rendezett és szervezett hosszú éveken át, hogy ábrándjait megvalósíthassa. Az anyagi eszközök tökéletes semmibevevésével — ez egész életén át nemcsak elítélendő, hanem egyúttal csodálatra méltó tulajdonsága is volt — egy fillér tőke nélkül társulatot alakított, és évről évre folyamodott a fővárosi vendégszereplés engedélyezéséért.¹

A politikai viszonyok sokáig nem voltak alkalmasak arra, hogy az ország középpontjában a hazafias érzést egy új magyar színház hatóerejével támogassák. 1859-re azonban az osztrák elnyomó rendszer nagy fordulatot tett. A Bach-korszak véget ért, „a parvenu báró, a néptribunságról felkapott absolut miniszter” távozott, a nemzeti úrrá lett a remény. Nemcsak a politikailag iskolázottak szöttek ábrándokat, hanem a kispolgár, sőt a nép is valami csodálatos fordulatban kezdett hinni. Az élet külsőségeiben kifejezést nyert az optimizmus. Az újságban hirdetés jelent meg, amelyben egy hazafias magyar szabósegéd, „ki a forradalom után kényszerítve lón az üzlettől megválni”, újonnan megnyílt cégét hirdeti, s a kalendáriumcsináló így tájékoztatja olvasóközönségét: „Visszavettük valahára fényes nemzeti bélyegünket. Megifjodott festői öltözetében Árpád ivadéka.” „Hazánk lánglelkű költője s írója szépen megéneklé a magyar viseletet »Üstökös« című lapjában. Nem tehetem, hogy ide ne iktassam a jeles költeményt, azért, hogy tanulják meg t. olvasóim is ima gyanánt.” (Ezek után le-

közli Jókai: Magyar divat c. versét, ami ekkor a fővárosban minden előadói dobogó legnépszerűbb műsorszám volt.)

A színházügyi döntések 1861-ig a rendőrigazgatóságra tartoztak, most azonban visszatérve az 1848 előtti időkre, a helyreállított Helytartótanács intézte a „nyilvános rendezvények ügyeit”, mint ahogyan itt bírálták el a theátráliákat hosszú-hosszú évtizedeken keresztül, már Kelemen László korában, s Katona József, Kántorné, Döbrenteiék fővárosi próbálkozásai idején, egy félszázadon át latin, e „tüneményesidők”-ben azonban már magyar nyelven. — A Helytartótanács a kevésbé aulikus hivatalok közé tartozott, s Mailáth Györggyel az élén, 1861-ben így is mutatkozott be. Molnár megkapta tehát a játszási engedélyt, és 1861. április 2-án megkezdhetette a játékot az akkor arénának nevezett krisztinavárosi „Budai Színkör”-ben.²

Amikor az előzőkben utaltunk arra, hogy Molnárban nemcsak a tiszta romantika nemes feltörekvése, hanem az emberi és színészi hiúság kiapadhatatlan érzése is vakon tört a fővárosi érvényesülés felé, ebben a megállapításunkban semmi elítélés sem rejlett. A dolgok mélyére tekintve, jelleméből és helyzetéből következő szükségszerűségnek találjuk.

Miért akart valaki, aki — okkal vagy ok nélkül — magában nagy képességeket sejtett, mindenáron Budapest nyilvánossága elé kerülni, miért nem maradt meg a vidék legnépszerűbb, legjobb igazgatójának, esetleg egy régiesen bájos kisváros, Kolozsvár vagy Kassa bálványának? Nagy színészi pályafutások futották meg a hazai színház egét anélkül, hogy a fővárost valaha is érintették volna. Nemcsak Jancsó Pál vagy Pergő Celesztin a múltban, de az ifj. Püspöky és Szentgyörgyi István a jövőben maradandó hírnevet szereztek maguknak Pesttől távol. Ezekben a művészekben azonban, minden — a színi pályán elkerülhetetlen — bohémság mellett, mély lelki harmónia lakozott. Tisztán látták önmagukat és a világot, fel tudták mérni az esetleges veszteség nagyságát. Ilyesmire Molnár sohasem volt képes. Az ország életének a középpontja kétségtelenül a főváros volt. Ez volt az irodalmi centrum, itt éltek a közvéleményt irányító politikusok, írók, művészek — és színészek. Ezek közé emelkedni, sőt őket felülmúlni: ez volt a jövőendő Népszínház fiatal igazgatójának a törekvése.

A feltűnésnek, a ragyogásnak ez a vágya tehetségének sajátosságában is magyarozatát leli. Igaz, Molnár úgy képzelte, hogy ő nagy színész, akinek képességei alkalmasak arra, hogy az ország első színpadán csodálják, s méltatlanság, rút féltékenység okozta 1854- és 1855-i próba-fellépéseinek kudarcát —, és ez a meggyőződése teljesen alaptalan volt. Csodálatos érzék élt benne azonban egyrészt a színpadon megvalósítható festői szépségek iránt, másrészt minden elméleti tudás és tanítómester nélkül — hiszen Laubét és Dingelstedtet sohasem ismerte* — megértette, hogy milyen szükségesek a próbák, hogy az egyes

* Dingelstedt, Franz von, költő és színházigazgató, szül. 1814. megh. 1881. A müncheni, majd a bécsi udvari színház igazgatója, kiváló rendező. Mint Molnár György, ő is elsősorban a színpadképek szépségére fordított figyelmet. — Laube

színészek játékában egységes mozgási törvényeknek kell érvényesülniük, s hogy *lehet* egy, az előadást a háttérből mozgató erő, ami képes gyenge színészekkel is nagyot teremteni. Röviden: Molnár volt magyar földön az első nagy rendező. Ennek a képességnek a kifejtésére pedig, ezt ösztönösen és helyesen érezte meg, csak nagyváros való. Sokrétű közönség, melyet nem köt sem félévszázadra visszatekintő klasszikus hagyomány, mint pl. Kolozsvárt, de, tapasztalat híján, nem bukik minden rikitóan újra sem, mint az aradi. Nagyvárosi publikum, amely már többféle színházat és sok nagy előadást látott, lehetett csak Molnár művészetének méltó elbírálója.

A vidéki színjátszás a XIX. század derekán nem volt már az elkerülhetetlen nyomorúságnak az a magasiskolája, mint harminc-negyven évvel korábban. Az élet, ha lassan, de mégiscsak fejlődött, az irodalom állandó propagandája közönséggé kezdte nevelni a kisvárosok lakosságát, s bár a színházbajárás tipikusan polgári és urbánus szenvedély, a hazafias érzés behozta az esti előadásra a városban időző környékbeli birtokos nemest és a nagy parasztvárosok, Szeged, Debrecen földművelő népét is. Elmúlt az az idő, amikor elsőrendű társulatok, nagy tehetségek is falukban truppoztak, ahol a hó a rosszul fedett kocsmá hiánya zsindelei között a primadonna vállára esett. Sok vidéki városban állandó kőszínház emelkedett, és nemcsak Molnár volt az egyetlen igazgató, aki azt képzelhette, hogy társulata a nagyvárosi mértéket is megüti.

Ebben az időben 20—30 magyar társulat járta a vidéket, s körülbelül 15—20 német. A magyar társulatok az Alföldön, a Dunántúl keleti és déli vármegyéiben, illetőleg városaiban, Erdélyben pedig a magyarlakta területeken vándoroltak; a németek a nyugati határszéleken, a Felvidéken, Temesváron, és a szász vármegyékben domináltak. Megmegfordult azonban Pozsonyban, Sopronban magyar színház társulat éppen úgy, mint Pécsen, Komáromban vagy Szegeden német. Jóllehet a német Wegweiser szerint a német igazgatók nagy előnye, hogy az egész német nyelvterületről toborozhatnak tagokat társulatukhoz, nem kell azt hinnünk, hogy a németiség színe-java jött Magyarországra truppozni.

Sem a színészek, sem a műsor nem sokban különböztek egymástól: a Közép-Európában közkedvelt klasszikusok — Shakespeare, Molière, Schiller — mellett ezek is, azok is az újabkori francia színműveket favorizálták, ha nagy sikerre vágytak, s a „hazai” árut fogyasztották hétköznaponként. Vagyis a magyarok Szigligetit, Szigetit, Dobsát, Vahotot, a németek Zieglert, Kotzebuet, Benedixet, Gutzkowot, Mosert.* Voltak társulatok, amelyek kiváló rendezőik, mások nagy könyvtárak,

---

Heinrich író és színigazgató, szül. 1806., megh. 1884. Mint színházi szakember, a Burgtheater, a lipcsei, majd a bécsi Stadttheater élén fejtett ki óriási hatást nemcsak a német nyelvterület, hanem a szomszédos országok színjátszására is. Kitűnő színésznevelő és a színpadi nyelv tisztaságának buzgó apostola volt Színészeinek tökéletes szövegmondása közmondásossá vált.

szép kellékeik, kiegyensúlyozott anyagi helyzetük révén vívtak ki közelismerést. Molnár mellett Benedek József és Fehérváry voltak a kor neves vidéki rendezői, Latabár és Reszler a legjobban felszerelt igazgatók. Latabár Aldridge magyarországi vendégszereplése idején több estén át felléptette a nagy néger művészt, holott ez komoly anyagi áldozatokkal járt. Német részről egy jótékony célú előadásra nem kisebb vendégek jöttek Sopronba, mint Julie Rettich, Josef Wagner, Ernst Hartmann s még néhány burgtheateri híresség.^{***}

Az abszolutizmus kora közigazgatásilag nem kedvezett a vidéki színjátszásnak, az egyes társulatok működése sokféle engedélyhez volt kötve: különösen a cenzúra kicsinyessége volt terhes, amely éppen a legjobb darabokat minősítette — ilyen vagy amolyan szempontból — „a kedélyeket felingerlő”-nek. Ténylegesen azonban nem sok kárt tett benne, mert az egyes városi hatóságok, amelyek a közvetlen felügyeletet gyakorolták, magyar érzelműek voltak. Tipikus példái a színházzal összejátszó városi törvényhatóságoknak a kassai és a nagyváradi, de még Sopron (holott magyar társulat itt csak elvéve fordult meg, és igazán nem tartozott a legrebellisebb városok közé), sem „adta ki” az inkriminált magyar igazgatókat, hanem ha valami kihágást a fejére olvastak, azzal védekezett, hogy az a direktor csak egy-két napon át szerepelt a város színházában, megbüntetni pedig nem áll módjában, hisz’ árkon-bokron túl jár már az illető.

A bürokratizmus és a cenzúra a német társulatokra ugyanúgy ránehezedett, mint a magyarokra, igaz azonban, hogy előbb engedélyeztek egy-egy illojális színművet német, mint magyar nyelven. Az indokolás az volt, hogy ugyanaz a szöveg németül más hatást kelt. Volt azonban dráma, amelyet a legklasszikusabb német nyelv sem tett előadhatóvá. Ilyenek voltak pl. a Don Carlos és az Egmont.

Vidéken közmegelegedésre színházat vezetni nem volt boszorkányság. Kevésbé szigorú rendőri felügyelet, szelidebb kritika jutott a vidéki társulat osztályrészüel, mint a mindenoldalú megbírálásnak kitett Nemzeti Színháznak. Bizonyos közepszerűség azonban eleve hatalmába

* Ziegler, Wilhelm (1760–1827), Benedix, Roderich (1811–1873), Gutzkow, Karl Ferdinand (1811–1878), Moser, Gustav von (1825–1903). többé-kevésbé sikeres színműzők; Gutzkow „Uriel Acosta”-ját a Szovjetunióban mai napig adják. — Valamennyiüknél színesebb egyéniség, a maga korában átütő sikerű író, de ellenszenves jellem volt Friedrich August Ferdinand Kotzebue, szül. 1763., megh. 1819. Német születésű volt, de élete java részét cári szolgálatban töltötte. A színpad tökéletes ismeretében, rendkívül hatásos műveket alkotott, a valódi költői mélység azonban ismeretlen volt előtte.

** Rettich-Gley, Julie (1809–1866) a leghíresebb német tragikák egyike. Wagner, Josef (1818–1870), pályájának jelentős hat évét, 1839–45 között, a pesti nagy Német Színházban töltötte; itt alakult ki romantikusan meleg egyénisége, itt fedezték fel és vitték Lipcsébe. Innen Berlinbe, majd a bécsi Burgtheaterhez került. A legnagyobb német Hamlet-alakító. Hartmann, Ernst (1844–1911) Laube keze alatt nőtt nagy művésszé. Szeretetremlő és előkelő lényre kissé a mi Szerdahelyinkre emlékeztetett, de játékában több melegség volt, mint a mi szalonhősünkben.

kerítette még a legjobb együtteseket is. Kevés színház volt a kor követelményeinek megfelelő technikai felszereléssel ellátva, hiszen a magát szintén Nemzeti Színháznak nevező, nagy múltú kolozsvári intézet még 1821-ben épült, s a többi sem állt sokkal különbül. Az első nagy, modern vidéki színház, a debreceni, Molnár 1861-i fővárosi kísérlete idejében még csak terv volt. Így egy rendezői ambícióval felruházott igazgató vagy rendező — gépek hiányában — sok fejtörés árán tudott csak megfelelő hatást elérni, és kénytelen volt a világítási és hanghatásokat túlzásba vinni. Molnár György, e vidéken nagyra nőtt scenikai zseni, egész életében tréfálkozás tárgya volt görögtűzben úszó színpadképei és állandó tarackpuffogatása miatt.⁴

A műsor elevenné varázsolása sem volt könnyű feladat. Jóllehet vidéken el-elnézték olyan hazafias darab előadását is, ami a fővárosban szigorúan tilos volt, viszont a színház látogatói annál nehezebben szoktak új stílushoz. A közönség hangadó része a köznemesség soraiból került ki, s ez a negyvenes évekből visszamaradt, mondanivalóiban és játéktílusában egyaránt dohos „vitézi” vagy érzelmes színműveken csüggött. Nemcsak a francia romantika idestova szintén avittá vált kellékei, hanem Raupach* és Ziegler is sűrűn feljártak kísérteni e színpadokra. A vidéki újságírók — osztályhelyzetüket illetően túlnyomórészt szintén a birtokos nemesség sarjai — ugyancsak nem igényeltek többet, s a Kaméliás hölgy bevonulása Kolozsvár vagy Debrecen színpadára voltaképpen nem az új iránynak, hanem egy-egy — más darabban megszeretett — színésznek személyes diadala volt. Ha akadtak is nevesebb írók vidéken, mint Győrben pl. Kovács Pál, ezeknek a szava nem halatszott messzire és nem tett híressé sem társulatot, sem egyes művészeket.

A vidéki német társulatokkal szemben a magyar közvélemény és magyar nyelvű újságírás a passzív rezisztencia álláspontjára helyezkedett. A német polgárság látogatta, a német nyelvű hírlapirodalom regisztrálta működésüket és teljesítményeiket, de a közvéleményt a magyar írók irányították, számukra pedig, elvi alapon, Josef Wagner vagy Rettichné semmit sem jelentett. Az irodalmi és társadalmi tudat *alatt* élt csak a német színház, s néhány éven múlt csupán, hogy ez a léte is megszűnjék.⁵

Molnár mint igazgató anyagiakban, kellékekben nem bővelkedett. Az az állandóan hangoztatott törekvése azonban, hogy Budára készül, nem egy becsvágyó fiatal színészt nyert meg társulata számára. Egyébként jóindulatúan iparkodott kiismerni a színészi képességet másokban, jól is bánt az embereivel, ami szintén nagy vonzóerő lehetett ebben a korban, amikor a durvaságtól a legmélyebb lekicsinylés hangjaig minden szokott és alkalmazott volt színházi körökben. Bizonyos hierarchiához ragaszkodott, Kassai Vidortól tudjuk, hogy tagjait nem tegezte,

* Raupach, Ernst Benjamin Salomo (1784–1852) a maga korában határos színpadi átlagdrámák szerzője. Kotzebuehoz hasonlóan, ő is hosszabb ideig élt Oroszországban. Élete második felét Berlinben töltötte.

s természetből fogva magányos lélek lévén, társaságukat sem igen kereste. Méltányosságára jellemző azonban, hogy saját kimagasló képességei birtokában sem tartott meg magának minden rendezést, hanem elsődrendű színészeit is szóhoz engedte jutni. Együd, a debreceni Városi Színház későbbi neves rendezője, nála tanult. Mint színésznevelő, főleg azért volt jó, mert sűrűn játszatta embereit és amennyire csak lehetett, sokat próbáltatott, elvileg azonban a mesterkélt játékot tartotta szépnek. Ízlésére jellemző, hogy nagyra becsülte Bényeit, aki csinos Szt. Imre volt ugyan, és később derék színházi üzletemberre vált, de mindvégig igen gyöngé intellektus maradt, vagy hogy Együdot, aki értelmes, szorgalmas, de ekkor még pályája elején álló, kissé esetlen kezdő volt, Szerdahelyivel vetekedő bonvivánnak tartotta.

Az 1861 áprilisában Budán fellépő társaság legnagyobb ereje abban állott, hogy műsora néhány éves vidéki vendégszereplés során begyakorolt színművek gyűjteménye volt. Összehangolt játék, egyöntetű szellem mutatkozott be a fővárosban, ahol bizony — legalábbis a Nemzeti Színháznál — a rendezés nem volt valami fényes, óriási színészi tehetségek mellett gyenge statisztéria szerepelt, s a klikkek működése még nem találta meg az ügyes fegyelmzőt. Olyan értelemben vett fegyelem, mint Molnárnál, e nagy sociétaire-ek között elképzelhetetlen lett volna. Nem ismerték az előadás-szériákat sem, amelyek az alakítások kidolgozottságát biztosították. (Ebben a korban egy darab 15—20 előadása már sorozatnak számított, aminthogy az összjáték jó kialakulása szempontjából az is volt.)

Színészek, akik már megszerezték a színpadi biztonságot, de még nem váltak önhitté, egy kiváló rendező és egy személyben méltányos igazgató vezetése alatt, kissé vidékiesek, kissé műveletlenek, de túlnyomórészt szorgalmasak, akik érzik, hogy a Pestre kerülés életük nagy lehetősége, élükön Molnár, reménnyel a szívében, hogy tönkretájtssa a Nemzetit: ez volt az indulás.⁶

Műsorban a vendégszereplő vidéki társulat semmi újat sem hozott. A budai arénában előadott 39 darab közül (ápr. 2.—júl. 10.; néhány estén át a pesti Thalia-Theaterben léptek fel) tizenegyet írt Szigligeti, hatot Szigeti, kettőt Vahot Imre, hatot más-más hazai szerző, kettő divatos francia színmű volt, a többi pedig a szokásos tucatmű, Töpfer, Birch-Pfeiffer* vagy egy francia romantikus műhelyéből. A mai kutató számára tehát meglepő az a hihetetlen érdeklődés, az a lángoló rokonszenv, ami e felé a kedves kisvárosi társaság felé árad, s az a szenvedélyes korteskedés, ami a fővárosban-tartásuk mellett megindul. Ahhoz, hogy ezt megértsük, át kell kissé tekintenünk Pest-Buda színi

* Töpfer, Karl (1792—1871) német vígjátékíró. Birch-Pfeiffer, Charlotte (1800—1868) színésznő és drámaíró, idegen ötletek alapján írt; igen érzélgős, de a színpadi hatást nem nélkülöző darabjaival vált német földön népszerűvé.

viszonyait az abszolutizmus éveiben s lemérni ezen a vonalon is az 1861-i felbuzdulás hatását.⁷

A fővárosnak ekkor három kőszínháza volt. Ezek közül a Várszínház 1787-ben nyitotta meg kapuit; hordozta színpadán Kelemen Lászlóék, Beethoven, Megyeri és az id. Lendvay lépteinek nyomát, túlnyomórészt azonban német társulatok játszottak benne. Az általános gyakorlat az volt, hogy a pesti német színház bérlője játszatta itt a társulatát hetente néhány napon át, vagyis a pesti Német Színház és a Várszínház egy kézben volt. Ezt a szokást az indokolta, hogy a Várszínház többnyire deficittel dolgozott, s egyedül nem akadt rá bérlő.

A pesti német színjátszás nagy és fényes múltra tekinthetett vissza. Első állandó otthona a Rondella volt, ez a magyarság számára Déryné és Katona József emlékével megszentelt bástyatorony. Innen 1812-ben a németek pompás, új épületbe költöztek át, a mai Vörösmarty tér és a Duna-part között elterülő telken. „A nagy német színház” a század első felében Pest város tulajdona és egyik legszebb ékessége volt. Olyan időben épülvén, amelynek nemes ízlését a klasszikus ókor ihlette meg, cicomátlan egyszerűség, de pompás arányok jellemezték. Olyan szép volt, hogy a Pestet leíró útikönyvek még az ötvenes években is oldalakon át beszéltek róla, mintha egy nagy, kedves halotról szólnának. Mert a bécsi építész tervezte, Beethoven István királyával megnyitott, Anschützöt, a Devrienteket* nemegyszer vendégül látó palota 1847 februárjában leégett, s ami még megmaradt belőle, az áldozatul esett a város 1849-i lövetésének. Szerepét 1853 óta az Új-téren (ma Engels-tér) egy részvénytársaság építtette kisebb és jelentéktelen külsejű színház vette át.

A harmadik színház volt az 1837-ben megnyitott Pesti Magyar, ekkor már Nemzeti Színház. Hajdan a város végén emelkedő, szerényke kis intézetnek számított hatalmas német vetélytársa mellett, az ötvenes évek közepén azonban elismerten a legjobb és leglátogatottabb volt a három színház közül.⁸

Ezt a Pest-Budán épült, korban egy évszázad különbséget sem mutató három — helyesebben négy — intézetet nem szokás együtt emlegetni. Akadtak, akik szakavatott tudományossággal kutatták a német színházak történetét. Igen sokan emlékeztek meg a szenvedélyes szeretet pátozával, vagy éles iróniával a Nemzeti Színházról. Hogy azonban német és magyar színjátszás egy korban, részben azonos nézőközönség számára működött, s hogy egymás hatását nemcsak hogy nem semmisítették meg, hanem ellenkezőleg, versenyre kényszerültek,

* Anschütz, Heinrich (1785–1865) egyike a legműveltebb német színészeknek, a német színpadi nyelv mesteri kezelője, a Burgtheater tagja volt. — A Devrientek németalföldi eredetű, híres német színész-család. A XVIII. sz. végén és a XIX. században a legkiválóbb drámai hősök és rendezők sorát adták a német színjátszásnak.

ami a művészi színvonal javára szolgált: erről nemigen hallottunk. Ez a hallgatás több, mint egy évszázados múltra tekinthet vissza, s a szabadságharc utáni években nyert elvi alapot.

Abban az időben, amikor a magyar játékszín csak vendégként fordult meg a fővárosban és apostolai anyagilag, művészileg szükségképpen alacsonyabb fokon állottak, mint a polgári kiegyensúlyozottságban élő német színészek, ezt az igazságot Kazinczy, Ráday írásban is elismerték. A minden szépért, jóért lelkesülő, hazafias, ifjú Bajza és Toldy buzgó látogatói voltak a Német Színháznak. 1837-től fogva már csak alkalomadtán, egy-egy világhírű vendég felléptekor tette be a lábát magára valamit adó magyar a Színház-téri palotába, s annak pompája mindig forró részvétet ébresztett benne a „kis” Magyar Színház iránt. A német polgárság majdnem kizárólag német színelőadásokat hallgatott meg. A kölcsönösség mégis fennállott, mert Schodelnét meg nézni Kappelék is elmentek a Kerepesi útra. Némi irigység magyar részről, jóindulatú közöny a német közönség oldaláról, ez jellemezte a helyzetet a negyvenes évek derekáig. Ekkor — még a „Nagy Német Színház” életében — a Nemzeti Színház kezdett az élre törni. Nem mondanánk igazat, ha azt állítanánk, hogy felemelkedésének csak eszmei háttere volt. Egy ország érdeklődésének homlokterében állva, a magyar színtársulat rövidesen országos alap támogatását élvezte, míg a német színügy magánvállalkozás volt 1787 óta és az is maradt. Szellemi téren sem kell azonban csodálkoznunk a fejlődés ilyen irányán. Egy egész nemzet — akárhogyan vesszük is: néhány millió ember — színészetre alkalmas fiatalságából válogathatott az irodalomban híressé tett, képből, dalból, divatban népszerűsített Magyar Színház, míg a Német Színház vagy nagy anyagi áldozatokkal biztosított egy-egy hírességet magának, vagy beérte pályájuk elején álló, esetleg annak delelőjén túlhaladott színészekkel. A pesti némettség a kultúrcentrumoktól távol eső nyelvsziget volt, a főváros magyar lakossága, idézzük az elkoptatott Jókai-féle mondást: az ország szíve.⁹

1849-ben tragikus decrescendo zúgott végig a magyarság minden törekvésén. Azt is meg kellett érnie, hogy német nyelvű színészetet plántáltak a nagy nemzeti áldozatokkal megépített Kerepesi úti színházba. Pozsonyban, Pesten, Aradon a kaszárnyaudvarok és katonai lőterek kivégző osztagoktól hemzsegték. Vérpadon halt meg a „lelkes” Szacsvay, ez a nagy reményekre jogosító ifjú politikus, csakúgy, mint az ősz Perényi, akinek a kivégzésénél a hóhér is megrendült. A német polgár — a rémuralom előidézte anyagi és lelki megterhelésnek éppen olyan szenvedő részese, mint a magyarság — elborzadt és megtagadta eddigi érzelmi közösségét a dinasztiaival. Mit érzett azonban a magyar? Egyöntetű visszautasítása mindennek, ami csak emlékeztetett is az elnyomóra, a passzív rezisztencia mezébe burkolt, de alig leplezett gyűlölet, felháborodott elítélése mindenkinek, aki, bár csak ímmel-ámmal, vagy anyagi kényszerből, de kiszolgált a rendszert: ez vált az uralgó magatartássá.¹⁰

Színházi viszonylatban nem nehéz lemérni ezeknek az érzelmeknek a következményét. A teljesen tárgyilagos, mert hivatalos jelentést író helytartótanácsi tisztviselő így foglalja össze: „... a német színházban a magyar nemzeti színházban egy amazt minden tekintetben felülmúló vetélytársa volt... Mert míg a német színház minden mellékjövédelmi forrástól megfosztva (az új, kis épületben alig lehetett pl. bálakat tartani!), sőt évenként 15—16 000 forintnyi összeggel terhelve volt (ennyi volt az épület-tulajdonos r.t.-nak fizetendő bér), az alatt a magyar nemzeti színház... nem csak minden tehertől ment volt, de még 16 000 forintnyi évi segélybe is részesült a színházi alaptól; azonfölül ápolgatva, 's gyámolítva a közönség rokonszenve által.” „Az utolsó pár év óta ugyanis, dacára annak, hogy a lakosság jelentékeny része csak a német nyelvet beszéli, bizonyos ellenszenv észlelhető a német színház látogatása eránt...”¹¹

Kalis, Haimer, Forst, Michel, Schmidt német igazgatók egymás után buktak meg, s ez lett a sorsa a nagy reményeket keltő, buzgó Wittének is, akiről pedig mindenki azt hitte, hogy ő fogja igazolni a német színházkultúra jogosultságát a magyar fővárosban. Treichlinger pesti műkereskedő pár hónapig vállalta csak a színházvezetéssel járó anyagi kockázatot. Utána az ugyancsak pesti Gundy következett. Ő nem bukkott ugyan meg, de a társulata nem volt kielégítő. 1860-ban megint csak egy gazdag pesti vállalkozó került sorra, Pfisterer — színházi nevén Alsdorf — Károly. Mivel ő volt a Városligetnél — a mai Lövölde-téren — emelkedő nyári színház, a Thalia Theater tulajdonosa, a hatóságok joggal remélhették, hogy anyagilag eredményesen fog működni. Tévedtek. Alsdorf 1861 elején éppen úgy a bukás szélén állott, mint az utolsó másfél évtizedben valamennyi elődje. Ő volt az, aki hasznót igyekezvén húzni a magyar hazafias szellemből — egyéb-iránt jó megjelenésű ember volt, magyar nemes, szívesen viselte a zsinóros magyar ruhát és a csizmát — mindent elkövetett, hogy Molnár és társulata megkapja a budai vendégszereplési engedélyt, s ő fél-jövedelemmel kiadhassa nekik a budai arénát.¹²

Molnár és színészei számára a jövőt, Alsdorf számára a csődtől való menekülést, a német polgár számára kellemes színházi szenzációt, s a mindannyiukat végeredményben irányító, befolyásoló magyar közvélemény számára saját szellemi erejének jóleső tudatát, a rendszeren aratott győzelmet jelentette a magyar társulat vendégszereplése.

Molnárék nagy bevételekkel játszottak a budai arénában, sok jövedelmet azonban nem láttak, hiszen a fele haszon Alsdorfot illette. Molnár szerint volt olyan este, amikor 740 forintot adott át a németeknek. Mint ezelőtt hetven esztendővel, Kelemen László korában, most is úrrá lett benne s minden magyarban az az érzés, hogy méltatlan kiszákmányolásnak esnek áldozatává, s meg kell kísérelniük saját épületre szert tenni.

1861-ben ez nem látszott lehetetlennek. Buda város azonnal támogatásukra sietett, megalakult egy „Népszínházi Segélyező Bizott-

mány”, s amikor Molnár felhívta a figyelmet arra, hogy a budai Lánchíd-főnél álló s a Lánchíd Társaság raktárául szolgáló régi magtár, nem sok átalakítással, színházzá lenne varázsolható, a város azonnal magához váltotta az épületet s a környező telkeket. A Segélyező Bizottmány, élén a városi főkapitánnyal, Áldásy Antallal, így fogalmazta meg törekvését: „... A bizottmány czélja egy Budán létesítendő népszínház által a hazai nyelvet művelni, a nemzeti művelődést főleg népies irányban terjeszteni, s az ősvárosi közönséget nemesebb színházi élvezet által öntudatra ébresztve abban a tudomány és művészet megkedvelését növelni.” Még hangsúlyozottabb a városi színházi bizottmány (egy, a városi ügyintézésben már a XVIII. sz. vége óta állandóan szereplő testület) hazafias állásfoglalása, amikor június 1-i ülésében indítványozza állandó magyar népszínház létesítését, hiszen „a színházi intézetek nem csupán a közönség mulattatására, hanem egyszersmind az ifjú sarjadék, valamint jellemének, úgy szívének kiképzésére s az alkotmányos szellem szabadság iránti előszeretetének és tiszta erkölcsiség gyarapítására s kiterjesztésére szolgálnak...” Ezt követte a jún. 11-i közgyűlés, amelyen az egyik tanácsúr kijelentette: elég szégyen ugyan, hogy ők nem beszélnek magyarul, de legalább a gyermekeiknek meg kell tanulniuk, s e célból budai magyar színházra szükség van.

A nyár folyamán megindult tehát az átalakítási munkálat. A terveket Gerster és Frey építészek készítették el, a berendezés pest-budai és pozsonyi iparosok munkája volt. A színház nem volt nagy, a Nemzeti Színháznál is jóval kisebb. Földszintjén 280 piros posztós zártszék állott, két oldalt, kissé magasítva, 84 karszék. Mögöttük 180—200 személy számára állóhely. Az első emeleten 28 nyitott, a prosceniumban 4 zárt páholy, a második emeleten 140 karzati zártszék és 300 állóhely volt. A változási függönyre, Molnár saját elgondolása szerint, Kisfaludy Károly és Szigligeti mellszobrát festette a pozsonyi Horn, az első függönnyt „eszményesítő és hazafi kegyeletből” a pesti Mayer György készítette. A homlokzaton, kívülről, a régi balatonfüredi színház felirata ékeskedett: „Hazafiság a nemzetiségnek.” Harminc esztendeje volt annak, hogy Kisfaludy Sándor ezt a hangzatos címet íratta színháza oromzatára, s 1861-ben, Pesten, kicsit már megmosolyogta a párizsi élclapokon iskolázott újságíró. Ez a felirat is állandó témája lett a későbbi, Molnár ugratására szánt tréfálgosásoknak.¹³

A főváros népe nagy lelkesedéssel „pártolta” a színházat, kezdve azon, hogy urak, úrfiak, grófnők és bércsisok egyaránt segítettek a kubikos-munka elvégzésében, s folytatva az előadások látogatásán és magasztalásán. Egyelőre mindenki a Népszínházba járt, arról beszélt, írt, számára szerzett népdalt vagy magyar ábrándot, s nem egy vélemény a Nemzeti Színház fölé helyezte. Kevésbé megalapozott intézmény talán meg is sínylette volna ezt a hirtelen támadt nagy ellenzést, a Kerepesi út azonban kiállta.

Mielőtt tovább haladnánk a Budai Népszínház történetének vizsgálatában, most, a megnyitást követő első előadások során, amikor az

egész sajtó állandóan csak párhuzamot vont a két színház teljesítménye között, meg kell egy percre állanunk az egykorú Nemzeti Színháznál. Az újságok — kevés kivétellel — általában úgy találták, hogy Molnárnál lökhetőbb a ritmus, összevágóbbak az előadások, halkabb a sűgő és ifjabbak a színészek, mint a Duna másik partján. Így talán kezdjük mi is negatívumokkal s ragadjuk ki azokat a hol komolyan, hol tréfásan hangoztatott panaszokat, amikkel a „nemzeti színészeket” illetni szokták.

Az intendáns, ekkor Nyéky, felületes és korlátolt vidéki földesúr-típus, a játék a klikkek — helyesebben : a klikk — kezében. Szigligeti a dramaturg, rendező, általában a drámai igazgató. Űgyes színdarabgyártó nagyiparos, aki a színháznál hónapokig elfektetett, bírálendő színművekből olykor-olykor nem áttal kiírogatni. Az operai játék mindenható ura Erkel. Magyarul ritkán beszél, akkor sem jól, hanem kitűnő zenei memóriája van : Rossini, Donizetti melódiái akkor is fűlében csengenek, amikor éppen saját operáit kottázza le. A klikket emlegetve, Egressy nevét nemigen merik felhozni ; kíméletlen felháborodása senki előtt sem hátrál meg, s így jó vele csínyján bánni. De a jó, csöndes Felekinék már szeretik a szemére vetni, hogy szép feleségével együtt ők ketten teszük zsebre a legszebb gázsit a színháznál, s a kitűnő modorú Szerdahelyiről is nyíltan beszélük, hogy intendáns bukhat, intendáns jöhet : a spiritus rector ő marad.¹⁴

Nézzük mármost, hogy száz esztendő távlatából mennyire életképesek ezek a vádak?

Való igaz, hogy Nyéky, mint száz intendáns közül kilencvenkilenc, nem sok érdemmel dicsekedhetett. A klikk azonban, amely mögötte állt, az ország színházi életének legjobbrait foglalta magában, olyan nevek hordozóit, akiknek születési és halálozási évfordulóin ma kegyeletes ünnepet ül az egész magyar nép.

Szigligeti hosszú éveken, sőt évtizedeken át megnyert minden akadémiai pályázatot, ezért sok irigye volt. Azonban az eredeti műsor túlnyomó része az ő darabjaiból állott, s ha csupán összeköttetések révén boldoguló, kisebb inkorrektiségektől sem visszariadó törtető volt, miért festette a képét Molnár színháza függönyére? Mennyire rövidlátásra vall az is, hogy kortársai nem ismerik fel színszerűségének titkát! Hogyne értett volna a színi hatáshoz olyan valaki, aki csaknem harminc éve színháznál él? Ugyanúgy értett hozzá, a maga kisebb tehetségével, mint a színész Shakespeare, a színész Molière és a színész Katona. Erkel, ez szintén igaz, törte a magyar nyelvet. De ha történetesen úgy beszél, mint Arany János, akkor sem lett volna kihez szólnia, mert a zenekar megfelelő muzikalitású fővárosi német és zsidó polgárokból állott, aminthogy a Népszínház sem toborozhatta a magáét máshonnan, ezek pedig ekkor még egy szót sem tudtak magyarul. Zenei érdemeiről ma már vitatkozni sem illik. Egressy, Feleki és még több elsőrendű tag valóban egymást támogatva küzdött egy életen át, kicsinyes intendánsok, értelmetlen kritikák, tehetségtelen, de protekcióval

rendelkező átlagszínészek ellen. Küzdelmük eredménye a hatvanas évek közepére a színészi rend hatalmas felemelkedése lett. A helyes színpadi beszéd fogalmát, a külföldi tanulmányutak szükségességét, a becsületes családi életet a színpad minden izgalma ellenére — hogy egyebet ne is említsünk — Egressy Gábor és a Feleki-pár tette követhető példává, mondhatnánk : divattá. Az is való, hogy Szerdahelyi szava sokat nyomott a latban. De ez a szó olyan ember szájából hangzott el, aki hazájának egyik legműveltebb, legszorgalmasabb dolgozó polgára volt.

Voltak természetesen többé-kevésbé helytálló vádak is ; ilyen volt a gyöngye rendezés kérdése, amit már említettünk, ilyen az a tény, hogy néha — nagyon ritkán — érdemes tag ellen fordult a klikk haragja, s az azután — bárki lett légyen is — az elsőrendű nyugdíjon kívül (ami akkor szép összeg volt, évi 840 Ft) jobb jövőre nem számíthatott.

Mindent összevéve azonban, a Nemzeti Színház művészeinek nagy tekintélye volt, s végső értékelésükként egy német kortárs szavait idézzük, olyanét, aki ismerte, de nem szerette őket : a Nemzeti Színház színészei egytől-egyig magyar születésűek. Minden elismerést megérdemelnek. Van bennük hivatástudat, valamennyien lelkes hazafiak és állandóan töreksenek magasabb kiképzésre.¹⁵

Biztos anyagi helyzetük, művészi öntudatuk magától értetődővé teszi, hogy a „nemzeti színészek” sohasem nézték vetélytársaknak a népszínháziakat. Ellenkezőleg : az ország első színházának kapui évről évre megnyíltak, hogy a Népszínház egy-egy tagját befogadják.

Természetesen 1861 őszén, az indulás hónapjaiban nem lehetett még tudni, Molnár társulatának tagjai közül ki hordozza tarsolyában a Nemzeti színházi tagság marsallbotját, annál kevésbé, mert szervezet, szellem, sőt, hogy Molnár kedvenc szavát használjuk : eszmények is mások voltak itt, mint ott.

A Kerepesi úti sociétaire-ek arisztokratikus köztársasága helyett Budán egy igazgató vezetése alatt állott a társulat. Neki köszönhették, hogy a fővárosba kerültek, ő rendezett, irányított és állította össze a műsört. Gondjait és nehézségeit nemigen tárta színészei elé, mert a színháznál a szubordinációt többre becsülte a koordinációnál. Tudta is ezt Kakas Márton, meg is zengte hosszú énekben. Tréfásan jellemző néhány sora hadd álljon itt :

Én vagyok Magyarországon
Én vagyok Európában,
Én vagyok a kerek földön
A legszánalomraméltóbb
„Függő, felelős miniszter ;”

Vagyok legeslegelőbb a
Saját belügyminiszterem ;
Tőlem kérdik, mi hol álljon?
Ki mit huzzon a lábára?

Vagyok külügyminiszter is :
Mindenféle külhatalom,
Tágabb és szűkebb casinó,
Mi lesz holnap, holnapután?
Ki lesz király, herceg, lovag,
Pásztor, kertész, inas, koldus?
Mind nekem kell kinevezni!
És minden kinevezésem
Csupán csak provisorium :
Egy esténél tovább nem tart.

Erkélypublikum és páholy,
A magyar Akadémia,
És az uri lovar-egylet
Influenciroz tanáccsal:
Az egyik az operának,
A másik meg a drámának,
A harmadik a balletnek
(N. B. A vers már a provizorium
korában keletkezett.)

Kivánná kitágítani
Az ő világi hatalmát.
Oh a budai népszínház
Respublico-monarchicus
Államának prezidense
A legszánalomraméltóbb
Pótentátja a világnak!¹⁸

Molnár korlátlan hatalommal uralkodott tehát tagjai fölött, fizette is őket, kivált eleinte, amikor volt miből. Méltányosságára vall, hogy a színészek közül Bihari és Béneyi, akik vele egy szakon működő drámai hősök voltak, álltak közel a szívéhez. Biharinak szép hangja és még Molnárt is kielégítő pátosza volt, később azonban lelépett a színi pályáról. Béneyi jó kiállítású legény volt, fiatal ember, sem ekkor, sem később nem lett belőle valami nagy színész, de polgári józansággal megcsinálta szerepeit. Volt benne szervezői képesség és feltörekvés; néhány évvel később pénzt, szép szót latba vetett, hogy beülhessen Molnár helyére a Népszínházba. Ez nem sikerült ugyan, de a későbbi Színészegyesületben megtalálta érvényesülési terét. Tehetséges és rokon-szenves ifjú volt Együd István, akit Molnár népszínmű-énekesnek, bonvivánnak, rendezőnek egyaránt felhasznált, s aki mindezekbe — idők folyamán — jól bele is tanult. A Budai Népszínház 1864-i bukása után Együd vidékre ment, s a debreceni színház egyik erősségévé vált. Színlapok hosszú sora, debreceni vagy nagyváradai előadások emléke hirdeti színészi és rendezői működését. Később Pestre került, az 1874-ben megnyílt Pesti Népszínházhoz, s ennek tagjaként halt meg férfikora delén.

Debrecenbe távozott, de sohasem tért vissza többé a fővárosba Dózsa József. Már 1861-ben is meglelt ember volt, komoly, szorgalmas, megbízható. Jellemszínész volt és mindenféle prózai műfajban jól megállta a helyét. Az ő emlékét is sok debreceni, nagyváradai, sőt kolozsvári színlap őrzi; egyformán rábízhatták Kentet a Lear királyban vagy egy apaszerepet Szigligeti bármelyik darabjában. Simonyi már sokkal vastagabban kente a festéket idős szerepeinek az arculatára: ő lett a híres Dunanan apó a Budai Népszínház első nagy Offenbach-sikerében. Nem a nagy tehetség, inkább az összekötetés juttatta idők folytán Szilágyi Bélát — Bulyovszkyné Szilágyi Lilla testvérét — és Vasvári Kovács Józsefet a Nemzeti Színházhoz. Kassai Vidor a színház életének első idejében kezdte meg színészi pályafutását. Emlékirataiban bő és szellemes, ha nem is mindig objektív leírását nyújtja eseményeknek és kollégáknak. Kassait a sors éles értelemmel, nagy szorgalommal, érzékeny kedéllyel és törpe termettel verte meg. Mindez komoly színpadi sikereket és diszharmonikus jellemet eredményezett, amihez Jászai Marival kötött szerencsétlen házassága csak hozzájárult. Mint táncoskomikus kezdte Molnárnál, s jöllehet művelt, gondolkozó színész volt, sohasem került be a Nemzeti Színházhoz. Epés természete rövidesen

magára bősztette a „nagyok” egyikét-másikat, s bár a fővárosban futotta meg színi pályáját, végig csak a Népszínháznál. Sohasem adatott meg neki, hogy Lendvay és Egressy színházában eljátszhassa Lear bolondját . . .

Molnár Györgyben, a rendező-igazgató mögött mindig egy kicsit háttérbe szorul színészi mivolta. Holott szívesen játszott.

Színészi egyéniségének kialakulása nem történt szerencsés körülmények között. Kezdetben szegényes kis truppok körében hanyódott, s minthogy nem élt soha nagy városban, nem lehettek más tapasztalatai, mint amiket azoknál szerzett. Egész egyénisége a hősi, a romantikus felé vonzotta. Nagy szerencsétlenségére nem az id. Lendvay és Egressy alakították első ifjúsága idején, hanem Pergő Celesztin, Dézsi Zsigmond és Komáromy Samu. Sem megfelelő kapcsolatai, sem elegendő tanultsága nem voltak ahhoz, hogy ténylegesen, vagy legalább lélekben fel tudjon szabadulni az ő, már erősen elavult játékmódoruk hatása alól. Az ifjúkori rossz beidegzés — ha szabad ezt a kicsit szokatlan kifejezést itt alkalmaznunk — tette őt olyan modoros színésszé, hogy a Nemzeti Színház együttesében sem előbb, sem később nem tudott gyökeret verni. Kassai azt írja róla, hogy mesterkélten, de csillogóan játszott. Még plasztikusabb azonban Ágainak, ennek a hihetetlenül éles szemű, nagy műveltségű humoristának a leírása: „Játékában csak úgy lángol a görögtűz, mimikája olyan, mintha Párizsból hozatná hozzá a gépeket; declamációja mesterséges vízesés, holott sziklazuhatag lehetne.”

Ha mesterkélte, ha modoros volt is, jelentéktelen színész nem volt. Az a lelkesedés, ami állandóan cselekvésre, és pedig a köz érdekében való cselekvésre ösztönözte, szuggesztív egyéniséggé tette a színpadon is. Mikor K. Papp Miklós egy ízben a magyar tragikus színészekről írt tanulmányt és az ifj. Lendvayt és E. Kovács Gyulát elemezte, Újházi felháborodva jegyezte meg: hogyan lehet ilyenkor *nem Molnár-ról* írni? Igaz, hogy pápább volt a pápánál, deklamálósabb a Nemzeti Színház klasszikus hagyományainál is, de amikor elhagyta a fővárost és helyébe — rövid időre — az akkor még kezdő E. Kovács került, az újságíró így kiált fel: „Goethe ist tot und Eckermann noch am Leben?”

Daliás termet, szabályos vonások, kellemes hang már akkor is birtokában voltak, amikor a színpadra lépett. A jövőre nagy rendezője azonban a mozdulatok szépségét is fontosnak tartotta. Szegénységére jellemző, hogy mozdulatait nem tükör előtt gyakorolta be, hanem azoknak árnyékát figyelte a gyertyafénynél. Megfelelő tükre nem volt . . . Színházelméleti munkák elolvasására sem ideje, sem türelme nem volt, de ha valaki ilyesmit magyarázott neki, mohón figyelt rá, s maga is kialakított a játékról valamilyen teóriát. Társulatának 1861—1870 között kétségtelenül ő volt legnagyobb színésze.

A női tagok sorában három primadonna (?) is volt: Molnár Györgyné Hetényi Laura, népszínmű-énekesnő, a gyönyörű Szépné Mátray Laura és Harmath Emma. Hetényi Laura házassága időnap

előtt zátonyra futott — nem az ő hibájából. Elhagyta a Budai Népszínházat és Debrecenbe vonult vissza. Kassai tudomása szerint ott is halt meg. A hetvenes években még játszott, de már anyaszerepeket. Szépné Mátray Laura sok színpadi taps után egy előkelő házasság révébe evezett, Harmath Emma pedig, 1861-ben még szubrett, akinek mindig a hangja ellen volt kifogás, Bényei felesége lett és szintén nem hagyott maradandó emléket maga után.

Táncos szerepekre tartogatta Molnár a Szöllősy nővéreket, Rózsát és Piroskát, s az akkor még egészen ifjú Libera Gizellát. A két Szöllősy lány közül Rózsa hamarosan átkerült a Nemzetibe, a gyakran betegeskedő Prielle Kornélia standingjének. Piroska férjhez ment s még évekig találkozunk vele, asszonynevén, Debrecen—Nagyvárad környékén, majd újra Budán. Molnár keze alatt a vidám leánykák, amolyan Szigligeti-féle naivák szerepkörét is betöltötték. A kis Libera főleg operettekben lépett fel, ő adta kölcsön nevét a karikírozott táncosnőnek a Borszem Jankó számára; mint Ugrondi Libella vonult be az irodalomba.¹⁷

Molnárnak zenekarra is volt szüksége, mert a népszínművek — kezdetben még csak effélékről volt szó — nem lehettek el zenekíséret nélkül. Karmestere, Sziklavölgyi, szépen hangzó magyar nevet vett fel, hanem azért éppen úgy, mint utódai, Lustig-Víg és Jacoby Jakab vagy Langfort Emmanuel első hegedűs és Laszdorfer Sándor fuvolás, ő sem volt magyar.¹⁸

A Budai Népszínház 1861. szeptember 14-én nyitotta meg kapuját. Az alkotmánynak, országyűlésnek, nagy reményeknek akkorra már vége volt, Mailáth helyét a helytartótanács élén Pálffy Móric tábornok vette át. Pálffy nem nézte jó szemmel a színház működését, de bölcsen meg volt győződve róla, hogy előadásai kevesebb port fognak felverni, mint bezáratása verne, s így semmit sem tett ellene. A színházakra vonatkozó ügymenetet azonban legfelsőbb fokon saját döntése alá vonta. Az igazgatókat szigorúan kötelezte a műsor időnkénti felterjesztésre, és figyellette, hogy a színészek politikai színezettel ne rögtönözzenek.

A színház fennállásának első másfél évében a rögtönzés terén bizony nem egy kifogásolnivaló akadt, s Worafka több ízben a színház bezáratásával fenyegetődött. A „notabenék”, mint színházi nyelven mondták, kivált vidéken elterjedtek voltak, s adott esetben a rendszer elleni megjegyzésekké élesedtek.

Az első hónapok műsora azonban nem kellett hogy izgalomba ejtse Worafka rendőrigazgatót vagy Pálffyt. A Bánk-bán-t ugyan nem a fővárosban elfogadott, hanem a vidéken használt, tehát szelídebb törlésekkel adták, de a Herman gróf (A. Dumas père-Csepregi L.), a Hagyatok olvasni (Töpfer—Nagy I.), a Don Caesar de Bazan (Dumanoir—D'Ennery—Diósi M.), vagy éppen a Kronsteini harcjáték (Holbein—Komlóssy) már a Nemzeti Színházban agyonjátzott, halálra únt és régen félretett darabok voltak. Ezekbe részint fiatal diákok jártak, hogy a

társulat ifjú szendéit csodálják, részint öregek, hogy ifjúkori emlékeiken elborongjanak. Molnár végigjátszotta megszokott vidéki műsorát, éppen úgy, mint Szegeden vagy Debrecenben tette volna, s a jól összetanult poros daraboknak meg is volt a maguk rokonszenvező közönsége.¹⁹

A népszínművek azonban többet nyújtottak jól betanult kosztümös képsorozatnál. Oka ennek is elsősorban Molnár rendezői tehetsége volt. Saját szavai szerint színházának „kitűnő egyénei voltak, . . . kik különös pezsgő elevenséggel és eredeti vonásokkal egyénítették szerepeiket”. Kórusa és táncszemélyzete „csupa friss virágszálból állott, kik a pajzánságot a szilajságig vitték s kardalaikkal, karének melletti tánczaikkal mindenütt elragadták a közönséget”. A Nemzeti Színháznál az volt az általános szokás, hogy az énekezzámokat az operai kar adta elő, táncolni pedig a balletkar táncolt. Természetes, hogy ebben sok az erőltettség, s ez azonnal nyilvánvalóvá vált, mihelyt Molnár a maga realisabb elképzelését színpadra hozta, hogy ti. az ünneplő paraszti tömeg ugyanazon tagjai énekelnek, táncolnak, úgy, amint egy arató- vagy szüreti mulatságon tényleg lenni szokott. A népszínművek nem voltak újak. A Pütkösi királynő, a Szökött katona, a Peleskei nótárius tisztes színi pályára tekinthettek vissza, azonban a budaiak „nagy kedvvel is játszották . . . és mert mindenütt szerették, egy-egy városban többször is és gyakran . . . adták, úgy ment közöttök . . . mint a karikacsapás”. „Olyanok voltak, mint falu alatt a pázsiton cziczázó, ünneplő nép.”²⁰

Milyenek lehettek valójában Molnár népi jelenetei? Talán nem tévedünk, ha azt tartjuk, hogy teremtő tehetségének ez a nehezen visszaidézhető megnyilatkozása nem vészett el teljesen. A művészetek hatnak egymásra. Egy kor festészetéből mindig sokat megláthatunk a kor színpadjáról is. Ha megnézzük Barabás „A menyasszony érkezése” c. nagy kompozícióját, szinte látjuk a budai színpadot: a szépen kipirosított arcú szereplőket, a felfürtözött hajú paraszti vőlegényt, a háttér vásznára felfestett falusi templomot s a nádfedeles házikókat a kásírozott fehér galambokkal. Vagy a „Katonafogdosás” sötétes tónusú, drámaian mozgalmas jelenete nem idézi-e eszünkbe a Szökött katonát? Még a tornác is olyan, mint azon a litográfián, amely a Nemzeti Színház előadásáról készült, a sokkal szenvedélyesebb beállítás azonban már a Molnár-féle elképzeléshez illik.

A festői kedvelése és az a képessége, hogy meg is tudja valósítani, vonzotta Molnárt a kosztümös drámákhoz és a tablókhoz. Madarász Viktor, Székely Bertalan képzeletének a szárnyán kell megközelítenünk ezeket a közel száz éves színpadképeket. A görögtűz fényének a természetes megvilágítástól enyhén eltérő árnyalata is ott ég Székely Dobó Katicája mögött.

Bármilyen jól betanult műsora volt Molnárnak, öt-hat hónapi fővárosi játék során csak kikopott belőle. A vidéki játékrend során néhány hónapnál tovább még nagy városokban sem időzött egy-egy színtársulat. Így lehetővé vált a kevés számú, lassan begyakorolható új színművek

rendszere. A fővárosban ez nem ment. Molnár úgy cselekedett, amint ebben az esetben a legbölcsebbnek vélte. Mivel sokszor és hangosan közzétett programja szerint elsősorban a népi rétegek számára kívánt színházat játszani, s mivel a színműírók java része a Nemzeti Színházhoz volt szokva, pályázatot hirdetett népszínművekre. Pályadíjul ötven aranyat tűzött ki, s a színmű előadását biztosította. A pályázat jelleges volt. Nem tudjuk, vajon kiktől remélt vagy tételezett fel eredményes működést az ifjú direktor, a pályázat azonban inkább reklámnak sikerült jól, mint irodalmi megihletésnek. A közönség ugyanis elment a népszínmű-előadásokra, mert elterjedt a nézet, hogy „népszínművet ide jövőnk nézni s nem a nemzeti színházba”.

A bemutatott népszínművek szerzői kevéssé gyakorlott vagy már divatja múlt írók voltak. Szigligeti, Szigeti nem Molnárnak dolgoztak. Jelentkezett azonban az öreg Balog István, s az ifjú Almási Balog Tihamér meg Berczik Árpád. A darabok gyengék, enyhe esetben unalmasak, néha megbotránkoztatón parlagiak vagy együgyűek voltak. Elmaradt az a vonzóerő is, amit a kitűnő együttes, az összevágó előadás jelentett az eddigi népszínmű-esteken. Ezek a darabok nem harmincad-szor-negyvenedszer mentek a társulatnál, hanem először, s egy részük soha többet. A legjobb rendezés sem biztosíthatott számukra olyan gördülékeny előadást, mint a híres Peleskei nótárius vagy Pünkösdi királynő esteken volt. Az első három-négy bemutató után már vonzóerőnek sem váltak be a pályaszínművek, a közönség megcsömörlött tőlük.²¹

Mikor a fővárosban megvetette a lábát, Molnárnak valóban őszinte lelkesedés, áldozatkészség, valami nagyot-adni-akarás volt. Olyan nagyvárosi rétegeket akart színházba járásra szoktatni, amelyek addig nem ismerték a színi kultúrát. Csak részben gondolt a budai német polgárság megnyerésére — noha ezt is remélte és joggal remélhette is —, fő célja azonban a szegények művelése volt. Ez okból a színház megnyitásától fogva hirdette, hogy a fizetni képtelenek számára „díjmentes népelőadásokat” rendez. Az elgondolás igen szociális volt, teljesen szokatlan abban a korban. Ha lélektanilag rugóit keressük, bizonyosan Molnár nyomorúságos gyermekkorában találjuk meg, amikor az özvegy kántorné ütött-kopott fiacskája félve lopózkodott be a nagyváradi színtársulat előadásaira. Számára a legnagyobb élmény, a sors legnagyobb jótéteménye a színelőadás volt, másokat is akart benne részesíteni.

A díjmentes népelőadások a nyolcadik alkalomtól fogva nem az egész nézőtérre, hanem csak a földszinti állóhelyekre és a karzatra vonatkozólag váltak díjmentessé. A megfelelő utalványokat a városi hatóság osztotta ki. (Teljesen ingyenes előadásokat tartani azért nem volt lehetséges, mert a napi bevételnek legalább a napi kiadásokat fedeznie kellett.)²²

A népelőadásokkal kapcsolatban a sajtó nem támasztott semmiféle igényt. Ez volt az a tér, ahol sem a Casino, sem a Jockey Club, sem az Akadémia nem szólt bele Molnár dolgába. Teljesen rábízta, hogy

nevelje a népet, ahogyan tudja és akarja, s ő nem csinálta rosszul. A színház bizonytalan anyagi helyzete idővel végét vetette ennek a kultúr-jótékonykodásnak, de amíg folyt, sok érdemes és látványos est jutott a szegények osztályrészéül. A műsor rendszeren úgy volt összeválogatva, hogy valami hazafias, kosztümös darab vagy élőkép egy zenés számmal s egy vígjátékkal került előadásra. Szigliheti, Jókai, Dobsa történelmi színműveinek egy-egy felvonása, hatásos, képszerű jelenetekkel, egy-egy magyar tánc a két Szöllősy nővér előadásában, a Püncösdi királynő nagy tömegjelenete, a Peleskei nótárius — mind sorra jöttek. Havonként egy-kétszer tartottak ingyenelőadást, és egy évnél tovább élvezhették a budai szegények Molnár szívességét.

Pár évtizeddel korábban Bajza a Nemzeti Színház vasárnapi közönségéről a lekicsinylés nem is tompított hangján írt, holott az ott becsmért színházlátogatók fizettek a jegyükért, tehát aligha a nép legszegényebbjei közül kerültek ki. Molnárék lelkes népi publikumuknak mindig örömmel, lelkesen játszottak.

A széles népi tömegek színházi nevelésére törekvő Molnár indítékait egyéni adottságain kívül — származás, e korban csaknem egyedülálló szociális érzék — minden bizonytalannal politikai meggyőződéséből is merítette. Mint a korabeli magyar színészek kilencven százaléka, ő is Kossuthpárti, ún. „negyvennyolcas” vagy „függetlenségi” volt. Politikai állásfoglalását sohasem is titkolta. Kossuth álláspontját tette magáévá nemcsak akkor, amikor franciabarátságával tüntetett Garnier-Pages színházi ünnepeltetésének megrendezésével, vagy amikor párizsi útja alkalmával kapcsolatba lépett Kossuth titkárságával, hanem átvette a dunai konföderáció eszméjét is és igyekezett a környező népekkel, elsősorban a szerbekkel és horvátokkal baráti viszonyt teremteni. Hogy mint függetlenségi politikus, éppen úgy nem kapott támogatást, mint ahogyan szociális törekvéseit sem támogatta senki, az korának zűrzavaros belpolitikájával magyarázható, kudarcait érthetővé teszi, de szándékainak emelkedettségéből nem von le.

Molnár a Budai Népszínházzal tulajdonképpen két célt akart elérni: egyrészt a Nemzeti Színháznál eddig méltatlanul mellőzött, vagy ott nem is próbálkozó szerzők számára kívánt teret nyújtani, másrészt szórakoztatni és művelni akarta a nagyvárosi társadalom színházhoz eddig még nem szokott részét. Mind a két törekvés eléggé nem hangsúlyozható szociális érzékével magyarázható. Szerzőket avatni és a népet művelni, egyaránt a társadalom szolgálatát jelenti.

Az új szerzőkkel, ami a népszínmű terén mutatkozó eredményt illeti, nem sok sikere volt. Két célkitűzését — úgy látszott — nem lehet egy nevezőre hozni. Azok az írók, akik egy-két év alatt mégiscsak köréje tömörültek, nem annyira a népszínmű, mint inkább a hazafias színmű, a vígjáték, sőt — Bényey—Allaga — a daljáték műzsájának hódoltak. Kempelen Győző, Berczik Árpád, Toldy István, A. Balogh Tihamér, Dobsa Lajos, Tarnay Pál, Udvardy Vince, Jósika Kálmán, Turcsányi Gyula — aligha van ma Magyarországon olvasott ember,

aki valaha egy sorukat is átfutotta, ha csak mint tudományos kutató nem. Átlátszó bonyodalmú vígjátékok, vagy a kelleténél több szálból fűzött és kusza hazafias darabok szerzői voltak. Darabjaikról az egykorú bíráló csak a baráti kapcsolat alapján írt elismerőleg és többet adhatunk az elfogulatlan bíráló kritikájára, vagy Worafka rendőri jelentéseinek néha határozottan éles szemű megállapításaira, mint a dicséretekre.²³

Ezek között az írók között voltak tehetségesek. Berczik Árpád idővel jó vígjátékokat írt a korabeli fogyasztóközönség számára. Toldy István, a művelt jogász, probléma-felvetéseivel megalapozta azt a híret, hogy haladó szellemű. Színpadi gyakorlatuk azonban egyáltalán semmi sem volt. Nem érezték meg azt a pillanatot, amikor egyik szereplő át kell hogy adja a szót a másiknak, nem voltak tisztában vele, hogy mennyi időt lehet a színpadon pusztán mimikával kitölteni, hogy mikor és milyen mondattal kell a színpad mögé lépnie a hősnek, hogy nyílt-színi tapsot kapjon távozásakor. Ezekben a fogvatkozásokon ügyes színházi mesterember segíthetett volna, a Budai Népszínháznál azonban nem volt kéznél efféle.

Molnár színre hozta ezeknek az íróknak a színműveit, de mint dramaturg nem nyúlt alkotásaikhoz. Ebben az időben — fiatal, vidéki igazgató volt csak! — kissé elfogódott volt fővárosi írókkal szemben még akkor is, ha csak most serkent a bajúszuk. Sorsa voltaképpen ezek kezében volt, hiszen túlnyomó többségük, mint újságíró, rengeteget használhatott vagy árthatott neki. Ezen túlmenőleg sem tudott volna azonban megfelelően átírni valamit. Nem volt tehetsége az íráshoz, nem volt sem tanult, sem szellemes. Sokat tett azonban a színrehozatal mikéntjével. Beleélte magát ezekbe a drámákba, vígjátékokba — nem volt nagy feladat —, igyekezett megfelelő ruhákról, díszletekről, világítási effektusokról gondoskodni, s amíg anyagi bajok miatt a társaság feletti egyeduralom ki nem csúszott a kezéből, iparkodott arról is gondoskodni, hogy színészei elkészülve lépjenek ki a színpadra.

Mint egy irodalmi színház vezetője, nagy alkotásának Dobsa : István, első magyar király c. művének színrehozatalát tekintette.

Dobsa nem volt már kezdő író, több történelmi színműve szerepelt és bukott meg a Nemzeti színpadán is. Az István király, sok szereplőjével, csengő-bongó verseivel, vízióival pontosan az volt, amit Molnár színpadra vinni tudott és szeretett. Nagy gondolatok átélésére itt sem volt szükség. Az István király-probléma fél évszázada szolgált Magyarországon színpadi célokat. Annak idején a nagy Német Színházat Kotzebue : István, magyarok első jóltevőjével (König Stephan, Ungarns erste Wohltäter) nyitották meg, azóta a témának több variánsa forgott a hazai színpadokon. Itt természetesen már nem a kereszténység jótéteményeiről volt szó, mint az I. Ferenc korabeli megfogalmazásnál, hanem a magyar vagy az idegen uralom kérdése forgott szóban, de a szereplők jelleme, a lehetséges fordulatok adva voltak. Mindenki ismerte a történetet. Az egész többé-kevésbé olyan volt, mint egy Aiszkhülosz-

tragédia Athénben, ahol a mitológiával minden néző tisztában volt. A színrehozatalt tehát szép díszletek, jól begyakorolt mozdulatok, pontos versmondás, kissé vidékiesen túlzott, de itt nem feltűnő pátosz és a hazafias szölamok kiemelése jelentette Molnár részéről. A darabnak megfelelő sikere volt, többször egymás után előadták, majd később is évente néhányszor, a vidék pedig sietett átvenni.²⁴

Teljesen csődöt mondott Molnár mint színrehozó a francia vígjátékoknál. A hatvanas évek elején még párizsi útja előtt állott, s ezt tán nem is róhatjuk fel hibájául, ezen a téren azonban Párizsban sem tanult semmit. Mindaz, ami természetes báj, könnyedség, vagy éppen humor volt, érthetetlen maradt számára. Sardou és Dumanoir úgy botladoztak a Budai Népszínház színpadán, mint a közel fél évszázaddal korosabb Kisfaludy-vígjátékok szereplői.*

Magyarországon még kezdő drámaíró sem volt annyi, hogy azok színművei egy színház műsorát meg tudják tölteni egy olyan korban, amikor négy-öttnél többször nem volt szokás megismételni a darabokat. Amikor sem új népszínmű, sem Molnár ifjú barátainak újdonságai nem nyújtottak lehetőséget valami kis színházi eseményre, hosszú évtizedeken át elkoptatott darabok kerültek színre. Töpfer, Meisl, Birch-Pfeiffer, de még Mallefille és Artigues vagy Dinoux és Lemoyne** sem voltak olyan szerzők, akiken kapott a pesti közönség. A Nemzeti Színház is adta ugyan a darabjaikat, ha éppen nem volt soron klasszikus vagy valami újabb francia siker. De a Nemzeti ezeket a lomtárba való jószágokat mindig ki tudta öltöztetni valahogyan: a vígjátékokba betették Szathmáryné vagy Szerdahelyit, Priellet, a drámákban Egressy grandiózus játéka vagy Felekiné szépsége vonzott.²⁵ Molnárnak nem voltak nagy színészei. Ami nála ócskaság volt, az poros volt, unalmas és sivár. A színházban pedig a legtöbb nap hétköznap. A színház kezdett rosszúl menni.

Egy évvel a megnyitás után Molnár a tönk szélén állott. Társulatának becsvágyára és fegyelmezettségére jellemző, hogy ezekben a szűkös napokban, amikor nem fizetést, hanem napi kosztpénzt, néhány hatost osztogatott, nem oszlott szét. A vágy, hogy a fővárosban maradhassanak, erősebb volt, mint a biztos megélhetés reménye egy rendezett vidéki társulatnál, Latabárnál vagy Reszlernél. A kérdés mégis megoldódott, a Népszínház nem csukott be, sőt új erőre kapott. A fordulat megint jellemző volt erre az intézményre, amely úgyszólván kizárólag Molnár életéből szívta az erejét.

* Sardou, Victorien (1831–1908), a leghatásosabb francia drámaíró-mesteremberek egyike. Működésének fő tere a társadalmi színmű volt. Dumanoir, Philippe François Pinet (1806–1865), a nagy romantikusok hatása alatt, szívesen írt történelmi tárgyú színművet is; legtöbbet más szerzők társaként szerepelt.

** Meisl, Karl (1775–1853) bécsi bohózatíró. — Mallefille, Félicien, Artigues, N., Dinoux, Prosper és Lemoyne, G. B., annyira jelentéktelen múlt századbeli francia drámaírók, hogy adataikat csak a legnagyobb szaklexikonok tartják nyilván, műveik pedig teljesen kikoptak már a színházakból.

Batthyány Artur Kázmér gróf elvált felesége, Apraxin Júlia grófnő, viszontagsággal teli élete során elért arra a pontra, hogy társaságát művészekből válogatta össze, s a sivárságot, amit önmagában érzett, művészi munkálkodással akarta enyhíteni. Drámát írt, sűrűn forgott színészek között, s egy napon Molnárral is találkozott. Molnár vonzó jelenség volt, lobogó lelkesedésében sok szuggesztív erő lehetett. Kassai maga is írja, hogy az ifjú igazgató személyi varázsa csak akkor tört meg, amikor beszélni kezdett, mert mondanivalóinak bölcsessége nem vetekedett ideális külsejével — a grófnő azonban nemigen értett, még kevesebbet beszélt magyarul. Az okfejtés logikájának bökkenői nem zavarták tehát, csak azt értette meg, hogy a fiatalember valami hazafias és nemes cél érdekében agitál. Azonnal melléje állott, mint író, következő darabját neki adta, lapot indított, és főként és elsősorban pénzt adott a színház céljára.

A Népszínházat voltaképpen a nyári idény tette tönkre, amikor a hőség miatt kevés volt a látogató, de a napi költség a szokott maradt. Ősszel a színházbajárási kedv mindig megelégnékül. A nyári deficitet a grófnő kifizette. Újult erővel kezdetett Molnár munkához.

Igyekezték színházát néhány szerződtetéssel megjavítani. Perrei János balettmester, Campilli mellett, nem érvényesült kellőleg a Nemzetinél, átment tehát a Budai Népszínházhoz. Saját magántanítványain kívül valami kisebb színházi balettkart is összehozott, sőt a prózai színészeknek is betanított pantomímeket. Mint hajdan Déryné és az ifjú Egressy pantomímben tanultak meg jól mozogni, úgy most a kis Kassai sajátította el a művészi tánc elemeit és lépett fel némajátékokban. Felkerült Takács Ádám is, ez a száraz, pedáns, de megbízható színész és rendező.

A megújuló anyagi támasz, az új erők s a saját rendezői képességei sem biztosíthattak azonban Molnárnak tartósan jó üzletmenetet, ha a régi úton halad és azonos műsorgetvet készít a Nemzetivel. Avval, hogy előbb hoz ki egy francia bemutatót, mint a Kerepesi út, annak talán ártott ugyan, de magának nem használt, hiszen Priellet, Szerdahelyit, Szigetit és Felekit nem hozhatta át Budára! — Nem volt államsegélye. Nem volt operája, amelynek előadásai alatt — heti három négy napon át — a drámaiak pihenhetnek, tanulhatnak és kidolgozhatják alakításukat. Olyasmi után kellett néznie, ami pénzt hoz a házhoz. Ugyanúgy üzleti kalkulációt kellett csinálnia, mint a német direktoroknak. Ha nem akart visszamenni vidékre, meg kellett találnia azt a valamit, ami az ő egyéni vonzóereje, ami csak nála van, amiért fizetnek.

A népszínmű jól ment. Együd nem volt Szerdahelyi, Harmath Emma nem volt Huber Ida, Szöllősy Piroska nem volt Markovits Ilka, és a népszínmű mégis ment, mert Molnár és az együttes jobb volt, mint a pestiek. De népszínmű kevés volt. Miért ne menne jól Budán Offenbach is, amiben oly sok színt, hangulatot, annyi görögtüzet és táncot lehet alkalmazni?

Molnár egy kicsit szégyelte magát. Ő nem szerette az operettet, s titkon az volt a meggyőződése, hogy a hazafiság nem elsősorban Offenbachhal tartozik a nemzetiségnek. De arról is meg volt győződve, hogy a budai magyar színház : misszió, s ha ehhez a misszióhoz pénz kell, hát ott veszi, ahol tudja.

Betanította tehát a „Dunanan apó” című nagy Offenbach-operettet.

Ez volt a magyar színháztörténetben az első eset, hogy egy színdarabot sorozatban lehetett adni. Bemutató akadt ugyan a télen, még más is, de végeredményében nyárig ebből élt a színház. Molnár igazgatósága alatt összesen százszor adták. Ilyen még nem volt Magyarországon.²⁶

Színháza 1862—63-ra, úgy látszott, biztosítva van. A rendezés kisebb gondjait Takácsra bízva, Molnár, mint magánember is felcsapott romantikusnak.

Apraxin grófnő a francia nyelven kívül tudott ugyan németül is, de magyarul csak annyit, hogy munkái átültetésére utasításokat adhasson fiatal író ismerőseinek. Most elhatározta, hogy színpadra lép, nem kis megdöbbenést okozva tervével elvált férjének és az egész főrangú társaságnak, de még Molnár társulata kebelében is.

Molnár — úgy látszott — jól megfizeti a színház megmentésének árát. Az első hírekre először is Worafka hívatta magához, aki már ukázt kapott Bécsből : a grófnő ne lépjen fel, de ha fellép, semmi esetre sem teheti a saját nevén ! Molnár volt arra hivatva, hogy a grófnőnek elmagyarázza : legalábbis kínos lenne, ha a Batthyány nevet nem mint szerepet, hanem mint szereplőt olvasná a magyar közönség. Rábeszélése sikerrel járt, Júliája a Budai nevet használta színpadi név gyanánt, s csak az Apraxint fűzte hozzá, hogy az inkognitó mégse legyen teljes. A cár távoli alattvalói keveset törődtek budai rokonuk viselt dolgaival.

Ennél nehezebb feladat lehetett betanítani szerepeket valakinek, aki nem tud magyarul. Honfitársaink akkor nagyon kényesek voltak a színpadi beszédre. Magyarországon nyelvjárások alig vannak, az ország kicsiny, a színészek száma csekély, aki van, az meglehetősen egységes irodalmi nyelven beszél. A jó közönség még Bulyovszkyné magyar kiejtésén is fintorgatta az orrát néhány évvel külföldre távozása után, holott Bulyovszkyné szép volt és színésznő volt. Budai Júlia mellett csak kalandos lény szólt. Hanem azért betanult egy vígjátékot, meg Melindát Molnár Bánkja mellé, Annát a „Szigetvári vértanuk”-ban, s a „II. Rákóczy Ferenc” Zrínyi Ilonáját. A nézők jobban szóra-koztak volna a Dunanan-ban, a grófnőnek viszont szép ruhái és csodás ékszerei voltak, amikért érdemes volt megnézni.

Természetes, hogy alapjában véve a Budai Júlia-epizód nem sokat használt a Népszínház hírnevének. Nemcsak szegény Molnárné vált meg a társulattól és ment önkéntes száműzetésbe vidékre, hanem Molnár is jobbnak látta vidéki körútra indulni. A Dunanan apó jól fizetett, Takács, Dózsa, Simonyi, Együd elkormányozták a színházat, s Molnár

és a grófnő Szegedtől Kolozsvárig végigdrámazták az országot. Utána, májusban tanulmányútra indultak Párizsba. Ezzel a grófnő alkalmat nyújtott az első nagy magyar rendezőnek, hogy megismerje a francia színházat, s így történelmi hivatását betöltötte.²⁷

Párizs volt az első nagyváros, amit Molnár látott. Pest bizony még csak akart azzá lenni, s München, ahol útjukban megálltak két napra, sem volt sokkal nagyobb. Legjobban az esti fények s a város rendezettsége lepték meg a született rendezőt, aki a rendőrök mozgásában és öltözetében is a hatásosságot csodálta. Franciául nem tudott, így a színházakban elsősorban a látványosságot, másodsor az ismert darabokat kereste. A Châtelet-színházban feszült figyelemmel csüggött a hadjáratot ábrázoló nagy tömegek felvonulásán, a drámában az öreg Lemaître kissé már idejét múlt pátosza ragadta el. A Théâtre Français-t nem értette meg; sem történelmi érzéke, sem irodalmi ismerete nem volt elég ahhoz, hogy egy nemzedékek-kidolgozta idegen szertartást értékelni tudjon.²⁸

Párizsban sem felejtkezett el kedvencéről, élete nagy alkotásáról, a Budai Népszínházról. A grófnő segítségével érintkezésbe lépett színházi ügynökségekkel. Vásárolt néhány Offenbach-operettet, a szükséges kellékekkel, s néhány laterna magica-szerű vetítógépet, amikkel „szellem-alakokat” varázsolhat majd a bámuló pest-budaiak szeme elé.

Május 1-én indult el Molnár Párizsba a grófnővel és július 18-án ért vissza Budára. Egyedül volt, Júliája most azt határozta, hogy francia színésznő lesz. Jóllehet franciául folyékonyan beszélt, az ottani közönség mégsem mutatkozott elég gálánsnak; idegenszerű kiejtését emlegették, s még annyi színpadi babérig sem jutott el, mint Molnár oldalán Magyarországon... Szegény Molnárt pedig kifütyülték első fellépte alkalmával. Buda még kisváros volt akkor, az efféle merész kalandot színészeknek sem nézte el.²⁹

Molnár még a nyár folyamán bemutatta az óriási tükrök segítségével vetített „szellem-alakokat”. Büszkén írta, hogy Párizs és London után először Buda láthatta e csodát. Emlékirataiban beszámol a sikerről, de hogy voltaképpen miből is állt a mutatvány, azt egy egykorú novella írja le:

...”A budai színház szellem alakjai.

Hiába kísérténém leírni ez új csodát, a tudománynak legújabb vivmánya által előidézett tüneményes légalakokat: a tündérfényű villanyvilágítás által oly valami túlvilági alakokká változnak, minőről fogalmunk alig lehet.

3. képlet. *A csábhölgy enyeltése.* Képzeljék el magoknak nyájas olvasóim egy oly szép 15 éves kis leányt, minőt csak érzéki ábrándjok tud előteremteni, képzeljék ezen búbajos lényt vakító villany-fényben világítva, képzeljék, hogy álmaik legédesebb percében öönhöz közeledik, miként az élő színészhez közeledik a színpadon, s midőn az a szerelem mámorában ölelni akarja, egy boszorkány alak egy dézsa vízzel

leönti. Az alak fénytengerben úszik, míg a lehűtött szerelmes tova kotródhatik.

4. képlet. *Az el nem fogható lengyel.*

Két kozák a híres varsói éjjeli ujjonczozás alkalmával egy lengyel ifjút katonának akar hurczolni. Ámde semmikép sem tudják megkötözni a kozákok, hasztalan vetik derekára, nyakára a hurkot, a kötél keresztül kasul járja, és a muszka csak azt látja, hogy mindannyiszor csizmadiát fogott.

Megkísértettem leírni e tündér-alakokat, midőn újból meg újból elolvastam, csak is akkor látom, hogy mind ez lehetetlen... És mégis vannak emberek, kik azon fáradhatatlan művészhazánkfíát — ki nekünk ennyi gyönyört szerzett... kellőleg nem méltányolják!...” (Deák Farkas beszéde, egy 1864-i naptárban.)

A vetítőkészülék később osztrák vidéki városokban folytatta életútját.³⁰

A nyári és koraőszi idény a lelkes ifjúság szellem-pártolása mellett sem volt jövedelmező. Molnár ismét anyagi zavarokkal küzdött, a tagok „kosztpénzre” fogva működtek — megint ne hallgassuk el azonban, hogy a beteg tagoknak is fizetett. Szorongató anyagi nehézségek mellett készült az Ördög piluláinak látványos előadására.

A XIX. századi magyar színháztörténet egyik legnagyobb színpadi és kasszasikere került dec. 10-én bemutatásra. A rendezés boszorkányos ügyességén kívül sok színpadi gép, sőt az egyszerű kis népszínházi színpad teljes átépítése vált hozzá szükségessé. Abban az időben, amikor még a korszerű színház sem volt a szó mai értelmében véve gépesítve, hanem mindent emberi erővel kellett mozgatni, óriási számú színházi segédszemélyzetet használt Molnár. A napszám nem volt magas, de a rendes díszítőszemélyzet, tizenkét ember mellé még naponta negyvenötöt fizetni, komoly költséget jelentett. Tizenhét napig tartottak a mű színrehozatalának előkészületei, a nagy személyzet azonban minden áldott este kellett, amíg csak a darabot adták.

Molnár fillér nélkül állott, amikor a Pilulák rendezésébe belevágott. Ami pénze még a múlt év sikere, a Dunanan után volt, azt részben elköltötte Párizsban darabokra és kellékekre, részint ráfizette a nyári deficitre. Az új évadot azzal kezdte, hogy adósságot vett fel. A színház számadáskönyvei, sajnos, ha voltak is — de milyen pontatlanok lehettek! — nem maradtak ránk. Valószínű azonban, hogy olyan bizonytalan vállalkozásra, mint a Budai Népszínház volt, csak nagy kockázattal, tehát uzsorakamatra lehetett kölcsönt folyósítani. Molnár ezzel ásta meg kis műintézetének sírját. Az Ördög piluláiból országra szóló siker lett ugyan, de a kamatok minden pénzt felemésztettek. A maga korában sok találgatásra adott alkalmat a Népszínház állandó pénzügyi válsága. A közhit általában azt tartotta, hogy az igazgató nagyon költekező. Ez bizonyos tekintetben igaz is volt. Olyan passziói azonban, amik ezeket nyeltek volna el, nem lehettek, illetőleg csak egy volt: a színháza.³¹

Molnár 1861 tavaszán még úgy látta feladatát, hogy Budán ugyan-
azt kell előadni, mint a Kerepesi úton, csak más színészekkel és más-
ként. Meg volt győződve arról, hogy a két intézet között mindössze
annyi különbség van, amennyit a sors tesz szerencsés és kevésbé sze-
rencsés ember között. Az első év végére megtanulta (bár nem vallotta
be), hogy a Nemzeti Színházat nem lehet lehengetni. Azt is belátta,
hogy színháza elsősorban a pesti oldalról nyeri közönségét, ha tehát
meg akar élni, a Nemzetitől elütő műsorra van szüksége, azt kell adnia,
amiben ő nagy, amiben nagyobb, mint Szigligeti: látványos darabokat,
jól rendezett, könnyű fajsúlyú dolgokat.

Ugyanerre az eredményre jutott, hosszú és kínos vergődés után,
a Német Színház is. A sorozatos bukások megtanították a német direktorokat arra, hogy a komoly műfajban a Nemzeti verhetetlen. Mind-
azok a valóban értékes zenészek, akik valamikor a Német Színház
zenekarában ültek, átmentek Erkelhez. A tragédia és a vidám műfajú
prózaí színmű megközelítőleg sem volt olyan jó a németeknél, mint a
Nemzetiben. Egy német Egressyt vagy Szerdahelyit legföljebb rövid
vendéjátékra tudott megfizetni a Német Színház. A német társulat
szervekedett tehát, hogy Offenbach legyen a legfőbb erőssége. A közön-
ségnek az a része, amelyik nem volt operarajongó és — esetleg csak
nyelvi nehézségek miatt — nem volt híve a komoly drámának, így most
két színház között oszlohatott meg: Molnár és a németek között.

Alsdorf bukását a Molnárral való együttműködés, illetőleg fele-
haszonra való játék elhárította ugyan 1861 nyarán, de a menekvés
csak átmeneti volt. A csőd elől másodsorra abban keresett menedéket,
hogy csendes társként maga mellé vette Winter Bernátot. 1863 hús-
vétján Alsdorf szerződése lejárt volna, Winter azonban már most ajánl-
kozott, hogy átveszi a bérletet és törleszti elődje adósságait.

Winter észak-német protestáns volt. Semmiféle kapcsolat nem
fűzte a magyarsághoz. Kétségtelen volt, hogy nem fog magyar ruhában
fel-alá járni, mint elődje, a pesti polgár, s hogy ha módjában áll, meg
fogja fojtani Molnárékat. Annál is veszélyesebb ellenfél lehetett, mert
értett a rendezéshez és a könnyű műfajhoz, jól fizette tánckarát és
bohózáti színészeit, ügyesen és szívesen vett maga is részt az Offenbach-
operettek előadásain, s egyelőre még pénze is volt. Winteren kívül
egy régi bérlő, Gundy is ajánlkozott a német színházak átvételére, őt
azonban a hatóságok nem kedvelték: bérlete idején a Német Színház
nyagon lezüllött.³²

Alsdorf visszalépésének hírére még egy harmadik jelentkező is
akadt a német színházakra: Molnár György. Önéletrajzának ide-
vonatkozó állítása, hogy ti. a német igazgató kereste vele az össze-
kötötést és hívta őt segítségül, nem felel meg a valóságnak. A németek-
nek eszükbe se jutott Molnár. Ő maga folyamodott a két budai német
intézet igazgatásának elnyeréséért, mégpedig eleinte azzal a feltétellel,
hogy német és magyar előadásokat fog tartani, később azonban vállalta,
hogy csak németül játszik. Tettéknek magyarzatát már az előzőkben

megadtuk. Molnár tudta, hogy művészete csak nagyvárosban található megértésre és minden eszközt megragadott arra, hogy fővárosi pozícióját megtarthassa. Próbálkozása nem sikerült, mert a német színházügy mindig pénzkérdés volt, Molnárnak pedig sem kaucióra, sem bérre nem futotta. A színházat Winter, majd az ő bukása után Röhring, egy osztrák vállalkozó vette át. A helytartótanács és Buda városa azonban 1862 nyarán, ugyanezen év októberében, majd 1864 februárjában tárgyalta Molnár kérvényeinek ügyét.³³

Ha a Molnár-féle kérvények keltét nézzük, megállapíthatjuk, hogy akkor vállalkozott ilyen kétes érdemű lépésekre, amikor anyagi helyzete nagyon megrendült. 1862-ben, amikor a német színházakra végül is Winter tette rá a kezét, Apraxin grófnő jött a Népszínház segítségére. 1864 elején azonban ismét válságos volt a helyzet. Az Ördög pilulái nagyon sokat jövedelmezett, de sokba is került. Hozzájárult a költségekhez, hogy Molnár restellte 25—50-szer adatni egymás után — hazafiság a nemzetiségnek! —, ha pedig megszakították az előadásokat, mindig újra meg újra át kellett építeni a színpadot. Az adósságok kamatait pedig akkor is fizetni kellett, amikor valami gyenge dráma 20—30 forintos kassza-bevételt hozott.

Belső meghasonlás is kezdett jelentkezni.

Molnár mindig meglehetősen távol tartotta magát a színészeitől. Ezek azonban lelkesedtek érte, hiszen ő hozta fel őket Budára, az ígért földjére. Amikor 1862 nyarán filléreket osztogatott köztük naponta, mint kosztprénzt, s volt, akinek nem telt lakásra és a színházban lakott: ez kaland volt, amit jószívvel elviseltek. Hanem a türelem lassan fogyni kezdett. Idő múltával egyrészt azt figyelték meg, hogy Molnár jól él, sőt arisztokratákkal kerül kapcsolatba, másrészt látták a látványos színművek tömött házeit és a fizetésük mégsem folyt rendszeren; összeűgtek. Nem botránkoztak ők meg Molnáron és a grófnőn, ó dehogyl! Ha Molnár elhagyja a feleségét egy táncosnő vagy kóristalány kedvéért, ezt nagyon érthető dolognak tartották volna, s gyöngéjéért csak még jobban megszeretik. Így azonban valami kelletlen íz keveredett a színház levegőjébe. A grófnővel beszélni nem tudtak, nem is igen mertek. Az egész ügy idegen volt tőlük, szokatlan. Más színésznek is volt már intim kapcsolata arisztokrata nővel, de az titokban folyt le, csak suttoztak róla. A párizsi út sem segítette elő az állapotok javulását. Molnár több mint két hónapra elhagyta a színházat, amelynek ő volt a lelke, s az mégis fennállt. Egyeseknek eszükbe jutott, hogy hiszen ők is tudnának Budán színházat vezetni! Aki nagyon elégedetlen volt az anyagi helyzettel, elszerződött a Nemzetihez, második, harmadik garnitúra-belinek. A tanulni vágyók vidékre pályáztak, ahol értékesíthetik mindazt, amit itt tanultak, s éhezniük sem kell. Egy kis réteg hú maradt Molnárhoz. Néhányan pedig fellázadtak.³⁴

Ez a lázadás lett a Budai Népszínház veszte.

A helytartótanács nem kedvelte a színházat, mert voltaképpen érvényes engedély nélkül működött. Rebellig magatartása már koránt-

sem volt olyan veszélyes, mint 1861-ben; Molnár azóta sokat „tanult”. Nem mint forradalmár volt útjában most a hatóságoknak, hanem — ami a fővárosi színházakra nézve mindig veszélyesebb volt — anyagilag volt terhére. A Nemzeti Színház nagy államsegélyt kapott, felvirágoztatása tehát fontos volt. A Német Színházat a kormánytól nyíltan németnek hirdetett Pest-Budán nem hagyhatták megbukni, így szokássá vált, hogy évente néhány ezer forint segélyt kap az uralkodótól. A Budai Népszínház megélni nem tudott, de arra mégis alkalmas volt, hogy a két szubvencionált színház közönségét elvonja. Amikor tehát maguk Molnár színészei kértek csődöt igazgatójuk ellen, Pálffy helytartó nem sietett a Budai Népszínházat megmenteni. Worafka rendőrfőnök 1863-ban Molnár szokásos évi engedély-meghosszabbítását javasolta, mert személye ellen nem volt kifogása; semmi olyan körülmény nem fordult elő, ami indokolná, hogy valami sérelem érje. 1864 júliusában azonban társulatának legjelentékenyebb tagjai emeltek ellene panaszt. Worafka természetesen nem kelt védelmére, hanem kifejtette véleményét, hogy a Budai Népszínház a Nemzeti és a Német Színház üzletmenetén egyaránt érezteti hatását.³⁵

1864 júliusában Molnár ellen kimondták a csődöt. A színház még működött néhány hónapig, hogy azok a tagok, akik nem tudtak azonnal elhelyezkedni, módot nyerjenek a tárgyalásokra, mivel azonban az őszi szerződéses Szt. Mihálykor szoktak kezdődni, október 31-én túl a többfejű igazgatás alatt álló együttes nem működhetett. Nov. 1-én a Budai Népszínház bezárt.

Csekély vigaszára szolgálhatott a magyaroknak, hogy 1865 májusában a Német Színház pontosan ugyanilyen körülmények között futott zátonyra: „... a színházi személyzet által küldöttségileg azon kijelentés tételével, hogy miután ők szerződés szerű illetményeiket már hetek, sőt némelyek már hónapok óta nélkülözni kénytelenek, és ez által oly nyomasztó inséges helyzetbe jutottak, hogy most, midőn hitelük már egészen kimerült, közülök sokan különösen pedig az alsóbb személyzet éhséggel is küzd...” Mintha csak a Légmán ügyvéd által megfogalmazott népszínházi panaszíratot olvasnánk! Csakhogy míg a magyaroknál Szilágyi, Dózsa és Együd vezették a fejétől megfosztott intézetet, a Röhringét Alsdorf, Winter (Molnár hajdani vetélytársai!), Kalb és Sailer vették át.³⁶

Molnár a helytartótanácsot ostromló kérvényeiben éveken át arra hivatkozott, hogy a budai magyarok számára színházra van szükség. Az 1864-, illetőleg 1865-i bukások arra mutattak, hogy Budának egyáltalán nincsenek színház-igényei. A Népszínház és a budai aréna közönsége általában pesti emberekből telt ki.

Hogyan állt a valóságban színház és közönség viszonya?

Buda és Pest — Jókai már hosszabb ideje mint „imádott hazánk gyönyörű fővárosát” aposztrofálta — csak 1873-ban egyesült. A két város közötti különbség azonban még ekkor is észrevehető volt, s amint visszafelé haladunk az időben, ez a különbség még élesebb. Molnár

„Buda-ös-városának” szerette nevezni azt a több mezővároskára bomló konglomerátumot, ami fölött a budai tanács gyakorolta a közigazgatást, de ami akkor sokkal különállóbb települések halmaza volt, mint a mai, ahol minden kerület tanácsa csaknem önálló. Óbuda külön kis világ volt. A Népszínház fennállásának egész ideje alatt aligha fordult meg benne több óbudai, mint teszem azt, ungvári. Molnár 1862—63 telén tervbe vette, hogy szombat- és vasárnaponként munkáselőadásokat tart itt, elsősorban a hajógyár alkalmazottai számára, ez azonban — sajnos — terv maradt. Az Országút megint külön község volt a Rózsadomb — alias Rosenhügel — tövében, kertekkel körülvéve. Ilyen be nem épített sávon túl terült el a Víziváros; nos, ez valóban Molnár érdekkörébe tartozott, itt volt szálláson színészei túlnyomó többsége is. A Krisztinával is volt összeköttetése az Alagúton át, persze csak a Krisztinavárosi templom körüli maggal, s nem a mai I. kerülettel. A Vár már nehezebben kapcsolódott be mint közönség, az Albrecht — ma Hunyadi János — úton vagy a Vízikapun át (ma lezárt út). A Ráczváros, a Tabán lakója meggondolta, hogy végigbandukoljon a Dunaparton egy kis színházi élményért. Ezek a lakónegyedek még nem épültek össze, mindenütt kertek, szőlők szakították meg a házak sorát s tették az éjjeli közlekedést még kedélytelenebbé, mint az akkor még gyéren világított egyéb városrészekben volt.³⁷

Annál jobb helyen feküdt a Népszínház Pest szempontjából. A Lánchíd budai fejeénél, a leggazdagabb pesti városnegyeddel, a Lipótvárossal szemben épült színház éppen kapóra jött a könnyebb szórakozásra vágyó pesti polgárnak. Közel volt a Belvároshoz is, hiszen a Színházterén, Dorottya utcán át egy-kettőre a Lánchídnál lehetett akárki. A terézvárosi lakos is rászánta magát egyszer-másszor, hogy a Hermina tér (a mai Opera), vagy a Király utca környékéről átlátogasson Budára. Jegyért nem kellett átfáradnia, azt Molnár a Medecz-féle pesti nagytrafikban is árultatta.

Az előbbieken állandóan a pesti és budai polgárról esett szó. Ez alatt a szegény embert, a kispolgárt kell érteni, aki gyalog közlekedett a színházba, mert hiszen „a népszínház hivatásául tűzte ki azt . . . , hogy a nép izlését nemesíti”, s „mulatva, játszva fogja e derék polgárokat véglegesen megmagyarítani”.

A városi szegény nép sok rétegre tagolódott. Egy részük, mint színházi közönség, egyáltalában nem jöhet számításba. Ezek a legszegényebbek: az alkalmi munkások. Ilyen a Vasárnapi Ujság hasábjain helyi érdekességként tárgyalt dunavízhordó, a fenyőrigót áruló tót, a felsőbányai, kocsival házaló fazekas asszony, az utcaseprő, s ilyenek a gyári munkások is. Gyár még kevés van, munkásmozgalom alig, tehát a munkások szociális viszonyai borzalmasak. (A De Valero selyemgyár nagy tömegben foglalkoztatott 5—10 éves gyermekeket.) Ezeknek nem telik színházra, kérdés, hogy ingyenelőadásra bejutott-e közülük egy is valaha? A női piperecikkek egy részét a vállalkozó kiadja, s ezek otthon dolgozó munkásnők kezével készülnek. Ezek egész nap görnyednek

munkájuk fölött, ha sürgős a dolog, fél éjszakán át is. Jókai hamis idealizmustól csöpögő regénye, a Gazdag szegények, némi fényt vet ennek a kizsákmányolt női munkaerőnek az életére. Sorsa az elzúllás, vagy az életnek az a hapy endje, ami a városi szegényházban teljesül be. (Jellemző, hogy ezt Jókai komolyan, mint a boldog, szép öregséget tünteti fel.) De nem mehetnek szórakozni e legszegényebbek már csak azért sem, mert munkaidejük reggel öttől este hétig tart. Ha feltesszük, hogy ennyi munkával megkeresnek heti egy színházjegyre valót, gondoljunk arra, hogy a hatszori 5—6 órai alvás után hetente egyszer aludniuk is kellett . . . „Ferike, a szép mosónő” — Apraxin Júlia emelkedett szellemű novellájának hősnője — éppen úgy nem jutott el soha színházba, mint Jókai masamódja, rendőre vagy vasúti pályaoőre sem.³⁸

Az ipar javarésze kézműipar még. A céhek már meglazultak ugyan, kereteik itt is, ott is tágulnak, de a szellem még feudális: mester, legények többnyire együtt esznek, s a kis inas is meghallgatja az asztali beszélgetéseket. Így értesül a politika eseményeiről, kezd lelkesedni a szabadság eszméjéért, amiért a szegény, bolondos Libényi Mátyás meghalt. Ez a kisfiú hall a Népszínházról is beszélni, s beszövik az előadásra, amiért Molnár, a hajdani potyanézó nem tud megharagudni . . . Az iparosztály, még a szegényebbje is, már el-eljár a színházba. Ez a réteg könyvet is vesz, legalább egyet évente, a kalendáriumot. Hatalmas, arannyal díszes nagy naptárak mellett vannak kicsik, szerényebbek is, de mindegyikben akad valami regényes történet, néhány kép. Szerencsés esetben Pál és Virginia szelíd, megható története az asszonyok, Robinson az ifjúság, egy kis történelem a férfiak számára. Kevésbé lelkiismeretes vállalkozó a „szép, jó s hasznos könyvek ismertetése” rovatban ajánlja Jókai „Tündér-regéit” is, és mutatóban közül belőle egy-két egyértelmű rigmust. Mindegy, a naptárakon sok ezer ember épül, s akad olyan naptár is, amelyik inti olvasóját: ha Pestre jön, felkeresse ám a Nemzeti Színházat!

Iparos sok él a fővárosban. A Népszínház céljaul azt is kitűzte, hogy „magyar színház képes közönséget” nevel. A szabadságharc előtt 12 000 munkás és kisiparos közül 5700 német, 3200 magyar, 1700 zsidó, 800 szerb és 750 görög és román volt. Ez az arány azóta eltolódott a magyarság javára, mert a szabadságharc után hatalmas rokonszenv és csatlakozási vágy vett erőt a fővárosi nemzetiségeken. — A csizmadia-céh már 1849 előtt is színmagyar volt, nem csodálkozhatunk hát, hogy a Népszínházra adakozók első soraiban találjuk. Buda lakossága a húszas években 25 228 német és 1100 szerb mellett csak néhány száz magyart mutatott föl; 1880-ban Budapesten 360 551 ember élt, ebből 198 742 magyar, 119 902 német, 21 581 szlovák és csak 1756 szerb-horvát. A románság száma ekkor már elenyésző. A szabadságharc utáni években valóban úgy tűnt, hogy a „tudomány, a művészet a magyar faj kiváltsága ebben az országban. Ami fény kisugárzik a nemzetiségek tömegéből, az mind magyarrá lesz. A géniusz magyarul gon-

dolgozik, ír, alkot. Még német tudomány, német művészet is alig van Magyarországon.”

A német polgárt nem tartja vissza nemzeti meggondolás a Népszínház látogatásától. A kevésbé színházbarát szerb is eljön, ha a népszínműnek szerb nemzeti vonatkozása van; a szerb játékszín egyik jövődő apostola, Bacsvánszky Sándor, Molnárnál kezdi színi pályafutását. Meg kell jegyeznünk, hogy az iparosok — pesti magyarok és németek — természetszerűleg inkább járnak színházba, mint a velük azonos anyagi szinten élő budai német és szerb szőlőművesek, kertészek, hajósok.³⁹

A színházbajáró polgár — iparos vagy kereskedő — nem volt demokratikus. Éppen úgy, mint ahogyan a nagypolgárt azzal rágalmazta az egykorú bécsi újságíró, hogy a magyar színházban a nemesség társaságát keresi, ugyanígy nem volt mindegy a kisembernek sem, hogy hol, kik között ül. Mikor a Népszínház ügyét-baját tárgyalja a tanács, levelet kap egy polgártól. A levélíró kifejti, hogy a Népszínház kicsiny, ahhoz, hogy sikerrel működhessék, a helyek szaporítására lenne szükség. „De különösen, hogy az 50x-os és a karzati 20x-os Ülők között egy 30x-ros Ülősor is léteznék. Mert tekintve azt, hogy a Népszínház inkább középvagyonú népségre, mintsem a' vagyonosabb osztályra van számítva, a' hol e' látványt csak akkor élvezhetik tellyes megelégteltséggel, ha itt családjaikkal is megjelenhetnek, és mindamelletkülönözve a' Karzat pór népétől elválasztva, 's azoknak durva bánásoktól mentve az egész előadás alatt békével ülhetnek! de illy középvagyonú polgárok, Nejük 's gyermekeikkel, csak az olcsóbb bemeneti díjnál jelenhetnek meg; mert, amidőn az 50x-os helyre 3 személlyel jelenendnek meg, — itt 5-öd magával azon Összegért megjelenhetik.”⁴⁰

Talán nem éppen a csizmadiára, a rőföstre vagy a kádármesterre gondolt a német útikalauz, amikor leírta, hogy a pesti publikum nemcsak színházbarát, hanem meg is van hozzá a kellő anyagi háttere. Azt azonban általános érvényűnek szánta, hogy a Német Színház Pest számára szükséges, mert Pest német, s a német játékszín olyan kultúr-igénye, amit nem nélkülözhet, s amit egy más nyelvű színház nem pótolhat... Merész állítás, éppoly merész, mint az, hogy derék, rátermett német igazgató mindig megél Pesten! Csak arra a tanácsülésre kell gondolnunk, amelyben a budai polgárok elhatározták, hogy fiaik okulására szükség van a magyar Népszínházra, vagy arra a színházi bizottmányi ülésre, amelyen Ebenhöch meg Kimnach, Fürnböck meg Henszler úgy találják, hogy Alsdorf és Molnár között lehetetlen a méltányos kiegyezés, fel kell tehát építeni az önálló budai magyar színházat! Az egészen szegények nem jártak színházba, az iparososztály előítélet nélkül elment mindenhová, ahol jól szórakozott, a jómódú polgár pedig már tudatosan asszimilálódott. Emlékeiben ott kísértett mindaz a borzalom, amit 1849—50-ben végig kellett néznie, s amitől a XIX. század „bieder Meyere” csak iszonyodni tudott. De e felszín alatt ott lappangott az a meggyőződés is, hogy a város felvirágozásának,

Magyarország fővárosának az ügye a magyarság érdekeivel halad egy úton. Nem a kiegyezés utáni jóléttől megszedült közigazdász rózsás optimizmusa, hanem a helytartótanácsi tisztviselő hivatalos jelentése — az aktában a Német Színház segélyügyéről van szó — írja: „... a politikai viszonyokban rejülő okoknál fogva a színház látogató pesti lakosság túlnyomó része a német színház eránt mi rokonszenvet sem tanusított, s ugyanazért hathatósan pártolá a magyar nemzeti színházat...”⁴¹

Ízlésben ezt a réteget volt a legnehezebb Molnáréknak kiszolgálniuk. Ezek a módos németek szívesen jártak a Nemzetibe, ahol elsőrendű operát kaptak. Elmentek egy-egy francia polgári színmű kedvéért is, hogy lássák „Kornéliát, az elegánst”, vagy melegedjenek egy kicsit Felekiné, Szerdahelyi egyéniségének fényénél. Nem jártak azonban drámába, amit nem értettek jól meg s ami történetileg idegen volt nekik, s csak mérsékelten kedvelték a népszínművet. Ők is szívesen vették azonban a jól rendezett, látványos operettet.

Molnártól tudjuk, hogy az operett-előadásokon előkelő közönség szokott egybegyűlni; a polgár tehát nemcsak mulatságot, divatos kapcsolatokat is találhatott a Népszínházban. A nemesség nem volt ugyan már a színházi közvélemény irányítója — az inkább a polgári ízléshez alkalmazkodott —, mint társaság, mint életforma azonban még mindig nagyon kívánatos volt. „... a diplomás és birtokos nemesség sorai mindig nyitva állottak a vidék s később a városok ama honorációrai számára, akiket értelmiségök, műveltségök és hazafias érzületek a nemességgel való együttműködésre kijelölt, annak természetes szövetségeseivé tett.” Ez a nem teljesen tárgyilagos beállítás — vajon csak a műveltség és a hazafias érzés volt irányadó? — nemesi író tollából ered. A „jó társaságba” még csak törekvő polgár másképp fogalmazta meg a hazai érvényesülés kritériumát. „Ha te akarsz igazán lenni derék ember és boldog ember, moszáj te neked bírni edj nemesi diplomot; ha lehet kutya bürbül, ha nem telik — hát csak olyan pflanzenpergamentbul...” (királyutczai levél az új nemesekről. Pest, [1868] 24-dik jóniusba.)

A nemesség szerepe a Budai Népszínház életében mégsem volt döntő. A megye ennek a városi intézménynek nem adott semmit, a birtokos nemesség csak akkor látogatta, ha Pesten időzött, tehát az 1861-i országgyűlés rövid napjai alatt. Azok, akik soraiból kapcsolatba kerültek Molnárral, mint írók vagy művészek szerepeltek, s több közülük volt az osztályon kívüli értelmiséghez, mint ahhoz a vidéki kúriához, ami ekkor még valahol családjuk birtokában lehetett.

Ennél is kisebb volt a főnemesség szerepe. A Nemzeti Színház élén állt egy kizárólag mágnásokból szervezett Comité. Ez elsősorban anyagi ügyeket intézett, a színészek között voltak kedves vagy kevésbé kedves emberei, a szellemi irányításban azonban nem kért szót. A Népszínház mint hazafias kötelesség nem terhelte őket, legfeljebb mint magánemberek látogatták. Bolnai az első lelkesedés napjaiban elment,

tartott egy szép felolvasást, játszani azonban nem volt hajlandó Molnárékkal.⁴²

Annál nagyobb lelkesedéssel fogadta az új színházat az értelmiség. Az írók egy része, különösen a még csak ezután híressé válók, felsorakoztak Molnár mellett. Túlnyomó részben a nemesség sarjai voltak, de már nagyon sok a polgári származású is. Almási Balogh Tihamér, Dalmady Győző, Turchányi Gyula nemesek, Urváry Lajos, Toldy István azonban nem, holott ez utóbbi egyike volt az irodalmi közvélemény alakítóinak. Molnár színháza első, ifjúkori próbálkozásait kapta a húsz egynéhány éves fiatalembernek. Toldy a Népszínház színpadán tanulta meg a mesterség első fogásait. A francia társadalmi színmű magyar adaptációját, életművét itt próbálgatta először. Toldy „Pista”, hívei és bámulói szerint „a jellem, a kellem, a szellem”, a bodorított fejű és szabadelvű ifjú óriás hozta magával az egyetemi ifjúság támogatását. Fésüs György joghallgató, Tarnay „Pali” (később közéleti nagyurak) a hírlapokban magasztalták, műsor hiányában darabjaikkal segítették a Népszínházat. Dicsérő jelzőiknek se vége, se hossza — nem különös-e, hogy ezek a dzsentri, vagy éppen polgári ifjak lelkesedésük tárgyával, Molnár Györggyel nem tegeződtek? 1848 óta hosszú évek múltak el. A hierarchia, ha egyházi volt, támadásban részesült, gondoljunk csak éppen Toldy Istvánra! De Molnár nem tegezte színészeit és az ifjú írók sem tegezték Molnárt. Az elvek liberálisak voltak, a formák még feudálisak. Az írók „megértették, hogy az ember csak szelleme által lehet nemes s hogy a nemesség fokozata is csak amannak nagyobb vagy kisebb mérvé szerint irányul”, a gyakorlatban azonban nem eszerint éltek.⁴³

A hatvanas években a színész még nem volt társadalmilag egyenrangú más értelmiségivel. Népszerűsége azonban legalább akkora volt, mint mai napság. Abban az időben nem volt sem mozi, sem sport. Az érdeklődés homlokterében első helyen a politikus, a „honfi” állt, második helyen a színész. A napi sajtóban előkelő hely jut a színházi kedvencek különféle viselt dolgainak, s a népszerűség elsőrendű fokmérői, az élclapok, ötven százalékban a színházi hírekből élnek. Nemcsak azt tudjuk meg a sajtóból, hogy X Y színművész milyen szerepre készül, hova utazik, mit fordít, hanem azt is, hogy milyen mulatságon hogyan öltözött, ki iránt érdeklődik, mik a gyöngéi. Molnár György ezeknek a hírlapi tudósításoknak éveken át, minden bántó él nélkül, premier planba állított hőse volt. Joggal feltehetjük tehát a kérdést, hogy egy színház, amelynek ellenségei passzívok, barátai pedig hangosak és lelkesek, amelynek tehetséges igazgatója, buzgó társulata volt, miért nem tudott megélni.

A válasz már az előzők során is megvolt. Nemcsak a fővárosban, a vidéken is, nemcsak a magyar, hanem a német színházak is bukda-csoltak. A kapitalizmusra még csak most átálló társadalom nem volt elég vagyonos ahhoz, hogy szubvenció nélkül eltartson egy színházat. Megélt a Nemzeti Színház, óriási államsegéllyel, de már a Német Szín-

házon pár ezer forint nem sokat lendített. Megélt a kassai színház, ahof szintén volt városi segély, de megbukott a híres pozsonyi német társulat is. Az embereknek kevés volt a pénze, a színház sokba került.⁴⁴

A kor meggyőződése szerint egy színháznak el kellett volna magát tartania — de nem tartotta el. Nem tarthatta el, mert ugyanakkor, amikor egy kezdő színész havi fizetése Molnárnál — és vidéken is mindenütt — húsz-harminc forint volt, egy páholyjegy 4, később 5, egy jobb földszinti hely 1 frt és 80 kr-ba került, holott egy rumburgi vászon inget már 3 frt-ért, egy fehér pamutinget pedig 1,75 frt-ért árultak. A színházi élvezet aránytalanul sok pénzt emésztett fel.

A Népszínház volt a magyar fővárosban az első, jó értelemben vett külvárosi színház. Megvolt benne az ilyenfajta intézmények minden kelleke: megvolt a fiatal, előretörekvő társulat, az élményre éhes, mimikailag együttérezni képes, naiv közönség, s megvolt még az igazgató lendülete is, amivel új utak keresésére indult. Molnárnban volt heroizmus, sőt talán egész színház történetünkben, Egressy mellett, ő a leg-hősibb jellem. Ahogyan — minden erkölcsi és anyagi támogatás nélkül — hős-színésszé, majd igazgatóvá válik, ahogyan keresztülvitte a fővárosi szereplést, megteremtette, ugyancsak semmiből, mindössze saját szuggesztív képességeinek latbavetésével, a Budai Népszínházat: ez több volt, mint romantika, ez már hősi tett volt.

Az idő 1861-ben neki dolgozott. A politikai remények éledése, majd újra a teljes elnyomatás: mindez a közönség színház-mániáját mozdította elő. Ha nem lehetett Kossuthért lelkesedni és a világosvári gyásznapokat siratni, legalább a színházi élményhez menekült s a színészekért lelkesült Pest-Buda.

A népszínházi tagok egy részének 1864-i pártütése tehát ostoba és kegyetlen cselekedet volt, még ha magyarázatot találunk is rá. Nemcsak Molnárt és saját magukat döntötték vele ugyanis romlásba, hanem nagy rést ütöttek azon a nimbuszon, ami a színháznak és igazgatójának minden nyomorúságuk és hibájuk mellett volt.

Három évi ide-oda hányódás következett. Molnár számára ezek az évek még nem jelentették a teljes poklot, mert szilárdan hitte, hogy fel tudja támasztani kis színházát. Az együttes azonban megbomlott. A legjobb tagok úgy helyezkedtek el, hogy megfelelő anyagi támaszuk legyen, s ezt már újabb kockázat kedvéért nem volt kedvük később sem otthagyni. Magatartásuk érthető. Annál visszataszítóbb az a tola-kodás, ami a kiegyezés első szelére kezdetét vette a Népszínházért. Számos pályázó közül csak háromnak a nevét említjük meg. Aradi Gerő a jobb vidéki igazgatók közé tartozott. Szigeti Imre, József öccse, jóképű és kíméletlen törtető volt. Bényei azonban, a hajdani szende Szt. Imre herceg, nemcsak a törtetésével, hanem csodálatosan naiv lényével is bámulatba ejt, amikor a budai polgármesternek száz aranyat ajánl fel, ha ő kapja meg az újra megnyíló színházat . . .

A színházat végül is, a méltányosságnak megfelelően, Molnár nyerte el, de nem volt már korlátlan ura, csupán művezetője.⁴⁵

Helyzete ebben a minőségében könnyebb is, nehezebb is volt, mint régen. Feltétlenül könnyebb volt abban a tekintetben, hogy ezúttal már annyit sem kellett a pénzügyekkel foglalkoznia, mint korábban. Nem terhelte ilyen irányú felelősség. Nehezebb volt azonban a szellemi egység megteremtése s a kivitelezés gyorsasága terén, hiszen nemcsak az ő döntésén múltak a dolgok. Alkalmazkodnia kellett egy bizottság véleményéhez.

A kiegyezés után a Népszínházat vezető bizottmány nagyjában azonos volt a régi, városi színházi bizottsággal, illetőleg az Áldásy-féle Népszínházat Segélyező Bizottmánnyal. Gyakorlatilag tehát nem szakemberek ültek itt, hanem a színházi adminisztrációhoz valamit konyítók polgárok. Nem lehetett elvárni tőlük, hogy Molnárnak olyan tanácsokat adjanak, amelyek a múlt hibáit kiküszöbölik; pusztán az anyagi túlköltekezés ellen védhették meg az intézetet.⁴⁶

Molnár már egészen ifjú korában a színingazgatói hivatás mellett döntött. Kétségtelenül ez felelt meg valódi képességének és a színészi volt másodrendű. Nem hiányzott azonban belőle az a jellegzetes színészi hiúság és idegesség sem, ami a színpadon nem zavar, de a vezető munkáját megnehezíti. Ehhez járult még mint hátrány, hiányos műveltsége. A hiúság akadályozta abban, hogy mások esetleges jó tanácsát meghallgassa, vagy éppen, hogy fejet hajtson olyan valami előtt, amivel nem ért teljesen egyet. Nyugtalan szelleme állandóan változatosságra tört, mielőtt még meggyőződött volna arról, hogy jó lesz-e az. Hiányos ismeretei pedig bizonyos izlésbeli eltorzulásra vezettek.

A Népszínház első, 1861—64-i évkörében Molnár Györgynek olyan objektív nehézségekkel kellett megküzdenie, amiket a legnagyobb heroizmus sem győzhetett le. Ilyen volt a felettes hatóságok rosszindulatú semlegessége, az anyagi terhek, amiket a krajcár nélkül induló vállalkozás sohasem küszöbölhetett ki teljesen, a két konkurens színház államsegélye . . . 1867 után, az indulás percében, minden sokkal jobb volt. Nemcsak hogy ellenséges érzület nem nyilatkozott meg sehol, hanem jóindulatú támogatás várta Molnárékat minisztériumban, fővárosnál, mindenütt. A színházépület ingyen volt, városi segély, meglevő és megőrzött díszletek, nyári színház: mindez készen várt a nyitás napjára. A német színház, legfőbb ellenlábasa, megfosztva minden segélytől, csak mint magánvállalat állhatott fenn, éppúgy nélkülözve minden hivatalos együttérzést, mint a Népszínház 1861—64-ben. Molnár szárnyalásának, némi pénzügyi megkötöttségen kívül, semmi akadálya sem volt.

A népszínházi bizottmány elnöke Balásy Antal volt, tagjai Ribáry József, Légrády, Ország, Mandl, Latinovits, jegyzője Tomassek Béla ügyvéd, pénztári ellenőre Popovits László, mint művészi tanácsadó, időnként Éjszaki Károly is hozzászólt a problémákhoz, és természetesen részt vett a bizottságban Molnár maga is. A bizottmány elég sűrűn ülésezett — elvben hetenként —, de legfőbb gondja mindenkor az anyagi ellátottság volt. Nagy diadal, amikor Eötvös Józseffel tudnak egy

páholyt béreltetni: ez havi 60 frt! Elhatározták, hogy minden hónap első és tizenegyedik előadására kedvezményes jegyeket adnak ki az ifjúság részére. Jóllehet már a tavaszi nyitás emelt helyárrakkal történt, most, hogy drágább és mutatósabb színműveket is színre hozhassanak, újra emelik az árakat, s a páholy már 6, a körszék 1,60, a zártszék 1,50 frt, a karzati zártszék 80 kr, s a legolcsóbb hely is 30 kr lesz.

Még az új lustrum elején, 1867 decemberében jelentette Molnár a bizottmánynak, hogy a színház nem működik elég jövedelmezően, s evégből több látványosságra lenne szükség. Az Ördög pilulái, a Boissy boszorkány, a Jégpalota — ezeket szeretné bemutatni. Felvetette azonban az országos szubvenció kérésének gondolatát, s azt is, hogy forduljanak a megyékhez segítségért. Az Ördög piluláira Balásytól kapott azonnal 3000 ft kölcsönt, a másik két darabra a rendes utalványozás is elégnek mutatkozott. A megyéktől való kéregetést elhárították, nem lévén olyan járatosak Kelemen László társulatának történetében, mint a Vahot Imre tanulmányán kiokosodott Molnár.

A bizottmány elé került az egyes tagok fizetésemelést vagy a ruhapénz megtérítését stb. kérő folyamodványa, amit bizonyos több hidegvérrel intéztek el, mint ahogyan Molnár egyedül tette volna. A színház környékének rendbentartása, korlát emelése az úttest felé, ahol kell, homokkal való felhintés, a diákok illetlen magaviseletének következtében kedvezményes jegyeik lefokozása — mindez immár egy többtagú döntőbírótság elé került. Művészi tekintetben azonban nem befolyásolták Molnárt.⁴⁷

Szerencsés helyzetében ismét előbukkant első népszínházi igazgatóságának egyik baklövése: megint megkísérelte agyonjátszani a Nemzetit. Végzetes tévedés volt, mert nemcsak olyan műsordarabokat választott ki, mint az újromantikus drámák, ahol a rendezés valóban sokat pótol, hanem történelmi színműveket és francia társadalmi vígjátékokat is. Egynéhány esetben jól reklámozott darabjai megfelelő közönséget csódtíttek be a — Nemzetibe, máskor arra adott lehetőséget, hogy színészeinek modoros, merev játékát egy Szigeti József vagy Prielle alakításával vessék össze.

Az újromantikus dráma érzésvilágának keresettsége megfelelt Molnár és társulata játékstílusának. Dicséretükre legyen azonban mondvá, hogy a díszletek színgazdagsága, a mozgás plaszticitása is elősegítette a sikert. A Nemzeti Színházban Szerdahelyi elképzelése semmi esetre sem hozott ki annyi előnyt, mint a Molnár-féle, természetes azonban, hogy az egyes színészek játéka ott ezúttal is jobb volt. Végeredményben a sajtó ebben a vetélkedésben a Népszínháznak ítélte oda a pálmát. Már sokkal kétségesebb eredmény volt a Jó falusiak színrehozatalával megelőzni a Nemzetit. Molnár önismeretének hiányára vall, hogy magát, mint társalgási színészt vetette be ilyen próbálkozásnál. Többi társai, Némethy Irma, Jánosi, Virág, Kassai, Szentgyörgyi sem voltak alkalmasak francia dámák és gavallérok alakítására. Az egy Kocsiszovszky Borcsa, vidám, közvetlen lényével, állta meg efféle

szerében a helyét. A fiatal naiva hamarosan át is került a Nemzetibe.⁴⁸

Nem volt ilyen végzetes tévedés, csak rosszul tálalta a Nemzetiben folyton vetélytársat kereső, hiú Molnár a Bengáli helytartó előadását. Laubénak ez a jó szerepdarabja esetleg megállt volna a Népszínház színpadán is, ha nem éppen a Kerepesi úti bemutatóval egy napra tűzi ki Molnár is a maga előadását. A Nemzetiben ezzel a darabbal kezdte meg Szerdahelyi rendezői pályafutását, s így Molnár vállalkozásának némi kis Szerdahelyi-ellenes mellékíze is volt. Személyes érzései, mint már annyiszor, most is rossz tanácsot adtak neki. A nagy sociétaire, a színháznak ebben az időben igazán csaknem teljhatalmú vezértagja, a legjobb Nemzeti színházi erőket állíthatta be saját segítségére, bőven költhekezhetett a díszletek terén, volt ideje és műveltsége hozzá, hogy tájékozódjon a történelmi háttérű szöveg útvesztőjében — s mindezt meg is tette. A Bengáli helytartó nem lett széria-siker, mert semmiféle történelmi dráma sem lehetett azzá, de fényesen demonstrálta, hogy a Nemzeti és a Népszínház között milyen óriási színvonalkülönbség van.⁴⁹

Ezeknek a vetélkedéseknek az eredménye lett azután az olyan fajta bírálat, amelyik a legszemélyesebb éllel támad az irányát vesztett szíinigazgató ellen: „Azt hiszi Molnár, hogy elmegy valaki a színházába, hogy ott Boér Emma szerepében (Boér már megvált a Budai Népszínháztól) Mán Jolánt hallgassa, . . . vagy Jászai Marit nézzük, jeleivel ugyan a tehetségnek, de biztos vezető, biztos irány nélkül, erejét túlhaladó feladatokban.” (Pesti Napló, 1868. nov. 29.)

Molnár — első fővárosi szereplése alkalmával — egy ellenséges világ közepette, idegen ajkú városban, olyan eszmét szolgált, ami minden becsületesen gondolkozó ember számára tiszteletre méltó volt. Céljait nagy energiával és szeretettel, de kevés tapintattal valósította meg. Három esztendő alatt a világ megváltozott. Buda megmagyarosításának a gondolata most is becses volt ugyan, de kevés nehézségbe ütközött. Ha Molnár jó darabot adott, mindenki örömmel ment a színházba, színészei mondhattak a színpadon, amit akartak, a legélesebb „notabenének” sem lett semmi következménye. Ennek megfelelően csökkent azonban a színház nemzeti jelentősége is. Molnárék most már jó vagy rossz színészek voltak, de semmi esetre sem hősök vagy mártírok. A színháznak művészi jelentősége megmaradt, de a politikait elvesztette. . . . „Szerencsétlen zavart okozott az, hogy az embert nem művészetre, mulatságra invitálta (ti. a Budai Népszínház), hanem hazafi kötelesség lerovására. Csak már ne ülne mindig a patriotizmus a kasszánál.” „Ha én mint hazafi ülök a zártszékemben, hazaárulás nélkül le nem ránthatom az ily előadást, melynek célja nemzetiségem fenntartása.” Az újságíróknak teljesen igaza volt, de Molnár már megszokta a vele szemben tanúsított hazafias gyengédséget és nehezen akart megszokni róla. „Ő rettenetes az írókra nézve. Hasábos reklámokkal nem éri be. Azt mondja, hogyha az írók felfognák ügyének fontosságát,

külön lapot alapítanak ezen cím alatt: A budai népszínház múltja, félmúltja, jelene, jövője és múlt-jövője.”⁵⁰

Az első év a Gerolsteini nagyhercegnő és az Ördög pilulái sorozat-előadásaival ha nem is éppen a nemzetiségnek, de a közönség szórakoztatásának becsülettel eleget tett. A nyár azonban mindig kritikus volt a Budai Népszínház életében. Molnárbán felderengett az évekkel előbb látott nagy francia látványosság, a Marengo emléke. Ilyesmire korábban nem is gondolhatott, már csak azért sem, mert olyan anyagi befektetést jelentett, amilyenre ő, saját személyében, sohasem kapott volna hitelt. Most azonban a Bizottmány döntött pénzügyekben és megszavazta a „Bem apó” költségeit.

A Bem apó-féle látványosság előadásának másik akadályja a koronázást megelőző politikai helyzet volt. Nemcsak a szabadságharc ilyen mérvű és hangú magasztalása, hanem általában katonaság alkalmazása a színpadon lehetetlen lett volna. Pálffy Móric, aki sokkal hajlíthatatlanabb labanc volt, mint maga az uralkodó, nyilván azonnal becsukta volna hallatára a színházat.

1868 nyarán azonban már mi sem állotta útját annak, hogy egy színház, nem minden lárma nélkül, kifejezést adjon a múltat illető értékelésének. Természetes, s ezzel mindenki tisztában volt, hogy az előadás-sorozat voltaképpen „Molnár Apó hadjárata a színházkerülők ellen”, ami semmit sem von le a rendezés nagyszerűségéből.

Molnár előadásait nem a Budai Népszínházban, hanem a Színkörben rendezte. Eredeti tervei szerint aug. 20-án kellett volna a bemutatónak lezajlania, mivel azonban ekkor éppen rossz idő járt, a bemutatás négy napot késett. Mint első pesti bemutatkozása idején a II. Rákóczy Ferenc fogsága előadásánál, most is kiszedette az aréna hátsó színfalát, s a nagy felvonulások nyitott, szabad térségben folytak le. A Gellért hegyet is belevonta számításaiba. Innen különféle röppen-tyűk és tűzgömbök szálltak fel és jelképezték az ellenséges tüzéség hadállásait. Mivel augusztusban a Honvéd Egyesület Pesten gyűlést tartott, ezek között a veteránok között keresett magának Molnár statisztériát. Bem apó szerepére Várhidyt jelölte ki, társulatának azt a tagját, aki maga is szláv eredetű, pesti szerb ember lévén a tábornok beszédének megfelelő varázst kölcsönözhetett — már amennyire ebben a túlnyomórészt fizikai cselekményekből álló színműben szövegre egyáltalában szükség volt. A honvédek és színészek kombinációjából álló statisztéria mellett két katonazenekart is alkalmazott a Budai Népszínház. A siker óriási volt, a környékből különvonatok hozták be az érdeklődőket. A szöveg — a Marengo gyenge átírata — joggal felbreszthette az irodalmi bírálatot, a mai színháztörténész szemszögéből azonban már csak az a fontos, hogy Molnár, ha nagyobb lehetőségek álltak rendelkezésére, milyen rendezői megoldásokat produkált. A szabad tér bekapcsolása a színpadképbe, a háborúval járó fény- és hanghatások, a tömegek mozgatása: ezekből vizsgázott a Bem apó-ban.⁵¹

Mint annak idején a tükrözött és villanyfényes szellem-alakok, a Bem apó is egy bécsi külvárosi színházban folytatta pályafutását — és bukott meg. Molnár kétszeri, téves orientációjával kapcsolatban, önkénytelenül is felmerül bennünk a kérdés: nem lett volna-e minden szempontból értékesebb és eredményesebb, ha műsorát, rendezői képességét nem Laube és Dingelstedt életművének városában, hanem pl. Belgrádban mutatja be? Aminthogy felmerül az a kérdés is: a Molnártól Belgrádba távozó Várhidya—Bacsvánszky mit vitt magával a szerb színpadra a Budán tanultakból?

A Népszínház életének első három esztendejével kapcsolatban esett néhány szó a korabeli hazai német játékszínről. De éppen ezzel a budai társulattal szerb színészet is jutott összeköttetésbe.

A színház közelében volt a Ráczváros, Budának szerbektől lakott része. Molnár igyekezett őket is bevonni a közönség sorába. Kempelen Győző és Allaga Géza: Szép Mara c. operettje szerb tárgyat választott, majd 1868 őszén szerb népi zenekar szerepelt a színházban. Valami mélyebb kapcsolat azonban nem tudott kialakulni a helyileg egymáshoz oly közel fekvő színház és nemzetiség között. Igaz, hogy a földműveléssel és hajózással foglalkozó szerbek nem is voltak még oly mértékben színház-igénylők, mint a magyar vagy német iparos-lakosság és értelmiség, de az is igaz, hogy amikor Molnár egy egész szerb társulatnak adott volna vendégszereplési lehetőséget a színpadán, a hatóság ezt megakadályozta. Knezsevics János igazgató, Buda város és Molnár beleegyezésével, tizenkét estére kért vendégszereplési engedélyt. Worafka rendőrigazgató azonban azt a véleményt adta, hogy a magyar ifjúság vagy kineveti a kezdetlegesebb szerb színházat, vagy valami testvéresülési ünnepet kerekít belőle — s egyik eset sem kívánatos.⁵²

Molnár művezetése 1867 nyaratól sem volt a békés dicsőség élvezésének ideje. Most ugyan minden kiadást egy bizottság vitatott meg, de a pénzt éppen olyan nehezen teremtették elő, mint régebben. Néhány nagy sikere meg rövidesen azt a mendemondát ébresztette, hogy nem számol el becsülettel a bevételekkel, már nagy magánvagyonra van, csak a színház céljaira nem szentel a haszonból. Szegény Molnár! Egész életében ennél méltatlanabb vád nem érte. Ha nagy bevétele volt, azt azonnal befektette a következő újdonság díszleteibe, kiállításába, s bizony nem mindegyik szépen útnak bocsátott darab hozott sikert. Amint bonyolódtak az ügyek, s akarva, nem akarva gyűltek az adósságok, a színházi bizottmány is kezdte megúnni a folytonos töprenkedést. A heti ülések egyre ritkábbak lettek.

Rátermetett színészei közül is egyre többen szerződtek el az új debreceni színházhoz, vagy éppen a Nemzetihez. A kis Kölesi Lujza már arra az útra lépett, hogy a nagy Blaháné legyen belőle — de nem a Budai Népszínházban. Boér Emma, a tehetséges naiva, a Nemzeti Színház felé orientálódott. Kassai Vidor és az ifjú Jászai Kolozsvárra szerződtek. Anyagi nehézségek éreztették hatásukat a zenekar műkö-

désénél; a valóban jó muzsikások ugyanúgy megbízhatóbb anyagi alapú színháznál kerestek elhelyezkedést, mint a színészek.⁵³

Vajon fennáll-e „több budai polgár”-nak az a vádjá, hogy a színház a közönség magatartása miatt lesz kénytelen becsukni? „... jelenleg a túlnyomó idegen-ajkú lakosság, mely a veszély idején ugyan velünk szokott tartani, de midőn magát már biztonságra érzi, és igényei kielégítvék, — a mi nemzeti érdekeinktől elválva, — ezen, az akkor köz-lelkessedéssel felkarolt intézetet elhanyagolja; és így az magára hagyatva meg fog szűnni...” Ez a dicséretnek is beillő bírálata a német és szerb polgárságnak, hogy ti. a roszban a magyarok mellett van, csak jó időkben közömbös — természetesen nem volt helytálló. A polgárok — mint láttuk — a maguk módján támogatták a színházat, de mivel ez a színház tipikusan a kispolgárság színháza volt, ennek az igényeit kellett volna kielégítenie. Ezt népszínművek, de még inkább operettek színrehozásával tehetné volna. Mindkettőhöz legalábbis közepes színészek, jó zenekar és tetszető díszletek kellenek. Ilyenek, részben a bizottság és Molnár rossz gazdálkodása következtében beállott pénzhány miatt, nem voltak. Maradt a kosztümös dráma és a társadalmi vígjáték. Ezeknek a kiállítása olcsóbb, de Pestnek volt két olyan színháza is, egy magyar és egy német, ahol a polgár sokkal jobb történelmi tragédiát és — a Nemzetiben — páratlan szalonvígjátékot kaphatott. Miért jöttek volna az emberek ezért a Népszínházba? Molnárt a gondok, a sok támadás — elsősorban a Budai Népszínház bérlete után áhító vidéki igazgatók részéről — megingatták. „... azon igazságtalan vélemény kezdett felőlem elterjedni, hogy én a népszínháznál csupa önérdékből nem engedem át a tért más igazgató vagy vállalkozónak”. „Nyolcz éve, hogy szakadatlanul ez intézet ügye 's érdekében munkálkodtam 's mint színész is fölvirágzására törekedtem. Amivel mint vidéki színgazgató bírtam, a mit kaphattam szerezhettem — az mind itt van és itt is marad a népszínház falai közt.”⁵⁴

A város színházi bizottsága már régen nem érdeklődött a színház iránt, amelynek a művészi színvonala kifogásolható, a bevételei pedig katasztrófálisak voltak. Kapva-kaptak hát Molnár lemondásán. Buda még a szabadságharc, illetőleg a rémuralom idejének óriási anyagi veszteségeit nyögte. Az a telek, amelyet a színház kedvéért a Lánchíd Társulattól magához váltott, nyolc-kilenc esztendő alatt hatalmas értékelkedést ért el. Eladása sokban segített volna a pénzügyi helyzeten. Elhatározták tehát értékesítését, a színház lebontását, s a budai magyar színjátszást áttelepítették a németektől elvett Várszínházba. Molnár Györgynek igaza volt, amikor a városnak ezt a cselekedetét hibásnak, oktalannak bélyegezte. Csak az a kár, hogy szavai vajmi kevés hatással voltak az illetékes tényezőkre, s a színház-lebontási mozgalom nem állt meg a kis Budai Népszínház megsemmisítésével.⁵⁵

1870-ben felrobbantották a tömör, támpillérekkel védett falakat, hogy helyébe a Kereskedelmi Minisztérium épületét emeljék, amely 1944—45-ben tönkrement.

Molnár György negyven éves volt mindössze, amikor élete nagy alkotását megsemmisülni látta. Még huszonegy évet élt és rendezői hírnevét nem egy nagy színpadi sikerrel növelte. Valójában azonban a színházigazgatással együtt azt az életformát is feladta, ami legjobban biztosíthatta alkotó képességét. Mint igazgató, igaz, minden gondot és felelősséget ő viselt, de nem is kellett senkihez alkalmazkodnia. Molnár nem volt társaságkedvelő, nem volt simulékony, sem humorérzéke, sem csiszoltsága nem volt elég ahhoz, hogy mások gyöngéit szó nélkül elviselje, saját alkotásainak megbíráását tűrje. Seholy sem tudott hosszabb ideig gyökeret verni, Paulayval azonban egy ideig ugyanazon intézetnél, majd — népszínházi rendezősege idején — egy városban működött. Nem lenne érdektelen utánajárni: hatott-e és hogyan az első *siker*es magyar rendező életművére?

A Budai Népszínház 1861. szept. 14—1864. okt. 31, illetőleg 1867. jún. 13—1870. febr. 28 között játszott. (Márc. 1-től még rövid ideig vidéki társulatok működtek az épületben, de ennek a színház belső történetéhez semmi köze sincs.) Indulásakor célul tűzte ki, hogy eddig színházhoz nem szokott rétegeket közönséggé neveljen, hogy a budai polgárságot magyarosítsa, hogy új magyar drámaírókat szolgáltasson meg és utánpótlásról gondoskodjék a Nemzeti Színház számára. Mint minden emberi törekvés, megvalósulásában ez a terv is sok selejttel járt. Méltányos azonban, hogy megítélésénél elsősorban arra figyeljünk fel, ami működésében pozitívum volt.

A színház — eredeti terve és műsora szerint — a kispolgárság igényeit elégítette ki. Gyulai ugyan azt állította, hogy nincs kialakult közönsége, de ez nem felel meg egészen a valóságnak. Tény, hogy a Budai Népszínháznak nem volt olyan törzsközönsége, amely rendszeresen járt volna az előadásaira, pusztán azért, mert X vagy Y színész játékában akart gyönyörködni. A kispolgárság nem élt olyan anyagi viszonyok között, hogy hetenként esetleg többször is színházba mehetett volna. Molnár gárdája sem volt állandó. Az első évkör népszerű színészei közül senki sincs meg 1867-ben, s az újólal kialakuló gárda azonnal foghíjas lesz, mihelyt a fizetési nehézségek elkezdődnek. Molnár inkább arra szoktatta közönségét, hogy figyeljék a színház műsorát és a nagy szenzációkat nézzék meg. A Dunanant, az Ördög piluláit, a Bem apót tényleg megnézte mindenki, akinek csak a legcsekélyebb lehetősége nyílt rá, mert a színház olyan reklámmal dolgozott, amire eddig nem volt példa, s ami ennél fogva kellőképpen hatott is. Törzsközönséget nem nevelt a Budai Népszínház, de sok olyan embernek *megmutatta egy színház belsejét*, aki más körülmények közt sohasem váltott volna jegyet.

Hasonló a magyarosítás kérdése is. A várbeli német polgár rendszeresen látogatta a Várszínházat, a Budai Népszínházat azonban nem. Mégis elment a nagy operettek, nagy látványosságok kedvéért ide is, a dalbetéteket magyarul dúdolta, az idézetek magyarul ragadtak meg a fülében. A színészek Budán laktak, budai boltokban vásároltak,

magyar viseletben pengették sarkantyújukat végig a Lánchídtól a Fő utcai Marczibányi-házig északi és a szerb templomig déli irányban; kb. eddig terjedt a színház hatósugara. Mindig magyarázták hivatásuk fontosságát, állandóan agitáltak a Népszínház mellett, beszéltek és beszéltek magukról. Buda, a kisváros életében feltűnést keltettek; ők voltak azok, akiknek a kedvéért a pesti ember este is átjött a hídon, holott 1850-ben Nagy Ignác még nappal sem tartotta érdemesnek Budára menni. A színház-mániára amúgyis hajlamos városi polgár a varázsuk alá került, kezdve Áldásy Antalon, az 1861-i városkapitányon, s végezve a hídnál állomásozó fiakkeresen.

Az új drámaírók felavatása teljes sikerrel járt. Molnár aligha adott vissza csak egy, hozzá benyújtott darabot is. A húsz-huszonkét éves lángelmék — derék orvosok, büszke miniszteriális urak lettek belőlük idővel — bizvást elmondhatták színpadán világmegváltó eszméiket. Katona József nem akadt köztük, de még Jókai, Csiky vagy Szigligeti sem, de az nem kisebbíti a Budai Népszínház érdemét, hogy érvényesülési teret biztosított nekik. Az, hogy a fővárosban egynél több magyar nyelvű színház állt a drámaírók rendelkezésére, mindenestre buzdítólag hatott az irodalom munkásaira. Ezek egy része nem volt sokkal különb, mint az ötven év előtti, helyzetkomikummal dolgozó írók, a legtöbb darabban volt azonban legalább egy-két jó szerep, amit a megfelelő színészek éltek, mint pl. Kassai Vidor a „Póruházi pénzügybíró”-t (Szentirmai Elemér műve).

A drámairodalomnál is pezsdítőbb volt a Budai Népszínház hatása a zsurnalisztikára. A színház hazafias küldetése, Molnár regényes egyénisége, nagy érzéke a reklám, a feltűnő iránt — szinte kész anyaggal szolgált a mindenkori tárca- és színházrovat írójának, de még az élelapoknak is. Az ellenzéki újságok érthető módon saját ügyüknek tekintették Molnárék minden nehézségét. Volt azután egy nem teljesen eszmei síkon mozgó társaság, amelyik ilyen vagy olyan okból kifolyólag neheztelt a Nemzeti Színházra, s ennek hátrányára magasztalta a Népszínházat. Ehhez tartozott pl. Bulyovszky Gyula, aki sohasem tudta megbocsátani az ország első színházának, hogy nem mondott csődöt felesége külföldre távozása miatt. Bulyovszky azután, ha volt rá ok, ha nem, magasztalta a budaiakat, s kiemelte — a legtöbbször alaptalanul — érdemeiket Egressy és Laborfalvi Róza színházával szemben. Ez azonban egyrészt nem Molnárék bűne, másrészt sok eleveenséget vitt a színházak körüli vitákba.

A Nemzeti színházi utánpótlás nevelése volt talán az a program-pont, amit a Budai Népszínház a legkövetesebben hajtott végre. A Budai Népszínház színpadán kezdte pályafutását — hogy csak a legnagyobb neveknek maradjunk — Jászai Mari, Blaháné Köles Lujza és Vizvári Gyula. Ők ugyan nem közvetlenül Molnár keze alól kerültek a Kerepesi útra, hanem vidéki állomásokat is iktattak közbe, az első bizonytalan lépéseket azonban mégis a budai színpadon tették meg. A Budai Népszínházról szerződött a Nemzetihez Boér Emma, Navratyil-

Náday Ferenc, Kocsisovszky Borcsa, Szöllősy Rózsa, nem utolsósorban pedig — maga Molnár.

A Budai Népszínházról írva illő, hogy az első mondat Molnár György nevével kezdődjék. Idézzé a befejezés is az ő génuszát.

Ha tárgyilagosan vizsgáljuk eszméit és életművét, meg kell állapítanunk, hogy olyan ígéret volt, amit — részben a mostoha körülmények, de részben saját emberi gyarlóságai miatt — a sors nem váltott valóra. Abban, hogy nem tanulhatott többet, nem hibás, s azért sem marasztalhatjuk el, hogy egy technikailag fejletlen korban nem tudta minden elképzelését maradéktalanul megvalósítani.

Még kevésbé felelős azért, hogy nem tudta megteremteni a „népszínházat”, a tömegek színházat. Ez a feladat csakis államilag, helyesebben: szocialista államban oldható meg, s a Nyugat mai napig sem birkózott meg vele. A második világháború után Franciaországban, tehát ott, ahol a színház mindig a legnagyobb részt követelte magának a nemzet történelmi formálásában, sokkal nagyobbat, mint az angol, olasz vagy német színház, a „népszínház” ügye ugyanott tart, mint Molnár idejében Budán. Egy ember lelkesedése, politikai éleslátása, szociális érzéke irányt kijelölhetett ugyan, de eredményt nem érhetett el. (Vö. *Paul Arnold*, *L'avenir du théâtre*. Savel, Paris 1947.)

Molnár minden balsikeréért azonban nem háríthatjuk a felelősséget a korra és a viszonyokra. Háromszor volt a kezében olyan kártya, amellyel élete nagy játszmáját megnyerhette volna, s hosszú évekkel Paulay előtt, illetve vele egyidőben, magasra emelheti a magyar színpadi rendezést. Először, amikor a Budai Népszínház teljhatalmú igazgatója volt, másodszer a Nemzeti színpadán, harmadszor a pesti Népszínháznál. Az első esetben az anyagiakkal szemben tanúsított teljes felelőtlensége, a másik két alkalommal konok, alkalmazkodásra képtelen egyénisége szegte útját pályájának. Azok közé tartozott, akiknek nem érzelmi, hanem intellektuális szenvedélyeik vannak, s mivel ezek kielégítése mindig nehezebb — nehéz volt Molnár helyzetében is —, korán lett belőle elkeseredett, csalódott, teremtésre immár képtelen aggastyán.

Mérhetetlenül nagyobb nehézségekkel kellett megküzdenie annak idején egy Láng Ádámnak, Kócsi Patkónak, vagy akár egy Egressynek is, ők azonban saját személyes hiúságukat alá tudták rendelni a közösség, adott esetben a magyar színjátszás érdekeinek. Molnár nem tudta. Ahol a legkisebb sérelmet el kellett szenvednie, onnan tovább állt. Ezzel nemcsak magának, hanem az egész magyar színművészetnek ártott. Hogyan írta róla Kassai? „Mint színész, tragikus volt. Mint ember, tragikusabb.”⁵⁶

JEGYZETEK

¹ *Molnár György*, Világostól Világosig. Emlékeimből. Ungerleider, Arad 1881, 183. skk. 242. skk. *M. Császár Edit*, Egy színészházaspár élete. Művelt Nép, Bp. 1956, 107. skk. Országos Levéltár. Helytartótanács, Elnöki Iratok, 1864. Fons. IV. D. 1130/eln.

² *Berzeviczy Albert*, Az abszolutizmus története Magyarországon III. k., Franklin Bp. 1932, 320. skk. *Toldy István*, Öt év története (1867—1872) II. kiadás, Ráth Mór, Bpest, 1891. 4—5. *Török Pál*, Pest Buda 1850-ben. Statisztikai közlemények, szerk. Illyefalvy Lajos. Bpest é. n., 104. Országos Nagy Képes Naptár 1861-dik évre. Szerk. Girókuti P. Ferencz. Első Évfolyam. Landerer és Heckenast, 262. *Molnár Gy.* i. m. 295. skk. OL. Htt. Eln. 1861. Fons IV. D 353/eln.

³ *Molnár György* több ízben említett és könyvében bőven tárgyalt pesti Nemzeti színházi vendégszereplése nemcsak annyiban folyt le másként, mint azt id. munkám id. helyén elmondtam. A színlapok tanúsága szerint ugyanis Molnár nemcsak 1855-ben, amikor verseny-játéokra hívta Felekit és megbukott, lépett fel a Kerepesi-úton, hanem már 1854-ben is, hasonló eredménnyel. Vö. a Nemzeti Színház 1854. és 1855-i színlapjait az Orsz. Széchényi Könyvtár Színház-tört. Osztályán. Kolozsvárról: *Ferenczi Zoltán*, A kolozsvári színészet. Kolozsvár 1897, 404—405. Arad: *Váli Béla*, Az aradi színészet története, Franklin Bp. 1889. *Molnár Gy.* i. m. 73—294., 409—428., 486—561. *Kassai Vidor* Emlékezései. Sajtó alá rendezte Kozocsa Sándor. H. és é. n., Egyet. Nyomda, 166—244. Vidéki társulatok: OL., Htt., Rendőri Oszt. (XIV). 1861. 6. kútfő, Könyv- és Színmű Vizsg. Oszt. (XXII.), 1861. 16. kútfő, Eln., Fons IV. D., 1861., 1862., 1863. *Feldmann's* Wegweiser durch Pest und Ofen, III. Auflage, Pest 1857. Heckenast 153. *Molnár Gy.* i. m. 146., 151. skk., Orsz. Széchényi Kvtár Szính. tört. Oszt., vidéki színlapok. Latabárról: *Molnár Gy.* i. m. 144. skk., Orsz. Széchényi Kvtár id. gyűjt. i. h., Győr 1853. A soproni vendégjáték: OL. Htt. Eln. 1864. Fons IV. D. 1885. eln.

⁴ Színházi viszonyok az abszolutizmus korában: *M. Császár* i. m. 44. skk. a „kedélyeket felingerlő” kifejezés egy kancelláriai átiratban, OL. Htt. Eln. 1864. Fons IV. D. 3619/eln. Nagyváradról: OL. Htt. 1861. XXII. 16. kútfő, Kassa: *Molnár Gy.* i. m. 253—54. és OL. Htt. 1861. XIV. 6. kútfő, 106a.) tétel, Sopron. uo. 216. a.) tétel. Német színtársulatok cenzúra-kellemetlenségei: OL. Htt. Eln. Fons IV. D. 1861. 3857/eln. 1862. 13.875/eln., 1864.3929/eln. Don Carlos: 1863. 16.372/eln. Egmont: 1867. 336/eln., Schiller Demetrius-drámatörredéke: 1862. 14.337/eln. — Vidéki színháték és rendezés: *Molnár* i. m. 113., 140., 228—29. 248., 254. Molnárról, tréfásan: Borsszem Jankó, 1868. aug. 30.

⁵ Vidéki műsor: OL. Htt. 1861. XXII. 16. kútfő, Htt Eln. 1861. Fons IV. D. 8418/eln, 1862. 14.058/eln. és 20.579/eln., 1863. 6712/eln. stb. Német műsorok: Htt XIV. 1861. 6. kútfő, 29a., 81a., 119., 141., 148., 160., 165a., 167., 176, 189. tétel, Htt. XXII. 16. kútfő, Htt. Eln. 1861. Fons IV. D., 795/eln., 11.011/en., 11.717/eln. 1862.11.013/eln, 14.168/eln. 15.935/eln. stb.

⁶ Molnár, mint igazgató: *Molnár Gy.* i. m., 243. skk., *Kassai* i. m. 123. skk. Rendezések: A Budai Népszínház műsora (Adattár). Színháztörténeti Füzetek. 10. sz. Színháztudományi és Filmtudományi Intézet Bp. 1957. Együd rendezései Debrecenben és vidéken: I. a Debreceni Városi Színház sugókönyveit az Orsz. Szính. tört. Múzeumban. Molnárról ld. Borsszem Jankó, i. h. Molnár Bényeiről: i. m. 336., Együdről: 302. A társulat névsora megvan a népszínházi sugó kiadta 1861-i Népszínházi Emlény-ben, de *Kassai* is közli könyve 106., 107. lapján. A színházi szelleméről: *Molnár* i. m. 229. Az egykorú Nemzeti Színház: *Pukánszky Kádár Jolán*, A Nemzeti Színház százéves története. Magyar Tört. Társulat, Bp. 1940. 177. skk.

⁷ Műsor: A Budai Népszínház műsora, 5—7. Újságcikkek Molnárék érde-meiről: Hölgyfutár 1861. ápr. 2., Nefelejts 1861. ápr. 28., Népbarát 1861. 45. sz., Pesti Napló 1861. aug. 7., szept. 11., 18. stb. A hangulat sokáig izzó maradt. Vö. Népszínházi Évkönyv. A budai népszínház javára szerk. Bolnai és Kempelen

Győző. Budán 1862. Bagó Márton nyomt., VI. skk., Remény. Honunk évkönyve. Naptár az 1864. évre. Szerk. Girókuti P. Ferencz. Eggenberger, Pest 1863. (Deák Farkas novellája). *M. Császár Edit*, A Budai Népszínház megalakulása. Domanovszky Emlékkönyv. Bpest 1937. 109–25.

⁸ *Káddár Jolán*, A pesti és budai német színészet története. Bpest 1912. *Pukánszky Káddár Jolán*, A pesti és budai német színészet története. 1812–1847. Bvári Tud. Társ. Bp. 1923. *Bayer József*, A nemzeti játékszín története. I–II., Franklin, Bp. 1887. *Pukánszky Káddár Jolán*, A Nemzeti Színház százéves tört. Régi okiratok és levelek tára. II. Szerk. Kardos Samu. 1906. (Toldy Ferenc naplója) *Feldmann's Wegweiser*, 49–53., 153–54. *Török Pál* i. m. 60., 130. *OL. Htt. Eln.* 1863. *Fons IV. D.* 6382/eln.

⁹ Vö. Ráday Gyűjtemény, Ráday III. Pál levelezése. Toldy Ferenc naplóját l. fent idézett helyen. *Bajza József*, Kritikai Lapok (VII. füzet. Egyet. Nyomda Budán 1836, 39. skk.) még a harmincas évek derekán is kezdőknek tartja a magyar színészeket. A Nemzeti Színház felemelkedéséről ld. *Pukánszky Káddár Jolán*, A Nemzeti Színház százéves tört. 67. skk. *Feldmann's Wegweiser*. 153–54.

¹⁰ Színházi viszonyok 1849 után: *Pukánszky Káddár Jolán*, A Nemzeti Színház százéves története. 84–5. *Török Pál* i. m. 95. Perényiről; általánosságban: 87. skk.

¹¹ *OL. Htt. Eln.* 1863. *Fons IV. D.* 6382/eln. *Reviczky helytartótanácsi titkár referátuma* a kancellária számára a Német Színház segély-ügyében.

¹² *Török Pál* i. m. 113. *O. I. Htt. Eln.* 1863. *Fons IV. D.* 6382/eln. jelzet alatt a Német Színház 1849–63 közötti története, Alsodról: *Molnár Gy.* i. m. 283., 303., 305., I. sz. áll. Itár, Budai Levéltár, 1862. 276. Itári sz.

¹³ *Molnár Gy.* i. m. 303. I. sz. áll. Itár, Budai Népszínház Irata 1861–71. *Miscellanea Nova IV.* 13.545/1861. Budai Levéltár, 1861. 2726. Itári sz., *OL. Htt. Eln.* 1864 *Fons IV. D.* 1130/eln és 5562/eln., utóbbi *Reviczky* rövid összefoglalása a Budai Népszínházról a rendőrminiszter számára. A színház belseje, megnyitása: *Molnár* i. m. 321. skk. Pesti Napló 1861. szept. 11. Nefejejts 228., 276. *Gyulai Pál*, Dramaturgiai dolgozatok I–II. köt. Franklin, Bp. 1908. I. 341. skk.

¹⁴ Különösen nagy a Népszínház iránti lelkesedés *Bulyovszky* lapjánál, a *Nefejejts-nél* és a *Hölgyfutár-nál* (*Vadnay*). *Gyulai* (i. h.) igyekezett rámutatni a párhuzam-vonás, sőt Nemzeti ellen való uszítás meddő és értelmetlen voltára (352. skk.) — A Nemzeti Színházról: *Pukánszky Káddár Jolán*, A Nemzeti Színház százéves története. 194. skk.; hangulat Nyéky ellen: *OL. Htt. Eln.* 1861.9940/eln. Támadások *Szigligeti* ellen: *Pukánszky Káddár Jolán* i. m. 266., (korábban pl. a *Társalkodó* 1845. jún. 8. oldalakon keresztül gyalázza a Szökött katona szerzőjét, majdnem ugyanazokkal a vádakkal, amelyekkel később *Dobsa Lajos*, majd *Rákosi Jenő*), *Borsszem Jankó* 1871. márc. 26. *Erkel: Borsszem Jankó*, 1869. febr. 7., 1870. okt. 16., 23., 1871. márc. 19., *Feleki: Borsszem Jankó* 1869. aug. 1., 1870. máj. 29., jún. 5., 26., okt. 16., 23., dec. 18., 1871. febr. 12., 1871. ápr. 30., *Szerdahelyi: Molnár Gy.* i. m. 451., *Kassai* i. m. 218–19., *M. Császár E.* i. m. 161. skk. *Borsszem Jankó* 1869. okt. 17., nov. 14., 1870. márc. 13., ápr. 3., 1871. jan. 8., szept. 17.

¹⁵ *László József* korai visszavonulása a színpadtól nem önként történt; az *Egressy Etelkével* kötött szerencsétlen házasság s ennek következtében az *Egressyvel* való meghasonlás okozta, hogy az ifjú *Szerdahelyivel* szemben állandóan mellőzték (*Vö. Egressy Gábor* hátrahagyott iratait az Orsz. Széchényi Könyvtár Irod. Levelestárában). Az sem kétséges, hogy *Kassai* megérdemelte volna a Nemzeti színházi tagságot, s hogy csipős egyénisége, amely a „nagyokat” már a hetvenes évek elején maga ellen bősztette, volt ennek akadály. — A Nemzeti Színház művészeiről: *Feldmann's Wegweiser*, 155.

¹⁶ „Hazafiság a nemzetiségnek.” Népszínházi Évkönyv naptárrészekkel 1863-ra. A budai népszínház javára szerkesztik: *Bolnai és Kempelen Győző*. Bagó Mártonnál, Budán 1862, 17–18.

¹⁷ A színészekről: *Molnár Gy.* i. m. 245., 295. skk. *Kassai* i. m. 114. skk., *M. Császár* i. m. 107. skk., továbbá: a *Debreceni Városi Színház* színlapjai és súgókönyvei az Orsz. Szính. tört. Múzeumban.

¹⁸ Molnár György, a színész: *Kassai* i. m. 122. skk. Borsszem Jankó 1868. aug. 30., Újházi véleménye: *M. Császári* i. m. 254., a Goethe–Eckermann-párluzam: Borsszem Jankó 1873. márc. 17., Újságok: Vasárnapi Újság 1862. jan. 7., 18., febr. 18., márc. 7., 11., 29., ápr. 26., jún. 18., aug. 10., 27., okt., 18., 25., nov. 19., dec., 9., 17., 1863. febr. 17., júl., 26., Hölgyfutár 1862. jan., 1., 22., 28., febr. 26., Pesti Hírnök 1864. okt. 10., stb. — A Budai Népszínház női tagjait illetőleg ld. a 17. sz. jegyzetét. Vö. még: Budai Népszínházi Emlény az 1862. évre Bagó Márton nyomd. Buda 1861, 8–9. a tagok és a zenekar névsorával.

¹⁹ A provizórium korának színházi intézkedései: *OL. Htt.*, 1861. XIV. 6. kútfő, 51. tétel, XXII. 16. kútfő (1861. szept. 27., nov. 24., nov. 19). Pálffy elrendeli, hogy minden színházi ügy elnöki ügydarabbá váljon: „Egy előfordult eset alkalmából szükségessé válván, elnöki irodámnak tudni, mely színdarabokra nézve adatott vagy tagadtatott meg a magy. kir. Htt. által annak működésétől kezdve egész a színházi ügyeknek, mondott irodámhoz lett átutalásáig (az előadás engedély) stb., nov. 19-én. *Htt. Eln.* 1861. Fons IV. D. 2247/eln., 2248/eln, 3076/eln. 3211/eln, 3241/eln, 9513/eln, I. sz. áll. Itár, Budai Levéltár, 1861. 2279. Itári sz. 2340. Itári sz., 2610. Itári sz.

²⁰ *Molnár* i. m. 299–303.

²¹ Uo. 334., Pesti Napló 1861. dec. 21. Vasárnapi Ujság 1861. okt. 27., nov. 10., nov. 17., 1862. jan. 12., Hölgyfutár 1862. jan. 16. stb.

²² *Molnár*, Világos előtt. Szabadka 1880. A népeladások műsora az 1862. és 1863-i Népszínházi Emlény-ekben (kiadja: Égeni Elek, sugó) Bagó Márton kiadása, Buda.

²³ Bajza megjegyzése a „vasárnapi publikum”-ról: *Athenaeum* 1842. jan. 18. Molnár politikai állásfoglalása: i. m. 331–32., 332–34., 385–87., *Kassai* i. m. 224., 251. — Ujság-bírálatok: Pesti Napló jún. 15., dec. 21., Hölgyfutár 1862. jan. 7., 14., 16., 28., Nefelejts 1862. jan. 5., 19., ápr., 27., 1863. febr. 1., Vasárnapi Ujság 1861. nov. 3., 1862. jan. 19., jan. 12. stb. Worafka: *OL. Htt.* 1861. XXII. 16. kútfő és 1861. Eln. 22.927/eln., 23.491/eln.

²⁴ *Molnár Gy.* i. m. 334. skk., A Budai Népszínház megalakulása, Domanovszky Emlékkönyv, 109. skk.

²⁵ *Gyulai Pál* i. m. II. k., 121. skk., 144. skk., Nefelejts 1862. márc. 9., a Nemzeti Színház „hétköznapjairól” a Borsszem Jankó: „Mikor én a N. Sz.-ba el-ellátogatok, titkos szorongások közepette olvasom végig a színlapot. Mint híg főzeléken az auflag, úgy úszkál a sok középszerűség fölött egy Prielle, Szerdahelyi, Szigeti és Szathmáryné neve. Ha ezek közül egyikét-másikat ott látom, megvigasztalódva mondom magamban: láthatsz ugyan gyöngye előadást, de legalább egy-két jó perced is lehet” (1870. jan. 9).

²⁶ Apraxin Júliáról: *Catherine Barna*, Julie Apraxin. Szeged 1934. La Comtesse Julie B. Apraxin: *Quelques feuilles détachées des Mémoires de la tragédienne hongroise...* E. Dentu, Paris. 1863. *Molnár Gy.* i. m. 346. skk. *Kassai* i. m. 126., 153. Dunanan: *Kassai* i. m. 154., A Budai Népszínház műsora, 16.

²⁷ A Budai-Apraxin-ügy hivatalos vonatkozásai: *OL. Htt. Eln.* 1863. Fons IV. D. 1483/eln. Molnár, ez ügyben tanúsított tapintatos magatartásáért legfelsőbb elismerésben részesült, ld. Worafka rendőrfőnök febr. 1-i jelentését ugyanitt. — Bulyovszkyné kifestésének megfigyelése: Borsszem Jankó 1871. febr. 26. A párizsi út jelentőségéről még negyedszázad múlva is így ír a magyar utazó: „...Páris egy modern művésznék a legtanulságosabb hely a világon, s kivált à quiconque issu d'une nation si jeune que la notre. — Itt még akkor is, ha a nyelvet nem beszélné, megtanulja a formát s a színt. Egy női ruha csakúgy, mint egy kirakat vagy egy modern festmény, erre tanít minket.” (Justh Zsigmond Naplója, sajtó alá rendezte Halász Gábor. H. és é. n., 36–7).

²⁸ *Molnár Gy.* i. m. 356. skk.

²⁹ Apraxin további párizsi sorsa: vö. Barna i. m. Molnár visszatérése: *Molnár Gy.* i. m. 387–88. A Budai Lapok, a Népszínház érdekeinek védelmére alapított újság, 1863. jan. 25-én megkezdett pályafutását a 184. lapon, 1863

júniusában természetesen „ideiglenesen” befejezte. A lap főmunkatársa és pénzelője Apraxin volt.

³⁰ A szellemalakok : *Molnár* i. m. 388. skk., Színházi Látcső 1863. aug. 23., Remény. Honunk Évkönyve. Naptár 1864-ik évre. Szerkeszti Girókuti P. Ferencz. Hetedik évfolyam. Eggenberger, Pest 1863, 9–12.

³¹ Az Ördög pillulái : *Molnár* i. m. 390. skk. *Kassai* i. m. 154. skk. Nefejejts 1863. szept. 20., okt. 4. A Budai Népszínház műsora 19.

³² *Molnár* i. m. 390. skk. A Német Színház : OL. Htt. Eln 1861. Fons IV. D. 12.590/eln. 1863. Fons IV. D. 6382/eln, 1864. Fons IV. D. 1460/eln, 6347/eln. 7756/eln.

³³ *Molnár* a német igazgató megkereséséről : i. m. 344. és 326. A valóságának megfelelő tények : OL. Htt. Eln. 1862 Fons IV. D. 21.816/eln. 1864. Fons IV. D. 1130/eln. I. sz. áll. ltár. Budai ltár Elnöki Iktatókönyv és lelde, 1861–62. 232. f. sz., 553. f. sz., 1863. 589. f. sz., 1864. 80. f. sz.

³⁴ *Molnár* i. m. 399. skk. *Kassai* i. m. 161–65.

³⁵ OL. Htt. Eln. 1864. Fons IV. D. 1130/eln. A bukdácsoló Népszínházzal kapcsolatban írja Worafka: eleve sokallta a fővárosban a négy színházat. „Dass diese meine Prognosis eine begründete war, hat der Erfolg gelehrt; denn es hat, wie mir von verlässlicher Seite bekannt wurde, der Theater Direktor Molnár auf seiner Bühne dem ungarischen Nationaltheater im Bereiche des Volkstückes den Rang abgelaufen und siegreiche Concurrrenz gemacht und selbst den deutschen Bühnen gegenüber übte das Vorhandensein des Molnár'schen Volkstheaters in pekuniärer Beziehung merklichen Einfluss”. Ui. jegyzi meg azt is, hogy a concesszió-megvonásról szó sem lehet; „Molnár im Vergleich zu seiner Führung im Jahre 1861 viel besonnener geworden ist, und im letzverflossener Jahre zu keinem staatspolizeilichen Einschreiten Anlass geboten hat.” (Worafkáról egy kortárs : „Becsületes, szelíd úr volt ugyan ő nagysága, de egy policáj direktor, ha még olyan kedves is, borzasztóbb egy alkotmányos vad alispánynál, akkor legalább azt hittük.” *Agai Adolf*, Por és hamu. Athenaeum Bp. 1892, 30.) A színészek csőd-eljárási kérelmekor természetesen Worafka is a színház bezárását javasolja. OL. Htt. Eln. 1864, előbb id. h.

³⁶ A Népszínházról : I. s 34. jegyzetet. Németek : OL. Htt. Eln 1864 Fons IV. D. 1460/eln., I. sz. áll. ltár, Miscellanea Nova IV.

³⁷ Molnár 1862-ben tervbe vette, hogy Óbudán munkáselőadásokat tart a hajógyár alkalmazottai számára. Budai Lapok 1863. 8. l.; *Török Pál* i. m. 47. skk. *Feldmann's Wegweiser* 205.

³⁸ *Török Pál* i. m., i. h., Thalia Zsebkönyv 1863-ra Emich Pest 1862. „Feri-ke, a szép mosónő”, beszély Gr. Batthyány Júliától. *Jókai Mór*, A gazdag szegények, I–II., Révai, Bp. 1890. A Népszínház célját körvonalazó sorokat Urváry Lajos írta, a fent id. Thalia Zsebkönyvben, 171., 164.

³⁹ *Török Pál* i. m. *Molnár* i. m. 303., Naptárak : Családi Naptár. 1858. Első évi folyam. Bpest (nyomdajelzés hiányzik), Pál és Virginia történetével stb. Országos Nagy Képes Naptár. 1861-ik évre. Szerkeszti Girókuti P. Ferencz. Első évfolyam. Landerer és Heckenast, 1860., Jókai „Tündér-regéinek” a hirdetésével (218. skk.) Magyar Nép Naptára. Budapesti képes kalendárium 1856 szökö évre. (18 iv, 63 képpel). Szerkeszti Vahot Imre. Emich, Pest 1855. Leírja a Nemzeti Színházat és lelkére köti olvasóinak, hogy keressék fel (180.) Nemzetiségi adatok : *Török Pál* i. m. 83. Csizmadia-céh adakozása : Pesti Napló 1861. aug. 4., elmagyarosodás : *Beksicz Gusztáv*, Magyarosodás és magyarosítás. Athenaeum, Bp. 1883, 51. Várhidy-Bacsvánszky : *Kassai* i. m. 246., Főv. Lapok 1881. ápr. 13.

⁴⁰ *Török Pál* i. m. 94., I. sz. áll. ltár, Budai Népszínház iratai, 1861–1871. Miscellanea Nova IV. 1786/67. febr. 26.

⁴¹ *Feldmann's Wegweiser* 153–54. *Molnár* i. m. 313. I. sz. áll. ltár, Buda. Levéltár. 1861. 2726. ltári sz. *Török Pál* i. m. 95. OL. Htt. Eln. Fons IV. D. 6382/eln.

⁴² *Molnár* i. m. 350–51. *Berzeviczy A.* i. m. II. k. 397–98., Borsszem Jankó 1868. jún. 28. A Nemzeti Színháznál működő Comité : *Pukánszky Káddár Jolán*,

A Nemzeti Színház százéves története. 178. skk., Bolnai felolvasása : A Budai Népszínház másora 10. Pesti Napló 1861. dec. 29.

⁴³ A *Molnárt* támogató ifjú írók működése lemérhető a színház másorán l. i. m. Toldyról : Borsszem Jankó 1868. dec. 6., 1872. nov. 20. *Porzó (Ágai Adolf)*, Por és hamu. 229–38., egyetemi hallgatók és a Népszínház : *Molnár* i. m. 334. OL. Htt. Eln. 1861. és 1862. Fons IV. D., műkedvelői előadások céljára a Népszínházat béreltik ki. Thalia Emlékkönyv 1862-re. I. évf. Emich, Pest, 1862. kiadói, Fésüs György és Toldy, joghallgatók. — A magázásról : l. Molnár György levelezését az Orsz. Széchényi Könyvtár Irodalmi Levelestárában. Idézet : Battyhány Júlia : Két lélek. Beszély. Bolnai-Kempelen. Népsz. Évkönyv, 1863. 44.

⁴⁴ A német színházak : OL. Htt. Eln. 1863 Fons IV. D. 6382/eln. és 1864 Fons IV. D. 1460/eln. Kassa: OL. Htt XIV. 1861., 6. kútfő, 212 6a tétel. Pozsony: Eln. 1862. Fons IV. D. 14.167/eln.

⁴⁵ Az anyagi helyzet : helyérek a Budai Népszínház plakátjain, Orsz. Széchényi Kvtár Szính. tört. Osztálya; iparcikkek árai : Vasárnapi Ujság 1865. hirdetések. — A Népszínházért indult pályázat : Szabó József győri igazgató, OL. Htt Eln. 1865. Fons IV. D. 6946/eln, Bényei István : 7015/eln., ill. I. sz. áll. ltár, Budai Népszínház iratai, 1861–1871. (Miscellanea Nova IV.), Hubay Gusztáv no., Gundy György no., Szigeti Imre no. és Belügymin. Eln. 2240/eln. — Szilágyi Béla, Landvogt Adolf, Kocsisovszky Jusztin mind megpróbálkoztak a színház megszerzésével (L. I. sz. áll. ltár, i. h.).

⁴⁶ I. sz. áll. ltár, fentebb i. h., 2819/1867, 3216/1867, stb.

⁴⁷ OL. Htt Eln. 1864. Fons IV. D. 1130/eln., Reviczky a budai polgármesterhez ; I. sz. áll. ltár, id. h., és a budai népszínházi bizottmány iratai.

⁴⁸ Fővárosi Lapok 1867. júl. 2., 1868. ápr. 21., 22., jún. 14., jún. 15. Vasárnapi Ujság 1868. ápr. 26., *Gyulai Pál* i. m. 341. skk., *M. Császár* i. m. 107. skk.

⁴⁹ Főv. Lapok. 1868. febr. 16., 18., Pesti Napló 1868. febr. 18., Nefejejts 1868. febr. 23., Borsszem Jankó 1868. febr. 23.

⁵⁰ Borsszem Jankó 1870, ápr. 24., 1868. aug. 30.

⁵¹ OL. Belügymin. Eln. 1868. XIV. D. 2035/eln. I. sz. áll. ltár, Miscellanea Nova IV., Vasárnapi Ujság, 1868. okt. 11., Molnár i. m. 435. skk. 1., *Kassai* i. m. 251–252.

⁵² Bacsvánszkyról l. a 39. jegyzetet. Knezsevics : O. L. Htt. Elm. 1863. Fons IV. D. 2633/eln. — Knezsevicsen kívül az akkori magyar területen még más szerb társulat is ismeretes, a nagykikinda' születésű Markovics Döme, aki Belgrádban játszott és innen kért Magyarországra is érvényes játszási engedélyt (O. L. Htt. XIV. 1861. 6. kútfő, 147. a. tétel. Csekics István Torontál m. területén működött. (i. h., Eln. 1863. Fons. IV. D. 2761/eln.), az újvidéki Nemzeti Színház pedig azért folyamodott, hogy egy éven át Horvát-, Tót- és Dalmátországban vendégszerepelhessen (uo. i. h., 4898/eln.). A szerb színjátszás ekkor még nem volt nagyon fejlett, kb. ott tartott, mint a magyarok 1833-ban. Rendkívül szorgalmasak voltak és szerblakta vidékeken ugyanolyan szerető felkarolásban volt részük, mint a régi magyar színészeknek Kassán vagy Kolozsvárott. Az e korabeli szerb s a korai magyar játékszín között más hasonlatosság is van : mindkettőnek erős német versennyel kellett megbirkóznia. Amikor már három-négy szerb társulat is járja a Monarchia déli területét, még mindig egyre-másra adják ki a német koncessziókat (I. h. 1862. Fons IV. D. 16.206/eln. 1863. 3905/eln. 3975/eln.).

⁵³ *Molnár* i. m. 435., elszereződések : *Kassai* i. m. 256., Pesti Napló 1868. szept. 15.

⁵⁴ A budai polgárok levele a város előljáróságához : I. sz. áll. ltár, Miscellanea Nova IV. Uo. Molnár 1869. nov. 27-i levele a polgármesterhez.

⁵⁵ *Molnár* i. m. 442–44.

⁵⁶ Molnárról, saját önéletrajzán kívül, írt *Galamb Sándor*, Népszínházak és a Népszínház. Napkelet 1925, 240. skk., Az első nagy magyar rendező. Színészek Lapja, 1927. 1. sz., *Vereb György*, A Népszínház Bpest színi életében. Franklin Bp. 1925.

LE THÉÂTRE POPULAIRE DE BUDA ET SON PUBLIC

Au printemps de l'an de 1861, le jeune directeur ambitieux, George Molnár obtint l'autorisation à jouer pendant l'été avec sa troupe dans les locaux de l'arène de Buda.

La situation politique était pendant longtemps peu favorable, elle ne permit pas que dans le centre du pays l'étandard du patriotisme soit élevé sous l'empire d'un nouveau théâtre hongrois. En 1859 cependant l'ère du régime Bach ayant touché à sa fin, un revirement s'était opéré dans la politique d'oppression de l'Autriche. Les décisions touchant les affaires du théâtre demeurèrent encore jusqu'à 1861 entre les mains de l'administration de police, mais dès cette date, retour était fait aux dispositions en vigueur avant 1848 et la connaissance « des affaires des manifestations publiques » a été attribuée au Conseil de Lieutenance. Le Conseil de Lieutenance était présidé à cette époque par George Majláth, argentin du roi à esprit hungarophile et c'était lui qui a délivré l'autorisation à George Molnár de jouer avec sa troupe dans le « Budai Színkör », nommé « arène » à cette époque et sis dans la Krisztinaváros (partie de Buda).

Depuis des années Molnár avait employé tous ses efforts pour pouvoir s'établir dans la capitale. Cette ambition n'était pas peut-être justifiée par ses talents d'acteur, il était cependant doué d'un goût étonnant des beautés pittoresques susceptibles à une réalisation sur la scène. Aussi rendit-il compte du fait que la fortune d'une représentation dépendait du nombre élevé des répétitions, que l'union des lois de déplacement sur la scène devait jouer à plein dans le jeu de chaque acteur et qu'il *pût* exister une force qui, en se tenant derrière le rideau, fût capable de diriger la représentation, de créer, même avec une troupe faible, quelque chose du grand genre. En bref, Molnár était le premier grand metteur en scène en Hongrie. Il a éprouvé le sentiment instinctivement et avec justesse que pour le plein développement de ses capacités il eût besoin de vivre dans la capitale.

La misère des acteurs de province n'était plus à cette époque un fait bien acquis, des troupes nombreuses et bonnes visitèrent les plus importantes villes. Le nombre des troupes hongroises peut être évalué à 20—30 faisant la tournée de la Grande Plaine, des départements et villes du sud et de l'est de la Transdanubie et des régions de la Transylvanie de population hongroise, le nombre des troupes allemandes qui ont joué aux zones frontalières de l'ouest, dans la Hongrie septentrionale, à Temesvár et aux départements saxons était environ 15—20. De temps à autre des troupes hongroises jouèrent aussi à Pozsony (Bratislava) et à Sopron, de même que des troupes allemandes firent leur tournée à Komárom ou à Szeged. Ici ou là ni les troupes ni le répertoire ne présentèrent guère une différence accusée. Outre les classiques — Shakespeare, Molière, Schiller — qui jouirent d'une grande popularité en Europe centrale, si les troupes ont voulu faire grande recette elles favorisèrent les pièces françaises de l'époque. Pour les soirs de tous les jours elles ont fait appel aux auteurs nationaux (Szigligeti, Szigeti, Dobsa, Vahot ; Kotzebue, Ziegler, Benedix, Gutzkow, Moser). Les troupes allemandes étaient accablées par la censure et le bureaucratisme dans la même proportion que les troupes hongroises, bien que les autorités aient donné plutôt l'autorisation à jouer une pièce déloyale en allemand qu'en hongrois. Selon les attendus de l'autorisation le même texte était censé d'avoir un effet différent en allemand qu'en hongrois.

Le matériel technique des théâtres provinciaux était généralement très médiocre. Manque d'installation propre, le directeur d'un théâtre, dévoré par l'ambition de la mise en scène avait bien du fil à retordre pour pouvoir impressionner le public, il dut même employer des excès d'effets phoniques et d'éclairage. Molnár, ce génie de la scène, dont les capacités ont percé déjà dans la province, était toute sa vie l'objet de railleries pour ses scènes débordées de feux de Bengale et de

pétardes d'obusiers. Il n'était point tâche facile de varier le répertoire, étant donné le conservatisme du public provincial.

Envers les troupes allemandes de la province le public hongrois se plaça sur le terrain de la résistance passive. Les représentations des troupes allemandes ont été fréquentées par la bourgeoisie allemande, l'activité et les performances enregistrées par la presse de langue allemande, l'opinion publique était cependant sous l'influence des écrivains hongrois, pour eux toutefois — du fait de leur position de prince — le théâtre allemand était affaire de rien.

Parmi les troupes hongroises de la province la troupe de Molnár de Szeged était l'une des meilleures. Bien que Molnár n'eût pas de ressources pécuniaires en abondance, il a énoncé qu'il se préparait à aller dans la capitale, a fait une sélection de sa troupe et traitait les acteurs humainement. De cette façon il réussit à garder sa troupe intacte et entière pendant quelques années ce qui lui permit de débiter à Buda avec un répertoire bien appris et avec une troupe ayant l'habitude de jouer ensemble. La troupe débutée à Buda était formée d'une équipe un peu genre de province, mais appliquée, ayant acquis de la routine du théâtre, sans présomption cependant, dont les membres saisirent la grande chance offerte dans leur vie de parvenir à Pest sous la direction d'un metteur en scène excellent qui était aussi un directeur doué d'un sens d'équité.

A cette époque la capitale avait trois théâtres en pierre, dont deux, celui de la Új-tér et le Várszínház ont joué en allemand.

Le théâtre allemand avait ses racines d'un passé brillant. Le premier foyer de ce théâtre était la Rondelle, de là en 1812 il établit sa résidence dans son nouveau édifice magnifique. Le «grand théâtre allemand» propriété et un des plus beaux fleurons de la municipalité de Pest sur la place Vörösmarty (Place de Színház à l'époque) fut en 1847 réduit en cendre. En remplacement de ce théâtre, un nouveau théâtre a été édifié sur la Új-tér en 1852. Le troisième théâtre permanent était le Nemzeti Színház (Théâtre National) ouvert pour le public en 1837. Les relations des théâtres hongrois et allemand n'étaient pas exemptes de certaines animosités, mais en examinant la question de près avec nos yeux d'aujourd'hui, il faut constater que leur rivalité contribua nécessairement à l'élévation de leur niveau respectif. Depuis les années 40 la prépondérance revint au Théâtre National grâce à la subvention reçue d'une part et à son importance nationale d'autre part, ce qui permit à la direction du théâtre d'opérer une sélection du personnel dans la jeunesse, appelée aux planchers, du pays entier, tandis que la population allemande de la capitale n'était qu'une enclave linguistique sans importance.

Du fait de la terreur qui succéda à la défaite de la guerre de l'indépendance nationale en 1849, la bourgeoisie de Pest-Buda, même de langue allemande avait certaine animosité contre la dynastie autrichienne et indirectement contre l'esprit germanique. Suivant le rapport de l'administration : «depuis les dernières années une certaine animosité peut être observée contre la fréquentation du théâtre allemand malgré que la majeure partie de la population ne parle que cette langue» (de 1861). Le directeur du théâtre allemand, nommé Alsdorf a été amené par le mauvais état des affaires à accueillir la troupe hongroise de la province dans son théâtre (l'arène de Buda) après l'obligation assumée par cette dernière de lui assurer la moitié du revenu perçu.

La troupe de Molnár jouait toujours devant salles combles, ne touchait toutefois gros bénéfice, puisque la moitié de la recette revint à Alsdorf. Tout comme 70 années auparavant, à l'époque de Ladislas Kelemen, les Hongrois avaient l'impression d'avoir été victimes d'une exploitation inique et qu'ils devaient faire une tentative de se procurer des locaux propres.

En 1861 cette tentative ne semblait pas être vouée à l'échec. La ville de Buda s'est empressée de prêter son assistance ; sur la proposition de Molnár, la municipalité a racheté le magasin près de la fête de Lánchíd et durant l'été, les travaux de l'aménagement ont été commencés. Au cours de la session du conseil municipal du 11 juin, un conseiller de Buda déclara, que c'était une

honte de ne savoir pas le hongrois, si du moins seulement leurs enfants l'apprenaient et la nécessité d'un théâtre hongrois à Buda s'imposait à cette fin.

La population de la capitale accueillit le théâtre hongrois avec enthousiasme, elle ne cessait de lui faire témoignage de sa faveur depuis le début des travaux d'aménagement et aussi après, elle fréquentait les représentations et faisait l'éloge de celles-ci.

Pour le moment tout le monde allait au Théâtre Populaire de Buda, en parlait, en écrivait, composait à son intention des chansons populaires ou des fantaisies hongroises. Plus d'un était qui lui donna la préférence sur le Théâtre National. Un établissement moins assis aurait souffert de cette tournure, celui de la Rue de Kerepes cependant a supporté le choc.

Le Théâtre Populaire de Buda ouvrit ses portes le 14 septembre 1861. Les grandes espérances fondées sur l'octroi d'une constitution, sur la convocation de la diète ont été déjà brisées ; le général Maurice Pálffy succéda à Majláth à la direction du Conseil de Lieutenance. Pálffy regardait de mauvais oeil l'activité du Théâtre Populaire, mais ne prit aucune mesure à son encontre n'ayant su que trop bien que les représentations du théâtre faisaient moins de bruit que n'aurait soulevé de tapage la fermeture du théâtre par décret administratif. Il se réserva le droit de toute décision sur l'échelon la plus élevée dans les affaires du théâtre et fit mettre et le répertoire et les acteurs sous la surveillance de la police.

Le fort du répertoire de Molnár a été la représentation bien mise en scène des drames lyriques populaires. La pratique était à l'époque dans les grands théâtres que les parties de chant étaient interprétées par le choeur de l'opéra et les danses par le ballet. Il est inutile de dire que cette pratique n'était pas sans artifice ce qui devint manifeste dès que Molnár présenta ses conceptions plus réalistes. Selon ses conceptions notamment les mêmes personnages de la fête paysanne ont exécuté les chants et les danses de même qu'il en était en réalité à une fête des moissonneurs ou de vendange. Les répétitions nombreuses, l'habitude des acteurs de jouer ensemble depuis plusieurs années ont porté leurs fruits. Bien que les acteurs n'eussent pas été excellents, l'équipe a remporté un succès unanime.

Les scènes de Molnár quel aspect pouvaient-elles avoir dans la réalité ? On n'est pas loin peut-être de la réalité en supposant que les résultats concrets de son génie créateur fuyant tout effort à les représenter ne sont pas perdus sans rémission. Les arts ont une certaine prise l'un sur l'autre. La peinture d'une époque est la grande révélatrice aussi de l'art scénique. Si l'on jette un coup d'oeil sur la composition de Barabás « L'arrivée de la fiancée » on croirait voir les planches du théâtre populaire de Buda avec ses acteurs au visage dûment fardé, l'accordé de village aux cheveux bouclés, l'église et les maisons au toit de chaume avec les pigeons collés, peintes à la toile de fond. Ou bien la scène d'une teinte sombre, dramatique et mouvementée du Racolage n'évoque-t-elle point le Déserteur ? La scène est jusque dans le porche la même que sur la lithographie, faite de la représentation du Théâtre National, la mise en scène plus véhémement toute-fois touche les conceptions de Molnár.

Pour entraîné et varié qu'eût été le répertoire de Molnár, après cinq-six mois de jeu dans la capitale il était épuisé. Conformément à son objectif Molnár mit au concours la composition d'un drame lyrique populaire, puisqu'il allait déjà de passer en proverbe que « pour voir un drame lyrique » le citoyen de la capitale « va au Théâtre Populaire et non au Théâtre National ». Le concours n'eut guère de répercussions parmi les auteurs. Aucun écrivain d'avant-garde n'y prit part, les représentations manquèrent de cet entrain habituel qui autrefois était le leur.

Lorsque Molnár prit pied dans la capitale il était pénétré d'enthousiasme et de dévouement sincères. Son intention ferme était de faire prendre à une couche de la population métropolitaine, qui ne connut point la culture des théâtres, l'habitude d'aller au théâtre. Bien qu'il voulût gagner aussi la bourgeoisie allemande pour son théâtre, son objectif principal était la culture des humbles. Pour

cette raison, dès l'ouverture du théâtre, il a proclamé que des représentations seraient organisées pour le grand public incapable de subvenir aux frais du billet de théâtre. Ce fut une idée sociale et peu commune à cette époque. Pour trouver les motifs psychologiques de cette décision il faut remonter peut-être jusqu'à l'enfance pleine de misère du jeune directeur, lorsque le garçonnet d'aspect minable s'était glissé furtivement dans le théâtre de Nagyvárad. Pour Molnár, la sensation la plus grande était le spectacle du théâtre, il voulut que d'autres pauvres en bénéficiassent également. Les bons correspondants étaient distribués par la municipalité. Avec le temps cette oeuvre culturelle de Molnár prit fin du fait de la situation pécuniaire précaire du théâtre, mais cependant les pauvres avaient joui de maintes séances intéressantes. Le programme a été sélectionné d'une manière telle qu'une pièce patriotique ou mimoplastique a été donnée, accompagnée d'un numéro musical et d'une comédie. Quelques actes de drames historiques de Széligeti ou de Jókai etc., des scènes impressionnantes, plastiques, quelques danses hongroises, des scènes de drames lyriques populaires célèbres avec un mouvement de masses se succédèrent à tour de rôle. Pendant plus d'un an les humbles de Buda avaient chaque mois joui une ou deux fois du bénéfice leur accordé par Molnár.

L'autre idée dont Molnár était animé était son intention d'assurer les moyens de réussite aux auteurs négligés au Théâtre National ou à ceux qui n'y avait pas même essayé de percer. Ses efforts ont eu pour résultat que quelques jeunes auteurs d'un cercle connu sous le nom Auteurs de «Kávéforrás» (nom d'un café de Pest) ont débuté dans son théâtre. Ces auteurs cultivèrent toutefois à beaucoup près le genre du drame lyrique populaire tant désiré, ils s'intéressèrent plutôt au drame historique et à la comédie de moeurs. Lorsqu'il se firent déjà à la routine du drame, le Théâtre Populaire de Buda avait déjà fermé sa porte.

Il n'y avait même en Hongrie tant d'auteurs dramatiques débutants que les drames lyriques populaires de ceux-ci auraient pu remplir le programme d'un théâtre, dans une époque où il n'était pas de coutume de donner la même pièce en série plus que quatre ou cinq fois. Il manquait de drames lyriques populaires. C'était surtout pendant la saison d'été que du fait de l'air excessivement accablant du petit théâtre bas, la recette de Molnár a été décimée. Pour se tirer d'affaires pendant l'hiver de la deuxième année il s'est risqué dans l'opérette française et s'est essayé à la musique d'Offenbach. Molnár n'aimait pas l'opérette, mais avait la conviction qu'il dût remplir une mission par son théâtre et pour le sauver il a décidé à risquer tout. Il a donc commencé les répétitions de la grande opérette «Le père Dunaan».

Ce fut pour la première fois dans l'histoire du théâtre de la Hongrie qu'une pièce était jouée en série. Depuis le décembre jusqu'à l'été de 1863 le Théâtre Populaire gagnait sa vie par la représentation de cette opérette. Pendant la durée de direction de Molnár l'opérette a été jouée cent fois en tout.

Grâce au succès financier, en 1863 Molnár a pu se rendre pour un voyage d'étude à Paris ayant laissé le théâtre sous la direction d'un groupe d'artistes de confiance. Paris était la première grande ville qu'il a vue. Le metteur en scène si compétent était surpris par l'illumination et la belle ordonnance de la ville et même dans la tenue et marche des agents de police il admirait l'élément décoratif. Il ne parla pas le français, il chercha donc en premier chef dans les théâtres le spectacle et ensuite les pièces déjà connues en sa patrie. Avec une attention passionnée il suivit le cortège des grandes masses représentant une campagne au Châtelet, dans le domaine du drame il fut saisi par le jeu d'un romantisme quelque peu suranné de Lemaître. Par le canal des connaissances il fit acquisition de quelques opérettes d'Offenbach et d'appareils de projection, à l'aide de ces derniers il se proposa d'évoquer «des images fantômes» devant les yeux émerveillés des gens de la capitale hongroise.

De retour de Paris la saison d'été et du début d'automne n'était pas trop prospère malgré le patronage de la jeunesse enthousiaste «des images fantômes». Dans une situation délicate il avait préparé la première de la grande nouveauté

qu'il a apportée de Paris, intitulée « les Pilules du Diable ». Outre la mise en scène d'une habileté de prestidigitateur, la représentation heureuse de la pièce nécessita plusieurs nouvelles machines de théâtre et encore l'aménagement complet des planches simples, de nombreux auxiliaires techniques et énormément de répétitions. La première cependant fut d'un succès général.

Pendant l'hiver de 1864, Molnár convint lui-même de son erreur de ne pouvoir surclasser le Théâtre National. S'il voulait faire recette, la nécessité d'un programme différent de celui du Théâtre National s'imposait. Il devait donc présenter des pièces dans lesquelles il excellait : pièces à grand spectacle, dans le genre léger, bien mises en scène. Les conclusions tirées après bien de longues et pénibles agonies par la direction du théâtre allemand étaient les mêmes. Des faillites consécutives les directeurs allemands ont pu dégager l'enseignement que le Théâtre National ne pût être dépassé dans le sérieux. Ils s'arrangèrent donc à donner surtout des opérettes. Ainsi les fervents du genre léger ont eu la possibilité de choisir entre deux théâtres, celui de Molnár et celui des Allemands. Certes, le danger de la faillite d'Alsldorf a été conjuré en 1861 du fait de sa collaboration avec Molnár, le salut n'était cependant que de caractère temporaire. Alsldorf a paré la faillite pour la seconde fois en ayant accueilli dans la direction Bernard Winter, ensuite il a cédé la direction entièrement à ce dernier. Winter était d'origine allemande (Alsldorf bourgeois de Pest et gentilhomme hongrois) et était de première force en le genre léger et la mise en scène.

Lorsqu'au Théâtre Populaire la situation de Molnár devint sérieux il fit une tentative et a postulé le bail des théâtres allemands. Mais comme ces théâtres étaient entre les mains de personnes privées et il n'avait les ressources nécessaires ni pour fournir une caution, ni pour couvrir le prix de location, après la démission de Winter, puis de Molnár, les théâtres passèrent aux mains de l'Autrichien Röhrling.

Malgré le grand succès de l'hiver, le théâtre de Molnár connu pour l'été de 1864 de nouveau une crise financière, assurément par suite des emprunts contractés à usure pour assurer les frais d'entretien du théâtre pendant la morte saison. — Les acteurs mal payés avaient assez des privations. Les meilleurs d'entre eux avaient quitté Molnár pendant les derniers trois ans, certains pour être admis au Théâtre National comme comparses, certains s'engagèrent à quelques meilleures troupes de province. Un groupe d'acteurs resté près de Molnár demanda l'ouverture de la faillite contre lui.

La troupe provinciale enracinée dans la capitale du fait de l'esprit libéral de 1861 n'était pas même auparavant en odeur de sainteté auprès du Conseil de Lieutenance. Certes, les acteurs de Molnár se sont débarrassés de l'habitude de faire des improvisations révolutionnaires, mais ils constituèrent une charge pour le Théâtre National subventionné et pour le théâtre allemand, ce dernier étant subventionné illicitement. Le Conseil de Lieutenance laissa donc en juillet 1864 la voie libre à la procédure de faillite engagée contre Molnár et en novembre de la même année fit fermer le théâtre. Une mince fiche de consolation était pour le public hongrois qu'en mai 1865 le théâtre allemand sombra dans les mêmes conditions.

Dans les requêtes présentées au Conseil de Lieutenance, Molnár assiégea ce dernier pendant des années en ayant insisté sur la nécessité d'avoir un théâtre pour les Hongrois de Buda. Mais par les faillites de 1864 et de 1865 il était mis clairement en évidence que les habitants de Buda n'avaient pas besoin d'un théâtre. Le public du Théâtre Populaire et de l'Arène de Buda était composé généralement des habitants de Pest.

Quelles étaient en réalité les rapports entre le théâtre et le public à ce temps ?

Au vrai, Buda était composée de plusieurs bourgades. Les habitants de Óbuda trop éloignée ne pouvaient pas y être comptés, comme d'ailleurs ceux non plus qui habitèrent au pied des lieux-dits dénommés Országút, Rózsadomb (ou bien Rosenhügel). La Viziváros s'étendait au-delà d'une zone non-bâtie, entourée de jardins. Elle fit réellement partie de la zone d'intérêt de Molnár, la plupart de ses acteurs étaient logés dans ce secteur de la ville. Des rapports existèrent aussi avec la Krisztinaváros par le Tunnel, mais ces rapports ne con-

cernèrent que les environs de l'église, car il était trop fatiguant pour les habitants du Château de Buda de descendre au théâtre et de la Ráczváros il était hasardeux et onéreux de s'y rendre dans l'obscurité sur le quai désolé du Danube. Le Théâtre Populaire avait un site bien plus favorable pour Pest ; face à Lipótváros, quartier le plus riche de la ville, à une distance accessible aux quartiers nommés Belváros et Terézváros, ce dernier en pleine formation.

Le public qui aimait le théâtre ne s'était pas recruté des couches des plus humbles de la population urbaine. L'ouvrier, la couturière, la blanchisseuse n'avaient pas accès au Théâtre, ils manquèrent et de l'argent et du temps. Les artisans par contre s'y étaient rendus, même les plus pauvres sans distinction de nationalité, les Serbes moins souvent que les Hongrois et les Allemands, mais, si le drame lyrique avait quelque rapports serbes, aussi le Tabán et le Ráczváros se mit en route et les viticulteurs, jardiniers, bateliers étaient assis aux côtés des petits commerçants allemands et des bottiers hongrois dans le Théâtre.

La bourgeoisie vivant dans l'aisance essayait de s'assimiler de son plein gré, consciente du fait que la prospérité du pays était inséparable de la prospérité de sa ville natale. Elle s'est rendue volontiers au théâtre pour y frayer la compagnie des nobles et des aristocrates influents.

Le Théâtre nouveau a été accueilli avec enthousiasme aussi par les intellectuels, par un nombre d'écrivains débutants. Ces auteurs étaient dans la plupart issus de la classe nobiliaire, mais nombreux étaient parmi eux d'origine roturière. Ils ne cessèrent de louer Molnár. On est en droit donc de se demander les causes de la ruine d'un théâtre qui avait d'ennemis passifs, amis zélés, un directeur doué et une troupe pleine d'enthousiasme.

La réponse est simple. Non seulement dans la capitale, mais aussi dans les provinces, non seulement les théâtres hongrois, mais aussi ceux de langue allemande se trouvaient au bord de l'abîme. La société en plein passage au capitalisme n'était pas assez riche pour pouvoir faire les frais d'un théâtre sans subventions. L'argent comptant était rare, les plaisirs du théâtre, avec des cartes bon marché de 30 à 40 kreutzers, dévorèrent d'importantes sommes même dans les derniers théâtres de province.

Les aspirations héroïques de Molnár pour donner à la capitale un second théâtre hongrois et aux classes humbles un programme convenable ont été vouées à l'échec. Après le compromis austro-hongrois Molnár eut la chance d'ouvrir de nouveau son théâtre. Il n'était plus revêtu toutefois de sa qualité de directeur armé de plein pouvoir, il était seulement directeur technique placé sous l'autorité de la municipalité. Cette deuxième période de son activité n'est exempte des rivalités avec le Théâtre National ce qui était d'avance voué à l'échec, mais n'y manquèrent pas les conceptions grandioses de metteur en scène non plus. En été de 1868 il mit en oeuvre — dans l'Arène de Buda en possession hongroise déjà — ses expériences acquises à Paris : sous l'influence du Marengo présenté au Châtelet, il a mis sur scène une pièce intitulée « Campagne de Bem » à grand spectacle, avec emploi d'une foule nombreuse. En rehaussant le fond du décor, l'apothéose a été dominée par l'image du Mont Gellért.

De même qu'auparavant, le théâtre est resté aussi après 1867 l'institution typique de la petite bourgeoisie, sa tâche aurait consisté à satisfaire au goût de cette classe, donc en mettant sur scène des drames lyriques populaires, même des opérettes. Molnár manquait du sens de l'économie, ne parvint jamais à mettre sur pied une troupe au moins médiocre avec un bon orchestre et à avoir des décors de belle apparence, ce qui sont indispensables pour la représentation d'opérettes. Les comédies et les drames d'une présentation bon marché n'avaient pas assez d'attraction, les autres théâtres de la capitale en offrirent meilleures. La municipalité de Buda, elle même dans une crise financière, a pris donc la décision de fermer le Théâtre Populaire de Buda et de vendre le terrain. Les conseillers municipaux croyaient s'acquitter de leur obligation de patriote ayant assuré de la place aux représentations hongroises dans leurs deux théâtres : nommés Várszínház et Színkör.

Au moment de la fermeture du Théâtre Populaire de Buda, Molnár avait quarante ans. Il s'acquitta de sa mission à Buda sur plus d'un point. Il a éveillé la curiosité pour le théâtre des couches de la population jusqu'alors indifférentes. Il a stylé quelques acteurs de talent pour le Théâtre National, donné du goût pour le théâtre à la presse de la capitale. Il a fécondé l'imagination des auteurs dramatiques. La perte qu'il subit par la fermeture de son théâtre était pour lui énorme. Nul part son imagination véhémement ne trouva champs plus libre et plus vaste, nul part il ne put déployer son activité sans moindre restriction. Le manque de souplesse de son caractère a barré le chemin à tous ses projets de metteur en scène. Il était de ceux, dont la passion n'était pas de nature sentimentale, mais plutôt intellectuelle. Puisque la satisfaction de telles passions — — comme aussi la sienne — était toujours plus difficile, il devint prématurément un vieillard aigre, déçu, dont le souffle créateur était tari avant l'heure.

A budapesti nagymalomipar kialakulása (1839—1880)

1

Budapest modern értelemben vett gyáriparának története a múlt század harmincas éveiben két jelentős üzem, az Óbudai Hajógyár (1836) és a Pesti Hengermalom (1839) alapításával kezdődik. A ma már évszázadnál hosszabb múltra visszatekintő két üzem alapításának kezdeményezője és életrekelőjük Széchenyi István gróf volt. A „legnagyobb magyar” e tétellel az ipari termelés, valamint a szállítás és közlekedés terén a gőzgép felhasználásával Nyugaton kibontakozóban lévő óriási horderejű technikai átalakulás csíráit plántálta át hazánkba. Pest-Buda e két üzem keletkezésével tette meg az első lépéseket az ipari forradalom útján, amelyen tovább haladva alakul majd át a század végére az ország fővárosa gyárvárossá. Az a két iparág pedig — a gépgyártás és a malomipar —, amelyet a két üzem képviselt, és amelyek kialakulásuk idején jó ideig szoros kölcsönhatásban álltak egymással, közel száz éven át a főváros nagyipari fejlődésének élén haladt.

A budapesti nagymalomipar négy évtizednyi, eleinte inkább stagnáló, később gyorsuló ütemű fejlődés során 1839—1880 között alakult ki. 1880-tól a századforduló körüli évekig fénykorát élte, majd az imperializmus korszakának beköszöntével egyidejűleg a lassú hanyatlás állapotába került. Az első világháború után, piacai nagyobb részét is elveszítette, s ez egykori jelentőségétől végleg megfosztotta.

Történetének négy fejezete közül az első, amelynek idején jelentősége Budapest fejlődésében és az országban végbemenő gazdasági-társadalmi átalakulásban fokozatosan megnövekedett, a múlt század harmincas éveibe nyúlik vissza.

A kapitalizmus uralmát megelőző időszak

A Pesti Hengermalom. 1839—1849

Az 1830-as évek végén, amikor hosszas előkészítő tárgyalások után a Pesti Hengermalom Társaság megalakult, Nyugat-Európában már második, befejező szakaszában tartott az ipari munkaeszközök gyors és gyökeres átalakulásának folyamata: a kézi munkaeszközök, a szerszámok felcserélése a munkagépekkel. Az új, gépi termelőeszközök alapján pedig kibontakozóban volt a termelőmódot átalakító ipari

forradalom. Az ipari munkaeszközök forradalma a XVIII. század elején, akkor kezdődött, amikor Angliában Wyatt elkészítette az első fonógépet (1735). A következő évtizedeknek majdnem mindegyike meghozta az angol pamutipar számára az újabb és tökéletesebb *munkagépet* a fonáshoz, a XVIII. század végére s a XIX. század elejére pedig a szövéshez is.¹ Ezzel befejeződött a pamutiparban korábban szinte kizárólag kézzel végzett munka gépi munkává való átalakítása, az emberi kéz munkájának helyettesítése munkagépekkel. Egyben lezárult az ipari termelőeszközök forradalmi átalakulásának történelmileg első szakasza, amely lényegében a pamutiparra korlátozódott, s az ipari forradalom kiindulópontja volt. Ez azonban még nem volt maga a tulajdonképpeni ipari forradalom.²

A fonó- és szövőgépek feltalálásával párhuzamosan, a XVIII. század végétől fejlődött ki az ipari forradalom alapvető találmánya, a *gőzgép* is, amelynek iparilag felhasználható konstrukcióját Watt a század utolsó évtizedében készítette el. Ezzel megszületett az az erőgép, amely az ipari termelőeszközöknek a pamutipari munkagépek feltalálásával elindult forradalmi átalakulását tulajdonképpen a termelőmódot átalakító ipari forradalom alapjává avatta. A gőzgép nemcsak a pamutipar területén tette lehetővé az ipari termelés átalakulási folyamatának teljessé válását, hanem az ipari termelés túlnyomó része számára is megteremtette ugyanennek a lehetőségét és e jelentősége révén a XIX. század ipari forradalmának univerzális és döntő alapjává lett.³ Az ipari termelőeszközök további fejlődése során a munkagépek és a gőzgép között kölcsönhatás alakult ki. A pamutipari munkagépek feltalálása szükségszerűen vonta maga után a gőzgép fejlődését, — a gőzgép használhatóságának fokozódása pedig mindig több és több iparág területén tette lehetővé a kézimunka helyettesítését munkagépekkel és ugyanakkor az emberi izomerő pótlását. A méreteikben növekedő és működésükben szakadatlanul differenciálódó munkagépek által igényelt nagyobb hajtóerő viszont szükségszerűen a gőzgép méreteinek és teljesítményének fokozására, hatásfokának növelésére, használhatóságának szakadatlan kiterjesztésére ösztönözte a gépszerkesztőket.⁴ Az ipari termelőeszközök forradalmi átalakulása — a gőzgép bevonulásával az ipari termelésbe — történelmileg fejlődésének második szakaszába érkezett. Ekkor már lehetővé vált az ipari forradalom teljes kibontakozása is mindenütt, ahol az ipari termelésben a fonó- és szövőipar volt túlsúlyban.

A XIX. század közepéig azonban az ipari forradalom gyors és akadálytalan kibontakozása elé még akadályok tornyosultak. Ugyanis csak a század közepére alakultak ki fokozatosan a fémek gépi erővel való megmunkálásához alkalmas és szükséges szerszámgépek és nagyméretű gőzgépek, amelyek lehetővé tették az addig manuaktúra-módra úzótt gépgyártás helyett a munkagépeknek, ezek szerszámjainak, valamint a gőzgépeknek és maguknak a szerszámgépeknek gyári úton, gépekkel történő előállítását.⁵ Ezzel lezárult az ipari termelőeszközök forradalmi átalakulásának második történelmi szakasza. „A nagyipar-

nak hatalmába kellett kerítenie jellegzetes termelőeszközét, magát a gépet és a gépeket gépekkel kellett termelnie. Csak ilyen módon teremthette meg megfelelő műszaki alapját, s csak így állhatott a saját lábára.”⁶ A gépeknek gépekkel történő termelése idejére, az ipari forradalom műszaki alapjának e harmadik és egyben befejező történelmi szakaszában, létrejött tehát az ipari forradalom saját technikai bázisa, s nem volt többé ráutalva arra a manufaktúra technikára, amelynek túlhaladása tulajdonképpeni szerepe betöltésének és akadálytalan kibontakozásának egyik nélkülözhetetlen feltételét alkotta.

Az ipari termelőeszközök forradalmi átalakulása volt a gyárüzem, a gyárrendszer kibontakozásának alapja, s tette lehetővé a manufaktúráról, a kézművességről és a háziiparról a gyárrendszeren belüli gépi termelésre való áttérést. A gépi termelőeszközök alapján végbemenő ipari forradalom során a tőkés termelőmód manufaktúra korszakából átlépett gépi-nagyipari korszakába. Az ipari forradalom „minden civilizált országban az egész termelőmódot, először az iparét, azután a mezőgazdaságét totálisan átalakította.”⁷

Az ipari forradalom tehát az a történelmi folyamat, amelynek során egy adott ország ipari termelésében az emberi munka mellett a gépi munka került túlsúlyba, a kézi szerszámokat felváltották a munka- és szerszámgépek, a kisáru- és manufaktúris termelés formáit felváltotta a gépi nagyipar, s a termékek mind nagyobb részét az ipar minden ágában gépi erővel állították elő. A kézzel vagy szerszámmal dolgozó munkások közötti munkamegosztás helyébe a munkások által kezelt, gépi erővel meghajtott munkagépek közötti munkamegosztás lépett. Ugyanakkor a termelőeszközök technikai fejlődését a termelési viszonyok átalakulása követte: megerősödött a tőkés termelési rend, kialakult a kapitalizmus alapvető osztálya, az ipari proletariátus, s a burzsoázián belül a nagyipari burzsoázia döntő politikai és társadalmi tényezővé nőtt.

Az ipari termelőeszközök forradalmi átalakulásának a XVIII. század harmadik évtizedétől a XIX. század második felébe átnyúló három történelmi szakasza a földkerekség egyetlen országában sem esett egybe időben, vagy az egyes szakaszok elkülönülő egymásutánjának sorrendjében az ipari forradalom lefolyásával. Angliában, ahol az ipari termelőeszközök forradalmi átalakulása időrendben először és történelmi tagoltságának lehető teljességében ment végbe, az ipari forradalom 1825 körül — tehát még mielőtt a gyárrendszer saját technikai alapja teljesen létrejött volna — befejeződött.⁸ Viszont az európai kontinens legfejlettebb országaiban is — az ipari forradalom befejeződése a termelőeszközök átalakulásának harmadik szakaszára esett. Az ipari forradalomnak az angliainál későbbi kezdete és későbbi befejeződése az európai kontinens országaiban azzal a hatással járt, hogy Angliától készen kapták a munka- és szerszámgépek egy részét, valamint a gőzgépet, — hogy az ipari forradalom kiindulásának nem kellett feltétlenül a pamutipari munkagépekre esnie, hanem a gőzgép felhasználásával, amelyet az angliai ipartól be lehetett szerezni, s a már kialakult munkagépek hasonló

alkalmazása útján, *bármely iparág nagyipari átalakulásával* kezdetét vehette. Így tehát az ipari forradalom korábbi lezajlása Angliában döntő befolyással volt más országok ipari forradalmának alakulására, s egyben ki is zárta annak a lehetőségét, hogy az angliai — „klasszikus” — menet, különösen ami a termelőeszközök átalakulásának eredeti történeti szakaszait illeti, bárhol is megismétlődjék. Ehhez járult még az is, hogy a gőzgép felhasználása révén a szállítás és közlekedés forradalmi átalakulása, a vasút és a folyami, valamint óceáni gőzhajózás elterjedése szintén arra az időre esett, amikor Angliában az ipari forradalom már befejeződött, a kontinensen pedig általában még csak kezdeténél tartott, s ezért itt az angliaitól lényegesen eltérő adottságok között mehetett csak végbe.⁹

2

A malomipar termelőeszközeinek átalakulását vizsgálva, külön is tekintettel kell lenni arra, hogy a gabona felőrléséhez már nagyon régen alkalmaztak gépi erőt. A malomkő eredetileg olyan szerszám volt, amelyre az ember csak izomerejével mint egyszerű hajtóerő hatott, s ezért elsőnek indította az embert arra, hogy az őrléshez hajtóerőként állatokat, vizet, szelet alkalmazzon. Az őrlést már a manufaktúra korszakban is általában gépek végezték, de ezek a gépek magát a termelést nem forradalmasították.¹⁰ „Már a tizenhetedik században kísérletet tettek arra, hogy a malmokban két forgókövet és így két őrlőjáratot hajtsanak meg egyetlen vízikerekekkel. Az átviteli szerkezet megnövekedett terjedelme azonban ekkor összeütközésbe került a most már elégtelennek bizonyuló vízierővel. . .”¹¹ A vízikerekekkel mint a manufaktúra korszak legfejlettebb erőgépével a termelékenységet és a termelékenység fokát csak egy bizonyos alacsony színvonalig lehetett emelni. Ugyanakkor a pusztá őrlés mellett a lisztkészítés egyéb műveleteit, mint pl. a gabona és az őrlemény tisztítását, a korpa elválasztását, az osztályozást stb. kézi erővel kellett végezni, amennyiben egyáltalán sor került a liszt minőségét alakító, javító műveletekre.

Az 1830-as évek elején a hazai malomiparnak műszakilag legfejlettebb üzemei a vízimalmok voltak. A feudális termelési viszonyok között azonban elsősorban az állati erővel működő falusi szárazmalmok látták el liszttel a lakosság zömét. A kortársi vélemény szerint „a Dunán és a Maroson a hajómalmok oly rosszak, hogy sokszor 5 hónapon át nem őrlnek, az ökrökkel hajtott szárazmalmok a pusztákon szintén nagyon rosszak — talán Noénak sem volt rosszabb malma, mikor bárkáját elhagyta. . .”¹² Ebben az időben a falusi malmok egyáltalán nem, a városoknak a céhesipar keretei között működő malmai pedig *alig kapcsolódtak még be az áruforgalomba*, lényegében a helyben, s a közvetlen környéken termelt gabonát őrlték *vám fejében*.

A több tízezer, állati erővel, széllel vagy vízzel hajtott vámmalom sorából szakadt ki minden átmenet nélkül *tőkés* ipari vállalkozásként a Pesti Hengermalom, Budapest és az ország első nagyipari jellegű keres-

kedelmi malma. Nem volt szerves folytatása, vagy továbbfejlődött formája semmilyen addig Magyarországon létezett malomtípusnak, sem a falusi, sem a céhes malomipar folytatását nem jelentette,¹³ — műszaki alapjai nem hazánkban alakultak ki, hanem a Nyugat-Európában már előrehaladott ipari forradalom szülötte volt. Keletkezésében — a reformmozgalom és az önálló nemzetgazdaság megteremtésére irányuló törekvések légkörében — a hazai, elsősorban helyi szükségletek mellett közvetlenül is fontos szerepet tölthettek be Anglia és más nyugat-európai országok ipari forradalmának eredményei. Széchenyi, amikor a Lánchíd tervei ügyében Angliában tárgyalt, felfigyelt a malomipar ottani gépesítésére. Felismerve ennek jelentőségét a hazai gazdasági fejlődés számára, s különösen a hazai mezőgazdaság érdekét szem előtt tartva, 1832. okt. 19-én feljegyezte naplójába egy Birminghamban általa megtekintett gőzmalom műszaki adatait.¹⁴ A harmincas évek második felében pedig a Pesten felállítandó gőzmalom terveinek előkészítése céljából alaposan és rendszeresen tájékozódott külföldön.

Ebben az időben — a Széchenyi által beszerzett adatokból is ez tűnik ki — bár Angliában, mégpedig Londonban már 1786-ban sikerrel helyezték üzembe az első gőzmalmot, amelynek Watt által szerkesztett gőzgépe egyenletes fordulatszámával már lehetővé tette a tartós üzemet, a gőzmalomok fejlődése az európai kontinensen még kezdeti szinten állt, a gőzerő használata a malomiparba még alig hatolt be. Németországban például az 1830-as évek közepéig összesen öt kisebb méretű gőzmalom keletkezett, annak ellenére, hogy egyes német kormányok kezdeményezően léptek fel a gőzmalomok meghonosítása érdekében. Többek között a bajor kormány 1828-ban 3000 forint jutalmat tűzött ki annak, aki két éven belül olyan, legalább háromjáratú malmot helyez üzembe, mint amilyenek Angliában és Észak-Amerikában már hosszabb idő óta sikerrel működnek. A kitűzött díjra csak három évvel később, 1831-ben akadt egyetlen pályázó, Speeth nevű nürnbergi mechanikus, aki a díjat el is nyerte. 1829-ben az osztrák kormány is hasonló pályázatot hirdetett, de nem akadt senki, aki a 200 arany jutalomra pályázott volna.¹⁵

Ott, ahol lassacskán mégis áttértek a gőzgép használatára, a malmok hagyományos munkagépe: a kőjártat s ezzel együtt a hagyományos őrlési technológia is lényegében fennmaradt, a gőzgép a régi manufaktúra termeléssel párosult, bár a teljesítőképesség fokozódott. Az ipari forradalom döntően csak a hajtóerőt ragadta meg, de a munkagép rendszerét változtatlanul hagyta. Angliában és Észak-Amerikában számos javítást és újítást vezettek be a malomiparban, de a kőjártat maradt továbbra is az őrlés munkagépe. Az amerikai malom például nem jelentett új őrlési eljárást, hanem a gőzerő alkalmazása által nyújtott lehetőségek kihasználásának legjobb technikai megoldását, amely lényegében a kőjártat és a gőzgép közötti közlőmű modernizálásában, az erőátviteli szerkezet fa alkatrészeinek vasszerkezetre való kicserélésében, a gőzerő gazdaságos felhasználásában és új munkagépek alkalmazásában nyil-

vánult meg; a termelés mennyiségi növelésére törekedett s ezért szaporította a kőjáratok számát. Az amerikai malomrendszer alapját a Brestből származó francia malomkő képezte, amelynek elhasználódása lassúbb volt a másfajta kövekénél. A francia malomkő az amerikai malmok révén vált ismertté Európában.¹⁶

A malomiparban tehát a termelőeszközök átalakulásának sorrendje nem követte és nem is követhette a munkagépek létrejöttével kezdődő „klasszikus” sorrendet.

Lényeges változás következett be azonban a malmok telephelyeinek kiválasztásában. A malomipar, amely a gőz által függetlenné vált a vízierőtől és a szélétől, most már a faluról a városba húzódott be, amint általában a gőzgép lett az ipari városok szülőanyja. Nem volt véletlen, hogy az első gőzmalom Angliában: Londonban, Németországban: Berlinben, Magyarországon pedig Pesten keletkezett.

Az 1830-as évek közepétől az új hajtóerő alkalmazása, amelynek segítségével ugyanazon idő alatt a korábbinál nagyobb lisztmennyiséget lehetett előállítani, abba a sorompóba ütközött, melyet az emberi erővel végzett járulékos műveletek, a tisztítás és az osztályozás állítottak elébe. E műveletek egy részének elvégzése csak úgy tarthatott lépést az őrlés meggyorsulásával, ha növekvő számban alkalmaztak e célra munkásokat. A gépi erő bevezetése ezért eleinte nem csökkentette az emberi erő és a kézi munka szerepét a malomiparban, sőt abszolút mértékben szaporította, a termelés növekedésének arányában megnövelte a termelés szubjektív elemeit.

Ebben a helyzetben a termelés növelésének és olcsóbbításának szükségessége arra ösztönözte a szakembereket, hogy az őrlés járulékos műveleteit is gépesítsék, és így különösen az üzemen belüli szállítás gépesítése terén már az 1830-as évekre használható berendezések alakultak ki, mint pl. az Észak-Amerikában használt serleges felvonó. De nemcsak a járulékos műveletek gépesítése, hanem a kőjáratoknak más rendszerrel való pótlása is már 1820 körül foglalkoztatta a technikusokat. A kőjáratoknak hengerjáratokkal való helyettesítését Helfenberg 1821—1822-ben Rohrschachban (Németország), Bollinger 1822-ben Bécsben, Collier 1823-ban Párizsban megkísérelték ugyan, de gyakorlati eredményt nem értek el. Nem sokkal ezután az orosz Müller Varsóban, Triestben s később a svájci Frauenfeldben, félig-meddig használható hengerjáratokat készített, amelyeknek azonban még jelentős gyengéi voltak. A Müller-féle konstrukciót Sulzberger zürichi mérnök tökéletesítette, s a botzeni Holzhammer I. A. kereskedőház tulajdonosával, Putzer Jánossal társulva Frauenfeldben részvénytársaságot alapított a hengerszékek gyártására, őrlési módszerének elterjesztése céljából.¹⁷ A hengerekkel való őrlés és az erre épülő frauenfeldi módszer elvileg nagy előnyökkel rendelkezett a kőjáratokkal működő őrléssel szemben. Magában véve az a változás is, hogy az őrléshez kő helyett a gépi technika alapanyagát, a vasat használta fel, a függőleges tengely körüli forgás helyett pedig a vízszintes elrendezést alkalmazta, a malomipar munkagépének jellegét

lényegében változtatta meg. A Sulzberger-féle hengersizékkal és a hozzá csatlakozó tisztítóberendezésekkel a korábbinál tisztább, négyféle minőségű s főleg szárazabb lisztet lehetett előállítani.¹⁸ Az utóbbi előnyt a kőjáratoknál nem lehetett elérni, mert a kövekkel való őrlésnél előbb a búzát kissé megnedvesítették, hogy ezáltal a héj szívósabb legyen és ne töredezen bele a liszt, illetőleg a dara és a derce közé, s több és fehérebb liszt keletkezzen. A nedvesítés azonban a liszt tartósságának rovására ment, mert a megnyirkosodott liszt a tárolás és a szállítás akkori kezdetleges lehetőségei mellett hosszabb ideig nem volt eltartható. A frauenfeldi módszer kiküszöbölte a nedvesítést, s ezáltal a lisztet hosszabb szállításra tette alkalmassá. Emellett a hengerek elhelyezéséhez kisebb térre volt szükség, kevesebb hajtóenergiát és személyzetet igényelt, mint a kövekkel őrlő malom. Ugyanakkor az őrlési folyamat zárt, gépi rendszerré kezdett alakulni, amely mindinkább kiszorította a termelésből a szubjektív elemeket, az új munkagépek új munkamegosztással működtek össze. A frauenfeldi módszer mellett a lisztet csöveken továbbították az egyes műveletek között a magasabb emeletekről lefelé, s ezért kevesebb liszt is ment kárba.¹⁹

A hengersizékkal megszületett ugyan a malomipar új munkagépe, de egyelőre nem tudott elterjedni. *A korabeli vélemények szerint* ennek fő oka az volt, hogy a kőjáratall szemben nem jelentett könnyebbséget a gabona héjának és az endosperma részecskéknél (dara, derceliszt) a szétválasztása terén.²⁰

Hiányzott még a munkagéphez a megfelelő szerszám és az ehhez szükséges berendezés, amely a héj és az endosperma részecskék szétválasztását megkönnyítette volna. A hengersizéknek voltak egyéb hátrányai is: a hengerek gyorsan koptak, cserélésük, javításuk sok időt vett igénybe. Az így előálló költségtöbblet hosszú időn át akadályozta a hengersizék terjedését, de akadályozta a molnárok ragaszkodása a megszokott módszerhez, a berendezést körülvevő titkolózás, valamint az is, hogy a francia malomkövekkel, amelyek ekkor terjedtek el, az igényeknek megfelelő lisztet lehetett nyerni.²¹ Csak négy évtizeddel később alakul majd ki az új hengerfajta, amely a kövekkel való őrlést kiszorítja, s amely már nemcsak új munkagép lesz, hanem új szerszámokkal is rendelkezik.

A Sulzberger-féle hengersizék és az erre alapozott frauenfeldi őrlési módszer elterjedése az európai malmokban lassan haladt előre. A frauenfeldi malom már 1835 óta működött, de módszerét 1839-ig csak három malom — egy olasz és két német²² — vette át. A Pesti Gőzmalom Építő Egyesület is csak hosszas vita után Széchenyi befolyása alatt döntött 1839-ben a frauenfeldi rendszer bevezetése mellett.

A malom felépítésére Pesti József Hengermalom név alatt részvénytársaság alakult, amely a Holzhammer céggel kötött szerződést. A társaság alaptőkéjének előteremtése részvények útján nem bizonyult könnyű feladatnak. Olyan tőkésék, akik szűk körben elő tudták volna teremteni a 200 000 frt alaptőkét, Magyarországon nem akadtak, ezért

a részvényeket széles körben kellett terjeszteni, ami viszont az akkori Pesten szokatlanul hatott, hiszen a Pesti Hengermalom volt az *első modern értelemben vett ipari részvénytársaság* Magyarországon. A végül is 300 000 frt-ra emelt alaptőkével megalakult részvénytársaságban a Holzhammer cég kezdetben több mint 50%-kal részesedett, és ennek fejében kizárólagos jogot biztosított magának az igazgató és a technikai vezető kinevezésére, a többi részvényes pedig csak a felügyelet jogával rendelkezett. A Holzhammer cég részvénytöbbsége mellett hat pesti nagykereskedő — Wodianer, Malvieux, Kappel, Burgmann, Appiano és Klopfinger összesen 34 000 frt, 2 iparos — Tüköry ácsmester és Valero selyemgyáros — 20 000 frt, öt nagybirtokos arisztokrata — Széchenyi, Barkóczy, Wenckheim, Zichy Jenő és Batthyány Lajos összesen 31 000 frt részvénytőkét vett át. A vállalatnak sok kisérszvényese volt, mert 100 000 frt értékben 100 forintos részvényeket is kibocsátottak.²³

A Holzhammer céggel kötött szerződés értelmében a frauenfeldi rendszer szerinti malmok építésének Magyarországra és Erdélyre (a tengerpart kivételével) terjedő szabadalma a Pesti Hengermalom birtokába került. Ebből nyilvánvaló, hogy a Holzhammer cég nem a Pesti Hengermalom létrehozását és a malom őrlési üzletében való részesedést tekintette főüzletének, hanem azt remélte, hogy a Hengermalom sikeres működése révén elterjesztheti rendszerét Magyarországon.

A Hengermalom építkezése a Lipótváros felső részében, közvetlenül a Valero-féle gyár mellett (a Valero utca 338 alatt,²⁴ amely később Hengermalom utca 338, majd Klotild utca 6 lett) 1841 szeptemberében fejeződött be, és azonnal megkezdte az őrlést. 30 lóerős gőzgéppel és két hengerjáratral kezdte meg termelését, s bár az eredmények a minőség tekintetében megfeleltek az előírászatnak,²⁵ 5% kamaton felül alig maradt tiszta nyeresége. A tiszta haszon növelése céljából hamarosan harmadik hengerjáratot állítottak be. A nagy önköltséget azonban ezen a módon sem sikerült csökkenteni, a malom tiszta haszna továbbra is kevés maradt s nem állt arányban azzal a technikai fölényvel, amellyel a többi hazai malommal szemben rendelkezett.²⁶

A Pesti Hengermalom üzleti sikertelenségét alapvetően az okozta, hogy működése lépten-nyomon a feudális termelési viszonyok uralmával összefüggő korlátokba ütközött. A nyersanyag szabad beszerzése, valamint a szabad liszteladás elé — az avult közlekedési viszonyok mellett — a molnár és pék céhek nyomására a városi hatóságok gördítettek akadályokat. Az új kereskedelmi törvények ezen a téren hoztak ugyan könnyebbséget, de nem tüntették el véglegesen az ilyen jellegű nehézségeket. A malom alaptőkéje is hamarosan elfogyott a beruházásokra, s a hiányzó forgótőkét kölcsönökből kellett előteremteni. Az éppen csak gyerekipőit próbálgató hazai tőkés hitelrendszer nem állott a malom rendelkezésére, ezért magánkölcsönöket kényszerült felvenni, leggyakrabban magas, 10%-ot is elérő kamat mellett. Mindehhez járultak még, különösen az első években, a gépi berendezés működésében fellépő zavarok is.²⁷

A Hengermalom a feudális termelési viszonyok közepette *újra-termelését tíz éven át, 1851-ig bővíteni nem tudta*. Évi termelőképessége 110 000 bécsi mázsára ment, ténylegesen az 1840-es években 80—115 000 bécsi mázsa búzát és néhány száz mázsa rozsot, árpát stb. őrölt.²⁸ A nagyipari fejlődés olyan lényeges feltételei, mint a modern közlekedés és szállítás, a vasút és a gőzhajózás Magyarországon akkor elterjedésük kezdetén állottak. 1852-ig a hazai vasútvonalak hossza mindössze 355 kilométert ért el. A gabona szállítása a Dunán szinte teljes egészében evezős és lóvontatású hajókon, a régi módon folyt. De nemcsak a lisztnek távolabbi vidékekre történő szállítása ütközött akadályokba, hanem a nyersanyag és az üzemanyag, a gabona és a szén szállítási módja sem állt összhangban a gépi nagyipari üzem fejlődéséhez szükséges feltételekkel.²⁹

A feudális termelési viszonyok között csak igen lassan bővülő belső piac, a gabonatermelés elmaradottsága, az 1847. évi gazdasági válsága, majd a polgári forradalom és nemzeti szabadságharc fegyveres eseményei — mindezek a tényezők hátráltatták a Pesti Hengermalom fejlődését és okozták, hogy az 1850-es évek elejéig újabb gőzmalom Pest-Budán nem létesült. Budapest és környékének lisztszükségletét a Hengermalom, valamint a Budapesten és környékén működő mintegy 400 hajómalom termelése el tudta látni, sőt egyes években még távolabbi vidékekre is szállítottak. A hajómalomok a Hengermaloménál rosszabb minőségű, de olcsóbb lisztjükkel ekkor még állták a versenyt.

A Pesti Hengermalom működésének első tíz évében, Budapest fejlődésének a kapitalizmus magyarországi uralmát megelőző e korai szakaszában, a nagyipari fejlődés számára rendkívül kedvezőtlen viszonyok között, a malom pusztta fennmaradása is jelentős eredménynek tekinthető.

A Hengermalom e korbéli működése azonban nemcsak a budapesti nagymalomipar kialakulásával függött össze szervesen s vált „Magyarország malomipara számára úttörő példává”³⁰, s e korszakának története nemcsak a budapesti nagymalomipar történetének alkotta első szakaszát, hanem hasonló, sőt egy ideig sikeresebb helyet foglalt el a budapesti gépgyártóipar fejlődésében és történetében, minthogy vállalkozásában a malomipar és a gépgyártás egyesült.

3

A frauenfeldi hengerszékkel felszerelt malmok között Európában a Pesti Hengermalom volt a legjelentősebb, s a malom alapítói, különösen a Holzhammer cég — amint erről már volt szó — célul tűzték ki, hogy a frauenfeldi őrlőrendszernek a vállalat birtokába jutott szabadalma alapján további hengermalmokat rendezzenek be Magyarországon. E célkitűzés megvalósítására való törekvés hamarosan — a malom nem eléggé kedvező eredményei miatt — háttérbe szorult, de nem olyan mértékben, hogy amikor egyéb körülmények egy öntöde és gépműhely létesítését, illetőleg további fenntartását szükségessé tették, a részvényesek elhatározását ne befolyásolta volna.

Már az üzem berendezése során vita támadt a vállalat részvényesei között a gőzgép beszerzése körül. A Holzhammer cég által kinevezett igazgató, Kiliás Farkas, Cockerill belga gyárosnál kívánta a gőzgépet megrendelni. Az egyik főrészvényes, Tüköry ácsmester viszont amellet kardoskodott, hogy az aacheni Dobbssal összekötötésben levő Knutzen pesti gépműhely-tulajdonosnál vásárolják.³¹ Végül Széchenyi a bécsi Fletscher és Ponchon cég mellett döntött, s a malom számára 18 000 forintért ez a műhely készítette el a 20 lóerős kisnyomású gőzgépet.³² A géppel már az első évben bajok voltak, s így érthető, hogy az építkezés idejére létesített gépműhely fenntartása az építkezés befejezése után is szükségesnek mutatkozott. A malom műszaki vezetője, Fehr Vilmos mérnök, nemcsak a műhely fenntartásának szükségességéről győzte meg a közgyűlést, hanem elfogadtatta egy öntöde felállítására vonatkozó javaslatát is.³³ 1841-ben engedélyt kértek, hogy a malom műhelyében idegenek számára is hasonló munkát végezhessenek, mint saját maguk számára, hogy készíthessenek „gőzmalmokhoz alkalmazandó gépeket és eszközöket”. Az engedélyt megkapták és 1843-ban már 80 különféle szakmabeli munkás, esztergályos, lakatos, szerszámkovács, asztalos, ács és öntő dolgozott a Hengermalom műhelyében, ahol malomgépek és berendezések mellett olaj- és tengeri hengergépet, gőzpapírhengert, hidraulikus sajtót, lemezvágót, vízszivattyút, tűzfecskendőt és mechanikus tűzvezetőt gyártottak.³⁴

A műhely számára végzett beruházások a malom amúgyis elégtelen forgótőkét még jobban csökkentették, s ezért már 1845-ben elhatározták, hogy külön részvénytársasággá alakítják át. Ennek megvalósítása azonban 1847-re tolódt, mert a Széchenyi által a műhely számára a malom közelében a várostól kedvezményes áron kért telket a tanács csak hosszas huzavona után adta át. 1847. április 18-án alakult meg a „Pester Maschinenbau und Eisengisserey Gesellschaft” 100 000 forint névleges alaptőkével, amelyből a Hengermalom Társaság 20 000 frt, a Holzhammer cég 10 000 frt ára részvényt vett át. A műhely igazgatójául Dobbs Sámuel Vilmost, az angol származású Dobbs Sámuel aacheni gépgyáros fiát szerződtették, aki előzőleg Nádasdy gróf bethléri vasgyárának alkalmazottja volt.³⁵

A gépműhely már 1845-ben egy 12 lóerős gőzgépet készített a Pesti Cukorfinomító Társaság számára,³⁶ 5000 forintért. Egy 1848. július 29-i levélből tudjuk, hogy a műhely többek között Fiume számára baggereket, magánosoknak kisebb gépeket, Kecskemét számára kisebb gőzmalmot, a Dunagőzhajózási Társaság számára pedig egy gőzgépet készített és szállított Bécsbe.³⁷ 1851-ben pedig ismét a Pesti Cukorfinomító számára készített 850 frt-ért egy 2 lóerős gőzgépet.³⁸ Az adatok hézagossága alapján feltehető, hogy a Hengermalom gépműhelye még több gőzgépet és malomberendezést is készített, főleg a vidék számára, aminek pontos kiderítése még a jövő feladata.

A Hengermalom azonban nemcsak közvetlenül volt a budapesti gépgyártóipar kezdeti fejlődésének tényezője, hanem egyben újabb két

üzem — a Ganz-féle és a Dobbs-féle üzemek — keletkezésének kiindulópontját is képezte.

Mivel a malom, majd később az öntöde létesítésekor Magyarországon megfelelően képzett munkások nem akadtak, az iskolázott munkaerőket külföldről, elsősorban Svájcból hozatták be.³⁹ Így került a malom 1841-ben felállított öntödéjébe a svájci származású Ganz Ábrahám, aki 1844-ben kilépett a Hengermalom szolgálatából és önállósította magát. Budán a Kórház utcában nyitott öntödét és gépműhelyt, amelyet 1845-ben helyezett üzembe, s ezzel megvetette a Ganz-gyár alapját.⁴⁰ Eleinte gépi erőt nem használt, de már 1847-ben egy 8 lóerős (egyres források szerint 10 lóerős) gőzgépet állított fel. Ennek alkatrészeit saját műhelyében öntötte, míg az öntvények megmunkálását és a gép összeállítását „egyik budai műhely”-ben végezték.⁴¹ (Egyes — téves — nézetek szerint ez volt az első gőzgép, amelyet Magyarországon készítettek. Ezt azonban a tények nem igazolják.)⁴²

A Pesti Gépgyár és Vasöntöde Társulat a szabadságharc idején fegyvergyárrá alakult át (a mai Szent István körútnak megfelelő útvonal az 1860-as években innen kapta a Fegyvergyár utca nevet) és kedvenc célpontja volt az ellenséges lövegeknek. A mozgalmas évek lezajlása után a gyár az osztrák kormány kezére jutott, és egy évvel később leégett. De ezen a téren az öntödét megelőzte a malom: 1850 végén égett le. 1851-ben újra felépítették és az öntödét pusztító tűzvész az újraépült malmot veszélyeztette. A szabadságharc és a tűz következtében tönkrement öntöde részvényeibe fektetett tőke elvesztése a Hengermalom részvényeseit jelentékenyen sújtotta.⁴³

A Hengermalom, úgy lehet, a leégett öntödét némileg helyreállíthatta, mert 1852-ben Kilényi H. bérlő az üzemet, aki 4 lóerős gőzgéppel s 30—40 munkással dolgozott fő rendelője, az Óbudai Hajógyár számára.⁴⁴ Ez a bérlet azonban egészen rövid életű volt, és a következő években gyorsan cserélődtek a bérlők, az üzem terjedelme pedig évről évre zsugorodott. 1854-ben a munkások száma már 20 alatt volt, amikor az Óbudai Hajógyár saját öntödét létesített, s ezzel az üzem a legfontosabb vevőjét veszítette el.⁴⁵ Később már nem akadt bérlőre sem, s az 1860-as évek végén a Pester Eisengisserey und Maschinenfabrik Gesellschaft épületének romjait is lehordták.⁴⁶

A szabadságharc után, 1850-ben, a nem működő vállalat kötelékéből kivált annak addigi igazgatója, az angol származású és állampolgárságú Dobbs Sámuel Vilmos, és a Hengermalom bécsi eredetű könyvelőjével, Zogelmann Róbert Józseffel társulva, Dobbs és Zogelmann néven még ugyanabban az évben „gépgyárat” létesített, amelyre 1851-ben a cs. k. szabadalmat is megszerezte.⁴⁷

Az 1852. évi gőzgép-statisztika adatai szerint a Hengermalom új, 60 lóerős gőzgépet Dobbs 1850-ben Pesten gyártotta,⁴⁸ 1851-ben pedig saját használatára egy 6, a Hengermalom saját telepén és vállalkozásán belül működő öntöde számára pedig egy 8 lóerős gőzgépet készített.⁴⁹ A budapesti kereskedelmi kamara 1851-ről szóló jelentése szerint⁵⁰

Dobbs az 1850. dec. 30-án megnyitott üzemében 100 munkást foglalkoztatott, s főleg gőzgépeket, malomberendezéseket, olajfinomító készülékeket, deszka- és furnir-fűrészeket, szeszgyártáshoz szükséges gőzkazánokat készített. 1851-ben 100 000 frt forgalom mellett több gőzgépet gyártott összesen 196 lóerővel a belföld számára; egyes gépeket Bécsbe is szállított. A Dobbs és Zogelmann-féle üzem azonban csak rövid ideig működött, 1854 második felében csődöt nyitottak ellene.⁵¹ Dobbs még néhány évig Pesten tartózkodott, több találmányára szabadalmat nyert. Feltehető, hogy ez megélhetését nem biztosította. 1858-ban Nagykörösön találjuk, ahol gőzmalmot bérelt, de e vállalkozását sem kísérte szerencse. Háromnegyed évi üzem után hitelezői nyomására a malomüzletet fel kellett adnia, minden ingóságát pénzzé tette, hogy tartozását kifizethesse, majd Bécsbe távozott.⁵²

A Pesti Hengermalom Társaság, bár leányvállalata a Pesti Gépgyár és Vasöntöde Társulat közel negyedszázados működés után elenyészett, és az ebből származtatható Dobbs és Zogelmann-féle gépműhely sem bizonyult tartósnak, mégis jelentős mértékben járult hozzá a budapesti gépgyártóipar alapjainak lerakásához, s több tekintetben továbbfejlődéséhez is. Műhelyében szakmunkások nőttek fel, — „sokáig tartott és sok türelmet igényelt, míg az itt felfogadott munkások a gyári fegyelemhez hozzászoktak”⁵³ — akik, ha számuk nem is volt nagy, hasznára voltak az 1850-es évek gépipari fejlődésének. A Hengermalom műhelyéből eredt az a Ganz-gyár is, amely keletkezése után három évtizeddel lép arra az útra, amelyen a Hengermalom alapítói műhelyüket a malomipari gépgyártás terén el akarták, de nem tudták elindítani. A gépgyártás e korai, manufaktúra korszaka nem volt alkalmas a hengerekkel való őrlés problémájának megoldására s az 1870-es évek Ganz-gyárára maradt örökségül.

4

Mint hogy a Hengermalom gépműhelye és öntödéje révén jelentős helyet foglalt el a korabeli pest-budai gépgyártóiparban, és a vállalat fejlődése — első tíz évében — sokkal inkább a gépgyártás, mint a malomipar területén ment végbe, s ugyanakkor a pest-budai malomipar korai szakaszának fejlődési feltétele is volt a gépgyártás bizonyos fokú kialakulása, indokolt, hogy a korabeli gépgyártás helyzetét is áttekintsük és egybekössük azzal a feladattal, amely magának a Hengermalomnak az egész budapesti iparfejlődésen belüli helyét igyekszik megjelölni. Mindkét szempontból elsősorban azok az üzemek jönnek tekintetbe, amelyek a gőzgép alkalmazása révén a nagyipari fejlődés *útjára léptek*, habár a legtöbb esetben ezt a fejlődési fokot 1850-ig még nem érték el, sőt esetleg később sem jutottak el odáig.

A Pest-Budán 1851-ben használatban állott gőzgépekről Palugyay Imre „Budapest leírása” című munkájában az 1852. évi hivatalos gőzgépstatisztika felvételi lapjai alapján készült közlés található, melyeknek más forrásokkal⁵⁴ ellenőrzött, helyesbített és kiegészített adatai segítsé-

1852. év elején Budapesten használatban állott gőzgépek

Sorszám	A felállítás éve	A telep, ahol a gőzgép működött	Munkás létszám kb.	Lóerő	Készítője	Megjegyzések
1	1838	Fuchs és Philip, illetőleg az osztrák államkincstár dohánygyára Sip utca 17—21	300	6	Aachen (Dobbs?)	Palugyay tévesen „Athén”-t írt. Az utcát pedig Pipautcának jelzi
2	1841	Hengermalom I. Hengermalom utca 338	—	40	Platscher és Ponchon, Bécs	Más adatok szerint 30 lóerő
3	1842	Óbudai Hajógyár I.	—	10	Óbudai Hajógyár, Ponton I. főgépész	—
4	1844	Knutzen H. G. gépműhelye, Király utca 94	30	6	saját készítmény	1853. évi adat szerint 8 lóerő
5	1845	Óbudai Hajógyár II.	—	2	Óbudai Hajógyár, Bisacker W. főgépész	—
6	1845	Pesti Cukorfinomító Társaság Váci út I.	—	12	Hengermalom öntödéje	—
7	1846	Délkel. állami vaspálya (Nyugati pu.)	—	16	Schmidt H. D., Bécs	—
8	1846	Mitterdorfer János spódiumgyár, Örömvölgy utca	—	16	Dobbs et. Co. Aachen	Palugyay itt is „Athén”-t írt; 1852-ben már nem létezett
9	1847	Óbudai Hajógyár III.	—	2	Óbudai Hajógyár, Askie Tamás főgépész	—
10	1847	Gyáralapító Társ. Budaujlaki Pésüsfonó	—	12	Specker, Bécs	nincs adat arra, hogy 1852-ben működött volna. Lajos utca 57
11	1847	Ganz Ábrahám öntöde és gépműhely. Buda, Kórház utca	60	8	saját öntöde és Kirchmayer (?)	más adat szerint 10 lóerő
12	1849	Günther Pál szeszgyár, Pest, Üllői út 44	24	6	Kirchmayer, Pest	a készítőről közelebbi adatok egyelőre nem ismeretesek; más adat szerint 10 lóerő
13	1850	Hengermalom II.	110	60	Dobbs és Zogelmann, Pest	—
14	1850	Holitscher J. és fia olajgyára, Háromdob utca	15	6	Knutzen H. G. Pest	Háromdob utca = Dob utca
15	1850	Scheibl József gőzfürdője, Kereszt utca	—	3	Mitterdorfer és Gersternberg, Pest	1852-ben a gép már nem volt üzemben; Kereszt utca = Kazinczy utca
16	1851	Óbudai Hajógyár IV.	—	6	Óbudai Hajógyár, Askie Tamás főgépész	—
17	1851	Óbudai Hajógyár V. (össz. 5 gőzgép 23 lóerővel)	1000	3	Óbudai Hajógyár, Askie Tamás főgépész	Osztrák statisztika szerint 5 gőzgép 24 lóerővel
18	1851	Hengermalom vasöntödéje III.	30	8	Dobbs és Zogelmann, Pest	más adat szerint 4 lóerő
19	1851	Werther Frigyes, Buda—Ujlak, Fő utca 360	160	12	Kirchmayer Budán	más adat szerint egy 8 és egy 16 lóerős gőzgépe volt: Fő utca 360 = Zsigmond utca 57—59
20	1851	Pesti Cukorfinomító Társaság II.	—	24	Borsig, Berlin	—
21	1851	Pesti Cukorfinomító Társaság III. (3 gőzgép össz. 38 lóerő)	300	2	Hengermalom öntödéje	—
22	1851	Dobbs és Zogelmann gépműhelye	100	6	Dobbs és Zogelmann, Pest	—
23	1851	Fuchs Ádám olajgyára, Háromszív utca 27	20	4	Knutzen H. G. Pest	Háromszív utca = Dessewffy u.
24	1851	Hoffmann J. B. gépműhelye, Terézváros Fűzfa utca 11. sz.	25	9	Hoffmann I. B. Pest	más adat szerint 8 lóerő
Összesen 24 gőzgép				279		
Összesen 1851 végén			2174	232		

gével elég pontos és sokoldalú képet alkothatunk a gépi erő használatának elterjedéséről a budapesti iparban.

A mellékelt táblázatban összesített adatokból kitűnik, hogy 1838 és 1851 között Budapest területén 24 gőzgépet helyeztek üzembe összesen 279 lóerővel. Ezek közül 1851 végén, amikor a K.K. Direktion der administrativen Statistik utasítására a Habsburg-birodalomban üzemben levő gőzgépek számbavételét végrehajtották, Budapesten 20 gőzgép volt üzemben, összesen 258 lóerővel. Ha azonban annak a 24 gőzgépnek a sorsát követjük nyomon, amelyek felállítását 1851 végéig konstataálni lehet, a statisztikai felvétel kimutatásával szemben némi eltérés mutatkozik, s az eredmény: 22 gőzgép 260 lóerővel.⁵⁵

Az 1838—1851-ben Pest-Budán üzembehelyezett gőzgépek közül az iparra 22 gőzgép jutott 260 lóerővel,⁵⁶ melyek közül 1851 végén még 21 gőzgép 244 lóerővel, illetőleg az osztrák statisztika szerint 19 gőzgép 242 lóerővel működött.

Az ipari termelés gépi átalakulása terén az országos eredményhez viszonyítva Budapest előkelő helyet foglalt el, mert a gőzgépek számának negyedrésze — 75-ből 19 — és a lóerőnek több mint ötödrésze — 1132-ből 242 — Budapest iparára esett.

Nem volt ilyen kedvező a budapesti ipar gépesedésének fejlődése, ha a Habsburg-monarchia nagyvárosainak fejlődésével hasonlítjuk össze. Bécs és Brünn ipari üzemeiben 1852-ben a gőzgépek száma kétháromszor, a lóerő pedig 2,4-szer volt nagyobb, mint Budapesten, s csak Prága maradt el e tekintetben Budapest mögött.⁵⁷

Város	1851 végén használatban volt			
	összesen		az iparban	
	db	lóerő	db	lóerő
	g ő z g é p			
Budapesten.....	20	258	19	242
Bécsben.....	77	660	64	587
Brünnben.....	43	577	41	567
Prágában.....	15	125	13	120

Az 1838—1851-ben Budapest területén üzembehelyezett gőzgépek gyártási helyeiket tekintve csak kisebb részben készültek külföldön — Aachenben, Bécsben és Berlinben —, nagyobb részük, 24 közül 18, tehát a gépek $\frac{3}{4}$ része pesti, illetőleg budai eredetű volt, ami — ha az adatok megbízhatósága körül bizonyos kétségek fel is merülhetnek⁵⁸ — a korabeli pesti gőzgép-, gyártás” színvonalát kedvezőnek tünteti fel. E megállapítás helyességéből nem von le sokat az sem, hogy a gépek nagysága szempontjából valamivel kedvezőtlenebb a pesti gépgyártás eredménye, ugyanis a lóerőnek csak $\frac{2}{3}$ -a jutott a pesti eredetű gépekre, a külföldi gépek teljesítőképessége pedig átlagosan a pestiek kétszeresét érte el.

A Hengermalom öntödéjében, a Dobbs-féle pesti műhelyben, valamint a Ganz-gyár számára készült összesen 6 db 90 lóerős gőzgép mellett — amelyekről már volt szó — a Pesten üzembehelyezett gőzgépek közül három, összesen 16 lóerővel *Knutzen Herman Gerhard* Király utca 94. sz. alatti műhelyében készült. Knutzen a Hengermalom öntödéjének igazgatójához, Dobbshoz hasonlóan Aachenből került Magyarországra, illetve Pestre. 1836-ban jött első ízben Magyarországra, amikor a gácsi posztógyárban az aacheni Dobbs és Nelson műhelyből érkezett gőzgépeket szerelte fel.⁵⁹ E munkája sikeres befejezése után 1837-ben Pesten műhelyt létesített, amelyet 1841-ben öntödével bővített ki. 1848—1849-ben az ózdi gyár megbízásából külföldön járt fegyverfúrógépek beszerzése céljából.⁶⁰ 1850 előtt cukorgyártáshoz szükséges gépek készítésével és behozatalával,⁶¹ később pedig főleg különféle méretű gőzgépek, gőz- és vízajtású malmok, valamint a szeszgyártáshoz szükséges gépek előállításával foglalkozott. A műhelyben 25—30 munkás dolgozott. Az évente felhasznált nyersanyag (öntött vas, kovácsolt vas, lemez, vörösréz) 350—400 métermázsa volt, munkabérre pedig 1853-ban 17 000 forintot fizetett ki.⁶²

Az első gőzgépet, amelyet Pesten 1838-ban Fuchs és Philipp Sip utcai dohány-manufaktúrájában helyeztek üzembe,⁶³ a tulajdonosok Aachenben, alapos feltevés szerint Dobbs és Társa műhelyéből vásárolták 2000 forintért, nem sokkal azután, hogy a gácsi posztógyárban az ugyancsak Dobbstól származó gőzgépeket felszerelték. Az aacheni Dobbs műhely szállította a Mitterdorfer János Örömvölgy utcai spódiumkészítő műhelyében⁶⁴ 1846-ban felszerelt 16 lóerős gőzgépet 10 000 forintért. Amint láttuk, az aacheni műhely tulajdonosának fia, Dobbs S. Vilmos Pesten is készített néhány gőzgépet a helybeli üzemek számára (és vidékre is). Knutzen H. G. szintén az aacheni Dobbs műhelyéből került Pestre és az aacheni műhellyel később is fenntartotta a kapcsolatot. Ha ide számítjuk még a Mitterdorfer spódiumgyárában 1850-ben készített 3 lóerős gőzgépet is, megállapíthatjuk, hogy pesti üzemek gőzgéppel való ellátásában, valamint a gőzgépkészítés kialakulásában Pesten eléggé számottevő szerepet játszott az aacheni Dobbs műhely, amely angol származású gazdáinak révén közvetítő volt a még manufaktúra színvonalon álló angol gőzgépgyártás és a pesti hasonló jellegű gőzgépgyártás között. Az aacheni műhellyel kapcsolatba hozható pesti gőzgépkészítés mellett még négy helyen: a Hengermalom öntödéjében (2 db 14 lóerő), Kirchmayer⁶⁵ (3 db 26 lóerő), Hoffmann I. B.⁶⁶ (1 db 9 lóerő) és az Óbudai Hajógyár műhelyében (5 db 23 lóerő) készültek Pest-Budán gőzgépek.

Az e korbéli pesti gőzgépgyártás jellemző vonásának tekinthetjük, hogy az itt készült gőzgépeknek szám szerint felét az egyes műhelyek saját használatukra gyártották. Másik jellemző vonása volt, hogy a gőzgépeket rendelésre, „méret szerint”, tehát manufaktúra, illetőleg kisipari módon készítették, részben más iparágakhoz tartozó műhelyekben vagy öntödékben. A gőzgépgyártás e kezdeti kialakulásának tulajdonképpeni alapját az az ellentmondás alkotta, mely a gőzgépnek az

ipari termelést forradalmasító szerepe és az adott viszonyok elmaradottsága között állott fenn. A fellépő szükséglet mellett a szállítási viszonyok elmaradottságával kapcsolatos nagy költségek, valamint az a körülmény, hogy a gyártás kezdetleges technikája jelentősebb állótoke-befektetést nem kívánt, tette lehetővé, hogy a pesti gőzgépkészítés a még ekkor részben hasonló színvonalon álló külföldi gőzgépgyártással sikeresen versenyezhetett és a külföldi gyártmányokat bizonyos mértékig távoltarthatta Pesttől.

Az 1852-ig Budapesten — helybeli üzemek részére — készült gőzgépek:

Készítette	db	lóerő	ebből saját használatra	
			db	lóerő
Dobbs, Pesten	3	74	1	6
Knutzen H. G.	3	16	1	6
Hengermalom.....	2	14		
Ganz-Kirchmayer ...	1	8	1	8
Kirchmayer	2	18		
Hoffmann I. B	1	9	1	9
Mitterdorfer	1	3		
Óbudai Hajógyár ..	5	23	5	23
Összesen	18	165	9	52

A gőzgépek ismertetett adatai szerint 1852-ig 14 budapesti műhelyben helyeztek üzembe kisebb-nagyobb gőzgépet. E műhelyek közül 1852-ben már csak 12 volt üzemben, mert a Gyáralapító Társaság fésűfonója és a Mitterdorfer-féle spódiumgyár időközben megszűnt. Az üzemben levő 12 gyár munkáslétszáma 1851-ben 2174 fő volt, egy munkásra tehát 0,16 gőzgéplóerő jutott. A gépierő és a munkáslétszám arányából az egyes üzemek jellege közötti különbségekre is következtethetünk. A 12 üzem közül egyértelműen gépi nagyipari üzemnek csak a Pesti Hengermalom bizonyul, amely viszonylag nem nagy munkáslétszám mellett az aránylag legnagyobb gépi erővel (egy munkásra 1 lóerő) és olyan munkagépekkel rendelkezett, amelyek mellett a kézi erővel végzett munkának már kisebb jelentősége volt, s a munkafolyamatok különféle munkagépek között oszlottak meg. A Hengermalom mellett a nagyobb munkáslétszámú üzemek közül az Óbudai Hajógyár és az Állami Dohánygyár a modern manufaktúra színvonalán nem jutottak túl, termelésükben a gépi erő (egy munkásra 0,02 lóerő) elenyésző szerepet játszott.⁶⁷ A modern manufaktúra kereteit a Dobbs és a Werther-féle üzemek sem lépték át, de munkáslétszámuk alapján (100, illetőleg 160 fő) a jelentősebb nagyipari üzemek sorába tartoztak. A Pesti Cukorfinomító, amelynek termelésében a gépi erő mellett a kevés mechanikus erőt igénylő munkafolyamatok túlsúlyban voltak, a gépesítés alacsony foka ellenére (egy munkásra 0,12 lóerő) gépi nagyipari üzemnek tekinthető, s ehhez

hasonlóan a Ganz-gyár is, amelynek termelésében a gépi erő ekkor nagyobb szerepet játszott, *mint egy évtizeddel később*⁶⁸ (egy munkásra 0,13 lóerő). A két kisebb gépműhely a korszak viszonyaihoz mérten gépi erővel jól ellátott (Hoffmann 0,36, Knutzen 0,20) kis középipari üzem volt, míg a szeszgyár és a két olajgyár (0,25, 0,40, 0,20 lóerő), mivel termelésük nem oszlott különböző munkafolyamatokra,⁶⁹ lényegében kisipari jellegű volt, s csak munkáslétszámuk révén emelkedtek előlé.

A gépi erőt felhasználó budapesti üzemek sorában a Hengermalom 1852-ben az összes gőzgéperőnek 47,9%-ával rendelkezett. Ugyanakkor országosan a malomipar 276 lóerővel az összes gőzgéperőnek 24,4%-át foglalta le, s a Hengermalom egymagában az összes hazai malmok gőzgéperéjében 42%-kal részesedett, tehát országos viszonylatban is a legnagyobb gőzerővel ellátott malom volt. A vidéki gőzmalmok között a legnagyobbak — a debreceni és a pozsonyi — egy-egy 30 lóerős gőzgéppel rendelkeztek.

A Habsburg-birodalom területén azonban Bécs malomipara két, összesen 125 lóerős gőzgéppel megelőzte Pestet. A bécsi malomipar Bécs gépi iparában nem foglalt el olyan jelentős helyet, mint a Hengermalom Pesten, mert a Bécs iparában alkalmazott 587 gőzgéplóerőnek csak 21,3%-át képviselte. Még ennél is kisebb volt a gépesített malomipar szerepe Prága (10%) és Brünn (4,3%) gépesített iparában. Ezek az eltérések egyben jelzik a három város iparfejlődése között ekkor fennállott fejlődésbeli különbséget is. Bécs és Prága iparában a gépesítés az ipari forradalom utolsó fázisában kialakuló nagyipari gépgyártásban haladt leginkább előre (40,2%, ill. 33,3%), míg Brünn iparát az ipari forradalom technikai alapjának átalakulását jelentő első szakasza, a pamut- és a gyapjúipar gépesítése jellemezte (78,7%).

Iparág	Budapest			Bécs			Brünn			Prága			Magyarország		
	db	lóerő	%	db	lóerő	%	db	lóerő	%	db	lóerő	%	db	lóerő	%
Vasöntő															
fém- és															
gépipar	9	60	24,8	32	236	40,2	1	6	1,0	5	40	33,3	9	60	5,3
Textilipar	1	12	4,9	9	69	11,8	27	446	78,7	1	20	16,7	3	38	3,3
Malomipar	3	116	47,9	2	125	21,3	1	25	4,3	1	12	10,0	13	276	24,4
Élelmiszeripar															
összesen	7	160	66,1	9	168	28,6	6	48	8,6	2	14	11,7	40	527	46,6
Valamennyi többi iparág	2	10	4,2	14	114	19,4	7	67	11,7	5	46	38,3	23	507	44,8
Összesen	19	242	100,0	64	587	10,0	41	567	100,0	13	120	100,0	75	1132	100,0

A tőkés termelési viszonyok uralkodóvá válásának küszöbén, a jövő vendőből ide tévedt óriásként emelkedett a Hengermalom Pestnek és

Budának még a múltat idéző ipari élete fölé, mint ahogy a malom épülete a külső Lipótváros falusiasan sivár por- és sártengere fölött egymagában nyúlt a magasba.

A malomipar kezdeti kibontakozása egyéni vállalkozások útján a Habsburg-abszolútizmus uralma idején. 1850—1862

1.

1848—1849, a polgári forradalom és a nemzeti szabadságharc évei új fejezetet nyitottak Magyarország történetében. Megszűnt a hűbéri jobbagyrendszer uralma és ezzel létrejött a kapitalista termelőmód kibontakozásának alapja, megnyílt a tőkés termelésre való átmenet korszaka.

A kapitalizmus általános fejlődése, amely ekkor Nyugaton elérte a gépi nagyipar fokát, minthogy a gépi ipari termelőeszközöknek gépek útján történő előállításuk is lehetővé vált, — egyben meg is határozta az átmeneti korszak feladatait: a hűbéri rendszer maradványainak felszámolását, a szabad polgári-nemzeti fejlődés akadályainak elhárítását, az iparban az áttérést a manufaktúráról, a kézművességről és a házi-iparról a gépi nagyiparra, az ipari forradalom megvalósítását; a szállítás és közlekedés terén a vasút és a gőzhajózás elterjesztését; a tőkés hitelrendszer megeremtését; a mezőgazdaságban pedig a robotgazdálkodás helyébe a paraszti kisárutermelést és a bérmunkát, a gépek alkalmazását.

Az egykorú jeles közgazdász, Kautz Gyula szerint „Magyarországban is oly időszakát éljük a nemzetgazdasági fejlődés processzusnak, ahol igen-igen sok ellentét, múlt és jelen... conservatizmus és progresszizmus illő kibékülésre még nem jutott, a gazdasági *concret* viszonyok meg az új *æra* követelése ki nem egyenlítették, a közgazdaság különböző ágai közt feltűnő *aránytalanság* látszik, s egyfelől a legmerészebb haladási és radikálreformeri törekvésekkel, másfelől a legridegebb maradási és újjátás ellenzéi iránylatokkal találkozunk.” ... „Középkorias meg modern irányú állapotok, intézmények és törekvések létszertelenül egymás mellett s még illetőleg ki nem-egyenlítve léteznek...”¹

A Kautz által így jellemzett átmeneti korszaknak, a tőkés termelésre való átmenet korszakának megrövidítése, a gyors ütemű átmenet — a szabadverseny uralmát biztosító liberális politikai feltételek mellett — elsősorban attól függött, hogy az ország a tőkés iparosításnak és a mezőgazdasági termelés tőkés átalakításának milyen pénzügyi forrásait lesz képes megnyitni, hogy a belső tőkefelhalmozás segítségével a tőkés termelésre való átmenet finanszírozásának problémáját meg tudja oldani.

A kapitalista termelés kibontakozásához, illetve az átmenet biztosításához szükséges politikai és gazdasági feltételek Magyarországon — mint ismeretes — a forradalom és a szabadságharc bukása követke-

tében rendkívül kedvezőtlenül alakultak. A forradalmat elbuktató Habsburg-abszolutizmus, amely fenntartotta a mezőgazdaságban a nagybirtokrendszer, az iparban 1859-ig a céhrendszer,² a tőkés jellegű vállalkozások engedélyezését a gazdasági liberalizmussal merőben ellentétes hosszas eljárásokhoz, nehezen teljesíthető feltételekhez kötötte,³ s Magyarországot a Habsburg „összmonarchiába”, a sok nemzetiségű állam függőségi rendszerébe alárendelt tartományként kívánta beolvasztani, — a polgári fejlődés részletkövetelményeinek Magyarországon csak annyira tett eleget, amennyire ez az összmonarchia osztrák és cseh tartományainak tőkés fejlődését, gépi nagyiparuk és kereskedelmük kibontakozását elősegítette. A magyar népen behajtott adók és a kirótt kényszer-államkölcsön, az abszolutizmus kormányának kezében végső soron éppen úgy az osztrák és a cseh tartományok tőkés iparosításának forrását alkották, mint ahogy közvetlenül e célt szolgálta a vámterület közössé tétele 1851-ben, amely az ausztriai ipar termékeinek szinte korlátlan versenyét tette lehetővé a jóval fejletlenebb fokon álló magyarországi iparral szemben. A magyarországi állami javaknak, erdőknek, bányáknak, uradalmaknak, valamint a Magyarországra szóló vasúti koncesszióknak, bank- és ipari „szabadalmak”-nak, az osztrák burzsoázia és külföldi szövetséges társai kezére játszása, az osztrák tőkefelhalmozást, az osztrák és cseh tőkés iparosítást szolgálta, bár ennek alárendelten — az osztrák tőke kivitel útján — a hazai tőkés iparosításnak is forrásává lett.

Hazánkban a gépi nagyiparra való áttérésnek és a tőkés gazdaság egészének kialakulási ütemét az abszolutizmus elnyomó rendszeréből következett súlyos akadályok rendkívül nagy mértékben fékeztek. A tőkés termelési viszonyok uralomrajutásában a gazdasági fejlődés hirtelen fellendülése számára rejlő lehetőségek felhasználásától olyannyira megfosztották Magyarországot, hogy a következő nyolc évtized idején sem vált lehetővé az ekkor elszenvedett mennyiségi és minőségi lemaradás pótlása. Ennek ellenére egyetérthetünk Keleti Károllyal abban, hogy bár „visszatetsző lehet a köznyelven sanyarú, átkos, szomorú stb. efféleképpen elkeresztelt éveket fejlődési korszaknak nevezni”, mégis „e gyűlölt korszaktól se tagadhatjuk meg, hogy hazánk közgazdasági viszonyaira nézve fejlesztőleg ne hatott volna”.⁴

Az abszolutizmus korszakának első éveit kitöltő fegyveres rémuralom után az osztrák burzsoázia a vámhatárától megfosztott magyarországi piacát viszonylag gyorsan fejlődő gépi nagyipara számára szükségyszerűen, saját érdekében igyekezett kibővíteni. Ugyanakkor a tőkés iparosítás előrehaladása Ausztria osztrák és cseh tartományaiban a városi népesség gyors növekedésével, gabona- és liszthiánnyal, a kenyér drágulásával járt együtt. 1852-től a bécsi kereskedelmi kamara évről évre foglalkozik a liszt és a kenyér drágulásának problémájával. 1852-ben szakvéleményt ad „a bécsi terménykereskedelem előmozdításáról és elegendő gabona-szállítóeszköz teremtéséről Bécs és Magyarország között, olcsó liszt- és kenyérárak elérése céljából”. 1853-ban „a még mindig fennálló és részben megnövekedett élelmiszer-drágaság ellen a kormány...

többek között a gabona, liszt stb. vasúti tarifájának mérséklésével . . . harcolt'. 1855-ben „javulás csak az év közepén következett be az óriásivá nőtt bécsi gabonainport számára, . . . az élelmiszerárak csökkentek”. De 1856—1860 között ismét rendszeresen foglalkozik „a liszt, gabona, kenyér forgalmával és a drágasággal”.⁵

Az osztrák burzsoázia e nehézségeken a magyar gabona- és állat-behozatal fokozása, a szállítás könnyebbé és olcsóbbá tétele útján igyekezett úrrá lenni, s ezért nagy erőfeszítéseket tett a gőzhajózás fejlesztése és a vasúthálózat kiépítése érdekében, nemcsak Ausztriában, hanem Magyarországon is. A modern szállítás fejlesztése Magyarországon egy csapásra erősítette az osztrák burzsoázia gépi nagyiparának magyarországi piacát és csökkentette ipari termelésének költségeit, ugyanakkor jól jövedelmező tőkeelhelyezési alkalmat is nyújtott számára.

2.

Pest és Buda szorosabb bekapcsolódása Magyarország és az orosz-birodalom gazdasági életébe, amelynek a két város nagyipari fejlődése számára az ipari termékek piacának bővülését, valamint a nyersanyagok beszerzésének könnyebbségét kellett nyújtania, — az 1860-as évekig elsősorban a dunai hajózás fejlődése útján haladt előre. Az Első Dunagőzhajózási Társaság, amelynek szállítási tevékenysége túlnyomóan — kb. 80—90%-ban — Magyarországon bonyolódott le, hajóállományát 1850-től 1862-ig 48 gőz- és 177 uszályhajóról 134 gőz- és 529 uszályhajóra növelte, áruforgalma pedig ugyanezen időben 1,53 millió métermázsáról 9,76 millió métermázsára emelkedett.⁶

Az evezős és lóvontatású hajószállítványokat lassan, de annál határozottabban szorította ki mindinkább a gőzhajózás, bár az utóbbinak végleges győzelme csak az 1860-as évek második felében következett el. Az ötvenes évek végén készült feljegyzések még évenként 1000-nél több lóvontatású dunai gabona-hajórakományról számolnak be. Pest vízi úton lebonyolított gabonaforgalmában azonban mind nagyobb teret nyert a gőzhajózás, illetőleg gőzvontatás, s amíg 1850-ben részesedése Pest dunai szállítmányáiban 25%-ra ment, 1859-ben már 33%-ot, 1862-ben pedig 50%-ot ért el.⁷

A gőzhajózás fejlődése nyomán a pesti és a budai Duna-part képe is lassanként átalakult. 1855-ben kezdték meg a pesti part feltöltését a régi Molnár-tótól (a mai Közgazdaságtudományi egyetem környéke) a Lánchíd felé, az Alagút építésénél kikerült földanyag felhasználásával.⁸

Pest kereskedő polgárai szívósan törekedtek városuk európai jelentőségű kereskedelmi gócponttá fejlesztésére. Törekvésük — bizonyos határok között — találkozott az osztrák burzsoáziának azzal az igyekezetével, hogy az összmonarchiában Magyarországot iparcikkei legfontosabb piacává bővítse, s hogy Magyarország olcsó terménnyel lássa el Ausztria ipari tartományainak lakosságát. Az osztrák burzsoázia e törekvéseibe vágott az a szerződés is, amelyet az Első Dunagőzhajózási Társaság kötött 1853-ban Pest tanácsával egy dunai kikötő építésének engedélyezéséről.

Az engedély felhasználására azonban csak négy évvel később, 1857-ben került sor, amikor a dunai hajózás szabadságát biztosító nemzetközi egyezmény életbeléptetése az Első Dunagőzhajózási Társaságot megfosztotta a dunai hajózás jogi monopóliumától (gazdasági monopóliuma az állami kamatbiztosítás és az addig elért fejlettsége révén körülbelül másfél évtized múltán megingathatatlanak bizonyult), ami együtt járt azzal, hogy továbbra már nem foglalhatta le a pesti Duna-partnak a kikötés számára legalkalmasabb pontjait, mert ezekre az újonnan keletkező gőzhajózási vállalatok is igényt tarthattak. A Társaság ezért jóelőre gondoskodott saját kikötőjének megépítéséről, és azt 1857 márciusában át is adta a forgalomnak.

A kikötő — Pestnek első kiépített dunai kikötője — a Lánchíd pesti hídfőjének két oldalán kb. 100—100 méter hosszúságban terült el (5. sz. kép), a még ma is álló két, kőből épített zászló-torony között. A felső torony a hozzácsatolt, öntött vasból készült jégtörővel és az alsó torony a rászerezelt vasrácsokkal a jég betörése ellen védte a kikötőt, ahol 12 daru szolgált a hajók ki- és berakására.⁹

A kikötő üzembehelyezése sem oldotta meg azonban a Pest dunai közlekedésében egy idő óta fellépett anomáliákat. A Dunagőzhajózási Társaság hajói ugyanis továbbra is annyira elfoglalták a partot a város egész hosszában, hogy a terményekkel érkező lóvontatású hajók számára csak távolabbi, vagy kényelmetlen fekvésű partrészek maradtak szabadon, melyek a kirakodást nehézkessé és költségessé tették. Ezen a bajon kívánt a városi tanács segíteni, amikor a Dunagőzhajózási Társaság által kiépített rakpartot északi irányban 200 ölnyire tovább építette és 1859-ben a forgalomnak átadta.¹⁰

A pesti kereskedelmi kamara nagy örömmel üdvözölte a Duna-part rakparttá alakításának első lépéseit.¹¹ „Pest alsó partrészének kiépítése által Európa legnagyobb kereskedelmi városainak sorába fog kerülni — írta jelentésében — és a rakpart építkezésének befejezése után alig lesz Európában, sőt a világon város, amely a gyakorlati szükséglet-höz ennyire alkalmazkodó és a kereskedelmi világ érdekeit a közönség érdekeivel összeegyeztető megoldást nyújtana.”¹²

A következő lépés, amely a dunai közlekedés fejlesztése érdekében történt, Budát érintette. A Pest és Buda között áthaladó lóvontatású hajók vontatási útja (Trepplweg) a budai Duna-parton húzódott, s akadályozta a forgalmat Budával. A Pest életét német rigmusokba fogláló „Carlo Müller” 1855-ben még ilyennek látta a budai Duna-partot:

Buda partja vidékies :
Vontatják a hajókat
És a lovak megroskadnak
Nagy terhük súlya alatt.

Vonzóbb a kép, ahogy vidám,
Játszi-csintalan nimfák,
A Dunának hosszú strandján
A fehérenmüt mossák.

1859. június 1-től kimondották a Gellérthegytől az Éliás malomig terjedő vontatási útszakasz¹⁴ megszüntetését, miáltal a budai part is hozzáférhetőbbé vált a kereskedelem és a közlekedés számára. Ezen a szakaszon a vontatást a Dunagőzhajózási Társaság gőzöse bonyolította le,¹⁵ ugyanakkor a lóvontatás sem szűnt meg teljesen, mert a Császár-fürdő bérlője még 1862-ben is panaszkodik, hogy a lóvontatás zavarja a fürdő működését és vendégeit.¹⁶

További, Pest-Buda dunai közlekedése szempontjából fontos építkezés volt az 1857-ben elkészült újpesti kikötő, amelynek 120 000 négyzetölnyi felülete ezer különféle, nagyobb méretű vízijármű telettésére volt alkalmas.¹⁷

A dunai hajózás kibővülése és könnyebbége elsősorban az ausztriai ipari kivitel érdekeit szolgálta, de hasznára volt a pesti terménykereskedelemnek is, bár — amint erre a továbbiakban még részletesen vissza fogunk térni — ezen a téren sem hozott döntő jelentőségű változást. Pest és Buda nagyipari fejlődése szempontjából — ha eltekintünk az Óbudai Hajógyártól, amelynek léte közvetlenül összekapcsolódott a dunai hajózással — egyrészt az osztrák és cseh gyárak versenyét tette hathatósabbá, s ezzel hozzájárult egyes iparágak pusztulásához, másrészt a malomipar számára megkönnyítette a gabonabeszerzést és általában javította az esztergomi szénmedencével az összeköttetést, ahonnet a pest-budai gyárak szénszükségletüket fedezték.

A gőzhajózás fejlődése mellett az új vasútvonalak építése sem szolgálta egyértelműen a két testvérváros nagyipari fejlődésének érdekeit.

Az osztrák, francia és olasz tőkések kezén levő, Magyarországon működő vasúttársaságok — az Osztrák Államvasúttársaság, a Tisza Vidéki vasút, a Déli-vasút és a Mohács Pécsi vasút — 1862-ig 1903 kilométerre növelték Magyarország vasúthálózatát.¹⁸ A vasutak vonalvezetése, egy már 1829-ben elkészült terv szerint, az „összmonarchia” koncepcióját szolgálta. A vasúthálózat központja Bécs lett; Pest közbeeső állomás volt, Budáról pedig 1861-től kezdve egyetlen vonal indult ki. A vasúti csomópontokká vált vidéki városokból: Temesvárról, Szegedről, Nagykanizsáról — Ausztria, Bécs, Trieszt felé futottak a vonalak.

Annak következményeként, hogy sem Buda, sem Pest nem volt a vasúthálózat centruma, bekapcsolódásuk az épülő vasúthálózatba általában nem esett egybe az új vonalak üzembehelyezésével, s ezért mindig akadt egy vagy több olyan vasútvonal az országban, amellyel sem Buda, sem Pest nem állt összeköttetésben. 1855 és 1860 között az ilyen vonalak hossza minden évben többre ment az összhálózat 15%-ánál, 1862-ben az addig megépült 1903 km vasútvonalból Pestnek 1272 km-rel, Budának 472 km-rel, tehát a két testvérvárosnak együtt 1744 km-rel volt összeköttetése. Pest és Buda között azonban nem volt vasúti kapcsolat.

Az összmonarchia vasúthálózatában Magyarország 1850-ben 10,6%-kal, 1855-ben 19,6%-kal, 1860-ban 31,5%-kal részesedett, míg lakosságának száma az összmonarchia lakosságának 39%-át már 1857-

ben elérte.¹⁹ Az abszolutizmus kormánya tehát Magyarországot korántsem látta el vasutakkal olyan mértékben, mint azt lakosságának számára indokolta volna.

Pedig Pest mellőzöttsége mellett is, hamarosan az „összmonarchia” minden városánál nagyobb mértékben vette igénybe a vasutakat.^{20, 21} A növekvő forgalomnak megfelelően az Osztrák Államvasúttársaság pesti pályaudvarát a közelében levő telkek felvásárlása útján kibővítette és 1861 augusztusában az újonnan szerzett területen megnyitotta a Rákos-rendező pályaudvart.²² — A Déli vasúttársaság 1860-ban kezdte meg vonalainak építését és 1861. április 1-én megnyitotta a 321 km hosszú Buda—Nagykanizsa—Pragerhof vonalat, amelynek Ausztrián át Trieszthez volt csatlakozása, s így a pesti gabona- és lisztkivitel számára megnyílt a vasúti összeköttetés a tengerrel.

Ugyancsak 1861-ben adták át a forgalomnak a Tiszavidéki Vasút 1857 óta épülő 557 km-es hálózatát, amely csillag alakban Aradtól Kassáig és Püspökladánytól Nagyváradig hálózta be a Tiszántúl gabona-termő vidékeit s Cegléden át Pesttel is közvetlen kapcsolatban állt. A két testvérváros iparának alapanyagokkal, vassal, szénnel, fával való ellátásában viszont döntő változás nem következett be. A szenet továbbra is vagy hajón, vagy még gyakrabban szekéren fuvarozták a pesti és budai gyárakba. A pesti üzemek szénellátásában a Lánchídnak — amelyen az ötvenes évek végén naponta átlagosan 20 000 ember közlekedett²³ — nagyobb jelentősége volt, mint a vasútnak. A vasút is — a dunai hajózáshoz hasonlóan — elsősorban az ausztriai iparfejlődést szolgálta, de — más tényezőkkel együtt — a pesti terménykereskedelem történetében is kedvező fordulat előkészítője lett, s jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy 1862 után a Habsburg-birodalom terménykereskedelme Pestre koncentráldott, ami közvetve a nagyipari fejlődésre is kihatott.

Pest e korszakbeli gazdasági fejlődésében a kereskedelemnek, mégpedig az Ausztriával folyó külkereskedelemnek döntő szerepe volt. Az exportkereskedelem az 1860-as évek közepéig az uralkodó osztályok előtt mint Magyarország gazdasági fejlődésének fő kérdése szerepelt és elsősorban a nagybirtok gazdasági és hatalmi érdekeit szolgálta. „A külkereskedelem e roppant fontossága — írta Kautz Gyula — összes közgazdaságunkra tüzetes kifejezésre talált újabb időben egyetemes journalisztikánkban, egyleteink, testületek, ipari és kereskedelmi kamaránk nyilatkozataiban, folyóirataink és komolyabb irányú irodalmi termékeinkben is, amennyiben mindezekben igen nagy része gazdasági és anyagi reformfeladatainknak kiválólag ez ügygel hozattak kapcsolatba; az export és a minden ároni export eszméje volt minden combinatiokban a domináló mozzanat; tőle vártott minden áldás; reája építettek minden reményeink anyagilag zilált közállapotaink helyreállítására nézve.”²⁴

A Pest-Buda kereskedelmének valóban jelentős fejlődése mellett — amelynek részleteire még visszatérünk — a hitelrendszer fejlődése igen nagy mértékben elmaradt attól a színvonaltól, amelyet a tőkés gazdaságra való gyors átmenet megkövetelt volna.

Az abszolutizmus korszakának kezdetétől tizenkét éven át egyetlen új hitelintézet sem alakult Pest-Budán. Az osztrák kormány az egyletek, köztük a hitelintézetek engedélyezését szabályozó császári pátens, az úgynevezett „Regulativum” kiadásával (1852 novemberében) teljesen gúzsba kötötte a magyarországi hitelrendszer kibontakozását. A hitelügy fejlődése csak a már meglévő pénzintézetek keretei között mehetett végbe, s az 1848 előtti kezdeti fejlődéséhez viszonyítva vontatottan haladt előre. Pesten az Első Pesti Hazai Takarékpénztár (1839) és Pesti Magyar Kereskedelmi Bank (1842), Budán a Budai Takarékpénztár (1846) — ez a három hitelintézet működött korszakunk kezdetétől és csak 1862-ben csatlakozott hozzájuk az Óbudai Takarékpénztár. A pest-budai hitelintézetek a túlnyomó részben takarékbetétekből kikerülő tőkékük jelentős hányadát váltóhitelekre fordították.²⁵ A pesti piac váltóhitel-ellátásában 1850-től az osztrák Nemzeti Bank fiókja, majd az Österreichische Creditanstalt fiókja is részt vett.

Ugyanezek az évek Pest-Buda iparfejlődése számára rendkívül kedvezőtlenül alakultak. Az Ausztria és Magyarország közötti vámhatár megszüntetése s a bizonytalan politikai helyzet nem volt alkalmas arra, hogy az ipari termelésben szükségessé vált technikai átalakulás meginduljon. A fokozódó osztrák és cseh verseny Pest-Buda iparának egyes céhes és manufaktúra színvonalon álló ágait hamarosan kikezdte. Az 1853. évről szóló kamarai jelentés a gyári tevékenység érezhető csökkenéséről számolt be. Ebben az évben már nem működött a 80 éven át fennállott Valero-féle selyemgyár, amely korábban 300—400 emberrel dolgozott, és ezzel arányos, jelentős forgalmat bonyolított le. De hiába keressük azt az öt kisebb selyem-manufaktúrát is, éppen úgy, mint a nyolc „nevezetesebb gyapjú — gyapot és félselyem szövetgyárat”, amelyről Fényes Elek számolt be.²⁶ A Gyáralapító Társaság budai pamutfonója is eltűnt a működő üzemek sorából, és beszüntette üzemét egy budai szőnyeggyár. Pest, amelynek gyáripára a szabályszerű tőkés fejlődésnek megfelelően a manufaktúra korszakban a textiliparral indult meg, és az osztrák, valamint a cseh textilipar versenyével szemben is 1848-ig továbbfejlődött, a belső tőkefelhalmozás elégtelensége következtében képtelen volt a további fennmaradásának feltételét biztosító gépi nagyiparra áttérni. A textilipar pusztulása, amely nemcsak Pest-Budán, hanem országosan is bekövetkezett, — a termelés gépesítésében nagy előnyre szert tett osztrák és cseh textilipar versenyének következménye volt, amely a közös vámterületen a szó szoros értelmében lehengerelte a gyengébb, s éppen ezért vámvédelemre szoruló hazai textilipart. Amíg korábban a közlekedés elmaradottsága is védte a külföldi versennyel szemben, a gőzerejű szállítás megkezdte a helyi piacoknak és ezzel utolsó védelmi vonaluknak felszámolását. Ez a folyamat kb. az 1850-es évek végéig lezajlott, a magyarországi textilipar elpusztult, s legjobb esetben az ország egyes pontjain mint falusi háziipar tengette még ideig-óráig életét. A textiliparnak egyetlen mellékága, a kartonnyomó ipar vészelte át — és éppen Budán — az átmeneti korszak veszélyeit,

bár nem teljesen veszteségmentesen, mert az 1850-es évek közepén az 1802 óta fennálló és 150—200 munkással dolgozó Leitner-féle óbudai gyár megszűnt.

A textilipar mellett a vegyészeti ipar volt 1850-ig Pest-Buda manufaktúra iparának legfejlettebb ága. Az 1850-es évek közepéig beszüntette üzemét az 1840-es években részvénytársasági alapon keletkezett, s működését kedvező konjunktúrában kezdő, 60 munkással dolgozó Stearingyertya gyár. Egy „hasznos bécsi gyár ellenséges versenye miatt” volt kénytelen üzemét beszüntetni.²⁷ 1853-ban tűnt el „az ipar porondjáról” Gölles János 1846 óta fennállott vegyi üzeme, amely állati hulladékokból gyártott fontos vegyi segédanyagokat, mint pl. vérlúgsót, cyanitot stb. A kereskedelmi kamara szerint az akkori kettős vámkorlát védelme alatt és a közlekedés elmaradottsága miatt, amely a külföldi versenyt Pesttől távoltartotta, az idegen munkerőkkel életrehívott ipar szépen virágzott, de áldozatul esett az osztrák versenynek, amikor Magyarország és az örökös tartományok között a vámkorlát megszűnt.²⁸ Nyoma veszett a Mitterdorfer-féle és a Lichtl-féle spódiungyáraknak, beszüntette üzemét egy pesti és egy újpesti olajgyár. A vegyészeti ipar azonban ennek ellenére — az üzemek számát tekintve — még az 1860-as évek elején is komoly szerepet töltött be Budapest iparában, s csak később szorult háttérbe.

1854-ben csődbe került és néhány évi működés után megszűnt a Dobbs és Zogelmann-féle gépműhely és felszámolt az Első Pesti Cukorfinomítógyár.²⁹

„A gyáripar — olvassuk a kamara jelentésében — inkább visszajelődik, mintsem halad.” „A gyáriparban nagyon érezhető csökkenésről kell panaszkodni.” „Igaz, hogy az eltűnt vállalatok helyett néhány új alakult, . . . mint pl. gőzmalmok, de csak az elkövetkező évek sikere fogja megmutatni, hogy mennyiben nyújtanak pótlást majd a már ténylegesen bekövetkezett veszteségért.”³⁰ A malomipar mint Pest és Buda iparának jövője fejlődési lehetősége tehát napirendre került.

3.

1850 szeptemberében — amint erről már volt szó — leégett a Pesti Hengermalom „gőzgépi épülete”. A tűz által felemésztett üzemrészt felépítették, és egy évi szünetelés után újra megindult a malom termelése, új, jobb gépekkel és megnövelt termelőképességgel. Hat hengersizékét műhelyének munkásai Tirolban készítették el. A korábbi 40 lóerős gőzgép helyett egy 40 és egy 60 lóerős gőzgépet szereltek fel, amelyek felváltva működtek, s volt ezenfelül még egy 10 lóerős gőzgépe is.³¹ 1859-ben ismét felállítottak két gőzgépet 100 lóerővel. Az új gőzgépeket T. Schultz bécsi gyárostól vásárolták; e fekvő elrendezésű gépek kapcsoló szerkezettel voltak ellátva, járásuk egyenletesebb volt, s kevesebb tüzelőanyagot igényeltek.³²

Egyébként a Hengermalom műszaki berendezéséről csak kevés egykorú ismertetés maradt ránk, mert a vállalati alapszabályok értelmében a berendezés „minden tag előtt titok, s a társaság választmányának jogában állandó mégis egy tagot küldeni, ki magának az egészről tudomást szerezhetend; melly titkot azonban híven megőrizni eskü alatt kötelessége leend”.³³ Csak annyit lehet tudni — írja 1859-ben egy egykorú szerző —, hogy hengerek útján, melyet gőzgép mozgat, a búzát lisztté morzsolják; az üzem összeállítása pedig nagyon szellemes, három emeleten fut át és minden egyes rész szimmetrikus egybekapcsolódása bámulatot kelt.³⁴ Fennmaradt azonban az utókor számára a tűzvész után felépített malom keresztmetszetének rajza, amelynek alapján megismerhetjük az őrlőberendezés elrendezését, s meggyőződhetünk a gépi felszerelés fejlett színvonaláról.³⁵ (6. sz. kép.)

A Hengermalom őrlőképessége a tűzvész utáni időben napi 500 bécsi mázsa gabonára emelkedett, ezt a kapacitást azonban általában nem tudta teljes egészében kihasználni. Az 1852—53. üzletévtől 1859—60-ig terjedő 8 év alatt az évi átlagos őrlés 172 000 bécsi mázsára ment, azaz átlagosan naponta 471 bécsi mázsát őrlött.³⁶

A lisztet elsősorban Pesten és Budán, részben pedig a testvérvárosok környékén hozta forgalomba, de már 1852-től kezdve Ausztriába, különösen Csehországba is szállított, majd sorra került Németország és Anglia is.

Az üzleti eredmények azonban 1857-ig a megnövekedett teljesítő-képesség mellett sem javultak. Az osztalék az 1854. év kivételével, amikor 13%-ot ért el, átlagosan 4—4,5% között mozgott. Az üzleti eredmény kedvezőtleniségében része volt a tűzvész alkalmával bekövetkezett károsodásnak is, mivel a monarchiában akkor egyedül fennállott négy trieszti biztosító társaság a malom biztosítását csak az érték $\frac{3}{4}$ -e erejéig fogadta el, s a kárból 112 000 forintot a malomnak kellett viselnie.³⁷ 1858-ban azonban — a túltermelési válságot követő évben —, amikor az osztalék 31,73%-ra ugrott fel, ezen a téren fordulat állott be és az osztalék 1863-ig nem is süllyedt már e színvonal alá. Hat év — 1858—1863 — átlagában 33,8% osztalékot fizetett részvényeseinek, s ezzel egyidejűleg a tőzést után felvett 240 000 frt kölcsönt is letörlesztette. A vállalati profit növekedése részben a belső piac bővülésének, és az ipari forradalomnak a nyugati országokban végbemenő gyors előrehaladása nyomán növekedő exportnak az eredménye volt. Az európai piacon a Hengermalom lisztje kitűnő minőségével szinte egyedül állt. Így pl. a 0-ás lisztjét Londonban angol zsákonként rendszeresen 3 shillinggel, 6—7%-kal drágábban tudta elhelyezni, mint más országok malmai a legfinomabb lisztjüket. A kitűnő üzleti eredmények következményeként az 1000 frt névértékű Hengermalom részvényt 1863-ban 3000 frt-os árfolyamon vásárolták Pesten, és még így is 10% körül hozott.³⁸

A kedvezőbbé vált üzleti eredmények következményeként a vállalat részvényeinek jelentős része új kezekbe került. Az 1861. évi közgyűlésen jelentették be, hogy Putzer János, a Holzhammer cég tulajdo-

nosa a birtokában levő 135 részvényt egy pesti kereskedőkből álló konzorciumnak adta el. A részvények nagyobb része Fuchs Rudolf pesti nagykereskedő cég kezébe került. A vállalat új vezetőségében Fuchs Rudolf mellett Kochmeister Frigyes kereskedő, Karlovsky Zsigmond és Rosa Lajos is helyet kaptak.³⁹ Az 1861. március 26-i közgyűlésen a következők tették le a részvényeket: Basch Fülöp 2 db, Kochmeister Frigyes 22 db, Beniczky Ágoston 6 db, Flesch Alajos 2 db, Fuchs Gusztáv 15 db, Fuchs Rudolf 21 db, Fröhlich Frigyes 10 db, Hegedűs Vince 3 db, Karlovsky Zsigmond 25 db, Kiliás W. 15 db, Munk Moritz 18 db, Görgey István 10 db, Dr. Reczey Ede 3 db, Riedle Miksa 9 db, Rosa Lajos 10 db, Rudnyánszky Ferenc 1 db, Wagner József 2 db.⁴⁰

A Hengermalom fennállásának két évtizede alatt újratermelését mindössze nem egészen a kétszeresére bővítette, utoljára 1859-ben, amikor termelőképessége és a tényleges termelés is 10%-kal emelkedett.⁴¹ Bár az ugrásszerűen megnövekedett profit az újratermelés bővítésének gyorsabb ütemét tette volna lehetővé, egyelőre az újonnan keletkezett gőzmalmok versenyétől, a piac telítődésétől való félelem miatt erre nem került sor.

A Hengermalom vezetői szívósan kitartottak a vállalat alapítása idején bevezetett száraz őrlési eljárás mellett, amely a lisztet tartóssá és alkalmassá tette arra, hogy a szállítást a legnagyobb távolságra, s a tengeri szállítást is károsodás nélkül elbírja. Ebben a tekintetben csak a francia liszt volt a versenytársa, amelyet azonban — mivel nedves eljárással őrlték — útnak indítása előtt szárítási műveletnek vetettek alá, ami viszont szaporaságának rovására ment. A Hengermalom lisztjének második, nem kevésbé fontos tulajdonsága, amellyel a külföldi piacot fokozatosan meghódította, lisztjének tisztasága, fehérsége volt.

A későbbben keletkező budai és pesti gőzmalmoknak a Hengermalom volt a mintaképük, valamennyi igyekezett a sikeresnek ígérkező úton követni, s a Hengermalomével azonos minőségű lisztet előállítani. Sajátos módon azonban az abszolútizmus korszakának első tizenkét esztendejében keletkezett új gőzmalmok e célkitűzések mellett nem követték a Hengermalmot a telephely megválasztásában, nem vették át a részvénytársasági formát, de még a technikáját sem alkalmazták.

Az 1850-es évek során keletkezett négy nagyobb malom nem Pesten, hanem Budán telepedett meg:

2. az 1852-ben alakult Werther Frigyes gőzmalma Ujlakon, a Fő utca 360 sz. alatt (később III. ker. Zsigmond u. 59.)
3. az 1853-ban alakult Barber fiai gőzmalma Ujlakon a Fő utca 327—329. sz. alatt (később III. ker. Lajos u. 57.)
4. az 1853-ban alakult Blum János gőzmalma a Vízivárosban a Fő utca 27. sz. alatt (később II. ker. Fő u. 27.)

5. az 1860-ban alakult Berger Lajos gőzmalma a Vízivárosban, a Fő utca 9. sz. alatt.
6. az 1862-ben alakult Haggemacher Károly malma a Lipótvárosban, körülbelül a Szent István körútnak a Pannónia utca és a Hegedűs Gyula utca közötti részén.

A Budára való telepedés okai között az olcsóbb telekárak mellett fontos szerepe volt a jobb közlekedési lehetőségnek, amely a helyi szállítás könnyebbségében, főleg pedig a dunai szállítás kihasználásában mutatkozott. Buda utcái lényegesen jobb állapotban voltak, mint pl. Pesten a Hengermalom környéke, ahol még 1859-ben is télvíz idején vagy esőzés után az utak kocsik számára járhatatlanokká váltak úgy, hogy sem a Duna-partot, sem a közelben levő vasútállomást megközelíteni nem lehetett.⁴² De — amint erről már volt szó — a pesti Duna-parton az 50-es években körülményes és költséges volt a terményszállító hajók kikötése és kirakása is. Ezzel szemben a budai malmok, amelyek mind a Duna-part közelében voltak, a malom mögötti területet használták kikötőként, s a terményt, szemet s lisztet a legrövidebb úton szállították be, illetőleg szállították el a malomból. Barber fiai — amint ezt a budai tanács határozata tanúsítja — 1854-ben a malom mögött levő 36 öl széles Duna-partot rakodópart céljára kizárólagos használatra kapták, a vontatási járat (Treppelweg) fenntartásának kötelezettsége mellett. A malom szén- és gabonaszállítványait hozó hajók közvetlenül a malom mögött rakodtak, s később — mivel alacsony vízállás mellett a hajók nem tudták a partot megközelíteni — a kizárólagos parthasználatot az alsó folyás irányában 20 öllel meghosszabbították.⁴³ — Werther Frigyes hasonló igényének teljesítése elől a budai tanács — amelynek tagjai között több céhes molnár volt — eleinte elzárkózott, mert a malom mögötti partrészt a hajómalmok használták. Erélyes fellépésére azonban 1855-ben számára is engedélyezték a malom mögötti parton 20 öl partrésznek kizárólagos használatát.⁴⁴ Feltehető, hogy a másik két malom is hasonló helyzetbe került, vagy legalábbis nem volt akadálya a malom mögötti partrész kikötőként való használatának.

A budai telephely előnyét — ebben a korszakban — bizonyítja az is, hogy bár Blum János 1855-ben Szevera Károly pékmesterrel együtt Pestre kérte és kapta meg a gőzmalom felállítására az engedélyt (Landesbefugnis), a malmot mégis Budán létesítette, s amikor 1857-ben az engedély Budára való átírását kérte, ezt azzal indokolta, hogy „az ismert állapotok miatt” kénytelen volt a malmot Budán elhelyezni.⁴⁵

A közlekedés és a szállítás terén Budán fennálló, a pestinél előnyösebb helyzet mellett a munkásellátás viszonyai is kedvezőbbek voltak, mint Pesten. Korszakunkban a nagyipar pest-budai központja Óbudán volt, ahol a XVIII. században keletkezett Goldberger gyár és a XIX. század harmincas éveiben alakult Óbudai Hajógyár a gyáripari munká-

soknak viszonylag nagy tömegét nevelte fel és gyűjtötte össze. Ha az 1856. évi állapotot vesszük alapul, akkor a Pest-Budán gőzgéppel működő ipari üzemek számának egyharmada, a gőzgép-lóerő fele és a munkások több mint 80%-a, kb. 3800 fő — Óbudán, illetőleg Budán volt található. Az óbudai hajógyár nemcsak a legkülönbözőbb szakmák munkásait gyűjtötte egybe, s nemcsak Nyugat-Európa minden országából, hanem az óbudai lakosságon belül is kialakított egy szakmunkás réteget. Ennek eredményeként például 1858-ban a budai üzemek gőzgépeinek kezelésével megbízott 33 munkás közül 16 pest-budai születésű volt, 9 magyarországi, 4 osztrák, 2 cseh, 1 svájci és 1 német származású,⁴⁶ azaz a munkások $\frac{3}{4}$ része Magyarországról származott, míg a pesti üzemekben általában a külföldi származású munkások voltak többségben. Így tehát a keletkező malmok Budán kéznél találták a legkülönbözőbb szakmák munkásait, míg Pesten, a nagyobb kereslet mellett, állandó volt a hiány szakmunkásokban és betanított munkásokban.

A korszakunkban keletkezett malmok, amikor egy kivételével a telephelyük megválasztásában nem követték a Hengermalmot, vállalati formájukban valamennyien különböztek attól. Valamennyi egyéni vállalatként jött létre, s bár keletkezésük az ipari vállalatok fejlődésének két fő útja: a kereskedelmi tőke ipari vállalkozása és a céhes vagy kézműves iparból szervesen kinövő út között oszlott meg, e két típuson belül is változatos képet mutattak. Így pl. az időrendben közvetlenül a Hengermalom után létesült Werther-féle malom, bár ipari tőkés létesítette, mégsem sorolható egyértelműen a szerves fejlődés útján keletkezett ipari vállalatok közé; ugyanakkor az e korszak gépgyártására jellemző fejlődési útnak, amikor valamely ipari üzem a gépgyártás hiányában maga állította elő gépeit — amint ezt a Hengermalom esetében láttuk —, kezdetben az ellentétes típusát képviselte.

Werther Frigyes ugyanis — mint már volt szó róla — gépkészítőként kezdte pályafutását. 1831-ben vándorolt be Magyarországra s a szeszfőző készülékek gyártási eljárásának javításával foglalkozott. Egyes uradalmak szeszfőzőit átalakította és díjazásként az általa javított eljárás révén nyert terméktöbblet felét kapta. Más uradalmakban újonnan is berendezett gőzzel működő szeszfőzőket. 1837-ben Budán, a Krisztinavárosban telket vásárolt és üzemet létesített, amelyben szeszfőző készülékhez szükséges alkatrészeket gyártott. 1842-ben üzemét megnagyobbította és áthelyezte Buda-Ujlakra a várostól vásárolt telekre. (7. sz. kép.) 1847 körül Werther műhelyében sör- és ecetgyártáshoz szükséges eszközöket, felszereléseket, emelő- és szivattyúgépet, cséplő, szecskavágó és másféle mezőgazdasági felszereléseket gyártott.⁴⁷

1851-ben a gépműhely mellett már szesz- és élesztőgyára is működött, egy 12 lóerős, majd 1852-ben már két — 8 és 16 lóerős — gőzgéppel. A gépműhely évenként 15—20 000 bécsi mázsa fémananyagot dolgozott fel 120—200 munkással. A fennállása óta készített gőzüzemű szeszfőző készülékek száma meghaladta a 100 db-ot, s a készülékeket nemcsak Magyarországon, hanem az örökös tartományokban is elhelyez-

te.⁴⁸ Ugyancsak 1852-ben fogott hozzá egy malom létesítéséhez is. A „kitűnő mechanizmussal ellátott” malmot napi 100 bécsi mázsa liszt termelésére tervezte.⁴⁹ A malom berendezését 6 kőjáratra, minden tartozékával, gőzkazánnal, 28 lóerős gőzgéppel, saját műhelyében készítette el, Russwurm György Henrik budai mechanikus rendszere és adatai alapján. 1853-ban a malom már működött; ettől kezdve gépműhelyének gyártmányai között a malomberendezés és a gőzgép is szerepelt.⁵⁰

Werther Frigyes ipari működési területe azonban ezzel még nem zárult le. Gyártelepén 1853-ban egy „orosz” rendszerű gőz-, maláta, és iszapfürdőt rendezett be „a bécsi Moravác-féle ‚Sophien’ gőzfürdő mintájára”, amelyet a budai tanács azzal az indokolással engedélyezett, hogy Buda 50 000 főnyi lakosságának még nincsen gőzfürdője.⁵¹ Két évvel később, 1855-ben telepét még egy gőzsütődével is kibővítette, amelynek létesítésére a katonai szállítás lehetősége adott alkalmat, s amely a maga nemében az első volt Magyarországon. Ha ehhez hozzá vesszük, hogy Werther, aki a budai tanácsnak is tagja volt, 1860-ban marhahús-konzerváló üzem létesítésének tervével foglalkozott, amelynek ötletét egy hamburgi utazásából hozta magával;⁵² 1861-ben pedig egy „Életital”-nak nevezett alkoholkészítményt hozott forgalomba,⁵³ világhosszá válik, hogy Werther élénk vállalkozó szellemű tőkés volt, s nem iparos, bár pályafutását iparosként kezdte. A kereskedelmi tőke ipari vállalkozásának és az ipar szerves fejlődésének útja ebben az esetben váltakozva, s egymástól el nem választható módon lépett fel. Werther maga úgy jellemezte saját működését, hogy „a város ipari fejlődéséhez az első impulzusokat adta és százezreket fordított vállalatára, sok embert foglalkoztat és ezzel a város számára nagy hasznot jelent”, emellett „Buda legnagyobb adófizetője”.⁵⁴

A Werther-féle malom keletkezésének bonyolult jellegével szemben a Blum-féle gőzmalom egyértelműen a szerves ipari fejlődés útján keletkezett. Blum János molnármester és dunai hajómalom-tulajdonos ebbeli, úgynevezett reál-jogát 1783-ig vezette vissza a hajómalomtulajdonosok három generációján keresztül.⁵⁵ 1853-ban tért át a hajómalomról a gőzmalomra, amikor a Vízivárosban, Fischer Jakabnak az „Aranyhajó”-hoz címzett házában a Bomba tér és Thoma-féle börgyár szomszédságában bérelt gőzmalom számára telket és részben épületet (11. sz. kép).⁵⁶ A malmot 3 őrlőjáratra rendezte be, 30 lóerős Wolf-rendszerű gőzgéppel szerelte fel. 30 munkással kezdte a malom üzemét, évi 64 000 bécsi mázsa gabonaórlési teljesítőképességgel.⁵⁷

Az ipari fejlődésnek megint más útját képviselte a Barber fiai-féle gőzmalom, melynek tulajdonosai az 1850-es évek elején telepedtek át Bodenbachból Budára.⁵⁸ A császári szabadalmat, amelyet 1854-ben nyerték el, eredetileg Klusemann Gusztáv Alajos, Barberék sógora kérte, majd ehhez csatlakozott a Barber fiai cég. A malomra vonatkozó iratokban később Klusemann Gusztáv Lajosról nem esik szó, s csak egy alkalommal hivatkoznak a Klusemann névre, de ebben az esetben Klusemann Károlyra. 1865-től kezdve azonban Barber és Klusemann

név alatt szerepel a malom.⁵⁹ Az iratokból nem derül ki, hogy a Barber fiai cég Bodenbachban iparral vagy kereskedelemmel foglalkozott-e, az viszont megállapítható, hogy rutinos, nagyvonalú üzletvezetési módszereket alkalmaztak s vagyonosak voltak. Az utóbbi abból is kitűnik, hogy a malom részére a Gyáralapító Társaság használaton kívül álló pamutfonodájának telkét, épületét és berendezését vásárolták meg, 78 000 forintért.⁶⁰ A malmot 6, más forrás szerint 7 őrlőjáratra rendezték be, két darab, összesen 70 lóerős gőzgéppel. A malom termelőképesége 120 000 bécsi mázsára ment; a munkások létszáma 40—70 fő között váltakozott.⁶¹ Működésének első idejében Buda legnagyobb malma volt. Versfaragónk 1855-ben így rímelt róla:

Francia kővel őrlnek
A Barberék Ujlakon;
Nagy malomra kell gondolnod,
Melynek gőz lisztje finom.⁶²

1860-ban alapította és 1862-ben helyezte üzembe malmát Berger Lajos pesti bejegyzett nagykereskedő⁶³, a Fő utca 9. sz. alatt levő házában, a Király-fürdő közelében. (8, 9. sz. kép.) Buda malomiparának történetében ez a malom zárja le egy fél évszázadra az új létesítmények sorát. Berger Lajos eléggé nagystílusú vállalkozó volt, aki Buda városával állandó üzleti kapcsolatban állt. A vásári és partdíjakat s a Rudas-fürdőt bérelte, az utcai közvilágítás ellátására is szerződést kötött a várossal, majd omnibuszjáratot indított a Zugligetbe. 1860-ban az Irgalmasrendtől kibérelte a Császár-fürdőt és vagyonának nagy részét a fürdő fejlesztésére fordította.⁶⁴ A malom számára, amelyet saját házában rendezett be, s amely a korabeliek véleménye szerint nagy épület volt,⁶⁵ így nem sok jutott; 9 kőjáratral és 2 db összesen 80 lóerős gőzgéppel szerelte fel.⁶⁶

Az eddig felsorolt malmok mellett keletkezett még néhány kisebb gőzmalom is, amelyek azonban vagy nem őrltek búzát, vagy pedig vám-malomként működtek. Schüll Miklós 1852-ben 6 lóerős gőzgéppel működő árpahántoló malmot létesített Budán, de néhány évi működés után beszüntette üzemét.⁶⁷ Az 1854-ben Pesten, a Fel-Dunasoron létesült Első Pesti Fűrészelő s Gyaluló malom és Faáru rt. árpa, tengeri és gubacs őrlését vállalta.⁶⁸ Vidats István gépműhelyében a Két nyúl utcában (most: Szamuely u.) egy 6 járatú gőzmalom működött 28 lóerős gőzgéppel, évi 20 000 bécsi mázsa őrlőképességgel.⁶⁹ A mintamalmot Vidats 1861-ben eladta Debrecenbe.⁷⁰

A két testvérváros perifériáin levő úgynevezett mezei (Land-) malmok közül — amilyen 1859-ben még kilenc létezett⁷¹ — külön kell foglalkoznunk a terézvárosi kültelken a Keller Ferenc, más forrás szerint⁷² Wesztermayer József tulajdonában levő „Ördögmalom”-mal (Teufelsmühle). Az Ördögmalmot ugyanis 1856-tól a későbbi közismert ipari tőkés, Haggenmacher Henrik bérelte. Haggenmacher Henrik Svájcban, a Zürich kantonbeli Winterthurban született, de már 1846

óta a Habsburg-birodalom területén tartózkodott, s „ezen idő alatt különféle gőzmalmokban a legjobb sikerrel működött.”⁷³ Hogy milyen minőségben működött nyolc különféle gőzmalomban (ennyi működési bizonyítványt említenek az iratok), azt nem sikerült megállapítani. 1856-ban mint az Ördögmalom bérlője lisztkereskedési engedélyt kapott Pest városi tanácsától⁷⁴. 1858-ban a bérelt malmot átalakíttatta gőzmalommá és dec. 1-én 5 kőjarral helyezte üzembe.⁷⁵ 1861 végén engedélyt kért a pesti tanácstól gőzmalom építésére a Lipótvárosban, a Cukorfinomító gyár közelében, a Kund Vilmos-féle telekből vásárolt 2000 □-ölnyi területen. A 401/1 helyrajzi számú telken, amelyet a Tüköry-féle söracsarnoktól, illetőleg kerttől csak egy kocsiátjáró választott el (10. sz. kép.), a közvetlenül a Dunához vezető úton egyemeletes lakóépületet és a telek hátsó traktusán „egy rendes gőzmalom” kívánt építeni. 1862-ben a malmot fel is építette, amely kétemeletes volt, s minden emeleten egy nagy helyiségből állt, míg a földszintet a kazán és a gépház foglalta el.⁷⁶

Majd egy negyedszázadig terjedő szünet után tehát ismét Pesten keletkezett egy gőzmalom, amelynek üzeme 1862. november 10-én 7 kőjarral indult meg.⁷⁷ Haggemacher Henrik új malma nem volt lényegesen nagyobb teljesítményű, mint korábbi bérleménye, az 1862-ben 36 munkással dolgozó Ördögmalom.⁷⁸

Bár nem tudjuk megállapítani, hogy Haggemacher Henrik mint molnár vagy mint gépész dolgozott-e a malomiparban, mielőtt az Ördögmalom bérlője lett, az a tény, hogy tíz év alatt nyolc ausztriai malomban működött mint alkalmazott, már magában is azt mutatja, hogy nem tőkésként érkezett Magyarországra. De ezt bizonyítja az a tény is, hogy 1856-tól 1862-ig nem tudott saját malmot létesíteni, hanem bérlőként működött, eleinte céhesipari keretben, s csak az 1860 körüli évektől mint gyáros. 1862-ben a malomépítési engedély megszerzésével kapcsolatosan 36 263 frt 45 kr alaptőkét mutatott ki, amelyhez még az 1000 □-nyi telek értékét (kb. 10 000 frt) hozzá kell számítani. Ez az összeg nem üti meg a korabeli nagytőkés vagyónának színvonalát, — s feltehető, hogy ezt a tőkét már az Ördögmalom bérlőjeként szerezte. Ezért úgy véljük, hogy ebben az esetben a céhes iparból kinövő, szerves ipari fejlődés ment végbe, s nem a külföldi tőke behatolásáról volt szó. Haggemacher Henrik pályafutása sok hasonlóságot mutat Ganz Ábrahám pályájával. Semmi esetre sem lehet azonban Haggemacher Henrikről azt állítani, hogy „külföldről jött nagy-vállalkozó volt, aki a magyar malomiparban jelentős szerepet vállalt” — amint ezt Lederer Emma „Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon” című munkájában állítja.⁷⁹

Az Ördögmalomot 1862. nov. 1-től új bérlő, Fischer S. bérelte.

A pest-budai malmok fejlődése tehát vegyesen, a külföldi és hazai kereskedelmi tőke ipari vállalkozásai, az iparos kereskedővé válása és a céhesipar szerves továbbfejlődése útján ment végbe, kizárólag egyéni vállalkozások formájában.

Visszatérve a „mezei” malmokra: a terézvárosi kültelkeken, a „hatvani vonal” (most Thököly út) és Rákospatak keresztezésénél volt a Zsivora József földbirtokos tulajdonában levő és Reiter molnár-mester által bérelt „Rákos” malom, amely az 1858. évi malomösszeírás szerint gőzgéppel volt felszerelve.⁸⁰ Más adat szerint 1860. ápr. 4-én helyezték üzembe mint gőzmalmot akkori bérlői, Tábori Amália és Gilming János. A „Rákos” malomnak gőzgép által hajtott 4 kőjárata volt, míg a vízikerek 2 kőjáratot hajtott.⁸¹

Gőzgép nélkül működtek Pest határában a Rákos patak mellett a Kratkó, Korkusz (Korchus) és a Pascal (Paschgal)-féle malmok, Buda, illetőleg Óbuda határában az Éliás, — Kemetmayer, — a Gampl-féle malom és a „Radl” malom.⁸² E viszonylag nagyobb malmoknak azonban éppen úgy, mint a még kisebb szárazmalmoknak és a dunai hajó-malmoknak (1859-ben is még 150 volt belőlük)⁸³ Budapest malomiparának további fejlődésében már alig volt szerepük, a közeli pusztulás várt rájuk. Néhány évvel később, 1863-ban jelenti a kisebb malmok regálédíjának beszedésével megbízott hatóság, hogy „a kimutatásban levő egyének közül egynek sincsen többé malma, részint Pestről eltávoztak, részint pedig elpusztultak”. Egyik-másik a volt malomtulajdonosok közül olyan nyomorban élt, hogy a nem nagy összegű — 5—10 frtnyi — tartozást sem lehetett rájuk behajtani.⁸⁴

*

A pest-budai malomipar a gépi berendezés terén sem követte a Hengermalom példáját, nem tért át a hengerszék használatára, hanem a kevésbé költséges, a hagyományoshoz közelebb álló, ismertebb és megbízhatóbbnak tartott amerikai rendszerű technikát alkalmazta, francia kövekkel; az őrlési eljárásban pedig a száraz- és magasőrlést. A magasőrlési eljárást a XIX. század elején Paur Ignác bécsi molnár találta fel és „bécsi gríz- és magasőrlés” név alatt Ausztriában eléggé hamar elterjedt. Az eljárás bevezetésére az asztali dara nagy kelendőse adta az indítékot és a magyar búza felhasználása a lehetőséget.

A Paur-féle magasőrlési eljárás és daratisztító gép az „acélos” magyar búza sajátos tulajdonságaihoz idomult, s ezért elsősorban a magyar búza őrlésére volt alkalmas. Németországban például, amelynek búzája puhább volt, a magasőrlés nem terjedt el, helyette a „félmagas” őrlési eljárást alkalmazták, amely kevesebb fehér lisztet adott, mint a magasőrlés. A „simaőrlés” — mint a manufaktúrakorszak hagyományos őrlési eljárása — a kisebb vámörölő malmokban továbbra is fennmaradt, „paraszt” őrlésnek is nevezték. Ezzel az eljárással csak kevés fehér lisztet lehetett előállítani.⁸⁵

A korszakunkban keletkezett öt malom közül a Werther-féle malom (és az Ördögmalom) kivételével valamennyi az amerikai rendszerű berendezéssel és a magasőrlési eljárással kezdte meg működését. A Werther-féle malom, keletkezése után három évvel, 1856-ban alakult

át „a legújabb műmalmászati-rendszer szerint, s ennek segítségével a legfinomabb lisztfajtákat állítja elő.”⁸⁶

Ebben az időben Magyarország volt az egyetlen ország, ahol a „műmalmászatot” üzték, s a világpiacon versenytársa egyelőre nem akadt. A pest-budai malomipar és néhány vidéki malom — mint például a debreceni István Malom — alapította meg a magyar liszt „nagy és valóban megérdemelt jó hírnevét”. A magasórlési eljárással 0-tól 6-ig terjedő számozású, hétféle finomságú liszt készült a pest-budai malmokban. A többszöri osztályozás, szitálás, tisztítás eredményeként a 0-ás és 1-es számú liszt olyan tiszta fehérségű és jó minőségű volt, amilyen másutt nem készült. A nyilvános nemzetközi elismerést az 1862. évi londoni kiállítás hozta meg, amelyről Kautz Gyula így számolt be: „A gabonával közvetlen összefüggésben kitűnő finomságú és jeles minőségű lisztünk díszelgett a kiállítási palotában és pedig oly tekintélyes módon, hogy e cikk tekintetében velünk versenyző kiállító alig — *fölköt-vünk* álló ország egy sem találkozott. Ennek tulajdoníthatni azon valóban bámulattal párosult elismerést és figyelmet, amelyben hazai tárlat-osztályunk e kiállítmánya egyáltalán részesítettett, s azt, hogy a kiállítók mindnyájan kitüntető érmeke és dicsérő okmányokra egyhangulag méltóknak nyilvánítottak. Megannyi serkentő indok arra, hogy honfiak az főfontosságú s idővel felette nyereségessé válható nemzeti iparág iránt mind nagyobb mérvben forduljanak s azt tökélynek és üzletterjedelemnek lehető legmagasabb fokára emeljék.”⁸⁷ Kitüntetést kaptak a kiállításon lisztjükért Barber fiai, Blum János és a Pesti Hengermalom, — árpadaráért Werther Frigyes.⁸⁸

A pest-budai malomipar állapota e fejlődési szakaszának végén, a pesti kamara 1862. évi jelentése szerint az előző három év sikerei alapján, „virágzónak mondható”. Bár a műmalmok folytonosan szaporodtak, a termelés telítődéséről még szó sem lehetett, sőt a „nagyobb tőkék és a nyereszkesedés mindinkább nagyobb előszeretettel fordul a malmok alapításához”. Hosszú időre biztosítottnak volt tekinthető a „műmalmászatban” a nagy nyereség, mert amennyi ebből a szaporodó belföldi verseny által elveszett, „azon előrehaladásban, melyet éppen ismét maga a verseny az iparágra nézve a műtani üzletvezetés tökéletesítésében”, a munkaerők képzésében és végül a lisztkereskedés kifejlesztésében maga után fog vonni, kárpótlást talál,⁸⁹ — azaz még nagy lehetőség áll a malomipar előtt, elsősorban a technika fejlődéséből eredő extra-profit szerzésére.

A pest-budai műmalomipar virágzó állapotát újratermelésének gyors ütemű bővülése igazolja, amellyel a piaci konjunktúrát igyekezett kihasználni. 1851-ben a két testvérvárosban a Hengermalom még egyedül állt, s termelési kapacitása 100 000 métermázsára ment; 1862-ben már hat nagymalma volt Pest-Budának, 616 000 métermázsa termelő-képességgel, és egy-egy malom átlagos kapacitása elérte a Hengermalom 1851. évi termelési színvonalát. Az elért eredményben — nem egyenlő arányban — a Hengermalomnak és az 1850-es évek közepéig keletkezett

három budai malomnak volt döntő része. Az utóbbiak rövid időközönben, átlagosan három évenként, bővítették újratermelésüket. 1854-ben a három malom termelőképessége együttesen még nem érte el a Hengermalomét, 1856-ban azonban már 78%-kal túlhaladta, 1862-ben pedig a Barber fiai- és a Werther-féle malom egyenként is nagyobb kapacitással rendelkezett, mint az e téren óvatosan haladó és ezért lemaradó Hengermalom. 1862 végén tehát négy nagy és két kisebb gőzmalom dolgozott Pest-Budán, de az utóbbiak teljesítőképessége is jóval nagyobb volt, mint a gőzmalomok átlagos kapacitása akár Magyarország bármely más helyén, akár a Habsburg-birodalomban vagy Németországban.⁹⁰

Év	Henger	Werther	Barber	Blum	Berger	Haggenmacher	Összesen
	malom termelőképessége ezer méterházasában						
1851	100	—	—	—	—	—	100
1856	101	71	71	36	—	—	279
1862	112	135	135	100	67	67	616

A termelőképesség együtt növekedett a malmok gépi berendezésének és a felhasznált gépi erőnek a terjedelmével. Az 1850-es évek végétől a malomépületek bővítése, új raktárak, istállók, gépházak építése szinte szakadatlanul folyt.⁹¹ A bővülő épületekben mindig újabb és újabb őrlőjáratokat helyeztek üzembe. Blum János gőzmalomában 1856-ban öt őrlőjárat működött, 1859. január 1-én három, 1862 júliusában további hat járattal szaporodott. A Barber fiai gőzmalom 1854-ben hat járattal kezdte meg az őrlést, 1856-ban szaporodott hattal, 1857-ben további négyvel, 1860-ban ismét hattal, és így elérte a 22 járatot.⁹² 1862-ben a Hengermalom hat hengerszéke mellett 83 őrlőjárat működött a két testvérváros malmaiban. Ugyanebben az évben a pesti kamara jelentése szerint a használatban álló gőzgépek 650 lóerőt értek el. A következő évben végrehajtott hivatalos gőzgép-összeírás szerint azonban találatot :⁹³

1. A gabonamalmok üzemében más munkálatok végzésével kapcsolatosan Budán ..	3 gőzgép	128 lóerővel
Ezek között 2 gőzgép 120 lóerővel a malommal együtt egy gépgyár segédgépeit is hajtja.		
2. Pest gabonamalmaiban	9 „	372 „
3. Buda gabonamalmaiban	8 „	310 „

Összesen ..... 20 gőzgép 810 lóerővel

Az összeírás felvételi lapjai a levéltárakból mindeddig nem kerültek elő, s csak részleges feljegyzések maradtak fenn. Nem tudjuk tehát pontosan megállapítani, hogy az egyes malmokra mennyi jutott a kimutatott gőzgépállományból. Megközelítőleg azonban a gépek megoszlását

a kamara jelentései és egyes levéltári adatok alapján a következőképpen lehet rekonstruálni :

A Werther-féle terményudvarban az 1853-ban használt 28 lóerős gőzgép helyett 1863-ban 2 db, összesen 120 lóerős gőzgép működött.⁹⁴ A Barber fiai gőzmalomban az 1854-ben üzembe helyezett 2 db, összesen 60 lóerős középnyomású expanziós és kondenzációs gőzgéphez 1856-ban egy harmadik, 50 lóerős, magasnyomású kondenzáció nélküli gőzgépet helyeztek üzembe, majd 1862-ben egy negyedik gőzgép is került hozzá 40 lóerővel.⁹⁵ A Blum-féle malomban 1854-ben felszerelt Wolf-rendszerű 25 lóerős gőzgép mellé 1859-ben egy fekvő elrendezésű 20 lóerős és 1861-ben egy álló elrendezésű 45 lóerős gőzgép került. Mindhárom gőzgépet a prágai Breitfeld cég szállította, vételáruk 31 000 forint volt. Négy kazán tartozott a berendezéshez 300□-láb fűtőfelülettel.⁹⁶ Mivel a Hengermalomban, a Berger-féle malomban működött gépek számát és teljesítményét a kamara jelentéseiből ismerjük, csak a Haggermacher-, az Ördög- és a Rákos-féle malmok esetében kell becslésre szorítkoznunk, s így a statisztikai felvételben szereplő gőzgépek az egyes malmok között feltehetően a következőképpen oszlottak meg :

1. Werther Frigyes terményudvara	2 gőzgép	120 lóerő
Ismeretlen, Budán	1 „	8 „
2. Barber és fiai	4 „	160 „
3. Blum János	3 „	90 „
4. Berger Lajos	1 „	60 „
5. Pesti Hengermalom	5 „	210 „
6. Haggermacher malom	1 „	60 „
8,9 „Ördög” és „Rákos” malom	3 „	102 „
Összesen :	20 gőzgép	810 lóerő

A gőzgépéhez hasonló akadályokba ütközünk a malomipar munkáslétszámának megállapításánál, mivel erre a célra sem az 1850–51. évi, sem az 1857. évi népszámlálás foglalkozási adatai nem alkalmasak. Ezért ebben az esetben is elsősorban a kereskedelmi kamara által közölt adatokra kell támaszkodnunk.

A kamara 1852. évi jelentése a tulajdonképpeni iparhoz tartozó önálló iparosokat 109 iparágban sorolja fel, melyek közül Pesten 6, Budán 40 nem fordul elő. Így tehát Pesten 103 iparág önálló iparosainak száma 2679 volt, ezek közül molnár 86, — Budán 69 iparág önálló iparosainak száma 1006, ezek közül molnár 67. Volt tehát összesen Pest-Budán 3679 önálló iparos között 153 molnár. Hogy az akkor 24 983 főnyi iparoslegény, kereskedősegéd és napszámos⁹⁷ közül hányan dolgoztak a malmokban, arra választ adni adatok hiányában nem tudunk, csak annyi állapítható meg, hogy a Hengermalom munkáslétszáma 110 főre ment.

Az 1857. évi népszámlálás szerint Pesten és Budán a tulajdonképpeni iparban dolgozók száma — önállóaké és munkásoké együtt —

18 960 főre ment, de ebben a létszámban a céhes ipar munkásai mellett a gyárak munkásai közül csak a szakmunkások szerepeltek.⁹⁸ Így érthető, hogy amíg a népszámlálás szerint a malmok összes keresőinek létszáma 274 főre ment, addig a kamarai jelentések alapján kizárólag a gőzmalom munkáslétszáma elérte a 474 főt.

Az 1862. évre már a kamarai jelentés sem közölte a gőzmalom munkáslétszámát. Tudjuk azonban, hogy ebben az időben a Pesti Hengermalom munkáslétszáma 100—115 fő között váltakozott, s a munkások mellett egy főmolnárból, 19 hivatalnokból s számos elárusítóból állt a személyzete. A Werther-féle terményudvar munkáslétszáma az 1853. évi átlagosan 160 főről 1859-ig 350 főre emelkedett. E létszámból — mivel malmának teljesítőképessége túlhaladta a Hengermalomét, a malomiparra 120 főt számíthatunk. Ugyancsak 120 főre tehető a Barber fiai-féle malom munkáslétszáma az 1854. évi 50 főnyi átlaggal szemben. A Blum-féle malom 1853. évi 30 főnyi munkáslétszáma 1862-ig a teljesítőképesség növekedésével 90 főre nőtt. A Berger és a Haggemacher malmok munkáslétszáma 50—50 körül mozgott. A malmok teljesítőképességének és 1859. évi létszámuknak figyelembevételével a hat gőzmalom együttes munkáslétszáma 1862-ben 550 főre tehető.

A gőzmalom munkásainak munkaviszonyairól csak a Haggemacher-féle Ördögmalom⁹⁹ és a Pesti Hengermalom adatai állnak rendelkezésünkre. Az Ördögmalomban 1861-ben 36 munkás dolgozott 60 krajcártól 2 forintig terjedő napszámber mellett. A ránk maradt bejegyzés szerint a tulajdonképpeni malomszemélyzet 1 főmolnárból (2 frt), 3 almolnárból (1,50 és 1,25 frt), 12 „tisztítóból” (0,60—1,15 frt), 2 szitaőrből (Pájdler, Beutler, 0,95 frt), 2 felöntőből (0,90 frt) és 3 lezsákolóból (Mehlfasser, 1 frt) állt. Volt még mellettük 1 gépész és 2 fűtő (1,10 frt), 1 kőélesztő (1,25 frt), egy raktárnok (1,25 frt), 3 raktári munkás és 4 kocsis (1 frt), valamint 1 zsákporoló (80 kr). Az átlagos napibér valamivel 1 frt felett állt. A 36 munkás között egyetlen magyar nevű akadt (Halmos János) mégpedig a legalacsonyabb bércategóriában, míg a többiek neve vagy német volt, vagy németes hangzású, és az utóbbiak viselői feltehetően svájciak voltak (pl. Hunke, Tull, Jurg, Hanus, Borle, Patrick).

Az 1850-es évek végén a Hengermalom malommunkásainak napi-bére 65—95 krajcár között mozgott és havonta 50 font 3-as liszt is járandóságukhoz tartozott. A malom a nagy ünnepek kivételével és a vasárnapi és ünnepi 9—12 közötti istentiszteleti órákat leszámítva, egész éven át nappal és éjjel szakadatlanul üzemben állt, és ennek megfelelően a munkások két 12 órás műszakban dolgoztak, kétszer félóra pihenővel. A malomhoz tartozó technikai műhelyekben a kovácsok, lakatosok, esztergályosok, ácsok, kőművesek, gépkezelők és fűtők munkaideje 12½ óra volt ½ óra pihenővel. A munkaviszonyt „munkarend”-be foglalták. Mindkét fél részéről 8 napos felmondási idő volt „szigorú szokásban”. A Hengermalom saját betegpénztárral rendelkezett, melynek tagjaitól járuléka fejében minden forint kereset után 2½ krajcárt vontak

le. A betegek orvosi költségeit a vállalat viselte, míg a gyógyszerek ára, a kórházi költségek és a napibér fele a betegpénztár terhére ment.¹⁰⁰

A munkások kizsákmányolása igen nagy fokú volt, aminek ellenében nemcsak a vállalatok gyarapodása volt gyors, hanem a malomtulajdonosok egyénileg is gazdagodtak. Például a Barber fiai malom idősebb tulajdonosa, valamint Blum János is Budán lakó-, illetőleg bérházat építettek.¹⁰¹ Barber Ágoston más ipari vállalkozásokba is bocsátkozott, többek között 1858-ig igazgatója volt az 1854-ben keletkezett első Pesti Fűrészszelő, Gyaluló, Malom- és Faárugyári részvénytársulatnak,¹⁰² majd 1858-ban 50 000 forintért megvásárolta Rohrbacher Károly kőbányai telkét és sörfőzőjét, amelyet az 1860-as évek elején szakadatlanul nagyobbitott.¹⁰³ Az 1860-as évek közepétől a cég a „Barber fiai” helyébe a „Barber és Klusemann” nevet vette fel. A Barber cég főnöke 1860-ban még egy házat vásárolt Budán.¹⁰⁴

A malomtulajdonosok a város lakossága körében komoly tekintélyre tettek szert. Közöttük Werther Frigyes pályafutása volt a legfigyelemreméltóbb, mert nemcsak a malomiparban került a legnagyobbakkal egy szintre; „Werther Frigyes budai terményudvara” a két testvérváros egyik legnagyobb vállalata volt, amely 1862-ben a következő ipar-, illetőleg üzemágakra terjedt ki: gépgyártás, fémárugyártás, szeszfőzés, élesztőgyár, gőzmalom, árpahántoló, tengeridaráló, gőz- és iszapfürdő, gőztűdő. A sütődéje révén, amelynek a fekete lisztajtákból készült kenyérét a két testvérvárosban több mint száz helyen árúsították, közismert személy volt. 1860-ban koronás arany-éremkereszttel tüntették ki, majd „NUMVÁRI” előnévvel nemességet is kapott.¹⁰⁵ Több ízben idézett versfaragónk szerint

Izletes és igen olcsó
A Werther-féle kenyér,
Kóstold meg s dicsérni fogod
Magad is, bár nem fehér.¹⁰⁶

A barna lisztből Budapesten és országosan is túltermelés mutatkozott, s ez volt egyik oka annak, hogy Werther kenyérré sütvé hozta forgalomba. Az egykorú források egyöntetűen hivatkoznak a belső piac liszttel való telítettségére, amiből kényszerűen következett, hogy a hazai malomipar fejlődésének útja csak a lisztexport növelésén keresztül vezethet. A budai és pesti malmok termékeinek kiválósága adta meg a lehetőséget, hogy a pest-budai malomipar a világkereskedelemben „méltó szerepet” töltsön be. Egyes budai malmok a verseny által szoríttatva lisztjük kelendőségét pesti és külföldi lerakatok létesítése útján igyekeztek fokozni. A Barber fiai-féle malom 1857-ben Brünmben nyitott lerakatot,¹⁰⁷ s 1858-ban Pesten a Széchenyi és a Kétsas utcában.¹⁰⁸ Werther Frigyes 1857-ben Brünmben Mewa Adolfnál és Prágában Neander Antalnál nyitott lerakatot.¹⁰⁹ Ugyancsak Werther Észak-Németországba, Oroszországba, Moldvába és Törökországba is szállított „legfinomabb luxus” lisztet, egészen Konstantinápolyig.¹¹⁰ Blum János malma Csehországba,

Sziléziába és Szászországba, a Hengermalom többek között Angliába küldött lisztet.

A magyar liszt versenye külföldön az 1860-as évek elejétől kezdve érezhetővé vált. A német szakirodalom szerint Magyarországon a liszt-termelés akkor már túlhaladta a belső fogyasztást, külpiazi elhelyezést keresett és talált. Különösen a délnémet államokban lépett fel veszélyes minőségi versenyével és például Bajorországot valósággal elárasztotta.¹¹¹ 1861-től, a Délivásút Buda-Trieszt vonalának megépülésétől a trieszti kikötőn át egyes tengerentúli piacok is megnyíltak a pest-budai liszt előtt. Legalábbis ezt remélték a malomtulajdonosok, akik „egész sóvárgással várakoztak a tengerrel való egyenes vaspályaösszeköttetésre és nagy volt a várakozás, . . . Olasz, Francia- s Angolország, Brasilia, Kelet- és Nyugatindiák jó lisztre a világ legjobb piacai fogtak nekik megnyílni.” Várakozásuk azonban nem teljesedett be, mert „a trieszti nagykereskedők raktárai bezáródtak előtte”, és a tengerentúli kivitel helyett a magyar liszt a trieszti kereskedők boltjába és sütők kamrájába vándorolt. Ezért a pest-budai malmok maguk voltak kénytelenek kísérletezni a tengerentúli összeköttetések megteremtésével.¹¹²

A pest-budai lisztkivitel méreteiről adatokkal nem rendelkezünk, de a Habsburg-birodalom kiviteli adatai szerint a lisztkivitel értéke 1857-től 1862-ig 3 227 514 frt-ról 7 091 648 forintra emelkedett.¹¹³ A pest-budai malmok általában termelésük felét exportálták az osztrák tartományokba és a birodalom határain túlra, s ezen az alapon liszt-kivitelük értéke 1857-ben 2,25, 1862-ben 4,6 millió forintra tehető, vagyis megközelítőleg olyan arányban nőtt, mint az összmonarchia kivitele.

E sikerek láttán állapította meg a kereskedelmi kamara, hogy minden létező iparág közül nincsen egy sem, amelynek fejlődése jobban alkalmazkodhatna hazai viszonyainkhoz, mint éppen a „műmalmászat”. Ezt a tulajdonságát már bebizonyította, mert minden felsőbb támogatás nélkül kizárólag a szabad verseny lehetőségeinek kihasználása révén rövid idő alatt csendesesen felnövekedett és felvirágzott. Bebizonyította, hogy termékeinek kiválóságával és mennyiségével sikerrel állja meg helyét a világkereskedelem nemzetközi versenyében.¹¹⁴

A kamara tehát az 1856-ban feltett kérdésre: „igaz, hogy az eltűnt vállalatok helyett néhány új alakult . . . , mint például gőzmalmok, de csak az elkövetkező évek sikere fogja megmutatni, hogy mennyiben nyújtanak pótlást majd a már ténylegesen bekövetkezett veszteségért”, 1862-ben adta meg az elismerő választ.

A pesti, zömükben kereskedő tőkések — amint azt szócsövük, a kamara jelentése elmondja — az 1850-es évek végén a hazai iparfejlődés fő irányát a műmalomipar terjedésében, fejlődésében keresték és vélték megtalálhatni. Ennek fejében hajlandóak voltak lemondani az ipari burzsoázia és a nagyipar kialakulásának szabályos útjáról, a textiliparról. Pedig nem volt előttük ismeretlen az a történelmi tény, hogy „a textilipar körül forognak a legnagyobbszerű alkotások. . . Ha az ipar nagymérvű

űzéséről van szó, mindig a pamutipar szolgált példákat. Széles e világon ezt tartják a legfontosabbnak, mert a legnagyobb tőkék ebbe vannak fektetve, s mert ez egész országokat foglalkoztat.”¹¹⁵ A pesti kamara viszont tévesnek tartotta, ha valaki a textilipart „Magyarországra nézve célszerűnek akarná kimutatni”. Nem értett egyet ugyan azokkal, akik „szigorúan ragaszkodnak ahhoz, hogy mivel Magyarország túlnyomóan földművelő ország, ezért földtermékeinek szaporítása az egyedül helyes ösvény a boldogulásra”. Véleménye szerint a helyes megoldás az ipar és a mezőgazdaság összeműködése, amelynek megvalósítására viszont a malomipar fejlődése a legalkalmasabb. A malomipar benső összeköttetésben áll a mezőgazdasággal. Ezért „oly iparágnek tekintendő, mely az ország iparos fejlődését és ezáltal a nemzeti jólétet a földművelés érdekeivel egyetemben segíti elő”. S bár a textilipart Magyarország számára nem tartotta célszerűnek, a földműveléshez szükséges eszközök és gépek gyártását — akár külföldi tőkével is — hasznosnak vélte, mert ez az iparág is „összeműködik” a földműveléssel.¹¹⁶

A pesti tőkések tehát az adott politikai és gazdasági helyzetből eredő, a hazai nagyipar szabad fejlődése előtt álló korlátok áttörését nem követelték; előttük a vámhatár megszüntetése — ha eleinte hallatszottak is ellene hangok — az 1860-as évek elején már a szabad verseny szellemével és a szabadkereskedelmi irányzattal egyező intézkedésnek tűnt fel, s ezért sem követelték az önálló vámterület megteremtését. A szabad ipari fejlődés akadályai közt szükségszerűen támadt rést felismerték, és a fejlődés széles országútja helyett az akadályok közt átvezető ösvényen kívántak utat nyitni és biztosítani a saját tőkés fejlődésük és a nagyipar számára. Az ipari fejlődésnek ez az útja a korszak adott viszonyai között, amikor az ipari forradalomnak a Habsburg-birodalom nyugati felében végbemenő gyors előrehaladása korlátozásoktól mentes, a szabad versenynek megfelelő és szakadatlanul növekvő piacot, kitérő konjunktúrákat hozott a mezőgazdaság terményei és iparilag feldolgozott termékei, elsősorban a liszt számára, kielégítő profittal kecsegtetett. A perspektíva azonban még tágasabb volt, mert a Habsburg-birodalomtól nyugatra fekvő országokban folyó ipari forradalom, a szabadkereskedelmi irányzattal párosulva további piacot, a profit fokozásának lehetőségét jelentette számukra.

A spontánul kialakult üzleti lehetőség alapján a pesti tőkések a malomipart — a tőkés iparosításnak e valójában mellékutóját — a fő út, a textilipar helyébe a hazai nagyipari fejlődés fő útjaként elfogadták. Az így kialakult álláspontjuk súlyosan érintette a még befejezetlen és le nem zárt polgári forradalom további sorsát; mert a malomipar melletti kiállítás a közös vámterület elfogadását, s az Ausztriával való gazdasági közösség fenntartását foglalta magában — a textilipar csak önálló vámterületen, az osztrák és cseh iparral szemben alkalmazott nevelővámok segítségével fejlődhetett volna —, s ezáltal gazdasági vonatkozásban, objektív érdekeivel ellentétben, közös platformra került a birtokos osztállyal, megkönnyítette — mert külön igényeket nem támasztott —

az 1867. évi kiegyezés megkötését. A gazdasági fejlődésnek arra a vágányára állt rá, amely csak egy agrár Magyarországon futhatott. Mentésül szolgálhat — amennyiben történelmi tévedés menthető —, hogy kb. két évtized alatt a termelési viszonyokban és a gazdasági életben bekövetkezett átalakulás a kortársak előtt sokkal mélyebbnek és átfogóbbnak, eredményeiben sikeresebbnek tetszhetett, mint amilyen a valóságban volt, s akárcsak további két évtized távlatából visszatekintve mutatkozott. Kautz Gyula, a korszak kiváló közgazdásza is úgy látta 1862-ben az ország gazdasági életét, hogy „a nemzetet ért nagy politikai megrázkódtatások közepette és folytán az őstermelést annyira lankasztó *jobbágyviszonyok* és hűbéri jellemű intézmények megszüntetettek, a közgazdasági törvényhozás az azelőttinél sokkal tökélyesebb, okszerűbb elvekre fektetett, a közlekedési eszközök rendszere csak kevéssel azelőtt alig sejtethetett dimenziókban, s több irányban hatalmas lendületet nyert, az ipart és forgalmat lebilincselő számos elavult korlátok mellőztek, a tőkegyűjtési és takarítási ösztön karöltve az okszerűbb gazdálkodásmód szükségessége felőli meggyőződéssel... a nemzet gazdasági ereje és képességei, szorgalma és munkássága termelőbbé, gyümölcsözőbbé is változott. Igen! Magyarország az utóbbi két évtizedben egy nagy, egy mélyreható ipari és közgazdasági forradalmon ment keresztül...”¹¹⁷

4.

Az ipari és közgazdasági forradalom, amely ebben az időben Magyarországon lezajlott, a nagyipari fejlődés szempontjából korántsem volt olyan egyértelműen sikeres, mint azt Kautz Gyula megállapításai alapján vélhetnénk. Sőt, ha az átalakulás nagyipari eredményeit a velünk egy állam kötelékébe tartozott egyes ausztriai tartományok fejlődéséhez mérjük, ha tudjuk, hogy 1863-ban az iparban alkalmazott gőzgépekből a cseh tartományok minden 1000 lakosára 4,53, az osztrák tartományokban 2,73, Magyarországon viszont csak 0,65 lóerő jutott, nyilvánvalóvá válik, hogy iparunk gépesedése igen nagy mértékben lemaradt. Igaz, hogy malomiparunk szépen fejlődött, ugyanakkor azonban az 1850-es évek körül a kézműves ipar keretei között megindult gépgyártásunk — a textiliparhoz hasonlóan — az abszolútizmus korszakának végére szinte teljesen megszűnt.

A malomiparral összekapcsolódó első nagyobb pesti gépgyártó üzem a Hengermalom érdekköréhez tartozó Pesti gépgyár és vasöntöde társulat — mint már volt róla szó — 1848—1849 harcainak esett áldozatul, a forradalom bukása után pedig már nem tudott új erőre kapni. A Hengermalom keretei között továbbra is működött egy gépi eszközöket és felszereléseket gyártó kisebb üzem, amely „különösen — tűzoltó fecskendőket és tízedesmérlegeket, de gőzgépeket is képes volt gyártani”, valójában azonban gőzgépeket nem készített.¹¹⁸

A malomiparral összekapcsolódott másik gépkészítő műhely, a Werther-féle, amelyről már szintén volt szó, gőzgépeket és malomberen-

dezéseket is gyártott, de az 1860-as évek elejére megszűnt. A malomiparral szoros összefüggésben létrejött Dobbs és Zogelmann-féle gépkészítő üzem is — mint tudjuk — 1854-ben csődbe került. Az 1850-es évek elején tűnt fel a pest-budai gőzgép- és malomberendezés-gyártásban Russwurm Henrik György, aki Werther Frigyes 6 járatú malmának és a hozzátartozó gőzgépnek gyártását irányította. Budai műhelyében készítette el a Blum-féle malom első berendezését és szállított malmokat egyes vidéki városokba, közöttük egy 8 járatú malomberendezést Nagykőrösre. Mindezt pedig egészen rövid idő alatt vitte véghez, mert az 1854-ben létesült műhelye 1856-ban már meg is szűnt. A tönkrement Russwurm a nagyváradi Lederer-féle malomban helyezkedett el.¹¹⁹

Malomberendezések és gőzgépek gyártására rendezte be 1848-ban Hoffmann József (J. B.) is üzemét a terézvárosi Fűzfa utcában. Hoffmann magyar származású rézműves volt, aki vándoréveit Franciaország, Anglia és Észak-Amerika üzemeiben töltötte el. 1852-ben 8 lóerős gőzgéppel és 15—40 munkással, 1854-ben 12 lóerős gőzgéppel és 30 munkással dolgozott. Gőzgépek és malomberendezések mellett préseket, szivattyúkat, hídmérleget, mezőgazdasági eszközöket és tűzoltó fecskendőket gyártott. Műhelyéről utolsó adataink 1863-ból valók, akkor azonban már nem volt gőzgépe, az egyszerű kézműves műhelyek sorába süllyedt.¹²⁰

Ugyancsak malomberendezéseket és gőzgépeket is készített 1851 óta Wittwindisch Bernát Váci út 26. sz. alatti üzeme. A csak 10—12 munkással dolgozó műhelyben 1853-ban egy 18 lóerős gőzgép és egy 6 járatú malom készült. További működéséről annyit tudunk, hogy mezőgazdasági eszközöket gyártott. 1861-ben kávéház-bérlettel kezdett foglalkozni és ettől kezdve gépgyártói tevékenységéről nincsenek adataink.¹²¹

Az előbbieken már ismertetett Knutzen H. G. gépműhelye 1867-ig állt fenn. Az 1860-as évek elején a napi sajtóban és másutt megjelent hirdetései szerint továbbra is vállalkozott gőzgépek és malomberendezések gyártására, bár ekkor az üzem különféle viszontagságokon ment át. Alapítója meghalt, majd a vezetést átvevő idősebb fia is. 1863-tól a fiatalabb fiú, Knutzen Frigyes vezette a műhelyt, amelyet 1863-tól a Király utcából — otthagya gőzgépét — a Váci út 26. sz. alá helyezett át. A 60-as évek elején műhelyében számos gőzkazán készült.¹²²

A fenti adatok alapján kétségtelenül megállapítható, hogy a pesti gőzgépgyártás, amely az 1850-es évek elején a helyi szükséglet jelentős részét ellátta, az 1850-es évek második felétől ezt a szerepét fokozatosan elveszítette. Minthogy azonban az 1852 utáni évek pesti gőzgépgyártásának méreteit feltáró megbízható adatok mindeddig nem kerültek elő — így többek között nem ismerjük a gőzgépek gyártóinak megállapítására is kiterjedő 1863. évi gőzgépstatisztika felvételi adatait sem —, a kérdés tisztázásához további kutatások szükségesek. Az eddig előkerült adatok alapján feltehető, hogy a Pesten és vidéken 1863-ig üzembe helyezett kisebb méretű gőzgépeknek egy jelentős része, körülbelül 25—30 db,

a pesti műhelyekben készült. E feltevést alátámasztja az 1863. évi gőzgépstatistikának az a megállapítása, hogy a Magyarországon addig üzembe helyezett gőzgépek közül 93 db-ot 1470 lóerővel Magyarországon gyártottak.¹²³ Tévesnek bizonyult viszont — és nem viszi előbbre a kérdés tisztázását — Lederer Emmának az az állítása¹²⁴, hogy a pesti Vidats-féle gyárban 1863—1868 között 12 gőzgép készült, melyeknek hajtási engedélyei a pesti tanácsi iratok között találhatóak. A hajtási engedélyek (valójában kazánvizsgálati bizonylatok) szerint ugyanis a 12 eset közül öt: *kazán-javításra* vonatkozik, további öt pedig a Vidats által *Angliából importált* (Reading Iron works) lokomobilokról szól, s csak két hajtási engedély vonatkozik a Vidats-gyárban készült kazánokra, amelyekben azonban nincsen utalás arra, hogy azok az ugyanott készült gőzgépekkel állottak volna kapcsolatban.¹²⁵

A gőzgépek állománya Budapest egész iparában az 1852. évi 19 db és 242 lóerőről 1863-ig 79 db és 1469 lóerőre növekedett. A Habsburg-birodalom nagyvárosai közül az ipar gépesedése ekkor Budapesten haladt előre a leggyorsabban, 1863-ban már megközelítette Bécs iparának gépesedését, a gépi erő üzemi koncentrációjának foka tekintetében pedig — éppen a malomipar fejlődésének következményeként — lényegesen túl is haladta. Az a körülmény, hogy Budapesten egy gőzgépre átlagosan 18,6 lóerő esett, míg Bécsben 11,3, Brünmben 16,2, Prágában pedig 6,9, egyben azt is jelezte, hogy a budapesti üzemek gőzgépei újabb gyártmányúak voltak, lépést tartottak a technika fejlődésével, amely a kisebb egységek felől a nagyobb és gazdaságosabb egységek felé haladt.¹²⁶

A budapesti gőzmalmok, a korszak viszonyai között jelentékeny gépi erő felett rendelkeztek, s a Hengermalom gőzgépei 210 lóerővel meghaladták a Habsburg-birodalom és Németország legnagyobb malmainak, a Dampfmühle A. G. Wien-nek (200 lóerő) és a Stettiner Dampfmühle A. G.-nek (170) gépi erejét.¹²⁷

A budapesti malomipar az 1863-ig bekövetkezett fejlődés eredményeként a Habsburg-birodalom nagyvárosai között az első helyre került, amint a hazai malomipar országos fejlődése is túlhaladta Ausztria malomiparát. Ugyanakkor, az ipari forradalom előrehaladásával Budapest nagyipari fejlődése mind nagyobb mértékben tolódtott el a malomipar túlsúlyának irányába, ezzel szemben Bécsben, Brünmben és Prágában, kisebb vagy nagyobb mértékben a gépgyártás, a vas- és fémipar, illetőleg más iparágak kerültek előtérbe.

1852-ben a Hengermalom egymagában az ország malomiparán belül, a gőzgép-lóerő 42,0%-ának birtokában a termelés nagyfokú koncentrációját képviselte. Korszakunk végén, 1863-ban, mivel a malomipar gépesedése vidéken gyorsabban haladt előre, a budapesti malomipar az ország malomiparának gépi erejében csak 25,4%-kal részesedett. Általában is az ipari forradalom súlypontja — a gépi erő fejlődésén mérve — mindinkább az e téren elmaradt vidékre helyeződött át, mert amíg 1852-ben a gőzgép-lóerőből Budapestre 24,4% esett, 1863-ra ez az arány 19,2%-ra csökkent.

A gőzgép-állomány 1852-ben és 1863-ban¹²⁸

Iparág	Év	Budapest		Bécs		Brünn		Prága		Magyarország	
		db	lóerő	db	lóerő	db	lóerő	db	lóerő	db	lóerő
Vas- és fémipar	1852	9	60	32	236	1	6	5	40	9	60
	1863	20	223	68	805	8	64	11	55	81	2089
Textilipar	1852	1	12	9	69	27	446	1	20	3	38
	1863	3	44	17	91	50	984	1	8	60	90
Malomipar	1852	3	116	2	125	1	25	1	12	13	276
	1863	20	810	3	200	2	65	1	16	146	3190
Élelmiszeripar	1852	7	160	9	168	6	48	2	14	40	527
	1863	37	999	22	366	14	141	12	51	206	4555
Többi iparág együtt	1852	2	10	14	114	7	67	5	46	23	507
	1863	19	203	33	317	8	109	17	171	111	903
Összesen	1852	19	242	64	857	41	567	13	120	75	1132
	1863	79	1469	140	1579	80	1298	41	285	461	7637
Egy gőzgép átlagosan	1852		12,7		13,4		13,8		9,3		15,1
	1863		18,6		11,3		16,2		6,9		16,5

A gőzgép-lóerő %-os megoszlása egyes iparágak szerint

Iparág	Budapest			Bécs		Brünn		Prága		Magyarország	
	1852	1858	1863	1852	1863	1852	1863	1862	1863	1852	1863
Vasöntő, fém- és gépipar	24,8	20,8	15,2	40,2	51,0	1,0	4,9	33,3	19,3	5,3	27,4
Textilipar	4,9	3,7	3,0	11,8	5,7	78,7	75,8	16,7	2,7	3,3	1,1
Malomipar	47,9	53,5	55,1	21,3	12,6	4,3	5,0	10,0	5,4	24,4	41,7
Élelmiszeripar	66,1	63,1	67,9	28,6	23,1	8,6	10,9	11,7	17,9	46,6	59,6
Valamennyi többi iparág	4,2	12,4	13,9	19,4	20,2	11,7	8,4	38,3	60,1	44,8	11,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Növekedés	100	492	607	100	269	100	228	100	237	100	675

A budapesti ipar gépesedése az 1852—1863 közötti időben nem haladt előre egyenletesen, 1852—1858 között üteme lényegesen gyorsabb volt, mint 1859—1863 között. Az első időszakban 50 gőzgépet helyeztek üzembe 907 lóerővel, amiből a malomiparra 586 lóerő esett, a második időszakban 25 gőzgép került működésbe 488 lóerővel, s ebből a malomiparra 224 lóerő jutott. Az ipar gépi fejlődésének 1858 után bekövetkezett lassulása az 1857. évi túltermelési válságnak és egyéb válságoknak következménye volt.

Részvénytársasági malmok alakulása az abszolútizmus válsága idején 1862—1867

1.

Az 1860-as évek első felében sorozatosan fellépő gazdasági-politikai és háborús válságok egybekötve a Habsburg-birodalom államháztartásának válságával, lassanként felőrölték az abszolútizmus kormányrendszerét. Ebben a helyzetben az osztrák burzsoáziának Magyarország gazdasági fejlődésére gyakorolt közvetlen nyomása fokozatosan csökkent, de ezzel együtt csökkent azoknak az intézkedéseknek a terjedelme is, amelyek ugyan elsősorban az osztrák burzsoázia érdekeit voltak hivatva szolgálni, ugyanakkor azonban elkerülhetetlenül a hazai gazdasági élet számára is — bizonyos korlátok között — hasznosak voltak. Így többek között lényegesen lecsökkent a vasútépítés üteme. 1856-tól 1862-ig évenként átlag 207 km, 1862-től 1867-ig csak 63 km új vasútvonal épült; a hálózat hossza 2153 km-re növekedett. Mégis, az osztrák részről eladdig gyakorolt gazdasági nyomás csökkenése az előző éveknél szabadabb légkör kialakulására vezetett és kedvező hatással volt a kereskedelemnek, a hitelrendszernek s bizonyos mértékig a nagyiparnak a belső erők útján végbemenő fejlődése számára. Az abszolutista kormány számos engedményt tett a gazdasági liberalizmus jegyében, így pl. megszüntette a hitelintézetek alapítását korlátozó, korábban már említett „Regulativum” hatályát Magyarországon, s a szabadverseny uralmán alapuló kapitalizmus fejlődésének más fontos feltételei is a korábbinál erőteljesebben érvényesültek.

A gazdasági és politikai élet szabadabbá váló légkörében, bár a kedvező lehetőségeket a különféle válságok, különösen 1863—1864 aszályos évei, nem kis mértékben ellenúlyozták, lassanként mégis gyorsabbá vált a nagyipar fejlődése és megindult az ipari nagytőkés réteg kialakulása a magyarországi burzsoázia soraiból.

A belső tőkefelhalmozás Magyarországon a kapitalizmus uralmának első évtizedében nem az ipar, hanem a kereskedelem terén, mégpedig elsősorban Budapesten haladt előre annyira, hogy a kereskedő tőkés ipari vállalkozásai az 1860-as évek első felében mind gyakoribbá váltak. A kedvezőbbben alakuló politikai és gazdasági feltételek mellett hozzájárult ehhez a nagyipari fejlődésben követendő irányynak — a textilipar helyett a malomipari fejlődés útján való haladásnak — a tisztázódása a pesti burzsoázia vezető rétegében, a szállítás és közlekedés fejlődése, a technikai fejlődés általános előrehaladása — különösen a gőzgépgyártás eredményei, az egységek teljesítőképességének növekedése, végül pedig, de nem utolsósorban, a hazai terménykereskedelem Pestre koncentrálódása. Mindez meggyorsította a kereskedelmi tőke felhalmozódását és olyan fokra emelte, amely az adott körülmények között szükségszerűen vezetett az ipari nagytőkés réteg kialakulásához.

Magyarország beolvasztása a sok nemzetiségű Habsburg-birodalom elnyomott nemzeteknek sorába és a feudális maradványok, mint Magyarország tőkés fejlődésének akadályai — a kereskedelem fejlődése és a kereskedelmi tőke felhalmozása számára viszonylag kedvező általános feltételeket teremtettek, különösen az ipari tőkekoncentráció roppant korlátolt lehetőségeihez viszonyítva. A mindinkább uralkodóvá vált szabadkereskedelmi irányzat és főleg a vámhatár megszüntetése Ausztria és Magyarország között kedvező volt a kereskedelem számára. Ugyanakkor azonban ugyanezek a tényezők — a felhalmozás meggyorsulása mellett — korlátozták a kereskedelmi tőke terjedelmét, amelyet nemcsak a hazai iparfejlődés elmaradottsága tett szűkebbé, hanem az is, hogy az 1850-es években a hazai kereskedő tőkésék egyenlőtlen versenyharcban álltak az osztrák kereskedő tőkésekkel, akik nagyobb vagyonukra, a fejlettebb ipar által nyújtott szélesebb lehetőségekre, az érdekeiket szolgáló vasúti tarifákra, az abszolút kormányhatalom kivételező segítségére támaszkodva és az osztrák hitelrendszer felhasználásával, a magyarországi kereskedelem, különösen a terménykereskedelem jelentős részét ragadták magukhoz.

A kereskedelem korlátolt, de viszonylag mégis kedvező általános fejlődési feltételei közepette, már az 1850-es években Pest és Buda kereskedő polgársága gazdasági és politikai téren lassan és fokozatosan, de szemmel láthatóan erősödött. Ennek jeleként tekinthető, hogy 1851-ben megalapították a Pesti Lloyd társulatot, 1853-ban megindították lapjukat, a Pester Lloydot, 1854-ben felállították a gabonacsarnokot, 1856-ban Kereskedelmi Akadémiát létesítettek, s 1863-ban megnyílt Pesten a tőzsde.

A már bemutatott Carlo Müller szerint: „Messze híres a pesti terménykereskedelem”,

Sok gazdag ember van Pesten,
a „Kaufmannsstand” virágzik.
A termény im- és exportban
Nagy forgalmat találsz itt.¹

Az abszolutizmus kormánya megszervezte az 1848 által kezdeményezett kereskedelmi kamarákat is. Bár a kamarák létesítésének főcélja az volt, hogy a birodalom egységét és a közbenső vámsorompók megszüntetését, „valamint az összbirodalom különböző részei közötti kapcsolatnak szorosabbá tételét szolgálja,² — ténylegesen a polgári átalakulás hasznára volt. A kormánynak érdekében állt a kereskedelmi kamarák létrehozása, mert a polgári forradalom korszakában meggyorsuló kapitalista fejlődés által felszínre kerülő és sokasodó gazdasági problémák megoldásához szüksége volt a gazdasági élet tényezőivel közvetlen és szervezett kapcsolat fenntartására. A pesti kereskedő burzsoázia viszont a kamara útján egységes érdekképviselőhöz jutott, ami ha korlátolt mértékben is, de növelte befolyását a kereskedelem fejlődését szolgáló intézkedésekért, vagy a kereskedelem fejlődését akadályozó intézmények ellen folytatott küzdelemben.

Emellett az abszolutizmus kormányai a pesti és budai polgárság kereskedő és iparos rétegének gazdasági kérdésekben tanácskozási lehetőséget nyújtottak a városi tanácsban is. 1850-ben Pesten 12 kereskedőt és iparost, Budán 10-et nevezett ki a városi tanács mellé, majd számukat 1858-ig fokozatosan 42-re, illetőleg 30-ra emelte fel, s néhány értelmiségivel és nagybirtokossal egészítette ki. 1860-ban, amikor a képviselőtestület tagjai már nem kinevezés, hanem választás útján foglalták el helyüket, a kereskedők és iparosok mellett az értelmiség, a háztulajdonosok, a nagybirtokosok és a dzsenteri is jelentős számban került be a tanácsba.³

Pest és Buda gazdasági ügyeinek és gazdasági életének intézésében, irányításában az abszolutista kormány a szorosan vett polgárságot, az iparosokat és kereskedőket előnyben részesítette a lakosság más osztálybeli tagjaival szemben, és ennek hatása elsősorban a kereskedelem érdekeinek erőteljesebb felkarolásában és bizonyos mértékig az iparfejlődés terén is kifejezésre jutott.

Maga a pesti kereskedő és ipari burzsoázia, a teljes szabadkereskedelem, a szabad iparüzés, a gazdasági liberalizmus elvi álláspontját képviselte. A pesti kereskedelmi kamara megalakulásától kezdve állandó harcban állt a céhekkal, amelyeknek túlkapásai ellen igyekezett a nagyipari fejlődésnek és a kereskedelemnek szabad utat biztosítani.⁴ Örömmel üdvözölte az 1856-ban készült Toggenburg-féle iparrendelet-tervezetet, amely az iparszabadság elvét kívánta a Habsburg-monarchiában érvényesíteni.⁵ Követelte a kamatkorlátozások megszüntetését, a szabadelvű kereskedelmi rend bevezetését, az oktatás szabadságát, a tőke szabadságát, az uzoratórvény, a hús- és a kenyérszabályzat megszüntetését.⁶ Az ipari fejlődés előmozdítása érdekében a fontosabb iparágak számára szakiskolák felállítására, szakkönyvtárak, modellgyűjtemények, minta-tanműhelyek, iparegylet és ipartársulatok létesítésére tett javaslatot.⁷

Az iparfejlődés kérdésében nem mutatkoztak ellentétek a pesti kereskedő és az ipari burzsoázia között, mert korszakunkban a kereskedő mindinkább ipari vállalkozóvá lett. S ha a kereskedőréteg számbelileg nem is múlta felül az iparosréteget, gazdasági jelentősége és vagyoni helyzete nagyobb és növekvő befolyást biztosított számára a kamarában, a városi közügyekben, s általában — az országos politika kivételével — a közéletben.

Pest kereskedelmében az 1850—1860-as években egyrészt a kivitel cikkei: a nyerstermények, másrészt a behozatal cikkei: az ausztriai és más külföldi gyárpar termékei, az úgynevezett „manufaktura cikkek” domináltak. A kiviteli kereskedelemben: a gabona, gyapjú, bor, szalonna, zsiradékok, gubacs, nyersbőr, repce, repceolaj, hamuzsír, kender, fa, toll, sertés, méz, viasz, vas és egyéb fémek szerepeltek.⁸ A külföldi cikkeket pedig akkor még szinte kizárólag „maga a magyar kereskedelem hozta be”.⁹

Valamennyi kereskedelmi ág közül azonban a tőkefelhalmozás szempontjából a gabonakereskedelemnek volt döntő jelentősége.

Amint az előzményekben már volt róla szó, az 1850-es években több olyan építkezés indult meg, amely a dunai szállítás megkönnyítése révén a pesti gabonakereskedelem érdekeit szolgálta. Mindezen építkezések sem voltak azonban elegendőek ahhoz, hogy a dunai úton lebonyolított kiviteli terménykereskedelemben ekkor első helyen álló Győr városától Pest a vezetést magához ragadja. Győrnek a dunai hajózás útján lebonyolított gabonaforgalma az 1850-es évek közepén 5 millió mérőre ment, míg ugyanakkor Pest forgalma nem sokkal haladta meg a 3 millió mérőt, s ezzel a mennyiséggel Mosonnak ekkor már hanyatlóban levő forgalmával állt egy szinten. Győr — amennyire ezt a hiányos adatok alapján meg lehet állapítani — az 1850-es évek második felében is Pest előtt járt a Duna menti gabonakereskedelemben, sőt nemcsak megtartotta vezető szerepét, hanem Moson forgalmának megszerzése útján még további előnyre is szert tett. Így például 1859-ben, amikor Pestre hajón 2,1 millió mérő gabona érkezett, Győr 8,1 millió mérővel dicsekedhetett.¹⁰

Győr gabonakereskedelmének előretörésében az 1855-ben megnyitott bécs—győri vasútvonalnak volt fontos szerepe, mert lehetővé tette, hogy a Győrött felhalmozott gabonát télidőben is továbbítani lehessen. „A terménykereskedelemben, a bécs—győri vonal létesítése óta Bécs arra az előnyre tett szert, hogy a Szegedről és Pestről kiinduló export, amelynek azelőtt Pest volt a központja, most már Bécsben koncentrálódott” — állapítja meg Bécs gazdaságtörténetének írója.¹¹ A magyarországi terménykereskedelmet tehát — ha átmenetileg is — az osztrák burzsoázia fokozódó mértékben ragadta magához, hiszen „Győr (és mellette Moson) bizonyos mértékig Bécs gabonakereskedelmének előretolt állásai voltak”.¹² E szerepük többek között azon alapult, hogy a lóvontatású gabonás hajók a Duna medrének szabályozatlansága miatt Győrnél feljebb már nem tudtak közlekedni, s Mosont is már csak a könnyebb hajókkal lehetett megközelíteni.¹³

Győr terménykereskedelme ebben az időben még másféle előnyökkel is rendelkezett Pesttel szemben. Még az 1850-es években is 250 gabonakereskedője volt, s a városban „minden tizedik ember gabonakereskedés után élt”. A gabona tárolására 147 magtárépület szolgált. „Az egész Duna-parton egy hosszú ház sor vonul végig, mely mindannyi egy és két emeletes, de csak a padlásablakokhoz hasonló kis ablakokkal van ellátva; — ezen épületek mind gabonatarak, melyek a gőzhajótól a vasútállomásig is egész utcákat képeznek . . .”¹⁴ Pesten ugyanakkor hasonló arányú gabonaraktaozási lehetőségről nincsenek feljegyzések, ellenben sűrűek a panaszok a raktárak hiánya miatt. — További előnye volt Győrnek, hogy a Pest a atti hajóállomásokról szállított gabona fuvar-költsége a Pest feletti állomásokra viszonylag olcsóbb volt, mintha Pestre szállították, mert a Dunagőzhajózási Társaság a hosszabb útvonalakra a fuvardíjakból engedményt adott; az osztrák Kreditanstalt pesti fiókja csak a Győrbe és Mosonba irányított szállítmányokra folyósított előleget, ami szintén hozzájárult ahhoz, hogy a szállítmányok el-

kerülték Pestet. A városi behozatali vám, a hajóálláspénz, a partpénz, mind olyan költséget képeztek, amelyek a drága raktározási költségekkel együtt arra vezettek, hogy Pesten lényegében csak annyi gabonát raktak ki, amennyi a helyi fogyasztás számára szükséges volt.¹⁵

A terménykereskedelem koncentrálásáért a Pest és Győr között folyó verseny tulajdonképpen a bécsi és a pesti kereskedők versenye volt Magyarország gabonakivitelének megszerzéséért. Ebben a küzdelemben, amelyben az osztrák burzsoázia a Dunagőzhajózási Társaságot, az osztrák Nemzeti Bankot és a Kreditanstaltot is csatasorba állította Pest ellen, a vasúthálózat bővülése nyomán az 1850-es évek második felében fokozatosan Pest javára módosult a helyzet. A buda—trieszti vasútvonal megnyitása 1861-ben és különösen a Tiszavidéki Vasút forgalomba helyezése ugyanebben az évben, nagymértékben hozzájárult az új helyzet kialakulásához. De az 1861-es év nemcsak a vasúthálózat nagyobb méretű kiépülésének és az árugabona-termelés fokozódásának következményeként, hanem egyéb okok miatt is kiinduló pontjává lett a következő években az ország terménykereskedelmében lejátszódó fordulatnak, melynek során Pest az ország, sőt az összmonarchia fő terménypiacává alakul át. A pesti kamara szerint az 1861-es év „a szó teljes értelmében aranykora volt a gabonakereskedésnek. A termés minden tekintetben kitűnő volt. Nyugat-Európában ezzel éppen ellenkezőleg történt, s a mi gabonánk arra felé óriási terjedtséget kezdett venni, amely kitűnőleg előmozdított azáltal, hogy a Buda—Trieszti vaspálya ezen a tavaszon adatott át a forgalomnak . . .”¹⁶ Bár a következő év a nagy szárazság folytán ki nem elégítő termés miatt és Észak-Amerika konkurenciája következtében ismét gyenge évként bizonyult, a terménykereskedelem Pestre történő koncentrálásának folyamata csak megtorpant, de nem esett vissza. Az 1862—1863-as inséges évek után az 1864. év termése kitűnő, az 1865. évi igen jó volt, s Pest gabonaforgalma „soha nem sejtett magasságot ért el.”¹⁷

A Pester Lloyd 1864-ben megállapítja, hogy az utóbbi évek során Pest elérte az első helyet a gabonakereskedelemben. A Bánát, amely Magyarországnak addig gabonakamrája volt, e szerepét a nagyobb kiterjedésű és nem kevésbé termékeny, ugyanakkor pedig még ki nem merült Tiszavidéknek engedte át. E gazdag vidéknek viszont természetes piaca Pest volt, és ez a körülmény alapozta meg azt a túlsúlyt, melyet a pesti piac az utóbbi öt év során a vele versenyben álló exportpiacok felett elért. Pest terménykereskedelmének felülkerekedésében tehát a Tisza Vasút kiépülése igen fontos tényező volt.¹⁸

A 60-as évek első felében Pest megnyerte a terménypiacért folytatott csatát, nemcsak Győr, hanem egyidejűleg Bécs ellenében is. Ennek következményeként a kereskedelmi tőke felhalmozása magasabb szintre emelkedett, s fokozódott a kereskedelmi tőkének egyesek kezén való felhalmozódása. A kereskedő tőkésék között már nem egy akadt, aki több millió forintra menő vagyonnal rendelkezett és az egy millió aluli vagyonnal bíró nagykereskedő már nem számított elsőrangú cég-

nek. A nagykereskedők vagyonára következtethetünk az általuk a nyilvános alapoknak juttatott hagyatékából is, mint pl. Fochs Antal vagyonára, aki 1 millió forintot, vagy Wahrmann Sándor vagyonára, aki 400 000 forintot hagyományozott ilyen célokra.

A hazai terménykereskedelem Pestre koncentrálódásának jelentős része volt a pest-budai malomipar további fejlődésében, s ez nemcsak abban mutatkozott meg, hogy a tőkefelhalmozás növekedése a kereskedő tőkéseket ipari, mégpedig elsősorban malomipari befektetésekre készítette, hanem abban is, hogy könnyebbé vált a malomipar ellátása gabonával. Ugyanakkor a malomipar növekvő szükséglete nem csekély mértékben járult hozzá a hazai gabonakereskedelem súlypontjának Pestre helyeződéséhez és — viszonylag nagy s állandóan növekvő keresletével — fennmaradásának biztosításához. A nagymalomipar kibontakozása a terménykereskedelem jellegét is megváltoztatta, mert a tényleges készletekkel folyó spekuláció helyébe a bizományi üzlet vált fokozatosan a pesti gabonakereskedelem bázisává.¹⁹ A bécsi terménykereskedelmet ért vereség további kedvező hatással volt a pesti malomipar fejlődésére, mert a bécsi gabonakereskedelem exportüzlete maradékainak fenntartása érdekében lemondott a Bécs körüli malmok magyarországi raktárakból való közvetlen ellátásáról. Az osztrák gabonakereskedők „... azt. . . , hogy a bécsi termény- és liszttdzsdén az alsó-ausztriai malmok által lekötött gabonát a győri és mosoni raktárakból Bécsen át irányítsák, a kerülő út miatt feladták. . .”²⁰ Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a magyarországi malomipar fejlődése és gépesítésének színvonala — amint erről már volt szó — 1863-ig túlnőtt az ausztriai malmokén, melyeknek helyzetét megnehezítette a hazai malomipar Pestre koncentrálódása is — miáltal a szervezettség nagyobb fokát érte el a területileg szétszórt ausztriai malomiparral szemben.

2.

Az 1862—1867 közötti években dőlt el végleg a magyarországi és az ausztriai malmok közötti versenyharc, a hazai, elsősorban a buda-pesti malmok javára. A bécsi kereskedelmi kamara történetírója az ausztriai malomipar 1861—66. évi helyzetéről szóló beszámolójában arról panaszkodik, hogy „... a magyar versenyt a sok malom alapítása következtében alig lehet már győzni”.²¹ Egészen más véleményen voltak a malmok sokaságát illetően ugyanebben az időben a pesti kereskedő tőkések. „Az előző évben legnagyobb malomüzemeink — írja a pesti gabonatdzsde elnöke — nem voltak képesek a belföldi keresletet kielégíteni, ami ahhoz a sajtáságos jelenséghez vezetett, hogy 1863-ban Linzből, Grácból, Prágából és Galíciából érkeztek őrlemények Magyarországra. . . Jelenleg (1864) sem képesek a pesti malmok valamennyi befutó rendelésnek eleget tenni. Szaporításuk tehát mind a termelés érdekében — melyet erősítene —, mind a fogyasztók érdekében nagyon kívánatos.”²²

A gazdasági élet felélénkülése és a belső tőkefelhalmozás meggyorsulása nyomán országszerte megélénkült a kereskedő tőkések érdeklő-

dése a malomipari alapítások iránt. A gőzgéppel hajtott malmok keletkezése meggyorsult. 1851—1855 között 7, 1855—1860 között 12, 1861—1865 között 24 „nagyobb berendezésű gőzmalom” létesült Magyarországon. A fejlődés üteme még tovább gyorsult, s egyedül 1866-ban több új gőzmalom alakult, mint 1851—55 között 5 év alatt.²³

A rendkívül kedvező, nagy profitokkal kecsegtető piaci lehetőségek kihasználásának vágya a malomipar újratermelésének gyors, szinte rohamos bővítését tették a pesti tőkés körök számára is kívánatossá. A technika gyorsuló fejlődése, a gépeknek gépi úton történő előállítás, és a gépi berendezés tökéletesedése viszont lehetővé tette a gőzmalom méreteinek, termelőképességének és ezzel együtt a profitmennyiségnek növelését; a termelés üzemi koncentrációjának fokozása pedig alkalmas volt a versenyképesség biztosítására a világpiacon, s a méretek növelésének útján nemzetközi viszonylatban élen haladva, külön profitok szerzésére is módot nyújtott.

Mindez azt jelentette, hogy egy-egy malom létesítése mind nagyobb pénztőke-befektetést igényelt, amire az akkor elterjedt egyéni vállalati forma általában nem volt alkalmas; az ipari forradalom előrehaladása a magyarországi viszonyok között a számára leginkább megfelelő vállalati formát, a részvénytársaságot követelte meg. Ezért 1862 után a budapesti malomipar fejlődése már túlnyomóan részvénytársaságok formájában haladt előre. Az újonnan keletkező malmok zömét részvénytársaságok létesítették, de a már meglévő egyéni tulajdonban álló malmokat is részvénytársaságok vették át. Az utóbbira nem azért került sor, mintha a malomipar önmagában, a rendkívül kedvező konjunktúra idején sem nyújtott volna az újratermelés viszonylag gyors bővítéséhez elegendő profitot. Valójában a malomipar körén kívül eső vállalkozásokban szenvedett veszteség, vagy az önfelhalmozás által nyújtott lehetőségek spekulációs túlszárnyalására való törekvés, vagy mindkettő együtt juttatta az egyéni tulajdonban levő malmokat részvénytársaságok kezére.

Sorrendben elsőnek az 1862-ben alakult Berger-féle malom került részvénytársaság tulajdonába. A malom gazdája, aki a pesti kereskedők közül 1849 után elsőnek vállalkozott malom alapítására, a Császárfürdő bérletén tönkrement, s a csődtömeg közé került Fő utcai malmát hátrahagyva végleg Bécsbe távozott.²⁴ Már 1862 decemberében Rosa Lajos ügyvéd, helytartótanácsi ügyvivő — iuratus agens hungaricus aulicus — és egyben a pesti kereskedelmi kamara titkára, a Pesti Kereskedelmi Bank igazgatója s a Hengermalom igazgatóságának tagja²⁵ közbenjárására feloldották a malom elleni csődzárlatot.²⁶ A következő évben Rosa Lajos elnöklete alatt pesti kereskedők egy csoportja 250 000 forint alaptőkével létrehozta az Első Budai Gőzmalom Társulatot „a Berger Lajos által épített és utóbb csőd alá került gőzmalom megszerzésére”,²⁷ és 1864-ben üzembe helyezte a malmot.

E vállalkozás révén egy sor pesti kereskedő vált érdekeltté a malomiparban. A részvénytársaság vezetőségében több régebben fennálló pesti

nagykereskedő cég — Medetz József, Weisz B.A., Deutsch József, Fuchs Gusztáv, Brüll Miksa — valamint Ebner J. vászonkereskedő, Spitzer S. posztókereskedő, Hüirsch Ágoston és Flesch Mór terménykereskedők szerepeltek. De részt vettek a vállalat alapításában az 1850-es évek második felétől keletkezett kereskedőcégek közül Basch Fülöp, Herzl D. és Hertzl A. nagykereskedők, Kohen J. J. terménykereskedő, Kunig József kereskedő, Zwack likörgyáros és mások.²⁸ A vezetőség tagjai közül négy: Medetz József, Fuchs Gusztáv, Kunig József és Csicsmanczai János Pest város tanácsának tagjai voltak.²⁹

A társaság részvényesei a megalakulást követő évben bejelentették a 250 000 frt vállalati tőke felemelését 500 000 forintra „egy fiók gőzmalomnak Pesten való létesítése céljából”,³⁰ majd az 1865-ben tartott rendkívüli közgyűlésen az alaptőke további emelése mellett döntöttek,³¹ és ugyanakkor a vállalat nevét Első Pest-Budai Gőzmalmi Társulatra változtatták.

Amíg a kedvező malomipari konjunktúra — mint a továbbiakban látni fogjuk — a részvénytársasági malomipari vállalkozásoknak lendületet adott, addig 1864 júniusában fizetéseképtelenné vált és az egyéni malomvállalkozók sorából hamarosan végleg kidőlt Werther Frigyes.³² Egy ideig még részt vett vállalata ügyeinek intézésében, s működését jellemző mozgékonyssággal igyekezett sokrétű üzemét fenntartani. Céljainak elérésében halála akadályozta meg.³³ Utóda és örököse, Werther Károly nem folytatta atyja munkáját, hanem külföldre távozott.³⁴

Werther halála után hitelezői 582 217 frt követelésük biztosítása érdekében a gazdátlanul maradt hagyaték átvételére „Budai Gyárudvar” néven 500 000 frt alaptőkével részvénytársaságot alapítottak. A részvénytársasághoz a hitelezők egy része nem csatlakozott, hanem követeléseiket az új társaság vagyonára bekebelezték és a következő években fokozatosan sor került kiegyenlítésükre.³⁵ A malmot 16 járattal indították el, majd 1866-ban a szeszgyárat és a fürdőt feladták, a malmot pedig kibővítették. A gépműhelyről ekkor már nem esik szó, s feltehető, hogy már korábban megszűnt.³⁶

A Budai Gyárudvar rt. alapítói is nagyobb részben a pesti kereskedők közül kerültek ki. A vállalat vezetőségében a már régebben fennálló Leopold I., Rechnitz H. M. és Hermann A. terménykereskedőket és a Fleischl S. D., Kern A., Figdor Zs. nagykereskedőket, az újabbak közül Gold Zs. és Wiener Ede terménykereskedőket találjuk.

Rövid időn belül tehát az egyéni vállalkozás útján létrejött malmok közül kettő került részvénytársaságok tulajdonába. Hamarosan sor került a harmadikra, Blum János malmára is.

Blum János — amint már volt róla szó — 1862 közepén bővítette malmát 6 játról 14 játra. 1863-ban különböző kisebb épületekkel egészítette ki malmát és egy második vaskéményt is emeltetett.³⁷ 1864-ben újabb vállalkozásokba is bocsátkozott,³⁸ majd 1865-ben megvásárolta a telket, amelyen a malma állt, s amelyet addig bérelt (11. sz. kép). Ugyanakkor a malom bővítése céljából szerződést kötött

Holländer Testvérek és Stern J. pesti nagykereskedőkkel, akik annak fejében, hogy Blum számukra 150 000 forintos vételáron elővételi jogot biztosított a malomra, a malmot átvevő, s azt kibővítő részvénytársaság alapítására kötelezték magukat.³⁹ 1866 folyamán a két nagykereskedő össze is hozta a részvénytársaságot, amely 1867 januárjában tartotta alakuló közgyűlését.⁴⁰ A 750 000 frt alaptőkével létesült Blum-féle gőzmalom rt. a malom vételára fejében Blum Jánosnak 300 000 frt névértékű részvényt adott, 398 000 frt értékű részvényt pedig a következő tagokból álló választmány vett át: Tschögl János borkereskedő (1858-tól Pest város tanácsának tagja), Hirschler Leon és társa, Stern Zsigmond, Kanitz Ármin, Rosenfeld A. pesti nagykereskedők, Machlup Adolf terménykereskedő és Römer Gyula szövetkereskedő, akik valamennyien szerepelnek a kereskedők 1856. évi jegyzékében. Az 1855 után bejegyzett kereskedők közül a Herzog M. L. és társa, Ruhman M., Halperson és Lewy és mások voltak a választmány tagjai. A malom üzemét egyelőre 16 járáttal indították el.

A negyedik budai malom, a Barber-fiaié 1864-ben leégett. A tűzvész után a malmot a biztosítási összegből újra felépítették, épületekkel ki is bővítették és 1865 végén a cég nevét Barber és Klusemannra változtatták.⁴¹

1862-től 1866-ig tehát a korábban egyéni tulajdonban állt négy budai malom közül három részvénytársaságok tulajdonába került.

A régebben fennálló malmok közül a Hengermalom az 1858—1863-as években elért igen nagy profit mellett, a túltermeléstől való félelme miatt csak lassan, óvatosan bővítette újratermelését, éppen csak annyira, hogy az újonnan keletkezett malmok termelőképessége mögött le ne maradjon. 1864-ben a 300 000 frt alaptőkét, az ekkor már túlnyomóan pesti kereskedőkből álló részvényesek új gőzgépek beszerzése⁴² és a berendezés modernizálása céljából 450 000 frt-ra emelték. A malom termelőképessége és tényleges termelése évi 340 000 bécsi mázsára emelkedett.⁴³ 1864-ben a Hengermalom osztaléka a korábbi 33%-ról 23,5%-ra, majd a következő években 16%-ra csökkent. 1866-tól azonban üzleti eredményei újra javultak, s 1867-ben fizette a fennállása óta legnagyobb, 40%-os osztalékot.⁴⁴

A *vállalati forma terén* a pesti malomiparban megindult átalakulással egyidejűleg a mind nagyobb alapterületet igénylő gőzmalmok *telepítésében* is fordulat következett be, 1862-től, amikor Haggenmacher Henrik malmát Pesten, a Hengermalom közelében építette fel, az utána keletkező malmok túlnyomó többségét szintén erre a területre, az akkor lipótvárosi külteleknek nevezett városrészbe telepítették. Már 1866-ban valóságos gyárnegyed emelkedett itt. „A Nádor-utca legvégén — írja az egykorú városismertető — kezdődik az ipari terület. A Hengermalom, a két Haggenmacher-féle malom, a Pest-Budai Társaság fiók-malma, a Tüköry-féle sörfőző, az üzemem kívül álló cukorfinomító, a Lord-féle malom és gőzfűrész, a Neuschloss-féle gőzfűrész és végül a Pannónia gőzmalom egymás szomszédságában található.”⁴⁵ Egy pillantás az

egykorú térképre (12. sz. kép) meggyőz bennünket arról, hogy a Lipót-város-kültelki gyárnegyed kialakulásában, amely a vasúti pályaudvar és a Duna-part között húzódott, a mai Stollár Béla utca és Kárpát utca között, a terjeszkedésre alkalmas, viszonylag jelentős területű beépítetlen terület mellett, ahol — bár a város sűrűn beépített részének szomszédságában feküdt — a telekárak mégsem voltak magasak, — elsősorban a kedvező közlekedési és szállítási lehetőségeknek volt fő részük. Az osztrák Államvasút-társaság pályaudvarának közelsége, valamint a Hengermalom és a pályaudvar között kiépített iparvágány, melyeknek két oldalán telepedett meg az új malmok közül néhány, a tiszavidéki gabonát szinte egészen a malmok kapuja elé hozta. A vasúti szállítás mellett az olcsóbb dunai szállítás továbbra is nagy jelentőségű maradt a malmok nyersanyag- és üzemanyag-ellátásában, amelynek kihasználását Pest a Duna-part fokozatos kiépülése és a Duna-part felső részének feltöltése révén most már legalább olyan mértékben biztosította, mint korábban Buda. Ugyanakkor a budai Duna-part szabályozási terve a jövőre nézve megszüntette a malmok számára a korábbi közvetlen rakodási lehetőséget. (13. sz. kép) A Duna-part közelébe települő malmok (és más üzemek) vasúti sínekkel kötötték össze dunai kirakodóhelyüket üzemekkel.

Mindazok a kedvező feltételek, amelyeket Pest földrajzi fekvése a gépi nagyipar fejlődése számára tartogatott: a terjeszkedésre alkalmas sík terület korlátlanlansága, a dunai szállítás lehetősége, a Lánchíd által is biztosított átkelés révén a kapcsolat fenntartása az ország nyugati felével, a gépi üzemhez szükséges nagy vízmennyiség könnyű megszerzése — mindez az 1860-as évektől kezdett valójában Pest nagyipari fejlődésében érvényesülni. Nem érvényesült azonban még kellőképpen egy további, igen jelentős földrajzi adottsága Pestnek: a szenterületek közelsége, mert vasút hiányában csak hajón — a forgalom télen szünetelt — vagy szekéren lehetett Pestre szemet szállítani. A szénszállítás tekintetében a budai üzemek esetenként továbbra is előnyösebb helyzetben voltak a pestieknél.

Tekintetbe jött a malmok Pestre telepedésében általában az is, hogy Pest nőtt ezekben az években a Habsburg-monarchia gabonakereskedelmének központjává, hogy a malmok alapítóinak és részvényeseinek zöme a pesti kereskedők közül került ki. Az 1860-as években a munkaerővel való ellátás is kedvezőbb lehetőségeket nyújtott a pesti malmok számára, mint egy vagy másfél évtizeddel korábban. A tőkés gazdálkodásra való átmenet előrehaladása a mezőgazdaságban egybekötve az ausztriai gyáripár termékeinek fokozódó térhódításával hazánkban, mint állandóan ható tényező folyamatosan mind nagyobb falusi proletár és félproletár tömeget gyűjtött Pestre, amelyet még az aszályos évek falusi munkanélkülisége, valamint a vasútépítések szünetelése is szaporított. Ugyanakkor a malmok méreteinek növekedése és az egyes munkafolyamatok mind nagyobb fokú gépesítése megnövelte a malom-munkások között a tanulatlan munkások arányát, és így nem volt aka-

dálya annak, hogy a malmok munkaerő-szükségletük nagyobb részét a faluról érkezők közül alkalmazzák.

Az 1860-as években a pesti malomipar fejlődése mindinkább a Hengermalom által negyed századdal korábban kijelölt útra tért. Ha ez először csak a termékek minőségének vonatkozásában érvényesült, s lassanként a vállalati formára is áterjedt, most már a telephely megválasztásában is példaképpül szolgált. (14. sz. kép)

Mai szemmel tekintve, a Lipót-külvárosi malomnegyed kialakulását, amelynek magja körül hamarosan a Váci úti és az angyalföldi gyárnegyed is létrejött, egészségügyi és városfejlesztési szempontból elhibázottnak látjuk. Az itt kialakult gyárnegyed füstje és korma ugyanis, a Pest felett állandó észak-déli széljárás miatt szennyezte és szennyezi a város lakónegyedének levegőjét. A Lipót-külvárosi gyárnegyed pedig több mint fél évszázadon át akadályozta — és maradványai még ma is akadályozzák — Pestnek Duna menti terjeszkedését.

Azok a tőkésék, akik az 1860-as években a malmokat és más üzemeket a Lipót-külvárosba telepítették, számoltak azzal, hogy nem nagyon távoli időben a város északi irányú terjeszkedése eléri telkeiket, melyeknek értéke ezáltal a vételár sokszorosára fog emelkedni. A telekspekuláció mint a telephely megválasztásának egyik tényezője, a Lipót-külvárosba telepített valamennyi malomnál fennforgott, de különösen a Pannónia malom esetében merült fel.

22 évi szünet után 1862-ben alakult meg a második pesti malomipari részvénytársaság, Pannónia Gőzmalom Társaság néven. A vállalat 400 000 frt alaptőkéjének felét nyolc alapítója: a Herzfelder D. és fia, a Hirschler Márk és fiai, a Kern J. Enoch fiai és a Wahrmann Mór fiai régebbi pesti nagykereskedőházak, valamint Basch J. F., Flesch Mór, Lányi Jakab és Ullmann József terménykereskedők fizették be. A malom számára Zitterbart Mátyás építésznek a Víz utcában levő 4860 □-öles telkét vásárolták meg 31 000 forintért, azzal az indokolással, hogy a telekből a malom számára felesleges 2600 □-ölet a városrendezés után jó áron lehet majd értékesíteni. Ezen az óriási telken építették fel a malmot, amely 1863. december 10-én kezdte meg a rendszeres őrlést 20 járáttal, 370 000 mérő őrlési kapacitással.⁴⁶ 1864-ben az alaptőkét 600 000 forintra emelték, mert a malom berendezésének költségeit az eredeti alaptőke nem fedezte.⁴⁷

Spekulációs jellegű telekvásárlással kezdődött az Első Pest-Budai Gőzmalom Társulat pesti malmának története is. 1865-ben a Pest város tulajdonát képező, a volt cukorfinomító és a Duna-part között elterülő (591—596 és 611. hr. sz.; 15. sz. kép) kb. 3000 □-öles telektömb úgy került viszonylag alacsony egységáron birtokába, hogy az árverésen megjelent mindhárom vevő a társaság megbízottja volt. A város lakott területéhez egészen közel eső telken gyorsan felépítették és 1866. dec. 1-én üzembe helyezték az ötemeletes malmot, évi 500 000 mérő búza feldolgozására alkalmas 24 kójáráttal.⁴⁸ Telkükön kétemeletes lakóházat építettek a tisztviselők számára és az irodahelyiségek befogadására.

Az istállók feletti emelet pedig 12 helyiséggel munkásszállás céljaira szolgált.

A lipótvárosi kültelken a következő — negyedik — malmot Lord Sámuel fakereskedő építette fel a Felső Dunasor 422. sz. telken. A fafűrészelő üzemmel egybekötött malom 15 járattal 1866 második felében került üzembe. A malom felépítésében érdekeltséget vállalt az osztrák Államvasúttársaság pesti ügynökségének Mannaberg Mihály nevű vezetője, aki egyben egy külföldi malomberendezéseket készítő gyár képviselője volt.⁴⁹ A Lord-féle malom létesítésének nem a malomipar üzése, hanem a teleknek és a malomnak nyereséggel való értékesítése volt a célja.

A kibontakozóban levő pesti nagymalomipar kitűnő konjunktúrája és nagy profitja már az 1860-as évek első felében önmagában is az ipari tőkefelhalmozásnak olyan forrásává vált, amely az újratermelésnek a szokásosnál gyorsabb ütemű bővítését tette lehetővé. A részvénytársasági malomvállalatok azonban spekulációs okokból a profit túlnyomó hányadát osztalékképpen kifizették részvényeseiknek, s az újabb befektetésekhez szükséges pénztőkét az alaptőke növelése útján szerezték meg. Ez a bonyolult folyamat azonban nagyobb részben szintén önfinanszírozás volt, mert az új részvényeket rendszerint ugyanazok a részvényesek vásárolták meg, akik a nagy osztalékokat zsebrevágták. Az ipari tőke koncentrációjának gyorsulását igazán leplezetlenül az egyéni vállalatok közül Haggenmacher Henrik vállalkozásai mutatják meg, aki néhány évvel első lipótvárosi malmának üzembehelyezése után ugyanitt felépítette második malmát is. Már 1865 elején ajánlatot tett Pest város tanácsának, hogy a Váczi- és a Tüköry-védgát mellett levő városi telektömböt (602—608. sz. később Szemere utca 2 ; 12. sz. kép). 28 200 frt-ért megvásárolná. A város szakértői a telektömb értékét 30 600 frt-ra becsülték, a városi tanács viszont 34 020 forint vételár alapján kötötte meg a szerződést Haggenmacherral. A szerződést azonban a Helytartótanács nem hagyta jóvá, s árverés tartására utasította a várost. Az árverésen a telektömb most már az Első Pest-Budai Gőzmalmi T. ajánlatával szemben 5 krajcáros ártöbblettel 36 165 forintos áron Haggenmacher tulajdonába került, aki a vételárat két éven át negyedévi részletekben törlesztette.⁵⁰ A malom építését 1865-ben kezdte meg⁵¹ és 1866. dec. 1-én helyezte üzembe. A tervezett ötemeletes malomépületnek csak a felét építtette fel — amiben már az önfelhalmozás korlátozottsága mutatkozott —, sőt a lakóháznak is csak a fele készült el, és hiányzott még a malom egyik hátulsó szárnya és két oldalépület is.⁵² A 32 járatúnak tervezett malom 16 járattal indult, és teljesítőképessége nem volt nagyobb, mint Haggenmacher első malmáé, melynek 7 járatát 1866-ig 16-ra növelte. A két malom együttes teljesítőképessége azonban elérte a legnagyobb malmokét, ami azt igazolja, hogy a malomipar fejlődése a saját profitjából eredő felhalmozás útján is végbemehetett, bár lassúbb ütemben, mint a gazdaság más területeiről beáramló tőke segítségével. Nem lennének azonban méltányosak, ha nem ismernék el, hogy a Haggen-

macher-féle malmoknak a pesti malomipar terén egyedülálló fejlődésében, amely nem a kereskedelmi tőkéből táplálkozott, hanem az ipar szerves fejlődésének útján ment végbe, jelentős szerepe volt Haggenmacher Henriknek, aki kül-és belföldön gyűjtött szakmai tapasztalatait rátermettséggel gyümölcsoztette, saját profitjának növelése, de egyben a hazai iparfejlődés javára is. A svájci származású Haggenmacher Henrik szerepe a hazai malomipar fejlődésében sok tekintetben emlékeztet arra a szerepre, amelyet a szintén svájci származású Ganz Ábrahám a hazai vas- és gépiparban betöltött.

Az 1867 előtt alakult részvénytársasági malmok sorát 1865-ben a Concordia Gőzmalom rt. zárja le, melyet 500 000 frt alaptőkével a Mandl I., Hoffmann Frigyes, Fischl Gusztáv, Mandell Antal, Koppély L. M., Wodianer Albert, Perlmutter Jakab, Schopper E. A. Ullmann M. G. és mások alapítottak, zömükben éppen úgy pesti kereskedők, mint a többi részvénytársasági malmok alapítói. A malmot a ferencvárosi Soroksári úton⁵³ (531/77 és 532/78 sz.) építették fel, s ezzel egy újabb települési körzetet kezdeményeztek a malomipar számára, és Pest egy újabb részén indították el a gyárnegyed kialakulását. A dunai szállítás kihasználásának lehetősége itt éppen úgy fennállott (16. sz. kép), mint a lipótvárosi kültelken, a vasúti szállítás terén azonban hátrányosabb helyzetben volt. A malmot 1867 elején 20 járáttal helyezték üzembe.⁵⁴

A budapesti malomiparban az 1862–1863-as években megkezdődött és az aszályos évek által okozott rövidebb szünet után 1865-től ismét folytatódó fellendülés során tehát öt nagymalom jött létre, s ezzel a budapesti nagymalmok száma 11-re szaporodott:

7. 1863-ban a Pannónia Gőzmalom Társulat malmával, a Víz u. 418/68. sz. (később a Kárpát u., Pannónia u. és Ipoly u. által határolt telek);

8. 1866-ban az Első Budapesti Gőzmalmi Társulat malmával, a későbbi Klotild u.; a mai Stollár Béla u. 12. sz. alatt;

9. 1866-ban Lord Sámuel malmával a Felső Dunasor 422. sz.; később Újpesti rakpart 22. sz. alatt;

10. 1866-ban Haggenmacher Henrik második malmával a későbbi Szemere u. 2. sz. alatt;

11. 1866-ban a Concordia Gőzmalom rt. malmával, a Ferencvárosban, a Soroksári út 77, későbbi 24. sz. alatt.

A nagymalomipar gyors fejlődésében a saját kedvező adottsága és az ezek érvényesüléséhez szükséges feltételek fokozódó teljesülése mellett — amint erről már volt szó — a kereskedelmi tőke gyorsuló felhalmozásának volt döntő szerepe. A monarchia terménypiacának Pestre koncentrálódása nemcsak a helyi kereskedelmi tőke felhalmozását gyorsította, hanem jelentős vonzóerőt gyakorolt a nagyobb vidéki városok kereskedőire is. Pest gazdasági életének fejlődésében már korábban sem volt jelentéktelen tényező a vidéki kereskedők áttelepedése Pestre,

amióta azonban a Habsburg-monarchia terménykereskedelmében elérte az első helyet, a korábban lassú folyamat gyors áramlássá nőtt. Pest vonzása a kereskedelmi tőkére ekkor már a határon túlra is kisugárzott és hatása alatt az 1860-as években több bécsi — egyébként magyarországi származású — kereskedő tette át működési helyét Pestre.⁵⁵

A hazai nagyiparnak a következő évek folyamán Pesten kibontakozó területi koncentrációját megelőzte — és egyben az adott helyzetben történelmi feltételét is képezte — a kereskedelem (és a pénzkereskedelem : a bankügy) területi összpontosulása Budapesten. Így vált például — többek között — lehetővé, hogy a Pannónia malom alaptőkéjének második felét, 200 000 frt-ot, 26 pesti kereskedő két napon belül zárt körben lejegyezte.⁵⁶ S így vált lehetővé, hogy 1866 végén a kereskedő tőkések által a budapesti malomiparba fektetett pénztőke elérte a 3 850 000 forintot.⁵⁷ A kereskedelmi tőke fokozódó jelentősége a budapesti malomipar fejlődésében 1865-ben azzal érte el csúcspontját, hogy ez időponttól a szerves fejlődés útja lényegében lezárult.

A malomipari részvénytársaságok keletkezése 1866-ig sajátos módon megelőzte és alaptőkével felülmúlta (3 850 000 frt—2 191 000 frt) a hitelrendszer kibontakozását Budapesten. A meglévő hitelintézetek — így pl. a Kereskedelmi Bank — és a malomalapító kereskedők között volt ugyan személyi kapcsolat, de a Kereskedelmi Bank nem folyt bele a malomalapításokba. A crédit mobilier szerepét magánbankházak töltötték be, ezek bonyolították le a malomalapításokat, s közülük már ekkor kiemelkedett a Wahrmann M. és fiai bankház.

A részvénytársasági vállalati forma elterjedésének és a malmok Pestre településének új mozzanatai mellett a magasörlési eljárás — mint a magyar búza jó tulajdonságainak a technika adott színvonala mellett a legnagyobb mértékű kiaknázására képes örlési eljárás — az 1860-as évek közepéig a budapesti malomiparban végleges elfogadásra talált. A budapesti malomiparnak a magasörlés meghonosítása révén a nemzetközi piacon elért sikere viszont külföldön, elsősorban Németországban különös visszahatást váltott ki. A Németországban elterjedt sima örlés ugyanis nem tudta kielégíteni a minőségi követelményeket és a finom magyar, elsősorban budapesti liszt érezhető versenyt támasztott a német malmoknak, amelynek hatása alatt a német molnárok között heves vita alakult ki a magasörlés mellett és ellen. A vita eredményeként a magas és a simaörlés olyan kombinációja — a félmagas örlés — győzött, amely közelebb állt a magasörlési eljáráshoz és a korábbinál jobb és többféle minőségű lisztet állított elő. A „félmagas” örlési eljárás elterjedése Németországban és másutt is nem érintette a minőségi fölényben levő budapesti liszt versenyképességét külföldön és a malomvállalatok ebből származó külön profitja⁵⁸ továbbra is fennmaradt. A magyar liszt mint a sütésre legalkalmasabb finomliszt, ebben az időben vált ismertté Nyugat-Európában. Bécs, Berlin, Párizs és London pékjai, cukrászai és háziasszonyai, ha jóízű süteményt kívántak készíteni, magyar lisztet szereztek be. Az egykorú jelentés állítása, hogy a magyar

liszt „megszerezte magának a világ legjobb lisztje hírnevet”, nem volt túlzás.⁵⁹

Amíg Németország molnárai az őrlési eljárás javítása útján igyekeztek a budapesti malmok versenye ellen védekezni, Ausztriában ehhez hasonló mozgalomnak nyoma sem volt. A nagyobb ausztriai malmok a magasórlési eljárással dolgozták fel a magyar búzát, minőségi szempontból tehát nem álltak hátrább, de már termelési képességük messze elmaradt Ausztria ipari jellegű tartományainak szükséglete mögött. Így érthető, hogy nem panaszkodtak a budapesti malmok versenyének növekedése miatt és nem is tettek ellene semmit. Az egykorú osztrák közgazdasági irodalom pedig a magyar malomipar további fejlődésében éppenséggel a Habsburg-monarchia gazdasági erősödésének egyik tényezőjét látta — s ha talán nem is hátsó gondolatok híján — de abban a harcban, amelyet a budapesti malmok a liszt szállítási költségének leszállítása érdekében az osztrák tőke kezén levő magyarországi vasutak ellen folytattak, a budapesti malmok pártjára kelt.⁶⁰

A lisztkivitel mennyiségi alakulásáról megbízható adatokkal ezúttal sem rendelkezünk, csak annyit áll módunkban megállapítani, hogy a Habsburg-monarchia lisztkivitele, melynek egy jelentős hányada a budapesti malmokra esett, az 1863—1866. években — évi átlagban — az előző időszak kivitelének a kétszeresére emelkedett.⁶¹ Valójában a budapesti malmok lisztkivitelének — beleértve az Ausztriába irányuló kivitelt is — ennél nagyobb arányban kellett növekednie. Erre kell következtetnünk termelőképességük növekedéséből is, amely az 1862. évi 616 000 métermázsáról 1866 végéig 1 830 000 métermázsára, tehát a háromszorosára emelkedett. A teljesítőképeség alapján két csoportba sorolható malmok közül — 140 000 métermázsánál vonva meg a határt — a kisebb teljesítőképeségűek közé a három budai részvénytársasági és a három pesti egyéni tulajdonban álló malom, a nagyobb teljesítményű csoportba a négy pesti részvénytársasági és egy budai egyéni tulajdonban álló malom tartozott. A Hengermalom teljesítőképesége az újabban keletkezett pesti részvénytársasági malmoké mögött jelentősen lemaradt.⁶²

A nagyobb teljesítőképeség mögött természetesen megnövekedett technikai berendezés állt: az 1862. évi 6 hengersizék és 83 kőjázat helyett 1866-ban 8 hengersizék és 196 kőjázat.

A gőzgépek számának és teljesítményének 1866-ig bekövetkezett növekedéséről mindeddig adatok nem kerültek elő. A teljesítőképeség növekedése alapján azonban — a tartalékgépeknek a korábbival azonos arányát feltételezve — a gőzgépek 1866. évi teljesítménye 2400—2500 lóerőre becsülhető.⁶³ Mivel az újonnan felállított egyes gőzgépek teljesítménye a korábban használatos gépeknek a többszörösére ment, a gőzgépek száma inkább csökkenhetett, semmint növekedett. Az új berendezésekhez szükséges gőzgépeket és a kazánokat a malmok kivétel nélkül külföldről szereztek be. Így például a Blum-féle malom gépeit a Ruston-féle prágai gépgyár szállította,⁶⁴ és a Pannónia malom is ennél a gyárnál

A budapesti malmok évi termelőképessége 1862-ben és 1866-ban

A malom neve	1862	1866
	ezer métermázsa	
Hengermalom	112	190
Budai Gyárudvar rt.	135	110
Barber és Kluseman	135	190
Blum-féle Gőzmalom rt.	100	120
Első Budai Gőzmalmi rt.	67	110
Haggenmacher I.	67	130
Pannónia Gőzmalom rt.		240
Első Pest-budai Gőzmalom T.		240
Haggenmacher II.		130
Lord-féle malom		130
Concordia Gőzmalmi rt.		240
Összesen métermázsa	616	1830

rendelte meg gőzgépeit 150 000 frt értékben.⁶⁵ A Budai Gyárudvar részben szintén a Ruston céggel, részben pedig Eberhardt Márton bécsi gépgyárossal állt kapcsolatban.⁶⁶ A Concordia malom a Gillain A. E. brünni és Sigl bécsi gépgyárból szerezte be a kazánokat és a gőzgépeket.⁶⁷

Az őrlési eljárás változatlansága mellett a malmok technikai berendezésének rendszere is változatlan maradt, továbbra is a kőjáraton — az ipari forradalom idejét megelőző munkagépen alapult. A műszaki fejlődés elsősorban és döntően a méretek növekedésében, az egy üzemen belül működő járatok számának szaporodásában, a korábbinál lényegesen nagyobb gőzgép-egységek beállításában, gazdaságosabb kazántípusok alkalmazásában, másodsorban a gyártás mellékműveleteinek, főleg a gabona tisztításának nagyobb fokú gépesítésében nyilvánult meg. A malmok fő figyelme a tisztítási műveletek gépesítésére irányult és a feltaláló tevékenység nemzetközi viszonylatban is erre koncentrált. A kombinált gabonatisztító készülékeket — a triórt és a tarárt — a budapesti malmok egyike-másika már ekkor használatba vette, de működésük még tökéletlen volt.⁶⁸ A tisztítás műveleteinek fokozódó gépesítése nagyobb, magasabb malomépületeket tett szükségessé — valóban: az új malmok között több ötemeletes volt —, tehát szintén a méretek növekedéséhez járult hozzá.

A malmok méreteinek növekedésével és berendezésük bonyolultságának fokozódásával együtt fontos kérdéssé nőtt a képzett műszaki vezető megszerzése, amelyet az esetek többségében külföldi technikusok alkalmazásával oldottak meg. Így járt el például a Pannónia malom, amikor műszaki igazgatójává a Ruston gépgyár magyarországi képviselőjét alkalmazta.⁶⁹ Az Első Pest-Budai Gőzmalmi Társaság viszont úgy oldotta meg a problémát, hogy a Hengermalom főmolnárát, Haggenmacher Károlyt szerződtette igazgatóként.

*

Amíg 1862-ben a pesti kereskedelmi kamara szerint még igen ritka eset volt az, hogy „a vállalkozó szellemmel bíró egyszersmind elegendő üzletalappal is rendelkezessék ; de még ritkább, hogy tőkepénzesek hajlandók lennének pénzeiket iparvállalatokba fektetni, mert az ipar tere nem kínálkozik annyi nyeresémmel, mint a kereskedelemé”, 1866 végén már a „vállalkozási szellem” fellendülése jellemezte a helyzetet. A terménypiac Pestre koncentrálódása, a vidéki kereskedők Pestre áramlása, a kereskedelmi tőke felhalmozásának meggyorsulása, a malomipar kitűnő konjunktúrája és nagy profitja, a műszaki fejlődés eredményei, a részvénytársasági vállalati forma terjedése és a malomiparnak a hazai iparfejlődésben az ipari tőkekoncentráció fő útjaként történt elismerése a burzsoázia által — mindez „a vállalkozási szellem” fellendüléséhez vezetett, amikor 1867-ben létrejött az osztrák burzsoázia és a magyar nagy- és középbirtok között a kiegyezés, amely új korszakot nyitott Magyarországnak népeinek történetében.

A nagymalomipar kibontakozása az 1867. évi kiegyezés után 1867—1880

1.

A kiegyezés nem hátrította ugyan el Magyarországnak tőkés fejlődésének útjából a legsúlyosabb akadályokat ; mégis azáltal, hogy a magyar uralkodó osztályok számára is lehetővé tette, hogy bizonyos mértékig a monarchia politikájában érdekeiket érvényesítsék, s lehetővé tette az ország területén élő nem magyar népek korlátlan kizsákmányolását, a korábbinál kedvezőbb politikai és szabadabb gazdasági feltételeket teremtett a tőkés fejlődés számára. A hazai tőkés fejlődés lehetőségeinek a *kiegyezésben* gyökeredző, a sok nemzetiségű dualista állam függőségi rendszeréből eredő, az osztrák-magyar viszonylatban fennálló belső ellentmondásosságát a kortárs Kelety Károly így jellemezte : „Politikailag önálló ország nem önálló közgazdasággal ; független belkormányzat — önálló intézkedést nem engedő közös vámterülettel, ebben rejlenek a tudományilag kiegyenlíthetetlen ellentétek, melyeknek gyakorlati bajait érezzük.”¹

A kiegyezést közvetlenül követő években a gazdasági élet fellendüléséhez hozzájárult az európai kontinens gazdasági életének 1867 utáni általános felélénkülése, amelyet a fellendülés és virágzás szakaszai követtek s az 1873. évi túltermelési válság szakított meg.

Az ország és Budapest 1867 utáni gazdasági életének alakulásában jelentős szerepet töltött be a külföldi, elsősorban osztrák tőke első nagyarányú behatolása Magyarországnak hitelrendszerébe. Magyarország gazdasága ekkor vált első ízben a külföldi banktőke spekulációjának színterévé, s ennek központjává Budapest. Nyakra-főre alakultak a bankok, takarékpénztárak, vasútvállalatok, építőtársaságok és ipar-

vállalatok, — de az „ipari” külső sok esetben csak a tőzdespekuláció takarója volt.

„Hány vállalat kel, hogy nyer a merő,
A pénz nem is csöppen, hanem csurog . . .

— írta Arany László —

Bank, társaság, egyesület nő, mint a gomba,
Külföldi tőkék jönnek forgalomba,
Francz, belga, angol meg se kérdezi
Kinek, mi célra, mily pénz és mennyi kell, —
Szilárd és korlátlan a magyar hitel.”²

A gazdasági fellendülés és a spekulációs láz talaján busás profittal kecsegtető üzleti lehetőségek, a 67-es kormányok által korlátlanul osztogatott vállalatalapítási engedélyek, valamint az állami koncessziók alapján köthető üzletek korlátlan kerete — bank-, vasúti és iparvállalati alaptőkéek, jelzálogos és államkölcsonök formájában — jelentős külföldi tőkéket vonzott Magyarországra. A behatoló osztrák banktőke a francia, angol és német banktőkével szövetségben, a magyar nagybirtok és kereskedő tőkék részvételével 1867—1872 között 5 nagybankot alapított Pesten; a Rotschild Creditanstalt érdekkörében a Magyar Általános Hitelbankot, az Angol-Osztrák Bank részvételével az Angol-Magyar Bankot, a nemzetközi Erlanger bankház a Franco-Magyar Bankot, a Magyar Általános Földhitel Rt.-ot és az Általános Municipiális Hitel-Intézetet. E bankok tőkeereje 1872-ben 140 millió frt-ot ért el.³

A külföldi tőkével alakult nagybankok és a közvetlenül behatoló külföldi tőke legfőbb befektetési területe a vasútépítés és a vasút-vállalkozás volt. 1867—1873 között 3966 km-nyi új vasútvonalat adtak át a forgalomnak (ugyanakkor Ausztriában 5395 km-t), ennek azonban alig 10%-a épült az ipari vidékeken. Csupán a salgótarjáni szénterület jutott idejében vasúthoz, s járult hozzá Budapest ipari fejlődésének meggyorsulásához.

1880-ig Magyarország vasúthálózata 7078 km-re növekedett. 1878-ban megépítették mai formájában a Nyugati pályaudvart, s 1880-ban megkezdték a Duna-parti teherpályaudvar építését, melynek egy 4 km-es vonala már 1879-ben csatlakozott a Fővámházhoz. A város belső közlekedésének javítását célozta az 1876-ban elkészült Margithíd, majd 1877-ben a 10 km hosszú összekötő vasút.

Az 1867—1873 közötti fellendülés idején különösen Budapesten volt gyors a gazdasági fejlődés üteme, s ez az iparra is kiterjedt:

„Hogy épül gyár, malom, egetverő
Kémények, új és büszke házsorok.”
„A vér keringés élő, friss, sebes,
Hogy aki látja, lelke is repes.”

— írta erről Arany László.

A gazdasági élet fellendülését 1869-ben rövid időre pénzválság szakította félbe, amely oly rendkívül nagy pénzsűkékben nyilvánult meg,

hogy a váltók kamatlába 18—20%-ra szökkent fel.⁵ A válság elsősorban a nagyipar fiatal hajtásait sújtotta; az 1866 után keletkezett ipari részvénytársaságok közül Budapesten 24 vállalat került csődbe, számolt fel, vagy jutott egyéni tulajdonba.⁶

A gazdasági fellendülés 1873-ban a közismert bécsi „krachhal” fejeződött be, és fellépett a kapitalizmus addigi történetének legátfogóbb, legmélyebb és legpusztítóbb periodikus túltermelési válsága. Magyarország 1873. évi termelését 100%-nak véve, a széntermelés 1875-ig 89%-ára, a vasérctermelés 76%-ára a nyersvastermelés 75%-ára csökkent.

A bécsi krachhal egyidejűleg — mint a túltermelési válság bevezetője — súlyos hitelválság lépett fel. A válság kirobbanását követő években országosan összesen 74 bank és takarékpénztár tűnt el. A magyarországi hitelintézetek alaptőkéjére 1867-től 1873-ig befizetett pénztőke 1/3-át söpörte el a válság. Az eltűnő bankok sorában volt a túlnyomóan külföldi tőkével létesült öt budapesti nagybank közül négy; csak az osztrák Rotschildok érdekkörébe tartozó Magyar Általános Hitelbank maradt fenn. Budapesten a hitelrendszert megrázkódtató túltermelési válság következményeként az 1873-ban 16-ra menő és 153 millió forint tőkeerővel rendelkező hitelintézet helyett 1879-ben már csak 9 működő hitelintézet volt 65,2 millió forint tőkeerővel; tehát a válság a budapesti hitelintézetek tőkeerejének 3/5-ét tüntette el.⁷

Az 1873-as válság fellépésének idején a vasútépítési láz már szűnőben volt, és míg 1867—1872 között évenként átlag 584 km-t, 1873-tól 1880-ig csak 118 km új vasútvonalat adtak át a forgalomnak.

Budapest áruforgalma az 1874—1880 közötti időszakban viszonylag jelentősen csökkent, mert az 1874-es év egy főre eső áruforgalma 68,8 mázsáról 1880-ig 63,93 métermázsára zsugorodott össze.⁸

Magyarországon súlyosbította a túltermelési válságot, hogy kezdete egybeesett az 1870-től kezdve néhány éven át ismétlődő rendkívül rossz termés eredménnyel és az állambáztartás súlyos válságával. Az állambáztartás, melynek erőit a birtokos osztályok a fellendülés idején főleg a vasútépítkezések céljára, a vasúti kamatbiztosítások fizetésére mértéktelenül kihasználták, fizetési nehézségekkel küzdött, és a legsürgősebb folyó kiadásokra, mint pl. a tisztviselők fizetésére sem volt fedezete.

1873-ban a bécsi krachhal kezdődő kapitalista túltermelési válság, amely korszakunk második felében a gazdasági fejlődésnek alapvonása volt, és az ezt kísérő politikai válság — a még kibontakozóban levő mezőgazdasági túltermelési válság kivételével — a nyolcvanas évek elejére enyészett el és a gazdasági felélénkülésnek adott helyet.

2.

Az 1867. évi kiegyezés után kezdődő alapítási láz a részvénytársaságok elterjedésének jegyében zajlott le és a malomiparban már korábban terjedő részvénytársasági vállalati formát a hazai nagyipar egész területén diadalra vitte. A kiegyezés utáni ipari fellendülésben —

és az ennek jellegét meghatározó budapesti malomipar fellendülésében is, de általában a tőkés gazdaság magyarországi fejlődésében — a kibontakozó részvényügynök nagy jelentősége volt, mert a soknemzetiségű ország függőségi rendszere és a feudális maradványok korlátai következtében az egyéni pénztőke felhalmozás csak rendkívül lassan haladt előre. A részvényügynök, a tőkekoncentráció e fontos eszközének kibontakozása nélkül sem új vasutakat, sem nagymalmokat stb. nem lehetett volna létesíteni.

1867 után részvénytársaságok tulajdonába került az 1866 végén még egyéni tulajdonban levő malmok közül a Barber és Klusemann-féle budai, a Lord-féle pesti malom és Hagenmacher Henrik I. malma is.

A Barber és Klusemann-féle malom átvételére a Wahrmann-féle bankház, Kern E. és fiai, Strasser és König; Lányi Jakab, Gyömrei Vilmos, Rösner Félix nagy-, illetőleg terménykereskedőkből egy öttagú konzorciumot alakított, amely 517 500 frt-ért megvásárolta a malmot.⁹ A konzorcium hozta létre 600 000 frt alaptőkével a Lujza Gőzmalom rt-ot a malom átvételére, s a részvénytársaság választmánya — többek között az Ullmann M. G. nagykereskedő cég, Wolfner Gyula börgyáros és Klusemann Károly is tagja volt — a malom termelőképességének a növelését határozta el. Az őrlőjáratok számát 28-ra, a kapacitást 190 000-ről 265 000 métermázsára emelték.¹⁰

Barber és Klusemannék a kőbányai Ó-hegyen levő sörgyárukat részvénytársaságnak adták el, amely 1867-ben Első Magyar Részvényserfőződe néven alakult meg. Klusemann neve a Lujza malom igazgatóválasztmányának névsorából hamarosan eltűnt; Barber Gusztáv az 1870-es évek végéig a Részvényserfőződe elnöke, majd három évtizedes szerepelés után ő is eltűnik Budapest gazdasági életének színteréről.¹¹

Lord Sámuel malmát — ugyancsak 1867-ben — a Victória Gőzmalom rt. vette át 144 150 frt-ért. A részvénytársaság elnöke az a Mannaberg Mihály lett, aki a malom felépítésében a gépeket szállító, külföldi vállalat képviselőjeként már korábban érdekeltséget vállalt, majd 1867-ben terménykereskedést nyitott.¹² A választmány tagjai között egy sor terménykereskedő mellett találjuk Gschwindt Mihály szeszgyárost, Herzog Rudolf dohányexportórt és csontlisztgyárost, valamint Lord Sámuel is, aki a Felső-Dunasor 50—51. sz. alatti telkén továbbra is fenntartotta gőzfűrészüzemét.¹³ A 600 000 frt alaptőkével létesült részvénytársaság a 16 járatú malmot 36 járatúra bővítette, miáltal termelőképessége 130 000 métermázsáról 330 000 métermázsára emelkedett.¹⁴

Hagenmacher Henriknek a Tüköry-védgát 401/1. sz. alatti telkén levő, 1862-ben épült malmát az 1867-ben alakult Árpád Gőzmalom rt. vásárolta meg 240 000 forintért. A malmot átvevő terménykereskedőkből álló konzorcium Fleiszl S. D. tollnagykereskedőnek, valamint Holitscher Manó, a Holitscher B. és fia nagykereskedő cég főnökének a vezetése alatt állt, akik a 600 ezer forintban megszabott alaptőkére kibocsátott részvényekből egyenként 30 000 frt-os névértékű részvényt vettek át.

További öt nagykereskedő (Leopold I., Figdor Zs, Kammer J. és Schweige M.) szintén 30—30 000 frt-ot jegyzett, míg a többi alapító ennél kisebb tételeket.¹⁵ Még ugyanabban az évben megkezdtek egy újabb malom-épület építését,¹⁶ amelyet 18 járattal szereltek fel. Az 1868-ban üzembe helyezett új malommal együtt az Árpád gőzmalom 34 őrlőjáráttal rendelkezett, amelynek révén a termelőképessége 130 000 métermázsáról 340 000 métermázsára emelkedett.¹⁷ 1868-ban az alaptőkét 700 000 frt-ra növelték.¹⁸

1868-ban tehát egyéni tulajdonban álló malom már csak egy maradt: a Haggemacher-féle Szemere utcai malom. A Pesti Hengermalmot 1863-ban követő második malomipari részvénytársaság keletkezése óta eltelt hat év alatt az egyéni tulajdonú malmok közül hét került részvénytársaságok kezére, s míg 1862-ben a budapesti malomipar egy részvénytársaságnak és hat egyéni vállalatnak, addig 1868-ban tizenhárom részvénytársaságnak és egy egyéni vállalatnak tulajdonában volt. 1868-ban ugyanis három új részvénytársasági malom keletkezett:

12. Az Unió Gőzmalom rt. malma a külső Lipótvárosban a Váci út, Tüköri védgát és a Hold utca között fekvő 401—402. sz. telken (később Katona József u. 2, illetőleg Visegrádi u. 7.)

13. Az Erzsébet Gőzmalom rt. malma a Feldunasor 62. sz. alatt, a Victória malom mellett (később Garam u. 4.)

14. A Pesti Molnárok és Pécek rt. Gőzmalma a Ferencvárosban, a Malom u. 3. sz. telken (később Soroksári út 78.).

Az Unió Gőzmalom rt. alapításában nemcsak kereskedők, hanem földbirtokosok — Erdődy István gróf, Pittel Gyula báró, Hazay Ernő, Kövér Lajos, Kobek István — is részt vettek. A malomvállalat alapításában résztvevő kereskedők közül Wodianer Béla egyben földbirtokos is volt. A 600 000 frt alaptőkével létesült vállalat malmát 36 járattal 280 000 métermázsa termelőképességgel építette fel.¹⁹

Az Erzsébet Gőzmalom rt.-ot nagyobb részben terménykereskedők — Weiss-B. A., Baumgarten I., Harkányi (Koppély) Frigyes, Adler Ádám és fia, Herzfelder Lajos és Kohner Károly —, részben pedig bankemberek mint Hajós József, a Pesti Hazai Takarékpénztár igazgatója, Lévai Henrik a Földhitelintézet igazgatója, valamint gyárosok, mint Neuschloss Emil és Barber Ágoston alapították. A 600 000 frt alaptőkével létesült vállalat 2 kőőrlőjáráttal és 20 hengerszékkel szerelte fel a malmot, melynek termelőképessége 340 000 métermázsára ment.²⁰

Az Erzsébet malom a nyolcadik és egyben utolsó nagy malom volt, amelyet a Lipót-külvárosba telepítettek.

A később keletkező vállalatok a Concordia malom példáját követték és malmaikat a Ferencvárosban a Soroksári úton építették fel. Ide telepedett 1868-ban a harmadik új és egyben a budapesti nagy malomipar kibontakozási szakaszának sorrendben utolsó gőzmalma is, amelyet a Pesti Iparbank közbenjöttével alakult Pesti Molnárok és Pécek rt-a létesített. (17. sz. kép) Az 500 000 forint alaptőkéjű vállalat részvényesei között — címének megfelelően — Haggemacher Henrik, Freissleder

Nándor, Schmidtlechner György, Becker Károly, Lengl Éliás, Breitner Frigyes és Gomperl Alajos molnárok (közülük három Pest város tanácsának tagja), Baumann József, Manno István és Munk Mór lisztkereskedő és egy sor pékmester szerepelt. Az 1869-ben üzembe helyezett malom 24 járattal 280 000 métermázsa termelőképeséggel bírt.²¹

A három malmot 1868-ban, illetőleg 1869-ben helyezték üzembe, s ezzel a működő pesti nagy gőzmalomok száma 14-re szaporodott. A malmok számának növekedésénél azonban sokkal nagyobb arányú volt a budapesti malomipar termelőképeségének növekedése, amely nemcsak az új malmok keletkezése révén emelkedett, hanem azáltal is, hogy az 1866 végén már működő malmok — egy kivételével — kibővítették és javították berendezésüket és növelték termelőképeségüket.

A Pesti Hengermalom 1867-ben 450 000 frt-ról 1 000 000-ra emelte alaptőkét,²² és még ugyanabban az évben megkezdte egy új malomépület építését a Valero utca 388/1 sz. telkén (18—19. sz. kép).²³ Az új malom elkészültével a Hengermalom termelőképesége 190 000 métermázsról 790 000 métermázsa emelkedett. Az új malom üzembehelyezéséig, tehát az 1867—1869. években, a tényleges termelés átlagosan 207 000, az 1870—79. években 400 000 métermázsa ment.²⁴ Az 1867—1869. években 40—40—44% osztalékot fizetett.²⁵

A Concordia malom berendezési és bővítési munkálatai 1867-ben fejeződtek be, s ekkor az investált pénztőke 803 000 frt-ot ért el. Az alaptőkét 1 000 000 frt-ra emelték, majd hozzáálltak a malom további bővítéséhez, s erre a célra az alaptőkét 1 250 000 forintra emelték. Az 1870-es években 840 000 métermázsa teljesítőképeséggel a Concordia volt Budapest legnagyobb gőzmalma.²⁶

A Pannónia malom alaptőkét 1867-ben és 1868-ban fokozatosan 1 250 000 frt-ra emelte, s az üzemet új malomépülettel és más építkezésekkel kibővítették. Termelőképesége 240 000 métermázsról 560 000 métermázsa emelkedett.²⁷

Az Első Budapesti Gőzmalom Rt. az egykori budai Berger-féle malmot 195 000 frt-ért a pesti kereskedők által 250 000 frt részvénytőkével alapított Budai Király Gőzmalom Rt-nak adta el,²⁸ majd fokozatosan 1 300 000 forintra emelte fel alaptőkét, amelyből 300 000 frt 5%-os kamatozású elsőbbségi kötvényből állt. A malmot a szárnyépülettel bővítette és a termelőképeséget 560 000 métermázsa emelte.²⁹

Az 1867-ben alakult Király Gőzmalom Rt-ot, amely a volt Berger-féle malmot vette át, az Első Budapesti Gőzmalom Társulattól, terménykereskedők és gyárosok alapították, akik között megtalálhatjuk Spitzer Gerzson budai textilfestő gyárost és Weisz Berchtoldot, a későbbi Weiss Manfréd vállalat résztulajdonosát. — Az alapítók a malom kibővítése céljából 1868-ban a részvénytőkét 500 000 frt-ra kívánták felemelni, erre azonban — amint a továbbiakban szó lesz róla — nem került sor.³⁰

1869-ben a budapesti malomipar 13 részvénytársaságának alaptőkéje 10 millió frt-ra ment (1866-ban 3 850 000 frt), s a 13 malom teljesítőképesége, amely „éppen ebben az évben érte el legfőbb fokát”,³¹

az 1866. évi 1 830 000 métermázsáról több mint háromszorosára, 5 743 000 métermázsára emelkedett. Az 1869-ben fennállott malmok közül akár a Hengermalom, akár a Concordia malom teljesítőképessége külön-külön meghaladta a budapesti malomipar 1862. évi összes teljesítőképességét. De a három legnagyobb malom kapacitása 1869 végén több volt, mint 11 malomé 1866 végén.

Magyarország 1870 és 1880 között átlagosan évi 16,6 millió métermáza búzát termelt. A budapesti malomipar az ország egész búzatermésének $\frac{1}{3}$ -át tudta volna megőrizni. Tényleges őrlése azonban ezen alul maradt, s kapacitásának alig 60%-át érte el, főleg azért, mert 1870-től kezdve több éven át gyenge termése volt az országnak. A ténylegesen feldolgozott évenkénti átlag 3,3 millió q az átlagos gabonatermés 20%-nak felelt meg.³²

A budapesti malomipar újratermelő-képességének hallatlanul gyorsan végbement nagyarányú kibővülésében része volt az 1867-ben meginduló alapítási láznak, amely a hitelintézeteket megelőzve, közvetlenül a malmok felé fordult. Mindazok a kedvező feltételek, amelyek az 1860-as évek elejétől a budapesti malomipar piaci lehetőségeit megalapozták, az 1867 és 1868-as években véletlen tényezők — mint pl. a rendkívül jó termés — által is erősítve, kibontakoztak. Az árugabonatermelés növekedése, a városi lakosság számának, különösen Pest lakosságának gyors szaporodása, a belső piac viszonylagos bővülése, a vasútépítkezések megindulása, a hitelrendszer kibontakozása, ugyanakkor Nyugat-Európában az ipari forradalom meggyorsulása alapján kibontakozó külső piaci konjunktúra, rohamosan megnövelte a lisztszükségletet és főleg a liszt minősége iránt támasztott igényeket. Az őrlési technika elmaradt fokán álló vidéki parasztmalmok ezrei és tízezrei — s nemcsak Magyarországon, hanem a szomszédos nyugati államokban, Ausztriában és Németországban is — nem tudtak megfelelni a fokozódó mennyiségi, s különösen a minőségi követelményeknek.

Ilyen kedvező viszonyok közepette a pesti kereskedők nagymalmai 1867—1868-ben igen jó üzleti eredményeket értek el. A kiviteli üzlet szépen fejlődött: Észak-Németország, Anglia, valamint Brazília egyes városai, Pernambuco, Bahia, Riogrande a legfinomabb, a luxus sütéshez való lisztet, Dél-Németország és Svájc a középminőségűeket, az osztrák tartományok (a Lujza, Árpád, Első Budapesti és a Pannónia malomnak Prágában lisztlerakatuk volt),³³ valamint esetenként Hollandia és Belgium a közönséges minőségűeket vásárolták.

A liszttermelés növekedése és a bő gabonatermések azonban mégis heves versenyharcot vezettek: 1869-ben a malmok profitja csökkent, amelyet részleges üzembeszünetések és veszteséges eladások követtek.³⁴ A veszteségeket a malomvállalatok termény- és lisztspekulációval akarták kiküszöbölni, és olyan méretű spekulációt folytattak, amely nem állt arányban anyagi eszközeikkel.³⁵ Mindehhez járult az 1869. évi pénzválság, amelynek következményeit — bár termelésük növekedett — valamennyi pesti malom megérezte, és 1869-ben kettő kivételével

nem fizettek osztalékot. Négy malom 1870-ben sem fizetett osztalékot. A malomrésztvények pedig átlagosan 20%-ot veszítettek névértékükből.³⁶ Marx megállapítása szerint, „amíg a gépi üzem valamely iparágban a régi kézművesség vagy manufaktúra rovására terjeszkedik, addig sikere éppoly biztos, mint például a gyutacsos puskával felfegyverzett hadsereg sikere egy ijászokból álló hadsereggel szemben. Ez az első korszak, amelyben a gép csak meghódítja működési területét, azért döntően fontos, mert kivételesen nagy haszon termelését teszi lehetővé. E rendkívüli hasznok nemcsak önmagukban forrásai a gyorsított tőkefelhalmozásnak, hanem az újonnan képződő és új befektetés felé törekvő társadalmi többlettőke nagy részét is az előnyös termelési ágba vonják.”³⁷ Marx jellemzése szinte teljesen megegyezik a budapesti nagymalomipar kialakulásakor lejátszódott folyamattal. „Nem tagadhatni ugyan, hogy az első nagyobb mérvben alakult gőzmalmok ... folyton folyvást hasonló vállalatok keletkezésére bírták vállalkozóinkat. Nem tagadható, hogy aránytalanul minden egyéb iparághoz és vállalathoz e térre áramlott az 1868—69 előtt még szunnyadott vállalkozói szellem. Hiszen olyan könnyű volt minden gondolkodás, hosszabb tanulmányozás s kockázat nélkül a már kényelmessé taposott útra lépni” — írja 1873-ban Kelety Károly.³⁸

A budapesti malomiparnak a „manufaktúra” rovására történő terjeszkedése azonban 1868—1869-ben már befejeződött. Az ekkor alakuló új nagymalmok már nem a régi, elmaradt technikával dolgozó kismalmok, hanem a technika magas színvonalán álló nagymalmok rovására terjeszkedtek, aminek az volt a következménye, hogy a gépesítés kezdetekor termelt kivételesen nagy haszon megszűnt és kialakult a malomiparban az átlagprofitráta. Amíg 1866—1868-ban — amint láttuk — egyes budapesti malmok 40—44% hasznot is mutattak ki, addig 1869-ben és 1870-ben a heves versenyharc már egyes esetekben veszteségekhez is vezetett.

A budapesti malomipar nagy profitjának további lemorzsolódásában az átlagprofitráta kialakulásának szükségszerű folyamata mellett más tényezőknek is részük volt. A tényleges termelés 1871 közepéig tartó folyamatos növekedését 1871 második felétől 1874 közepéig tartó termelés-csökkenés követte, és 1873-ban már több mint 20%-kal kevesebb gabonát őröltek, mint 1871-ben.

A budapesti malmok által őrölt gabona millió métermázsában:³⁹

1870	3,10	1875	3,15
1871	3,35	1876	3,16
1872	2,82	1877	3,78
1873	2,66	1878	4,15
1874	2,67	1879	4,40

Az őrlés mennyiségi csökkenése túltermelési válságra utal. Meglepő azonban, hogy 1874-ben, amikor az 1873-ban kirobbant ipari túltermelési

válság kibontakozott, a liszttermelés már emelkedni kezdett és 1875-ben meghaladta az 1870. év termelésének szintjét. Ez azt igazolja, hogy a malomipar termelésének csökkenése nem az ipari túltermelési válság előhírnöke, hanem a rossz terméseredmények, azaz a nyersanyaghiány következménye volt. Ezt igazolják továbbá a búzatermelésről szóló adatok: 1870-ben 17,1 millió, 1871-ben 12,0, 1872-ben 11,8, 1873-ban 10,8, 1874-ben 16,6 millió q. De igazolják a nyersanyaghiányból származó termelés-kiesést azok az adatok is, amelyek a nyersanyag — a gabona — beszerzésének nehézségeiről, a magyar gabonának román gabonával való kezdetben sikertelen pótlásáról, a gabonaárak hirtelen emelkedéséről és a budapesti malmok hanyatló exportjával szemben⁴⁰ az osztrák malmok egyidejű sikeres exportüzleteiről szólnak.⁴¹ A budapesti malomipar 1870—1873. évi válsága — amelyet az 1871. évi első kartellalakítási kísérlettel kívántak volna a malmok enyhíteni⁴² — tehát nem tőkés ipari túltermelési válság, hanem a mezőgazdasági termelésnek a tőkés viszonyok közötti általános, az adott esetben pedig fokozott elmaradottságából, valamint a vasúthálózat kiépítetlenségéből következő *termékhiányválság* — a tőkés termelés terén elmaradott, feudális maradványokkal terhelt mezőgazdaság és a tőkés termelés magas fokára lendült budapesti malomipar közötti ellentmondás következménye volt.⁴³ Ehhez járult még 1869—1870-ben a pénzválság, 1872 második felétől pedig az általános túltermelési válság kezdetén fellépett hitelválság is. A budapesti malmok egy része ugyanis a befizetett alaptőkét az üzem felépítésére, felszerelésére vagy bővítésére fordította, aminek az lett a következménye, hogy nem maradt elegendő forgótőkékük,⁴⁴ és ezért állandóan nagy összegekkel tartoztak a bankoknak. 1872-ben például 12—14 millió forintra ment a malmok váltótartozása a bankokkal szemben, s további váltókat csak 12—15%-os kamatláb mellett is csak nehezen tudtak elhelyezni.⁴⁵

Az 1869. évi pénzválság legelőször a legkisebb, 100 000 métermázsára teljesítőképességű malom, a Budai Király Gőzmalom üzembeszüntetéséhez vezetett, és a részvénytársaság 1871-ben feloszlott.⁴⁶ Csak 1876-ban helyezte ismét üzembe a malmot a Hedrich és Strauss cég, amely az egykori búzamalmot árpahántolás céljára alakította át.⁴⁷ Az árpahántoló termelőképesége 1878-ban évi 180 000 métermázsára ment.⁴⁸ A malom 1881 telén leégett, s nem építették fel újra.

A Budai Gyárudvar rt. malma — a korábbi Werther-féle malom — 1868-ban leégett. Mivel a malom a vállalat mérlegében a ténylegesnél jóval magasabb értéken állt, a biztosítás révén nem térült meg annyi, amiből a malmot újra fel lehetett volna építeni. Ezért az alaptőkét 800 000 frt-ra emelték és 350 000 frt kölcsönt is vettek fel az Angol-Magyar és a Kereskedelmi Banktól. A tűzvész által okozott veszteségből azonban a vállalat nem tudott kilábalni, amire fő hitelezője, az Angol-Magyar Bank — amely ekkor már maga is felszámolás alatt állt — 1876-ban árverés alá bocsátotta a malmot. Megfelelő vevő hiányában a bank 185 000 frt-ért maga vette át, majd még ugyanabban az évben 215 000 frt-ért tovább adta az Első Budapesti Gőzmalmi társulatnak,⁴⁹ amely

második malmát új berendezéssel szerelte fel és 1877-ben üzembe helyezte.

A Király Malom rt.-hoz hasonló sorsra jutott az 1868-ban keletkezett Unió Gőzmalom rt. is, amely 1872 elején megbukott. A malmot Haggemacher Henrik vásárolta meg, akinek Szemere utcai malma 1873-ban leégett, s egy ideig nem kapott engedélyt a malom újraépítésére, hanem felszólították, hogy a malom helyett építsen lakóházat.⁵⁰ A Szemere utcai malmot 1874-ben, az Unió malmot 1876-ban helyezte üzembe.

Az Árpád Gőzmalom rt.-ot és a Blum-féle Gőzmalom rt.-ot az 1869. évi pénzválság szintén megrendítette. A Magyar Általános Hitelbanktól vettek fel kölcsönt, de a kölcsönszerződés megkötése után mindjobban eladósodtak és 1873 után a csőd szélére kerültek. A két malmot fő hitelezőjük, a Magyar Általános Hitelbank vette át, és a Hitelbank Egyesített Gőzmalmai néven folytatta üzemüket.⁵¹

Budapesten a malomvállalatok tönkremenése 1869 és 1873 között zajlott le és 1873-ban már befejeződött, ami szintén mutatja, hogy a rossz termésű évek termékhány-válsága és a túltermelési válság kezdeti szakaszában fellépett hitelválság okozta összeomlásukat. A hitelválság csak a kegyelemdőfést adta meg a már korábban megingott vállalatoknak.

Az 1869-ben Budapesten működő malomvállalatok száma 1880-ra 14-ről 11-re csökkent, viszont a 11 vállalat tulajdonában voltak az 1869-ben fennállott malmok. Az Első Budapesti Gőzmalmi Társulat, a Hitelbank Egyesített Gőzmalmai és Haggemacher Henrik két-két malomüzemmel rendelkezett. A vállalati koncentráció ilyen jelentős méretű kialakulása mellett a termelés koncentrációja is nagymértékben előrehaladt, főleg a kisebb-nagyobb vidéki malmok rovására, amelyek közül a budapesti malmok versenye miatt jó néhány beszüntette üzemét.⁵²

A tőke és a termelés viszonylag nagyfokú koncentrációja hamarosan kartellalakítási kísérlethez vezetett, 1869 novemberében az első molnár-gyűlés megállapodott, hogy a malmok áruikat zsákokkal kötelesek eladni.⁵³ 1871-ben időlegesen üzem- és vásárlási szünetet akartak tartani, de a terv a tőkeszegényebb malmok ellenállásán meghiúsult.⁵⁴ 1872-ben viszont már sikerült megállapodást létesíteniök a gabonavásárlásnak a hajózás megnyíltáig való elhalasztására.⁵⁵ 1877-ben a magyar molnárok egyesülése a szállítás, hitelezés és zsákkölcsönzés feltételeiről megállapodást szándékozott kötni az osztrák molnár-egyesülettel, a kísérlet azonban az egyik budapesti malom elutasító álláspontja miatt nem sikerült.⁵⁶ Így tehát a budapesti malmok kartellalakítása a kísérleti stádiumon nem jutott túl.

3.

A termékhány-válságot és egyéb kísérő jelenségeit a budapesti malomipar 1873 után gyorsan kiheverte. Már 1874 második felében a malomüzlet kielégítő profittal járt.⁵⁷ 1875-ben a belső fogyasztás növekedéséről, a termelők önellátásának csökkenéséről számolt be a kamara, s igen kedvezőnek jellemezte a budapesti malmok helyzetét.⁵⁸ „Az 1870 és

1871 évhez képest konstatálni lehet, hogy a lisztüzlet nyert állandóságában.⁵⁹ Az 1876-os év, amikor az ipari tevékenység a túltermelési válság következményeként még általában pangott, a malmok számára rendkívül kedvezően alakult; majdnem egész éven át teljes kapacitással működtek, és a lisztet emelkedő árakon helyezték el. A Bánát rossz terméseredménye miatt Budapestről fedezte szükségletét; a cseh tartományokba irányuló kivitel növekedett, míg Bécs vásárlásaiban némi kiesés mutatkozott. Ezzel szemben Berlin vásárlásai fokozatosan növekedtek, ami az úgynevezett bécsi sütés ottani fellendülésével függött össze. Párizs rendszeresen vásárolta a legfinomabb luxussütemények készítésére alkalmas minőségeket. Az előző évinél lényegesen nagyobb volt a finomliszt-kivitel Angliába. Dél-Németország fokozódó mértékben rendszeresen vásárolta a középminőségeket, és a jó kenyérliszt fajtákat, Svájc pedig a pesti piacon felgyülemlett kenyérliszt-készletet teljesen felvásárolta, Hollandiába és Belgiumba csak kisebb szállítmányok indultak.⁶⁰ A következő év a hadikonjunktúra jegyében állt; a háborús előkészületek következtében Oroszország és Nyugat-Európa között a vasúti forgalom szünetelt, az orosz gabona versenye elmaradt, s helyét a magyar gabona és liszt foglalta el, a nyugat-európai piacon.⁶¹ „Búzánk és lisztünk — jelenti a kereskedelmi kamara 1877-ben — nemcsak megtartotta régi külföldi piacait, hanem újat is nyitott magának”. „Iparos tevékenységünk egyedüli fénypontját... a malomipar képezte. Malmaink az egész éven át teljes erővel dolgozhattak.”⁶²

Hasonló jó hatással volt a budapesti malomipar válság utáni konszolidációjára a román gabona behozatali vámjának átmeneti megszüntetése.⁶³

A piaci viszonyok kedvező alakulása a budapesti malmok üzleti eredményeiben is kifejezésre jutott. 1877-ben 1,7 millió, 1878-ban 2,5 millió, 1879-ben pedig 2,4 millió frt tiszta nyereséget mutattak ki.⁶⁴ A megmaradt kilenc malom-részvénytársaság 1879-ben 9,03 millió frt-ot kitevő alaptőkéje után 26,4% osztalékot fizetett.

A spekulációs korszak lezáródásával a malmoknak nemcsak pénzügyi helyzetük javult, hanem üzletpolitikájuk is gyökeresen megváltozott. A korábbi évek tanulságai alapján az újtermelés bővítéséhez szükséges pénztőkét nem az alaptőke emelése, új részvények kibocsátása útján szerezték meg, hanem bőséges nyílt és titkos tartaléktőke gyűjtésével — az utóbbit az ingatlanok, valamint a készletek alacsony értékelése révén rejtették el a mérlegben — a profitból halmozták fel. Ez lehetővé tette, hogy a korábbi évek jelentős kamatterhei eltűnjenek, sőt, hogy kamatnyereségre tegyenek szert. A malomváltók keresett értékké váltak, amelyeket a mindenkori bankkamatlábnál alacsonyabb költséggel lehetett elhelyezni. — A malomvállalatok konszolidálódása hozzájárult a devizaüzlet növekedéséhez is, mert a kereken 48 millió forintra tehető össztermelési értékéből 20—25 millió frt értékű liszt került a vámkülföldre, amit a vásárlók devizákban egyenlítették ki.⁶⁵

Az 1875-től kezdődő fellendülés nagy profitjának egy tekintélyes részét a budapesti malmok a további profitok biztosítása érdekében technikai berendezésük felújítására, bővítésére használták fel; s ha a kitűnő piaci konjunktúra és más körülmények hozzá is járultak ahhoz, hogy kiheverjék a termékhiány és egyéb válságok okozta csapásokat, — konszolidációjuk és további fejlődésük szilárd alapját az őrlési technológia és a munkagépek szakadatlan javítása, az ipari forradalomnak a malomipar munkagépére történt áttérése vetette meg. A budapesti malomipar létalapját az export alkotta; 1878-ban pl. négy budapesti malom termelésének 60%-át exportálta,⁶⁶ s amennyiben a nemzetközi piacon elért első helyét a külföldi versennyel szemben fenn akarta tartani, kénytelen volt lisztjének minőségét emelni és az előállítási költségeket szinte szakadatlanul csökkenteni.

Mint a korábban elmondottakból ismeretes, a budapesti malomiparban használatos magasórlési eljárás és ennek a malomkö használatán alapuló technikája, egy negyedszázad óta lényegében változatlan maradt. A technikai fejlődés a malmok termelőképességének növekedésére és fő munkagépének, a kőjáratnak szerkezeti tökéletesítésére szorított. A malmok elsősorban arra törekedtek, hogy a dara tisztítását, amitől a liszt fehérsége függött, a tökéletesség minél magasabb fokára emeljék. A középtermékeket, a darát és a derecét újabb és újabb osztályozási műveletnek vetették alá, s ezt a kézi erővel végzett műveletet szinte a végtelenségig folytatták; ezért nevezték el a franciák a „magyar őrlést” „mouture infinie”-nek, végtelen őrlésnek.

Az őrlémények szítálásához használatos korábbi készülékekkel szemben az 1860-as években elkészült centrifugál-szita jelentett lényeges újítást, amely az addig a szítálásnál kézzel végzett rázást centrifugális erővel helyettesítette. Az 1872-ben már kiforrott szerkezetet Nagel és Kämp-féle rosta név alatt a budapesti malmok is bevezették. A gép erőszükséglete viszonylag nagy volt, s állandó felügyeletet és ápolást igényelt.⁶⁸ A döntő fordulatot az őrlémények szítálása terén a Haggemacher Károly által az 1870-es évek első felében feltalált síkszita hozta meg. Az addig alkalmazott forgószitákkal szemben a síkszita minőségi eredményei jobbak, befektetési és üzemköltségei kisebbek voltak és jelentős helymegtakarítással jártak. Így pl. 4 Haggemacher-rendszerű síkszita 30—40 hengersizta munkáját pótolta, mégpedig $\frac{1}{10}$ résznyi üzemerővel. Emellett kikapcsolta a kézimunkát, és a szítálási műveletet teljesen automatizálta. A síkszita hamarosan kiszorította a budapesti üzemekből a régebbi típusú szerkezeteket. Megjelenése annak idején külföldön is például a német molnárok között valóságos beszerzési lázat idézett elő, mielőtt még szerkezeti kivitele a használhatóság kellő fokát elérte volna. Ennek visszahatásaként sok malomból eltávolították. Idővel azonban a gyárak annyira tökéletesítették a szerkezetét, hogy a malomipar nélkülözhetetlen berendezésévé vált.⁶⁹

Az 1860-as évek végén került alkalmazásba a budapesti malmokban az erős, mesterséges légárammal működő tarár, amely a pelyvát

és a lémás szemet hajtja ki a búzából, s különválasztja a gabonánál nagyobb és kisebb idegen anyagokat. Elterjedtek az amerikai rendszerű csiszoló és kefélőgépek is. Az 1870-es évek végén a budapesti malmok nagyobb része az úgynevezett koptatót, a gabonatisztító berendezéseket magában foglaló műhelyrészt újjáalakította. Általában ekkor már a gabonatisztítás különféle műveleteinek egy meg nem kerülhető, zárt rendszerét vezették⁷⁰ be. Egy-két malom az automatikus gabonamérleget is beszerezte, de ez a készülék még csak elterjedésének kezdetén állt.⁷¹

A malomipar technikai fejlődésében korszakalkotó változást jelentett a hengerszékek tökéletesítése az 1870-es években. A kőjáratok minden szerkezeti javítás mellett is nehézkessé tették a gabona felörlését. A Sulzberger-féle hengerszék pedig, amely a malomipar gépi fejlődésében az új utat képviselte, szerkezeti és működési hibái miatt nem tudta kiszorítani a kőjáratot. Az első lépést a hengerszék tökéletesítésére a svájci születésű Wegmann (Wegemann) Frigyes tette meg, aki az addig használatos öntöttvas henger helyett porcelán hengereket épített be a hengerszékbe és megváltoztatta a meghajtást is. A máz nélküli porcelán henger felületének természetes érdessége jól bevált a darák és dercék szétmorzsolására. Nem váltak be azonban a porcelán hengerek a gabonaszemek és a héjas anyag aprítására (a törítésre, „srótolásra”). Wegmann a frauenfeldi gyárral folytatott versenyében tökéletesítette találmányát. Tőle ered a fogaskerék-áttételezéssel megoldott differenciális sebesség alkalmazása, a lengő-csapágyazás, az elcsavarodó rovátkolás („Drall”) és a súlynyomásos szabályozás (beállítószervezet).

A porcelán hengerrel felszerelt hengerszékek negyedannyiba kerültek csak, mint a frauenfeldi hengerszékek. A Wegmann-féle hengerszékekkel 1873-ban három budapesti malom kísérletezett, általában azonban a malmok annak előnyei ellenére is „késtek az újítás behozatalával”, mert a porcelánból készült hengerek igen óvatos kezelést igényeltek.⁷²

Wegmann szabadalmát a Ganz gyár vásárolta meg.

Mechwart András, a Ganz gyár mérnöke a porcelánhengert a vasúti kerekek gyártásánál alkalmazott, híres Ganz-féle kéregöntési eljárással készült hengerrel pótolta. Továbbfejlesztette a Wegmann-tól kezdeményezett rovátkolást is és kialakította a rovátkolás módját. Az ő ötlete volt a rovátkák számának (sűrűségének) és elhajlásának („Drall”-jának), valamint a hengerpár áttételének az örlemény szemcsenagyságához való alkalmazása. Ezáltal a Ganz-féle hengerszék a Wegmann-féleval szemben a törítés művelete és a felörlés egész folyamata számára alkalmas géppé vált.⁷³

A Mechwart-féle hengerszék előnyei annyira nyilvánvalóak voltak, hogy hamarosan felülkeredekett a régi kőjáratokon, és az egész világon elterjedt.

A hengerszék kialakításában — majd pedig újabb, a gyakorlati követelményeknek megfelelő, sokoldalú típusok kifejlesztésében — tanácsaikkal és kísérleteikkel egyes budapesti malmok műszaki vezetői is tevékenyen közreműködtek. Így például a Mechwart-féle hengerszéket

abból a szempontból, hogy milyen befolyással van a liszt minőségének alakulására, először a Viktória malomban próbálták ki. Az 1873—1874-ben végrehajtott összehasonlító próbák eredménye szerint a 0—2 számú lisztből a hengerszék 3,5%-kal, a 0—5 számú lisztből 8%-kal többet termelt, mint a kőjárat.⁷⁴ Más alkalommal Mechwart az Erzsébet malom és Haggenmacher Henrik által adott impulzus alapján konstruálta a gyűrűs tehermentesítésű kiörlő hengerszékét, amelyet azután nagyobb méretekben először az Erzsébet malom és Haggenmacher helyezett üzembe.⁷⁵

Az 1870-es évek végére már lényegében kialakult a Ganz-féle hengerszékkel való őrlés technológiája is, melynek menetében a megtisztított búza először durván rovátkolt hengerű úgynevezett törető hengerszékbe került. A töretést és a daráknak kitördelését a rovátkolt acélhengerek végezték. A töretésből nyert darákat és részben a dercéket is előbb megtisztították, majd sima acélhengereken és kőjáratokon fokozatosan morzsolták szét: előbb dercévé, azután liszté. A töretésnél keletkező dercék nagyobb része tisztítás nélkül került az őrlőjáratokra.⁷⁶

A Mechwart-féle hengerszék őrlési eljárása különbözött attól a hengerőrléstől, amelyet a Pesti Hengermalom már 1841 óta használt, s amely hiányosságai miatt egy negyedszázadon át nem tudott elterjedni a budapesti malomiparban.⁷⁷ A Mechwart-féle hengerszékben kiteljesedett a malomipar új technikája, amely a magasőrlési eljárás alapelvét a magasőrlés eredeti technikájának az elvetésével oldotta meg. Ezért a hengerszék bevezetése után anakronisztikus a budapesti malomiparban alkalmazott őrlési eljárást — a kőjárat forgókövének felemelését megörökítő — „magasőrlés”-nek nevezni: a megfelelő elnevezés a „magyar őrlés”, mert ez Budapestről kiindulva terjedt el az egész világon, és a külföldi szakirodalomban e megjelöléssel szokták említeni.

A magyar őrlési eljárás kialakulásával „új éra” kezdődött az egész világ malomiparában. A malomipar már korábban kialakult alapvető munkagépének tökéletesedése a legmegfelelőbb szerszámmal, a rovátkolt acélhengerrel, lényegében befejeződött, s ezzel lehetővé vált az ipari forradalom befejeződése is.

A malomiparban az ipari forradalom technikai alapjának kialakulása a klasszikus útéval ellentétesen ment végbe; míg a textiliparban az ipari forradalom a szerszámmal kezdődött, a munkagéppel folytatódott és a gőzgéppel fejeződött be, — a malomiparban a gőzgéppel kezdődött,⁷⁸ a munkagéppel folytatódott és a szerszámmal fejeződött be.

A hengerszék használatára a Pannónia malom 1875-ben, az Első Budapesti gőzmalom és a Luiza malom 1876-ban elsőnek tértek át.⁷⁹ A volt Budai Gyáruvvar malmát 1877-ben 46 hengerszékkel helyezték üzembe.⁸⁰ Az Erzsébet gőzmalom 1878—1880 között alakította át berendezését a magyar őrlésre.⁸¹ Amíg 1867-ben Budapesten (és országosan is) csak egy malom dolgozott hengerszékkel, addig 1872-ben már négy, 1875-ben hat malom, mégpedig 403 hengerszékkel, 1880-ig már valamenyny budapesti búzamalom áttért a hengerszék használatára, melyek

száma 1884-ben már 804 darabra ment.⁸² Az új hengerszék bevezetésével 1880-ig a budapesti malomiparban lezáródott az ipari forradalom és a kibontakozás szakasza. Négy évtized telt el azóta, hogy Pesten az első gőzmalmot üzembe helyezték és Széchenyi István a Pesti Hengermalom telephelyének kijelölésével, a minőségi termelés bevezetésével, a részvénytársasági vállalati forma alkalmazásával és az őrlési technika megválasztásával — a kor szükségletét ugyan megelőzve — de a jövő fejlődése számára helyesen jelölte ki a malomipar kibontakozásának módját.

A budapesti malomipar az 1870-es évek közepétől domináló helyet foglalt el Európa malomiparában, s nemzetközi tekintélyre tett szert. Ezt bizonyítja, hogy az 1877-ben rendezett bécsi vetőmag-vásárra érkezett angol molnárok nagyszámú csoportja meglátogatta a budapesti malmokat, hogy sokat dicsért őrlőberendezésüket tanulmányozza⁸³ és a pesti malomberendezéseket gyártó üzemeknek jelentős rendeléseket adjon. Angliában az orosz és az amerikai gabona őrlésére a budapesti malmok műszaki elveit követve rendezkedtek be.⁸⁴ A Ganz, a Wörner és tsa, a Müller és Brogle, Láng László és más gyárak gyártmányai — írja a pesti kamara jelentése 1878-ban „ma már nem csak itthon, hanem külföldön is elismert jelességűek és nyugati Európán kívül Amerikában is kelendőségnek örvendenek”. Az 1870-es évek végén a budapesti malmok rendelkeztek a világ legtökéletesebb malomtechnikájával, amely Európaszerte lökést adott a malomipar fejlődésének, ugyanakkor feltűnt már a látóhatáron az amerikai liszt versenye, amelynek minősége már-már megközelítette a magyar lisztét.⁸⁵

A budapesti nagyipar kibontakozásának kezdetén a malomipar és a gépgyártás szükségszerűen kapcsolódott össze egy vállalkozáson belül a Pesti Hengermalomban, mert a budapesti gépkészítés akkori fejletlensége mellett a malomüzem folytonosságának biztosítása ezt megkövetelte. Három évtized múltával, a már óriássá nőtt budapesti malomipar fejlődésének szükségletei váltották ki a Mechwart-féle hengerszéknek, a hazai gépgyártás első olyan termékének elkészítését, amely a magyarországi iparfejlődés korlátai között a magyar munkás és technikus alkotóképességének eredményeként világpiaci forgalmat és világhírnevet biztosított a Ganz gyárnak. Annak a Ganz gyárnak, amelynek alapítója a Pesti Hengermalomban kezdte meg hazai pályafutását.

A Ganz gyár hengerszék gyártásának kifejlesztése során eleinte — mint láttuk — a budapesti malmokra és a hazai piacra támaszkodott, de hamarosan a magyar liszt mellett a hengerszék fő piaca is a világpiac lett. 1874 és 1885 között 13 219 db hengerszék kelt el és ebből Magyarországon összesen csak 2357 db (18%). Ugyanakkor Ausztria 2867. Németország 2162, Oroszország pedig 2256 db-ot vett át. De nemcsak Európa majd minden országába szállított a Ganz gyár hengerszékét, hanem az öt világrész minden táján voltak vevői.⁸⁶ A többi malomipari gépgyár termeléséről csak kevés adattal rendelkezünk, mindössze a Brogle és Müller gépgyárról tudjuk, hogy 1877—1878-ban 717 triórt, 121 gabonahántolót, 76 tarárt és 156 daratisztítót gyártott.⁸⁷

A magyar őrlés és a hengerszék kifejlesztése szükségszerűen következett a budapesti malomipar fejlődéséből, de ugyanakkor a hengerszék bevezetése tette lehetővé a budapesti malomipar számára, hogy versenyképességét — megelőzve a külföldi malmok technikai fejlődését — a külső piacokon még évtizedekig fenntarthassa.

Mindkét vonatkozásban — a budapesti malomipar és a Ganz gyár vonatkozásában is — beigazolódott az a felismerés, hogy a magyar ipari burzsoázia kezén levő gyárak közül csak azok fejlődhettek a soknemzeti-ségű dualista állam függőségi rendszere és a feudális maradványok korlátai között lendületesebben, amelyek fejlettebb technikát alkalmazva előnyösebb helyzetbe kerültek, mint a hasonló iparág osztrák és cseh gyarai; azaz vagy kimagasló gépesítés, vagy a termelés nagyobb fokú koncentrációja, vagy pedig — főleg új találmányok révén külön profitra tudtak szert tenni.

Amíg a malomipari gépek és felszerelések gyártása terén a budapesti gépgyártóipar nemzetközi vonatkozásban is jelentős haladást ért el, addig a kazánépítés és a gőzgépgyártás az 1870-es évek folyamán még nem haladt annyira előre, hogy alkalmassá vált volna a budapesti malmok szükségletének ellátására. Ezért a budapesti malomipar, melynek gőzgéppálmánya az 1863. évi 20 db-ról és 810 lóerőről 1875-ig 34 darabra és 7390 lóerőre növekedett, gépeit kénytelen volt külföldön beszerezni.⁸⁸ Az 1850 körül kialakuló budapesti, kézműves jellegű gőzgépgyártás az 1870-es évek végéig nem találta meg az utat a nagyipari továbbfejlődéshez, a kézműves módra úzótt gőzgépgyártás pedig nem volt már alkalmas a méreteikben és teljesítményükben sokszorosára növekedett (1863-ban a budapesti malomipar egy gőzgépére átlag 40 lóerő, 1875-ben 217 lóerő — egy malomra 1863-ban 100 lóerő, 1875-ben 528 lóerő jutott) gépek előállítására.

A budapesti malmok által külföldön beszerzett kazánok túlnyomó részben az e téren elért legjobb műszaki színvonalat reprezentáló Cornwall kazánok voltak. A gőzgépek között — amennyire ennek megítélését az adatok hiányossága megengedi — három fajta, a gőzgépgyártási fejlődés három fokozatának megfelelő típus elterjedését figyelhetjük meg. A régebbi az 1850-es évek elejének megfelelő színvonalon álló Corliss típust három gép képviselte, az 1860-as években legjobbnak tartott Woolf-féle típust 18 darab, s a korszak legfejlettebb típusát a Corliss—Woolf-félét pedig 10 darab.⁸⁹ Versenyképességük fenntartására való törekvésük mellett az 1867—1876 években a szén drágulása arra szorította a malmokat, hogy erőgép-berendezésüket a korszaknak megfelelő fejlett színvonalon tartsák. Ezáltal sikerült elérniök, hogy az 1865 körüli években egy métermázsza gabona őrléséhez átlagosan felhasználott 35,7 kg szénmennyiség az 1870—1874. évek átlagában 30,3 kg-ra, az 1875—1879. évek átlagában pedig 29,1 kg-ra csökkenjen. Az így elért szénmegtakarítás az 1870-ben érvényes szénárak mellett gabona métermázsánként az előállítási költség 10 krajcáros olcsóbbodásának felelt meg.⁹⁰

A malomipar — kibontakozása után — Budapest gépi iparában még döntőbb helyre került, mint korábban volt. 1852-ben a Budapest iparában alkalmazott gépi erőből 47,9%, 1863-ban 55,1%, 1875-ben pedig 68,5% esett a malomiparra. A budapesti gépi ipar iparági összetétele tehát negyed századnyi idő alatt a malomipar folyamatos előretörésének jegyében alakult, a vas-, fém- és gépipar, valamint a textilipar egyidejű visszaszorulása mellett. Ugyanakkor 1863-tól kezdve a faipar, a téglagyártás és bizonyos mértékig a vegyipar gépesedése is előrehaladt.

A gőzgépállomány alakulása Budapest iparában

Iparág	1852		1863		1875		Lóerő %-os megoszlása		
	db	lóerő	db	lóerő	db	lóerő	1852	1863	1875
Vas- fém és gépipar	9	60	20	223	61	782	24,8	15,2	7,3
Textilipar	1	12	3	44	14	315	4,9	3,0	2,9
Malomipar	3	116	20	810	34	7390	47,9	55,1	68,5
Élelmiszeripar	7	160	37	999	62	7970	66,1	67,9	72,9
Valamennyi többi iparág	2	10	19	203	60	1718	4,2	13,9	15,9
Összesen	19	242	79	1469	197	10 785	100,0	100,0	100,0
Egy gőzgépre jutott a malomiparban		38,6		40,2		217,3			
Egy gőzgépre jutott az egész iparban		12,7		18,6		54,7			

Iparág	lóerő	
	1863	1875
Agyagipar	—	639
Faipar	143	664
Bőrípar	2	37
Papíripar	—	6
Vegyipar	48	334
Sokszorosító ipar	10	38
Összesen	203	1718

Mivel Bécs, Prága és Brünn iparának gőzgépállományáról 1875. évi adataink nincsenek, az összehasonlítást nem tudjuk megejteni, de a budapesti malomipar fejlettségének fokát kellőképpen lemérhetjük azon is, hogy egész Ausztria malomiparában 1880-ban 193 gőzgépet alkalmaztak 7213 lóerővel ; a 760 legfejlettebb, elemi hajtóerőt használó

A budapesti malmok gépi felszerelése, teljesítőképessége és munkaslétszáma 1872-ben és 1875-ben

A malom neve	Gőzgép			Kazán		Örlőjárat db			Örlőjárat db			Teljesítő képesség ezer métermázsa-ban	Munkások száma	
	db	típus	lőerő	db	típus	1872			1875				1872	1875
						hegyezőjárat	kő	hengerek	hegyezőjárat	kő	hengerek			
1. Pesti Hengermalom	1 2	Corliss-féle nagynyomású expanziós Woolf-féle fekvő	1000	12	Cornwall forralóval	8	16	64 64	8	16	64 64	785	352	253
2. Budai Gyárudvar	1	Corliss—Woolf-féle	360	7	Cornwall előmelegítővel	4	24		4	24	4	280	140	112
3. Luiza	3 1	Woolf-féle szabályozóval fekvő	320	6	Cornwall	4	28		4	28		266	150	150
4. Hitelbank-Blum	1	fekvő Woolf—Corliss szabályozós	430	7	Ruston-féle csöves	6	32		6	32		392	180	180
5. Király	1	Woolf-féle	60	3	csöves	1	9		1	9		100	91	91
6. Hitelbank—Árpád	1 2 1 1 1	Woolf-féle tolattyús szabályozós Woolf—Corliss-féle Woolf-féle szabályozós fekvő expanziós	400	10	Cornwall 5 előmelegítővel	6	34		6	34		336	230	215
7. Pannónia	3	Corliss—Woolf-féle	800	12	Cornwall	12	56		12	39	124	560	224	248
8. Első budapesti	2	Woolf-féle tolattyús	920 (550)	11	Cornwall	9	51	6	9	31	35	560	250	316
9. Victoria	2	kapcsolt Corliss-féle expanziós	600	8	Cornwall	6	30		6	30		336	180	180
10. Haggenmacher Szemere utca	2	Woolf-féle	400	9	Cornwall	6	32	12	8	36		392	200	195
11. Concordia	2 2	fekvő Woolf-féle nagy- és kisnyomású expanzióval, kondenzációval és Mayer-féle vezénnyelssel fekvő Woolf-féle, mint fent, de önműködő Corliss szabályozóval	1160 (560)	13	hengeres egyenként 2 forralóval 6 előmelegítővel	8	72		12	58	80	840	450	250
12. Haggenmacher Unió	1	fekvő Woolf-féle	300	7	Cornwall	8	36		8	36		280	250	150
13. Erzsébet	1	Woolf-féle tolattyús	450	5	Cornwall	5	21	20	5	20	32	336	140	140
14. Molnárok és Sütők	1	Woolf—Corliss		6	Cornwall	4	24		4	24		280	154	154
Összesen 1872 1875	32 34	gőzgép gőzgép	7200 7390	116 120	kazán kazán	87	465	166	93 93	417	403	5743 5743	2991	2634

ausztriai malom termelése 6 631 950 q volt.⁸⁷ Ugyanakkor a budapesti nagymalmok 11 414 lóerejű gőzgépet használtak és ezzel évi őrlőképességük 6 667 000 q-t ért el. A budapesti malomvállalatok termelése tehát egyenlő volt a 760 legfejlettebb ausztriai malom termelésével.

A budapesti nagymalmok tőkájének szerves összetétele a korszak viszonyai között igen nagy fokú volt, egy munkásra 2,8 gőzgép lóerő jutott, míg valamennyi többi iparágban 0,17 lóerő. Éppen tőkájének magas fokú szerves összetételéből következett, hogy az az alap, amelyet az ipari munkásság megerősödése szempontjából jelentett, igen szűk volt, nem állt arányban egy ország gyárparának legfejlettebb ágával. A 11 malomvállalatban, amely fél országot tudott ellátni liszttel, összesen 2634 munkás dolgozott. Magyarország legfejlettebb iparágának ez a vonása az ország társadalmi struktúrájának alakulására kedvezőtlenül hatott. Míg ugyanis azokban az országokban, ahol a tőke szerves összetételének lényegesen alacsonyabb fokán álló textilipar volt a döntő iparág, ez nagy munkaerő-szükségletével képes volt a mezőgazdaság munkaerő-feleslegét felszívni, addig nagymalomiparunk ezzel a képességgel nem rendelkezett. Kitűnik ez egyébként abból is, hogy a Budapest gyáraiban 1875-ben dolgozó 22 738 munkás⁹¹ közül 12,9% dolgozott a gépi erő 68,5%-ával rendelkező malomiparban.

Így érthető, hogy az 1867-ben kezdődő fellendülés idején, amikor a budapesti gyárpar viszonylag gyors fejlődése szakmunkás-hiánnyal járt, a malomiparban az ebből adódó nehézségek kevésbé voltak érezhetőek, mint egyes más iparágakban. Mindenesetre a malomipar gyors fejlődését egy pillanatig sem akadályozta a munkáshiány, ami nem kis mértékben a malmok technikai fejlődésének, a kézi erővel végzett munka gépi erővel való pótlásának következménye is volt. Azoknak a munkásoknak száma, akik szakmunkát végeztek, mindjobban lecsökkent, és az 1870-es évek közepén — a malom méretével arányosan — mindössze 40—70 főre, a teljes létszámnak kb. $\frac{1}{4}$ -ére ment. Nem szakmunkásokban fennálló szükségletüket pedig a malmok viszonylag könnyen tudták kielégíteni.⁹²

A malommunkásoknak közel $\frac{1}{4}$ -e külföldi, zömükben osztrák származású volt,⁹³ s közülük kerültek ki a szakmunkások.

A malomipari munkások helyzetéről viszonylag kevés adattal rendelkezünk. Minthogy a malmok két műszakban dolgoztak, a munkanap az akkor Budapest nagy iparában általában elterjedt 12 óra volt, vasárnapot és ünnepnapot sem kivéve.

Az 1867-et követő években — az élelmiszerek és a lakás drágulásával egyidejűleg — az ipari munkabérek általában emelkedtek, s ez alól a malomipari munkások sem voltak kivéve. A szakmunkás-hiány következményeként a malomiparban dolgozó szakmunkások bére jobban növekedett, mint a képzetlen munkásoké, de béremelésük viszonylag kis létszámuk miatt a malmok szempontjából nem esett különösen latba, amint általában is a munkabér az őrlés önköltségének nem alkotta számottevő részét.

Az 1870-es évek közepére vonatkozó munkabér-adatok szerint a malommunkások napi keresete 1,0 frt 1,30 frt között váltakozott,⁹⁴ azaz nem volt több, mint az általunk ismert bérátlag 1862-ben. Ha tehát az 1867-et közvetlenül követő években volt is béremelkedés, a 70-es évek közepén ez már ki nem mutatható.

A tőkés eredetű forrásokkal egyezően tünteti fel az 1879. évi malomipari munkabéreket a Munkás Heti Krónika⁵⁹, melynek értelmében „a legjobb fizetésben részesülő munkások malmaikban az úgynevezett „sarzsik”, a fő- és almolnárok stb., kik napi 2 frt fizetésben részesülnek. Ezek után következnek azok a munkások, kik a nehezebb munkát végzik, mégpedig olyan nehéz munkákat, hogy azok mellett ember nem képes három évnél tovább kitartani, s ezen idő után azon veszélynek van kitéve, hogy a tüdővész rút és gyógyíthatatlan bajába esik. Ezen munkások 1 frt 20—30 kr napidíjban részesülnek. Vannak azután más munkások, kik zsákhordással, vagy a gabona tisztításával vannak elfoglalva, kik 60—70 kr napidíjban részesülnek. Ebből aztán tartsa ki a munkás családját.”

A Munkás Heti Krónika utalása a 60—70 krajcáros napibér elégtelenségére jelzi, hogy ez a kereset már a létminimumot sem biztosította. A malommunkások korabeli életszínvonalának megvilágítására alkalmas számszerű adatokkal nem rendelkezünk, és így nem áll módunkban a névleges bérek reálértékét megállapítani. Bizonyosnak tekinthető azonban az, hogy a lakásviszonyok általános rosszabbodása és a lakásbérek emelkedése életszínvonalunk alakulását kedvezőtlenül befolyásolta. Erre mutat az is, hogy 1869. jan. 21-én hét budapesti nagymalom a városi tanácshoz fordult, s városi telkek átengedését kérte munkáslakások építéséhez, mert a munkásoknak „gyakran aránytalanul drága bér mellett az egészségrontó bűzös pincei lakásokba kell meghúzniok magukat. Hogy egy-egy család teljesen elkülönített hajlékkal bírjon, már-már ritkaságok közé tartozik.”⁹⁶ Pest város tanácsa rendészeti okokra hivatkozva, valójában a tanács tagjai között többségben lévő háztulajdonosok érdekében nem adott városi telket.

A malmok egyébként egyes munkáskategóriák részére saját telepükön, vagy annak szomszédságában építettek munkáslakásokat és szállásokat. Ennek is része volt abban, hogy a malommunkások bérmozgalommal, sztrájkokkal alig léptek fel követeléseik megvalósítása érdekében: s része volt abban is, hogy az 1870-es évek végére minden malomban kialakult a munkásoknak egy viszonylag állandó törzscsoportja.

4.

A pesti terménykereskedők, akik már az 1860-as évek első felében nagyobb számmal vettek részt a malomipari alapításokban, az 1867-ben fellépő alapítási láz idején, a malmok nagy profitja által sarkallva, szinte kivétel nélkül malomrészvényesekké váltak. Nem akadt Pesten és Budán egyetlen olyan jelentősebb kereskedőház sem, amely legalább

egy malom alapításában ne vett volna részt. A malomalapító kereskedőknek körülbelül 150 főnyi társaságában megtalálhatók a későbbi magyar fináncoligarchia tagjai, vagy azok ősei. Közöttük volt — mint már korábban utaltunk erre — Weiss Manfréd rokonsága: Weiss B. A. terménykereskedő, az Első budapesti gőzmalmi társulat egyik alapítója, Weiss Berchtoldnak és Weiss Manfrédnak az apja. Weiss Berchtold ebben az időben önállósult mint terménykereskedő, s részt vett a Budai Királymalom rt. alapításában.⁹⁸ Weiss B. Adolf testvére, Arnold, az Erzsébetmalom egyik alapítója. Wolfner Gyula — ebben az időben már egy nagyobb bőrgyár és gyapjúmosó tulajdonosa és bőrkereskedő — a „Luiza” Gőzmalom, a Deutsch család — későbbi Hatvany — a Concordia malom, az Ullmannok a Pannónia gőzmalom, a Brüll (Bíró és Domony) család a Pesti Hengermalom, az Első Budapesti, a Pannónia és az Unió gőzmalom, a Herzog család a Victoria, a Baumgarten család, a Kohnerek és Neuschlossék az Erzsébet gőzmalom alapításában tevékenykedtek stb.

A malomalapító kereskedők egy része 1867 és 1873 között más iparágakban is alapított gyárat. Így pl. a Pannónia gőzmalom alapítói együttesen létesítették 1867-ben az Első Magyar Gazdasági Gépgyárat.⁹⁹ A Pannónia malom alapítóival találkozunk a Salgótarjáni Kőszénbánya rt., az Első Magyar Vagongyár rt., az Első Magyar Szeszfinomító rt., az Első Magyar Gyapjúmosó rt., az Első Pesti Spodium és Csontlisztgyár rt., az Első Magyar Részvényserfőződe, a „Flóra” Stearingyertya és Szappangyár rt., a Pesti Könyvnyomda rt., a Ganz és tsa rt. alapítói között.¹⁰⁰ Az Első Budapesti Gőzmalmi Társulat 11 főrészvényese közül öt (Medetz József, Basch J. Fülöp, Flesch Mór, Kunig József, Brüll Miksa) az Első Magyar Részvényserfőződe alapításában is részt vett.¹⁰¹ Folytathatnók a felsorolást,¹⁰² mert minden új gyárvállalatnál többé-kevésbé ugyanezt a helyzetet találnánk. Tény az, hogy mindenféle ipari vállalatnál az alapítók egy része a malomalapítók közül került ki; általában pedig az alapítók zöme terménykereskedő volt. 12 budapesti nagymalom 74 igazgatósági tagja közül 66 szerepelt más nagyipari vállalat igazgatósági tagjai között is. 25 nagyipari vállalat igazgatóságában viszont 240 esetben szerepeltek a malmok igazgatósági tagjai. Egyik-másiknak 5—10 iparvállalatban is volt érdekeltsége, de több mint 40-nek legalább háromban. De nemcsak a nagyipari vállalatokban találkozzunk velük, hanem részt vettek általában minden jelentősebb tőkés vállalkozásban: vasútalapításokban, vasútépítési vállalkozásokban, biztosító intézetek, bankok, takarékpénztárak alapításában.

A malmok és a bankok között a személyi kapcsolatok igen sokoldalúan alakultak. Így többek között a Hengermalomnak és a Magyar Általános Hitelbanknak 2 közös igazgatósági tagja volt. A Pannónia malom három igazgatósági tagja a Franco—Magyar bank, egy az Angol—Magyar bank, — az Első Budapesti Gőzmalom három igazgatósági tagja a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, egy az Egyesült Fővárosi Takarékpénztár és egy az Angol—Magyar bank igazgatótanácsában is

szerepelt. Hasonlóan alakult a helyzet a Concordia malom és a Kereskedelmi Bank, valamint egyrészt az Erzsébet malom, másrészt a Pesti Hazai Takarékpénztár, az Egyesült Fővárosi Takarékpénztár és a Földhitelintézet között.¹⁰³ A malmok és nagybankok között kialakult személyi kapcsolatok üzleti alapját a malomváltók megszerzése képezte, amelyek leszámítolása a bankoknak olyan fontos üzletágává növekedett, hogy különleges egyszerűsített eljárást alkalmaztak az elbírálásukra. Ugyanakkor a malmoknak is érdekükben állt váltóik akadálytalan leszámításának biztosítása.¹⁰⁴ A malmok és a bankok között kiépült személyi kapcsolatok jellegükben nem feleltek meg a későbbi finánciók kapcsolatoknak, de azok csíráit magukban hordták.

A malomvállalatok és a bankok közötti kapcsolatokat képviselő kereskedő tőkésék a malom hasznán felül a bankok vagy takarékpénztárak hasznában is részesedtek, és a pénzkereskedelem jelentős forrása volt tőkefelhalmozásuknak.

A nagyobb malomrészes — választmányi tag — kereskedő rendszerint különféle, a malom által szükségelt áruk szállítása révén kereskedői kapcsolatban is álltak a malommal, és kapcsolatukat gyakran a tőkés értelemben vett kereskedői tisztesség mellőzésével használták ki.¹⁰⁵

A túltermelési válság idején a malmok részvényei nagyobb részben gazdát cseréltek, az alapítók közül egyesek tönkrementek, mások megszédtek magukat. A túltermelési válság a malomalapító burzsoáziát alapjában véve nem érintette; a tőzsdekrach és a hitelválság azonban megváltoztatta pénztőkék eloszlását, úgyhogy az a hetvenes évek második felében néhány kereskedő család kezén nagyobb mértékben összpontosult. Az egyes malmok vezetőségében az alapítók közül megmaradt, valamint az új tagoknak a csoportosulásából megállapítható, hogy a Concordia malom a Hatvany-Deutsch család kezére került; az Erzsébet malom vezetőségében csak egyetlen jelentős pénztőkés, Kohner Károly maradt meg; a Victoria malom alapítóinak sorában 1879-ben teljes őrségváltás következett be: az 1867. évi alapítók közül kizárólag a Herzog-család maradt meg a vállalat vezetőségében. A „Luiza” malom régi vezetőségéből mindössze négyen maradtak meg, közöttük Wahrmann Sándor és a Strasser és König cég. Legkevésbé változott meg az Első Budapesti Gőzmalmi Társulat vezetősége, ahol a jövődő fináncoligarchiát az ekkor még ügyvezető igazgató Haggemacher Károly képviselte. A budapesti nagymalmok tehát általában erősebb tőkés befolyása alá kerültek. A nagyburzsoáziának ebből a rétegéből származtak azok a nagytőkésék, akik az osztrák tőke szövetségében az 1880-as évek folyamán mindinkább érdekeik szolgálatába tudták állítani a politikai hatalmat, s ebből a rétegből nőtt ki a magyar fináncoligarchia is.¹⁰⁶

A terménykereskedelem Budapestre koncentrálódása és a malomiparnak ezzel szoros kölcsönhatásban lejátszódó gyors fejlődése alapján, az 1850-es évek végétől 1880-ig terjedő időszakban bontakozott ki a

magyar burzsoáziának a pénztőkefelhalmozásban viszonylag legerősebb terménykereskedő — pénzkereskedő rétegéből a magyar nagyipari burzsoázia szűk, de legjelentősebb csoportja. Az első nagyobb arányú lépés, amelyet ezek a kereskedő tőkésék a nagyipar felé tettek, a budapesti nagymalmok létrehozása volt. A tőkefelhalmozásnak a malom- és egyéb ipari alapítások révén kibővült és a kereskedelmi tőkefelhalmozással összefonódott kettős útja — melyen haladva a kereskedő tőkés mindinkább nagyipari tőkésé vált, mert profitjának mind nagyobb részét szerezte a gyárparból és mind nagyobb részét fektette be a gyárparba — alkotta 1867 után a magyar nagyipari burzsoázia kialakulásának legfontosabb útját.

A magyar nagyipari tőke kialakulásának ez az útja sajátos színfoltot képez a kelet-európai tőkés fejlődés tarka képén. Több olyan országban ugyanis, amelyek tőkés fejlődésének útja legközelebb állt a hazai tőkés fejlődéshez — különösen a keletelbiai Poroszországban, valamint Oroszországban — a malomipar feudális maradványként a nagy- és a középbirtokosság által űzött mezőgazdasági ipar formájában élt tovább ; nálunk viszont az ipari nagytőke behatolt a földbirtokosság mezőgazdasági iparának területére. A hazai ipari nagytőkének ez a fejlődési útja későbbi kialakulásának, az osztrák és a cseh nagyiparnak a közös vámterülethez fűződő korlátlan versenyképességének, a tőkefelhalmozás szűk voltának következménye volt, — valamint annak, hogy a magyar nagybirtokosság az Ausztriával közös vámterület fenntartásával gabonája számára piaci monopóliumot kívánt biztosítani Ausztriában, s többek között ezért is kötötte össze 1867 után is Magyarország sorsát a Habsburg birodalom sorsával. Azt a sajátos utat, amelyet a magyar nagyipari tőke a budapesti malomiparon keresztül kialakulása során befutott, Magyarországnak a Habsburg-, illetőleg az osztrák-magyar monarchia soknemzetiségű államának függőségi rendszerébe való tartozása, az önálló nemzeti és nagyipari fejlődés ebből következő korlátozott lehetősége és a feudális földbirtok-rendszer továbbélése szabták meg. Ebből következett, hogy a hazai ipari nagytőke a földbirtokosság sajátos ipari területét — közöttük a malomipart — a maga számára hódította el ; hogy a nagybirtok ausztriai terménypiaci monopóliumának fejében kénytelen volt mezőgazdasági iparát a nagytőkének átengedni ; hogy a tőkés fejlődés kibontakozásának kezdeti szakaszában a magyar ipari tőke számára az iparfejlődésnek ez a mellékútja állt nyitva.

A nagy- és középbirtokosság a budapesti malomipar kibontakozása idején nem biztosította a maga számára a nagyipari fejlődésben való közvetlen részesedést sem ; a budapesti malmok alapításában csak elvétve vett részt. Így például a Hengermalom vezetőségében az 1867. évi tőkeemelést után is bent maradt Széchenyi Béla gróf és néhány középbirtokos, de a Hengermalom főrésztvényesei a szepesi patrícius származású Fuchsok voltak. Az Erzsébet malom alapítói között részben polgári származású földbirtokosok — Hajós József, Harkányi (Koppély) Frigyes,

Lévay Henrik —, részben elpolgárosodott nemesi birtokosok — Cséry Lajos, Rudnyánszky Ferenc — együtt szerepeltek a jövődő finánc-oligarchia tagjaival, a Kohner, Neuschloss, Weiss, Herzog és Herzfelder családokkal. Hasonló volt a helyzet az Unió gőzmalom igazgatóságában, ahol viszonylag sok földbirtokos és csak 5—6 kereskedő tőkés szerepelt; az Unió malom rt. azonban 1872-ben megbukott. Így tehát a budapesti nagymalmok lényegében a nagyburzsoázia kezén voltak.

A pesti burzsoázia a magyar birtokos osztályok tagjait nem is igyekezett bevonni a biztos és nagy profitot ígérő budapesti malmok alapításába. A Molnárok és Sütők Gőzmalomának alapító közgyűlése például határozatban mondta ki, hogy részvényjegyzők csak sütőiparosok, molnárok és lisztkereskedők lehetnek.

Bár a nagy- és középbirtokosság a kereskedelmi és nagyipari tőke nyomása alatt nemcsak mezőgazdasági iparának területéről, hanem lényegében a budapesti malomiparból is kiszorult, ennek fejlődése közvetve mégis érdekeit szolgálta; s a személyi kapcsolatokban ez nem is jutott kifejezésre, valójában a budapesti nagymalmok a magyar nagyipari burzsoázia és a magyar nagybirtok érdekegységének — ellentétéktől nem mentes — legfontosabb gazdasági alapját alkották. A pesti nagymalmok a földbirtok egyoldalú gabonatermelő gazdálkodásának hajtásai voltak, létezésük szorosan kapcsolódott a földbirtokhoz, mégpedig elsősorban a nagybirtokhoz, amely nyersanyaguk zömét szolgáltatta. A földbirtokra gyakorolt hatásuk két irányban jelentkezett: egyrészt a tőkés gazdálkodás magasabb, nagyipari színvonaláról hatva előmozdították a földbirtok kapitalista gazdálkodásának kiszélesedését, lehetővé tették a szemtermelés növelését, mert elősegítették a földbirtok gabonájának értékesítését, és jobb piaci árakat biztosítottak számára; másrészt ugyanakkor konzerválóan befolyásolták a földbirtok külterjes gazdálkodását. Mindez pedig azt jelentette, hogy a budapesti nagymalmok keletkezése, fennmaradása és fejlődése a félféudális birtokrendszerben gyökerezett, a pesti malomrésztvényes burzsoázia és a nagybirtok érdekei a malomiparban összetalálkoztak. Ez a nagytőke és nagybirtok közötti gazdasági érdekegység azonban korántsem volt ellentétéktől mentes. A magyar nagybirtokosság nem nyugodott bele abba, hogy az ipar területéről kiszorult, s a politikai hatalom birtokában 1880 után állandóan tevékenykedett elveszett ipari pozíciójának visszaszerzése érdekében, bár nem elsősorban a malomipar területén.

A birtokos osztályokhoz hasonlóan a budapesti malmok létrehozásában 1867-től kezdve osztrák és más külföldi tőkések sem vettek részt, pedig ugyanakkor más hazai iparágak területére igen jelentős mértékben behatoltak. A pesti kereskedő burzsoázia 1867 után nem is tartotta kívánatosnak az osztrák nagytőke részvételét a nagymalmok alapításában. Ezt azzal indokolta, hogy a kiegyezés előtt az osztrák nagytőke nem akart vele közösen iparvállalatokat létesíteni. „Hol láttuk iparunkban, mezőgazdaságunkban eddig a bécsi tőkét, mi mást tettek eddig nekünk, mint ártottak? — Mikor a malomipar kifejlődött,

hol találtunk támogatásra a bécsi tőkénél? Sehol! Nem áll módunkban ilyen vállalkozásokban résztvenni — ez volt a visszautasító frázis. Nos malomiparunk felvirágzott a bécsi tőke nélkül . . .” — olvashatjuk az 1867. évi Pester Lloydban.¹⁰⁷ A budapesti malomipar kibontakozásában szerepet játszó Barber és Klusemann osztrák tőkések 1867 után kiszorultak onnét, de 1873 után, amikor az osztrák Creditanstalt érdekkörébe tartozó Magyar Általános Hitelbank átvette a tönkrement Blum-féle és Árpád malmot, az osztrák tőke közvetve újra behatolt a budapesti malomiparba. Ez azonban nem változtatott azon, hogy a budapesti malomipar lényegében a magyar polgári nagytőke kezén volt.

Az osztrák tőke Ausztriában — amely pedig a budapesti malomiparnak a belső piac mellett a legfontosabb piaca volt — nem vette, nem is vehette fel a versenyt a magyar liszttel. A közös vámterület ebben az esetben nem az osztrák, hanem a magyar burzsoázia számára volt előnyös, s részben ezért is a hazai malomipar már az 1860-as évek elején fölénybe került az osztrák malomiparral szemben. Másrészt viszont az ausztriai malomipar fejlődéséhez hiányzott a nyersanyagbázisnak az a bősége, ami a magyar malomiparnak rendelkezésére állott, s amelyre eredményesen lehetett a legmodernebb technikát alkalmazó nagyipari liszttermelést felépíteni. Magyarország gabonatermelésének méretei lehetővé tették, s szükségszerűen arra is ösztönöztek, hogy a hazai malomipar ne csak a magyarországi belső piacra, hanem a közös vámterülettel rendelkező monarchiának — ebben az értelemben — belső piacára támaszkodjon, míg Ausztria gabonatermelése saját piacának ellátására sem volt elegendő. Az ausztriai malomipar fejlődési lehetőségei tehát lényegesen korlátozottabbak voltak a hazai malomiparénál. Mivel pedig az osztrák burzsoázia egészének fontos érdeke volt, hogy az ipari termelés költségeit befolyásoló kenyérárak Ausztriában alacsony szinten maradjanak, szabad utat engedett a magyar lisztnek. Továbbra is érdekében állott — nem kevésbé, mint a kiegyezés előtt —, hogy a magyar malomipar exportpiacai növekedjenek, mert ez külföldi devizákkal látta el a monarchiát. Ezt szembetűnően bizonyítja az, hogy az Osztrák Nemzeti Bank, amely a magyarországi gyáripar fejlődését hitelpolitikájával általában nem segítette, a pesti malmoknak állandó hitelkeretet biztosított és ehhez a Rotschild-ház másik pesti bankja, a Magyar Általános Hitelbank is csatlakozott.

A budapesti malomipar tekintetében tehát a magyar burzsoázia érdekei megfeleltek a magyar birtokos osztályok és az osztrák burzsoázia érdekeinek. A kiegyezés megszilárdította és megnövelte a budapesti malomipar világszintű méreteiben való fejlődésének lehetőségét; a közös vámterület és a nagybirtok-rendszer fenntartása — amely általában a hazai gyáripar fejlődésének súlyos korlátjaként érvényesült és a szabad iparfejlődésről való lemondást jelentette — ennek árán a malomipar számára kivételesen kedvező helyzetet biztosított. Mindez — amint láttuk — lehetővé tette, hogy *azt a szerepet, amelyet a nyugati tőkés fejlődés során a textilipar, mint a tőkekonzentráció legfontosabb ipari forrása,*

az illető országok gyáriparának és nagyipari burzsozdiájának kialakulásában játszott, annál lényegesen szűkebb keretek között és ellentmondásokkal telítve Magyarországön elsősorban a budapesti malomipar töltse be. Szilárd gazdasági alapon, szoroson nyomon követve a technika haladását, s a maga területén ennek zászlóvivőjeként, a budapesti malomiparnak a hazai iparfejlődésben kijelölt szerepe az 1880-as években teljesedett ki.

J E G Y Z E T E K

A kapitalizmus uralmát megelőző időszak. A Pesti Hengermalom. 1839—1849

¹ Hergraves 1764-ben szerkesztette a fonást javító „Spinning Jeny”-jét, ugyanakkor Arkwright vizikerék meghajtásra alkalmazta a fonógépet. Cartwright 1775-ben lépett fel először szövőgéppel, amelyet 1804-ig annyira kifejlesztett, hogy akkor már sikeresen versenyezhetett a kézziszövővel.

² „Maga a gőzgép is abban a formájában, ahogy a XVIII. század végén feltalálták, és amilyenek a XVIII. század 80-as éveinek elejéig megmaradt, ipari forradalmat nem idézett elő.” — *Marx Károly*, A tőke. I. köt. Szikra, 1949, 404.

³ „Végül a döntő lökést itt is, mint az összes hasonló átalakulási folyamatban, az adja meg, hogy az embert gőzgéppel helyettesítik” — Uo. 513.

⁴ „A munkagépek terjedelmének és egyidejűleg működésben levő szerszámok számának megnövekedése, nagyobb mozgó szerkezetet, ez a szerkezet pedig saját belső ellenállásának legyőzésére az emberi erőnél hatalmasabb hajtóerőt tesz szükségessé.” — Uo. 404.

⁵ „A munkagépek szerszámainak mind nagyobb részét csak körülbelül 1850 óta gyártják gépszerűen Angliában, ámbar nem ugyanazok a gyárosok, akik magukat a gépeket is készítik” — Uo. 402. — „A gépi üzem fokozódó elterjedésével a 19. század első évtizedeiben a gép a *szerszámgépek* gyártását valóban fokozatosan hatalmába kerítette. Az *erőgépek* gyártásához használt óriási gépeket azonban csak a legutóbbi évtizedekben (tehát az 1850-es, 1860-as években, S. V.) hívta életre a hatalmas vasútépítkezés s az óceánjáró gőzhajók elterjedése.” — Uo. 413—414.

⁶ Uo. 474.

⁷ *Engels, F.*, Die preussische Militärfrage und die deutsche Arbeiterpartei; Marx—Engels—Lenin—Stalin zur deutschen Geschichte BD. II. DIETZ Verlag, Berlin 1954, 827.

⁸ 1825 az első általános túltermelési válság fellépésének időpontja, ameddig „...a gépek fejlődése szükségszerű következménye volt a piac szükségletének.” *Marx Károly*, A filozófia nyomora. 29. Szikra.

⁹ Mindezek tisztázása elsősorban azért szükséges, hogy az ipari forradalom hazai feltételeit és jellegét megállapíthassuk. De szükséges azért is, mert van olyan nézet, amely az ipari forradalmat valamely országban csak úgy ismeri el, ha annak menete teljesen megfelel az angliai menetnek, beleértve azt is, hogy az ipari forradalom kizárólag a pamutiparban mehet végbe. — Vö. *J. Kuczynsky*, Zum Problem der Industriellen Revolution. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1956. 3. Heft, 500 skk.

¹⁰ Vö. *Marx Károly*, A tőke. I. köt. 403.

¹¹ Uo. 405. Mai szaknyelven ezt a következőképpen mondanánk: A megnövekedett hajtóteljesítmény szükséglet ellentmondásba került a víz által kifejtett teljesítmény mértékével.

¹² *Viszota Gyula*, Széchenyi és a pesti hengermalom. Századok 1910, 279.

¹³ Állítólag a soproni gőzmalom, amely 1836-ban Sopronyi Gőzmalom Társaság néven alakult, volt az első gőzmalom Magyarországon. A Sopronban megforduló pesti iparosok a malom lisztjéből mintákat hoztak Pestre. Méreteit tekintve azonban ez a malom nem volt nagyipari jellegű. — *Viszota Gyula* i. m. 265. Más forrás szerint a soproni malom hengermalom volt, amely keletkezése után hamarosan megszűnt. — *Luther, Gerhard*, Die technische und wirtschaftliche Entwicklung des deutschen Mühlenwesens im 19. Jahrhundert. Leipzig 1909, 32.

¹⁴ A 6 pár malomköre berendezett malom 30 lóerjű gőzgéppel működött. *Viszota Gy.* i. m. 265.

¹⁵ *Luther, G.* i. m. 22.

¹⁶ Uo. 23.

¹⁷ Uo. 24.

¹⁸ *Viszota Gy.* i. m. 277—278.

¹⁹ *Viszota Gy.* i. m. 277—289. és *Seiz, J. Ch.*: Wegweiser durch Pest und Ofen. Pest 1859, 58.

²⁰ Bericht der Budapester Handels- und Gewerbekammer über Gewerbe und Industrie für die Jahre 1870—1875. (A továbbiakban: Bp. ker. kam. jel. ip. áll. 1870—1875) I. rész. 275.

²¹ Vö. *Luther G.* i. m. 32.

²² Frauenfeldben 1835, Melegnanóban (Lombardia) 1836, Mainzben 1837 és Münchenben 1838 óta. — *Luther Gerhard* idézett munkájában Melegnanót nem említi, viszont szerinte Stettinben és Lipszében létesültek a frauenfeldi módszert alkalmazó hengermalomok.

²³ *Viszota Gyula* i. m. 377.; *Palugyay Imre*; Budapest leírása. 523—524.; Magyarország malomipara 1894-ben 8. 1. sz. lt. Pesti tan. ir. XI-291—861.

²⁴ Nem azonos a Terézvárosban volt Valero utcával (jelenleg Kürt utca) Az egykorú Gyár utca (jelenleg Jókai utca) a terézvárosi Valero utcában létezett selyemgyárról kapta nevét. — A malmot Hild József építette. — *Viszota Gy.* i. m. 379.

²⁵ A feldolgozott búzából 8,15% 0-ás liszt, 14,13% 1-es, 20,77% 2-es, 17,31% 3-as, 15,34% 4-es liszt, 1,82% dara és 15,88% korpa került ki, míg az őrlési hiány 2,2%-ra ment. — *Viszota Gy.* i. m. 384.

²⁶ 1842—1844-ben nem fizetett osztalékot; az 1845—1852-es évek átlagos osztaléka 6,4% volt. — Bp. ker. kam. jel. ip. áll. 1870—1875, I. rész, 269.

²⁷ Vö. *Viszota Gy.* i. m. 441., 450., 457—458.

²⁸ *Palugyay I.* i. m. 524. Feldolgozott búzából 1845—46-ban 78 693, 1846—47: 87 820; 1847—48: 84 688, 1848—49: 77 173, 1849—50: 70 660 pesti mérőt; Emlékirat a Pesti Hengermalom fennállásának félszázados évfordulójára. Bp. 1890, 32—33.

²⁹ A szenet Brunner Antal budai választópolgár és kovácsmester tokodi bányabérletéből lovaskocsin szállították. 1852-ben 300 000 bm. szenet termelt. Bp. ker. kam. jel. 1853, 107.

³⁰ *Luther G.* i. m. 32.

³¹ *Viszota Gy.* i. m. 377.

³² Uo. 380. — *Palugyay* szerint (i. m. 530) a gőzgép 40 lóerős volt és 30 000 frt-ba került.

³³ *Viszota Gy.* i. m. 450.

³⁴ *Mérei Gyula*, Magyar iparfejlődés 1790—1848. 271.

³⁵ *Viszota Gy.* i. m. 450—451.

³⁶ *Palugyay I.* i. m. 530. *Viszota* nem említi ezt a gépet.

³⁷ *Viszota Gy.* i. m. 457. — *Viszota* szerint ez volt az első gőzgép, melyet Magyarországról kivittek?

³⁸ *Palugyay I.* i. m. 530.

³⁹ Emlékirat a Pesti Hengermalom Társaság fennállásának félszázados évfordulója alkalmából. Bp. 1890, 11.

⁴⁰ *Mérei Gy.* i. m. 310.

⁴¹ Palugyay Ganz Ábrahám gőzgépét nem említi. A Bp. ker. kam. jel. ip. áll. 1870—1875, I. rész. 193. lapon Mechwart Andrásról származó értesítés alapján említi a gőzgépet. De a budapesti ker. kamara 1852. évi jelentése 107. lap (8 lóerő), az 1853—1854. évi jelentése (10 lóerő) s az 1857—1859. évi jelentése (10 lóerő) is említi. — Mivel 1847-ben Budán két gépműhely létezéséről tudunk — Werther Frigyes és Kirchmayer — biztosan nem lehet eldönteni, hogy hol készítették a gőzgépet, de több feltevés Kirchmayer mellett szól.

⁴² Vö. *Radó Richárd*, Pest Budai emlékek a XIX. században. 40.

⁴³ Emlékirat a Pesti Hengermalom Társaság félszázados évfordulójára. 16—17

⁴⁴ Vö. *Palugyay I.* i. m. 524—525.; 1852-ben Kilényi János bérelte, aki 30—40 munkással dolgozott. Bp. ker. kam. jel. 1853. 107.; Bp. ker. kam. jel. 1853—1854, 126.

⁴⁵ Uo. 1857—1859, 121.

⁴⁶ Bp. ker. kam. jel. ip. áll. 1870—75, I. rész, 157.

⁴⁷ I. sz. lt. Pesti tan. ir. misc. 1740/29.

⁴⁸ *Palugyay I.* i. m. 530.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Bp. ker. kam. jel. 1853, 231. l.

⁵¹ I. sz. lt. Pesti tan. ir. III-6916—1859.

⁵² I. sz. lt. Pesti tan. ir. II-88—858; III-1993—860.

⁵³ Emlékirat a PHT fennállásának évfordulójára. 11.

⁵⁴ *Palugyay Imre* i. m. 240, 530; Die Dampfmaschinen der österreichischen Monarchie nach der im Jahre 1863 vorgenommenen Zählung. Mitteilungen aus dem Gebiete der Statistik. Herausgegeben von der k. statistischen Central-Commission. 11 Jahrg. Heft II. (továbbiakban: Osztrák gőzgépstatisztika); Bericht der Pest-Ofner Handels und Gewerbekammer vom J. 1852.; ua. 1853—1854; ua. 1856—1857.

⁵⁵ Az eltérés abból adódik, hogy az osztrák statisztika a gépgyárak rovata alatt eggyel kevesebb gépet tüntet fel, mint a táblázat a 4., 22., és 24. tétel alatt. A 12. tétel pedig az osztrák statisztikából hiányzik, esetleg azért, mert a gépet csak 1852 elején helyezték üzembe. A lóerőben mutatkozó eltérések: a már említett tételknél az osztrák statisztikában összesen 5 lóerővel kevesebb szerepel, úgyszintén a 11. és 19. tételnél 6-tal kevesebb, míg a 3., 5., 9., 16. és 17. tételnél együttesen 1-gyel, a 2., 12., és 18. tételnél szintén együttesen 8-cal több. — 1851 végén nem voltak már üzemben a 8. és 15. tétel alatti gépek.

⁵⁶ A vasúti pályaudvaron levő 1 db. 16 lóerős és a Scheibl-féle fürdőben felszerelt 3 lóerős gép kerül leszámításba.

⁵⁷ Osztrák gőzgép statisztika szerint.

⁵⁸ Dobbs és Knutzen nemcsak gyártottak gőzgépeket, hanem külföldről is hozatták, s így felmerül az a gyanú, hogy egyik-másik külföldről beszerzett gépet saját gyártmányként adták el.

⁵⁹ *Mérei Gy.* i. m. 200. A Kémlő 1837. jan. 25. sz.-ből idézett „Tops” nyilvánvalóan Dobbs.

⁶⁰ *Pollák Dénes*, Az ózdi gyár története. Kézirat.

⁶¹ *Wiener Moszko*, A magyar cukoripar története. I. k. 96—97.

⁶² Bp. ker. kam. jel. 1856, 105—106.; ua. 1853—1854, 121.

⁶³ A dohánymonopólium bevezetésekor 1851-ben az abszolutista kormány megváltotta az Első magyar dohány- és szivargyárat régi tulajdonosaitól, Fuchs Rudolf és Fuchs Gusztávtól és holland társuktól. A két Fuchs az 1850-es évek végén a Hengermalom főrésztvényese lesz. — Magyar kamarai intézmény és a budapesti kamara története 1850—1925. Bp. 1927, 282.

⁶⁴ „1841-ben Mitterdorfer János pesti fűszerkereskedő az Orczy-féle majorban, a Kálvária hegy közelében régiebb, javított módszer szerint spódiungyárat épített.” — *Wiener Moszko* i. m. I. k. 125.

⁶⁵ Kirchmayerről közelebbi adatok eddig nem kerültek elő.

⁶⁶ Hoffmann I. B. műhelye 1848. jún. 19. óta létezett Pesten. Az 1850-es évek elején harminc munkással dolgozott, gőzmalmokat, szesz és sörfőző beren-

dezéseket, kézipréseket és mérlegeket gyártott. 1860 körül szűnt meg. Eleinte 8, később 12 lóerős gőzgépe volt. — Bericht der Pest-Ofner Handelskammer v. Jahre 1852, 106—107.; ua. 1853—1854, 132.

⁶⁷ A hazai dohánygyárak a XX. század elejéig manufaktúra jellegűek maradtak.

⁶⁸ Az 1850-es évek közepétől kezdve a Ganz gyár fejlődése az öntödei részleg állandó térhódítása következtében az 1870-es évekig a gépműhely rovására ment. Ezért, amíg 1851-ben egy munkásra 0,13 lóerő esett, a munkáslétszám növekedése mellett a gépielő 1857-ig változatlan maradt, s ekkor már csak 0,08 lóerő jutott egy munkásra. Az 1860-as és 1870-es években is csak kevéssel emelkedett az egy munkásra eső lóerő, s az 1851. évi színvonalat 1875-ig nem érte el.

⁶⁹ „Amennyiben a kooperáció vagy a manufaktúra helyébe egyetlen munkagéppel lép, az ismét kézműves jellegű üzem alapjául szolgálhat.” — Marx Károly, A tőke I. köt. 497.

*A malomipar kezdeti kibontakozása egyéni vállalkozások útján
a Habsburg-abszolútizmus uralkodásában. 1850—1862*

¹ Kautz Gyula, Az 1862. évi londoni világitartás. Pest 1863, 123.

² 1859. XII. 20-i császári pátens vezette be a kereskedelem és az ipar szabadságát.

³ Pl. a kereskedelmi és ipari viszonyokat ideiglenesen szabályozó 1851. febr. 6-án kelt utasítás értelmében a nagykereskedőnek 30 000 frt alaptőkét kellett kimutatnia.

⁴ Keleti Károly, Visszapillantás közgazdaságunk egy negyed századára. Pest 1873, 4, 11.

⁵ Zapf, Johann, Die Wirtschaftsgeschichte Wiens. Wien 1888, 75—101.

⁶ Denkschrift der Ersten k. k. priv. Donau-Dampfschiffahrt Gesellschaft. Wien 1881, 84—87.

⁷ Vö. a Budapesti kereskedelmi és iparkamara 1853—54, 9. és 1857—59. 10.; Jahresbericht über dem Pester Produktenhandel. 1865. 10. 1.

⁸ Török Pál, Pest-Buda 1850-ben.

⁹ A darukat, a művészi kivitelű öntöttvas rácsokat és nagy kapukat az Óbudai Hajógyár készítette Schlick Ignác öntömesternek, a néhány évvel később keletkező Schlick-gyár alapítójának vezetésével. A kőműves és kőfaragó munkákat Zitterbarth Mátyás építőmester, a kovácsoltvas munkákat Kern István lakatosmester kivitelezte. Ganz Ábrahám öntödéje ötagú öntöttvas kandelábereket szállított. — A budapesti ker. kamara jelentése 1857—59. évekről, 203—210.

¹⁰ Az építési költségeket a part kiszélesítése és feltöltése révén nyert házhelyek eladási árából fedezték.

¹¹ A budapesti ker. kam. jelentése, 1857—59. 144—145.; 210, 244.

¹² Uo. 213—214.

¹³ Müller, Karl, Pest wie es leibt und lebt. Pest 1855, 57—58.

¹⁴ Az Éliás malom a Hajógyári sziget felső végével szemben a jelenlegi Aranyhegy utca irányában volt.

¹⁵ A budapesti ker. kamara jelentése, 1857—1859. 145.

¹⁶ I. sz. lt. Budai tan. ir. 1344/1862.

¹⁷ A budapesti ker. kam. jelentése, 1857—59. 144.

¹⁸ A vasúthálózatra vonatkozó adatokat l. Technikai fejlődésünk története 1867—1927. Bp. 1928, 370—373.

¹⁹ Konek Sándor, Az ausztriai birodalom statisztikája. 1865, 128, 409—410.

²⁰ Meldungen aus dem Gebiete der Statistik. Vierter Jahrgang, Heft VII. 124.

²¹ A budapesti ker. kamara jelentése 1857—1859. 171, 173.

²² Uo. 170.

²³ Uo. 218.

- ²⁴ *Kautz Gyula*, Nemzetgazdasági eszmék története Magyarországon. Pest 1868, 540.
- ²⁵ *Vö. Pólya Jakab*, A budapesti bankok története az 1867–1894. években. Bp. 1895, 6–7.
- ²⁶ *Fényes Elek*, Magyarország geográfiai szótára 1851. III. köt. 226.
- ²⁷ Budapesti ker. kam. jel. 1852, 101.; 1853, 231.; 1854–1856 94–95.
- ²⁸ Budapesti ker. kam. jel. 1852, 108.; 1853, 231.; Bp. kam. jel. ip. áll. 1870/75. II. rész 245.
- ²⁹ Uo. 1853, 231.; 1854–56, 94–95.
- ³⁰ Uo.
- ³¹ Uo. 1852, 94–95.
- ³² Uo. 1857–1859, 122–123. *Lederer Emma*, Az ipari kapitalizmus kezdetei. Magyarországon c. munkájának az a megjegyzése, hogy ekkor a „rég, már forradalom előtt meglevő” gépeket egészítették ki, nem helytálló. 229.
- ³³ *Palugyay I. i. m.* 524.; 1. sz. lt. Pesti tan. ir. XI-291–861.
- ³⁴ *Seiz, J. Ch.*, Wegweiser über Pest und Ofen. Pest 1859, 58.
- ³⁵ Emlékirat a PHT fennállásának félszázados évfordulójára.
- ³⁶ Uo. 32–37.
- ³⁷ Uo. 14.
- ³⁸ Budapesti ker. kam. jel. 1860–62, 139.
- ³⁹ Emlékirat a PHT félszázados évfordulójára 14.; 1. sz. lt. Pesti tan. ir. XI-291–861.
- ⁴⁰ 1. sz. lt. Pesti tan. ir. XI-291–861.
- ⁴¹ Emlékirat a PHT félszázados évfordulójára 32–37.
- ⁴² Budapesti ker. kam. jel. 1857–1859. 118.
- ⁴³ 1. sz. lt. Budai tan. ir. 5918/1857.
- ⁴⁴ 1. sz. lt. Budai tan. ir. 1268/1855.
- ⁴⁵ 1. sz. lt. Budai tan. ir. 3965/1857; Pesti tan. ir. II-12–1857.
- ⁴⁶ 1. sz. lt. Budai tan. ir. 11246/1858.
- ⁴⁷ *Mérei Gyula*, Magyar iparfejlődés 1790–1848. 1951, 236.
- ⁴⁸ Budapesti ker. kam. jel. 1852, 105.
- ⁴⁹ Uo. 95.
- ⁵⁰ Uo. 1853–1854. 131.
- ⁵¹ 1. sz. lt. Budai tan. ir. 3745/1853.
- ⁵² *Brodhuber, Ludwig*, Industrie und Handel in Kaisertume Österreich. Wien 1861, 405.
- ⁵³ 1. sz. lt. Budai tan. ir. 1012/1865; 1013/1865.
- ⁵⁴ 1. sz. lt. Budai tan. ir. 1268/1855.
- ⁵⁵ 1. sz. lt. Budai tan. ir. 500/1856.
- ⁵⁶ 1. sz. lt. Budai tan. ir. 1901/1855; 1095/1857.
- ⁵⁷ Budapesti ker. kam. jel. 1857–1859, 124–125.
- ⁵⁸ 1. sz. lt. Budai tan. ir. 3507/1854; 7015/1857; — *Lederer Emma*, Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon — című munkájában (235) „rég, régi pesti polgárok”-nak mondja Barberékat a forrás megjelölése nélkül.
- ⁵⁹ 1. sz. lt. Budai tan. ir. 40/1865.; 1095/1857.
- ⁶⁰ 1. sz. lt. Budai tan. ir. 827/1853; Budapesti ker. kam. jel. 1853. 133.
- ⁶¹ Budapesti ker. kam. jel. 1854–1856. 95.; 1. sz. lt. Budai tan. ir. 2593/1865.
- ⁶² *Müller, Karl* i. m. 60.
- ⁶³ *Müller, Karl* i. m. 173.
- ⁶⁴ *Vahot Imre*, Buda-Pesti kalauz 1864-ből. 7–8.
- ⁶⁵ *Gettinger, Theodor*, Ungarns Hauptstadte Pest-Ofen. Pest 1866, 37.
- ⁶⁶ 1. sz. lt. Budai tan. ir. 2593/1865; 2178/1862; 5063/1860; 1064/1862.
- ⁶⁷ 1. sz. lt. Budai tan. ir. 2132/1852; 4319/1853; 3957/1854; Budapesti ker. kam. jel. 1852. 97.; *Seiz, J. Ch.* i. m. 184.
- ⁶⁸ Budapesti ker. kam. jel. 1857–1859. 117. 1. sz. lt. Pesti tan. ir. 5852/1860.
- ⁶⁹ Budapesti ker. kam. jel. 1857–1859. 117.; 1. sz. lt. Pesti tan. ir. 5852/1860.

- 70 1. sz. lt. Pesti tan. ir. V-96—863.
- 71 Budapesti ker. kam. jel. 1857—1859, 7. 26.
- 72 1. sz. lt. Pesti tan. ir. V-22/1863.
- 73 1. sz. lt. Pesti tan. ir. II-17—1862.
- 74 1. sz. lt. Pesti tan. ir. II-17—1862—(617, 1853. ápr. 30).
- 75 1. sz. lt. Pesti tan. ir. V-22—1863.
- 76 1. sz. lt. Pesti tan. ir. VI-50—1863—(6794).
- 77 1. sz. lt. Pesti tan. ir. V-22—1863.
- 78 Haggenmacher Henrik 1862-ben létesített malma nem azonos azzal, amelyről *Lederer Emma*, Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon c. munkájában azt állítja, hogy „később olyan jelentőssé” vált (225.). Ezt a malmot 1867-ben eladta az Árpád gőzmalom rt.-nak.
- 79 *Lederer E.* i. m. 235. *Lederer E.* állítását forrásanyaggal nem támasztja alá.
- 80 1. sz. lt. Pesti tan. ir. 1805/1858.
- 81 1. sz. lt. Pesti tan. ir. V-22—1863.
- 82 1. sz. lt. Pesti tan. ir. X-1805—1858; *Seiz, J. Ch.* i. m.: Plan von Pesth-Ofen und Umgebung. 1854; *Häufler, I. V.*, Topographische Skizzen und Wegweiser von Ofen und Pest. Pest 1854. Plan von Ofen, Pest und Umgebung.
- 83 Budapesti ker. kam. jel. 1857—1859. 126.
- 84 1. sz. lt. Pesti tan. ir. V-22—1863.
- 85 *Lutter Gerhard* i. m. 33—34.
- 86 Budapesti ker. kam. jel. 1857—1859. 127.
- 87 *Kautz Gyula*, Az 1862. évi londoni világipartárlat. 117.
- 88 Uo. 41. 1.; 1. sz. lt. Budai tan. ir. 1828/1862.
- 89 Budapesti ker. kam. jel. 1860—1862, 137—138.
- 90 Vö. *Brodhuber, L.* i. m. 31.; *Luther, G.* i. m. 24—25.; valamint az Osztrák gőzgépstatisztika adatait.
- 91 1. sz. lt. Budai tan. ir. 2178/1862, stb.
- 92 1. sz. lt. Budai tan. ir. 2593/1863.
- 93 Osztrák gőzgépstatisztika szerint.
- 94 Budapesti ker. kam. jel. 1857—1859, 127.
- 95 Budapesti ker. kam. jel. 1854—1856, 95.; 1857—1859, 124.; 1. sz. lt. Budai tan. ir. 3436/1863.
- 96 1. sz. lt. Budai tan. ir. 3436/1863.
- 97 *Palugyay I.* i. m. 245, 535.
- 98 Budapesti ker. kam. jel. ip. áll. 1870/1875, I. rész, 60—67.
- 99 1. sz. lt. Pesti tan. ir. II-17—1862.
- 100 Budapesti ker. kam. jelentése 1857—1859, 122—123.; 1. sz. lt. Pesti tan. ir. II-475—860.
- 101 1. sz. lt. Budai tan. ir. 3359/1857.
- 102 1. sz. lt. Pesti tan. ir. III-7908—1858.
- 103 1. sz. lt. Pesti tan. ir. II-1137—858. *Lederer Emma* már említett munkája szerint a Barber-féle sörgyár az 1850-es évek legelején keletkezett; valójában azonban az ötvenes évek végén.
- 104 1. sz. lt. Budai tan. ir. 3754/1860.
- 105 1. sz. lt. Budai tan. ir. 72/1860.
- 106 *Müller K.* i. m. 59—60.
- 107 1. sz. lt. Budai tan. ir. 11070/1857.
- 108 1. sz. lt. Budai tan. ir. 3278/1858.
- 109 1. sz. lt. Budai tan. ir. 5485/1857; 5755/1857.
- 110 Budapesti ker. kam. jel. 1857—1859, 128.
- 111 *Luther, G.* i. m. 87.
- 112 Budapesti ker. kam. jel. 1860—1862, 145.
- 113 Vö. *Brachelli és Migurka*, Österreichs Commerciale und Industrielle Entwicklung. Wien 1873, 12—13.
- 114 Budapesti ker. kamara jelentése 1860—1862, 142—143.

- ¹¹⁵ *Keleti Károly*, *Hazánk és népe*. 193.
- ¹¹⁶ Budapesti ker. kam. jel. 1860–1862, 142–143.
- ¹¹⁷ *Kautz Gyula*, *Az 1862. évi londoni világipartárlat*. 120–121.
- ¹¹⁸ Budapesti ker. kam. jel. 1857–1859, 122.
- ¹¹⁹ Budapesti ker. kam. jel. 1853–1854, 131. 133.; 1. sz. lt. Budai tan. ir. 4406/1857; 9641/1857.
- ¹²⁰ Budapesti ker. kam. jel. 1852 106–107.; 1853–1854, 132.; 1. sz. lt. Pesti tan. ir. 754/1851; VI-2–863–(24580).
- ¹²¹ Budapesti ker. kam. jel. 1853–1854, 132.; 1. sz. lt. Pesti tan. ir. VI-122–857; X-971–861.
- ¹²² *Pester Lloyd* 1863. 54. sz.; *Vahot Imre*, *Budapesti kalauz* 1864; 1. sz. lt. Pesti tan. ir.: II-759–860; VI-214–863; II-302–864; X-837–864; X-432–865; X-509–865; X-604–865; X-1301–865; X-101–866; X-348–866; X-441–866; X-999–866; X-109–867.
- ¹²³ E mennyiség magában foglalja többek között a Röck István műhelyében készült lokomobilokat, amelyekből 1863-ig körülbelül 25 db-ot gyártott, összesen 200 lóerővel; az Óbudai Hajógyárban a saját használatra készült, valamint az 1852-ig üzembehelyezett, s 1863-ban még működő Pesten készült gőzgépeket is.
- ¹²⁴ *Lederer E.*, *Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon*. 59.
- ¹²⁵ 1. sz. lt. Pesti tan. ir. X-1063–863; X-831–864; X-199–865; X-944–865; X-1117–867; X-946–868; X-1112–868.
- ¹²⁶ *Osztrák gőzgépstatistika adatai alapján*.
- ¹²⁷ *Brodhuber, L.* i. m. 31.; *Lulhev, G.* i. m. 29.
- ¹²⁸ *Osztrák gőzgépstatistika alapján*.

Részvénytársasági malmok alakulása az abszolutizmus válsága idején. 1862–1867

- ¹ *Müller, Karl*, i. m. 25.
- ² Az osztrák kormány 1850. márc. 11-i előterjesztéséből.
- ³ *Wildner Ödön*, *Buda és Pest közigazgatásának története az 1849–1865. években*. I. rész, 70.; II. rész, 24–25. A pesti kereskedők névjegyzékét l. *Müller, K.* i. m.
- ⁴ *Vö.* Budapesti ker. kam. jel. 1852. és 1853. évről.
- ⁵ *Uo.* 1854–1856, 179-től.
- ⁶ *Uo.* 1857–1859, 247–289.
- ⁷ *Uo.* 1860–1862, 327–341.
- ⁸ A kamarai jelentések alapján.
- ⁹ *Szávay Gyula*, *A magyar kamarai intézmény és a budapesti kamara története*. Bp. 1927, 199.
- ¹⁰ *Bpesti ker. kam. jel.* 1857–59, 10–11.
- ¹¹ *Zapf, Johan* i. m. 88.
- ¹² *Peez, I.*, *Rückblick auf die Geschäftsperiode 1867–1868*. *Compass Leonhardt*, Wien 1869. 16.
- ¹³ *Kühne, Richard*, *Die Geschichte des ungarischen Getreidehandels und die Getreidepreisbildung in Österreich, Ungarn*, Bp. 1910. 2–3.
- ¹⁴ *Fehér Ipoly*, *Győr megye és város egyetemes leírása*. Bp. 1874, 322–325.
- ¹⁵ *Bp. ker. kam. jel.* 1857–59, 12–13.
- ¹⁶ *Uo.* 1860–62, 7–8.
- ¹⁷ *Vö. Szávay Gyula* i. m. 250.
- ¹⁸ *Jahresbericht über den Produktenhandel*. 1865, 4.
- ¹⁹ *Uo.* 3.
- ²⁰ *Zapf, I.* i. m. 94.
- ²¹ *Uo.* 108.
- ²² *Jellinek Mór*, *Die niedrigen Getreidepreise*. Pest 1865, 4.
- ²³ *Magyarország malomipara* 1894-ben. 23.

- 23 1. sz. lt. Budai tan. ir. 61/1866; 707/1867.
- 25 Szávay Gy. i. m. 196.
- 26 1. sz. lt. Budai tan. ir. 4238/1862.
- 27 1. sz. lt. Budai tan. ir. 465/1864.
- 28 Uo.
- 29 Vö. Wildner Ö. i. m.
- 30 1. sz. lt. Budai tan. ir. 465/1864.
- 31 1. sz. lt. Budai tan. ir. 226/1865; 263/1865.
- 32 1. sz. lt. Budai tan. ir. 1689/1864; 2532/1864.
- 33 Vö. 1. sz. lt. Budai tan. ir. 2774/1865.
- 34 Uo.
- 35 1. sz. lt. Budai tan. ir. 2593/1865.
- 36 Pester Lloyd 1867. 110. sz.; 1868. 275. sz. 1. sz. lt. Budai tan. ir. 2019/1866.
- 37 1. sz. lt. Budai tan. ir. 83/1864; 90/1864.
- 38 Megvásárolta Schachner Aladár pék, Krisztinaváros Fő-u. 39. sz. alatti házát és pékműhelyét. 1. sz. lt. Budai tan. ir. 122—1864.
- 39 1. sz. lt. Budai tan. ir. 91/1865.
- 40 1. sz. lt. Budai tan. ir. 21/1867; Pester Lloyd 1867. 19. sz.
- 41 1. sz. lt. Budai eln. ir. 464/1866.
- 42 Pester Lloyd 1864. 99. sz.; 1. sz. lt. Pesti tan. ir. VI-2—863—(27066).
- 43 1. sz. lt. Pesti tan. ir. XI-291—861.
- 44 Bp. ker. kam. jel. ip. áll. 1870—75, 269.
- 45 *Gettinger, Tivadav*, Ungarns Hauptstädte Pest-Ofen. Pest 1866. 13—15.
- 46 1. sz. lt. Pesti tan. ir. XI-164—862.
- 47 1. sz. lt. Pesti tan. ir. X-795—864; X-804—864.
- 48 1. sz. lt. Pesti tan. ir. V-236—865; VI-29—865.
- 49 1. sz. lt. Pesti tan. ir. VI-2—863; X-512—865; II-779—866—(32950).; VI-8—867; II-3231—867.
- 50 1. sz. lt. Pesti tan. ir. V-236. 1865.
- 51 1. sz. lt. Pesti tan. ir. VI-29—865.
- 52 1. sz. lt. Pesti tan. ir. VI-66—1867.
- 53 1. sz. lt. Pesti tan. ir. VI-29—865—(9049)—(18819).
- 54 1. sz. lt. Pesti tan. ir. II-324—865; II-575—865—(29).
- 55 Vö. 1. sz. lt. Pesti tan. ir. X-12—867. Keppich J. terménykereskedő visszatelepedése.
- 56 1. sz. lt. Pesti tan. ir. XI-164—862.
- 57 Pannonia 0,60, Első pest-budai 0,75, Concordia 0,75, Blum-féle malom 0,75, Budai Gyárudvar rt. 0,60, Hengermalom 0,40 millióiért.
- 58 *Luther, G. H.* i. m. 32—33.
- 59 Jahresbericht über den Pester Produktenhandel. 15.
- 60 *Jeiteles* i. m. 367.; Bp. ker. tan. kam. jel. 1860—62, 248—251.
- 61 *Láng Lajos*, Magyarország gazdasági statisztikája. Bp. 1887, 414.
- 62 Jahresbericht über den Pester Produktenhandel. 15.
- 63 Vö. 1863. évi osztrák gőzgépstatistika és Bp. ker. kam. jel. 1870/72, 112.
- 64 1. sz. lt. Budai tan. ir. 2334/1867; Pester Lloyd 1867. 66. sz.
- 65 1. sz. lt. Pesti tan. ir. XI-164—862; X-1158—863.
- 66 1. sz. lt. Budai tan. ir. 2376/865; 2019/866.
- 67 1. sz. lt. Pesti tan. ir. X-775—865; X-959—866.
- 68 Bp. ker. kam. jel. ip. áll. 1870—1875, I. rész, 276.; *Luther, G.* i. m. 31.
- 69 1. sz. lt. Pesti tan. ir. XI-164—862.; Bp. ker. kam. jel. ip. áll. 1870—1875, 1. sz. 120—121.
- 70 Bp. ker. kam. jel. 1860—1862, 135.

A nagymalomipar kibontakozása az 1867. évi kiegyezés után. 1867—1880

- ¹ *Keleti Károly*, Visszapillantás közgazdaságunk egynegyed századára. 27.
² *Arany László*, Hübelé Balázs.
³ *Vö. Pólya Jakab*, A budapesti bankok története az 1867—1894. években. Budapest 1895.
⁴ *Sándor Vilmos*, Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867—1900. Bp. 1954, 35—36.
⁵ *Vargha Gyula*, A magyar hitelügy és hitelintézetek története. Budapest 1896, 373—374.
⁶ *Sándor V.* i. m. 43—44.
⁷ *Vö. Pólya Jakab* i. m.
⁸ *Thierring Gusztáv*, Budapest félszázados fejlődése. 108.*
⁹ 1. sz. lt. Pesti tan. ir. X-1344—867; Pester Lloyd 1867. 206. sz.
¹⁰ Pester Lloyd 1867. 244. sz.
¹¹ Pester Lloyd 1867. 261., 268., sz.; 1868. 1. sz. 266. sz. Az Első magyar részvénytársaság 1880. évi jelentése. Compass Leonhardt, 1882.
¹² Pester Lloyd 1867. 127. sz.; 1. sz. lt. Pesti tan. ir. II-3291—867.
¹³ Budapesti ker. kam. jel. ip. áll. 1870—1875. III. rész 204—205. l.; 1. sz. lt. Pesti tan. ir. VI-8—867—(9950).
¹⁴ 1. sz. lt. Pesti tan. ir. VI-8—867—(8515).
¹⁵ 1. sz. lt. Pesti tan. ir. II-93—867.
¹⁶ 1. sz. lt. Pesti tan. ir. VI-8—867—(31600).
¹⁷ Pester Lloyd 1867. 25., 26., 98., 285. sz.
¹⁸ Pester Lloyd 1868. 121. sz.
¹⁹ 1. sz. lt. Pesti tan. ir. VI-8—867—(37742); Pester Lloyd 1867. 229. sz. 1868. 20. sz.
²⁰ Pester Lloyd 1867. 261. sz.; 1868. 31. sz.; 1. sz. lt. Pesti tan. ir. VI-15—1868.
²¹ Pester Lloyd 1867. 265., 271., 282., 276. sz.; 1868. 34. sz. 1. sz. lt. Pesti tan. ir. VI-15—868.
²² 1. sz. lt. Pesti tan. ir. XI-291—1861; Pester Lloyd 1867. 276. sz.
²³ 1. sz. lt. Pesti tan. ir. VI-8—1867—(36980).
²⁴ Emlékirat a PHT fennállásának félszázados évfordulójára, 32—37.
²⁵ Budapesti ker. kam. jel. ip. áll. 1870—1875, II. rész, 269.
²⁶ Pester Lloyd 1867. 35., 116. sz.; 1868. 130. sz.; 1. sz. lt. Pesti tan. ir. II-324—865; VI-15—1868.
²⁷ Pester Lloyd 1867. 98., 123., 274. sz.; 1. sz. lt. Pesti tan. ir. VI-8—867; VI-15—868.
²⁸ 1. sz. lt. Pesti tan. ir. XI-101—867; Pester Lloyd 1867. 44. sz., 143. sz.
²⁹ Pester Lloyd 1867. 218. sz.; 1868. 128. sz.; 1. sz. lt. Pesti tan. ir. VI-8—867; XI-46—868.
³⁰ Pester Lloyd 1867. 114. sz.; 1868. 51. sz.
³¹ Budapesti ker. kam. jel. 1870—1872. 89. l.
³² Uo.
³³ 1. sz. lt. Pesti tan. ir. X-216—1871.
³⁴ Budapesti ker. kam. jel. ip. áll. 1870—1875, II. rész, 272.
³⁵ Uo. 270—271.
³⁶ Budapesti ker. kam. jel. 1870—1872, 52—53.
³⁷ *Marx Károly*, A tőke. I. köt. 487.
³⁸ *Keleti Károly*, Hazánk és népe. 222—223.
³⁹ Statisztikai közlemények 87/I. kötet.
⁴⁰ Például a Brazíliába indított küldemények mennyisége 1867-ben 47 961, 1868-ban 40 219, 1869-ben 71 360, 1870-ben 84 271, 1871-ben 95 635, 1872-ben 68 487, 1874-ben 29 366 hordó volt. Budapesti ker. kam. jel. 1874, 67.
⁴¹ Budapesti ker. kam. jel. 1870—1872, 94—95.; 117.; Szombati lapok 1872, 181—182. *Mayer—Koncz*, A debreceni István malom története. 20—21.;

Burckhardt Konrád, Malomipar; *Mattekovics Sándor*, Magyarország közgazdasága 1896-ban. 257.; OL. Mt. Jkv. 1874–33–1; Budapesti ker. kam. jel. 1874, 66–67., 95.

⁴² Szabadság, mint a nép zászlója. 1871. 292.

⁴³ Budapesti ker. kam. jel. 1870–1872, 12–14.

⁴⁴ Vö. *Keleti Károly*, Hazánk és népe. 224.

⁴⁵ Szombati lapok. 1872, 182.

⁴⁶ OL. Fik. mut. k. 1872.

⁴⁷ *Hegedüs Lóránt*, A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és fennállásának története 1892–1917. 2. köt. 310.

⁴⁸ Budapesti ker. kam. jel. 1878, 265.

⁴⁹ Pester Lloyd 1868. 257. sz.; Compass Leonhardt 1877, 188.; 1878, 159.; 1. sz. lt. Pesti tan. ir. XI-13483–1875; VI-6956–877; VII-9738–1887.

⁵⁰ 1. sz. lt. Pesti tan. ir. VI-1624–1874.

⁵¹ Compass Leonhardt 1875, 400.

⁵² Vö. *Sándor V. i. m.* 82.

⁵³ Budapesti ker. kam. jel. 1870–1872, 113.

⁵⁴ Szabadság, mint a nép zászlaja. 1871, 292.

⁵⁵ Szombati lapok. 1872, 151.

⁵⁶ *Kálnoky és Simon*, Rückblick auf den ungarischen Mehlhandel. Pest 1877, 11.

⁵⁷ Budapesti ker. kam. jel. 1874, 65.

⁵⁸ Budapesti ker. kam. jel. 1875.

⁵⁹ Uo. 68.

⁶⁰ Budapesti ker. kam. jel. 1876, 7; 66; 1877, 9. 74.

⁶¹ Képviselőházi napló. 1878. nov. 28. Bp. ker. kam. jel. 1877, 74; 1878. 7.

⁶² Budapesti ker. kam. jel. 1877. 7., 75.

⁶³ A budapesti kamara a román gabonára kirótt vám végleges megszüntetését követelte, hasztalanul. Budapesti ker. kam. jel. 1874, 66.

⁶⁴ A Magyar Kompassz megfelelő évfolyamai alapján.

⁶⁵ *Kálnoky és Simon i. m.* 5.

⁶⁶ Uo. 1880, 7.

⁶⁷ Budapesti ker. kam. jel. ip. áll. 1870–1875, II. rész, 275.

⁶⁸ *Kálnoky és Simon i. m.* 1878, 14.; *Luther, G. i. m.* 34–35. Budapesti ker. kam. jel. ip. áll. 1870–1875, II. rész, 278.

⁶⁹ *Luther, G. i. m.* 41., *Kálnoky és Simon i. m.* 1878, 14; Budapesti ker. kam. jel. ip. áll. 1870–1875, II. rész, 277–278.

⁷⁰ Ker. kam. jel. uo.; *Kálnoky és Simon i. m.* 1878, 11–13.

⁷¹ *Kálnoky és Simon i. m.* 1877. 11.

⁷² Budapesti ker. kam. jel. 1874, 66.

⁷³ *Luther; G. i. m.* 38–39; A hengersizék fejlődése és a malomipar történetének vázlata. Bp. 1929.

⁷⁴ *Rieger György*, A magyar malomipar. Bp. 1885, 12–13.

⁷⁵ *Kálnoky és Simon i. m.* 1880, 23.

⁷⁶ Uo. 1878, 13.

⁷⁷ Budapesti ker. kam. jel. ip. áll. 1870–75, 275.

⁷⁸ A gőzgép jelentőségét a budapesti malomipar fejlődésében az egyik szakmunka szerzője — maga is egy budapesti malom vezetője — így foglalta össze: „Azon férfiak, kiknek az iparág meghonosítása és tökéletesítése köszönhető és kiknek összes szellemi és fizikai erejüket kell e cél elérésére fordítaniok, nagy és dicséretre méltó szolgálatot tettek. De az az *egy valami*, ami egymaga lehetségessé tette, hogy földterményeinket idegen népeknél értékesíthetjük...: ez az *egy valami*, ő felsége.” *Rieger György i. m.* 38.

⁷⁹ Budapesti ker. kam. jel. ip. áll. 1870–1875, II. rész. 277. Compass Leonhardt 1875–76, 1025.

⁸⁰ *Kálnoky és Simon i. m.* 1877, 11.

⁸¹ Magyar Kompassz 1881, 304–305.

⁸² Budapesti ker. kam. jel. 1870–72, 112.; Budapesti ker. kam. jel. ip. áll. 1870–1875, III. rész, 2–5. *Rieger György* i. m. 25; Magyarország malomipara az 1906. évben. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 26. köt. 62–63. Budapesti ker. kam. jel. 1878. 254. l.

⁸³ *Kálnoky és Simon* i. m. 1877. 12.

⁸⁴ Budapest ker. kam. jel. 1875.

⁸⁵ Uo. 1878, 169, 259.

⁸⁶ Magyarország malomipara 1906-ban. 49; *Kálnoky és Simon* i. m. 1881, 20.

⁸⁷ Budapesti kamara jel. 1878, 170–171.

⁸⁸ A táblázat adatai: Budapesti ker. kam. jel. 1870–72, 112.; Budapesti ker. kam. jel. ip. áll. 1870–1875, III. rész, 2–5.; Collectiv Ausstellung der Ungarischen Dampfmühlen von Budapest und fünf Provinzstädten. Bp. 1873, 9; *Rieger György*, i. m. 25; *Keleti Károly*, Honismertető. Bp. 1872, 276–277. *Kálnoky és Simon* i. m. 1880. Függelék.

⁸⁹ Vö. Technikai fejlődésünk története 1867–1927. 768–769–4 db gőzgépről közelebbi adatokkal nem rendelkezünk.

⁹⁰ Bp. ker. kam. jel. ip. áll. 1870–75, II. r. 273–274; *Kálnoky és Simon* i. m. 1881, 20.

⁹¹ Statistik der österreichischen Industrie nach dem Stande vom Jahre 1880. 190–191.

⁹² Bp. ker. kam. jel. ip. áll. 1870–75, 273.

⁹³ Budapesti ker. kam. jel. ip. áll. 1870–1875, II. rész, 23.

⁹⁴ Uo. 1870. évi foglalkozási statisztika; Budapesti ker. kam. jel. 1878, 256.

⁹⁵ Budapesti ker. kam. jel. ip. áll. 1870–1875, III. rész, 2–5. Munkás heti krónika. 1879. márc. 2.

⁹⁶ 1. sz. lt. Pesti tan. ir. VI-18–1869; VI-542–1870.

⁹⁷ *Kálnoky és Simon* i. m. 1877, 12.

⁹⁸ 1. sz. lt. Pesti tan. ir. II-938–1871.

⁹⁹ 1. sz. lt. Pesti tan. ir. XI-123–867. Pester Lloyd 54., 67., 145. sz.

¹⁰⁰ Compass Leonhardt 1870, 1871, 1872.

¹⁰¹ Pester Lloyd 1868. 1., 3., 4. sz.

¹⁰² Malomalapítók és malomrészvényesek szerepeltek többek között a Salgótarjáni Vasfinomító rt., az Első Mechanikai Hordógyár rt., az Első Magyar fésűsfonó rt., a Magyar–belga Gép- és Hajógyár rt., a Magyar–svájci Gépgyár rt., a Magyar Vagonygyár rt. stb. vállalatok igazgatóságában. Compass Leonhardt 1870., 1871., 1872., 1873.

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ Vö. *Fenyvessy A.*, Az Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár 50 éves története. 139–140. *Kelemen József*, Magyarország hitelügyének története. Bp. 1938, 190; *Pólya Jakab* i. m. 264.

¹⁰⁵ Vö. OL. Fik. 1872–20–11866–(3245/1867).

¹⁰⁶ Pester Lloyd 1867. 129., 130. sz.

¹⁰⁷ Vö. *Sándor V.* i. m. 70–71. lap lábjegyzeteit.

V. Sándor

DIE ENTWICKLUNG DER MÜHLENINDUSTRIE BUDAPESTS (1839–1880)

Die Geschichte der modernen Fabrikindustrie Budapests nimmt ihren Anfang mit der Gründung der vom Grafen Stefan Széchenyi angeregten Schiffswerft (1836) und der Pester Walzmühle (1839). Die zwei Industriezweige – der Maschinenbau und die Mühlenindustrie – vertreten durch die besagten zwei Betriebe bedeuteten beinahe ein ganzes Jahrhundert die Spitze der großindustriellen Entwicklung Budapests.

Als man 1839 den Grund zur Pester Walzmühle legte, war es um die Verbreitung der Dampfmühlen auf dem europäischen Kontinent noch gar schlecht bestellt. Obwohl einzelne Regierungen Deutschlands, sich bemühten, die Gründung von Dampfmühlen zu fördern, sogar gewisse Belohnungen in Aussicht stellten, entstanden bis um die Mitte der 1830er Jahre alles in allem nur fünf kleinere Dampfmühlen.

Die Verwendung der Dampfkraft bei der Mehlerzeugung schaltete weder den Steingang, die traditionelle Arbeitsmaschine der Müllerei, noch die überlieferte Mahltechnik aus. Die industrielle Revolution brachte beim mahlen nur eine Änderung in bezug auf die Triebkraft, wodurch die Produktivität auf das Vielfache gehoben wurde. Eine weitere Steigerung der Produktivität hing ab von der Mechanisierung der Reinigung und der Sortierung, also der beiden zusätzlichen Arbeitsprozesse der Mehlerzeugung. Die Erfindertätigkeit war in erster Linie darauf gerichtet, diese Arbeitsprozesse zu mechanisieren, daneben suchte man aber auch den Steingang durch eine andere Arbeitsmaschine zu ersetzen. Im Laufe solcher Bestrebungen kam es zur Ersetzung der Steingänge durch die Walzengänge, deren industrielle Verwendbarkeit durch den von Sulzberger konstruierten Walzenstuhl und mittels des damit verbundenen Frauenfelder (Schweiz) Mahlverfahrens möglich wurde. Die Inbetriebsetzung der ersten mit Walzenstühlen ausgestatteten Dampfmühle erfolgte in Frauenfeld im Jahre 1835. Als Széchenyis Plan bezüglich der Errichtung der Pester Dampfmühle in das Stadium der Verwirklichung gelangte, ließ er sich eingehend über mehrere ausländische Mühlen und die dort angewandten Methoden unterrichten, und entschied sich schließlich für die Frauenfelder Methode.

Die Pester Walzmühle entstand 1839 als Eigentum einer Aktiengesellschaft mit 300 000 Gulden Grundkapital. Der Hauptaktionär der Unternehmung, mit 50%iger Anteilschaft, wurde der Fabrikant der Sulzberger'schen Walzenstühle, die Bozner Firma Holzhammer, welche auch die Sulzberger'schen Walzenstühle herstellte, und auch die technische und wirtschaftliche Leitung der Mühle übernahm. Die andere Hälfte des Aktienkapitals wurde von zwei Pester Großhändlern, zwei Fabrikanten und fünf aristokratischen Großgrundbesitzern gezeichnet.

Die Mühle wurde in der Valerogasse der Leopoldstadt, eines Pester Bezirkes errichtet und im September des Jahres 1841 in Betrieb gesetzt. Obwohl das erzeugte Mehl von ausgezeichneter Güte war, weiß und trocken, war der finanzielle Erfolg der Unternehmung nicht befriedigend. Die Schuld für die Erfolglosigkeit im Geschäftsgang mochte größtenteils an der feudalen Gebundenheit gelegen haben, die jeder freieren geschäftlichen Regung im Wege stand; dazu gesellten sich aber auch noch das veralterte Verkehrs- und Transportwesen, sowie ziemlich häufig auftretende Störungen in der maschinellen Einrichtung der Mühle. Die unausgesetzt mit finanziellen Schwierigkeiten kämpfende Pester Walzmühlengesellschaft war zehn Jahre hindurch nicht in stande eine erweiterte Stufe der Reproduktion zu erzielen. Als Absatzmarkt kam hauptsächlich Pest und Ofen zum Teil auch die Umgebung in Frage, und innerhalb dieses engen Marktbezirkes konnte sie nur mit Not die Konkurrenz der auf der Donau betriebenen 400 Schiffsmühlen aushalten, deren Mehl zwar von viel geringerer Güte, aber billiger war. So wie die Dinge also damals standen, muß schon die Tatsache, daß die Mühle weiter bestand, als ein bedeutender Erfolg angesehen werden.

Der bis 1850 reichende Abschnitt der Geschichte der Pester Walzmühle hing aber nicht nur mit der Entstehung der Budapester Mühlenindustrie organisch zusammen und wurde somit bahnbrechend für die Mühlenindustrie Ungarns, sondern nahm einen ähnlichen und eine Zeitlang sogar noch vornehmeren Platz in der Entwicklung der Budapester Maschinenbauindustrie ein.

Nachdem es in den 1840er Jahren weder in Pest noch in Ofen Maschinenbauwerkstätten gab, welche die Ausbesserung und Instandhaltung der Maschinen der Mühlern hätten besorgen können, mußte die Walzmühle eine solche Werkstatt selbst ins Leben rufen. Die Maschinenbauwerkstatt der Walzmühle beschäftigte sich anfangs nur mit Ausbesserung und Ergänzung der maschinellen Einrichtung des

eigenen Betriebes, seit 1843 übernahm sie aber auch fremde Aufträge. 80 verschiedene Facharbeiter, Dreher, Schlosser, Werkzeugschmiede, Tischler, Zimmerleute und Eisengießer waren in der Maschinenbauwerkstätte der Walzmühle tätig, wo außer Dampfmaschinen auch Maschinen und Einrichtungen für Mühlen, Öl- und Maiswalzmaschinen, Dampfzylinder und Papierwalzen, hydraulische Pressen, Plattenschneidemaschinen, Wasserpumpen, Feuerspritzen und mechanische Feuerlenkvorrichtungen erzeugt wurden. Die Werkstätte wurde 1847 als Tochterunternehmen der Pester Walzmühle, mit einem Grundkapital von 100 000 Gulden zu einer Aktiengesellschaft mit dem Namen »Pester Maschinenbau und Eisengießerei Gesellschaft« umgewandelt. 50 v. H. der Aktien blieben im Besitz der Pester Walzmühlengesellschaft. Die Leitung der Werkstatt wurde dem Ingenieur Wilhelm Fehr und Samuel Wilhelm Dobbs, dem Sohn des aus England stammenden Aachener Maschinenfabrikanten Samuel Dobbs, anvertraut. Die Maschinenwerkstatt bezog ein eigenes Gebäude.

1841 kam der Schweizer Abraham Ganz in die Gießerei der Mühle, der alsdann 1844 aus dem Dienst der Walzmühle trat, selbständig wurde und damit den Grund zur weltbekanntesten Ganz-Fabrik legte.

Während des Freiheitskrieges 1848/49 wandelte sich die Maschinenfabrik in eine Waffenfabrik um. Nach der Unterdrückung des Freiheitskampfes kam sie in den Besitz der österreichischen Regierung, brannte dann 1850 zum Teil nieder. Den unversehrt gebliebene Gebäudeteil wurde von Zeit zu Zeit als Maschinenbauwerkstatt vermietet, gegen Ende der 1850er Jahre fand sich aber kein Mieter mehr ein. Zu Beginn der 1860er Jahre wurden auch diese baulichen Überreste abgetragen.

Die Walzmühle hatte aber nicht nur unmittelbar den Beginn der Budapest-er Maschinenbauindustrie ausschlaggebend beeinflußt, sondern bildete auch mittelbar den Ausgangspunkt für die Entstehung zweier ähnlicher Betriebe, nämlich der von Ganz und Dobbs.

1850 wurde Samuel Dobbs, der sich von der Maschinenfabrik der Walzmühle getrennt hatte, selbständig. In seinem Betrieb, der nur bis 1854 bestand, baute er zahlreiche Dampfmaschinen, Einrichtungen für Mühlen und Ölraffinerien, Sägemaschinen und Kessel für die Spiritusfabrikation. 1851 stellte er mehrere Dampfmaschinen mit insgesamt 196 Pferdestärken teils für Wiener Besteller her.

Laut den zeitgenössischen, gegen Ende von 1851 vorgenommenen statistischen Erhebungen wurden in den Jahren zwischen 1838 und 1855 im Gebiet von Budapest 24 Dampfmaschinen in Betrieb gesetzt mit einer Leistung von insgesamt 279 PS. Von diesen waren Ende 1851 noch 21 Dampfmaschinen, mit einer Leistung von 258 PS im Betrieb. Da sämtliche Angaben der statistischen Erhebung festgestellt werden konnten, kann man sich sowohl von der Verbreitung der Maschinenkraft, als auch von dem Zustand der Dampfmaschinenfabrikation ein Bild verschaffen. Ein Viertel der 1850 in Ungarn verwendeten Dampfmaschinen und über ein Fünftel der gesamten Pferdestärke entfiel auf die Industrie Budapests. Von den größeren Städten des Habsburgerreiches gingen Wien mit 660 Pferdestärken und Brünn mit 877 Pferdestärken Pest voran, Prag aber mit seinen 125 PS blieb ziemlich weit zurück. 3/4 der in Budapest im Betrieb befindlichen Dampfmaschinen waren daselbst gebaut worden, während 1/4 der Maschinen aus Aachen, Wien und Berlin stammte. Von den Fabrikanten der in Budapest gebauten Dampfmaschinen war Hermann Gerhard Knutzen, gleich dem bereits erwähnten Dobbs, ebenfalls aus Aachen nach Pest gekommen. Bis 1850 beschäftigte er sich mit der Erzeugung von Einrichtungen für die Zuckerfabrikation, später begann er auch mit der Herstellung von Einrichtungen für Mühlen mit Dampf- und Wasserantrieb, sowie von solchen, die bei der Spiritusfabrikation benötigt wurden. Seine Werkstatt beschäftigte 25–30 Arbeiter. — Die Annahme scheint wohlbegründet, daß die erste Dampfmaschine, die in Pest in der Tabakmanufaktur von Fuchs und Philipp in Betrieb gesetzt wurde, aus der Aachener Werkstatt von Dobbs stammte. Wenn man dabei in Betracht zieht, daß Dobbs Pester Werkstatt sowie auch Knutzen mit der Aachener Werkstatt von Dobbs in Verbindung gestanden

sind, so ersieht man daraus, daß im Entwicklungsgang der Pester Dampfmaschinenfabrikation die Aachener Werkstatt eine nicht unwichtige Rolle gespielt hat.

In der Reihe der Budapester Betriebe mit Maschinenkraft, verfügte die Pester Walzmühle annähernd über die Hälfte der gesamten Dampfmaschinenkraft und über 2/5 der Dampfmaschinenkraft der ungarländischen Mühlen, war also die mit der größten Dampfkraft betriebene Mühle des Landes. In der Gesamtmonarchie der Habsburger hatte die Mühlenindustrie Wiens mit zwei Dampfmaschinen (125 Pferdekräfte) den Vorsprung vor Pest. Dennoch nahm die Wiener Mühlenindustrie in der maschinellen Industrie Wiens nicht jene Stellung ein, die die Walzmühle in Pest innehatte, denn von den dort verwendeten 587 Pferdestärken kam bloß ein Fünftel der Mühlenindustrie zu. Noch geringer war die Bedeutung der mechanisierten Mühlenindustrie in der maschinellen Industrie Prags (1/10) und Brünns (1/20). Im Gegensatz zur Budapester Mühlenindustrie war in Wien und Prag die Mechanisierung der Industrie in der Maschinenbauindustrie, in Brünn in der Textilindustrie am meisten vorwärtsgeschritten.

An der Schwelle jenes Zeitalters, in dem die kapitalistischen Produktionsverhältnisse vorherrschend werden, überragte die Walzmühle, gleich einem Riesen, der sich aus der Zukunft zu früh hierher verirrt hatte, das noch ganz in der Vergangenheit sich bewegende Industrieleben von Pest und Ofen, genau so einsam und allein, wie sie sich vom trostlosen, dem Staub und Kot der äußeren Leopoldstadt abhob.

Der nächste Abschnitt in der Geschichte der Budapester Mühlenindustrie umfaßt die Jahre von 1850 bis 1862.

1848–1849 wurde in Ungarn das feudale System der Leibeigenschaft abgeschafft und die kapitalistischen Produktionsverhältnisse wurden auch hier vorherrschend.

Der Übergang zur kapitalistischen Wirtschaft fiel in Ungarn mit der auf dem europäischen Kontinent sich entfaltende industrielle Revolution zusammen. So entstand auch in Ungarn die Notwendigkeit für die Schaffung einer maschinellen Großindustrie, eines modernen Verkehrswesens und kapitalistischen Kreditsystems. Das Tempo und das Ausmaß des Überganges zur kapitalistischen Wirtschaft hingen davon ab, aus welchen Quellen das Land zur Finanzierung dieses Überganges, zur Finanzierung der kapitalistischen Industrialisierung werde schöpfen können. Nach Unterdrückung der bürgerlichen Revolution und des nationalen Freiheitskampfes gestalteten sich in der Zeit des habsburgischen Absolutismus (1849–1867) die Vorbedingungen für die Entwicklung des Kapitalismus in Ungarn sehr ungünstig. Ungarn, seiner Unabhängigkeit verlustig, wurde unter die Provinzen des Habsburgerreiches gereiht, diente in erster Linie nicht als Quelle der Finanzierung der eigenen, sondern der österreichischen und böhmischen Fabrikindustrie.

In Österreich und Böhmen ging die Industrialisierung verhältnismäßig rasch vor sich und erforderte, daß die absolutistische Regierung den für die dortige Großindustrie wichtigen ungarischen Absatzmarkt erweitere. Die rasch zunehmende Einwohnerschaft der österreichischen und böhmischen Länder zog eine Teuerung der Mehl- und Brotpreise nach sich. Die Bourgeoisie Österreichs versuchte diesem Übel durch die Einfuhr ungarischen Getreides und Viehes, gleichzeitig aber durch die Herabsetzung der Transportkosten abzuwehren. Die Entwicklung der Dampfschiffahrt und der Ausbau des Eisenbahnnetzes eigneten sich dazu, um den ungarischen Markt für die Maschinengroßindustrie der österreichischen Bourgeoisie zu kräftigen und auszudehnen, gleichzeitig durch Steigerung der Einfuhr ungarischer Produkte die Kosten der eigenen industriellen Produktion herabzusetzen, ferner die Gelegenheit zu rentablen Kapitalinvestitionen zu gewinnen.

Die Einschaltung Budapests in das Wirtschaftsleben Ungarns und des Habsburgerreiches geschah hauptsächlich durch die Förderung der Dampfschiffahrt. Von 1850 bis 1861 wuchs die Zahl der Dampfschiffe, auf der Donau auf mehr als das Dreifache, der Warenverkehr hingegen auf das Sechsfache, also

auf annähernd 10 Millionen Meterzentner. Die Schleppschiffahrt mit Pferden nahm von 1850 bis 1862 auf die Hälfte ab. 1855 wurde mit der Aufschüttung des Pester Donaufers begonnen um den Schiffen die Landung zu erleichtern. 1857 wurde Pests erster Kai ausgebaut, der sich auf beiden Seiten der Kettenbrücke, in einer Länge von je etwa 100 m erstreckte. Bis 1859 baute man nördlich vom Anlegeplatz bei der Kettenbrücke den Kai noch etwa 200 Klafter weiter. 1857 wurde auch der Neupester Hafen fertig, der so bemessen war, daß er 1000 verschiedene Wasserfahrzeuge fassen konnte.

Die Erweiterung und Erleichterung des Donauschiffverkehrs dienten vor allem den Exportinteressen der österreichischen Industrie, waren aber auch dem Pester Produktenhandel von Nutzen und brachten nicht zuletzt auch den Mühlen eine Erleichterung hinsichtlich der Getreidebeschaffung und der Beförderung des Mehls.

Neben der Schifffahrt wurde auch der Eisenbahnbau nicht vernachlässigt. Bis 1862 war das Eisenbahnnetz Ungarns auf 1903 km erweitert worden. In der habsburgischen Monarchie war man bestrebt, Wien zum Mittelpunkt dieses Eisenbahnnetzes zu machen. Ofen und Pest betrachtete man neben Wien in dieser Hinsicht als Provinzstädte. In der zweiten Hälfte der 1850er Jahre übertraf Pest dennoch sowohl Wien als auch Prag im Eisenbahnfrachtverkehr. Der in Pest sich abwickelnde bedeutende Verkehr bewog die von österreichischen Kapitalisten geleiteten Eisenbahngesellschaften, ihre ungarländischen Eisenbahnlinien weiter auszubauen. 1861 eröffnete die Südbahngesellschaft die Linie Ofen—Groß-Kanizsa—Pragerhof, die über österreichischen Boden an Triest Anschluß hatte. Dadurch war für die Pester Getreide- und Mehlausfuhr der Eisenbahnverkehr mit dem Meere erschlossen. Ebenfalls 1861 wurde auch die Eisenbahn der Theiß-egend dem Verkehr übergeben, wodurch die getreidereichen Gegenden jenseits der Theiß mit Pest verbunden wurden.

Bisweilen der Bahnverkehr zwischen Pest und den getreidereichen Gebieten allmählich ausgebaut wurde, trat in der Versorgung der Industrie der Stadt mit Grundstoffen, also Eisen, Kohle und Holz, keine entscheidende Wendung ein. Kohle wurde auch weiterhin mit Schiff, öfter aber noch auf Fuhrwerken aus den Gruben in die Pester und Ofner Fabriken gefahren.

Für die wirtschaftliche Entwicklung Pests in dieser Zeit war der Handel mit Österreich ausschlaggebend. Neben dem bedeutenden Fortschritt in dieser Beziehung blieb aber die Entfaltung des Kreditwesens sehr weit unter dem Niveau, welches für den Übergang zur kapitalistischen Wirtschaft notwendig war. Die Verordnung der österreichischen Regierung von 1852, welche die ungarischen Zustände unberücksichtigt ließ, hemmte die Entfaltung des Kreditwesens derart, daß von 1849 bis 1862 kein einziges neues Bank in Pest entstanden ist.

Die 1850—1862er Jahre nahmen übrigens auch für die industrielle Entwicklung von Pest und Ofen einen recht ungünstigen Verlauf. Weder die Abschaffung der Zollgrenze zwischen Österreich und Ungarn (1851) noch die unsichere politische Lage waren dazu geeignet, die bereits notwendige technischen Umgestaltung der industriellen Produktion zu fördern. Die zunehmende Konkurrenz Österreichs und Böhmens vernichtete vor allem die auf dem Niveau der Manufaktur stehende Textilindustrie von Pest und Ofen, war aber für das ganze Land von ähnlicher Wirkung. Ein einziger Nebenzweig der Textilindustrie, die Kattundruckindustrie konnte der Konkurrenz der österreichischen und böhmischen Fabrikindustrie standhalten. Neben der Textilindustrie war bis 1850 die chemische Industrie der am meisten entwickelte Zweig der Manufakturindustrie von Pest und Ofen. Auch die Unternehmungen dieser Art fielen eine nach der anderen, der österreichischen Konkurrenz zum Opfer.

Neben dem Untergang einzelner, auf der Stufe der Manufaktur stehenden Industriezweige, waren immerhin auch einige neue Unternehmungen entstanden, so u. a. die Dampfmühlen. »Doch nur die Ergebnisse der künftigen Jahre werden es zeigen — kann man im Jahresbericht von 1856 der Pester Handelskammer lesen — ob, und in welchem Maße sie Entschädigung bieten werden für die bereits tatsächlich erlittenen Verluste«.

Um 1850 gab es noch wenige Anzeichen dafür, daß der Mühlenindustrie in der wirtschaftlichen Entwicklung Budapests eine größere Rolle zukommen werde. 1850 war die Walzmühle niedergebrannt und erst gegen Ende 1851 wurde sie von neuem in Betrieb gesetzt. Die maschinelle Ausstattung der zum Teil aus Anleihen wiedererbauten Mühle wurde auf 6 Walzenstühle erweitert und auch eine neue Dampfmaschine von 60 PS installiert. Die Produktionsfähigkeit der Mühle belief sich auf 500 Wiener Zentner im Tag, ihr Absatzmarkt blieb auch weiterhin vor allem Pest, Ofen und die Umgebung, seit 1852 führte sie aber auch ins Ausland aus; zuerst hauptsächlich nach Böhmen, sodann auch nach Deutschland und England. Der geschäftliche Erfolg blieb bis 1857 schwach, die Dividenden betragen jährlich kaum mehr als 4–4½ Prozent, woran natürlich auch die Tilgung der für den Wiederaufbau der Mühle aufgenommenen Anleihe zum Teil Schuld war. Die sich mit der Zeit erweiternde Aufnahmefähigkeit des einheimischen Marktes, besonders aber der Umstand, daß die Walzmühle einen immer größeren Teil ihrer Produktion exportierte, machte sich 1858 endlich auch im Profit der Unternehmung bemerklich. In diesem Jahr erreichte die Dividende sprunghaft die Höhe von 31,7 v. H. und sank bis 1863 nicht mehr unter dieses Niveau herab. 1861 verkaufte die Hauptaktionärin der Mühle, die Firma Holzhammer, ihre Aktien an Pester Kaufleute. Die Aktienmehrheit gelangte in den Besitz der Handelsfirma Rudolf Fuchs.

Die technischen Leiter der Walzmühle beharrten bei dem noch zur Zeit der Mühlengründung eingeführten Mahlverfahren, nämlich dem Hoch- und Trockenverfahren, das ihr Mehl für länger dauernde Transporte geeignet machte; diese Beschaffenheit, sowie Reinheit und Weiße des Mehls gab ihnen den Vorrang vor den Mahlgütern anderer Länder, demzufolge sich die Mühle immer weitere ausländische Märkte eroberte. Dasselbe Ziel verfolgten jene vier Dampfmaschinen, die in den Jahren von 1850 bis 1860 in Ofen entstanden waren. In der Wahl des Standortes waren aber die neuentstandenen Mühlen nicht dem Beispiel der Walzmühle gefolgt, insofern sie Ofen zu ihrem Sitz wählten, da damals Ofen viele Vorzüge bot. Nicht nur die Ofner Grundstücke waren viel billiger, auch hinsichtlich des Verkehrs gestaltete sich die Lage für die am Ofner Donauufer errichteten Mühlen erheblich günstiger. Sie benützten das Donauufer unmittelbar hinter der Mühle zu Ladungszwecken, sodaß die Getreide- und Kohlschiffe direkt hinter der Mühle anlegen konnten. Daneben sicherte ihnen die Stadt das ausschließliche Benützungrecht des Ufers. Hinsichtlich der Versorgung mit Arbeitern erwies sich die Wahl Ofens ebenfalls günstiger, denn im Gegensatz zur späteren Entwicklung, war in jener Zeit das Zentrum der Großindustrie von Pest und Ofen in Altofen, wo sich ein Drittel der mit Dampfmaschinen arbeitenden Industriebetriebe von Pest-Ofen, die Hälfte der gesamten Pferdestärken der Dampfmaschinen und über 80 v. H. der Arbeiter — etwa an die 3800 Seelen befanden. Dasselbst war auch die Schiffswerft von Altofen, in der nicht nur die Arbeiter — an die 1500–2000 Mann — der verschiedensten Arbeitszweige sich zusammenfanden — zum Teil aus sämtlichen Ländern Westeuropas —, sondern die auch aus der Altofner Einwohnerschaft eine Schichte der Facharbeiter entstehen ließ.

Zeitlich unmittelbar der Walzmühle folgend war 1852 in Ofen-Neusiedel die Werther'sche Mühle entstanden. Ihr Gründer, Friedrich Werther, war 1831 nach Ungarn eingewandert, 1837 hatte er in Ofen einen Betrieb eingerichtet für die Erzeugung von Geräten für Spiritusbrennereien mit Dampftrieb. 1842 erweiterte er den Betrieb auch für den Bau von landwirtschaftlichen Maschinen. 1851 waren neben seiner Maschinenwerkstatt bereits auch eine Spiritus- und Hefefabrik tätig, in seinen Betrieben verwendete er Dampfmaschinen und die Arbeiterzahl bewegte sich zwischen 120–200. 1852 richtete Werther seinen neuen Betrieb, die Mühle ein, und zwar mit 6 Mahlgängen und einer Dampfmaschine, mit einer Leistung von 28 Pferdestärken, wobei jedes Stück der Einrichtung samt und sonders in der eigenen Werkstatt hergestellt wurde. 1853 war die Mühle bereits in Betrieb und von da an waren unter den Erzeugnissen der Maschinenwerkstatt auch ständig Einrichtungen für Mühlen, sowie Dampfmaschinen vertreten. 1853

richtete Friedrich Werther auf seinem Betriebsgrund noch ein Dampf- und Schlammbad ein, und dem fügte er 1855 eine Dampfbäckerei hinzu.

1853 setzte Müllermeister und Zunftsmitglied Johannes Blum in der Wasserstadt Ofens seine Mühle in Betrieb mit 3 Mahlgängen und einer Dampfmaschine von 30 Pferdestärken, nach Wolf'schem System, und mit einer anfänglichen Arbeiterzahl von 30 Mann. 1854 war wiederum in Ofen-Neusiedl eine Dampfmühle entstanden. Die Mühlenbesitzer, Mitglieder der Firma »Barbers Söhne«, aus Bodenbach stammend, hatten sich Anfang der 1850er Jahre in Ofen niedergelassen. Für die Mühle kauften sie das Gebäude der stillliegenden Baumwollspinnerei der »Gesellschaft der Fabrikgründer«. Das Vermahlen wurde mit 6 Mahlgängen und einer Dampfmaschine von 70 PS begonnen. 1860 begann der Pester Kaufmann Ludwig Berger mit den Einrichtungen einer Mühle, und bereits 1862 setzte er sie in der Ofner Hauptstraße in Betrieb, mit 9 Mahlgängen und 2 Dampfmaschinen von je 40 Pferdekräften.

Neben den eben aufgezählten Mühlen waren auch noch einige kleinere Dampfmühlen an verschiedenen Stellen der Stadt entstanden. Unter diesen muß besondere Beachtung der an der Peripherie der Pester Theresienstadt errichteten Teufelsmühle geschenkt werden, die 1856 von dem später in Ungarn wohlbekannten industriellen Kapitalisten Heinrich Haggenmacher gepachtet wurde. Haggenmacher war in der Schweiz, in Wintherthur (Zürcher Kanton) geboren, betätigte sich jedoch bereits seit 1846 in Dampfmühlen der Monarchie. Die 1858 gepachtete Teufelsmühle gestaltete er zur Dampfmühle um. 1862 gab er die Pacht auf und baute eine neue eigene Mühle, mit sieben Mahlgängen.

In der Zeit zwischen 1852 und 1862 waren also fünf neue Dampfmühlen entstanden, davon vier in Ofen und eine in Pest. Von den fünf Mühlen vertreten im Entwicklungsgang der Budapester Mühlenindustrie zwei — die von Johann Blum und Heinrich Haggenmacher — die organische Weiterentwicklung des Zunftgewerbes, zwei andere — die Mühlen von Barbers Söhnen und von Ludwig Berger als industrielle Unternehmungen des Handelskapitals, den Weg der Wandlung des Kaufmanns zum Industriellen, und schließlich ist die Friedrich Werther'sche Mühle kennzeichnend für den Weg der Wandlung des Industriellen zum Handelsmann.

Neben den Dampfmühlen gab es gegen Ende der 50er Jahre im Weichbild von Pest und Ofen mehrere sogenannte »Feldmühlen« mit Wasserantrieb, die im Werdegang der Mühlenindustrie Budapests kaum mehr irgendeine Rolle spielten. Sie sahen demselben Verfall entgegen, wie die etwa 150 Schiffsmühlen der Donau (1859).

Die neuentstandenen Budapester Mühlen folgten hinsichtlich maschineller Einrichtung nicht der Walzmühle, sie waren nicht mit Walzenstühlen, sondern mit Mahlgängen nach amerikanischem System ausgestattet. Die Mühlen betrieben ein sog. »hohes« Mahlverfahren, das mehr weißes Mehl ergab, als das halbhohe oder das »glatte« Mahlverfahren.

Damals war Ungarn das einzige Land wo hohes Mahlverfahren betrieben wurde und die in ungarischen Mühlen hergestellten Mehlsorten waren auf dem Weltmarkt ohne Konkurrenz. Außer dem »hohen« Verfahren wurden in den Mühlen von Pest und Ofen 6–7 Feinheitssorten (0–6) hergestellt. Mehrfaches Sortieren, Sieben und Reinigen ergaben, daß das Mehl der Feinheitssorte 0 und 1 so weiß und von hoher Qualität waren, die sonst nirgends erzeugt wurden. Die Londoner Weltausstellung von 1862 brachte dem ungarischen Mehl denn auch die öffentliche Anerkennung. Die Pester Handelskammer stellt 1862 fest, daß die Budapester Mühlenindustrie »blühend« genannt werden könne und daß ihre Entwicklung große Möglichkeiten in sich berge, besonders durch die Förderung ihrer Technik und Technologie.

Die tatsächliche Blüte der Pester und Ofner Mühlenindustrie wird auch durch die rasche Ausdehnung ihrer Produktion bekräftigt. Ihre Kapazität von jährlich 100 000 Meterzentner erhöhte sich bis 1862 auf 616 000 q. Hand in Hand mit der Zunahme der Produktivität wuchs auch die Zahl der maschinellen Ein-

richtungen und die verwendete Maschinenkraft. So vergrößerte Johann Blum seine Dampfmühle, die 1856 noch mit fünf Mahlgängen arbeitete, im Jahre 1859 mit drei, 1862 mit 6 weiteren Gängen. Die Dampfmühle von Barbers Söhnen, welche 1851 mit 6 Mahlgängen zu arbeiten begonnen hatte, wurde 1856 mit 6, 1857 mit 4, 1860 mit 6 weiteren Mahlgängen ausgestattet und erreichte somit die Anzahl von 22 Mahlgängen. 1862 arbeiteten neben den sechs Walzenstühlen der Walzmühle noch 83 Mahlgänge in den Mühlen der Stadt. Der Zuwachs an Mahlgängen machte es notwendig, daß weitere Dampfmaschinen in Betrieb gesetzt werden mußten, demzufolge 1863 in den Pester und Ofner Dampfmühlen bereits insgesamt 20 Dampfmaschinen mit einer Leistung von 810 PS betrieben wurden. Auch die Arbeiterzahl der Dampfmühlen hatte zugenommen, und war seit 1856 in der Walzmühle von 110 bis Ende 1862 auf 550 gestiegen. Nun erreichten aber neben der Walzmühle auch die Mühle von Barbers Söhnen, sowie die Friedrich Werthers eine Arbeiterzahl von je 120.

Über die Arbeitsverhältnisse in den Dampfmühlen besitzen wir nur wenige Angaben. Aufschlußreichere Aufzeichnungen blieben über die Teufelmühle und die Walzmühle erhalten. In der Teufelmühle arbeiteten 1861 36 Angestellte bei einem Taglohn zwischen 60 Heller bis 2 Gulden. Das Personal bestand aus einem Obermüllner (2 Gulden) und 3 Untermüllnern (1,50 u. 1,25 Gulden), 12 »Reiniger« (0,60–1,15 Gulden), 2 »Beutler« (Sichter) (0,95 Gulden), 2 Aufschüttern (0,90 G) und 3 Absäckern (1 Gulden). Neben diesen gab es noch 1 Maschinisten und 2 Heizer (1,10 G), 1 Steinschleifer (1,25 G), 1 Magazinär (1,35 G), 3 Magazin-arbeiter und 4 Fuhrleute (1 G), sowie 1 Sackeabstauber (80 Heller). Der durchschnittliche Taglohn war etwas über 1 Gulden. — Der Taglohn der Arbeiter der Walzmühle bewegte sich gegen Ende der 30er Jahre zwischen 64–95 Heller und außerdem gehörten 50 Pfund 3er Mehl ebenfalls zu den monatlichen Bezügen. Die Arbeiter arbeiteten in zwei 12stündigen Schichten, und zwar auch an Sonn- und Feiertagen. In der zur Mühle gehörenden technischen Werkstatt betrug die Arbeitszeit der Schmiede, Schlosser, Dreher, Zimmerleute, Maurer, Maschinenwärter und Heizer 12½ Stunden, mit ½ Stunde Rastzeit. Das Arbeitsverhältnis war in der »Arbeitsordnung« festgelegt. Die Walzmühle verfügte über eine eigene Krankenkasse, die von den Mitgliedern je 2½ Heller nach je einem Gulden des Lohnes in Abzug nahm.

Die Zunahme in der Mehlerzeugung machte die Konkurrenz des ungarischen Mehls im Ausland von den 1860er Jahren an fühlbar, worüber die ausländische besonders die deutsche Fachliteratur Kunde gibt. 1862 stellte die Pester Handelskammer fest, daß die Mühlenindustrie unter Ausnützung der vom freien Wettbewerb gebotenen Möglichkeiten in ganz kurzer Zeit und ohne jede Unterstützung der höheren Instanzen in aller Stille erstarbt und erblüht war. Auf die 1856 gestellte Frage, ob die Mühlenindustrie für die zugrundegegangenen Gewerbe-zeige eine Entschädigung bieten könne, gab nun die Kammer im Jahre 1862 die anerkennend bejahende Antwort. Die spontan entstandene Geschäftsmöglichkeit bewog die Pester Kapitalisten, die Mühlenindustrie, die bis dahin bloß einen Nebenweig der kapitalistischen Industrialisierung darstellte, statt der Textilindustrie als Hauptrichtung der Industrialisierung zu wählen. Sie verlegten sich also auf jene Richtung der wirtschaftlichen Entwicklung, die nur in einem agrarischen Ungarn existieren konnte. Im allgemeinen muß aber gesagt werden, daß die seit den 1850er Jahren eingetretene Wandlung des Wirtschaftslebens den Zeitgenossen viel erfolgreicher erschien, als sie in Wirklichkeit war, und als sie sich dann aus der Perspektive von weiteren zwei Jahrzehnten zeigte.

Die tatsächlichen Ergebnisse der großindustriellen Entwicklung, die seit Beginn der 1850er Jahre vor sich ging, können wir richtig erst dann beurteilen, wenn wir wissen, daß z. B. von den 1863 in der Industrie verwendeten Dampfmaschinen in dem mit Ungarn zum selben Staat gehörenden böhmischen Ländern auf je 1000 Einwohner siebenmal soviel, in den österreichischen Ländern vierundeinhalbmal soviel Pferdestärken entfielen als in Ungarn. Wahr ist, daß die ungarische Mühlenindustrie schöne Fortschritte machte, zur selben Zeit aber ging die um

die 1850er Jahre ansetzende Maschinenfabrikation — ebenso wie die Textilindustrie — bis an das Ende des Zeitalters des Absolutismus sozusagen vollständig zugrunde. Von der Auflassung der zur Walzmühle gehörenden Gießerei und Maschinenfabrik, sowie der Dobb'schen Maschinenwerkstatt war schon früher die Rede. Weiters wurde die Maschinenwerkstatt Friedrich Werthers zu Beginn der 60er Jahre eingestellt. Zwei Jahre im ganzen, von 1854 bis 1856 war die Maschinenwerkstatt Heinrich Georg Rußwurms in Ofen tätig gewesen und ein ähnliches Schicksal war der Maschinenwerkstatt Joseph Hoffmanns beschieden, die von 1852 bis 1863 existierte. Die Werkstätten von Bernhard Wittwindsch (seit 1851) und H. G. Knutzen wurden in der zweiten Hälfte der 1860er Jahre stillgelegt. Alle diese Werkstätten befaßten sich auch mit Dampfmaschinenbau und auf Grund der bisher zutage gekommenen lückenhaften Aufzeichnungen kann man annehmen, daß ein nicht allzu geringer Teil der in Budapest und in der Provinz bis 1863 in Betrieb gesetzten kleineren Dampfmaschinen in den oben aufgezählten Pester Werkstätten erzeugt wurden.

Der Bestand an Dampfmaschinen wuchs in der Gesamtindustrie Budapests von den 258 Pferdestärken des Jahres 1851 auf 1469 Pferdekkräfte bis 1863. Unter den Großstädten der Gesamtmonarchie schritt in diesem Zeitraum die Mechanisierung der Industrie in Budapest am raschesten vorwärts. Bis 1863 erreichte die Budapester Mühlenindustrie den ersten Platz unter den Großstädten der Gesamtmonarchie. Zur selben Zeit aber erlangte in der großindustriellen Entwicklung Budapests die Mühlenindustrie ein immer größeres Übergewicht, während in Wien, Brünn und Prag in kleinerem oder größerem Maße die Maschinenfabrikation, die Eisen- und Metallindustrie, beziehungsweise andere Industriezweige in den Vordergrund traten.

Die in der ersten Hälfte der sechziger Jahre auftretenden wirtschaftlichen und politischen Krisen und Kriegsgefahren hatten das System des Absolutismus allmählich aufgerieben. Parallel damit ließ auch der Druck der österreichischen Regierung langsam nach. Nun machte letztere bereits zahlreiche Zugeständnisse im Zeichen des wirtschaftlichen Liberalismus. In der freieren Atmosphäre nahm auch die wirtschaftliche Entwicklung Ungarns — wenn von den verschiedensten Krisen, besonders von der Dürre der Jahre 1863 und 1864 auch beeinträchtigt — ein schnelleres Tempo an und aus der ungarischen kaufmännischen Bourgeoisie sonderte sich allmählich die Schichte der industriellen Großkapitalisten aus.

Das Zeitalter des habsburgischen Absolutismus hatte für die Entwicklung des Handels und für die Akkumulation des Handelskapitals verhältnismäßig günstige Bedingungen geschaffen. Die Tendenz des freien Handels, die immer mehr vorherrschend wurde, und vor allem die Abschaffung der Zollgrenze zwischen Österreich und Ungarn waren vom Gesichtspunkt des Handels aus äußerst günstig. Die kaufmännische Bürgerschaft von Pest und Ofen war langsam, aber schließlich erstarkt. Das sichtbare Zeichen dafür war u. a., daß 1851 die Pester Lloyd Gesellschaft gegründet, seit 1854 ihr Presseorgan herausgegeben, 1856 eine Handelsakademie ins Leben gerufen und 1863 die Börse in Pest eröffnet wurde. Von großem Nutzen war auch die Organisierung der Handelskammern. Überdies sicherte die Regierung des Absolutismus den kaufmännischen und gewerbetreibenden Schichten der Pester und Ofener Bürgerschaft auch eine Vertretung im städtischen Magistrat.

Was die industrielle Entwicklung betraf, so gab es zwischen den Pester Kaufleuten und der industriellen Bourgeoisie keine wesentlichen Gegensätze, denn in diesem Zeitraum wurde der Kaufmann immer mehr zum Industrieunternehmer.

Vom Gesichtspunkt der Kapitalakkumulation hatte unter den Pester Handelszweigen der Getreidehandel erstklassige Bedeutung. Der Getreidehandel Pests stand bis Ende der 1850er Jahre hinter Wien und Raab an dritter Stelle in der Monarchie. Zu Beginn der 1860er Jahre begann zwischen Pest und Raab — und da Raab nichts anderes als eine vorgeschobene Stellung Wiens war —, eigentlich zwischen Pest und Wien um die Konzentrierung des Getreidehandels der Wettbewerb. In diesem Kampf brachte das Jahr 1861 die Entscheidung, als die

Bahnlinie Ofen-Triest eröffnet wurde, sowie die Bahn der Theißegend, welche die getreidereichen Gegenden jenseits der Theiß durchquerte. Das Presseorgan der Pester Bourgeoisie, der Pester Lloyd, stellt bereits 1864 fest, daß Pest im Getreidehandel des Habsburgerreiches den ersten Platz erreicht hat.

Daß sich der einheimische Produktenhandel in Pest konzentrierte, war natürlich nicht ohne weitreichendste Bedeutung für die weitere Entwicklung der Pester und Ofner Mühlenindustrie, während die Erstarkung der Mühlenindustrie ihrerseits wiederum die Konzentrierung des Getreidehandels in Pest aufrechterhielt.

In den Jahren zwischen 1862—67 entschied sich auch der Wettbewerb zwischen den ungarischen und den österreichischen Mühlen zugunsten der ungarischen. Das alles trug dazu bei, daß die Handelskapitalisten ein sehr lebhaftes Interesse für Mühlengründungen bewiesen. Zwischen 1851—55 entstanden sieben, zwischen 1855—60 zwölf und zwischen 1861—75 vierundzwanzig größere Dampfmühlen im Land.

Bei dem technischen Fortschritt in der Maschineneinrichtung erheischte jede Gründung einer neuen Mühle stets größere Geldkapitalanlagen, wo zu die damals verbreitete individuelle Form der Unternehmung sich immer weniger eignete. Nach 1862 können wir bereits feststellen, daß die weitere Entwicklung der Budapester Mühlenindustrie überwiegend in der Form von Aktiengesellschaften vor sich ging. Auch die schon bestehenden, den Besitz Einzelner bildenden Mühlen gerieten nach und nach in den Besitz von Aktiengesellschaften.

Als erste in der Reihe wurde die 1862 entstandene Bergersche Mühle von seinem bankrott gewordenen Besitzer durch die Erste Ofner Dampfmühlengesellschaft übernommen, die von Pester Kaufleuten mit einem Grundkapital von 250 000 Gulden gegründet wurde. Im Jahre 1863 erhöhte die Gesellschaft ihr Anlagekapital auf 500 000 Gulden und kündigte an, daß sie in Pest ein Tochterunternehmen zu errichten beabsichtige. 1865 änderte sie ihren Namen auf »Pest-Ofner Dampfmühlengesellschaft«.

Während die günstige Konjunktur in der Mühlenindustrie solchen Unternehmungen im allgemeinen großen Schwung verlieh, wurde Friedrich, Werther im Jahre 1864 bankrott und trat aus der Reihe der individuellen Unternehmer. Seine Mühle wurde von der Ofner Fabrikshof A. G. übernommen, einer Unternehmung, die ebenfalls von Pester und Ofner Kaufleuten mit einem Grundkapital von 500 000 Gulden gegründet worden war.

Bald kam die Reihe auch an die Mühle Johann Blums, die 1867 in den Besitz der Blumschen Dampfmühle A. G. die eine Gründung der Pester Getreidehändler mit einem Grundkapital von 750 000 Gulden übergang.

Von den Ofner Mühlen waren also drei bereits in den Besitz von Aktiengesellschaften gekommen. Die vierte Ofner Mühle, die der »Barbers Söhne«, war 1864 niedergebrannt. Ende 1865 wurde sie aber neuerrichtet und nahm die Arbeit unter dem Namen »Barber und Klusemann« wieder auf.

Von den schon in älterer Zeit bestehenden Mühlen erhöhte im Jahre 1864 die Pester Walzmühle zwecks Modernisierung der Anlagen ihr Grundkapital von 300 000 auf 450 000 Gulden.

Gleichzeitig mit den Veränderungen die sich in der Form der Unternehmungen der Pester Mühlenindustrie abspielten, trat nun auch in der Wahl der Standorte der größere Grundflächen beanspruchenden Dampfmühlen eine Wandlung ein. Von 1862 an, also seit dem Zeitpunkt, da Heinrich Haggemacher seine Mühle in Pest, in der Nähe der Walzmühle erbaut hatte, wurden die nach ihm entstandenen Mühlen in der Mehrzahl ebenfalls in diesen, zwischen dem Bahnhof und dem Donaukai sich ausbreitenden Stadtteil errichtet. Ein Industriegleis führte von der Eisenbahn bis zum Donaukai, bzw. bis zur Walzmühle. Die günstigen Transportmöglichkeiten, die durch die Nähe der Donau und der Eisenbahn sich boten, sowie die Möglichkeit einer Spekulation mit Baugründen übten eine große Anziehungskraft aus, und lenkten die Mühlen auf dieses Gebiet, wo in den folgenden Jahrzehnten das Fabriksviertel von Angyalföld entstand.

Im Jahre 1862 entstand unter dem Namen »Pannonia Dampfmühlengesellschaft« die zweite Pester Mühlenaktiengesellschaft. Für die Mühle kaufte die Gesellschaft ein Grundstück von 4860 Quadratklaffer, von Anfang an in der Absicht, 2600 Quadratklaffer davon durch Parzellierung zu verwerten. Ende 1862 begann die Mühle ihre Tätigkeit mit 20 Mahlgängen. Auch der Pester Mühlenbau der Ersten Pest-Ofner Dampfmühlengesellschaft hatte mit spekulativen Grundstückkäufen begonnen. Ende 1866 wurde die fünfstöckige Mühle mit 24 Mahlgängen in Betrieb gesetzt. Die folgende Mühle — ebenfalls in der Leopoldstadt — wurde von Samuel Lord, einem Holzhändler erbaut. Die Mühle mit 16 Mahlgängen war mit einer Holzsägerei verbunden. — Heinrich Haggenmacher ließ 1865 in der Nähe seiner Mühle in der Leopoldstadt noch eine zweite Mühle erbauen. Die fünfstöckige Mühle nahm Ende 1866 mit 16 Mahlgängen die Tätigkeit auf. Zur selben Zeit wurde die erste Mühle Haggenmachers, welche mit sieben Mahlgängen ausgestattet war, auf 16 Gänge erweitert.

Die Reihe der vor 1867 von Aktiengesellschaften ins Leben gerufenen Mühlen wird von der Concordia Dampfmühle abgeschlossen. Pester Kaufleute hatten sie 1865 mit einem Aktienkapital von 500 000 Gulden gegründet. Ihr Standort war nicht mehr in der Leopoldstadt, sondern in der Franzstadt, und damit öffnete sich ein neuer Siedlungsbereich für die Mühlenindustrie und zugleich für die Budapester Industrie. Die Mühle selbst wurde mit 20 Mahlgängen in Gang gesetzt.

Zwischen 1862—1865 entstanden insgesamt fünf neue Großmühlen in Budapest, und damit erhöhte sich die Zahl der Budapester Mühlen auf 11.

In der raschen Entwicklung der Mühlenindustrie spielte neben den günstigen Absatzmöglichkeiten die immer schnellere Akkumulation des Handelskapitals die entscheidende Rolle. Die Konzentrierung des Produktemarktes der Monarchie in Pest hatte nicht nur eine Beschleunigung der Akkumulation des lokalen Handelskapitals zur Folge, sie übte eine nicht unbeträchtliche Anziehungskraft auf die Kaufleute der größeren Provinzstädte aus und lockte sogar Kaufleute jenseits der Landesgrenzen hierher. Bis 1866 erreichte das in die Mühlen der Aktiengesellschaften investierte Geldkapital die Höhe von 3 850 000 Gulden.

Außer den neuen Momenten, wie Verbreitung der Aktiengesellschaften und Bau der Mühlen, fand das sog. »hohe« Mahlverfahren gegen Mitte der 60er Jahre eine endgültige Annahme in der Budapester Mühlenindustrie. Das Mehl der Budapester Mühlen hatte im Ausland auch weiterhin ihre Konkurrenzfähigkeit behauptet. Das ungarische Mehl wurde zu dieser Zeit als das zum Backen am besten geeignete Feinmehl in Westeuropa bekannt; wollten die Bäcker, Konditoren und Hausfrauen in Wien, Berlin oder Paris feinschmeckendes Gebäck bereiten, so besorgten sie sich ungarisches Mehl dazu.

Die Vermahlungskapazität der Budapester Mühlen stieg von den jährlich 616 000 q im Jahre 1862 bis Ende 1866 auf jährlich 1 830 000 q, also auf annähernd das Dreifache der Kapazität von 1862 an. Die Kapazitäten der drei größten Mühlen betragen je 240 000 q. Die Leistung der Dampfmaschinen der Budapester Mühlen kann für das Jahr 1866 mit 2400—2500 PS angenommen werden. Die neueren Dampfmaschinen kamen ohne Ausnahme aus dem Ausland, waren zum größeren Teil Erzeugnisse des Prager Unternehmens Ruston, zum kleineren Teil der Brüner Firma Gillain A. E.

Der technische Fortschritt zeigte sich — außer dem größeren Ausmaße — vor allen in der stärkeren Mechanisierung der Reinigung des Getreides; in einigen Mühlen waren bereits Trieure und Tarare in Gebrauch.

In den Jahren nach 1867 stellten sich noch günstigere Bedingungen für die Mühlenindustrie ein, zum Teil, weil auf den Ausgleich von 1867 ein ruhigere politische Ära folgte, teils aber auch weil sich in Ungarn ein allgemeiner wirtschaftlicher Aufschwung zu entfalten begann, der von einer fieberhaften Gründungstätigkeit und Spekulation begleitet war. Der wirtschaftliche Aufschwung dauerte bis 1873, als die Wirtschaftskrise sich wie ein Zusammenbruch meldete.

Von den 1866 noch im Besitz von Privatpersonen stehenden Mühlen wurde die Ofner Mühle »Barber und Klusemann« von der Louise Dampfmühlen A. G.

übernommen und die anfängliche Zahl der Mahlgänge auf 28 erweitert. Die gewesenen Besitzer der Mühle verschwanden in einigen Jahren aus dem Wirtschaftsleben Budapests. Die Lordsche Mühle übergang in den Besitz der Victoria Mühlen-A. G., die die Zahl der Gänge von 16 auf 36 erhöhte. Die erste, 1862 gegründete Mühle Heinrich Haggenmachers wurde von der 1867 entstandenen Árpád Dampfmühlen A. G. übernommen. Letztere baute ein neues Mühlengebäude und vermehrte die Zahl der Gänge auf 34.

Im Jahre 1868 war in der Mühlenindustrie Budapests nur mehr eine einzige Mühle in privatem Besitz, und zwar die von Heinrich Haggenmacher 1866 erbaute. Während also die Budapester Mühlenindustrie noch 1862 einer einzigen Aktiengesellschaft und 6 natürlichen Personen gehörte, teilten im Jahre 1868 13 Aktiengesellschaften und eine einzige natürliche Person den Besitz untereinander. 1868 waren nämlich drei neue Aktiengesellschaften entstanden, unter ihnen die Union Dampfmühlengesellschaft mit 36 Mahlgängen, die Elisabeth Dampfmühlen A. G. mit 20 Walzenstühlen. Die Elisabethmühle war die achte und zugleich letzte Mühle, die in der Leopoldstadt errichtet wurde. Die später entstandenen Unternehmungen folgten dem Beispiel der Concordia und richteten sich in der Franzstadt ein. Hier wurde 1868 die Dampfmühle der Pester Müller- und Bäcker-A. G. mit 24 Mahlgängen errichtet.

Mit den 1868, beziehungsweise 1869 in Betrieb gesetzten drei Mühlen war die Zahl der Budapester Dampfmühlen auf 14 gestiegen. Doch nach 1867 wurden nicht nur neue Mühlen erbaut, sondern die schon existierenden vergrößert. Daraus ergab sich, daß die Leistungsfähigkeit der Budapester Mühlen, die 1866 1,8 Millionen q betragen hatte, im Jahre 1869 auf 5,7 Millionen q gestiegen war.

Die Großmühlen der Pester Kaufleute erzielten in den Jahren 1867—68 bei günstigen Marktverhältnissen vortreffliche Geschäftserfolge. Die Zunahme der Mehlerzeugung und die ergiebigen Getreideernten führten trotzdem zu heftigen Konkurrenzkämpfen, die 1869 die Minderung des Profits und in einzelnen Fällen sogar Verluste nach sich zogen. Während der kleinere Profit anfänglich nur eine Folge des scharfen Wettbewerbes war, so war der Schaden, den das Mühlengeschäft in den von der Dürre heimgesuchten Jahren von 1871 bis 1874 zu erleiden hatte, vorwiegend dem Mangel an Rohmaterial zuzuschreiben. Die Mehlerzeugung der Budapester Mühlen sank von den 3,35 Millionen q des Jahres 1871 im Jahre 1873 auf 2,66 Millionen q herab, und gleichzeitig schrumpfte auch der Ertrag des Landes in Weizen entgegen den 17,1 Millionen Meterzentnern des Jahres von 1870 im Jahre 1873 auf 10,8 Millionen zusammen. Weder die Geldkrise von 1869 noch die Kreditkrise von 1873 ließ die Mühlen unberührt, und eine der Folgen war die Stilllegung der ehemaligen Berger'schen Mühle in Ofen, deren Kapazität die kleinste war. Auch die Ofner Fabrikshof A. G. (ehemalige Friedrich Werthersche Mühle) hatte ständig mit finanziellen Schwierigkeiten zu kämpfen und gelangte schließlich infolge ihrer Verschuldung in den Besitz der Anglo-Ungarischen Bank. Diese verkaufte sie 1876 der Ersten Budapester Dampfmühlen-A. G., welche die Mühle nach Auffrischung der Einrichtungen 1877 von neuem in Betrieb setzte. Die 1868 entstandene Union Dampfmühlen-A. G. wurde Anfang 1872 bankrott. Heinrich Haggenmacher, dessen Mühle 1873 niedergebrannt war und der eine Zeitlang wegen der Stadtregelung keine Genehmigung für den Wiederaufbau erhalten hatte, kaufte die Mühle der Gesellschaft. 1877 baute er auch seine alte Mühle wieder auf. Die Árpád-Dampfmühlengesellschaft und die Blumsche Dampfmühlengesellschaft waren bei der Ungarischen Allgemeinen Kreditbank gänzlich verschuldet und als sie nach 1873 nahe daran waren in Konkurs zu gehen, wurden sie von der Kreditbank unter dem Namen »Vereinigte Dampfmühlen der Kreditbank« in eigene Verwaltung übernommen.

Infolge der unter der Einwirkung verschiedenster Krisen vorsich gegangenen Konzentration der Unternehmungen befanden sich im Jahre 1880 die 14 Budapester großen Mühlen im Besitz von 11 Unternehmungen.

Nach 1873 erholte sich die Budapester Mühlenindustrie sehr rasch sowohl von dem Geld- und Produktenmangel als von der Kreditkrise. Die Marktverhält-

nisse gestalteten sich wieder günstig, was auch in den Geschäftsergebnissen der Mühlen zum Ausdruck kam. 1877 konnten sie einen Reingewinn von 1,7, in 1878 einen von 2,5 Millionen Gulden aufweisen. Mit dem Abschluß der Epoche der Spekulationen besserte sich auch die finanzielle Lage der Mühlen, wozu nicht allerletzt auch ihre von Grund auf veränderte Geschäftspolitik beigetragen hatte. Man zog sich die Erfahrungen der früheren Jahre zunutze, indem man die zur Produktionserweiterung nötigen Geldkapitalien nicht mehr durch Kapitalerhöhung zu beschaffen suchte, sondern mittels Anlegen von ergebnisreichen offenen und geheimen Reservefonds diese unmittelbar aus dem eigenen Profit schöpfte und sie zur Sicherung dieser Profits, zur Auffrischung und Erweiterung der technischen Einrichtungen verwendete. Wohl hatten auch die ausgezeichnete Konjunktur am Markt und andere Umstände viel dazu beigetragen, daß man die Krisen allmählich überwand, die sichere Basis aber, auf der die Konsolidation und weitere Entwicklung dieser Unternehmungen nun fußte, war der Technologie des Mahlens und der ununterbrochenen Verbesserung der Arbeitsmaschinen zu verdanken.

Das in der Budapester Mühlenindustrie angewendete »hohe« Mannhlverfahren und die auf den Gebrauch des Mühlsteins gegründete Technik, blieben ein Vierteljahrhundert lang im wesentlichen unverändert bestehen. Bei den Nebenprozessen bedeutete für das Sichten des Mahlgutes der von Karl Haggennacher, dem technischen Direktor der Ersten Budapester Dampfmühlen A. G. in der ersten Hälfte der 1870er Jahre erfundene Plansichter einen wesentlichen Fortschritt. Eine epochale Wandlung vollzog sich aber in der Budapester und in der Mühlenindustrie schlechthin mit der Vervollkommnung der Walzenstühle, die Friedrich Wegmann in seinem mit der Frauenfelder Fabrik geführten Wettbewerb ausgearbeitet hatte. Wegmann rüstete den Walzenstuhl mit Walzen aus Porzellan aus und wendete mittels Übersetzung eine Differenzialgeschwindigkeit an. Sein Patent wurde von der Budapester Ganz-Fabrik gekauft. Andreas Mechwart, der Ingenieur der Ganz-Fabrik ersetzte die Porzellanwalze durch eine Walze aus Stahl, und arbeitete an der von Wegmann begonnenen Riffelung der Walzen weiter fort. Seine Idee war die Anpassung der Zahl und des Dralls der Riffeln, sowie der Übersetzung des Walzenpaares an die Korngröße des Mahlgutes.

Die technischen Leiter einzelner Budapester Mühlen wirkten mit Rat und Schlägen und Experimenten aktiv an der Ausbildung des Walzenstuhles und an der Entwicklung neuerer, dem praktischen Bedarf entsprechender verschiedener Typen mit. Gegen Ende der 1870er Jahre war auch die Technologie der mit dem Ganzschen Walzenstuhl durchgeführten Vermahlung im wesentlichen entwickelt und verbreitete sich nun von Budapest aus auf der ganzen Welt.

Bis 1880 waren sämtliche Budapester Weizenmühlen zum Gebrauch des Walzenstuhls übergegangen; von diesem waren 1884 bereits 804 Stück in Gebrauch. Damit war auch in der Budapester Mühlenindustrie die industrielle Revolution abgeschlossen. 4 Jahrzehnte waren verflossen, seit in Pest die erste Dampfmühle in Betrieb gesetzt wurde und seit Stefan Széchenyi den Standort der Pester Walzmühle bestimmt, die Produktion auf Qualität eingeführt, das Unternehmen als eine Aktiengesellschaft eingerichtet und die Technik des Vermahlens festgelegt hatte, wodurch er den Bedürfnissen seiner eigenen Zeit allerdings weit vorausgegangen war, für die weitere Entwicklung der Mühlenindustrie den richtigen Weg gewiesen hatte.

Seit der Mitte der 1870er Jahre nahm die Budapester Mühlenindustrie einen vornehmen Platz in der europäischen Mühlenindustrie ein und erfreute sich eines internationalen Ansehens. Die hier verwendete Mühleneinrichtung diente auch im Ausland als Vorbild.

Als die Budapester Großindustrie am Beginn ihrer Entwicklung stand, schlossen sich Mühlenindustrie und Maschinenbau innerhalb ein und derselben Unternehmung, nämlich der Pester Walzmühle notwendigerweise zusammen. Nach drei Jahrzehnten förderten die Bedürfnisse der nun schon zum Riesenerstarken Budapester Mühlenindustrie die Entwicklung des Walzenstuhls von Ganz, also des ersten Erzeugnisses der einheimischen Maschinenfabrikation, was

innerhalb der Schranken der industriellen Entwicklung in Ungarn der Ganz-Fabrik Weltabsatz und Weltruf eingebracht hat, jener Fabrik, deren Gründer seine ungarländische Laufbahn in der Pester Walzmühle begonnen hatte.

Die Ganz-Fabrik stützte sich bei der Entwicklung der Walzenstuhlfabrikation auf die Budapester Mühlen und auf den Inlandsmarkt. Bald aber wurde, ebenso wie für das ungarische Mehl, auch für den Walzenstuhl der Weltmarkt der Hauptmarkt. Zwischen 1874 und 1885 fanden 13,219 Walzenstühle Absatz, von diesen indessen nur 2557 Stück (18 v. H.) in Ungarn, die übrigen im Ausland.

Während der Bau von Maschinen und Einrichtungen der Mühlenindustrie in der Budapester Maschinenindustrie auch in internationaler Hinsicht schöne Fortschritte machte, kann über die Kessel- und Dampfmaschinenherstellung im Laufe der 1870er Jahre nicht dasselbe gesagt werden, sodaß diese nicht imstande war, die Bedürfnisse der Budapester Mühlen zu decken. Die Mühlenindustrie, deren Dampfmaschinenpark von den 20 Stück mit einer Gesamtleistung von 810 PS (1863) bis 1875 auf 34 mit 7390 PS gewachsen war, sah sich genötigt, ihre Maschinen aus dem Ausland zu beschaffen.

Nach der mächtigen Entfaltung nahm die Mühlenindustrie in der maschinellen Industrie Budapests eine noch bedeutendere Stellung ein als vorher. Von der in Budapests Industrie verwendeten Maschinenkraft entfielen 1852 genau 47,9, im Jahre 1863 55,1 und 1875 bereits 68,5 v. H. auf die Mühlenindustrie. Von den Zweigen der Budapester maschinellen Industrie drängte sich also die Mühlenindustrie im Laufe eines Vierteljahrhunderts an die Spitze.

Für die Bedeutung der Budapester Mühlenindustrie ist bezeichnend, daß 1880 in der gesamten Mühlenindustrie Österreichs 193 Dampfmaschinen mit einer Leistung von 7213 PS in Betrieb waren; die Produktion der 760 modernsten österreichischen Mühlen mit Elementarkraft betrug indessen nur 6 631 950 q. Zur selben Zeit wurde in den Budapester Großmühlen eine Dampfmaschinenleistung von 11 414 PS. verbraucht und damit eine Mahlkapazität von 6 667 000 q im Jahr erreicht. Die 11 Mühlenbetriebe aber, die die Hälfte des Landes mit Mehl versorgen konnten, beschäftigten im ganzen nur 2634 Arbeiter. Dieser Charakterzug des entwickeltsten Gewerbezweiges Ungarns war für die Gestaltung der gesellschaftlichen Struktur keineswegs günstig. Während nämlich in den Ländern, wo die Textilindustrie der bedeutendste Industriezweig war, konnte dieser einen großen Teil des Überschusses an Arbeitskräften der Landwirtschaft aufsaugen, dies war jedoch in der ungarischen Mühlenindustrie nicht der Fall. In der Ausbildung der ungarischen Arbeiterklasse spielte also die Budapester Mühlenindustrie kaum eine Rolle. Sie bildete hingegen eine wichtige Basis für die Entstehung der ungarischen großindustriellen Bourgeoisie. Im Zeitraum zwischen 1850—1880 entwickelte sich aus der Schichte der Budapester Getreidehändler- und Bankiers die ungarische Bourgeoisie, die in bezug auf die Akkumulation des Geldkapitals die relativ stärkste, wenn auch zahlenmäßig die kleinste Gruppe der ungarischen industriellen Bourgeoisie war. Der erste bedeutendere Schritt, den diese Handelskapitalisten in der Richtung der Großindustrie taten, war die Gründung der Budapester Großmühlen. Den wichtigsten Weg, der zur Entstehung der ungarischen großindustriellen Bourgeoisie führte, bildete die Anhäufung von Kapitalien einerseits durch Mühlen- und anderen industriellen Gründungen, andererseits durch den Handel, wobei sich beide Wege der Entwicklung innigst miteinander verflochten. Somit fiel in Ungarn die Rolle, die in der kapitalistischen Entwicklung des Westens von der Textilindustrie, als der wichtigsten industriellen Quelle der Kapitalkonzentration in der dortigen Fabrikindustrie und der Entwicklung der großindustriellen Bourgeoisie erfüllt wird, in einem viel engeren Rahmen vor allem der Mühlenindustrie zu.

Auf einer festen wirtschaftlichen Basis ruhend, stets bereit, sich dem Fortschritt in der Technik sofort anzupassen, im eigenen Bereich an der Spitze zu sein, hat die Budapester Mühlenindustrie die ihr in der Entwicklung der ungarländischen Industrie zufallende Rolle in dem 1880er Jahren mit voller Entfaltung erfüllt.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

- Abb. 5.* Ladekai der Ersten Donaudampfschiffahrtsgesellschaft gegen Ausgang der 1850er Jahre
Abb. 6. Die Mühle der Pester Walzmühlengesellschaft mit der Einrichtung nach der Feuersbrunst von 1850; Querschnitt
Abb. 7. Situationsplan der Fabrik Friedrich Werthers in den 1850er Jahren
Abb. 8. Kundmachung der Berger'schen Mühle in 1860
Abb. 9. Situationsplan der Berger'schen, späteren Király-Mühle
Abb. 10. Die erste Mühle Heinrich Haggenmachers neben dem Tüköry-Schutzdamm und dem Garten der Großen Bierhalle
Abb. 11. Der Bomben-Platz (heute Batthyány-Platz) in der Wasserstadt. Hinter der Kirche die Mühle Johann Blums, um 1865
Abb. 12. Mühlen und Fabriken in der äußeren Leopoldstadt in 1872
Abb. 13. Die ältere und neuere Uferlinie der Donau sind gut zu erkennen. Die mit Strichen angegebenen Grundstücke entstanden nach der Aufschüttung des Donaukais
Abb. 14. Das Mühlviertel der äußeren Leopoldstadt gegen Ende der 1880er Jahre
Abb. 15. Die von der Ersten Budapester Dampfmühlen AG und die von Heinrich Haggenmacher in 1865 erstandenen städtischen Gründe — Situationsplan (Aug. 1865.)
Abb. 16. Getreideausladung am Donaukai der Franzstadt um die Mitte der 1860er Jahre
Abb. 17. Die Dampfmühle der Müller und Bäcker und die Concordia-Mühle — Situationsplan in 1868
Abb. 18—19. Grundrisse der Pester Walzmühle zwischen 1839—1846 und 1860—1870

HETÉS TIBOR

Budapesti munkások felfegyverzése a Magyar Tanácsköztársaság védelmében

A „munkásezredek” és a Magyar Tanácsköztársaság szinte elválaszthatatlan fogalmak. Gyakran téves megvilágításban, vagy csak egyes vonatkozásokban ismeretes a munkásalakulatok szerepe a Magyar Tanácsköztársaság védelmében. Történetük a proletárdiktatúra igen fontos eseményeivel fonódott össze, jelentőségük pedig a legkritikusabb időben mutatkozott meg igazán.

E tanulmány kísérlet a Budapesten felfegyverzett munkásalakulatok történetének felvázolására.

A Tanácsköztársaság idején budapesti munkásokból — lényegében — kétféle munkásezredek alakultak. A proletárdiktatúra kikiáltásától május 1-ig csak azok az ezredek voltak meg, melyek budapesti munkásokból Budapesten szerveződtek és a proletárdiktatúra bukásáig a fővárosban maradtak. Mint ismeretes, május 1-én mind a katonai, mind a politikai helyzet kritikus volt. Egyetlen kivezető út maradt csupán: felfegyverezni és a frontra szállítani Budapest munkásait. Ennek megtörténte vetette meg alapját azoknak a munkásezredeknek, melyek budapesti munkásokból a Vörös Hadsereg kötelékében alakultak meg. Ettől kezdve beszélünk kétféle munkásezredről.

A tanulmány először a Budapesten maradt ezredek megalakulását vázolja egészen a proletárdiktatúra bukásáig, majd ismerteti a Vörös Hadsereg munkásezredeinek szervezését, végül rövid áttekintést nyújt azokról a harcokról, melyeknek a budapesti munkásezredek részesei voltak.

I. A munkásalakulatok szervezésének célja és a budapesti munkásezredek megalakítása

(1919. március 24—augusztus 1.)

A kapitalista államok gyűrűjében a Magyar Tanácsköztársaság nem maradhatott fegyveres erő nélkül és ezért a Forradalmi Kormányzótanács március 24-én elrendelte a Vörös Hadsereg megszervezését.

Rendeletében megállapította az elvi különbséget a burzsoá hadseregek és az új magyar hadsereg között. Kimondta, hogy „A Vörös Hadsereg a proletárság csztályhadserege. Minden katonájának egyenlő kötelessége a forradalmi proletárság érdekeinek védelme minden külső és belső ellenség ellen, harc a világproletáriátus felszabadításáért”.¹ Ugyanez a rendelet említette először a munkászászlóaljok szervezésének kérdését is, amikor 11. pontjában kimondta: „A Vörös Hadseregen belül, mint annak tartaléka, munkás tartalékszázlójak, csapattestek állítandók fel”².

A munkásalakulatok szervezése céljának elvi meghatározása tehát megtörtént: a munkászászlóaljok a Vörös Hadsereg tartalékalakulatai.

Nem mondja ki a rendelet, hogy honnan, milyen területekről, üzemekből vagy gyárakból kell megszervezni a tartalékszázlójakat, éppen ezért az csak országos vonatkozásban értelmezhető. Ezt a helyes elvet és célkitűzést nem mindig követték a legmegfelelőbb és ilyen értelmű gyakorlati intézkedések.

Anélkül, hogy a szervezés kérdéseinek elébe vágnánk, meg kell állapítani, hogy a munkás tartalékszázlójak szervezése, főleg országosan, de Budapesten is, a román imperialista hadsereg támadásáig, még a Vörös Hadsereg szervezésétől is elmaradt. Ennek okát legfőképp abban kell keresnünk, hogy a Hadügyi Népbiztosságon igen mély ellentétek merültek fel kommunista és szociáldemokrata népbiztosok között a Vörös Hadsereg szervezését, különösen a munkásalakulatok szervezését illetően. Az elvi ellentétek feletti vita elhúzódása éppen ezért károsan hatott a szervezési munkára. Pedig a proletárdiktatúra helyzete a munkásalakulatok szervezését követelte elsősorban, főleg a budapesti munkásalakulatok szervezését és kiképzését, hiszen Budapesten és a peremvárosokban koncentrált az ipari munkásságnak körülbelül 60%-a,³ azonkívül a budapesti munkásság volt a munkásosztály legöntudatosabb része. Egyelőre azonban nem fenyegetett közvetlenül az ellenséges beavatkozás veszélye, tehát nem volt égető a tartalékszázlójak felállítása sem. Így történhetett meg, hogy amíg a Vörös Hadseregbe toborzottak száma április 4-én már meghaladta a 30 000 főt,⁴ a gyári zászlóaljok szervezése még sehol sem állt, és ugyanezen ideig egyetlen munkászászlóaljat állítottak fel.

A kommunista népbiztoshelyettesek nem érvényesítették kellően akarataikat a gyakorlati intézkedések megvalósításában, míg mások, például Böhm, nem érezték feladatuknak a proletárdiktatúra létérdekeit szolgáló intézkedések megvalósítását.

Április elején tarthatatlanná vált a helyzet a hadügyi vezetésben. A kommunisták lemondatták Pogányt, aki személyi akadály volt az ütőképes hadsereg szervezésének. Igaz, ez Szamuely kiválását is jelentette a hadügyi vezetésből. Április 4-én a Forradalmi Kormányzótanács egy öttagú, népbiztosokból álló vezetőséget állított a hadügyek élére, mégpedig Böhm Vilmost, Fiedler Rezsőt, Haubrich Józsefet, Kun Bélát és Szántó Bélát.⁵

A hadseregszervezés Szántó Béla kezében összpontosult, de a munkásezredek szervezését különválasztották. E feladatot Haubrich Józsefekre bízta.

Április 4-e után fellendült a munkásezredek szervezésének munkája, de még mindig nem folyt kellő eréllyel és szervezettséggel. A fellendülés okát két tényezőben kell keresnünk. Az egyik — és ez a későbbiek során nyilvánvalóvá válik — Böhm és Haubrich elképzeléseinek hirtelen megváltozása, a másik pedig az, hogy a kommunista népbiztosok, elsősorban Kun és Szántó is intenzívebben szorgalmazták a munka folytatását.

Amikor Haubrich vette át a munkásezredek szervezésének ügyeit, lényegében kezében összpontosult a hatalom a szervezés alatt álló munkásezredek felett. A felelősség teljes egészében őt terhelte, és már csak ezért is szorgalmaznia kellett a szervezést. Egyúttal azonban saját elképzelései és célja érdekében, annak megfelelően irányíthatta a munkát. Több vonatkozásban sikerrel vitte keresztül akaratát. Egyéni törekvései világosan megállapíthatók szervezési intézkedésekben, riadóparancsokban stb., amikor is a hadseregtől különválasztott és lényegében karhatalmi célra használható ezredek kivánt szervezni. Az új helyzetnek megfelelő taktikát nemcsak a későbbiek során kiadott és Haubrichtól származó intézkedések világítják meg, hanem Böhm Vilmosnak két nappal a hadügyi vezetésben történt változás után Böhm ülésen elhangzott felszólalása is. Ebben a sürgős feladatokról beszélt és bejelentette: „... nyolc napon belül megszervezik a gyárak tartalék munkászászlóaljait. A forradalom biztosítására a Vörös Hadsereg és a gyári zászlóaljok erős és biztos eszközök lesznek”.⁶ Itt a megváltozott taktikának még csak az egyik oldala derült ki, az ugyanis, hogy munkászászlóaljakra mégis szükség van, azokat sürgősen meg kell szervezni. Csak a későbbiek során bontakozott ki az a törekvés, hogy a budapesti munkásezredek eredeti célját megváltoztassák és azokat csak a fővárosban felhasználható ezredeké szervezzék és képezzék ki.

Kommunista oldalról szintén fokozottabb igényekkel léptek fel, mert az ország külpolitikájában lényeges események következtek be. A Magyar Tanácsköztársaság nem fogadhatta el az antant ajánlatát, amelyet Smuts tábornok közvetített a magyar kormánynak.⁷ Az antant jegyzékének el nem fogadása után azonban nyilvánvalóvá vált, hogy bármely pillanatban támadás érheti az országot. Nem véletlen tehát, hogy előtérbe került a fegyveres erők megszervezésének kérdése és ezen belül is a munkásalakulatok gyors felállítása. A hadseregszervezést az április 7-i kormányzótanácsi ülés is érintette, s ezen különösen Kun Béla sürgette a munkászászlóaljak felállítását.⁸

A Hadügyi Népbiztosság április 5-én rendeletet adott ki a munkászászlóaljak toborzásáról. A rendelet Budapest és környékének területére, az itt található üzemekre, gyárakra vonatkozott. A toborzási munka elősegítésére a nagyobb gyárakban gyűléseket tartottak. Valamennyi gyűlésen az alábbi határozati javaslatot fogadták el: „A gyár

munkássága 1919. április 8-án megtartott gyári munkásgyűlésen egyhangú lelkesedéssel elhatározza, hogy megalakítja a budapesti tartalék-munkáshadsereg gyári osztagait. A gyűlés kötelességévé teszi minden katonaviselt, gyárban dolgozó, egészséges elvtársnak, hogy haladéktalanul jelentkezzék a munkáshadseregbe való belépés céljából. A gyűlés biztosítja a Forradalmi Kormányzótanácsot, hogy a gyár munkássága mindenkor kész a proletárforradalom vívmányait minden néven nevezendő támadással szemben fegyverrel megvédeni”.⁹

A megtartott gyűlések elősegítették a szervezési munkát. Egy-másután alakultak meg a gyárakban a munkásegységek, egyes helyeken „gárda”, más helyen „őrség”, munkásszázad” stb. néven. Így például a csepeli lőszergyárban, ahol egy zászlóalj már régebben megalakult, ettől kezdve gyorsabban emelkedett a létszám. Április 8-i adatok szerint 1800 fő volt élelmezési állományban.¹⁰ Április 10-én két elvtárs azt az utasítást kapta, hogy csak a munkászászlóaljok szervezési ügyeivel foglalkozzék.

Az Óbudai Gázgyár Ellenőrző Munkástanácsa április 14-én a Vörös Őrség Országos Főparancsnokságához fordult, hogy a gyárban levő örkülönítményt visszavonhatják, mert — mint írják — „Az Óbudai Gázgyár munkásai gyári vörösőrséget szerveznek” és a kiküldött őrségre a jövőben nem lesz szükség.¹¹

Az újságok még keveset foglalkoztak e fontos problémával. A Népszava megemlékezett ugyan a gyárakban tartott gyűlésekről és kommentálta is a munkászászlóaljok felállításának jelentőségét, de a cikkben világosan felismerhető az a törekvés, hogy Haubrich nézeteinek megfelelő irányban tájékoztassa olvasóit. „Proletárdiktatúrához proletár ármádia kell” c. cikkében végső soron a címmel ellentétes, de legalábbis a címnek nem megfelelő nézeteket fejteget. „A Vörös Hadsereg toborzásával egyidőben megindult — írja a lap — egy ezzel majdnem hasonló fontosságú mozgalom: a gyári munkástartalékszászlóaljok toborzása. Míg a Vörös Hadsereg a fronton harcoló csapatokkal védi a proletárdiktatúrát, a most alakulóban levő tartalékszászlóaljok és ezredek a gyárak és üzemek munkásaiból kerülnek ki, azokból az elvtársakból, akikre itthon a termelésben van szükség elsősorban. Ezek a tartalékalakulatok tehát megmaradnak továbbra is gyári munkabeosztásukban és csak végszükség esetén állanak majd a Vörös Hadsereg segítségére”.¹² A munkászászlóaljok szervezését azonban már ekkor sem lehetett másodrendű feladatnak tekinteni.

A szervezés meggyorsítására a Hadügyi Népbiztosság április 9-én helyes intézkedéseket hozott. A megnövekedett feladatok ellátására a Hadügyi Népbiztosságon megszervezték a „Munkásügyi csoportot”, amely szétágazó, de egymáshoz szorosan kapcsolódó feladatokat látott el. Sajnos a Munkásügyi csoport alá rendelt osztályok egy része kifejezetten ellenforradalmi tevékenységet fejtett ki, ami néhány konkrét intézkedéséből is megállapítható, de bebizonyosodott a proletárdiktatúra bukása után lefolytatott népbiztosi perek alkalmával. Ugyancsak erre

mutat Zámory Gyulának levéltári hagyatékában talált feljegyzése is. Zámory az alábbi sorokat a Hadügyi Népbiztosságról elhozott és ott az aajtáján levő papírtáblára jegyezte fel. (Feljegyzésének utolsó mondata erre vonatkozik.) „1919. április 6—8-a táján Krivátsy Gyula keresett fel Nyár utcai lakásomon s örvendezve beszélt el, hogy Hajós Béla százados, ki Mátyásföldön lakik, akár mint Haubrich, felszólítást kapott, hogy a Hadügyi Népbiztosság 51. osztályát, a munkáshadsereg szervezési osztályát, állítsa fel. Tőle kért tanácsot, hogy elvállalja-e? Azért jött hozzám, hogy megkérdezze, mit mondjon Hajósnak? — Mondd meg Hajósnak, hogy vállalja el, — de az új osztályba be kell vinni Mahr Bélát, téged és engem. Elmondottam továbbá Krivátsynak, hogy alig van mozgási lehetőségem, mert mindig „vörös detektív” van nyomomban. Ha bejutok a Hadügyi Népbiztossághoz, könnyebb lesz a helyzetem. Onnan jobban tudom irányítani a forradalom ellenes szervezkedést. Így jutottam be a Hadügyi Népbiztossághoz s így szereztem ezt a rendfokozat megjelölés nélküli táblát, mely ott a szobám aajtájára volt kissegezve”. Hozzátenni csak annyit kell, hogy a megnevezett személyek valóban ott és úgy dolgoztak, amint Zámory írja.¹³

Meg kell jegyezni, hogy nagyon leegyszerűsíténénk a kérdést, ha a továbbiak során kiadott minden intézkedésben ellenforradalmi tevékenységet keresnénk. Ez — magától értetődően — nem lehetett így, mert egyértelmű, kifejezetten ellenforradalmi intézkedések esetén megfelelő ellenintézkedéseket lehetett volna tenni. De lehetetlen volt már csak azért is, mert az intézkedések jelentős része konkrét körülmények között született és a körülmények döntően befolyásolták a kiadásra kerülő rendeletet.

Az események azt mutatják, hogy előrehaladás, jelentős lépés a munkásosztály felfegyverzése felé mindig akkor történt, amikor az ország külpolitikai helyzetében változás következett be. Befolyásolta a szervezési munka fellendülését Smuts tábornok budapesti útja, a román bojárhadereg április 16-i támadása és a május 1-i katonai helyzet.

Az április 16-án bekövetkezett román támadás után kiderült a budapesti munkásság felfegyverzésének jelentősége. Ez a támadás készületlenül érte az országot és a hadsereget egyaránt. Néhány napon belül világossá vált, hogy a Vörös Hadsereg akkori formájában nem képes ellenállni. Ezért a budapesti Munkás- és Katonatanács április 19-i ülése az ország munkásosztályához — elsősorban Budapest munkásaihoz — fordult. Az ülésen ismertették az ország katonai helyzetét, az antant támadás jelentőségét és annak várható következményeit. Kun Béla, az ülés szónoka, többek között a következőket mondta: „Elsősorban a magunk erejére kell számítani, mert a nemzetközi proletárforradalom ugyan mellettünk van, de szükséges, hogy minden erőnket megfeszítsük addig, amíg elérkezik a nemzetközi proletárforradalom aktív segítsége. Az első feladatunk ez esetben az lesz, hogy mindenki, aki csak itt nélkülözhető Budapesten, aki csak nélkülözhető itt a központi igazgatásban, minden proletár, a proletariátusnak minden kép-

viselője : ki a frontra! . . . S ha . . . Budapest proletariátusa, amelynek itt önök a küldöttei, a képviselői, nemcsak, hogy nem letargikus állapotban van, hanem áldozatkészségét a végletekig fokozza, akkor meg vagyunk mentve és meg van mentve a proletárforradalom . . .”¹⁴

A felhívás megtette hatását, Budapest munkássága lelkesen jelentkezett a zászlók alá. Jó példával maga a Munkástanács járt elől, amikor egyhangúlag hozott határozatával kinyilvánította, hogy a Munkás- és Katonatanács, valamint a Forradalmi Kormányzótanács tagjainak fele kimegy a frontra.¹⁵

A Hadügyi Népbiztosság április 22-i felhívásában felszólította a budapesti munkásokat a Vörös Hadseregbe való jelentkezésre. A toborzás ekkor tulajdonképp közvetlenül a Vörös Hadseregbe történt, de a jelentkezők a gyárakba vonultak, ahol elkülönítve a munkászászlóaljaktól, kiképzésen vettek részt.

Az eredményes toborzógyűlésekről a Vörös Katona így számolt be : „A VIII. kerületi Forradalmi Munkás- és Katonatanács tegnap 14 helyen rendezett toborzó népgyűléseket. A gyűléseken kivétel nélkül józsefvárosi proletárok óriási tömege jelent meg . . . A kőbányai munkások és munkásnők vasárnap délelőtt a Kaszinó helyiségében nagyszabású gyűlést tartottak . . . A gyűlés . . . erkölcsi kötelességévé tette azoknak a kőbányai munkásoknak, akik nem dolgoznak hadiszergyárban, hogy lépjenek be a Vörös Hadseregbe és védjék meg a forradalom vívmányait”.¹⁶

Most már kifejezetten a budapesti munkások mozgósításán volt a hangsúly, hiszen az előbbieken említett felhívás és az ennek nyomán megindult toborzás Budapestre és környékére vonatkozott.¹⁷

A figyelem középpontjában, a sajtóban, mind nagyobb hangsúlyt kapott a hadseregszervezés, de a fegyverbe állított és már megszervezett nyolc munkásezred sorsa és tevékenysége is. Az egész ország bizakodással tekintett a munkásezredek felé. A Népszava sem, „másodrendű” ügyként foglalkozott a felállított munkászászlóaljakkal: „A gyári munkászászlóaljak felé bizakodással, bátor forradalmi reménykedéssel néz most a valóban nemzetközi, valóban forradalmi proletariátus. A nemzetközi imperializmus fehér gárdáit támadásra küldi az ifjú magyarországi Tanácsköztársaság ellen . . . A szervezett munkásság fegyveres erejének java most a gyári munkászászlóaljakban összpontosul a Vörös Hadsereg mellett. A Vörös Hadsereg szervezése, szaporítása, kiépítése mellett a gyári munkászászlóaljak szervezése, szaporítása, kiépítése, begyakorlása és felfegyverzése most a legsürgősebb feladat . . . A pillanat parancsa ez : Fegyvert a gyári munkászászlóaljaknak!”¹⁸

A gyárak és üzemek sorra jelentették be munkászászlóaljaik megszervezését. Veszélyben a forradalom! Ez a kiáltás hangzott a főváros minden gyűlésén és az újságok hasábjain.¹⁹

Április 22-én a frontra indult az első budapesti munkászászlóalj, a csepeli lőszergyár I/22. zászlóalja. Ők voltak Budapest munkásainak előhírnökei a Vörös Hadseregben. Néhány nappal később a Weisz

Manfréd-gyár munkástanácsa üdvözlét küldte a fronton küzdő 22. munkásezred első zászlóaljának: „Testvéreink! — hangzik az üdvözlét — Meghatott büszkeséggel köszöntünk benneteket, amikor önfeláldozó bátorsággal tesztek tanuságot arról, hogy a szocialista eszmének és a forradalomnak leghívebb harcosai vagytok... a világ minden imperialista hadseregének és a burzsoázia erejének végső megsemmisítéséig veletek harcolunk, ha kell minden erővel a frontokon. Testvéri üdvözléttel a csepeli lőszergyár összmunkássága”.²⁰

A következő napokban budapesti és vidéki zászlóaljak egymás után indultak a frontra. Gyenge felszerelésük, hiányos képzettségük, gyakori fegyelmetlenségük és az ellenség túlereje miatt azonban nem tudták feltartóztatni az előnyomuló ellenséget. De főképp azért bomlottak fel, mert szinte egyenként szálltak szembe az ellenséges csapatokkal, amelyek felmorzsolták őket.

A kialakult katonai helyzetben — nyilván demonstratív lépésként — a Forradalmi Kormányzótanács Budapesten csapatszemle és díszfelvonulás megtartását rendelte el, amelyre április 23-án került sor. Ez a csapatszemle, amelyen nyolc gyári munkásezred vett részt, összefoglalását jelentette az eddig elért eredményeknek. A budapesti munkásezredek összlétszáma ekkor 12 800 főt tett ki.²¹ Ugyanekkor elkészült a Hadügyi Népbiztonságon a munkásezredek végleges megszervezéséről szóló rendelet is, melyet április 27-én hoztak nyilvánosságra.²²

Érdeemes röviden elemezni e rendeletet, mert egyes kérdésekben az álláspontok kikristályosodtak, szinte azt mondhatnánk, hogy a felmerült véleménykülönbségeket írásban rögzítették.

Mindenekelőtt azt kell megállapítani, hogy a szabályzat alapján munkásezredek alatt kifejezetten budapesti munkásezredekert értettek. Erre mutat az, hogy általános érvényű rendelet csak a csapatszemlén résztvevő ezredekre vonatkozik. A szabályzat néhány bevezető sora így hangzik: „A folyó hó 23-án megtartott csapatszemlén résztvevő gyári munkásezredek végleges megszervezését ezennel elrendelem. Az egyes zászlóaljak, századok és ezredek megszervezése és végleges felállítása mielőbb befejezést nyerjen. A többi gyárak és üzemekből alakuló csapatrészek előzetes szervezése folyamatban van. Végleges szervezéséről, valamint a parancsnokok kinevezéséről később külön intézkedem”.

A szervezési rendelet, a továbbiakban is csak a budapesti ezredek, illetve zászlóaljakat, századokat említi.

A rendelet pontosabban körvonalazza a megszervezett munkásezredek célját és ebben a kérdésben válik legélesebbé az ellentét az eredeti és kommunista álláspont, valamint a mostani és Haubrich elképzeléseit tükröző álláspont között. A rendelet a következőket mondja: „A munkásezredek célja „A Tanácsköztársaság, a proletáriátus hatalmának, kivívott jogainak és további fejlődésének megvédése, minden oldalról jövő ellenforradalmi törekvésekkel szemben. A saját üzem megvédése. Budapest és környéke belrendjének biztosítása és védelme”. Kiegészítésként, hogy a cél meghatározására szolgáló első mondat értel-

mezése felől a kétséget eloszlassuk, idéznünk kell Haubrich egy nyilatkozatát, melyet a Vörös Katona tudósítójának adott: „A gyári munkászászlóaljakat, ezredeket még igen sokan tévesen a Vörös Hadsereg tartalékának képzelik el és ehhez képest azt a szintén téves konzekvenciát vonják le, hogy ezek a munkásezredek fogják emberanyaggal táplálni a Vörös Hadsereget. Erről nincsen szó és sohasem volt szó! A gyári munkásezredek ügye teljesen független a Vörös Hadsereg ügyétől”.²³

Tehát ha nem a Vörös Hadsereg tartalékát képezik, nem harcolnak a fronton, nem vesznek részt a külső ellenforradalom letörésében, akkor végeredményben belső karhatalmi célokat szolgálnak. Márpedig a Forradalmi Kormányzótanács március 24-i rendelete — helyesen — a Vörös Hadsereg tartalékaként jelöli meg a munkászászlóaljak célját. Így, végeredményben, Haubrich csökkentette a budapesti munkásezredek, Budapest munkásai felfegyverzésének jelentőségét.

A parancsnoki kar összetételének kérdésében szintén ellentét merült fel a Forradalmi Kormányzótanács eredeti elképzelése és a most nyilvánosságra hozott rendelet között. Míg az előbbi világosan kimondta, hogy „Ezekben — mármint a munkás tartalékszázlójakban — a parancsnokok kizáróan a munkásság soraiból kerülnek ki. A kiképzést kiképző tisztek végzik, akiknek sem parancsnokló, sem fegyvertviselési joguk nincsen”²⁴ — addig Haubrich ezzel ellentétes rendelkezést adott ki. A rendelet háttérében az a ki nem mondott indokolás állt, hogy mivel nincsenek proletárparancsnokok, nincsenek megfelelő kiképzőtisztek, ezért az adott körülmények között úgy kell megoldani a kérdést, ahogy lehet. Így azután egyetlen ezred-, de még csak zászlóaljparancsnok sem került ki a munkások soraiból.

Súlyos hiba volt, hogy a vezetés nem gondoskodott megfelelő proletár parancsnokok kiképzéséről. Intézkedések ugyan történtek, de megvalósításukra — a kellő időben — nem került sor. Ez mindenképp megbosszulta magát, de különösen sok kárt okozott a budapesti munkásezredekben.

Mindezek ellenére helyteleníteni kell, sőt kifejezetten ellenforradalmi törekvésnek kell tekinteni a volt tisztek és törzstisztek ezred- és zászlóaljparancsnoki kinevezését. Oly módon, ahogy a Forradalmi Kormányzótanács rendelete oldotta meg a parancsnoki kérdést, egyelőre meg lehetett volna oldani ezt a fontos személyi problémát.

Nem véletlen azután, ha egyes esetekben nem lehetett elejét venni a romboló tevékenységnek. A kinevezett ellenforradalmi érzelmű tisztek közvetlen befolyásuk révén aláásták néhány munkásezred forradalmi szilárdságát. A tisztek kinevezése pedig egyre szaporodott. Április végén a megalakult tizenkét gyári munkásezredben hét alezredes, öt őrnagy ezredparancsnok, tíz őrnagy, huszonkét százados, négy főhadnagy zászlóaljparancsnok volt.²⁵

Haubrich szembenállása a Kormányzótanács határozatával nem véletlen jelenség. Ennek alátámasztására a következőket: „... április

elején kezdte el Haubrich a gyári munkásezredek felállítását, melyeknek parancsnokaiul Haubrich idősebb törzstiszteket nevezett ki . . . A Haubrichra való befolyásomnak első eredményeként azt a tényt tudom be, hogy az 51. osztály (a Hadügyi Népbiztosság 51. osztályáról van szó. H. T.) előterjesztésére elfogadtattam vele azon tervet, hogy a munkásezredek és a zászlóaljok élére aktív törzstisztek kerüljenek” — írta Hönig Vilmos, aki hosszú ideig a vasas hadosztály parancsnoka volt és aktívan vette ki részét az ellenforradalom szervezéséből.²⁶ Ha részéről túlzottnak is tartjuk, amit befolyásának jelentőségéről elmond, mégsem kételkedhetünk abban, amit a parancsnoki kinevezésekről nyilatkozik. Annál kevésbé, mert a valóságban tényleg törzstiszteket neveztek ki.

Az április 27-i rendelet szabályozta a munkásezredekkel való rendelkezés jogát is. Kimondta: „A gyári munkásezredekkel — mint fegyveres erővel és karhatalommal — mindaddig, míg másként nem intézkedem, rendelkezési jogot kizárólagosan magamnak tartom fenn. Tehát ezen ezredekkel, valamint azok egyes alakulataival írásbeli meghatalmazásom nélkül senki nem rendelkezhetik. Aki ezen rendeletem ellen vét, a felett a forradalmi törvényszék ítélkezik”. Ezt bővebben kommentálni nem kell! A gyakorlatban tehát igen komoly fegyveres erő állt egy ember parancsnoksága alatt. A forradalmi erők azonban újra meg újra közbeszóltak. Néhány határozott fellépésű, a forradalomhoz hű kommunista és szociáldemokrata vezetőknek sikerült érvényesíteni befolyását a döntő órákban. Nem engedték a proletárdiktatúra e hatalmas szervezett fegyveres erejének guzsbakötését, de a munkásosztályt sem lehetett vakként vezetni.

A kiadott rendelet az egyes ezredek szervezetét a következőképp határozta meg: „Minden ezred 3—3 zászlóaljából, minden zászlóalj 4—4 századból, minden század 4—4 szakaszból álljon. 1—1 szakasz létszáma 50 főnél több, de 36 főnél kevesebb ne legyen. Ennélfogva a parancsnokokon kívül 1—1 szakasz 50—50, 1—1 század 200—200, 1—1 zászlóalj 800—800, 1—1 ezred 2400—2500 fő létszámot meg nem haladhat”.

Április végén egyelőre befejeződött a munkásezredek szervezése. Tizenkét munkásezred 36 zászlóalja, körülbelül 20 000 fő állt Budapesten felfegyverezve. A tizenkét ezred a következő gyárak munkásaiból alakult:

1. *munkásezred*: három zászlóalj 12 századdal a Csepeli Acél- és Fémárugyárból;

2. *munkásezred*: egy zászlóalj 4 századdal a Lipták Építési és Vasipari gyár munkásaiból, a második zászlóalj 4 századdal a Hofherr és Schrantz és Clayton-Schuttleworth Magyar Gépgyári Művek munkásaiból, a harmadik zászlóalj 4 századdal a Teudloff-Dietrich Budapesti Armatura-, Szivattyú és Gépgyár, Orenstein és Koppel Mezei Vasutak gyára és az 5. számú Vonatműhely munkásaiból;

3. *munkásezred*: első zászlóalja 4 századdal a Schlick-Nicholson Gép-Waggon és Hajógyár munkásaiból, második zászlóalja 4 századdal

az Autójavitó műhelyek munkásaiból, harmadik zászlóalja 4 századdal az Első Magyar Gazdasági Gépgyár, Hirsch és Frank Budapest-Salgótarjáni Gépgyár és Vasöntöde, valamint a Herkules Művek munkásaiból ;

4. *munkásezred*: két zászlóalja 8 századdal a MÁV Északi Főműhely munkásaiból, harmadik zászlóalja 4 századdal Ganz és Társa Danubius Gép-Waggon és Hajógyár munkásaiból ;

5. *munkásezred*: egy zászlóalja 4 századdal az Óbudai Hajógyár munkásaiból, második zászlóalja 4 századdal a Ganz Villamossági Gyár és Ganz-törzs munkásaiból, harmadik zászlóalja 3 századdal a Déli Vasút helyi csoportja, az Állami Nyomda és az Újlaki Téglagyár munkásaiból ;

6. *munkásezred*: egy zászlóalja 4 századdal az Albertfalvai Repülőgépgyár, az Első Brünni Gépgyár, Felten és Guillaume Kábel és Sodronykötélgyár, a Ganz Fiat és Magyar Fiat Repülőgépmotorgyár munkásaiból, harmadik zászlóalja 3 századdal a Városi Elektromos Művek (Kelenföld) és a Hengermalomtársaság munkásaiból ;

7. *munkásezred*: egy zászlóalja 4 századdal a Franklin Társulat nyomdája és a Fővárosi Nyomda munkásaiból, második zászlóalja 4 századdal az Ericsson Magyar Villamossági Gyár, a Magyar Rézhengerművek, a Vulkan Gépgyár, Wörner J. és Tsa Gépgyár munkásaiból, a harmadik zászlóalja 4 századdal a Városi Elektromos Művek (Váci út) munkásaiból ;

8. *munkásezred*: három zászlóalja 12 századdal a MÁV Gépgyár munkásaiból ;

9. *munkásezred*: egy zászlóalja 4 századdal Ganz és Tsa Danubius Gép-Waggon és Hajógyár (Váci út) munkásaiból, második zászlóalja 4 századdal az Első Magyar Csavargyár, Hirman Ferenc Fémöntöde és Rézárugyár, Rosemann és Kühnemann Gépgyár, az Általános Iparművek munkásaiból, harmadik zászlóalja 4 századdal a Láng Gépgyár munkásaiból ;

10. *munkásezred*: első zászlóalja 4 századdal a Mátyásfüldi Repülőgépgyár munkásaiból, második zászlóalja 4 századdal a Mátyásfüldi Repülőgépgyár és a Keleti Pályaudvar fűtőháza munkásaiból, harmadik zászlóalja 4 századdal a Nyugati Pályaudvar munkásaiból ;

11. *munkásezred*: egy zászlóalja 4 századdal a Vízművek (Káposztásmegyer), Chinoin Vegyészeti Gyár, Schlick-Nicholson Hajógyár munkásaiból, második zászlóalja 4 századdal az Egyesült Izzó munkásaiból, harmadik zászlóalja 4 századdal az Egyesült Izzó és a Mauthner Bőrgyár munkásaiból ;

12. *munkásezred*: három zászlóalja 12 századdal a Wolfner Bőrgyár munkásaiból.²⁷

Mindent összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a proletárdiktatúra kikiáltását követő első hónapban a munkásosztály fegyverbe állítása vontatottan haladt. A román hadsereg támadása nagyobb aktivitást követelt a munkáslakulatok szervezésében, ami Budapesten bekövetkezett, de országosan messze elmaradt a lehetőségek és a szükséglet

mögött. Ennek ellenére Budapesten, április végén, ütőképes munkáshaderő állt készenlétben.

A fenti ezredek megszervezése mellett április folyamán más, szintén munkásokból szervezett alakulatok is készen álltak.

A „32-esek” már az első világháború idején is Budapestről verbuválódtak. A proletárdiktatúra továbbra is megtartotta a 32-es ezredet, azzal a különbséggel, hogy kifejezetten munkásokból toborozta katonáit. Az ezred ugyan a későbbiek folyamán is gyalogezred maradt, de összetételénél fogva budapesti munkásezrednek kell tekinteni. Katonái túlnyomórészt különböző vasipari üzemek munkásaiból kerültek ki. Nem érdektelen talán az sem, hogy a 32-esek egyik zászlóalja igen bátran harcolt már április folyamán, amikor a Vörös Hadsereg védelmi harcot folytatott a Tiszántúlon.

A „Vörös Vasashadosztály” megalakításáról április 19-én jelent meg rendelet. A hadosztály megszervezésének célját a következőkben határozták meg: „A Budapesten elhelyezett csapatoknak az őrszolgálat (laktanyák, raktárak, katonai célokat szolgáló nagyobb üzemek stb. őrzése) alól való mentesítése, a közbiztonsági szolgálat ellátása, a Forradalmi Kormányzótanács támogatása, a proletariátus védelme. A hadosztály szervezésére tehát elsősorban e szempontok a mérvadók. A hadosztálynak azonban képesnek kell lenni arra, hogy a proletariátus érdekeit Budapesten kívül is megvédelmezze.” A hadosztály kiegészítésére vonatkozóan a rendelet kimondta: „Élvtileg csakis a Nagy Budapest területén lakó, vagy pedig ott illetékes, önként jelentkező, szervezett — lehetőleg szervezett vas- és fémmunkások —, vehetők fel a vörös vasas hadosztályba”.²⁸

A szervezési munkát gyors ütemben folytatták és április végén felszerelt, ütőképes hadosztály állt a Tanácskormány rendelkezésére. Böhm és Haubrich ezzel teljes mértékig egyetértettek, mert a vasasok előtti személyes tekintélyük révén számítottak arra, hogy a vasas hadosztály szükség esetén az ő érdekeiket szolgálja.

A vasashadosztály élén álló tisztek, elsősorban Hönig Vilmos, a hadosztály parancsnoka, lendülettel szervezték az egységeket, mert ők szintén saját céljaik érdekében kívánták a vasas hadosztályt felhasználni.

A hadosztály élére került parancsnok minden lehető el is követett, hogy ellenforradalmi tevékenységével célt érjen. „Mint a 9. vasashadosztály szervezője ismét a Vilmos laktanyában halmoztam hegyi ágyúkat, lőszerral fegyvereket és gépfegyvereket, mindig oly számban, hogy az ottani emberállomány fölött még 4—5 üteget és 2—3000 embert bármikor, 1—2 óra alatt fel tudtam fegyverezni. A Vilmos laktanya ügyeit a sokoldalú szervezéssel akkor már annyira összebogoztam, hogy az ottani titkolt hadikészletek felett nem volt már másnak áttekintése, mint az ellenforradalmi szervezethez tartozó tiszteknek, akiket a 9. vasashadosztály 2 tüzérezredében és az 1. vörös tüzérezred pótütégénél gyűjtöttem össze, cca 150 főnyi létszámban, mind a Vilmos laktanyában. . . . utalvány nélkül, egyszerű kívánságra adtunk anyagot a többi

tüzér dandárparancsnokoknak . . . hisz őket ugyanaz a gondolat vezette, mint engem . . . a diktatura megbuktatása a kézbe vett katonaság útján”. „Április végén a 9. vasashadosztályból 7 század, két tüzérezred állt; a tüzérezredek felszerelése: 16 aknavető, 7 hegyi ágyú; 8 99 m. 10 cm-es tarack, 8 16m. német tábori ágyú volt. A laktanyában elraktározva 20 géppuska, 1800 puska, 11/2 millió töltény, sok tüzérségi lövedék és 1000 kézigránát fekdít akcióra készen”.²⁹ Hönig itt is nyilván túloz és a maga ellenforradalmi szerepét kívánja kidomborítani. Az azonban tény marad, hogy a hadosztály vezetésében jelentős ellenforradalmi befolyás érvényesült. A vasas hadosztály lelkes katonáinak kellett megküzdeni ezzel a veszéllyel.

A Magyar Tanácsköztársaság életében május 2-án bekövetkezett katonai és politikai fordulatnak még csak a szellője sem érintette azokat, akiknek feladata maradt a Budapesten levő munkásezredek további szervezése. Mindenekelőtt nem mérték le gyakorlatilag a májusi fordulat jelentőségét a hadsereg szempontjából, és ezért a budapesti munkásezredek szervezése nem a céloknak megfelelően haladt. Mint akiknek semmi közük a Vörös Hadsereghez — hiszen igen nagyszámú budapesti munkászászólalj vonult be a Vörös Hadseregbe —, most már teljesen háttérbe szorították azt az elvet, hogy a Budapesten maradt ezredek megfelelő tartalékai legyenek a Vörös Hadseregnek. A kommunisták, akik közül igen sokan és igen sokszor hangsúlyozták annak jelentőségét, hogy a budapesti ezredek a Vörös Hadsereg tartalékezredeivé kell kiképezni, nem szereztek érvényt akaratuknak.

Ezalatt pedig sikerült úgy megszervezni a budapest munkásezredek, hogy azok bizonyos értelemben öncélú fegyveres erővé alakultak. Az öncélúság azt jelentette, hogy a proletárdiktatúra külső védelme szempontjából minimumra csökkent jelentőségük. Míg egyrésztől igaz az, hogy ezt a fegyveres erőt a proletárdiktatúra fennállása idején nem tudták ellene felhasználni, másrésztől viszont az is igaz, hogy a végveszély idején — 1919. augusztus 1-én — a kommunistáknak sem sikerült harcba szólítani Budapest munkásait.

A Forradalmi Kormányzótanács május 2-i ülésén — Haubrichot nevezték ki Budapest katonai főparancsnokává.³⁰

Helyeselni kell a Budapesti Karhatalmi Parancsnokság megszervezését, de a proletárdiktatúra kárára történt, hogy parancsnokává Haubrichot nevezte ki a Forradalmi Kormányzótanács.³¹

Május 3-án Haubrich bejelentette, hogy átveszi a parancsnokságot Budapest és környéke karhatalmi alakulatai felett. A parancsnokság céljaként a visszaözlő csapatok lefegyverzését és a belső rend fenntartását jelölte meg.³²

Ezzel egyidőben megszervezték a Gyári Munkáscsapatok Főparancsnokságát. A Főparancsnokságot alárendelték a Budapesti Karhatalmi Főparancsnokságnak. Feladatául a következőket határozták meg: „Kötelessége a gyári munkáscsapatok kiképzésének, fegyverrel és lőszerrel való ellátásának, továbbá utasításaim szerint a karhatalmi

és egyéb szolgálatokra történt intézkedések végrehajtásának ellenőrzése”.³³

A Gyári Munkáscsapatok Főparancsnoksága nem kapta feladatul további munkásezredek felállítását, de ennek ellenére folytatták a szervezést.³⁴ Május folyamán került sor a 13., 14., 15., 16. és 17. munkásezred megszervezésére, mégpedig az alábbi gyárak, munkahelyek stb. dolgozóiból:

A 13. munkásezred a Ganz Waggonyár és a MÁV ferencvárosi pályaudvar helyi csoportjának munkásaiból:

14. munkásezred a MÁV Istvántelki Főműhely munkásaiból;

15., 16. és 17. munkásezred: a Városi Alkalmazottak Országos Szövetsége kerületi munkásaiból és hivatalnokaiból. A 17. munkásezred május 24-én még csak alakulóban volt.

Májusban szervezték meg a Városi Vízművek (Káposztásmegyér) *Önálló munkászászlóját* is.

Az új munkásezredek egy része — mint már említettük — a VAOSZ alkalmazottaiból került ki. Egyes zászlóaljak kifejezetten csak hivatalnokokból állottak. A budapesti munkásezredek összetételében ennek következtében jelentős változás következett be. Fokozta a rossz összetételt az is, hogy ezek az ezredek nagylétszámúak voltak.

E kérdés mellett elmenni semmiképp nem lehet, mert — éppen a 15. ezred III. zászlóalját, amely a IV. és V. kerületi előjáróság hivatalnokaiból állt — június 12-én, rendeletben fel kellett oszlatni ellenforradalmi szelleme miatt. Érdekes, hogy a feloszlást elrendelő parancsot június 23-án, tehát egy nappal az ellenforradalom kitörése előtt kézbesítették a zászlóaljnak. Mi volt a cél? Ma még ismeretlen. De nyilván nem véletlenül történt. Talán az ellenforradalomban való esetleges részvétel miatt leleplezésektől tartottak?

A proletárdiktatúra politikájának egyik hibájaként említjük — és joggal —, hogy az államgépezet összetörésében nem volt következetes. A régi hivatalnoki kar jelentős része megmaradt állásában és tovább folytatta munkáját. Ma már ismeretes, hogy ezek a hivatalnokok nem egy esetben milyen súlyos károkat okoztak, szabotáltak, támogatták az ellenforradalmat. A hibát súlyosbította, hogy ugyanennek a hivatalnoki karnak a kezébe fegyvert adtak és „munkásezredek szervezése” címen kifejezetten ellenforradalmi elemeket fegyvereztek fel a „proletárdiktatúra védelmében”.

A budapesti munkásezredek összetétele, katonáinak elvi szilárdsága bizonyos fokig azért is romlott, mert kisüzemek, sőt aprócska műhelyek alkalmazottait is bevonták.³⁵

Május 24-én a budapesti munkásezredek létszáma a következő volt:

1. munkásezred	1300 fő	5. munkásezred	800 fő
2. munkásezred	1000 fő	6. munkásezred	1650 fő
3. munkásezred	1100 fő	7. munkásezred	1350 fő
4. munkásezred	1100 fő	9. munkásezred	800 fő

10. munkásezred	.....	2150 fő	15. munkásezred	.....	2700 fő
11. munkásezred	.....	1300 fő	16. munkásezred	.....	4300 fő
12. munkásezred	.....	1500 fő	17. munkásezred	...	ismeretlen
13. munkásezred	.....	500 fő	Önálló m. zlj.	.....	700 fő ³⁶
14. munkásezred	.....	550 fő			

Az összlétszám — a 17. munkásezred létszámát 2000 fő átlagban számítva — 24 800 főt tett ki, a Vörös Hadseregben harcoló budapesti munkásszázlójak létszámával együtt (1919. május 19-én: 15 700 fő) kb. 40 500 fő.³⁷

Később következett a 18. és 19., valamint a 20. munkásezred megszervezése, de a szervezés jobb áttekintése miatt itt térünk ki ismertetésére.

A 18. munkásezredet június 24-én szervezték. I. zászlóalját a Gizella, Concordia malmok, Zwack likörgyár munkásaiból, II. zászlóalját a Hűtőház, Király és Hungária malom munkásaiból, III. zászlóalját a Flóra gyertyagyár és Spódium gyár, Gregersen és Fiai gőzfűrészyár, Helvey vegyszeti gyár, Petroleum gyár, Kénsav gyár és a Kun utcai Petroleum gyár munkásaiból alakították meg.³⁸

A 19. és 20. munkásezred megszervezését július végén rendelte el a Hadügyi Népbiztosság. A 19. munkásezredet a Weisz Manfréd Húskonzervgyár és a Közvágóhíd munkásaiból szervezték, míg a 20. munkásezred felállítását a Fegyver és Gépgyár munkásai vállalták.³⁹

Jellemző, hogy amíg ingadozó elemeket már május folyamán felfegyvereztek, addig nagyipari üzemek munkásainak szinte kérni kellett, hogy megszervezzék őket. A 20. munkásezred megszervezését is a Fegyver és Gépgyár kérte. Július 21-ig mindössze egy századot szerveztek az üzemben, és az is egy másik ezredbe volt besorolva, holott a gyár munkáslétszáma a 3500 főt is meghaladta.⁴⁰ De ugyanígy az Óbudai Dohánygyár is hetekig levelezett, amíg besorolták az 5. munkásezred kötelékébe.⁴¹

Az Ifjűmunkások Szövetsége még május folyamán kérte, hogy ifjűmunkásgárdákat szervezhessenek, mint katonai segédsapatokat, de a Budapesti Katonai Főparancsnokság elutasította a kérelmet.⁴² Értethető, hiszen az ifjűmunkások többsége szilárdan állt a proletárdiktatúra mellett.

A volt tisztek és főtisztek beosztása fokozottabb ütemben folyt. A Budapesten levő munkásezredek vezetését ezredparancsnokoktól zászlóaljparancsnokig, kizárólag volt tisztekkel töltötték be, de megindult az áramlás a század-, sőt szakaszparancsnoki beosztások felé is.

Néhány statisztikai adattal érdemes alátámasztani az elmondottakat.

Már május 13-án elrendelte Haubrich, hogy a gyári munkásezredek zászlóaljaihoz zászlóaljsegédek nevezzenek ki. A zászlóaljsegédek kizárólag adminisztratív feladatokat láttak el, vagy inkább láttak volna el, ha egyáltalán ilyen feladatok lettek volna. Az eredmény az lett,

hogy a munkásezredek kötelékébe került 3 zászlós, 23 főhadnagy, 17 hadnagy, 3 százados, összesen 46 volt tiszt.⁴³ De, hogy mennyire nem lehet lebecsülni még ezeknek a tiszteknek befolyását sem, arra a 6. munkásezred esete világít rá legjobban. Az ezred parancsnokát, egy volt alezredest, júliusban le kellett váltani. A parancsnoksággal ideiglenesen az I/9. zászlóalj segédtisztjét bízták meg. A véglegesítés előtt azonban a 6. munkásezredet alakító üzemek direktóriumai memorandumban követelték az ideiglenes parancsnok eltávolítását magatartása miatt. A követelést Haubrich nem tudta visszautasítani és a leváltás megtörtént.⁴⁴

Május 24-én a 16 gyári munkásezred⁴⁵ parancsnoka kizárólag volt főtisztkekből állt: 1 ezredes, 7 alezredes, 8 őrnagy.

A megbízott ezredparancsnokok között június és július folyamán két törekvést lehet megfigyelni. Június második felétől igyekeznek a politikai megbízottakat megkerülni és jelentéseiket, parancsaikat a politikai megbízottak láttamozása nélkül kiadni, általában igyekeznek minden politikai ellenőrzéstől megszabadulni. Ugyanakkor júliustól feltűnő az a törekvés, hogy minél hosszabb ideig egészségügyi vagy egyéb szabadságra menjenek, amit a Hadügyi Népbiztosság 51. osztálya általában szó nélkül engedélyezett. Az előbbi azzal magyarázható, hogy június második felében igen élénk tevékenység folyt az ellenforradalom kiobbantására és ezért igyekeztek a munkásezredek legalább semlegesíteni, a politikai befolyás alól kivonni. Az utóbbi esetben pedig arról volt szó, hogy a tisztek egy része nem akart a munkásezredek élén lenni akkor, amikor — és erre nagyon számítottak — a proletárdiktatúra elbukik az antant beavatkozása folytán. Mások ellenforradalmi beállítottságuk vagy tevékenységük leleplezésétől tartottak. Júliusban hagyta ott beosztását Hőnig Vilmos is.

Az egyes ezredekben belül sem volt jobb a helyzet. A 9. munkásezred parancsnoksági kerete júliusban a következőképp nézett ki: Ezredtörzs: 1 őrnagy, 3 főhadnagy, 2 hadnagy; az egyes zászlóaljknál: 8 főhadnagy, 25 hadnagy, 4 alhadnagy, 3 zászlós, 11 hadapródjelölt.⁴⁶

De még az alsóbb vezetést is igyekeztek volt tisztekkel megoldani. Szolgáljon például a 10. munkásezred század- és szakaszparancsnokainak összetétele: 1 százados, 4 főhadnagy, 5 hadnagy, 1 őrmester, 1 szakaszvezető, 1 tizedes volt századparancsnoki beosztásban, akik közül 11 tisztviselő és 2 munkás volt. Szakaszparancsnok volt 1 főhadnagy, 2 hadnagy, 12 őrmester, 1 hadapródőrmester, 1 törzsőrmester, 21 szakaszvezető, 13 tizedes, 2 őrvezető, akik közül 6 hivatalnok, 1 értelmiségi foglalkozású és 46 munkás volt. Meg kell jegyezni, hogy a statisztika készítésénél egyes esetekben nem lehetett a foglalkozást pontosan megállapítani.⁴⁷

Júliusban egy rendelkezés még jobban megszilárdította a tisztí vezetést. Körrendeletben utasították a parancsnokokat (nem a politikai megbízottakat!), hogy a beosztott munkás elvtársakkal ne csak mint

katonákkal, hanem mint bajtársakkal is foglalkozzanak. A politikai megbízottak háttérbeszorítása tovább csökkentette az ezredek harc-képességét.

A munkásezredek, megszervezésük mellett, ki is kellett képezni.⁴⁸ A célkitűzés — helyesen — ez volt, hogy minél gyorsabban fegyverrel bánni tudó szervezett katonai egységek álljanak rendelkezésre. Az első részletes kiképzési utasítás a következőképp határozta meg a munkásezredek kiképzésének célját: „A szervezett gyári munkásságot a fegyverrel való bánásmód, tűzharc, közelharc alapelveire a leggyorsabban megtanítani, hogy azok jól begyakorolt, fegyelmezett, használható fegyveres egységekké alakíthatók legyenek”.⁴⁹

Az egyes egységek kiképzését délután folytatták, úgyhogy a termelésben fennakadás nem történt. Az első hetekben három délutánon két-két órát gyakoroltak, később, ha a gyakorlatok megfelelő ütemben haladtak, csökkenteni lehetett a megszabott időt.⁵⁰

Április folyamán még nem volt részletes kiképzési utasítás és ezért is elég gyengén folyt a kiképzés. Az április végére megszervezett 12 gyári munkásezred kiképzési foka igen alacsony volt.

Később intenzívebben folyt a kiképzés, de a karhatalmi célok hangsúlyozása miatt arra irányult, hogy az ezredek karhatalmi szolgálatra legyenek minél előbb alkalmasak. Különösen az újonnan felállított munkásezredek kaptak határozottan karhatalmi kiképzést. A kiképzésre szánt idő szűkítése pedig károsan befolyásolta a kiképzés minőségét és egyoldalúvá tette azt. Alaki foglalkozásokban és céllövészetben merült ki a zászlóaljok oktatása. Így a kiképzés elsekélyesedett annak ellenére, hogy parancsokban állandóan szorgalmazták. Májusban a munkásezredek parancsnoksága egyértelműen olyan utasítást adott ki, hogy a gyakorlati időt karhatalmi szolgálat begyakorlására kell fordítani. Hozzátehetjük még, hogy a várható díszszemlék miatt állandóan a díszszemlére való felkészülés szabta meg a foglalkozások menetét.

Végeredményben tehát amit a kiképzési irányelvekből végrehajtottak, csak arra volt elég, hogy a gyári munkásezredek karhatalmi szolgálatot láthassanak el.

Június folyamán sorozatos intézkedések követték egymást, amelyekben testet öltött a budapesti munkásezredek végső szervezési formája. Június 8-án a Budapesti Katonai Főparancsnokság a Vörös Hadsereg IV. hadtestévé alakult: egységeivel és szerveivel mint a hadrakelt sereg egy részét, közvetlenül a Hadseregparancsnokságnak rendelték alá. A IV. Hadtest feladatul kapta, hogy a főváros területén a belrendet és közbiztonságot fenntartsa.⁵¹ Megjelent az elvi rendelkezés a Gyári Munkásezredek Felügyelőségének megalakításáról. De hogy a munkásezredek ne tölthessék be eredeti hivatásukat és ne legyenek a Vörös Hadsereg tartalékai, a rendelet kimondta, hogy a munkásezredek a jövőben csak az esetleges karhatalmi célokra vannak alárendelve a IV. hadtestnek. Végeredményben tehát ezeket a munkásezredek kivonták a Vörös Hadsereg Parancsnoksága hatásköréből.

Június 19-én azután a gyakorlatban is megalakult a Gyári Munkás-csapatok Felügyelősége, melyet közvetlenül a Hadügyi Népbiztosságnak rendelték alá. A Felügyelőség három csoportra tagozódott. Az egyes csoportok néhány munkásezred parancsnokságát fogták össze, így az I. csoport a 3., 9., 11., 12., 14., és 15. munkásezredet, a II. csoport a 2., 4., 7., 10., 13. és 16., s a III. csoport az 1., 5., 6. és 17. munkásezredet.⁵² Júniusban — a májusi felhívás megismétléseként — újra figyelmeztették az ezredeket a karhatalmi századok megalakítására.⁵³ A rendelkezést azzal indokolták, hogy „Budapest és környéke biztonságának és belrendjének biztosítása szükségessé teszi, hogy a budapesti vörös őrség létszáma karhatalmi alakulatokkal megerősíttessék”.

Az egyes ezredeket annak alapján értékelték, hogy milyen erejű karhatalmi egységeket tudnak kiállítani. Különösen aláhúzták annak fontosságát, hogy úgy kell megszervezni ezeket az alakulatokat, hogy azok hosszabb igénybevétel esetén se okozzanak fennakadást a termelésben.

Természetesen helytelen lenne, ha lebecsülnénk ezeknek az alakulatoknak jelentőségét, amelyek Budapest védelmére voltak hivatva. Annyi azonban bizonyos, hogy ekkora fegyveres erőre Budapesten, karhatalmi célra, a Vörös Őrség mellett, nem volt szükség.

A budapesti munkásezredek számára kétségkívül a kiadott riadóintézkedés volt a legfontosabb parancs. Több ízben megváltoztatták, de leglényegesebb vonását mindvégig megtartotta: a munkásezredek kizárólag Haubrich aláírásával ellátott paranccsal lehetett riasztani.

Ez az objektíve helyes intézkedés — helyes, mert csak így lehetett megakadályozni, hogy bárki visszaéljen a riadóztatás jogával — Haubrich kezében óriási hatalmat jelentett. Nem véletlen, hogy az összes burkolt és nyílt ellenforradalmárok Haubrich felé orientálódtak. Mind abban reménykedtek, hogy Haubrich megnyerése egyben egy óriási fegyveres erő megnyerését is jelenti. Ezért emlegették ellenforradalmi körök „katonai diktátorként”, a jövő ellenforradalmi kormány minisztereként. Haubrich két alkalommal élhetett a riadóintézkedés kiadásának jogával. Első alkalommal, június 24-én — az ellenforradalom kitörésekor — késve intézkedett a munkások riadóztatására. Július végén pedig többek között az ő nyomására nem fogtak fegyvert a Tanácsköztársaság védelmére a munkásezredek és a IV. hadtest kötelékébe tartozó egyéb alakulatok.

A június 11-én kiadott riadóintézkedés olyan utasításokat is tartalmazott, amelyek nyílt beismerését jelentették annak, hogy egyes alakulatoknak milyen feladatokat szántak. A 9. vörös vasas hadosztály — amelynek ellenforradalmi vezetéséről már volt szó — június 11-én, tehát az északi hadjárat legeredményesebb szakaszában kapta a következő utasítást: „A 9. vörös vasas hadosztály csapatai riadó esetén laktnyáikban szigorú készségbe lépnek és adott esetben a hadtestparancsnokság intézkedései szerint fognak alkalmaztatni. Amennyiben netalán a frontról visszaözönlő csapatrészek lefegyverzése is szükségessé válik,

ezen feladat végrehajtására nézve a 9. vörös vasas hadosztály innen külön parancsot fog kapni.”⁵⁴ Hozzátehetjük, hogy így is történt július végén, — amikor inkább a frontra kellett volna küldeni a csapatokat.

Ismerve a budapesti munkásezredek parancsnoklási viszonyait, nem kell csodálkozni, hogy június 23-án, tehát az ellenforradalom előestéjén, több munkásezrednél felhívták a figyelmet arra, hogy csak Haubrich írásbeli parancsára lehet riadóztatni a munkásezredek. A 6. munkásezred parancsnoksága június 23-án a következőképp intézkedett 24. számú ezredparancsában: „Nyomatékosan figyelmeztetem az érdekelt közegeket, hogy riadóparancs csak az esetben továbbítandó, ha Haubrich népbiztos elvtárs aláírásával ellátott írásbeli paranccsal rendeltetnek el. Ha netán ilyen parancs mégis telefonon adatnék le, annak érvényessége rövid idő letelte után úgy a IV. hadtest parancsnokság, mint a munkásezredek felügyelőségétől telefonon megtudandó, s csak akkor, ha mindkét helyről helybenhagyó válasz érkezik, továbbítandó a parancs.”⁵⁵

A budapesti munkásezredek szervezésével kapcsolatosan még egy problémát kell érinteni.

A májusi mozgósítás magával hozta a hadseregbe bevonult munkáskatonák nyilvántartási, pótlási ügyeinek problémáját. E kérdés megoldására volt hivatott a „Gyári munkásezredek pótkereteinek felállításáról” szóló rendelet.⁵⁶ A probléma lényegét, mégpedig az utánpótlás tényleges biztosítását nem oldotta meg a pótkeretek felállítása. E szervek munkáját kizárólag adminisztratív szerepük alapján lehet értékelni. A rendeletnek csupán egyik felét hajtották végre: a harctéren küzdő, valamint a mögöttes országrészben levő és a gyári munkásezred kötelékébe tartozó munkások állománybavételét, valamint a gyárba belépett új munkások besorolását a munkásezredekbe.

Ugyancsak végrehajtották a „harctéri ezreddel és alakulattal szoros kapcsolat” kiépítésére vonatkozó utasítást, melynek káros következményei júniusban már érezhetőek voltak.

Miután áttekintettük a budapesti munkásezredek szervezését és kiképzését egészen a Tanácsköztársaság bukásáig, időben vissza kell kanyarodnunk 1919. május 1-ig. A bekövetkezett események miatt ekkor a munkásezredek történetének fonala kettévált. Míg az előző fejezetben azokkal a munkásezredekkel foglalkoztunk, amelyeket Budapesten szerveztek s amelyek mindvégig Budapesten maradtak, addig a következő két fejezet azokat a munkásezredek tárgyalja, melyek a Vörös Hadsereg kötelékében budapesti munkásokból alakultak és mindvégig fegyverrel a kézben harcoltak a proletárdiktatúráért. A munkásezredek története a legszorosabban összefonódott a május 1-i politikai és katonai fordulattal, éppen ezért szükséges összefoglalni a május 1-i válságos katonai és politikai helyzetet, valamint ismertetni az ebből kivezető utat. A válságból való kibontakozás alapja a budapesti munkások fegyverbehívása és a Vörös Hadsereg munkásezredeinek megszerzése volt.

II. Budapest munkásainak mozgósítása a proletárdiktatúra védelmére és a Vörös Hadsereg munkásezredeinek megalakítása a fegyverbeszólított budapesti munkásokból

(1919. május 1—augusztus 1.)

A Vörös Hadsereg csapatai április 30-ra kiürítették a Tiszántúlt. Az új ellentámadási lehetőség biztosítására Tokajnál, Tiszafürednél és Szolnoknál hídfőket építettek ki. A román csapatok május 1-re elérték a Tiszát.

A cseh burzsoá csapatok április 29-én a Hernád és a Sajó völgyében szintén támadásba lendültek. Erős nyomásuk következtében a Vörös Hadsereg kénytelen volt itt is visszavonulni és május 2-án kiürítette Miskolcot.

Április 30-án az eddig viszonylag csendes déli front is megmozdult és a szerb-francia csapatok bevonultak Makóra, valamint Hódmezővásárhelyre.

A proletárdiktatúra helyzete kritikussá vált. Ahhoz, hogy Magyarországon a proletárdiktatúrát fenn lehessen tartani, új hadsereget kellett teremteni, mégpedig igen rövid idő alatt. Ehhez nemcsak a külpolitikai veszélyt kellett leküzdeni, hanem az ennek nyomán keletkezett belpolitikai válságot is meg kellett oldani.

A kritikus katonai helyzetet kifelé jelentős mértékben rontotta Böhm Vilmos keleti hadseregarancsnok fegyverletélteli utasítása, amelyet a Kormányzótanács és Stromfeld vezérkari főnök megkerülésével közvetlenül adott ki a fronton álló csapatoknak.

Böhm tevékenységét több történelmi forrás leleplezi, de a legfontosabb bizonyítékot a Forradalmi Kormányzótanács május 2-i ülésének jegyzőkönyve és maga Böhm szolgáltatja.

A Forradalmi Kormányzótanács május 2-i ülésén Kun Béla ismertette a katonai helyzetet. Ennek során jelentette be: „Böhm minden hadműveletet beszüntetett”.⁵⁷

A hadműveletek beszüntetésével a Forradalmi Kormányzótanács kommunista és baloldali szociáldemokrata tagjai nem értettek egyet. Ez világosan kitűnik az ülés jegyzőkönyvének további részéből: „(Kun) bejelenti, hogy a hadműveletek beszüntetésének meggátlására Landler és Szántó elvtársakkal egyértelműleg járt el és azoknak hozzájárulásával intézkedéseket tett a hadműveletek további folytatása iránt.”⁵⁸

Egyértelműleg megállapítható tehát, hogy Böhm önhatalmú lépését elítélték. E megállapítás feltétlen meggyőződéssé válik akkor, ha elolvassuk Böhm Vilmos Két forradalom tüzében (Népszava 1946. és Bécsi Magyar Kiadó 1923.) c. könyvének azt a részét, amely a május 2-i helyzettel foglalkozik. Böhm meglehetősen pontosan ismerteti a jegyzőkönyvet, de elhallgatja a Kun—Landler—Szántó-féle ellenintézkedést. Nyilván úgy érezte, hogy ennek közlése saját árulásának beismerését jelenti.

A válság megoldására két nagy feladatot kellett a kommunistáknak és a velük együtt harcoló szociáldemokratáknak megoldani. Egyrészt megfelelő katonai intézkedésekre volt szükség, másrészt a néptömegeket kellett mozgósítani a proletárdiktatúra védelmére a jobboldal támadásának visszaverésével egyidőben.

A Bóhm utasítása nyomán keletkezett bizonytalan helyzet felszámolására és a hadműveletek további folytatása érdekében Kun, Landler és Szántó népbiztosok az alábbi intézkedést adták ki: „A keleti hadseregparancsnokság feladata hadműveleti körletében a románoknak a Tiszán való átkelését megakadályozni, a cseheknek előnyomulását a Duna és Tisza között feltartóztatni és a harcvonalból jelenleg visszavont erőket mielőbb harcász állapotba helyezni, abból a célból, hogy ezekkel az erőkkel egységes ellentámadást intézhessen az ellenségnek ama részei ellen, amelyek a Tanácsköztársaság központját, Budapestet a leghathatósabbban veszélyeztetik...”⁵⁹

Stromfeld az utasítás nyomán azonnal elrendelte a legerélyesebb ellenállást.

A fenti intézkedés hathatós végrehajtásának elősegítése érdekében a Forradalmi Kormányzótanács intézkedett arra, hogy a két legjobban veszélyeztetett pontra — Szolnokra és Salgótarjánba — teljhatalmú politikai megbízottakat küldjön ki. Szolnokra Szamuely Tibort, Salgótarjánba Rákosi Mátyást küldték ki, akik Vági Istvánnal, Steinbrück Ottóval és Hevesi Gyula népbiztossal a Lenin-fiúk, a tengerészdandár és a salgótarjáni bányászok segítségével a helyzetet megszilárdították: Szolnokot megtisztították az ellenforradalmároktól és Salgótarjánnál visszaverték a csehszlovák burzsoá csapatok támadását.

A jobboldal támadásának visszaverésére a Forradalmi Kormányzótanács ülésén került sor. Élesen merült fel a probléma: a proletárdiktatúra léte vagy bukása felett kellett kimondani a döntő szót.

Egyesek az ülésen — mint Kunfi és Weltner — egészen nyíltan a proletárdiktatúra feladása mellett nyilatkoztak. Kunfi javasolta a tanácskormány lemondását is. Javaslatát azzal indokolta, hogy a munkásságban nincs meg ez idő szerint a szükséges erő és képesség a harc folytatására. Weltner már a bekövetkező fegyveres megszállás következményeit fejtegette és elképzeléseit arról, hogy mi lesz a feladata annak a tényezőnek, amely a hatalmat átveszi.

Mások — mint például Landler Jenő is — szembeszálltak a kishitűséggel. Landler kifejtette nézeteit arról, hogy őt az az őszinte meggyőződés állította a proletárdiktatúra mellé, hogy diktatúra nélkül a szocializmust megvalósítani nem lehet. Éppen ezért feltétlenül ki kell tartani a diktatúra mellett, a Kormányzótanácsnak helyén kell maradnia. Az ügynek éppen az ártana legjobban, ha a munkásokat szolgáltató ki a Kormányzótanács a fehérterrornak.⁶⁰ A kommunista vezetők általában nem értettek egyet Kunfi és Weltner elképzeléseivel.

A Forradalmi Kormányzótanács olyan határozatot hozott, hogy a munkásosztályhoz, Budapest munkásaihoz fordul: szavazzon

bizalmat a tanácskormánynak és védje meg a Tanácsköztársaságot.

Május 2-án délutánra összehívták a Budapesti Forradalmi Munkás- és Katonatanács ülését. Előzetesen azonban megbeszélést tartott a vas- és fémmunkások bizalmi testülete, amely egyhangú szavazatával a proletárdiktatúra védelme mellett döntött.

A gyári munkásezredek megbízottai szintén előzetes tanácskozáson vettek részt. A beszédet Haubrich tartotta és erősen objektivista álláspontja nyomán a vélemények megoszlottak. A megbízottak ülésén erősen érezte hatását — közvetett módon — a munkásezredek vezetésében levő tisztek álláspontja is, akik elvetették a proletárdiktatúra védelmét. Így végeredményben nem csoda, ha nem jutottak közös nevezőre és a megbízottak jelentős része elvetette a proletárdiktatúra védelmét.

Ilyen előzmények után került sor a Munkástanács ülésére, amelyen a budapesti munkásság képviselőinek kellett a döntést meghozni.

A gyűlésen Kun Béla ismertette a súlyos katonai helyzetet, de arról is beszámolt, hogy „Itt Budapesten megvannak a gyári munkászászlóaljok . . . Ezeknek a gyári munkászászlóaljoknak számára, körülbelül 15 zászlóalj számára, készen vannak a kaszárnyákban minden felszerelés, a fegyverektől elkezdve végig, azt mondhatnám a bakan-csokig, ha nem is valami tökéletes, de megfelelő felszerelés. Arról van szó . . ., hogy odaadjuk-e Budapestet, vagy pedig küzdjünk Budapestért, küzdjön a budapesti proletariátus azért, hogy a diktatúra Budapesten megmaradjon”. A jelenlevők lelkesen kiáltották a Kormányzótanács küldöttei felé: Küzdjön!

A hozzászólások során alig akadt, aki a magasra csapó lelkesedésnek ellen tudott volna állni. A felszólalók hangsúlyozták kitaratásukat a proletárdiktatúra mellett: „Tisztelt Elvtársak! — mondotta az egyik felszólaló — . . . Röviden: cselekedni kell. Ki a gyárakba, össze azokat az elvtársakat, akikre számíthatunk . . .”

Kellner Sándor — az egyik küldött — jelentette ki: „Én azt hiszem, hogy a tettek ideje következik be. A mai perctől fogva nincs alvás és nincs nyugalom addig, amíg Budapest öntudatos proletariátusa fegyelmezetten fegyvert nem fog a kezébe és el nem indul a frontra, ahol meg kell semmisíteni az imperialista rablóbandát”.

Végül idézzünk még egy lelkes hangú felszólalót: „. . . ne vitatkozzunk afelett, kell-e védeni, nem kell-e védeni. Budapestet meg kell védeni! Mindenkinek, aki forradalmár, aki ezt a forradalmat komolyan veszi és nem a tagsági járulékok, nem a pártszervezeti járulékok szempontjából nézi ezekben a történelmi időkben ezt a mozgalmat, ezt a forradalmat, annak csak az lehet az álláspontja: védeni ezt a forradalmat az utolsó emberig”.⁶¹

A Munkástanács ezek után kimondta a döntő szót és fegyverbe hívta Budapest munkásságát. A feladat az volt tehát, hogy mozgósítsák, felfegyverezzék és a frontra irányítsák a felszerelt alakulatokat.

Másnap a kora reggeli órákban a népbiztosok kocsijai már a főváros gyárnegyedeiben robogtak. A népbiztosok ismertették valamennyi nagyobb gyár munkásai előtt a Forradalmi Kormányzótanács és a Munkás- és Katonatanács előző napi döntését. Sok helyen meg sem hallgatták a szónokokat, hanem követelték az azonnali felfegyverzést.

A Vörös Katona „Budapest fegyverben!” című cikkében ezt írta: „Budapest gyári proletáriátusa megmutatta ezzel a hősi gesztussal, hogy igazi forradalmi szellemtől van áthatva, hogy nemcsak örülni tud a kapitalizmus legyűrésének, de élete árán is kész megakadályozni annak talpraállását. Olyan példája ez az érett osztályöntudatnak, amelyhez foghatót még nem láttak ebben az országban”.⁶²

A Kispesti Munkás című újság így emlékezett meg a legutóbbi napok eseményeiről: „Kispest város munkássága örök időkre bevészte nevét a proletariátus világfelszabadító küzdelmének történetébe. Azok a gyűlések, amelyek május 3-án reggel a gyárak udvarán tartottak, felejthetetlen lelkesedéssel mondták ki, hogy a diktatura fönntartásáért, a proletariátus fönntmaradásáért mindenre képes harckészséggel bocsájtják magukat a proletár tanácsköztársaság hadügyi népbiztosságának rendelkezésére. És elmentek mind: apraja, nagyja, öregje és fiatalja... A legközelebbi napok bizonyítani fogják, hogy Magyarország proletáriátusa méltó a világ proletariátusának tiszteletére...”⁶³

Szinte csak órák teltek és a gyári gyűlések lelkes éljenzése is alig halkult még, amikor megindultak a munkások fegyelmezetten a lakatnyák felé, hogy magukra öltsek a Vörös Hadsereg egyenruháját, kezükbe vegyék a letett szerszám helyett a puskát. „Fegyverbe álltak a hívó parancsra Kispest proletárjai is. A Lipták-gyár, a Hofherr és Schrantz, a Teudloff és Diettrich, valamint az Orenstein és Koppel cégek gyártelepeinek úgyszólván egész munkássága talpra állt a proletárérdekek védelmére. A Marx-laktanyában szerelték fel őket s a második munkásrezdet alakították meg belőlük. Az elmúlt hétfőn már ki is vonultak a budapesti józsefvárosi pályaudvarra, ahonnan a frontra utaztak. Amerre az útjuk vezetett, lelkesen ünnepelték őket... Itt kellett volna mindjárt kezdeni. Mert a munkásság felszabadítása csak a munkásság feladata lehet” — írta a Kispesti Munkás.⁶⁴

A lelkesedés és megmozdulás nagyságára álljon itt két jellemző adat. A bevonulások után a MÁV Vezérigazgatósága beadvánnyal fordult Budapest Katonai Főparancsnokságához, hogy a megmaradt munkáslétszámból ne vigyenek el embereket karhatalmi célra. Ennek eleget is tettek tekintettel arra, hogy az Északi Főműhely munkáslétszáma 3100 főről 800-ra, az Istvántelki Főműhely munkáslétszáma pedig 3100 főről 850 főre csökkent. A munkásoknak tehát több mint 70%-a bevonult.⁶⁵

Természetesen nem minden gyárban történt így, mert ez a termelőmunkát bénította volna meg. De a lelkesedés és jelentkezés mindenütt ekkora volt.

A proletárdiktatúra sorsát eldöntő fordulat megtörtént. A kishitűség és árulás felett győzött a hit és a proletárdiktatúra szeretete. A hívó szóra fegyverbe állt Budapest munkássága.

Néhány nap múlva Szovjet-Oroszország külügyi népbiztosától távirat érkezett Kun Béla külügyi népbiztoshoz. A távirat szűkszavú, de rámutat arra a nagy jelentőségű változásra, ami Budapesten játszódott le május első napjaiban: „Felhasználom ez alkalmat, hogy kijelentsem önnek, hogy mi a Budapesten beállott változást lelkesedéssel fogadjuk, Magyarország forradalmi proletáriátusa melle a proletárszabadság erős vértje. A magyar proletariátus hozzáfogott egy erős, szilárd, forradalmi fegyveres hatalom megteremtéséhez”.⁶⁶

A Kommunista Internacionálé a magyar pártgyűlésnek küldött üdvözetében szintén rámutatott arra a nagy jelentőségű fordulatra, ami május első napjaiban Budapesten lejátszódott. Üdvözetükben többek között a következőket írták: „Alig egy hónapja, hogy szívünk fájdalmasan szorult össze, amikor láttuk, hogy az antant által önök ellen bérelt bandák a mi vörös Budapestünk körülzárását kísérelték meg. A magyar munkások hősie erőfeszítése arra kényszerítette a banditákat, hogy megálljanak a Vörös Magyarország fővárosa előtt”.⁶⁷

Most már a Hadseregpárcsnokságon múlt, hogy ütőképes hadsereggé szervezze a fegyverbe állt munkásokat, megfordítsa a fronton is a proletárdiktatúra sorsát.

A Vörös Hadseregbe jelentkezett munkások felfegyverzése gyorsan haladt a laktanyákban. Az egyes gyárakból érkezőket lehetőleg azonnal katonai egységekbe szervezték és miután fegyverüket, ruhájukat megkapták, megkezdődött az arcvonal mögé való szállításuk. Így történt ez az Istvántelki Főműhely munkásaival is. Tölgyesi Lajos, a főműhely egyik lakatos, visszaemlékezésében leírja a mozgalmas napok történetét: „... az Istvántelki Főműhely dolgozói 1919. május 3-án az akkori Munkástanács felhívására rögtönzött gyűlést tartottak, amelyen egyhangúlag kimondták, hogy bevonulnak a Vörös Hadseregbe. A gyűlés után mind egyemberként az összes katonaviselt dolgozók, értelmiséggel egyetemben a Főműhely udvarán felsorakoztak és bevonultak az Aréna úti akkori Trockij laktanyába. Itt megalakították belőlük a 6. vörös Istvántelki gyalogezredet. Tisztjeinket magunk választottuk meg; a főműhely értelmiségiekből kerültek ki, kivéve a zászlóaljparancsnokot, — politikai tiszteknek az első zászlóaljhoz Benkő nevű esztergályost, a harmadik zászlóaljhoz pedig Kalocsikai lakatost, régi munkásmozgalmi elvtársakat választottuk meg. Felszerelésünk után pár napra indultunk virágosan, dalolva végig az Aréna úton, Andrassy és a Teréz körúton át. A Nyugati pu.-nál lévő teherpályarakodón vagoníroztuk Landler elvtársunk jelenlétében. Hatvan melletti Hort községbe szállítottak, hol kétheti gyakorlatozás után Kecskemétre ment ezredünk; beosztották a negyedik mozgó hadosztályba. A hadosztály másik ezrede a csepeli munkásezred volt... Horton Landler elvtársunk meglátogatott bennünket — az ezred lelkesen fogadta —,

minden után érdeklődött, majd díszmenetben elvonultunk előtte és meg volt elégedve”.⁶⁸

A budapesti Munkástanács döntése riadó volt a Keleti Hadsereg Parancsnokság vezérkari főnöke — Stromfeld Aurél számára is. A kora esti órákban Stromfeld kiadta azóta már híressé vált parancsát: „Az ellenséggel szemben a legerélyesebb ellenállást kell kifejteni!” — és néhány órával később részletes parancsot diktált, amelyben elrendelte Szolnok visszafoglalását.

Stromfeld tehát egyrészt a front zilált helyzetét igyekezett rendezni, másrészt a már jelzett munkászászlóaljok fogadásáról és beosztásáról intézkedett.

A mozgósítás addigi eredményeit a Forradalmi Kormányzótanács május 8-i ülésén Szántó Béla hadügyi népbiztos tömören így foglalta össze: „17 zászlóalj — 800 emberrel számítva — már elment — mondotta —, két zászlóalj holnap megy. 26 zászlóalj részben kiment, részben hétfőig kimegy. 20 üteg kiment már, további 20 üteg megy még ki, — ütege 4 ágyúval számítva”.⁶⁹

Ezalatt Hatvanban megindult a szervező munka: a zászlóaljakat ezredekbe szervezték, megalakultak a Vörös Hadsereg munkásezredei, majd az ezredek hadosztálykötelékbe vonták.⁷⁰

A 2. munkásezred — amint erre az előbbieket során rámutattunk — Kispest munkásaiból alakult. (Közbevetőleg meg kell jegyezni, hogy a Hadseregparancsnokság május 8-án kiadott rendeletében úgy intézkedett, hogy a 2., 13. és 22. munkásezred eredeti kötelékében kerül a Vörös Hadsereg állományába. Ezredszámuk azonos maradt a budapesti ezred számával. Más ezredek új ezredszámot kaptak, tehát a Vörös Hadseregben megalakult budapesti munkásezred nem ugyanazt a számot viselte, mint a Budapesten maradt és ugyanannak a gyárnak munkásaiból alakult ezred.) A felszerelt ezred május 5-én éjszaka indult el Budapestről és három zászlóalja május 8-án Tura körzetében (Hatvan mellett) gyülekezett. Itt nyerte el végső szervezését és a 4. hadosztály kötelékébe osztották be.

A 6. munkásezred felállítását a III/29. munkászászlóaljból május 8-án rendelte el a Hadseregparancsnokság. Ehhez csatlakozott Hatvanban az Istvántelki Főműhely által szervezett két zászlóalj. Szervezésének befejezése után három zászlóaljjal a 4. hadosztály kötelékébe sorolták be.

A 7. munkásezred zászlóaljai május 7-én indultak el Budapestről, ekkor még mint a 32. ezred VII., VIII., IX. és X. zászlóalja. A VII. zászlóaljat a MÁV Északi Főműhely, a VIII. zászlóaljat a Ganz-gyár, a IX. és X. zászlóaljat pedig a MÁV Gépgyár munkásaiból szervezték. A Hadseregparancsnokság május 8-án rendelte el ezekből a zászlóaljakból a 7. munkásezred megalakítását és ezt beosztotta az 1. hadosztály kötelékébe. Az ezred III. zászlóalja a volt IV/29. zászlóaljból alakult.

A 8. munkásezredet a MÁV Gépgyár munkászászlóaljaiból szervezték. Május 8-án I. és II. zászlóalja útban volt Gödöllőn keresztül

Hatvan felé. Ugyanezen a napon a III. zászlóaljat is útnak indították. Az ezred az I. hadosztály kötelékébe lépett.

A 9. munkásezred megalakítását május 10-én rendelte el a Hadseregparancsnokság. Az ezred I. zászlóalját a MÉMOSz szervezte, II. zászlóalját csepeli munkásokból alakították meg. Május 11-én az I. hadosztálynak rendelték alá.

A 11. munkásezred megszervezésére május 11-én került sor. I. zászlóalja budapesti cipésmunkásokból, II. zászlóalja budafoki, III. zászlóalja gödöllői munkásokból állt. A 4. hadosztály kötelékébe osztották be, de május 19-től a 3. hadosztálynak volt alárendelve.

A 14. munkásezred eredetileg 13. munkásezredként alakult május 6/8-án Apcz, Zagyvaszántó körzetében (Hatvan mellett). Három zászlóalját a Ganz-gyár és az Északi Főműhely munkásai alakították. Átszámolásáról egy május 9-i rendelet intézkedett.

A 22. munkásezred I/22. zászlóalja már április folyamán megalakult és részt vett az áprilisi védelmi harcokban. Május 6-án Jászárók szállásról Hatvanba irányítják, ahol csatlakozik a II., III/22. zászlóaljhoz. Május 10-én beérkezett a IV/22. zászlóalj. E zászlóaljból — csepeli munkásokból — alakult a végleges szervezés során a 22. munkásezred, három zászlóaljjal.

Mind a 14., mind a 22. munkásezred a 4. hadosztály kötelékébe tartozott.

A fentiekben leírt szervezéssel kapcsolatban a következőket kell megjegyezni :

1. Május első napjaiban megalakult a Vörös Hadsereg kötelékében is a 32. ezred. Nem nevezik munkásezrednek, de budapesti, munkásokból szervezett zászlóaljból állították fel. A 32. ezredben az I., II., III. zászlóaljat vasipari üzemek munkásaiból szervezték.

2. 1919. május 10-én a Hadseregparancsnokság 510/11. hdm. számú rendeletével az 5. munkásezred megszervezését is elrendelte. Ennek alapján az I. zászlóaljat a MÁV Gépgyár, a II. zászlóaljat budapesti postásokból kellett létrehozni. A szervezési rendeletet nem hajtották végre, mert május 17-én hatálytalanították. A helyette kiadott új rendelet úgy intézkedett, hogy az I., II. zászlóaljat diósgyőri munkásokból, a III. zászlóaljat a Ganz-Danubiusból és az Istvántelki Főműhely munkásaiból kell megszervezni. A május 30-i hadrend szerint a III. zászlóaljba beosztották a Tudor Accumulátor gyár munkásait is.

Július közepén újra átszervezték. A július 20-i hadrend szerint a következő zászlóaljból tevődött össze : I., II. zászlóalja Salgótarjánban felállított munkászászlóaljból, III. zászlóalja diósgyőri menekült munkásokból, egy-egy százada a Ganz-Danubiusból, az Istvántelki Főműhely és a Tudor Accumulátorgyár munkásaiból.⁷¹ Az 5. munkásezred tehát túlnyomó többségében nem budapesti, hanem vidéki munkáskatonákból állt. Az 5. hadosztály keretébe tartozott.

3. A május 10-én felállított 11. munkásezredet május 30-án újjászervezték : I. zászlóalját lajstromozott munkásokból (budapesti vas-

munkások), II. zászlóalját a Ganz Villamossági gyár munkásaiból A III. zászlóalj szervezés alatt állt.

A megfeszített hadseregszervezési munka meghozta gyümölcsét, és május közepén harcra készen állt az újjászervezett Vörös Hadsereg. Ez a hadsereg már nem a régi összetételű volt, mert alakulatai között ott álltak a budapesti munkászászlóaljakból szervezett ezredek. A május közepén kiadott hadseregszervezési rendeletben a Vörös Hadsereg magasabb parancsnokságai között ott találjuk a III. hadtestparancsnokságot, amelynek parancsnoka Landler Jenő. Az alárendelt egységek mind budapesti munkásokból alakultak. A nyolc hadosztály közül kettő, az 1. és 4., kizárólag budapesti ezredekből állt, míg a 3. hadosztály gerincét szintén budapesti munkásezred alkotta. Az újjászervezett 38. gyalogezredből több mint egyötöd budapesti munkásezred volt.

A budapesti munkásezredek, vagy ezredekből alakult hadosztályok hadrendje a következő volt néhány nappal a május 15-i hadseregszervezési rendelet kiadása után:

A létszámadatokat összevetve, a budapesti munkások száma a budapesti munkásezredekben, május 19-én a következő:⁷² (Mindentűt élelmezési létszámot kell érteni.)

Ezred:	Létszám:
2. munkásezred	1762 fő
6. munkásezred	1932 fő
7. munkásezred	1580 fő
8. munkásezred	1479 fő
9. munkásezred	1612 fő
11. munkásezred	1560 fő
14. munkásezred	1865 fő
22. munkásezred	1974 fő
32. ezred**	1443 fő

Összesen : .... 15 207 fő*

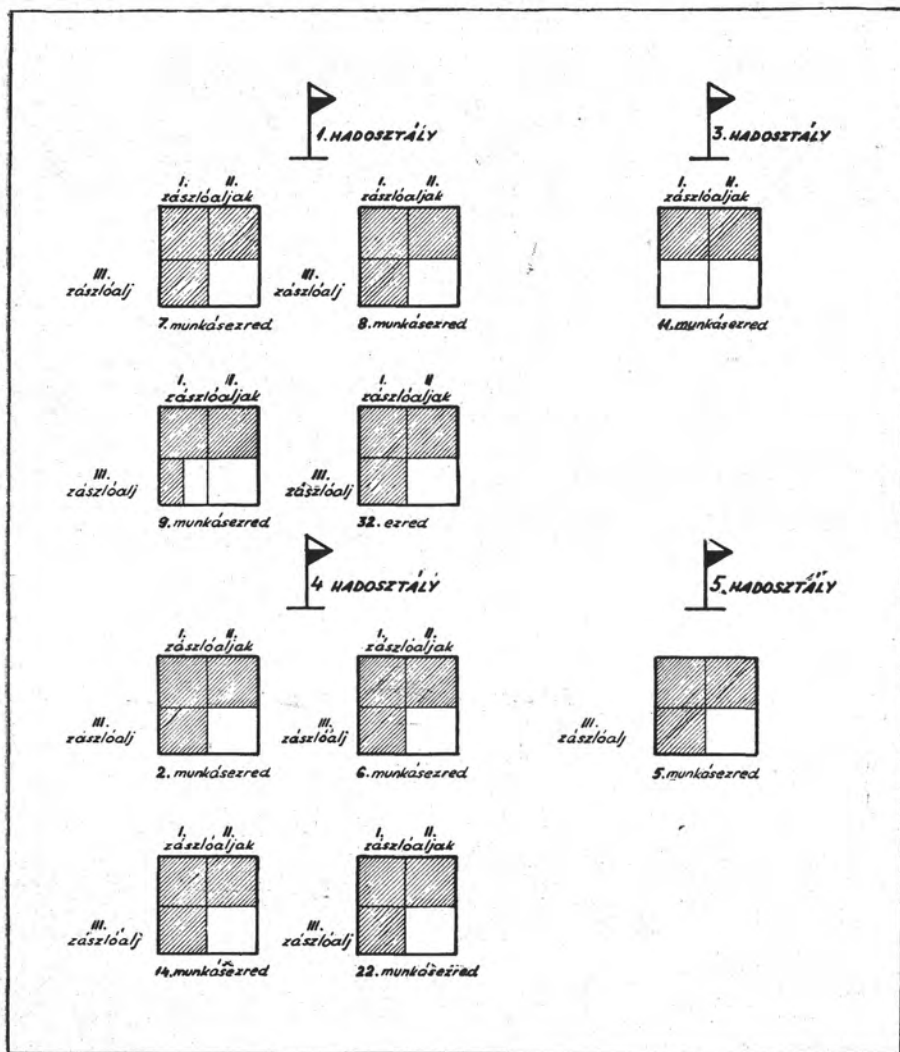
Ezt a számot ki kell egészíteni az 5. munkásezred III. budapesti munkászászlóaljának létszámával: 500 fővel. Végeredményben tehát 15 700 főre tehetjük a Vörös Hadsereg kötelékében levő budapesti munkásezredek létszámát.

Érdemes bepillantani abba a nagyarányú szervezőmunkába, amely az 1. hadosztályon belül folyt az eltelt két hét alatt. Május 27-én a hadosztály parancsnoka — Kerekes József — jelentést terjesztett fel.

Ez áttekintést nyújt arról a hatalmas szervezési munkáról, melyet néhány nap alatt kellett végrehajtani. Előljáróban utalni kívánunk a

* Ez a szám csak megközelítő pontosságú, mert több máshonnan vett adat egyeztetése után bizonyos — nem jelentős — differencia mutatkozik.

** Nem „munkásezred”, de budapesti munkásokból szervezett zászlóaljakból áll.

5. ábra. A munkászredek hadrendje

jelentésnek arra a részére, amely fényt vet a kiképzés helyzetére és a csapatok felszerelésére. Ezután tudjuk igazán értékelni a munkásakarattal és hősiességének azt a fokát, amely képes volt a megalakulástól számított egy hét alatt legyűrni minden akadályt és felkészülni Miskolc visszafoglalására. Nem vitatható, hogy az előkészületekben óriási szerepet vállaltak a proletárdiktatúrához hű tisztek is, akik éjt napallá téve dolgoztak az új hadsereg megteremtésén.

„Az 1. hadosztály parancsnokságát — írta Kerekes József — május 12-én vettem át. 13-án és 14-én a hadosztály gyalogcsapatait megnéztem. A hadosztálynak tüzésége ezidőben még nem volt. Ezek ezidőtájt Aszód környékén voltak elhelyezve és miután ezek hadrendileg a hadosztályhoz beosztást nyertek, a hadtestparancsnokság parancsára ezeket 15-én megszemléltem. 15-én nyertem róla tudomást, hogy az 1. hadosztálynak feladata lesz Miskolcot elfoglalni. A hadsereg vezérkari főnökének ezen közlésére a következő jelentést teszem :

Az 1. hadosztálynál a szervezés gyors tempóban halad, a belső rend, s a szolgálati fegyelem meglehetősen szilárdnak mondható. A kiképzés azonban igen kezdetleges állapotban van. Úgy annyira, hogy a gyalogcsapatoknak még zászlóalj kötelékében sem volt alkalmuk gyakorolni. A vezetés tekintetében szintén több rendbeli hiányosság áll még fenn. Az egyik dandárparancsnokság még nincs felállítva, az ezredparancsnokok közül kettő még iskolázásra szorul. A 9. ezred beérkezett zászlóaljai csak most vonatnak össze ezredkötelékbe. Három ezredparancsnokságnál a telefon felszerelés teljesen hiányzik. A zászlóaljak a hadosztályhoz egyenkint, az utolsó zászlóalj 15-én érkezett be ; ezen zászlóaljak teljesen vonat nélkül jöttek, az egész hadosztályban alig egy pár darab térkép és látcső s a vonat a leglázásabb munkával is csak hevenyészve volt az elszállítás kezdetéig úgy ahogy összeállítható.

Mindezekből kifolyólag kinyilatkoztattam, hogy ha Miskolc elfoglalása politikai okokból feltétlenül szükséges, már most is végrehajtható, azonban a várható harcok a csapat értékét tetemesen le fogják szállítani. Ezzel szemben, ha a hadosztály kiképzésére a hadsereg főparancsnokság még 5—6 napot rendelkezésre bocsájt, ez a veszély nem áll fenn és a hadsereg főparancsnokság, a jelenleg rendelkezésre álló magas erkölcsi értékű katonákból egy értékes hadosztályt nyer.”⁷³

E jelentésre — a munkásezredek harcainak értékelésénél — még visszatérünk, mert mindennél hűségesebb képet fest a hadosztály működéséről.

Az említett két-három hét alatt megszületett az új Vörös Hadsereg, melynek ütőképességét a budapesti munkások fegyverbeállítása jelentősen növelte.

A proletárdiktatúra ellenfelei is kénytelenek voltak elismerni ezt a hősi erőfeszítést, munkások és hazafias tisztek alkotó munkáját. Az ismert ellenforradalmi hadtörténész — Breit József — ezt írta ezekről a napokról : „A hadsereg gyalogsága ezidőszertint (május 5-i helyzet. H. T.) több mint kétharmad részben (17 ezred 5—5 zászlóaljjal és egy önálló

zászlóalj) toborzott sorgyalogságból és majdnem egyharmadrészben (5 ezred, 16 zászlóaljjal és 9 önálló zászlóalj) gyári munkásalakulatokból állott. Mint különleges alakulások a tengerészdandár, a nemzetközi gyalogság öt zászlóalja és két tábori vörösrezred (összesen öt ezred 15 zászlóaljjal és két önálló zászlóalj) voltak a hadsereghez beosztva. . . Mindazonáltal elvitázhatatlan, hogy ezúttal csakis a munkászászlóaljaknak haladéktalan sorompóba állítása mentette meg a proletárdiktatúrát... a csapatok összegyűjtése, rendezése és fegyelmezése tekintetében is megtörténtek a kellő intézkedések és meg kell hagyni, hogy e téren úgy a hadsereg, mint a többi parancsnokságok, nemcsak lázas tevékenységet fejtettek ki, hanem aránylag rövid idő alatt igen eredményes munkát is végeztek.'⁷⁴

A megindított támadó hadműveletek szükségessé tették, hogy a május közepén kialakult szervezést módosítsák. Így már május hónap végén, de különösen június hónapban kisebb, sokszor pontosan nem is követhető szervezési változások következtek be. Elég, ha utalunk az 5. — csak töredékében budapesti — munkásezred történetére. Mindezek a változások szükségszerűen következtek abból is, hogy a hadműveletek miatt a munkásezredek állománya megfogyatkozott, pótlás Budapestről nem, vagy legalábbis igen csekély mértékben érkezett.⁷⁵ Az állomány-csökkenés folytán a töredékeket össze kellett vonni. Sajnos olyan eset is előfordult — elsősorban nem a munkáskatonák hibájából — például a 8. munkásezred esetében, hogy az ezredet fel kellett oszlatni.

Erős vita folyt a hadseregben belül is az antant jegyzékének elfogadása vagy el nem fogadása, az északi hadjárat eredményeinek megtartása vagy elvetése felett. Az újságok is közölték az antant jegyzékét. A hadseregben — kommentár nélkül — szintén megjelent a parancs, amely ismertette a politikai helyzetet. Az előnyomulás leállítása, a naponként változó helyzet demoralizálólag hatott a csapatok hangulatára, így az első vonalban álló 8. munkásezred csapataira is. Egyes katonák fegyelmezetlen magatartása találkozott a tisztikar egy részének ellenforradalmi tevékenységével, és mielőtt a visszavonulásra az intézkedés valóban megtörtént volna, a csapatok fegyelmezetlenül, biztosítás visszahagyása nélkül visszavonultak. A további harc megtagadása miatt az ezredet fel kellett oszlatni. Megjegyzést kíván, hogy a katonák jelentős részét — önkéntes jelentkezésük alapján — újra besorolták a hadseregbe és alakulataik a júliusi, tiszai offenzíva idején ismét harcoltak.

Ahhoz, hogy a Vörös Hadsereg kötelékében harcoló budapesti munkásezredek szervezéséről teljesebb képet nyerjünk, még két kérdésre kell feleletet adni.

1. Hogyan alakult május—június—július hónapokban a budapesti munkásezredek létszáma, és ebből milyen következtetéseket vonhatunk le.

2. Milyen összetételű és hány budapesti munkásezred működött a Vörös Hadseregben az utolsó hadműveletek megindulása idején.

1. A május 20-i helyzetet az előzőek során már megismertük.

Május 30-án:

2. munkásezred	1819 fő
6. munkásezred	1865 fő
7. munkásezred	1335 fő
8. munkásezred	1789 fő
9. munkásezred	1301 fő
11. munkásezred	1922 fő
14. munkásezred	1966 fő
22. munkásezred	1922 fő
32. ezred	1609 fő
5. m. ezred III. zj.	655 fő

összlétszám: 16 178 fő

Június 15-én:

2. munkásezred	1668 fő
6. munkásezred	2061 fő
7. munkásezred	1280 fő
8. munkásezred	1749 fő
9. munkásezred (cca)	900 fő
11. munkásezred	1052 fő
14. munkásezred	1680 fő
22. munkásezred	1999 fő
32. ezred	1581 fő
5. m. ezd. III. zj.	500 fő

összlétszám: 14 470 fő

Július 5-én:

2. munkásezred	2000 fő
6. munkásezred	1800 fő
7. munkásezred	1199 fő
9. munkásezred	1924 fő
11. munkásezred (cca)	1052 fő
22. munkásezred	1900 fő
32. ezred	1269 fő
5. n. ezd. III. zj. (cca)	500 fő

összlétszám: 11 644 fő

Július 20-án:

2. munkásezred	2680 fő
6. munkásezred	1714 fő
7. munkásezred	2021 fő
9. munkásezred	1792 fő
11. munkásezred (cca)	840 fő
22. munkásezred	1807 fő
32. ezred	1278 fő
5. m. ezd. III. zj. (cca)	400 fő ⁷⁶

összlétszám: 12 532 fő

Azoknál az ezredeknél, ahol „cca” megjelölés van, az eltérés nem jelentős. Mindössze az átvezénylések miatt, vagy mert a statisztika alapjául vett napon nem volt megállapítható a létszám, — történt a „cca” megjelölés.

Az itt közölt adatok összehasonlításából is feltétlenül levonhatunk néhány következtetést.

A Vörös Hadseregben harcoló budapesti munkászászlóaljak összlétszáma tehát május 30-án volt a legmagasabb. Az ütközetlétszám valamelyest csökkent, de ez természetes, hiszen ezek az alakulatok május 20—25-e között komoly harcokban vettek részt.

Június közepére ugyanezen alakulatok létszáma erősen csökkent. Végeredményben ezt a csökkenést is a lefolyt hadműveleteknek kell betudni. Nem szabad elfelejteni, hogy e két hét alatt zajlott le az északi hadjárat, ami emberáldozattal járt mind halottakban, mind sebesültekben, mind pedig fogságba jutottakban.

Más a helyzet július elején.

A Forradalmi Kormányzótanács hosszú vita után végül is elfogadta az antant ajánlatát: az északi területek kiürítését a tiszántúli területek visszaadása ellenében. Ez a nagy jelentőségű politikai esemény a katonai helyzetben is mélyreható változást idézett elő. Ügyszintén közismertek

a Tanácskongresszuson lefolyt események, szakadás a kommunisták és szociáldemokraták között, egyes jobboldali szociáldemokrata vezetők — mint Kunfi — támadásai a proletárdiktatúra ellen.

A megtorpanás, a nehéz helyzet alkalmas talajt teremtett a kételkedők számára.

Míg májusban és június első felében a kommunisták döntő befolyást gyakoroltak a hadseregre, addig június második felétől már nem tudták megbírkózni a mindjobban elharapózó defetista hangulattal és kicsúszott kezükből a vezetés. Először csak burkoltan, majd egyre nyíltabban kapott ábra ez a hangulat. Mindjobban érezte hatását az ország nehéz gazdasági helyzete is.

Június 18-án a 2. munkásezred II. zászlóaljának legénysége és politikai megbízottja (!) memorandumot küldött Böhmnek. Felsorolták panaszait és kéréseit, ami önmagában még nem mondana sokat, hiszen a panaszok egy része jogosult volt. A katonák tudták az otthoniak nehéz életéről, és jogosan követelték a hozzátartozóikról való gondoskodást. Az indokok azonban a következők voltak : Az otthonmaradottak durva bánásmódnak vannak kitéve ; követelik, hogy otthon a gyárban addig ne vegyenek fel munkásokat, amíg ők haza nem térnek ; helytelenítik, hogy az elesettek hozzátartozói nem kapnak állami segínyt.⁷⁷

Történetek visszaélések? Igen. Azonban a vöröskatonák hozzátartozóit, lakását nemkülönben, rendelkezések védelmezték. A rendelkezések végrehajtását szigorúan ellenőrizték. A vöröskatonák hozzátartozói Pesten igazolványt kaptak és az élelmiszervásárláskor előnyben részesültek. Az elesettek hozzátartozói részére az állam már kezdettől fogva biztosított segínyt. De a suttogó propaganda így keresett utat a katonák szívében, és a meglévő gazdasági bajokat eltorzítva, főleg magnagyítva, félrevezette a katonákat. Minden eszközt megragadtak, hogy a katonák harcikedvét, lelkes hangulatát letörjék. Ilyen körülmények között nem csoda, ha június második felétől elszaporodtak a szökések.

A IV. hadtestparancsnokság szintén erősen közrejátszott abban, hogy a fegyelem mindjobban meglazult. A budapesti karhatalmi alakulatok nem léptek fel erélyesen, hogy a rendbontókat megfékezzék, a szökéseket megakadályozzák. Erre mutat az alábbi eset is.

A 2. munkásezred kötelékében fordult elő június végén, hogy néhány katona otthagya alakulatát és hazament. Mivel a gyár, amelyből bevonultak, a Hofherr volt, hazatérésük után egyenesen oda tartottak és ott gyűlést szerveztek. A gyűlésen kijelentették, hogy nem szándékoznak a frontra visszamenni. A 2. munkásezred parancsnoksága intézkedést kért, ami végül is abban merült ki, hogy — idézem az iratból — „Haubrich elvtárs du. 12 h 30-kor telefonálta, hogy hagyjuk őket gyűlésezni és ne rendeljen ki a 2. gy. ezd. karhatalmat.”⁷⁸

Az intézkedést az ezreddel közölték. Világosan látszik, hogy még csak kísérlet sem történt e néhány megtévedt ember felvilágosítására, esetleg keményebb fellépésre, ha szükséges. Az eset azonban azt is mutatja, hogy a kommunisták sem fejtették ki megfelelő nevelőmunkát

a hadseregben. Pedig az ilyen jelenségek egyre szaporodtak, és az elhanyagolt politikai nevelőmunka egyre jobban érezte hatását.

A hadseregben végbement politikai fordulatot tükrözi Landler Jenőnek a Tanácskongresszuson elhangzott felszólalása is. Lesújtó véleményt mond a június folyamán Budapestről a hadseregbe érkezett politikai megbízottokról: „Igaz, hogy a budapesti proletariátusnak a Vörös Hadseregbe való bevonulása fordította meg a harcéri helyzetet, de az amit az ungmegyei, beregmegei, kassai, tiszántúli székely földműves katonák csinálnak, az különb, mint amit a világháborúban a német és francia gárdák műveltek. De ezeknek az embereknek politikai megbízottjai is különb munkát végeznek, mint a Budapestről odatódult politikai megbízottak.”⁷⁹

Az elmondottak ellenére rá kell mutatni a következőkre: A budapesti munkászászlóaljakból alakult munkásezredekben a július eleji létszámcsökkenést kifejezetten az okozta, hogy két munkásezredet leszereltek. (Ézért nem szerepel a kimutatásban a 8. és 14 munkásezred!) Ezt az is alátámasztja, hogy ha az összesített létszámadatakhoz hozzáadjuk a két leszerelt ezred létszámát — ami kb. 3000 fő —, akkor a munkásezredek létszáma egyáltalán nem csökkent. A július 20-i létszámadatak pedig még emelkedést is mutatnak. Mindezekre azért mutatunk rá, mert enélkül helytelen következtetést vonhatunk le. Szó sem volt a munkásezredek felbomlásáról.

A csekély létszám emelkedéssel kapcsolatban viszont azt kell megjegyezni, hogy ez néhány ezred erősödését, néhány meggyengülését jelentette. A harcoló alakulatok létszáma valóban csökkent, mert például az egész 7. munkásezredet Szombathelyre vezényelték. Ezt annál inkább alá kell húzni, mert nem arról volt szó, hogy a munkáskatonák nem akartak harcolni, hanem a hadügyi vezetés vonta el őket a harctérről. A legjobb bizonyíték erre éppen a 7. munkásezred katonáinak beadványa, akik a júliusi tiszai offenzíva megindulása után azonnal kérték, hogy vessék be őket, mert harcolni akarnak. A Hadseregparancsokság nem tagadta meg ezt a kívánságot, de a végrehajtást a IV. hadtestparancsnokság húzta, halasztotta.

A közölt létszámadatak nagyon fontosak, és a konkrét körülmények vizsgálatával egybekötve, fontos bizonyítékát szolgáltatják annak, hogy a munkásezredek döntő többségükben helytálltak. Bizonyítják azt is, hogy hűségüket a Tanácsköztársasághoz — végső soron — még az erős ellenforradalmi propaganda sem tudta megingatni.

A létszámadatak láttán felvetődik az utánpótlás kérdése is. Ismeretes, hogy a budapesti munkásezredek létszáma — a két felosztott munkásezredtől eltekintve — június-július folyamán nagyjában egy színvonalon mozgott. Az utánpótlás szempontjából ennek két oka volt: egyrészt Budapestről nem érkeztek megfelelő számú új egységek, tehát ezért nem bővült a frontalakulatok létszáma, másrészt azonban annyi utánpótlás mégis érkezett, hogy a meglévő alakulatok létszáma nem csökkent.

Az utánpótlást oly nyíltan mégsem lehetett szabotálni, hogy egyetlen egység se hagyja el Budapestet, annál is inkább nem, mert ekkor már működtek a póttettek, amelyeknek valamilyen munkát fel kellett mutatniuk. Így kapta meg az utasítást június 23-án például a Budapesten levő 13. munkásezred pótteste, hogy egy 165 főből álló zászlóalj (1?) helyezzen készütségbe. „Ez a zászlóalj a harctéren levő saját ezredének pótlására fog útbaindítani a harctérre”, vagy jelentették a IV. hadtestnek, hogy június 30-án 80 ember útbaindult és még 44 indul a Ganz gyárakból.

A tényleges utánpótlást, tehát a feltöltést és az új alakulatok kiküldését mégis meggátolták, mert elvileg és gyakorlatilag a Budapesten levő munkásezredek csak Budapesten felhasználható alakulatoknak tekintették. A frontra nem küldtek belőlük és ennek érdekében minden elvi intézkedést meghoztak.

Június elején felmerült az időközben harctérről betegség miatt hazaért idősebb katonák ügye. Haubrich úgy intézkedett, hogy amennyiben kifejezetten önként nem kéri magukat a frontra, akkor vissza kell őket tartani. Így azután a betegség miatt hazatértek túlnyomó többségét felgyógyulásuk után lebeszélték a visszatérésről. A végeredmény az lett, hogy az idősebbek itthon maradtak, új, fiatal katonákat pedig nem küldtek ki.

Júniusban a budapesti munkásság többségének harci kedve töretlenül megvolt. Erre mutat, hogy július 2-án Haubrich minden módon halogatja a döntést azok ügyében, akik „harcvonalbeli szolgálatra önként jelentkeztek”. A jelentkezés pedig nem lehetett kisszámú, mert az intézkedés kiadását azzal az indokkal halogatja, hogy „Az ily tömeges kérések nagy állománycsökkenést és a szolgálatmenet zavarását idézik elő.”⁸⁰

Az önkéntes jelentkezésektől függetlenül, a megszervezett gyári póttettek útján is lehetett utánpótlást kiküldeni. A póttettek felállítását elrendelő intézkedés — ha igazi célkitűzéseit már eleve megnyirbálták — erre lehetőséget adott. A rendelet ugyanis kimondta, hogy a pótkeretek célja: „A harctéri fogyatékok pótlása, amennyiben ez a harctérről visszatért és felgyógyult beteg, vagy sebesült elvtársakból, illetve a harctéren még nem volt (felmentett), és a visszatértek közül harctéri szolgálatra nem, de termelő munkára alkalmas munkások kicserélése folytán lehetséges, természetesen csak oly mértékben, hogy ennek végrehajtása által az üzem (a gyár) termelése csökkentést ne szenvedjen.”⁸¹

Nyugodtan mondhatná valaki, hogy a termelés biztosítása igen fontos, és ezt a körülményt mindenképpen figyelembe kell venni. Ez igaz, de ha mást nem említünk, csak a Népgazdasági Tanács június 3-án megjelent rendeletét, amely kimondta, hogy munkanélküli segélyt csak azok a 18—45 év közötti férfiak kapnak, akik katonai szolgálatra alkalmatlanok, már ebből is megállapíthatjuk, hogy lehetőség lett volna utánpótlás biztosítására. A munkanélküliek száma — akik kifejezetten csak azért voltak munkanélküliek, mert az állam jelentős segélyösszeget fizetett részükre — ebben az időben elérte az 50 000-et. Ha ezeknek

csak 20%-a kapcsolódik be Budapesten a termelőmunkába, akkor is nyilvánvaló, hogy az így keletkezett létszámemelkedés biztosította volna 10 000, már kiképzett s fegyverben levő munkáskatonának a Vörös Hadseregbe való bevonulását. Ez a létszám — az akkori létszám adatok alapján — egy igen erős munkáshadosztály megszervezését jelentette volna. A fent említett szám természetesen nem tükrözi a valódi lehetőséget, mert ennél sokszorta nagyobb erőket lehetett volna mozgósítani. Sajnos ezekkel a lehetőségekkel a tanácskormány nem élt, és ez súlyos hiba volt. A lehetőségek nem váltak valósággá. Helyettük bizonyos értelemben öncélúvá vált, hatalmas létszámú, Budapesten tartózkodó munkásezredek alakultak. A felelősség egyértelműen azokra hárult, akik nem értékelték meg a budapesti munkások felfegyverzésének jelentőségét, vagy azon dolgoztak, hogy alapjaiban rombolják szét a hadsereget.

Az utánpótlás meghiúsítása egyenes következménye volt annak, hogy sikerült megváltoztatni a munkásezredek megszervezésének alapvető célkitűzését. E célkitűzések megváltoztatása folytán éltető elemétől fosztották meg a Vörös Hadsereget. Utánpótlás biztosítására még azt az emberanyagot sem használták fel, amit kapitalista viszonyok között lehetett volna.

A második kérdésre válaszolva, — hogy hány és milyen összetételű budapesti munkásezred működött a Vörös Hadseregben az utolsó hadműveletek idején — július 20-án a helyzet a következő volt :

2. *munkásezred*: megmaradt eredeti szervezésében. Június folyamán az ezred kötelékébe lépett a 32. ezredtől 2 menetszázad. A 4. hadosztálynak volt alárendelve.

5. *munkásezred*: most sem budapesti munkásezred. III. zászlóaljában azonban a diósgyőri menekült munkások mellett a Ganz-Danubius, az Istvántelki Főműhely és a Tudor Accumulátorgyár munkásait találjuk. Az 5. hadosztály alá rendelték.

6. *munkásezred*: eredeti szervezése megmaradt és a 4. hadosztály kötelékébe tartozott.

7. *munkásezred*: újjáalakult. I. zászlóaljja a volt VII/32. és VIII/32. Vasgyár és Északi Főműhely munkásaiból alakult zászlóaljból, II. zászlóaljja a MÁV és Ganz gyár munkásaiból, III. zászlóaljja a volt IV/29., Istvántelki Főműhely és Gazdasági Gépgyár munkásainak zászlóaljból szervezték meg. A dunántúli határvédelmi kerület parancsnoksága alá tartozott.

11. *munkásezred*: I. zászlóalja a volt I/69. zászlóalj toborzottjaiból II. zászlóalja a volt IV/69. zászlóaljból, amely a Ganztörzs munkásaiból került ki, III. zászlóalja a volt IV/29. zászlóaljból. Az 5. hadosztály ezrede volt.

14. *munkásezred*: újonnan alakult. Mindhárom zászlóaljja az Északi Főműhely és a Ganz gyár munkásaiból szervezték.

22. *munkásezred*: szervezése nem változott. Kiegészítették a 22. munkásezred egy új menetszázadával és 300 fővel a feloszlott 8. munkásezredből. A 32. ezredet az I., II., III., XIII/2. zászlóaljakból újjították fel.

III. Budapest munkásai harcban a Magyar Tanácsköztársaságért

A május 2-át követő politikai fordulat és az újjászervezett hadsereg lehetőséget teremtett, hogy megszilárdítsuk a Tanácsköztársaság helyzetét, visszaverjük az országot fenyegető ellenséges erőket. Mindezt elsősorban a budapesti munkásoknak lehetett köszönni, akik felfegyverezve, a Vörös Hadseregben, a két legerősebb hadosztály kötelékében védelmezték a proletárdiktatúrát. A fordulatot követő két hét elég volt arra, hogy Stromfeld — számolva a munkásezredek erejével — új katonai terveket terjesszen a Forradalmi Kormányzótanács elé.⁸²

MISKOLC

Május 15-én a frissen megszervezett 1. munkáshadosztály parancsot kapott Miskolc visszafoglalására. A célkitűzés az volt, hogy Salgótarján megtartása mellett foglaljuk vissza a várost. Miskolc visszafoglalása egyaránt fontos volt hadműveleti és ipari szempontból. Siker esetén egy nagyobb támadó terv kidolgozása és végrehajtása vált lehetővé.

Miután a hadosztály a parancsot megkapta, megkezdődött a 7., 8., 9., és 32. budapesti munkásezredek elszállítása Miskolc alá. A Hadseregparancsnokság a következőket rendelte el: „A támadás gyors és meglepetésszerű végrehajtása céljából az 1. hadosztály csapatai minél előbb Emőd — Harsány — Vatta környékén gyülekezendők és akként csoportosítandók, hogy főerővel Harsány—Miskolc, mellékerőkkel pedig Mályi—Kistokaj irányában az előnyomulást megkezdhessék. . .”

A hadosztály felvonulása május 19-re befejeződött. Kerekes József, a hadosztály parancsnoka, kiadta támadási parancsát, amelynek lényege a következő volt:

A 7. munkásezred egy zászlóalja arcban, egy zászlóalja a vasúti töltés mentén átkarolva támadja a Mályiban tartózkodó ellenséget. Tehát a támadás első mozzanatának végrehajtása a MÁV Északi Főműhely és a Ganz gyár munkáskatonáira várt. Az ő támadásukat támogatta a 32. dandár (32. és 7. ezredek) tüzérsége és egy páncélvonat.

A 8. munkásezred 2. és 3. zászlóalja — a MÁV Gépgyár munkásai — reggel 7 órakor indul támadásba és a Mályiban levő ellenséget nyugat felől átkarolja és hátba támadja.

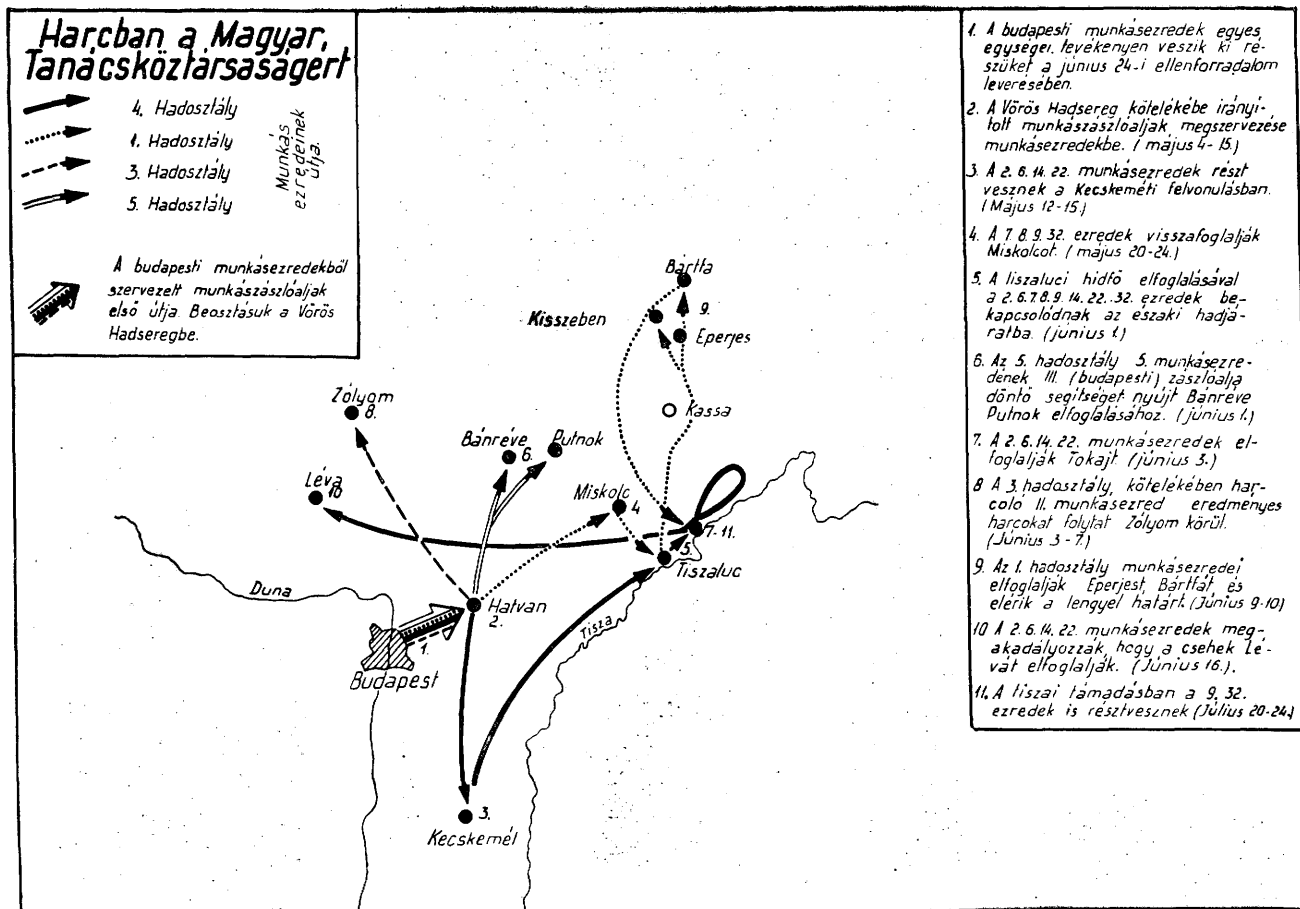
A 9. munkásezred tüzérségével együtt 7 órakor indul Miskolc felé a miskolci műúton. Ezek a katonák a „MÉMOSZ zászlóalj”, az Óbudai Hajógyár és Csepel munkáskatonái voltak.

A 32. ezred egyelőre mint hadosztálytartalék Emődről indul és követi a 9. munkásezredet.

A támadás május 20-án reggel, tüzérségi előkészítés után megindult.

A kora esti órákban csapataink mindenütt elérték a kijelölt vonalat, és közvetlenül Miskolc alá érkeztek.

Az esti eseményekről az Egri Vörös Ujság így számolt be: „Este 8 óra után jött az első vörös csapat Hejőcsaba irányából a város felé. Budapesti hajógyári munkásság. Amikor a Szemere utcához értek, épp

6. ábra. Harcban a Magyar Tanácsköztársaságért

akkor vonult el a Megay előtt a Vasgyár felől visszavonuló csehek egy osztaga. A vörösök tűz alá fogták őket és a csehek futásnak eredtek a Kazinczy utca felé. Ez a csapat nyomban tovább nyomult az ellenség üldözésére. Nyomukban már újabb vörös csapatok jöttek, a MÁV Gépgyáriak, ezek más irányban mentek a kivonulók után. Este 10 óra tájt a budapesti vasasrezd 2 zászlóalja bent volt a Vasgyárban.⁸³

A város visszafoglalása tulajdonképpen 21-én történt. Hajnali 5 órakor a 8. ezred folytatta támadását és bevonult Miskolcra. Ekkorra a cseh hadvezetés kiűrtette a várost, és a 8. ezred tovább üldözte a megvert ellenséget.

Dél előtt 10 órakor történt az ünnepélyes bevonulás, amelyen a 9. munkásrezd katonái vettek részt.

Az Egri Vörös Ujság azonban másnap címdalán közölte a Magyar Távirati Iroda jelentését: „A kitűnő Landler hadtest harcoló csapatai ma a korareggeli órákban megtörték az ellenség ellenállását és elfoglalták Miskolcot. A tegnap megkezdett hadműveletet teljes siker koronázta és tervszerűen továbbfolynak. A győzelmes támadásban a kiváló budapesti munkásrezdek játszottak főszerepet, amelyek parancsnokai körültekintő vezetés mellett, tüzéségünk, páncélvonataink és repülőink támogatásával dicséretreméltó lelkesedéssel és proletár öntudattal harcoltak...”⁸⁴

Ezzel a budapesti munkásrezdek és tisztjeik első erőpróbája sikeresen lezárult.

Nyilvánvaló volt, hogy az ellenség előbb-utóbb beváltja ígérését és megpróbálja a csorbát kiköszörülni. A koncentrált támadás nem is váratott sokáig magára. Május 23-án reggel három oldalról megindultak a cseh és velük együtt működő román csapatok.

A délután folyamán kritikus volt a helyzet.

A hadosztály nem rendelkezett komoly tartalékokkal és teljesen a saját erejére volt utalva. Az utolsó tartalékszázalaj segítségével és a katonák hősie kitartásával sikerült megfordítani a helyzetet: megvertük a cseh és román csapatokat! Az ellenség soraiban kitört a pánik és fejevesztetten megindult visszafelé.

Az 1. hadosztály parancsnoka május 27-én jelentést tett a hadosztály harcairól és állapotáról. Az egyszerű szavakkal megírt jelentés a legőszintébb és legnagyobb mértékben elismerés Budapest munkásosztályának, amely fegyvert fogott:

„... A terepen való előnyomulás, harcokkal egyetemben, a rendes étkezés elmaradása, éjjelezés az épp harcközben elért helyzetben, a még csak alig pár napja együtt álló, gyakorlatlan csapatokkal szemben már egymagában véve elég súlyos követelmény.

23-án a cseheknek balszárnya és a románok jobb szárnya az 1. hadosztály ellen koncentrikus támadást intézett. Az ellenség ezen előnyomulása az egész arcvonalon súlyos harcokra vezetett.

Mivel a csapat már addig nagy mértékben igénybe volt véve s így a csapatokkal azok kímélése céljából nem volt szándékom hosszabban

támadó előnyomulást végrehajtani, a támadást úgy terveztem, hogy az előnyomulásban levő ellenséget a saját tüzérségi tűzkörzetbe engedem bemenetelni s itt előbb hatalmas tüzérségi tűzzel megingatom és azután az összes csapatokkal ellentámadásba megyek át. Mikor az ellenség a saját tüzérségi tűzkörletbe beérkezett, osztagait a saját tüzérségi tűz szét-szórta.

A miskolci győzelem a csapatok hangulatát általában határozottan emelte, azonban már akkor mutatkoztak jelenségek, melyek a legnagyobb óvatosságra intettek és a hadtestparancsnokságnak szóbelileg ismételtent jelentést tettem, hogy újabb teljesítmények előtt a ho.-nak abszolút nyugalomra van szüksége.

Ezekkel a derék csapatokkal rendkívüli dolgokat lehet művelni, azonban csak annak rendje és módja szerint. Ezen csapatok improvizáltak a szó legszorosabb értelmében.

Mindezek után a miskolci csata párját rítkítja az egész világtörténelemben, s valószínűleg — legalább is nincs kizárva, hogy következményeiben rendkívüli horderejű lehet. Az ebben résztvevő proletár katonák minden esetre külön méltányolást érdemelnek és velök egy nyugodt és időt engedő vezetés mellett még sok hasonló fényes sikert lehet elérni.

A 1. hadosztály csapatai Budapest igen értékes proletár munkásai-ból állanak és így kétszeresen megfontolandók azon politikai következmények, melyek a sikertelenséggel járhatnak.”

A dicsőségesen végrehajtott miskolci hadműveletek lezárták azt az időszakot, amikor a Vörös Hadsereg védekezett. Olyan katonai helyzet alakult ki, amelyben lehetségessé vált támadó hadműveletek indítását.

*

A Miskolcnál, Salgótarjánál lefolyt győzelmes harcok megnövelték a Vörös Hadsereg tekintélyét. Bebizonyosodott, hogy az új Vörös Hadsereg ütőképes és a betolakodott ellenséget meg tudja verni.

A külpolitikai helyzet is kedvezőbben alakult.

Stromfeld kidolgozta és a Forradalmi Kormányzótanács jóváhagyta azt a tervet, hogy a Vörös Hadsereg teljes erejével a csehek ellen forduljon és döntő csapást mérjen rájuk.

Az elgondolást tettek követték.

A Hadseregparancsnokság elhatározása az volt, hogy a főcsapást Kassa irányában méri az ellenségre. A terv sikere egyben a cseh-román korridor áttörését is jelentette.

Május 31-én 250 kilométeres fronton indult meg a Vörös Hadsereg általános támadása. A harcokban részt vett a 6. hadosztály és a 10. dandár, amely eredményesen kezdte és folytatta Kassa irányában az előretörést. A balszárnyon harcoló 3. és 5. hadosztály, amelyeknek eredeti feladatuk az volt, hogy az ellenséget lekössék, szintén sikeres támadást kezdtek.

TISZALUC

A 4. hadosztályt — a kecskeméti felvonulás után — az északi frontra szállították. Ez a hadosztály az 1. hadosztállyal karöltve kapta azt a feladatot, hogy az északi hadjárat sikerét a tiszaluci hídfő elfoglalásával elősegítse.

A 4. hadosztály a vasúti szállítás után a Vatta — Hejőkeresztúr — Hejőbába — Igric körzetében helyezkedett el.

Május 31-én a Ganz gyár és az Északi Főműhely munkásaiból alakult II/14. zászlóalj és a csepeli munkásokból álló II/22. zászlóalj megerősítette a tiszaluci saját hídfőt.

A 2., 6., 14. és 22. ezred többi zászlóalja a támadási iránynak megfelelően foglalta el helyét.

Tiszaluc birtokbavételéért a támadás június 1-én 4 óra 30 perckor kezdődött. Hatalmas tüzéségi pergőtűz vezette be a munkásezredek támadását. A felvonult erős tüzéség megtette a magáét és rövid idő múlva az ellenséges tüzéség alig felelgetett.

A 22. és 14. ezred katonái szinte ellenállás nélkül haladtak át az ellenség védelmi vonalán. A 14. ezredet — a támadó csoport balszárnyát — tüzéségünk hatásos tűzzel segítette.

A Hadseregparancsnokság nagy jelentőséget tulajdonított a tiszaluci hídfő elfoglalásának és ezért az 4. hadosztály parancsnoksága alá helyezte a hadsereg egyetlen 30,5-es lövegét. Megszólalása határtalan pánikot idézett elő a román csapatok soraiban. Röviddel utána megkezdődött visszavonulásuk.

Fél hétkor a hadosztály 7. ezrede : a MÁV Gépgyár, Ganz gyár, és a MÁV Északi Főműhely munkáskatonái is megkezdték előnyomulásukat Belsőbölcs ellen. Reggel 8 órakor elfoglalták a községet.

A 4. hadosztály csapatai néhány órás küzdelem után 11 órakor bevonultak Tiszalucra. A gyors és eredményes harcok fellelkesítették a katonákat. Az előző napok feszültsége feloldódott, az ellenség ellenállása hamar megtört és a munkáskatonák tovább folytatták hősiességük küzdelmüket.

A győzelmes nap jelentőségét így foglalta össze az MTI jelentése : „Június elsején budapesti csapataink kiváló tüzéségi előkészítés után a románoknak a Tiszától északra álló erejét megverték és ezáltal a román és cseh front érintkezését áttörték.”⁸⁵

TOKAJ

Az északi hadjárat hadműveleteinek fő irányában a 6. hadosztály folytatta előnyomulását. A jobbszárnyon — a Tisza mentén — a két budapesti munkáshadosztály tört előre. Tiszaluc elfoglalása után nehéz harcokban kellett az ellenséget legyőzni. A következő napon az ellenség erős ellenállásába ütköztek, de estig elérték Mád, Szerencs, Megyaszó helységeket.

Június 3-án a csehek beásták magukat Tokaj hegyén. Ez a hegy, — amely élesen emelkedett ki a környező síkságból — előre sejtette, hogy a 4. hadosztály katonáira kemény harcok várnak.

A 22. csepeli ezred a hegyvel szemben fejlődött fel harchoz, míg a Ganz gyár és az Északi Főműhely munkásaiból álló, 14. ezred ettől északra és keletre helyezkedett el. Mögöttük tartalékban állt Kispest és az Istvántelki Főműhely munkásainak két (2. és 6.) ezrede.

Délben már keményen küzdöttek Tokaj elfoglalásáért.

A 14. ezred könnyebben érte el sikereit. Az ellenség egységei, amelyek szemben állottak, a hosszú és gyors visszavonulás miatt szétzilálódtak. Délutánra főerőink áttörték az ellenség vonalait és előretörték Bodrogkeresztúr irányában. Ez biztosította, hogy a Tokaj hegyén védekezők is kilátástalannak tartsák helyzetüket. Este felé a Tisza-hídon keresztül visszavonultak és maguk mögött felrobbantották a hidat.

A 4. hadosztály csapatai estére bevonultak Tokajra és a környező falvakba.

ZÓLYOM

A 3. hadosztály az északi hadműveletek nyugati szárnyán tovább folytatta nehéz harcát. A budafoki, gödöllői munkásokból és pesti cipész-munkásokból álló 11. munkásezred ennek a hadosztálynak kötelékében harcolt.

Június 3-án a Hadseregparancsnokság kiadta intézkedését a 3. hadosztálynak: előnyomulás Zólyom felé. A támadás balszárnyát az I/11. zászlóalj biztosította, amely délután Apátfalva-Kisfalu határában foglalt támadó állást. Ugyanide rendelte a hadosztályparancsnokság a III. zászlóaljat is, de a következő napon — ugyancsak tartalékként — előretolta Pinczre.

Június 4-én az ellenség ereje megsokszorozódott, és a 3. hadosztály csapatai a túlerőben levő ellenséggel folytatott harcok alatt kifáradtak.

A balszárnyon biztosító I/11. zászlóalj első századát cseh csapatok visszaszorították. A bekövetkezett visszavonulás az egész szárny helyzetét megingatta.

Másnap újra élénk harci tevékenységre került sor. Az első zászlóalj azt a feladatot kapta, hogy törjön előre Polichnón keresztül Végles felé, és nyújtson hatásos segítséget a nehéz harcokban kimerült nemzetközi zászlóaljnak. Hatodikán reggel a zászlóalj el is indult. Útjában több kisebb ellenséges csoportot megsemmisített és megteremtette az összeköttetést az I. nemzetközi zászlóaljjal. A gyors és ügyesen végrehajtott előretörés felszabadította a bizonytalan helyzetben levő és az ellenségtől szorongatott nemzetközi zászlóaljat.

Két nappal később az egész arcvonalon megindult a 3. hadosztály általános támadása. Ebben a támadásban a 11. ezred teljes oldalvéd maradt. Támadási iránya: Tótpelsőc—Zólyom volt.

A második zászlóaljot Losoncra szállították, ahol csatlakozott a harmadik zászlóaljhoz. A két zászlóalj vasúton készen állt, hogy ahol szükséges, bevetik.

A csapatok délben elérték Nagyszalontát, de Zólyomra már a 16. ezred csapatai vonultak be.

A 11. budapesti munkásezred itt is megállta helyét, különösen akkor, amikor gyors segítségadással felmentette az I. nemzetközi zászlóalj szorongatott helyzetben levő katonáit.

*

A 6. hadosztály kibontakozott támadása olyan stádiumba jutott, hogy fel kellett készülni a kassai csatára, Kassa felszabadítására.

A június 5-én megindított támadás sikerrel végződött, és a Vörös Hadsereg 6. hadosztálya 6-án este győzelmesen bevonult a felszabadított városba.

A Kassát győzelmes harcokban felszabadító 6. hadosztálynak új feladatokat szánt a Hadseregparancsokság. Ezért még a kassai csatát előkészítő napokban az 1. hadosztály azt a parancsot kapta, hogy a tokaji hídfőt maga mögött hagyva, nyomuljon előre északnak és váltsa fel a 6. hadosztály csapatait.

EPERJES—BÁRTFA

Június 7 és 10-e között az 1. hadosztály csapatait Kassa körzetében összpontosították.

A 9. budapesti munkásezred kötelékébe tartozó első — MÉMOSZ — zászlóalj hajtotta végre Eperjes felszabadítását. Ez a zászlóalj a napok óta tartó harcok idején egyáltalán nem jutott pihenéshez. Ennek ellenére lelkesedéssel vetette magát a küzdelembe.

Kilencedikén a zászlóaljat kocsikon szállították Eperjes alá, ahol az ellenség ellenállásába ütközött. Váratlan és gyors támadását a csehek nem tudták feltartóztatni, és 9 órakor a Mémosz zászlóalj katonái bevonultak Eperjesre. Este, majd az éjszaka folyamán a környező magaslatokról is elűzték a cseheket.

A következő napon még egy erőfeszítéssel Kisszebent is elfoglalták. Időközben a 8. munkásezred alakulatai is beérkeztek Eperjesre. A hadosztályparancsnokság ezekkel a zászlóaljakkal foglalta el az aprócska falvakat a lengyel határig. Ez a vidék volt az északi hadjárat legészakibb pontja, és a Bártfára történt bevonulás az északi hadjárat befejezését jelentette.

Azok a hős proletárkatonák, akik májusban a szerszám helyett fegyvert ragadtak, hatalmas területeket szabadítottak fel, és fegyverrel a kézben védték a magyar proletárok hatalmát.

*

A magyar Vörös Hadsereg vezérkari főnöke Kassa elfoglalása után arra az elhatározásra jutott, hogy e győzelmes harcok után a Kisalföld irányában indít támadást, és döntő csapást mér a cseh hadseregre. Ennek keresztülvitelére meg is történtek az előkészületek: megalakult az V. hadtestparancsnokság, és megkezdték az alárendelt csapatok átírányítását. Időközben azonban a cseh hadvezetés is magához tért kábultságából, és ellentámadással kísérletezett az északnyugati front több pontján. Helyi sikereket elért ugyan, de a Vörös Hadsereg eredményeit nem tudta megsemmisíteni.

LÉVA

A cseh csapatok főcsapása a már felszabadított Léva ellen irányult. Léva környékén napok óta folytak a harcok. A csehek mindenképp akarták törni a Vörös Hadsereg arcvonalát. A 3. hadosztály csak nehezen tudta feltartóztatni nyomásukat. Június 15-én este a hadosztály állásait igen komoly veszély fenyegette, félő volt, hogy az ellenség áttöri a vonalakat.

Tizenhatodikán reggel bombatámadás érte a várost. A nap folyamán a Vörös Hadsereg csapatai kénytelenek voltak visszavonulni a Lévat északról szegélyező magaslatokra. A várost majdnem egészen körülférték, de a 11. ezred elhúzódoó harcai időt engedtek az ellenintézkedések megtételére.

Időközben a 4. hadosztály ezredei is befejezték felvonulásukat, és 17-re a hadosztály megkapta a támadási parancsot. Ezt megelőzően, tizenhatodikán, amikor hírek érkeztek a 3. hadosztály szorongatott helyzetéről, a hadosztály teljes erejével beavatkozott a küzdelembe.

A hadosztály főereje a Garam mentén támadott. Ebben a vonalban fejlődtek fel a 2. ezred és a 14. ezred III. zászlóaljának katonái. A 22. ezred a Garamtól nyugatra támadta a csehek állásait.

Az első lerohanás most is jól sikerült. Mire a folytatásra került a sor, a tüzéség is közbelépett teljes erejével.

A 22. ezred Garamlőkről verte ki a cseheket, s ettől északra a 2. és 22. ezred katonái már vállvetve küzdöttek.

A keleti szárnyon a 14. ezred és a 2. ezred néhány százada sikeresen hárította el az ellenségnek azt a szándékát, hogy Lévat délről támadja meg.

A hadosztály csapatainak gyors és rajtaütésszerű beavatkozása egyszeriben új helyzetet teremtett. A cseh csapatok két tűz közé szorultak, és nem maradt számukra más választás, mint a menekülés. Igen, de a 2. ezred közben elzárta az utat a Garamon keresztül. A menekülők szorult helyzetükben észak felé kísérelték meg a kitörést, de annyira összekeveredtek, hogy végül is Ó- és Újbars vonalába visszavonultak.

A közvetlen veszély elmúlt, mert a beavatkozó 4. hadosztálynak sikerült az ellenséget visszavetni.

A helyzet kiaknázására, új harcokra azonban már nem került sor, mert a Vörös Hadsereg az antant hatalmakkal való megegyezés értelmében beszüntette a hadműveleteket.

Az északi hadjárat sikere, melyben tevékeny szerepet vállaltak Budapest munkásai, bel- és külföldön egyaránt hatalmas visszhangot váltott ki. Kassa felszabadítása után az ünnepeken részt vett a kislesti munkások képviselője is, aki ezt az üdvözlést hozta magával: „A kassai szocialisták a felszabadulás mámorában. . . testvéri üdvözlés (üket) küldi(k) a kislesti proletariátusnak. . . a világ legjobb katonáinak : a vörös hadseregnek. . .” A Kislesti Munkás című lap válaszában kiemelte: „A kislesti proletárság ezt az üdvözlést azzal a fogadalommal viszonzza, hogy nem nyugszik addig, amíg nemcsak Kassa, hanem a világ proletariátusa föl nem szabadul.”⁸⁶

A Hadseregpáncsnokság június 7-én dicséretben részesítette azokat az egységeket, amelyek az északi hadjáratban részt vettek és példaadóan harcoltak. Így kapott dicséretet az 1. hadosztály 7. és 8. ezrede, az I/9. zászlóalj és a hadosztály tüzérsége Miskolc elfoglalásáért és a Hernád menti csatáért; a 4. hadosztály 14. és 22. ezrede és hadosztálytüzérsége a tiszaluci támadásért és a tokaji harcokért; az 5. hadosztályban harcoló 5. munkásezred III. (budapesti) zászlóalja Bánréve és Tornalja elfoglalásáért.

Ahogy a kapitalista világsajtó fogadta a magyar Vörös Hadsereg eredményeit, arra jellemző az angol Times tudósítása.

Ez a lap június 5-i számában így ír: „Sok reményt fűznek ahhoz, hogy a csehszlovák csapatok az új páncsnokok, Mittelhauser és Hennocque tábornokok páncsnoksága alatt helyrehozzák azt a csorbát, mely a miskolci vereséggel őket érte és amely az olasz Piccioni tábornok páncsnokságának is köszönhető.”

A vereség okairól így számol be: „A cseh vereségnek fő oka, hogy hiányzott egy jól szervezett rendőrség, mely megakadályozta volna, hogy néhány kommunista hajlamú cseh légionárius. . . a prágai kormány ellen nyíltan kimutassa ellenszenvét. A másik ok a cseh front nagyarányú kiterjedése. . .”

Való igaz, hogy igen sok csehszlovák katona tagadta meg az engedelmisséget. Ez segítette is a magyar Vörös Hadsereg küzdelmét. Ez azonban egyben annak beismerése, hogy a cseh katonákat erőszakkal küldték a Vörös Hadsereg ellen. Szerintünk sokkal lényegesebb okra is rámutat a Times munkatársa, amikor a következőket írja: „Mindemellett meg kell adni, hogy a sikerek oka inkább a csapatok moráljában és jobb fegyelmeztségében rejlik.”

Ha mi fogalmazzuk volna meg ezt a mondatot, azt írtuk volna, hogy a proletárdiktatúra hadserege forradalmi hadsereg volt, a katonák tudták, hogy miért küzdenek, és ezért nem kellett őket harcra kényszeríteni.

Úgy látszik, Londonban sejtették, hogy van némi összefüggés a felfegyverzett budapesti munkások és a kivívott győzelmek között, mert a

cikk mellékesen megjegyzi: „egyedül Budapesten 32 000 főből álló munkásaszóaljnak állnak készen.”

A lap június 10-i számában az alábbiakat olvashatjuk: „A csehek nemcsak komoly vereséget szenvedtek Szlovákiában Kun Béla Vörös Hadseregétől, hanem túlságosan sok löszert és fegyvert is veszítettek. Most kénytelenek csaknem összes erőiket összevonni, hogy ellentálljanak a vörösök további előnyomulásának.”⁸⁷

Úgy látszik, a cseh burzsoá csapatokon a francia tábornokok sem segítettek.

A BUDAPESTI ELLENFORRADALOM LEVERÉSÉBEN

Mialatt Budapest munkásosztálya a fronton küzdött az ellenséges beavatkozás ellen, addig a belső ellenforradalom Budapesten és néhány vidéki városban hátbatámadta a Magyar Tanácsköztársaságot. A fegyverben álló budapesti munkásokra várt az a feladat, hogy elfojtsák a hazaárulóknak ezt a kísérletét.

Ismeretes, hogy június folyamán a Budapesten fegyverben álló munkáseredek vezetésében igen nagy volt az ellenforradalmi erők befolyása. Ellenforradalmi érzelmű tisztek álltak az ezredek élén és Haubrich kezében volt a felső vezetés. Intézkedések bénították a munkásokat, hogy mindjárt az első percben fegyvert ragadjanak. Ellenforradalmárok lesték az időt, hogy felbolygassák Budapest rendjét. Hazaárulásuknál csak szervezetlenségük volt nagyobb. Egymást ugrották a puccs megindításába, és mindegyik igyekezett minél előbb szabadulni a felelősségtől. A tömegek nem követték őket, és néhány kommunista sikeresen rázta fel a munkásokat az első percek bénító hatása alól.

Az ellenforradalom június 24-én délután robbant ki. Három monitor, amelyet ellenforradalmi tisztek kaparintottak kézbe, kifutott a Dunára és löni kezdte a Szovjet-házat. A dunai flotta többi hajóját is csatlakozásra szólították fel, de azok ellenálltak a felszólításnak.

Körülbélül ezzel egyidőben a Ludovika Akadémia növendékei és tisztikara is csatlakozott az ellenforradalomhoz. A volt Vilmos laktanyában tartózkodó tüzéralakulatok az első pillanatban szintén követték tisztjeik felszólítását. A város több pontján harci tevékenységre is sor került.⁸⁸

Az ellenforradalom letörésére az intézkedéseket a IV. hadtest parancsokságának kellett megtennie. A hadtestparancsokság riadóintézkedése azonban az ellenforradalom kitörése után egyre csak késett. Ma már ismerjük okát. Lajtos Géza, aki a hadtest vezérkari főnöke volt, egy vele kapcsolatos eljárás során nyilatkozatában a következőket említi: „D.u. 5 óra tájban Haubrich azt kérdezte tőlem, mi van a riadóval? Erre ezt feleltem, hogy a riadóintézkedések csak írásban adhatók ki. Így azután 1/2 6 óra lett, mire a laktanyáknak kiment az írásbeli riadóparancs.”⁸⁹

Tehát órák teltek el, míg a megfelelő szerv megtette első intézkedéseit.

Az ellenforradalom gyors leverése kizárólag azoknak a budapesti munkásoknak és kommunista vezetőknek köszönhető, akik az első pillanattól kezdve tevékenyen kapcsolódtak be az ellenforradalom felszámolásába, akik semmilyen parancsra nem vártak, hanem teljesítették forradalmi kötelességüket.

A Budapesten tartózkodó „32-eseket” Löwy Béla, a Ludovika Akadémia politikai megbízottja riasztotta. Ez volt az első ellenintézkedés. Löwy Bélát a ludovikás ellenforradalmárok, az ellenforradalom kitörésekor orvul meggyilkolták. A „32-esek” még a József központ visszafoglalásában is részt vettek, majd az esti órától kezdve a Ludovika ostrománál küzdöttek.⁹⁰

Az ellenforradalom nagyon számított arra, hogy céljai érdekében különösen a vasas hadosztály alakulatait tudja felhasználni. Nem sikerült. Azok, akik a volt Vilmos laktanyából elsütötték az ágyukat, rövidesen rájöttek, hogy ellenforradalomba rántották őket. Megtévesztették őket, mert tisztjeik nem nyíltan ellenforradalommal agitáltak, hanem Haubrich nevét használták fel.

Az 1. vörös vasas tüzérezrednél egyáltalán nem sikerült az ellenforradalmi agitáció, sőt amikor az ellenforradalom kitörésekor a tüzérezred két ütege parancsot kapott a lövésre, az üteg parancsnokhelyettese megtagadta a parancs teljesítését. A katonák azonnal rájöttek, hogy miről van szó, és a belopózott, valamint ott tartózkodó ellenforradalmi tiszteket letartóztatták.⁹¹

A budapesti Munkástanács a délután folyamán éppen ülésezett, amikor megérkezett az ellenforradalom híre. A jelenlevők — Rudas László javaslatára — azzal oszoltak széjjel, hogy mindenki fegyvert fog és mozgósítja az elérhető katonaságot. Ez a gyűlés adta meg a döntő lökést a munkások fegyverbe szólításának.

Szamuely Tibor — másokkal együtt — a Bebel laktanyába rohant, hogy a nemzetközi ezredek póttestének katonáit hívja az ellenforradalom letörésére. Az ott tartózkodó parancsnokot meggyőzte a pillanat jelentőségéről, és néhány perc alatt sikerült egy karhatalmi egységgel kivonulni. A zászlóalj-ügyeletes azonnal Haubrich utasítását említette, amely szerint csak írásbeli parancsra riaszthatók az alakulatok. Szamuely fellépése azonban ezt az „akadályt” is legyőzte, sőt az ügyeletes megnyugtatóra még egy szolgálati jegyet is aláírt, amelyben elismeri, hogy saját felelősségére riasztotta a nemzetközi egységet.⁹² A nemzetközi ezred póttestének katonái lelkesen követték és a Ferenc József hídnál foglaltak állást, ahol felvették a harcot a monitorok ellen.

A Munkástanács üléséről az I. kerületi tagok is rohantak saját kerületükbe. Azonnal megszervezték az Albertfalvai repülőgépgyár, a Ganz Fiat, valamint a Magyar Fiat gyár munkásait. A csapat parancsnoka — Szmuk Antal — így írta meg a történeteket: „... felfegyverkeztünk és ezen gyárak nyomban fegyverbe állt munkás elvtársaival egy századot

alkotva, siettünk az I. kerületből az ellenforradalmárok ellen. . . A monitorokat, melyek másodszer közeledve erős gépfegyvertűzet adtak le a Gellért szállóra és környékére, hatásos tűz alá fogtuk, úgy, hogy kénytelenek voltak védelmet keresve, a budai parthoz huzódni, ahol azonban rajvonalunk, amelyben egymás mellett feküdtek. . . az I. kerületi Munkástanács tagjai, kemény kézigránáttűz alá vették az ellenforradalmárok hajóit.”⁹³

Ugyanez játszódott le a főváros valamennyi kerületében, csak máshol más kommunista elvtársak mozgósították és fegyverezték fel a munkásokat. Nem volt szükség Haubrich írásbeli parancsára, hogy a munkások fegyvert fogjanak. Kíspest, Újpest, Rákospalota munkásai röviddel az ellenforradalom kitörése után már fegyveresen az utcán cirkáltak.

A gyors mozgósítás meg is hozta az eredményt. Még aznap este mindenütt helyreállt a rend, sikerült ártalmatlanná tenni az ellenforradalom bujtogatóit.

*

Mint ismeretes, a tanácskormány úgy döntött, hogy az antant ígérete ellenére ki nem ürített területeket fegyveres erővel szerzi vissza. Ezért dolgozta ki a hadseregparancsnokság — Stromfeld Aurél lemondása után Julier vezérkari főnök — az új tiszai offenzíva tervét. Nem feladatunk ennek lényegbe menő bírálata. Tény az, hogy a támadás nem járt sikerrel, sőt a sikertelenség — mint kiváltó ok — a Magyar Tanácsköztársaság bukását eredményezte.

A TISZAI ÁTKELÉS

A budapesti munkásezredek utolsó harci tevékenységére a harcok folyamán került sor. Az 1. hadosztály ezredei azt a parancsot kapták, hogy Tokajnál fogják az átkelést megkísérelni. Az 1. hadosztály azonban ekkor csak két ezredből állt, mert a 7. ezredet — mint ismeretes — Szombat-helyre vezényelték, a 8. ezred pedig feloszlott.

A támadás 20-án hajnali 3 órakor kezdődött, de a támadás kibontakozását hátráltatta a sűrű köd. A tüzérség 7 órakor avatkozott a küzdelembe.

A hadosztály kötelékében harcoló 21. és 39. ezred kezdte a támadást, és már az első órában sikereket ért el.

A budapestiek — a 9. és 32. ezredek — csapatai is sikeresen oldották meg feladatukat és a délelőtt folyamán átkeltek a Tiszán. A keleti parton hídfőt építettek ki.

Este a 9. ezred I. és III. zászlóalja kemény kézitusát vívott az ellen-séggel. Ennek ellenére jelentős előrehaladást nem tudtak elérni.

Június 22-én sikeres harcokban előre küzdötték magukat Szabolcs, Nagyfalú, Tiszaeszlár, Timár községeig. Az e napon kiadott helyzet-

jelentés beszámol arról, hogy a hídfőt sikerült kiszélesíteni, és az esti sajtójelentésből megtudjuk, hogy a 9. budapesti munkásezred elismerésre méltó módon harcolt.

A csapatok ennél előbbre már nem jutottak.

Július 25-én az 1. hadosztály csapatai megkapják a parancsot, hogy a támadást ne folytassák, és a sötétség beálltával vonuljanak vissza a Tisza jobb partjára. . .

Budapest munkásai sok dicső harcban mutatták meg, hogy szeretik hazájukat, hűségesei a proletárdiktatúrának. A vezetésben elkövetett súlyos hibák, az ellenforradalmi tevékenység azonban gyengítették ezt a hatalmas forradalmi erőt és elősegítették, hogy a külső intervenció legyűrje a Magyar Tanácsköztársaságot.

Május 2-án Budapest munkássága képes volt arra, hogy napok alatt megalkossa új hadseregét és megfordítsa a forradalom sorsát. Július utolsó napjaiban ennek már nem volt meg a lehetősége. A kimerült gazdasági élet, az elfáradt emberek, a tevékeny belső és külső ellenforradalmi erők lehetetlenné tették.

J E G Y Z E T E K

¹ „Felállítják a Vörös Hadsereget” — Népszava 1919. márc. 25.

² Uo.

³ *Bevend Iván—Ránki György, Magyarország gyáripára 1900—1914. Szikra 1955.* — E könyv statisztikai adatai alapján számítva, 1910-ben az ipari munkás-ságnak majdnem 50%-a koncentráldódik Budapesten, a peremvárosok munkáslét-száma nélkül. Ezzel együtt eléri a 60%-ot. Az 1910-et követő években nem következett be olyan arányú eltolódás, ami befolyásolná az említett problémát.

⁴ HIL. MTK. ir. 6. fasc. — Toborzási jelentések.

⁵ Népszava 1919. április 4.

⁶ Beszámoló a Vas és Fém munkások bizalmi üléséről. Népszava 1919. április 6.

⁷ Smuts tábornokot a párizsi békekonferencián tanácskozó nagyhatalmak küldték Budapestre azzal a feladattal, hogy személyesen győződjön meg a proletárdiktatúra belpolitikai és katonai helyzetéről.

⁸ Forradalmi Kormányzótanács üléseinek jegyzőkönyve. 1919. április 7. (10.) ülés.

⁹ Népszava 1919. április 9.

¹⁰ MŠZMP KV Párttörténeti Intézet Archivuma. Weisz Manfréd gyár Munkástanácsának (1919) levelezése. 1271. sz. (a továbbiakban: PI. Arch.).

¹¹ PI. Arch. Óbudai Gázgyár iratai 317/O—1919. sz.

¹² Népszava 1919. április 9.

¹³ HIL. MTK. ir. 106 fasc. (Zámbory hagyaték).

¹⁴ „A Munkás és Katonatanács történelmi ülése” Népszava 1919. április 20.

¹⁵ Uo.

¹⁶ A Vörös Katona 1919. április 23.

¹⁷ Természetesen ez nem jelentette a vidéki toborzás elejtését. Budapest mozgósítása után a nagyobb városokban is toborzó gyűlések folytak le, amelyeken a vidéki gyárak munkásait, az egész ország dolgozóit felhívták, hogy jelentkezzenek a Vörös Hadseregbe.

¹⁸ Népszava 1919. április 20.

¹⁹ Uo.

- ²⁰ PI. Arch. Weisz Manfréd gyár Munkástanácsának levelezése. 1411. sz.
 — Az üdvözetet közölte a Vörös Ujság is.
- ²¹ Vörös Katona 1919. április 24.
- ²² HIL. MTK. ir. 30. fasc. — Hüb. 116721/51—1919. sz.
- ²³ Vörös Katona 1919. április 18.
- ²⁴ A Forradalmi Kormányzótanács rendelete a Vörös Hadsereg felállításáról. Népszava 1919. március 25.
- ²⁵ Magyarország 1919. május 1.
- ²⁶ HIL. MTK. ir. 102. fasc. — Hönig Vilmos tüzérornagy ellen lefolytatott becsületügyi eljárás anyaga. A jelen idézet, de a későbbiek során felhasználta idézetek is Hönig beadványából valók, amelyben részletesen beszámol a proletárdiktatúra alatt folytatott ellenforradalmi tevékenységről. A proletárdiktatúra bukása után felelősségre vonták végeredményben azért, mert a június 24-én kirobantott ellenforradalmi kísérlet időpontjával nem értett egyet, de nehézség nélkül bebizonyította ellenforradalmár mivoltát.
- ²⁷ HIL. MTK. ir. 30. fasc. — Hüb. 116721/51—1919. sz.
- ²⁸ HIL. MTK. ir. 1. fasc. — Hüb. 8041/eln. 6. 1919.
- ²⁹ Lásd a 26. j-et.
- ³⁰ PI. Arch. R/I./22. — Arra nézve, hogy egyes vezetők milyen nagy fontosságot tulajdonítottak Haubrich kinevezésének, jellemző a következő: A Forradalmi Kormányzótanács ülése folyik. A vita még nem indult meg, amikor Pogány sürgősségi indítványt tesz: Mielőtt bármilyen határozatot hoznának, az ülés először arról döntsön, hogy Haubrichot kinevezi katonai főparancsnokká Budapesten.
- ³¹ Május 15-én Budapesti Katonai Főparancsnoksággá alakul át.
- ³² HIL. MTK. ir. 74. fasc. — IV. hadtestparancsnokság iratai; szám nélkül.
- ³³ HIL. MTK. ir. 30. fasc. Hüb. 9592/51—1919. sz.
- ³⁴ A már megszervezett munkásezredek kötelékébe pótlásként bevonták a következő üzemeket: a 2. ezredbe a pestlőrinci Magyar Lőszergyárat; a 4. ezredbe a Stephaneum Nyomdát, Állami Művégtag Műhelyt. Solluz Gépgyárat; az 5. ezredbe az Óbudai Dohánygyárat, Katonai Főreáliskolát(!), Elmegyógyintézetet, Dávid-féle Dobozgyárat; a 6. ezredbe a Nagytétényi Sertéshizlálót, Onnműveket, Mátray létragyárat; a 7. ezredbe a katonai kerületi építési osztályt; a 9. ezredbe a Kötélpálya gyárat, a Riegler gyárat és a Szunyog-féle gyárat; a 10. ezredbe a Gaál-féle Reszelőgyárat, Kistarcsai Gép és Waggongyárat; a 11. ezredbe a káposztásmegyeri üveggyárat, Atlantica Hajókotró gyárat.
- ³⁵ A 16. gyári munkásezred összetétele a következő volt: Szemétszállító és feldolgozó üzem: Járvány, Zita, István, Rókus kórházak; Pajor Szanatórium; Fuvartelep; Kenyérgyár; Tüzelőszer Raktár; IV. és X. kerületi előjáróság; Gázgyár; Központi Vásárcsarnok; Községi Zöldségüzem; Marha és Sertés Közvághíd; Községi Élelmezési Üzem, IX. kerületi Köztisztasági Hivatal.
- ³⁶ HIL. MTK. ir. 62. fasc. — A gyári munkásezredek hadrendje alapján.
- ³⁷ A gyári munkásezredek felszerelése ugyanebben az időben nem mondható egészen kielégítőnek annak ellenére, hogy az ezredkatonaság 85%-ának volt fegyvere. Egyes ezredekben hiányok voltak, míg más ezredekben többlet volt raktáron.
- ³⁸ HIL. MTK. ir. 30. fasc. — Hüb. 225127/51—1919.
- ³⁹ HIL. MTK. ir. 30. fasc. — Hüb. 225319/51—1919.
- ⁴⁰ HIL. MTK. ir. 30. fasc. — Hüb. 225347/51—1919.
- ⁴¹ HIL. MTK. ir. 30. fasc. — Hüb. 129585/51—1191. — A levelezésből idézzük: „Távirati úton tett intézkedésükre (ugyanis kérték a gyári század megalkotását. H. T.) eddigelé csak felettes hatóságunk, a Dohányjövődéki Igazgatóság intézkedett...” Május 8.) — A Hüb. 51. osztálya május 24-én intézkedik.
- ⁴² HIL. MTK. ir. 74. fasc. — Bp. Kat. Főpség 122/karh. — 1919.
- ⁴³ HIL. MTK. ir. 30. fasc. — Hüb. 127557/51—1919. sz.
- ⁴⁴ HIL. MTK. ir. 30. fasc. — Hüb. 225349/51—1919. sz.
- ⁴⁵ Azért 16, mert a 8. munkásezredet közben feloszlatták.

- ⁴⁶ HIL. MTK. ir. 99. fasc. — 9. munkásezred iratai 1919. július 8.
- ⁴⁷ HIL. MTK. ir. 30. fasc. — Hüb. 225110/51—1919. sz.
- ⁴⁸ A kiképzés helyzetével az áprilisi eseményekkel kapcsolatban nem foglalkoztunk. Helyesebbnek látszott az egész kérdést itt összefoglalva adni.
- ⁴⁹ „Támpontok a munkás tartalékszázalójak kiképzéséhez.” PI. Arch. Gyarak iratai. 1919.
- ⁵⁰ A kiképzési utasítás a következő gyakorlati intézkedéseket tartalmazta: Eleinte külön kell kiképezni azokat, akik még nem voltak katonák. Kezdetben alaposabban, később gyorsabb ütemben lehet haladni. A hangsúly a gyalogsági kiképzésen legyen. Egyéb fegyvernemek kiképzését csak ott kell folytatni, ahol ilyenirányú kiképzett katonák vannak. A géppuska kezelését lehetőleg mindenki sajátítsa el. — A gyalogsági kiképzés feloszlott: fegyverismeretre, alaki kiképzésre, céllövészet gyakorlására, harcikiképzésre, járőr-, hírszerző ismeretek elsajátítására. Az alaki gyakorlatok legfeljebb századkötélékben folynak; a céllövészet lehetőleg ésszel, kis távolságra kell gyakorolni; a harcikiképzésben mind a támadó, mind a védő gyakorlatokat el kell sajátítani századkötélékben. Megemlítjük, hogy az utcai harcok gyakorlására, barrikádharcra és építésre a példát — mint az utasítás mondja — „a berlini Spartacus harcokból kell venni”. A különleges kiképzés alatt elsősorban rohamcsapatok és géppuskások kiképzését kell érteni.
- ⁵¹ HIL. MTK. ir. 74. fasc. — IV. hadtestparancsnokság 1/hdm.
- ⁵² HIL. MTK. ir. 30. fasc. — Hüb. 12585/elh. 51/1919.
- ⁵³ HIL. MTK. ir. 30. fasc. — Hüb. 225009/51-1919. sz.
- ⁵⁴ HIL. MTK. ir. 75. fasc. — IV. hadtestparancsnokság 760/karh. — 1919.
- ⁵⁵ PI. Arch. Sz.: A XXVII. 18. — Felten gyár iratai.
- ⁵⁶ HIL. MTK. ir. 30. fasc. — Hüb. 225033/51—1919. sz.
- ⁵⁷ A Forradalmi Kormányzótanács május 2-i ülésének jegyzőkönyve.
- ⁵⁸ Uo.
- ⁵⁹ HIL. MTK. ir. (Hüb. 501/30. hdm. sz.).
- ⁶⁰ A Forradalmi Kormányzótanács május 2-i ülésének jegyzőkönyve.
- ⁶¹ A budapesti központi, forradalmi Munkás és Katonatanács május 2-i jegyzőkönyvéből.
- ⁶² Vörös Katona 1919. május 4.
- ⁶³ Kispesti Munkás 1919. május 11.
- ⁶⁴ Uo.
- ⁶⁵ HIL. MTK. ir. 74. fasc. — Budapesti Katonai Főparancsnokság 92/karh. 1919. sz.
- ⁶⁶ Vörös Ujság 1919. május 9.
- ⁶⁷ Dokumentumok a magyar párttörténet tanulmányozásához. II. Szikra, 1954. — „A Kommunisták Internacionálé üdvözli a magyar pártgyűlést.”
- ⁶⁸ Tölgyesi Lajos visszaemlékezése. — PI. Arch.
- ⁶⁹ Forradalmi Kormányzótanács üléseinek jegyzőkönyve, 1919. május 8.
- (5) ülés.
- ⁷⁰ HIL. MTK. ir. 45., 46., 47., 61., 62. fasciculusok iratai alapján.
- ⁷¹ HIL. MTK. ir. 61. fasc.
- ⁷² HIL. MTK. ir. 61. fasc. adatai alapján.
- ⁷³ Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához. Hadtörténelmi Intézet 1955. 423—424. old. (Hetés Tibor, A Magyar Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének harcai 1919-ben)
- ⁷⁴ Gratz Gusztáv, A bolsevizmus Magyarországon. 250—253. (Breit József tanulmánya)
- ⁷⁵ „A további szervezés, valamint elsősorban a fenti rendelet szerint megszervezett alakulások állományának állandó fenntartásáról a hadügyi népbiztosság fog gondoskodni” — határozta meg a Hadseregparancsnokság 515/19. hdm. sz. rendelete. Meg kell jegyezni, hogy a munkásezredek utánpótlását szintén a Hadügyi Népbiztosságnak kellett intéznie.
- ⁷⁶ HIL. MTK. ir. 61., 62. fasc. iratai (hadrendek) alapján.
- ⁷⁷ HIL. MTK. ir. 99. fasc. — 2. munkásezred iratai 1919. június 18.

⁷⁸ HIL. MTK. ir. 74. fasc. — IV. hadtest 1021/karh. — 1919.

⁷⁹ Proletárhadsereg 1919. június 24.

⁸⁰ HIL. MTK. ir. 76. fasc. — IV. hadtest 1919. július 2.

⁸¹ HIL. MTK. ir. 30. fasc. Hüb. 225033/51—1919.

⁸² Egri Vörös Ujság 1919. május 27.

⁸³ Egri Vörös Ujság 1919. május 23.

⁸⁴ Egri Vörös Ujság 1919. június 3.

⁸⁵ Az V. fejezet megírása a Hadtörténelmi Intézet Levéltárában levő és a Magyar Tanácsköztársaság katonai történetére vonatkozó anyag felhasználásával történt. Így: a Vörös Hadsereg Parancsnokság 48—58. fasciculusai és a III. hadtestparancsnokság 70—73. fasciculusai alapján. Az általános vonatkozású hadtörténelmi események összefoglalásához felhasználtam nyomtatásban és kéziratban levő tanulmányokat, könyveket. Így: Dr. Münnich Ferenc már másutt is idézett tanulmányát, a Zrínyi Katonai Akadémia számára készült, „Hadtörténelem” III. (jegyzet) c. munkát, a Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához II. c. gyűjteménynek a Vörös Hadsereg történetére vonatkozó fejezetét és Kerekes József ny. vezérezredesnek kéziratban levő, ugyancsak a Vörös Hadsereg harcait ismertető munkáját.

Az V. fejezetben ott található külön lábjegyzet, ahol az idézett szöveg nem a fenti forrásokból származik.

⁸⁶ Képes Munkás 1919. június 15.

⁸⁷ Times 1919. június 5. és 10-i száma.

⁸⁸ Az ellenforradalom történetének leírását lásd a Vörös Ujság júniusi számaiban.

⁸⁹ HIL. MTK. ir. 102. fasc.

⁹⁰ Népszava 1919. június 25.

⁹¹ Uo.

⁹² HIL. MTK. ir. 75. fasc. — IV. Hadtestparancsnokság 288/hdm. sz.

⁹³ Vörös Ujság 1919. június 28.

T. Xemeu

ВООРУЖЕНИЕ БУДАПЕШТСКИХ РАБОЧИХ НА ОБОРОНУ ВЕНГЕРСКОЙ СОВЕТСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

В результате действий борьбы внутренних революционных сил и ноты антанты, врученной 20-го марта 1919 года, 21-го марта была провозглашена Венгерская Советская Республика. Возникновение ее — несмотря на мирную политику венгерского правительства — было достаточным, чтобы вызвать негодование властей антанты. Возможность новой войны висела в воздухе. Напряжение еще более усилилось в результате новой ноты, врученной 4-го апреля генералом Сму-сом и отклоненной венгерским правительством. Народный комиссар иностранных дел венгерского советского правительства Бела Кун в беседе с будапештским корреспондентом газеты «Хамбургер Фремденблатт» категорически заявил о мирной политике венгерского правительства и о том, что Венгрия желает разрешить все вопросы совместно с антантой мирным путем. «Но если антанта — добавил Бела Кун — желает заключить с нами мир по праву сабли... тогда эта предстоящая война не будет такой, какими были прежние войны, а превратится в войну угнетенных против угнетателей».

16-го апреля 1919 года румынская буржуазная армия напала на Венгерскую Советскую Республику. За этим вскоре последовало чехословацкое и поддерживаемое французскими войсками сербское нападение.

Для обороны пролетарской диктатуры необходимо было организовать армию и энергичное сопротивление. Но в течение 2-х недель после нападения военное положение стало катастрофическим и пошатнулась внутривластная жизнь.

Необходимо было объединить все усилия в борьбе за существование в интересах обеспечения власти трудящихся. Наступила та новая война о которой Бела Кун сказал, что это будет «борьба угнетенных» против угнетателей».

Против буржуазных армий надо было организовать армию «угнетенных». Ядром, основой и артерией этой армии были будапештские рабочие. Настоящая статья занимается историей вооружения, военнo обучения, организацией и — в краткой сводке — боями рабочих.

Статья состоит из трех частей и содержание отдельных глав следующее :

I. Цель организации рабочих отрядов и создание будапештских рабочих полков.

Параллельно с организацией Красной Армии началось и вооружение будапештских рабочих. Вначале создался взгляд, что будапештские рабочие будут резервами Красной армии. Но в результате натиска со стороны правых партий эта цель все больше и больше оттеснялась на задний план. Но несмотря на это, до конца апреля в Будапеште было 12 вооруженных рабочих полков. После военного переворота 2-го мая, в Будапеште продолжалась организация рабочих полков. К сожалению, первоначальная цель окончательно оттеснилась на задний план и новые, уже сорганизованные рабочие полки превращались в полки общественной обороны. Вторая часть статьи охватывает организацию и (кратко) обучение рабочих полков вплоть до падения Советской Республики.

II. Мобилизация будапештских рабочих на защиту пролетарской диктатуры и формирование рабочих полков Красной армии из призванных будапештских рабочих.

Тяжелое военное и политическое положение в конце апреля все больше ухудшалось под сильным давлением правых социалдемократов, а также в результате предательства некоторых членов последних. Но коммунисты и сочувствующие им социалдемократы изменили положение : они обратились к рабочим с призывом встать на защиту пролетарской диктатуры. Ответ созванных рабочих делегатов был положительным и сейчас же начался поток рабочих в казармы, где их вооружали.

Энтузиазм и готовность будапештских рабочих дали возможность для переорганизации Красной армии. Аурель Штромфельд, начальник генерального штаба армии, с поразительной энергией начал работу и в течение всего лишь двух недель создал готовую к удару армию. Эта часть статьи обсуждает организационные вопросы до падения пролетарской диктатуры и среди сухих данных организации, стремится показать непоколебимость будапештских рабочих.

III. Рабочие Будапешта в борьбе за Венгерскую Советскую Республику.

В середине мая новая армия начала успешные операции. Первая победа была достигнута всецело будапештскими рабочими в Мишкольцском сражении. Для дальнейшего использования благополучного военного положения Штромфельд разработал новые планы освободительных операций. Путь осуществления этих планов и победоносную борьбу автор обрисовывает в мелких мозаиках боев рабочих полков.

В этом резюме приводятся, конечно, только основные линии событий. Эта статья большим количеством статистических данных обосновывает тему, занимается политической борьбой сопровождающей организацию рабочих полков и стремится дать точную картину как положительных, так и отрицательных явлений.

СПИСОК

5. *рис.* Строй рабочих полков стр. 449.
6. *рис.* В борьбе за Венгерскую Советскую Республику стр. 458.

Budapest gyáripára (1919–1933)

Bevezetés

A magyarországi gyáripár kezdettől fogva jelentős mértékben koncentráldott a fővárosba. Ez a folyamat évtizedek alatt zajlott le, és a magyar gyáripár fejlődésében mind nagyobb szerep jutott Budapestnek.¹ Az 1800—1850. évek között eltelt félévszázad alatt csupán 35 gyár létesült a fővárosban. A következő ötven évben a fejlődés üteme meggyorsult és a századfordulóig mintegy 500 gyár alakult Budapesten.²

A szabadságharc elbukása után az ipár fejlődése az ötvenes évek közepén meggyorsult, amikor az osztrák burzsoázia a közös vámterület által biztosított piac fokozottabb kihasználására — megkezdte a közlekedési hálózat kiépítését Magyarországon és ennek érdekében lefoglalta a legfontosabb szén- és vasércbányákat. Ennek ellenére az egész ipari termelés színvonala nagyon alacsony volt.³

Az osztrák és a magyar uralkodó osztályok 1867. évi megegyezése következtében a politikai viszonyok konszolidálódtak, ami lehetővé tette a kapitalizmus fejlődésének bizonyos mértékű fellendülését. A kiegyezés után a gyáripár fejlődésére közvetlenül ható tényezők közül legfontosabb szerepe a hitelügynek volt, amely az osztrák és egyéb külföldi tőke nagyarányú behatolása következtében bontakozott ki Magyarországon.

A kiegyezésig Magyarországon mindössze 63 bank, földhitelintézet és takarékpénztár működött, s ezek együttes tőkeereje sem érte el a 100 millió Ft-ot. A kiegyezés után a gazdasági fellendülés és a politikai konszolidáció következtében az osztrák, valamint az angol és francia tőke behatolásának eredményeként a magyar nagybirtokos osztály és a magyar burzsoázia részvételével — az Európa-szerte fellépő vállalkozási láz közepette — a bankok és takarékpénztárak alapítása fellendült. A magyarországi hitelintézetek tőkeereje a kiegyezéstől 1872-ig meg-négyszereződött. Pesten a külföldi tőke a magyar nagybirtokosok és nagyburzsoázia részvételével bankokat alapított. Így pl. 1867-ben az osztrák Rotschild-csoport megalapította a Magyar Általános Hitelbankot. 1869-ben megalakult az Angol—Magyar Bank, 1870-ben pedig a Francia—Magyar Bank.⁴ A hitelügy fellendülésének, a pénzpiac kibővülésének magyarországi következménye a részvénytársasági forma elterjedése lett: 1867 előtt Magyarországon a gyáripari részvénytársaság ritka

jelenség volt, a kiegyezés után azonban elterjedt. 1866-ban Budapesten összesen csak 5 gyáripari részvénytársaság volt, 1873-ig pedig 65 új részvénytársaság alakult a gyáriparban, amelynek zöme már 1867 előtt is működő egyéni cég volt.⁵ Az ipari részvénytársaságokba nagyobb tőkét fektettek be, fejlettebb technikát alkalmaztak és ennek következtében 1867 után az ipari forradalom Magyarországon nagyobb arányokat öltött. Gyorsan szaporodott az ipari munkáslétszám is: 1880-ban már 408 000 fő, amelyből 110 000 nagyipari munkás.⁶

Az 1867. évi kiegyezés után kezdődő fellendülés idején a gyáripari fejlődésnek jellegzetes vonása volt a *budapesti malomipar kibontakozása*, amely a malmok műszaki színvonala és termelőképességük nagy méretei alapján országos, sőt világpiacon jelentőségű lett. Az árugabona-termelés növekedése, a városi lakosság számának, de különösen Pest lakosságának szaporodása, a belső piac viszonylagos bővülése és a kiviteli lehetőségek növekedése megnövelte a lisztszükségletet és főleg a liszt minősége iránti követelményeket. Így a malmok száma gyorsan szaporodott. Budapesten a kiegyezés idején 9 malom őrlött. 1867-től 1870-ig a malmok száma 14-re emelkedett,⁷ majd a századfordulóiig következő három évtized mindegyikére esett egy-egy nagy malomalapítás.⁸ A számszerű növekedésnél azonban sokkal nagyobb volt a malmok teljesítőképességének emelkedése, ami nemcsak új alapítások következménye volt, hanem a meglévő malmok is bővítették kapacitásukat. A könnyűipar más ágaiban a fejlődés korántsem volt ilyen gyors, mert azt az osztrák ipar versenye és a nagybirtokosok iparpolitikája akadályozta.

A nehézipar fejlődését az osztrák tőke és a magyar nagybirtok érdekei ellentmondásosan szabták meg. Az osztrák nehézipar akadályozta ugyan a magyarországi nehézipar fejlődését, de a közlekedési hálózat kiépítése következtében — amelyre mind az osztrák tőkének, mind a magyar nagybirtoknak szüksége volt — a szén- és vastermelés emelkedett. A gépgyártás már nem ért el ilyen fejlődést és fejlettebb ágai is a közlekedéshez, az élelmiszeriparhoz és a mezőgazdasághoz igazodtak. Az 1861—1870-es években négy nagy gépgyárat létesítettek Budapesten.⁹

A kiegyezést követő ipari fellendülést az 1873. évi nagy gazdasági válság követte. Az új fellendülés csak az 1880-as években következett be. Ekkor a külföldi tőke újabb nagyarányú behatolását figyelhetjük meg, amely már a kialakuló finánc-tőke jegyében zajlott le. Hatalmas bankok jöttek létre, és a külföldi tőke bővítette iparvállalati érdekeltiségét is. Tíz év alatt a budapesti hitelintézetek száma 52-ről 102-re emelkedett.¹⁰ A megélénkülést 1886-ban új túltermelési válság váltotta fel, és az ipari termelés újabb fellendülése csak a kilencvenes években következett be. Meggyorsult az ipari és bankmonopóliumok kialakulása is. Budapesten ebben az időben több nagy ipari vállalat alakult. Így pl. erre az időszakra esik 5 nagy téglagyár építése, a villamos áramfejlesztő telepek közül 3 centrálé létesítése stb.¹¹

A XIX. sz. utolsó évtizedeiben nagy számban alakuló új gyárakban, az üzemeket jelentősen kibővítő vállalatokban a századfordulón már

72 320 munkás dolgozott a nagy-budapesti gyárakban, ami a magyarországi 281 416 főnyi nagyipari munkás 25,7%-át jelentette.¹² Az 1873-ban Pest, Buda és Óbuda egyesüléséből keletkezett Budapest tehát a századfordulóra nagyipari várossá fejlődött.

1900-ban újabb válság állította meg az ipar fejlődését. Az 1906 után meginduló gyors ütemű fellendülés azonban már a századforduló után kialakult monopol-kapitalizmus talaján zajlott le.

Az 1906-os fellendülés után a gyáripar gyorsan fejlődött. Nagymértékben előmozdította ezt — az uralkodó osztályok agresszív külpolitikája következtében — a háborúra való készülődés. Ezt bizonyítja az is, hogy pl. az 1911—1913. években Budapesten alapított 70 új gyárból 23 a nehéziparra, 13 a vegyészeti iparra esett.¹³ A századforduló után meggyorsult a könnyűipar, különösen a textilipar fejlődése is. Ezekre az évekre esik a háború előtti nagyobb fővárosi textilgyárak alapítása. Jelentősen előrehaladt az ipar gépesítése is, amit jól mutat az, hogy a magyar gyáriparban csupán az erőgépek lóerőszáma 202%-kal növekedett és megközelítette az 1 milliót.¹⁴ A munkáslétszám a gyáriparban a népszámlálás adatai szerint Nagy-Budapesten az 1900. évi 72 320-ról 1910-re 145 144 főre, vagyis 100,7%-kal emelkedett, vagyis a magyarországi gyáripar munkáslétszámának 28,5%-a tömörült Nagy-Budapesten.

A háború alatt ez az arány tovább növekedett, mert „Budapest volt az ország mozgósítási központja és minthogy a katonai igazgatás számai szintén idefutottak egybe, itt létesültek a nagy háborús ipari központok is.”¹⁵ A háborús szükségletek kielégítésére nagy méreteket öltött a meglévő gyárak bővítése. Különösen megnövekedett a nehéz-, a textil-, a bőr- és a konzervipar termelése. Így pl. a Weiss Manfréd Acél- és fémművei Rt. 1913-ban 4008, 1919-ben 22 755 munkást foglalkoztatott és termelése 40,4 millió koronáról 208,0 millióra növekedett. A dr. Lipták és Társa Vasipari Rt. ugyanezen idő alatt munkáslétszámát 650-ről 5300 főre, a Fegyver és Gépgyár Rt. pedig 1380-ról 4500 főre emelte. A bőrparban a Mauthner Testvérek és Társa Rt. munkáslétszáma az 1913. évi 320-ról 1917-ben 825 főre, a Wolfner Bőrgyáré 1071-ről 6720 főre emelkedett.¹⁶

Számos oka volt annak, hogy a magyarországi gyáripar fejlődése folyamán mindinkább a fővárosba tömörült. Budapest általános fejlődése igen gyors volt, lakossága rohamosan emelkedett a bevándorlók nagy száma következtében, akik főleg a mezőgazdaságban munkát nem találók tizezeiből toborzódtak.¹⁷ 1870-ben Nagy-Budapest lakossága 306 831, 1900-ban 854 063, 1920-ban pedig 1 217 324 fő.¹⁸

A főváros lakosságának gyors növekedése piacot teremtett az ipar számára. „Emellett Budapest fejlődése kulturális és gazdasági téren a főváros lakosságának szükségletét rohamosan megnövelte, s így a főváros, mint fogyasztóterület az ipari vállalkozások részére jelentékeny előnyöket ígért.” Ugyanakkor a növekvő népesség következtében „a gyártelepüléseknél oly fontos munkaköltség szempontjából

szintén összehasonlíthatatlanabban kedvezőbb a főváros területe, ahol az erős kínálat folytán mindenkor elegendő számú, megfelelően olcsó és a szükségletet jól kielégítő szakképzettséggel bíró munkáskéz állott rendelkezésre.”¹⁹ A gyáraknak a fővárosba való tömörülését elősegítette az is, hogy a gyárak olcsó villamosenergiát kaptak. A villamosenergia ára a vidéki városokban, a peremvárosokban és községekben jóval drágább volt, mint Budapest belső területén,²⁰ és ez is fokozta a budapesti gyárak profitját.

Az a nagy vasútépítkezés, amely az 1867. évi kiegyezés után kezdődött, ugyancsak elősegítette az ipari üzemek budapesti települését.²¹ Ez, valamint a dunai hajóforgalom elősegítette a nyers- és tüzelőanyag beszerzését, de megkönnyítette az árucikkeknek a bel- és külföldi piacokon való elhelyezését is.

Az eddig említett ipartelepülési tényezőkön kívül Budapestre vonzották a gyáripart a fővárosnak a vidékénél fejlettebb tőke- és hitelviszonyai is. Mint láttuk, itt alakultak Magyarország legnagyobb bankjai és a külföldi tőkecsoportokkal is elsősorban Budapesten keresztül voltak Magyarországnak kapcsolatai.

A tőkések kihasználták az ipartelepülés szempontjából a főváros nyújtotta kedvező profitszerzési lehetőségeket. Az arány az első világháború utáni területcsökkenés következtében még inkább Budapest javára tolódott el. Az első világháború utáni területet nézve, 1913-ban a gyáripari össztermelés 62,8%-át adta Budapest, míg a gyáripari munkáslétszám 46,4%-a dolgozott Budapesten és ezek az adatok nem is Nagy-Budapest területére vonatkoznak. Az ipar területi elhelyezkedésének egészségtelen arányain — mint arról a következőkben szó lesz — az ellenforradalmi Magyarországon változás nem történt. Az ellenforradalmi rendszer 25 éves uralma alatt sok szó esett az ipari decentralizálásról, de a tőkések nem a magyar vidékek gazdasági és kulturális felemelkedését nézték, az ipari telepek létesítésének helyét a profit döntötte el. Az uralkodó osztály félt ugyan a munkásosztálytól,²² ezért igyekezett tanácsokkal ellátni a tőkéseket, hogy vidéken alapítsanak gyárakat. Ez azonban vajmi kevés eredményt hozott.

*

Az első világháború után gyökeres változás állott be az ország életében, így az ipar fejlődése területén is. A vesztes háború és az ország megszállása következtében a mezőgazdaság és az ipari termelés jelentősen csökkent, az államkincstár üres volt. Az uralkodó osztályok, hogy tömegbázist szerezzenek, a nagybirtok épségben tartásával földreformot hajtottak végre, de sikerült továbbra is fenntartaniuk a feudális eredetű birtokviszonyokat. Ez természetesen fékezte az ipar fejlődését is. Ehhez hozzájárult még az 1924-ig dühöngő infláció is.

Az 1920 után bekövetkezett területváltozás „iparibb jellegűvé” tette az országot. (Az 1913. évi gyáripari termelés összes értékéből a régi területen 170 korona, az új területen 240 korona jutott egy lakosra.)

Magyarország továbbra is agrárállam maradt, de a mezőgazdasági termékek értékesítési lehetőségei megváltoztak. A háború előtt a Monarchia a magyar mezőgazdaság termékeit a közös vámterületen belül fel tudta venni, s így azok árai a közös vámterület védelmét élvezték. A háború után viszont — az önálló vámterületen — az agrárvédelem nem érvényesült, mert Magyarország mezőgazdasági exportfeleslegét csak világpiaci árakon tudta külföldön értékesíteni. Ez nehezítette a mezőgazdasági termékek kivitelét, és így fokozott devizaszerzési feladatok hárultak az iparra.

Megváltozott a háború után Magyarország külföldtől való függésének formája is. 1918-ig az ország félgymarmat módjára függött Ausztriától; kizsákmányolását a közös vámterületen belül az osztrák és cseh ipar fölénye, az osztrák finánciókének a Monarchia gazdaságpolitikájában érvényesülő befolyása biztosította, 1920 után a súlyos feltételű külföldi kölcsönök, a külföldi tőke erőteljes behatolása, a kereskedelmi szerződések biztosították a fejlett nyugati tőkés országok számára a magyar dolgozókból kisajtolt profitot, a politikai és gazdasági függést.²³ Az ellenforradalmi Magyarország mint formailag önálló állam a trianoni békeszerződésben megállapított hároméves tilalom lejárta után, 1924-ben önálló vámtarifát léptethetett életbe és megindulhatott az imperialista protekcionizmus útján.

Az első világháború után az ipari fejlődés struktúrája megváltozott. Több iparágban, pl. malom-, cukor-, sör-, mezőgazdasági gépiparban, az üzemek kapacitása jóval nagyobb volt, mint az ország megmaradt értékesítési lehetőségei. Ezekben az iparágakban számos üzem megszűnt, épületeiket több esetben más iparágaknak adták át. Ez volt a helyzet pl. a malomiparban, amelynek épületeiben csokoládé- és cukorkagyárakat, de textilipari üzemeket is rendeztek be. A fegyveripar épületeit részben textilgyárakká, részben gép-, automobil-, varrógép-, kerékpár-, zománcedény- stb. gyárakká építették át.²⁴ A vámvédelem lehetővé tette azt is, hogy a tőkések számos olyan iparcikk előállítására rendezkedjenek be, amelyeket itthon eddig nem gyártottak. A vámvédelem következménye volt a könnyűipar, főleg a textilipar fejlődésének rohamos meggyorsulása is.

Jelentősen befolyásolta a gyáripár, különösen Budapest gyáripárának fejlődését az ország népességének szaporodása. Magyarország népessége 1920 és 1930 között 8,7%-kal, a következő 10 év során pedig 7,2%-kal nőtt. Nagy-Budapest lakossága azonban ennél erőteljesebben, 1920 és 1930 között 16,7%-kal gyarapodott.²⁵ Magyarország 1920 utáni iparosításában, sőt az ipari munkabérek igen alacsony szintű kialakulásában nagy szerepe volt annak, hogy az ország lakossága nőtt. A mezőgazdaság — annak akkori struktúrája, termelési és értékesítési viszonyai mellett — munkaerővel oly mértékben volt ellátva, hogy állandó latens munkanélküliség állott fenn, amely — és ez az 1914 előtti állapottal szemben mélyreható változást jelentett — kivándorolni nem tudott és ezért a fővárosba és a többi városba tódult, ahol — mint ipari munkaerő tartaléksereg — a munkabér-szintet lenyomta. Ez fokozta a budapesti lakásszükségletet és egyes iparágak — textil-, bőr-, ruházati- és vegyipar

— fejlődésének lehetőségeit teremtette meg egyrészt azáltal, hogy termékeik számára új fogyasztóréteg keletkezett, másrészt azáltal, hogy a nagy munkaerőkínálat nyomán kialakult alacsony munkabérszint az említett iparágak rentabilitását biztosította. Ugyanakkor az alacsony munkabérszint más iparágak termelésének akadályává vált, mégpedig nemcsak azért, mert az alacsony munkabérek mellett a tömegek vásárlóereje elégtelen volt. A bérmunkát a kapitalizmusban csak akkor pótolják gépekkel, ha az csökkenti a termelési költségeket. Magyarországon ez sokszor nem volt érdemes. Ezek a körülmények az ellenforradalmi Magyarországon — főleg a korszak kezdetén — hozzájárultak ahhoz, hogy a gépipari termelés kedvezőtlenül, a könnyűipari termelés viszont kedvezően alakult.

Az első világháború után a háborús gazdálkodás maradványait 1924—1925-re szüntették meg. 1924-ben hajtották végre külföldi kölcsönrel a valutastabilizációt és teremtették meg az államháztartás egyensúlyát. Ennek érdekében az uralkodó osztály szigorú takarékosági rendszabályokat léptetett életbe, növelték (áradók révén) a dolgozók adóterheit.

A stabilizáció után megkezdődött a külföldi tőke nagyarányú beáramlása. Ez, valamint az állami beruházások növekedése és a mezőgazdasági jó termés 1926 második felében a gazdasági élet fellendüléséhez vezetett. Az ipari termelés viszonylag gyorsan emelkedett, de a háború előtti színvonalat nem mindegyik iparág érte el.

A kapitalizmus magyarországi ideiglenes és viszonylagos stabilizálódását azonban elsöpörte az 1929-ben kitört nagy gazdasági válság. Magyarországon a válság 1932-ben érte el mélypontját. 1933-ban a termelés értéke az áresések következtében még csökken, de mennyisége már növekedett. A válságból való kilábalás a háborús készülődés jegyében zajlott le.

Az 1930-as évek depressziója, majd gyenge fellendülése azonban nem ment át virágzásba, mert — anélkül, hogy a fellendülés olyan mérvű lett volna, mint az 1929-ben kirobbant válság előtt — 1937 második felében újabb válság jelei mutatkoztak. Ennek kibontakozását azonban megakadályozta 1938-ban a nemzetgazdaság háborús termelésre való teljes átállításának megkezdése.²⁶

A budapesti gyáripár termelésének feltételei az ellenforradalmi korszak első éveiben, az inflációs időszak alatt 1919—1924

A háborút követő időszakban az Osztrák-Magyar Monarchia szétesése és a trianoni békeszerződés következtében Magyarországot gazdaságilag újonnan kellett berendezni. „A magyar valuta elkülönítése pl. a többi utódállamtól, vagy az új, önálló vámterület berendezése, valamint a legkülönbébb gazdaságpolitikai és közlekedési kérdések rendezése is káotikusan ment végbe.”²⁷ A gazdasági élet megindulását akadályozta az első világháború alatt bevezetett kötött gazdálkodás

lassú felszámolása, illetve egyes vonatkozásokban a kötött gazdálkodás szigorítása. A kibontakozás akadályai voltak azok a veszteségek is, amelyeket a Tanácsköztársaság leverésére Horthyék által behívott román, szerb és cseh imperialista csapatok okoztak. A megszálló csapatok a gyárakban sok gépet leszereltek, a raktárakat kiürítették, a vasutak gördülő anyagát az országból kiszállították. A román csapatok által okozott károk²⁸ a korabeli számítások szerint 2 378 849,4 ezer koronát tett ki, amelyből 1 180 558 ezer korona esett Budapestre.²⁹ Ehhez járult még a jugoszláv és a cseh imperialista csapatok által okozott 216,6 millió, illetve 4,6 millió korona kár.³⁰ A nagyipar Budapesten és vidéken egyformán 1,18 milliárdnyi korona kárt szenvedett. Az egyes iparágak tekintetében azonban nagy különbségek adódtak. Budapesten a két legjobban sújtott ipari főcsoport aránya — a vas- és fémiparé 35,5%, a gépiparé 32,5%, — csaknem egyező. Vidéken viszont az összes károk 77,4%-a a vas és fémiparra, a gépiparra pedig csak 6,4% esett. Ez természetes is, hiszen a gépgyárak Budapesten tömörültek. Figyelemre méltó Budapesten a vegyészeti ipar 7,6, a ruházati ipar 7,1 és a dohánygyárak 9,3%-os részesedése. Vidéken az élelmezési ipart ért kár 6,9%-os részesedéssel következett a vas- és fémipar után.³¹

Ennyit raboltak tehát a proletariátus diktatúrájának leverésére Horthyék által behívott imperialista megszálló csapatok. Mindezt természetesen a dolgozó tömegeknek kellett megfizetniük. Ezt bizonyítja pl. az is, hogy a minisztertanács 1921. július 22-én elfogadta azt az előterjesztést, amely szerint „a Magyar Királyi Kormány vállalja mindazon károknak 80%-ig való megtérítését, melyek az Entente által esetleg elkövetendő elkobzások, vagy rongálások folytán a céget érik”.³² Ezt az ajándékot a kormány a magyar nehézipar egyik fellegvárának, a Weiss Manfréd Acél- és Fémművei Rt-nak adta. Mindezt a kormány akkor tette, amikor a dolgozók tízezrei nyomorogtak. Az ehhez hasonló „nemzeti ajándékok” is nagy szerepet játszottak abban, hogy Horthyék az adóterheket egyre fokozták. Igaz, hogy az adófizetés az infláció alatt a pénz elértéktelenedése következtében nem okozott komoly gondot, mégis a sorozatos adóemelések „a lakosság teherbíróképességének határáig fokozták a közszolgáltatásokat”.³³ Az adóprés szorítása következtében a magyar népnek sokkal több adót kellett fizetnie, mint a háború előtt. Ezt bizonyítják az alábbi számok:

Az adók alakulása egy lakosra Budapesten Pengőben³⁴

1913	49,85 P	1927	100,16 P
1924	62,80 P	1928	113,— P
1926	93,77 P	1929	112,13 P

Az egy főre eső adóteher tehát évről évre emelkedett és csak az 1929. év mutat némi csökkenést.

A dolgozó tömegek nyomorának oka volt az első világháborúval megkezdődött infláció is, amely az ellenforradalom győzelmével egyre

nagyobb méreteket öltött. A korona már a háború végéig eredeti értékének 35%-ára, innen 1919 március végéig kb. 20%-ára romlott. A Tanácsköztársaság lassította ezt a folyamatot: leverése idején a korona értéke az aranyérték 16%-án állott. De a hatalomra jutott ellenforradalmi rendszerben rohamosan nőtt az infláció, a koronát a külföldi tőzsdéken 1919 decemberében az eredeti aranyparitásnak 1/34-ed, 1920 végén 1/106-od, 1924 júniusában — a mélyponton — 1/18 500-ad részével jegyezték.³⁵

A korona ilyen méretű romlása következtében a pénztőkék megsemmisültek, s így a bankok saját tőkéje is nagyrészt elveszett annak az aránylag nem jelentős résznek a kivételével, amely ingatlanokban, vagy értékálló valutában feküdt; az értékpapírállomány is nagyrészt elértéktelenedett. Elolvadt a bankok betétállománya is.³⁶ Az infláció alatt azonban legtöbbször a dolgozó tömegek szenvedtek. „A jövedelmek szaporodása messze elmaradt az élet drágulásától és így az életszínvonal állandóan süllyed”, vallotta be a külügyminisztérium.³⁷ Az infláció a kisembereket nemcsak megtakarításaiktól fosztotta meg, hanem ruházatuktól, háztartási berendezésüktől is, amelyet főleg élelemért cseréltek el. Ugyanakkor az infláció alatt az eladósodott föld- és házbirtokok megszabadultak adósságaiktól és a burjánzó spekuláció jó üzlet volt a burzsoázia egyes tagjainak is. A tőzsde olyan forgalmat bonyolított le, amire eddig nem volt példa a magyar kapitalizmus történetében. A helyzetet, valamint a stabilizáció után következő konjunktúracsökkenést az áru- és értéktőzsdei tagok számának alakulása híven jellemzi.³⁸

Év	Tőzsdetagok száma	Év	Tőzsdetagok száma
1921	3216	1926	3346
1923	5179	1928	3009
1925	3831	1929	2652
		1930	2300

A pénzromlás rohamos üteme végül már akadályozta a tőkés gazdaság működését, s a gazdasági élet összeomlással fenyegetett. A burzsoázia azonban nem volt rá képes, hogy a dühöngő inflációt saját erejéből megfékezze, mert ehhez a profit egy részéről kellett volna lemondania. Ehelyett olyan stabilizációt akart, amely számára további hasznót biztosít, s amelynek terheit legnagyobb részben a dolgozók viselik. Ezt a célt szolgálta az 1924-ben népszövetségi kölcsön segítségével végrehajtott stabilizáció.

A bizonytalan helyzet következményeképpen a kedvező mezőgazdasági konjunktúra ellenére — a mezőgazdasági termelés is nagyon kedvezőtlenül alakult. Magyarországnak ebben az időszakban még mezőgazdasági termékeket is kellett importálnia.

Sok nehézségbe ütközött a külkereskedelmi kapcsolatok kiépítése is. Ezt az időszakot előbb az áruhiány, majd az első világháborút követő gazdasági válság, a sok országban még fennálló, sőt továbbfejlődő infláció, valamint az önálló magyar vámtarifa hiánya jellemezte. Az imperialista békeszerződés vámjogi téren is gondoskodott a győztes

entente országok tőkéseinek profitjáról. Elrendelte, hogy Magyarország 1924 közepéig köteles érvényben tartani a volt közös osztrák—magyar vámtarifa vámtételeit és ezeknek a háborúelőtti kereskedelmi szerződésekben megállapított mérsékléseit; a szerződéses vámtételek közül a legalacsonyabbakat kell — a legnagyobb kedvezmény alapján — minden győztes állam áruira alkalmazni anélkül, hogy az utóbbiak a maguk vámjaiból bármilyen engedményt biztosítanának Magyarországnak. Részben ez is volt az oka a magyar külkereskedelmi mérleg 1924 előtti nagy passzívumának. A külkereskedelmi forgalmat azonban gátolta az infláció, és a bürokratikus megszervezett, kötött devizagazdálkodás, valamint az egyes árukra megállapított ki-, illetőleg beviteli tilalom vagy korlátozás is.³⁹ A kormány a tilalmakat valutavédelmi okokkal indokolta. A gyakorlatban azonban mindez az ipari burzsoázia érdekét szolgálta. „1923-ban a magyar kormány valutavédelmi okokból rendkívül szigorú behozatali tilalmi rendszert vezetett be, amelyet 1924 első felében is fenntartott. A tilalmi időben olyan cikkek közül is, amelyeket a magyar textilgyárak nem termeltek, rendkívül kicsi behozatali kontingensek engedélyeztettek, úgy, hogy bizonyos minőségekben a belföldi piacon áruhiány állott elő.”⁴⁰ Ezenkívül a kormány adó- és egyéb kedvezmények nyújtásával és „a belföldön nem gyártott és üzemberendezésre, valamint üzemkiterjesztésre felhasználandó gépek vámfelpénzmentes⁴¹ behozatalának engedélyezésével támogatta a tőkések iparfejlesztő tevékenységét. Az 1922—1925. évek során az 1907. évi III. tc.-ben meghatározott állami kedvezményben Magyarországon 82 gyár részesült, ami az egyes iparágak között a következőképpen oszlott meg: ⁴²

Kedvezményekben részesült

		Gyárak			Gyárbővítések		
		száma	Kikötött állótóke P	Alkalmazandó munkások száma	száma	Kik. állót. P	Alk. munk. sz.
I.	Vas és fémipar	4	822 800	415	—	—	—
IIa	Gépgyártás	3	134 500	475	—	—	—
IIb	Közhasználatú vill. áramfejl. telepek ..	—	—	—	—	—	—
III.	Kő-, föld-, agyag-, azbeszt és üvegipar ..	5	886 000	490	—	—	—
IV.	Fa- és csontipar ...	2	164 000	130	—	—	—
V.	Bőripar	4	765 500	275	—	—	—
VI.	Fonó- és szövőipar ..	47	38 985 200	8 963	6	4 043 500	1 079
VII.	Ruházati ipar	3	1 592 800	290	—	—	—
VIII.	Papíripar	1	696 000	60	—	—	—
IX.	Élelmezési és élvezeti cikkek gyártása	1	69 600	10	—	—	—
X.	Vegyészeti ipar	6	4 295 000	395	—	—	—
XI.	Sokszorosító- és műipar	—	—	—	—	—	—
	Összesen	76	48 411 400	11 503	6	4 043 500	1 079

Ezek az adatok is a textilipar nagy fellendülésére engednek következtetni.

Az infláció és a háború utáni helyzet tehát ellentmondásosan hatott az ipar fejlődésére. Egyrészt nehézséget jelentett, másrészt az új önálló vámterület, a fejlettebb osztrák és cseh ipar versenytől való megszabadulás, a behozatali tilalmak: a fogyasztási iparok termelésének gyors ütemű emelkedését tette lehetővé. A háborús károk pótlása és a jótételi szállítások viszont a nehézipart foglalkoztatták, termelése azonban koránt sem emelkedett olyan mértékben, mint a textiliparé.

Mindezen tényezők hatása alatt az ipari termelés a következőképpen alakult:⁴³

Az 1920 utáni országterület gyáriparának termelési értéke folyó árakon számítva, millió pengőben

Iparág	1913	1921	1922	1923	1924
Vas- és fémipar					
Budapest					
a) termelési érték	67,6	36,4	45,8	46,5	57,7
b) index	100,0	53,8	67,8	68,8	85,4
Magyarország összesen					
a) termelési érték	291,5	158,3	—	—	—
b) index	100,0	54,3	—	—	—
Gépgyártás					
Budapest					
a) termelési érték	215,4	61,8	69,5	56,3	88,1
b) index	100,0	28,7	32,2	26,1	40,9
Magyarország összesen					
a) termelési érték	261,8	94,1	—	—	—
b) index	100,0	30,4	—	—	—
Villamosenergia-termelés					
Budapest					
a) termelési érték	13,4	7,8	8,0	18,6	29,7
b) index	100,0	58,3	59,8	138,9	213,8
Magyarország összesen					
a) termelési érték	29,0	19,6	—	—	—
b) index	100,0	67,6	—	—	—
Kő-, agyag- és üvegipar					
Budapest					
a) termelési érték	21,9	5,4	8,4	10,5	12,5
b) index	100,0	24,6	38,2	47,9	57,0
Magyarország összesen					
a) termelési érték	86,0	30,3	—	—	—
b) index	100,0	35,2	—	—	—

Iparág	1913	1921	1922	1923	1924
Fa- és csontipar					
Budapest					
a) termelési érték	21,2	7,2	13,1	11,7	17,1
b) index	100,0	34,1	61,7	55,1	80,7
Magyarország összesen					
a) termelési érték	47,9	21,4	—	—	—
b) index	100,0	44,6	—	—	—
Bőr-, sörte- és tollipar					
Budapest					
a) termelési érték	15,3	7,6	12,9	9,3	14,3
b) index	100,0	49,8	84,4	60,1	93,5
Magyarország összesen					
a) termelési érték	52,2	35,3	—	—	—
b) index	100,0	67,6	—	—	—
Fonó- és szövőipar					
Budapest					
a) termelési érték	32,1	14,6	27,7	48,5	97,1
b) index	100,0	45,5	86,3	151,1	302,5
Magyarország összesen					
a) termelési érték	91,3	55,7	—	—	—
b) index	100,0	61,0	—	—	—
Ruházati ipar					
Budapest					
a) termelési érték	26,4	12,2	21,8	22,3	28,7
b) index	100,0	46,2	82,6	84,5	108,7
Magyarország összesen					
a) termelési érték	27,9	16,6	—	—	—
b) index	100,0	59,5	—	—	—
Papírosipar					
Budapest					
a) termelési érték	11,3	3,9	4,6	4,4	7,3
b) index	100,0	34,6	40,8	39,0	64,7
Magyarország összesen					
a) termelési érték	12,4	4,9	—	—	—
b) index	100,0	39,6	—	—	—
Élelmezési ipar					
Budapest					
a) termelési érték	612,5	174,9	163,4	166,7	230,1
b) index	100,0	26,7	27,2	28,5	37,6
Magyarország összesen					
a) termelési érték	806,6	464,0	—	—	—
b) index	100,0	57,5	—	—	—
Vegyészeti ipar					
Budapest					
a) termelési érték	94,0	40,1	43,0	47,8	57,8
b) index	100,0	42,7	45,8	50,9	61,5
Magyarország összesen					
a) termelési érték	146,2	61,7	—	—	—
b) index	100,0	42,2	—	—	—

Iparág	1913	1921	1922	1923	1925
Sokszorosító ipar					
Budapest					
a) termelési érték	45,4	14,9	16,6	15,5	20,8
b) index	100,0	32,8	36,6	34,2	45,8
Magyarország összesen					
a) termelési érték	49,4	16,2	—	—	—
b) index	100,0	32,8	—	—	—
Összesen					
Budapest					
a) termelési érték	1193	387,2	435,0	454,9	661,9
b) index	100,0	32,4	36,8	38,1	55,5
Élmezési ipar nélkül					
a) termelési érték	508,5				
b) index	100,0				
Magyarország összesen					
a) termelési érték	1900,9	978,1	—	—	—
b) index	100,0	51,4	—	—	—
Élmezési ipar nélkül					
a) termelési érték	1093,4	514,1	—	—	—
b) index	100,0	47,1	—	—	—

Magyarország ipari apparátusa tehát az ellenforradalmi korszak kezdetén a háborús veszteségek és az általános dezorganizáltság miatt egyáltalában nem nyújtotta ugyanazt a termelést, amit 1913-ban. A termelési érték adatait természetesen erősen befolyásolták az 1913 és 1924 közötti árváltozások. A két időpont között jelentősen emelkedtek a nyersanyag, s ennek megfelelően a készáru-árak is, amiből az következik, hogy a termelés mennyiségileg a háború után még erősebben csökkent, mint az adatok mutatják. Ezenkívül az infláció idején a papírkoronában jelentkező termelési értéket az akkori statisztika nem megbízható módon számította át aranykoronára. E hibaforrásokra való tekintettel ebből a táblázatból még nem vonhatunk le pontos és részletes következtetéseket. Azt azonban a táblázat jól mutatja, hogy az ipari termelés 1913-hoz képest a háború után nagymértékben visszaesett. Még nagyobb a visszaesés a háború alatti 1917. évi színvonalhoz képest, mert — mint arról már szó volt — egyes iparágak, főleg a nehézipar, jelentősen fejlődtek. Emellett ezek az adatok azt is mutatják, hogy a világháború után az ipar területén már az infláció alatt is mélyreható strukturális változások következtek be.

A budapesti gyáripar termelésének feltételei a stabilizáció és a fellendülés időszakában 1924—1929

Az inflációnak az 1924-ben külföldi kölcsönrel bekövetkezett valutastabilizáció vetett véget. A kormány az államháztartás egyensúlyának helyreállítására úgynevezett szanálási programot készített.

Az uralkodó osztály erre a célra népszövetségi kölcsönt vett fel. Ennek segítségével létesült a Magyar Nemzeti Bank is, amely 1924. június 24-én kezdte meg működését.

Az 1924. évi valutastabilizáció körülményei sok irányban befolyásolták a későbbi gazdasági fejlődést. Így mindenekelőtt ki kell emelni, hogy a valutastabilizáció külföldi eladósodással és a nemzetközi fináncsőke magyarországi ellenőrző szerepének megerősödésével állt kapcsolatban.

A népszövetségi kölcsön 7 országban (ezenkívül kis részben Magyarországon is) került kibocsátásra, összesen 307 millió aranykorona névértékben. Mind kibocsátási árfolyamát, mind egyéb feltételeit tekintve jellegzetesen uzsorakölcsön volt. A névértéknél jóval alacsonyabb (80—88% közötti) kibocsátási árfolyamok, továbbá a különféle tőkés érdekeltségek által harácsolts „költségek” és „jutalékok” következtében a 307 millió korona adóssággal csak 253,8 millió korona tényleges bevétel állott szemben (ebből Magyarországról 9,9 millió származott). A kölcsönjegyző külföldi tőkések igen nagy kamatjövdelemre tettek szert. A kölcsön biztosítékaul lekötötték az egész vámbevételt, a dohány- és sójövédék tiszta hozadékát és a cukorfogyasztási adót; a kölcsönnek minden más állami tartozással szemben elsőbbsége volt. E rendelkezések végrehajtását a Népszövetség által kijelölt főbiztos, az amerikai Jeremias Smith ellenőrizte.⁴⁴

Az események utólag igazolták, hogy a népszövetségi kölcsön a valutastabilizáció szempontjából fölösleges, vagy legalábbis erősen túlméretezett volt. A külföldi kölcsön felvételét a kormány annak idején azzal indokolta, hogy a stabilizáció után az államháztartás esetleges deficitjét fogják belőle fedezni, nehogy ebből a célból ismét inflációs pénzkibocsátáshoz kelljen folyamodni. Valójában azonban csak 1924 őszéig volt szükség az államháztartás hiányának külföldi kölcsönrel való pótlására, s az ez irányú legnagyobb átmeneti igénybevétel sem haladta meg az 50 millió aranykoronát, vagyis olyan összeget, amelyet belső erőforrásokból is elő lehetett volna teremteni.⁴⁵

A kölcsön hozamát tehát nem az eredeti rendeltetése szerint használták fel, hanem túlnyomó részét, 214 millió pengőt, az 1925—1929 közötti öt év jórészt improduktív állami beruházásokra fordították.

A stabilizáció után következő évek egyik jellegzetessége volt a mesterségesen teremtett pénzzűke is, mert a külföldi tőke által az ország nyakára ültetett „szakértők” oly módon maximálták a bankjegyforgalmat, hogy az nem elégítette ki a nemzetgazdaság szükségleteit.⁴⁶ Mindez a súlyos közterhekkal együtt⁴⁷ valóságos válságot okozott, amelyet a polgári irodalom „szanalási válságnak” nevezett, s amely körülbelül két évig fékezte a nemzetgazdaság fejlődését.

A stabilizáció után a fináncsőke érdekében teremtett pénzzűke olyan helyzetbe juttatta a magyarországi nagybankokat, hogy még fokozottabban behatolhattak az iparba s megszerezhették az ellenőrzést csaknem az összes fontosabb magyarországi iparvállalat fölött. Ennek a folyamatnak az eredményeit az 1929. év végi állapot alapján vizsgálva

Magos György megállapította, hogy az akkor működött 3675 magyarországi részvénytársaság közül (amelyek összesen 1509 millió pengőnyi részvénytőkével rendelkeztek), a 10 legnagyobb bank érdekeltsége — a kettős számítások kiküszöbölésével — 628 részvénytársaságra terjedt ki, mégpedig természetesen elsősorban a legnagyobbakra, úgyhogy a 10 legnagyobb bank az 1509 milliós egész részvénytőkéből 970 milliót, vagyis 64 százalékot ellenőrzött.

Fokozódott a magyarországi részvénytársaságok felett gyakorolt külföldi ellenőrzés is. A külföldi tőkések részben közvetlenül is vállaltak érdekeltséget a magyarországi részvénytársaságokban, de főképp a magyarországi bankok útján, amelyek részvénytőkéjének jelentős része volt külföldi kézen. Azonkívül a bankok egy-egy iparvállalati érdekeltség megszerzésekor esetenként is bevontak külföldi érdekeltségeket, elsősorban bankokat.⁴⁸

A korona stabilizálása és a trianoni békeszerződésben megállapított hároméves tilalom lejártá után az ellenforradalmi Magyarország mint formailag önálló állam 1924-ben önálló vámtarifát léptetett életbe és megindulhatott az imperialista protekcionizmus útján.⁴⁹ Ezzel egy időben a kormány megkezdte a kivitel és „a behozatal felszabadítását, oly módon, hogy azokra az árukra nézve, amelyeknek behozatalát szabaddá tette, életbeléptette az új vámtarifának a réginél legtöbbször nagyobb tétéleit.”⁵⁰ 1924-ben azonban megkezdődött a háború óta fennállott kötött gazdálkodás csaknem összes, addig még fennmaradt berendezéseinek, intézményeinek és szerveinek lebontása is. Ezzel helyreállt a szabad forgalom, és ez lehetőséget adott a magyar külkereskedelem bizonyos fokú normalizálására is.

A vámtarifán kívül a kormány más protekcionista intézkedésekkel is segítette a fináncsőkéket, „mert a termelés méltányos érdekeit védő vámtarifa egymagában nem szolgálhatja kielégítően az iparfejlesztés érdekeit. Ez a megfontolás magyarázza, hogy a vámtarifán felül más eszközök is állították az iparfejlesztő politika szolgálatába. Ilyen, az iparfejlesztés és ezen keresztül a többtermelés érdekeit szolgáló eszközeink a következők; 1) A hazai ipar fejlesztéséről szóló 1907. III. t. c. és annak végrehajtási utasítása; 2) az ipar alapításai, vagy üzemfejlesztési célból behozott gépekre nyújtandó vámkedvezményt szabályozó 6784/1922. M. E. sz. rendelet; 3) a vámjog szabályozásáról szóló 1924 : XIX. t. c., illetve életbeléptéig a régi vámtarifának a költözködési ingóságoknak a behozatali vám fizetése alóli mentességéről, a behozatali kikészítési eljárásról és az engedélyjegyes forgalomról szóló intézkedései, valamint a kiviteli kikészítési eljárást szabályozó 570/1921. M. E. és 454/1921. P. M. sz. rendeletek”⁵¹

E protekcionista intézkedések által biztosított kedvezményeket a tőkések bőségesen igénybe vették. Ezt mutatja pl. a következő összeállítás is.⁵²

Az 1907. évi III. t. c. alapján adományozott állami kedvezmények 1926—1930. évek folyamán :

Kedvezményekben részesült

	Iparág	Gyárak			Gyárbővítések		
		száma	Kikötött állítóke 1000 P	Alkalmazandó munkások sz.	száma	Kiköt. állót. 1000 P	Alk. munk sz.
I.	Vas- és fémipar	3	78,8	90	5	1 680,1	263
IIa	Gépgyártás és közl. eszközök gyártása	10	3 874,2	1 233	4	17 240,3	1520
IIb	Közhasználatú vill. áramfejl. telepek	1	4 000,0	40	—	—	—
III.	Kő-, föld-, agyag- stb. ipar...	6	5 972,0	418	1	6 560	500
IV.	Fa- és csontipar	5	1 084,0	370	—	—	—
V.	Bőr-, sörté-, szőr-, toll-, viaszos vászon- és ruggyantaipar	5	4 520	113	1	2 125,0	350
VI.	Fonó- és szövőipar	61	37 904,6	5 450	37	63 359,2	8658
VII.	Ruházati ipar	3	1 132,0	160	1	104,0	100
VIII.	Papirosipar	3	4 200,0	350	3	1 875,0	207
IX.	Élelmezési és élvezeti cikkek	1	150,0	130	—	—	—
X.	Vegyészeti ipar	2	2 040,0	52	3	3 350	470
XI.	Sokszorosító- és műipar.....	1	150,0	40	—	—	—
	Összesen	101	60 974,6	8 446	55	90 389,6	12095

Ez a táblázat is jól mutatja az iparfejlesztés irányát, amennyiben Magyarországon az 1926—1930. évek alatt állami kedvezményekben részesült gyáraknak több mint a fele a textiliparra esett. Még nagyobb az arány a textilipar javára a gyárbővítések során kedvezményekben részesített vállalatoknál.

A stabilizáció után a gazdasági fellendülés 1926 második felében következett be. Ennek oka részben a mezőgazdasági jó termés volt, amelynek következtében az agrárnépesség vásárlóereje növekedett. „A gyáripari termelés emelkedése azonban elsősorban az állami, vármegyei és városi beruházási akciók”⁵³ eredménye volt. E beruházások forrása részben külföldi kölcsön, részben pedig a magas adók következtében nagy feleslegekkel záruló költségvetés volt. Szabóczy Alajos egykori pénzügyi államtitkár adatai szerint az állam 1924—1929-ig a következő összegű beruházásokat eszközölte.⁵⁴

1924/25	67,1 mill. pengő	1927/28	263,8 mill. pengő
1925/26	224,6	1928/29	201,1
1926/27	175,2		

A beruházásoknak csak kisebbik része volt produktív,⁵⁵ összegük azonban jelentős volt és így nem hanyagolható el a gazdasági élet fejlődési tényezői között. Egy részét az állam egyszerűen tovább adta „kölcsön” formájában a tőkéseknek és nagybirtokosoknak.

Az állami beruházások mellett a fővárosi beruházások is teremtettek munkaalkalmat az ipar részére. Budapesten a költségvetés keretei között folyó bevételekből végrehajtott beruházások a következőképpen alakultak.⁵⁶

1920	356 349 pengő	1925	14 424 215 pengő
1922	1 773 895 pengő	1927	15 661 793 pengő
1923	3 687 602 pengő	1928	44 027 525 pengő
1924	5 003 984 pengő	1929	29 542 999 pengő

E beruházások következtében az építő- és ezzel kapcsolatos iparok 1927-ben kettőzött erővel dolgoztak. A fővárosban az 1927. év folyamán 680 új lakóház épült, míg 1926-ban csak 350 lakóház készült el.⁵⁷ Az 1927. évi építkezések 35%-a emeletes ház volt, míg az 1926-ban épült emeletes házak egyötödét sem tették az új lakóházépítkezéseknek.

A beruházások részletes taglalására itt nincs lehetőség. Ipari és kereskedelmi fontossága miatt megemlíjtjük azonban a Budapesti Kereskedelmi és Ipari Kikötő építését, amely a Csepelsziget északi csúcsánál épült, és 1928-ban nyitották meg. E terv keretén belül épült meg a soroksári Duna-ágon átvezető nagyméretű új híd is.⁵⁸

A stabilizáció utáni gazdasági fellendülés kapcsolatos volt a külföldi kölcsönök nagyarányú beáramlásával is. Magyarország külföldi tartozásainak teljes összeírása csak 1931 végén történt meg. Ekkor 4309 millió pengőnek felelt meg a kimutatott adósságösszeg, kivéve 1214 millió értékű háború előtti, illetőleg háborús állami tartozást; az adósság többi része, 3095 millió pengő, mind háború utáni eredetű volt.⁵⁹ Emellett a stabilizáció után a belföldi tőkeképződés is meggyorsult. Ezt fejezi ki a takarékbetétállomány összegének alakulása is.⁶⁰

Betétállomány a Postatakarékpénztárnál és a 12 legnagyobb pénzintézetnél. 1000 pengő

1924. június 30.	88 894
1924. december 31.	268 072
1925. december 31.	521 198
1927. december 31.	1 047 040
1929. december 31.	1 388 257

Mindez erősen hozzájárult a konjunktúra élénküléséhez.

E tényezők hatása alatt a gyáripár termelése a háború utáni mélyponthoz képest viszonylag gyorsan emelkedett. A stabilizáció után megbízhatóvá vált az értékelés szempontjából az ipari statisztika is, ezért az 1920-as évek iparfejlődését az 1925. és 1929. év adatainak az 1913. évhez való viszonyításával világítjuk meg. Itt már megkíséreljük kiküszöbölni az árváltozások hatását, amennyiben az egyes iparágakra leginkább jellemzőes néhány termék 1913., 1925. és 1929. évi árai alapján az 1925. és 1929. évi termelési értékeket az 1913. évi árakra számítottuk át.⁶¹

Az 1913. évi árak alapulvételével számított gyáripari termelés

Iparág	Volumenindex száma 1913 = 100		Százalékos összetétele		
	1925	1929	1913	1925	1929
Vas- és fémipar					
Budapest	57,7	112,0	7,1	7,7	8,8
Magyarország	57,3	88,0	16,1	10,3	11,1
Gépgyártás					
Budapest	46,3	64,8	18,1	12,2	13,2
Magyarország	55,1	82,5	8,4	8,9	9,3
Villamosenergia-termelés					
Budapest	507,6	752,7	1,1	11,0	9,5
Magyarország	471,3	713,7	1,3	8,4	8,9
Kő-, agyag- és üvegipar					
Budapest	47,8	86,9	1,8	1,7	1,8
Magyarország	75,0	113,2	4,4	3,8	4,1
Fa- és csontipar					
Budapest	70,1	124,1	1,8	2,4	2,6
Magyarország	106,2	135,7	7,1	3,1	2,8
Bőr-, sörte- és tollipar					
Budapest	74,2	132,6	1,3	1,8	1,9
Magyarország	112,9	153,7	2,9	3,6	3,4
Fonó- és szövőipar					
Budapest	159,3	340,8	2,7	8,2	10,5
Magyarország	168,7	270,9	6,6	9,5	10,6
Ruházati ipar					
Budapest	78,8	137,1	2,2	3,4	3,5
Magyarország	114,0	172,1	1,1	2,0	2,1
Papirosipar					
Budapest	62,2	161,3	0,9	1,1	1,8
Magyarország	78,3	235,7	1,6	0,6	1,3
Élelmezési ipar					
Budapest	37,5	57,7	51,3	37,1	32,2
Magyarország	59,2	76,6	41,2	40,0	36,1
Vegyészeti ipar					
Budapest	72,2	123,4	7,9	10,9	10,9
Magyarország	95,4	138,9	7,7	8,6	8,4
Sokszorosító ipar					
Budapest	34,2	85,6	3,8	2,5	2,3
Magyarország	35,8	88,2	1,6	1,2	1,9
Összesen					
Budapest	51,6	90,0	100,0	100,0	100,0
Magyarország	73,1	105,0	100,0	100,0	100,0
Élelmezési iparnélkül					
Budapest	78,0	140,0			
Magyarország	86,7	132,7			

E táblázat szerint tehát a gyáripár össztermelése 1925-ben még messze elmaradt az 1913. évi színvonalától és 1929-ben is csak 5, illetve az élelmezési ipar nélkül 32%-kal haladta azt meg. Még szembetűnőbb a *budapesti gyáripár termelésének alakulása*, amely 1925-ben fele volt az 1913. évinek és 1929-ben is csak 90%-át érte el. Ez egyrészt azzal függ össze, hogy olyan iparágak, mint a gépgyártás és az élelmezési ipar, fontos helyet foglaltak el Budapest gyáripárában és a háború után beállott új helyzethez nem tudtak alkalmazkodni, ennek következtében termelésük csökkent. Ugyanakkor az élelmezési ipar nélkül számított gyáripari termelés Budapesten 140,0%-ra emelkedett, az országos 132,7%-kal szemben. Ez annak tudható be, hogy a textilipar rohamos fejlődése Budapesten meghaladta az országos átlagfejlődést. Ezt bizonyítja az is, hogy 1913-ban Budapest a fonó- és szövőipar termelésének 35,2%-át szolgáltatta, 1929-ben pedig 44,3%-át.

Az iparfejlődés ütemének lelassulása mellett szembetűnő az ipar szerkezetének változása. Leggyorsabban a textil- és egyéb könnyűipari ágak fejlődtek, ami kapcsolatos volt a monarchia felbomlása következtében kialakult új helyzettel, s az ezekben az években bevezetett védővámokkal. A vas- és fémipar termelése Budapesten nagyobb mértékben emelkedett az ország termelésénél, a gépgyártás termelése azonban, amely 1929-ben 82,5%-a volt az 1913. évinek, Budapesten csak 64,8%-ot ért el. Viszont a bőripar termelése Budapesten 132,6%-ra, a ruházati iparé 137,1%-ra, a textiliparé pedig 340,8%-ra emelkedett az országos 270,9%-kal szemben. Ez utóbbi is azt mutatja, hogy a textilipari üzemek Budapesten nagyobb mértékben telepedtek le, mint vidéken. A két legnagyobb szélső értéket az országos viszonylatban kétszeresére, Budapesten hét és félszeresére nöött villamosenergia-termelés és a háború előttinek Magyarországon 76,6%-át, Budapesten 57,7%-át termelő élelmezési ipar képviselték.

Ez érthető is, mert a villamosenergia-termelés gyors növekedése egybeesett az általános technikai fejlődés irányzatával, valamint a városok és községek nagy hasznot biztosító villamosításával, az élelmezési ipar — főleg a malomipar — hanyatlását pedig a volt monarchia piacainak elvesztése okozta.

A budapesti ipar fejlődésénél is *gyorsabb volt Budapest környékének fellendülése*. Erre vonatkozóan közöljük a népszámlálás adatait.⁶²

A 20-nál több munkást foglalkoztató nagyipari vállalatok száma tehát Budapesten 130,2%-ra, a munkások létszáma 132,2%-ra, a Nagy-Budapesthez tartozó községekben viszont 315,5, illetve 219,7%-ra növekedett. Budapesten azonban a munkások létszáma nem érte el az 1910. évi 128,358 főt. Ezzel szemben a környék létszáma nemcsak az 1920. évit haladta meg, hanem az 1910. évinek több mint kétszeresére nőtt.

A budapesti munkáslétszám vizsgálatánál azonban figyelembe kell venni, hogy az ipari munkásság a háborút követő ipari pangás és közélelmezési nehézségek miatt tömegesen tért vissza a faluba. Ez az oka annak, hogy 1920-ban Budapesten a munkáslétszám 1910. évinél kevesebb volt.

20-nál több segédet foglalkoztató vállalatok

	Budapest		Szomszédos helységek		Nagy-Budapest		Vidék		Magyarország	
	1920	1930	1920	1930	1920	1930	1920	1930	1920	1930
Iparváll. száma	794	1034	58	183	852	1217	699	742	1551	1959
Indexsz.	100,0	130,2	100,0	315,5	100,0	142,9	100,0	106,1	100,0	126,3
Iparváll. segédsz. száma	88 952	117 619	16 490	37 883	105 442	155 502	67 557	78 362	172 999	233 864
Indexsz.	100,0	132,2	100,0	219,7	100,0	147,5	100,0	115,9	100,0	135,2

Az ellenforradalmi Magyarországon tehát az ipar továbbra is Budapesten koncentrált, amennyiben a *nagyipari vállalatok 62,1%-a a munkáslétszámnak pedig 66,3%-a tömörült Nagy-Budapesten.*

Fejlődő iparágak az 1920-as években

Fonó- és szövőipar

A könnyűipari termékeket előállító iparágak közül Budapesten is a textilipar volt a leggyorsabban fejlődő iparág. A Monarchia keretén belül a közös vámterületen korlátlanul érvényesülő szabadverseny lehetetlenné tette a magyar textilipar kibontakozását. A századforduló után a magyar textilipar fejlődése meggyorsult ugyan, de a termelés volumene még mindig igen alacsony volt.⁶³ A háború után a pamutipar 12%-a, a posztóipar 20%-a, a kender- és lencsövőipar 35%-a, a pamutszövőipar 50%-a maradt az új határokon belül.⁶⁴ Így a textilipar a textilszükségletnek „csak kisebb részét tudta fedezni, mégpedig gyapjúszövetekből kb. 25%-át, pamutszövetekből felét, selyemszövetekből azonban még félszázaléknál is kevesebbet, jutaszövetekből és zsákokból 70%-át.”⁶⁵ A Monarchia szétesése következtében a textilipar bizonyos mértékig megszabadult a fejlettebb osztrák és cseh ipar versenyétől és a fővárosi nagy fogyasztópiac lehetőséget adott fejlődésére. Ugyanakkor a kormány „iparosítási politikája” 1924-ig behozatali tilalakkal, később fokozott vámvédelemmel, adó- és egyéb kedvezménnyel igyekezett fejlődését előmozdítani.

Ennek megfelelően a textilipar az 1920-as évek alatt gyorsan fejlődött. Jól mutatja ezt a textilgyárak és az üzembe helyezett erőgépek löerejének rohamos gyarapodása. 1920-ban Budapesten 31 textilgyár volt, 1928-ban már 109. Az erőgépek löereje pedig 1920—1927 között 30 223,9-ről 98 746,4-re emelkedett. A gyárak száma és az erőgépek löereje alapítási évek szerint a következőképpen oszlott meg:⁶⁶

Alapítási év	Gyárak száma alapítási év szerint	Erőgépek lőereje alapítási év szerint
1920 előtt	31	30 223,9
1919—1920	5	104,4
1921	6	180,6
1922	12	4 065,3
1923	24	8 437,0
1924	9	390,2
1925	6	154,3
1926	2	187,1
1927	7	81,3

A háború után különösen gyorsan szaporodott a textilgyárak száma az inflációs időszakban a behozatali korlátozások idején. Két év alatt, 1922—23-ban, több textilgyár alakult Budapesten, mint a háborút megelőző 100 év alatt. A stabilizáció után a gyáralapítások száma kevesebb ugyan, de a termelés tovább növekszik. Ugyanez a helyzet az erőgépek lőerejének alakulásánál is.

A textilgyárak számának növekedésében nagy szerepe volt annak, hogy Ausztriából és Csehszlovákiából több gyár költözött át Magyarországra, hogy megtarthassa régi piacát. Ezek nagyrészt elavult berendezésű üzemek voltak, amelyek eredeti telephelyükön nehezen álltak volna a versenyt. „Az átköltöző textilgyárak leginkább Budapesten és környékén telepedtek le... mert a letelepülés helyét rendszerint valamely már meglévő alkalmas építmény rendelkezésre állása döntötte el.”⁶⁷

Az átköltözésre ösztönzött az alacsony magyarországi munkabér színvonal is. Az új alapítású gyárak is jórészt kimustrált külföldi gépekkel kezdték meg működésüket.

A textiliparnak gyors fejlődését mutatja a termelési érték és a munkások számának alakulása is.⁶⁸

Év	Textilgyárak		
	Munkásainak		Termelési értéke 1913. évi áron számítva indexszámokban
	száma	indexszámokban	
1913	6 062	100,0	100,0
1923	6 855	113,1	—
1925	11 505	189,8	159,3
1927	15 656	258,2	—
1928	17 045	281,7	—
1929	17 490	288,5	340,8

Budapest textilipara gyorsabban fejlődött, mint a vidéké, ennek következtében 1929-ben a textilipar termelésének 44,3%-át szolgáltatta Budapest az 1913. évi 35,2%-kal szemben. Ha ehhez hozzátesszük, hogy a Budapest környéki textilipar fejlődése rendkívül gyors volt, akkor láthatjuk, hogy a magyarországi textilipar igen nagy része tömörült Nagy-Budapesten.

A Budapest környéki textilipari fellendülést mutatják az alábbi számok.⁶⁹

20-nál több munkást foglalkoztató vállalatok száma

	1910		1920		1930	
	Vállalatok száma	Munkáslétszám	Váll. sz.	Munk. létsz.	Váll. száma	Munk. létsz.
Pesterzsébet	2	633	2	611	9	1709
Kispest	1	261	2	279	4	678
Pestszentlőrinc	1	162	—	—	4	1893
Újpest	2	57	2	63	12	3003
Albertfalva	—	—	1	75	1	61
Csepel	—	—	1	95	1	1081
Rákospalota	—	—	—	—	2	255
Budafok	—	—	—	—	1	102
Összesen	6	1113	10	1123	34	8782
%-os növekedés	100,0	100,0	167	100,9	566,7	7789,0

Ezek a számok rohamos fejlődésről tanúskodnak és azt bizonyítják, hogy a Budapest környéki textilipar az első világháború után fejlődött ki.

A budapesti fonó- és szövőipari gyárakban használt fonóorsók és szövőgépek számának állandó emelkedése is a textilipar gyors fejlődéséről tanúskodik.⁷⁰

Év	Fonóorsók		Szövőgépek	
	száma	indexszám	száma	indexszám
1921—1922	6 432	100,0	1000	100,0
1923	13 600	211,4	2100	210,0
1924	39 700	617,2	3200	320,0
1925	56 000	870,6	3600	360,0
1926	61 080	949,6	3657	365,7
1927	94 750	1472,8	4771	477,1

Az összes fonodák felszerelését 1927-ben még 21,342 cernázó orsó és 26,903 egyéb orsó egészítette ki a budapesti textilgyárakban. E fejlődés ellenére azonban a fonodai kapacitás növekedése kisebb volt a szövődei kapacitás fokozódásánál.

A textilipar egyik legjobban fejlődő ága a *kötött- és a kötött-szövött áruk gyártása* volt. Ebben az iparágban a tárgyalt időszakban — mint az alábbi táblázat mutatja — még gyorsabb fejlődés volt tapasztalható, mint a textiliparban általában.⁷¹

	A kötött- és kötszövött iparban működő			
	gyárak száma		munkások száma	
	1920	1930	1920	1930
Budapest	2	24	76	1925
Budapest környéke	3	5	117	682
Nagy-Budapest	5	29	193	2607

Az 1930-ban működő 24 budapesti kötött- és kötszövöttárugyár közül 15 kisebb gyár volt, amely összesen 479 munkást foglalkoztatott és csak 1 gyárban dolgozott 505 munkás. Hasonló kis gyárak működtek Budapest környékén is.

Gyorsan fejlődött a *pamutipar* és a *gyapjúipar* is. Ezt mutatják a 20-nál több munkást alkalmazó vállalatok adatai.⁷²

	Pamutipar				Gyapjúipar			
	gyárak sz.		munkások sz.		gyárak sz.		munkások sz.	
	1920	1930	1920	1930	1920	1930	1920	1930
Budapest	—	3	—	789	1	8	36	1597
Bp. környéke	3	11	461	3672	—	2	—	452
Nagy-Budapest	3	14	461	4461	1	10	36	2049

Mind a pamut-, mind a gyapjúiparban számos nagyvállalat működött a fővárosban és környékén is. Így Budapesten 1930-ban a legnagyobb pamutipari gyár 354, a gyapjúiparba tartozó gyár pedig 705 munkást foglalkoztatott. Ennél nagyobb gyárak voltak a Budapest környékiek. Újpesten pl. egy nagy pamutfonó- és szövőgyárnak 1930-ban 1624 munkása volt. A gyapjúiparban viszont Budapesten voltak a nagyobb gyárak. Itt a legnagyobb gyapjúfonó- és szövőgyár 1930-ban 705 munkással dolgozott.⁷³

Végül megemlítjük a *műselyemipart* is, amely ebben az időszakban fokozatosan mind nagyobb jelentőségre tett szert. Budapesten 1920-ban még nem volt műselyem gyár, az 1930. évi népszámláláskor 1 műselyemgyár dolgozott, amelynek 380 munkása volt.

A textilipar gyors fejlődése a munkások fokozott kizsákmányolásán keresztül valósult meg. A textilgyárakban igen sok nő dolgozott, akiknek munkabére hihetetlenül alacsony volt. A Textilgyárosok Országos

Egyesületének kezdeményezésére, a textilgyárosok már 1922-ben szakítottak a „szocializmus dogmájával”, a napi 8 órás munkaidővel, s visszatértek az 57 órás munkahéthez.⁷⁴ Mindez nagymértékben fokozta a munkások kizsákmányolását, s növelte a textilgyárosok profitját.

Ruházati ipar

A fonó- és szövőipari konjunktúra kedvező hatása kiterjedt a ruházati iparra is, amely Budapesten az 1920-as évek folyamán szintén számottevő iparrá fejlődött. Ezt mutatják a következő számok.

A budapesti ruházati ipar termelési értéke 1913. évi áron számítva:

	1913	1925	1929
Millió pengő	19,6	20,8	36,2
indexszám	100,0	106,2	184,7

A ruházati ipar termelését az 1920-as évek elején akadályozták a behozatali tilalmak, mert ennek következtében több fontos anyagot külföldről csak nehezen vagy egyáltalán nem tudott beszerezni. De nehézségeket okozott a feldolgozó ruházati iparok körében az is, hogy a textilbehozatali korlátozások miatt „a belföldi textilgyáripar és a textilkereskedelem árai nem egy fontos cikkben a világparitás fölé emelkedtek, és így a belföldi feldolgozó ipar termelési önköltségei magasra emelkedtek.”⁷⁵

Emiatt a ruházati ipar és a textilgyárosok között éles ellentétek voltak. Mindez közrejátszott abban, hogy a ruházati ipar termelése az 1920-as évek első felében lassabban növekedett. 1925 után azonban a termelés gyorsan emelkedett. Ebben szerepe volt a közületi rendelések fokozódásának is, mert a férfi konfekció-ipar jórészt a hadsereg, posta, vasút, rendőrség uniformis-szükségletére gyártott. A női konfekcióiparban viszont jelentős volt az export is.

Bőr-, sörte-, szőr- és ruggyantaipar

Ez az iparág a Monarchián belül az erős osztrák és cseh verseny miatt lassan fejlődött. Az első világháború alatt a hadikonjunktúra, a hadseregszállítások szükségletei (bakancs, gyalogsági felszerelés, lószerszámok stb.) lehetőséget adtak a termelés bővítésére, de nem emelték ki a bőripar fejletlenségéből. Termeléséből számos jobb minőségű bőrfajta hiányzott. A háború után a bőripar is, az önálló vámrendszer és a protekcionista politika biztosította magas árszínvonal védelme alatt fejlődött. Megkezdték a borjú- és marhalakkbőrök, lósevrők és lakksevrők, kabátbőrök gyártását. Tökéletesítették a krómcserezésű boxbőrök kikészítési eljárását.⁷⁶ Rátértek a különféle szerszám-bőrök, kesztyűbőrök, festett juhbőrök, méteráru, gépszíj stb. gyártására.⁷⁷ Mindez elsősorban a Budapest környéki nagy bőrgyárakra (a Mauthner Testvérek és Társa Rt., a Wolfner-féle bőrgyár) vonatkozik, de jelentős volt a vidéki bőrgyártás is.

A háborút megelőző 1913. évben Budapesten 20 gyári üzem tartozott a bőripari főcsoport keretébe, ezek közül csak 1 volt bőrgyár, 6 sörte-, szőr- és tollipari cikkek előállításával foglalkozott. 1927-re a bőrdíszmű és bőröndkészítő gyárak száma 12-re, a sörte-, szőr és tollipari vállalatoké 10-re, a bőrgyárak száma pedig 5-re szaporodott. A ruggyantaiparban pedig csak 1 gyár működött.⁷⁸ E két utóbbi iparág adta 1929-ben az ipari főcsoport termelésének 72,6%-át.

Az ipari főcsoport háború utáni helyzetét Budapesten a következő számok világítják meg:⁷⁹

	1913	1925	1929
Bőr-, sörte- stb. ipar termelése 1913. évi áron számítva, millió pengőben	15,3	11,4	20,3
Indexszám.....	100,0	74,2	132,6
Legnagyobb munkáslétszám	1534	2022	2369
Indexszám.....	100,0	131,8	154,4

Az ide tartozó iparágak közül legjelentősebb a ruggyantaárak gyártása. A Magyar Ruggyantaárugyár Rt. 1929-ben több mint 1000 munkást foglalkoztatott. Termelésében a műszaki cikkek előállítása alkotta a legnagyobb mennyiséget, amelynek értéke 1929-ben a ruggyantaipar termelési értékének 45,1%-át tette. Jelentékeny mennyiségben (44,9%-ban) készített gumisarkot és járműabroncsokat. Ezenkívül gumi játékarukat és konfekcióárukat állított elő.⁸⁰

Vegyészeti ipar

Viszonylag gyorsan fejlődő iparág volt a vegyészeti ipar is. Az önálló Magyarország egyoldalú és fejletlen vegyipart örökölt. Az első világháború előtti 367 magyarországi vegyészeti gyár közül 150 maradt az új határok közt. Az új határokon kívül eső gyárak elsősorban segédanyagokat és félgyártmányokat termeltek, s a feldolgozóipar csaknem teljesen a fővárosba és a főváros közvetlen közelébe tömörült. Voltak egész vegyészeti iparágak, amelyek Csehszlovákia és Románia területére kerültek. Az erdélyi vegyészeti ipar részben a kissármási földgáz-előfordulásokra épült fel. A mai Magyarország területén viszont a geológiai feltárások elmaradottsága miatt az 1920-as években jelentősebb földgáz-előfordulások nem voltak ismeretesek. De más vegyészeti iparágak előfeltételei is hiányoztak, így pl. a szódagyártásé. A háború után a vámvédelem és a közvetlen állami segítség következtében a vegyipar mégis jelentősen emelni tudta termelését.

Nagyon nehéz azonban átfogó képet nyújtani olyan bonyolultan összetett iparágról, amilyen a vegyipar. Fokozza ennek nehézségét az, hogy az egyes ágazatok termelésének mennyiségi alakulására nincsenek adatok. Ezért közöljük a tényleges áron számított termelési adatokat is,

hogy valamennyire képet nyújtsunk ennek az iparcsoportnak az összetételéről.⁹¹

Ipari alcsoport	1913	1921	1925	1929
	termelési érték tényleges árakon millió pengőben			
Kőolajgyártás és világítógázgyártás	16,5	14,3	27,7	39,3
Keményítőgyártás	6,0	0,9	2,5	3,2
Enyv- és albumingyártás, csontszén- és műtrágyagyártás	10,4	8,4	9,2	2,7
Zsíros növényolajgyártás, gyertya-, szappan- és illatszergyártás	16,6	10,4	14,9	24,7
Kocsikenőcs-, bőrkendőcs- és csizmamázgyártás	2,1	1,3	2,9	8,8
Festék-, lakk-, kékítő-, tinta- és iróanyaggyártás	3,4	1,6	4,2	4,9
Aszfalt, kátrány, és rokoncikkgyártása	16,1	0,4	2,3	5,1
Vegyészeti szerek gyártása	—	2,6	10,4	15,6
Egyéb vegyészeti cikkek gyártása	5,1	0,3	1,2	15,7

Ebből a táblázatból azonban nem vonhatunk le megbízható következtetéseket, mert a statisztika különbözőképpen csoportosítja az egyes iparágakat. Így a háború előtti statisztikai felvétel külön tüntette fel a kőolajfinomító-telepek termelési értékét, 1921 után viszont a kőolajfinomító-telepek termelése együtt szerepel a világítógáz-gyártással, míg 1913-ban a gázgyártást az aszfalt- és kátrány-termeléssel együtt mutatja ki a statisztika. Továbbá 1913-ban a keményítőgyártás termelési értéke együtt van az enyv- és albumingyártás termelési értékével. 1921 után azonban a keményítőgyártást külön tüntették fel. 1913-ban a csontszén- és műtrágyagyártás termelési értéke szintén külön szerepel a statisztikában, 1921 után azonban ennek termelési értékét a statisztika az enyv- és albumingyártás értékével együtt mutatja ki. Végül 1913-ban a vegyészeti szerek gyártásának értéke együtt szerepel az egyéb vegyészeti cikkek gyártásával, míg 1921 után a két iparág termelési értéke külön van felvéve.

Az azonban megállapítható, hogy az első világháború után a vegyészeti szerek és egyéb vegyészeti cikkek gyártásának aránya jelentősen megnövekedett, és az ipari főcsoportban való részesedése 7,2%-ról 26,1%-ra emelkedett. Ez az iparág — különösen a *gyógyszer-vegyészeti ipar* — versenyképes volt a világpiacon és jelentős exportot bonyolított le. A gyárak a háború után új gyártmányokat vezettek be. Szemléltetően mutatja ezt a Chinoi Gyógyszer- és Vegyészeti Termékek Gyára Rt. újpesti gyár, amely már 1921-ben megkezdte — a régi eljárások tökéletesítése mellett új gyártási ágakat felvéve — a szalicilsav, ecet, acetil-szalicilikum stb. gyártását, és a háború után berendezkedett a mezőgazdasági növényvédelmi, valamint állatgyógyászati készítmények gyártására is.⁸²

A vegyészeti iparba tartozó gyárak között a *gázgyárak* érték el a legnagyobb értékű termelést, ennek értéke az 1926. évben meghaladta

a 22 millió pengőt, az egész vegyészeti iparének 23,5%-át. Ez a termelési érték 88,2 millió köbméter gáz előállítását jelenti, és a belföldi gázfogyasztás 90%-át a budapesti gázgyárak állították elő. Budapest gázgyárainak összes gázeladását tünteti fel az alábbi táblázat.⁸³

Gázeladás millió m ³					
1913	83,2	100,0	1924	95,8	115,2
1919	58,7	70,1	1926	88,2	106,0
1920	71,3	85,7	1928	90,1	108,3
1922	93,3	112,1	1929	95,7	115,0

A gázeladás növekedésében nagy szerepe volt a közvilágítási fogyasztás növekedésének, míg a magáncélú gázfelhasználás csak kisebb ütemben emelkedett. Budapesten az 1925. évi összeírás szerint összesen 20 000 épület volt, ebből 17 600 lakóház 204 000 lakással. A lakóépületek közül csak 11 957 épületben volt gázcsatlakozó vezeték. 68 000 lakásban volt gázvezeték, 136 000 lakásban pedig nem volt bevezetve a gáz. A gázcsatlakozóval ellátott házakból 75 000 lakásban nem volt gázvezeték, noha az épületek csatlakozóvezetéke az utcai főcsőbe be volt kapcsolva. Budapesten az épületek 55,6%-ában volt gázvezeték, ezzel szemben az 500 000—100 000 lakosú német nagyvárosokban az épületek 95,8%-ában volt a gáz bevezetve. Nálunk 100 lakosra 9,4, Németország városaiban 24,7 gázfogyasztó jutott. Budapesten „éppen azokban a kerületekben van a legtöbb gáznélküli lakás, amelyekben a szegényebb lakók laknak tömegesen, akik szívesen szereltetnének fel konyhájukba gázfőzőt, sütőt, vagy takaréktűzhelyet, de a háztulajdonos nem hajlandó a felszállóvezeték és a belső berendezési vezetékek költségeit viselni, a lakók pedig nem mernek erre áldozni, mert a lakásból való kiköltözés esetén a befektetésért megtérítést nem kapnának” — olvashatjuk a Gázművek 1928. évi jelentésében.⁸⁴ Ezek a viszonyok éles fényt vetnek a kapitalista Magyarországra.

A gázgyártásnál azonban az előállított gáz termelése mellett nagy jelentőségük volt a melléktermékeknek is. Ezek között elsősorban a kőszénkátrány termelése volt a legfontosabb. A budapesti gázgyárak 1926-ban mintegy 50 000 q kőszénkátrányt állítottak elő, amelynek több, mint negyedrészt útépítésre használták fel.

A keményítőgyártás kapacitása az ország területének csökkenése következtében túlméretezett volt, ezért termelése erősen függött az exportlehetőségektől. A burgonya- és búzakeményítő exportjának csökkenése miatt azonban ez az iparág nem fejlődhetett.

Hasonlóképpen túlméretezett volt a műtrágyagyárak kapacitása is, amelyek termelésének növekedését a porosz utas fejlődés során csődbe került mezőgazdaság akadályozta.

Mint láthattuk, Budapest vegyipara igen heterogén volt és egyenlőtlenül fejlődött. Az egész ipari főcsoport termelési értékének alakulását mutatják a következő adatok:

	1913	1922	1925	1929
Termelési érték mill. p.	94,0	—	67,9	115,9
Indexszám	100,0	—	72,2	123,3
Legmagasabb munkáslétszám	5443	4972	5551	7222
Indexszám	100,0	91,3	101,9	132,6

1925-ben tehát a termelés még nem érte el a háború előtti színvonalat, a 20-as évek második felében azonban a fejlődés meggyorsult, és 1929-ben Budapest vegyészeti ipara 23,3%-kal haladta meg az 1913. évi színvonalat.

Villamosenergia-termelés

Leggyorsabb volt a villamosenergia-termelés növekedése. 1913-ban a budapesti gyáripari termelésnek még csak 1,1%-a esett a villamosenergia-termelésre, 1929-re azonban ez az arány 9,5%-ra emelkedett.

Magyarországon 1926-ban 219 villamosáram-fejlesztő telep működött, ezek közül a tízezer kilovattampert meghaladó teljesítőképességű 9 legnagyobb telepből 5 a fővárosban volt. Ha megemlíjtjük, hogy az összes áramfejlesztő telepek 41,1%-ánál a teljesítőképesség nem haladta meg a 100 kilovattampert, további 32,8%-ánál pedig ezer kilovattampere alatt maradt, a fővárosi üzemek mérete és jelentősége még inkább kidomborodik. Az 5 budapesti áramfejlesztő üzem közül a legnagyobb 1927-ben 1000-nél több munkást foglalkoztatott, 24 000 lőerejű gőzgépekkel dolgozott és kétszerannyi villamosenergiát állított elő, mint a többi telep. Az öt budapesti áramfejlesztő közül három a főváros, kettő pedig a Budapest Székesfővárosi Közlekedési Rt. tulajdona volt.⁸⁵ Ezenkívül egy áramfejlesztő volt Újpesten, amely 1930-ban 487 munkást foglalkoztatott.

*Budapest villamosenergia-termelésének alakulását a következő számok jelzik:*⁸⁶

	1915	1921	1925	1927	1929
Termelt kilovattóra (millió)	35	108,3	159,9	186,7	214,8
Indexszám	100,0	309,4	456,9	533,4	613,7
Fogyasztók száma	35 000	35 840	166 055	186 717	211 251
Indexszám	100,0	102,4	474,4	533,5	603,6
Ipari áramfogyasztás millió kWó-ban	22,2	58,6	55,3	69,1	84,1
Indexszám	100,0	264,0	249,1	311,3	378,8

A termelés gyors növekedése a technika fejlődésével, valamint a városok és községek villamosításának meggyorsulásával függött össze. 1921-től 1929-ig az iparban használt villamosmotorok száma 16 438-ról 35 405-re, vagyis 115,4%-kal, a gőzkazánok száma pedig csak 29,8%-kal nőtt.⁸⁷ A gyáriparban felhasznált villamosenergia mennyisége mégis messze elmaradt a fejlettebb kapitalista országokétól. A termelt villamos-

energia nagyobb része a városok és községek világítási szükségleteit elégítette ki. Ennek ellenére a villamosenergia-termelés gyorsan növekedett. Bővítette üzemét a budapesti Elektromos Művek is. A villamosítás különösen 1926-tól öltött nagyobb arányokat. Ebben az akcióban Budapest Székesfőváros Elektromos Művei 1926—1930 között 64,096 millió pengős beruházási programot irányzott elő, amelyet csak 1938-ra hajtottak végre, s 1929 végéig 28 231 millió pengőt használtak fel.⁸⁸

A közhasználatú villamosáram-fejlesztő telepeken kívül számos gyár is rendelkezett kisebb, villamos energiát előállító teleppel. Ezek közül azonban sok telepet leállítottak, mert a fővárosi Elektromos Művek a gyárak számára olcsó áramot bocsátott rendelkezésre. Az Elektromos Művek ugyanis a nagyobb fogyasztók részére tarifaengedményeket biztosított, míg a lakosságnak drágán szolgáltatva a villamos áramot.

Hanyagló iparágak az 1920-as években

Élelmezési és élvezeti cikkek gyártása

Jónéhány iparág, — köztük elsősorban az élelmezési ipar egyes ágai — az 1920-as évek második felében sem érte el a háború előtti termelési színvonalat. Az élelmezési ipar, ha nem is olyan arányban, amilyennek a bruttó termelési érték mutatja,⁸⁹ Magyarország gyáriparának mindenkor legjelentősebb iparcsoportja volt, a legtöbb munkást foglalkoztatta, s legnagyobb volt a termelési értéke. 1913-ban az ország 1920 utáni területén az ipari összetermelés 41,2%-a jutott az élelmezési és élvezeti cikkek gyártó iparágak termelésére. *Még jelentősebb volt ennek az iparágaknak 51,3%-os aránya Budapest gyáriparában.* Ez az arány azonban az élelmezési ipar sorvadása következtében 1929-re 33,2%-ra csökkent.

Az egész ipari főcsoport háború utáni helyzetét a következő adatok jellemzik Budapesten :

	1913	1925	1929
Termelési érték millió pengőben	612,5	229,6	353,9
Indexszám.....	100,0	37,5	58,4

A budapesti élelmezési ipar tehát még 1929-ben is messze elmaradt a háború előtti színvonalától. A visszaesés itt jelentősebb, mint országos méretekben. Magyarország élelmezési ipara ugyanis 1929-ben 76,6%-a volt az 1913. évi termelési színvonalnak. Ebben a visszaesésben nagy szerep jutott a malmok termelése csökkenésének.

A budapesti élelmezési iparnak a háború előtt legkimagaslóbb ága a *malomipar* volt. A háború után a malomipar helyzete megváltozott. Az új határokon belül a malomipar kapacitása, amely korábban a Monar-

chia területére volt méretezve, erősen túlméretezettnek bizonyult.

A fővárosi malmok teljesítőképessége 1925-ben 300 munkanap alapján mindennemű nyersanyagokban évi 11 490 000 q volt, teljesítőképességüknek azonban csak 21,9%-át használták ki.⁹⁰ A malomipar helyzete főként Ausztria és Csehszlovákia importkorlátozásai és magas lisztvámjai miatt vált súlyossá. A magyar liszt kivitel csökkent.

A budapesti malmok helyzetét az alábbi adatok jellemzik:⁹¹

Év	A budapesti gőzmalomok által			
	termelt liszt		őrölt gabona	
	1000 q	indexszám	1000 q	indexszám
1913	6,179	100,0	7,685	1000,0
1921	2,191	35,4	2,721	35,4
1923	1,714	27,7	2,163	28,2
1925	1,914	30,9	2,336	30,4
1927	1,658	26,8	2,067	26,9
1929	2,157	34,9	2,631	30,7

1913-ban Budapesten 13 malomban folyt őrlés, 1920 után azonban több malom kénytelen volt üzemét szüneteltetni. Így 1920-tól nem volt üzemben az Erzsébet Gőzmalom Társaság, míg a Hagenmacher Múmalom Rt. a tárgyaló évtizedben csak 1924-ben működött. 1922-től üzemen kívül állt a Hungária Egyesült Gőzmalom Rt., 1925-től a Molnárok és Sütők Gőzmalom Rt., 1927-től pedig a Viktória is. Ilyen helyzetben 1926-ban az első Budapesti Gőzmalom Rt. magába olvasztotta a Pesti hengermalom Társaságot, a Pesti Molnárok és Sütők Gőzmalom Rt.-ot, és az Erzsébet Gőzmalom Társaságot. E malmok részvényének jórésze az Első Budapesti Gőzmalom Rt.-é volt.⁹² Mindennek következtében Budapesten 1929-ben már csak 6 gőzmalomban folytattak őrlést.⁹³

A malomiparnál is nagyobb volt a sörtermelés visszaesése. A háború előtt Budapesten 6 nagy sörgyár volt, amelyek közül 4-nek az évi termelőképessége meghaladta a 100 000 hektolitert.

A sörgyárak termelésének csökkenését mutatják a következő adatok:⁹⁴

	1913/14	1920/21	1924/25	1926/27	1928/29
Sörtermelés 100 hl	1780,4	341,7	549,2	608,2	531,0
Indexszám	100,0	19,2	30,8	34,2	29,8
Dreher Antal Serfőzdei Rt.	631,7	107,2	—	—	—
Első Magyar Részv. Serfőző	602,8	105,3	362,5	397,9	355,8
Kőbányai Polgári Serfőző	370,7	77,9	133,3	145,3	124,3
Hagenmacher Kőbányai és budafoki sörgyárak Rt.	14,9	—	—	—	—
Fővárosi Serfőző Rt.	60,9	51,4	53,3	64,9	50,9

A sörtermelés nagymértékű hanyatlásának oka részben az volt, hogy a budapesti gyárak kapacitása az 1920 előtti országterülethez volt méretezve, másrészt a borárak esése következtében a szeszfogyasztásban a borfogyasztás részesedése emelkedett. Így a sörfogyasztás az 1913—14. évi fejenkénti 15,6 literről 1928—29-re 7 literre csökkent.⁹⁵ Az 1920-as években csak három sörgyár volt üzemben. A Dreher és a Hagenmacher szünetelt. A sörgyárak a sörtermelés csökkenése miatt új termékek gyártására rendezkedtek be. Így pl. a Dreher Antal Serfőzdei Rt. 1921-ben konyakgyárat állított fel, melynek márkája a Dreher-brandy és a Dreher-rum volt. 1924-ben pedig az amsterdami Wijnand Focking cég részvételével a likörgyártást is megkezdte.⁹⁶

A malomipar után Budapest élelmezési és élvezeti cikkeket gyártó iparának a *dohánygyártás* volt a legjelentősebb ága, amely 1929-ben az ipari főcsoport termelési értékének 22,1%-át képviselte, a magyarországi dohánygyártásnak pedig 56,1%-a koncentráltódott Budapesten. A dohánygyárak jelentősége a fővárosban az első világháború előtti viszonyokhoz mérten az 1920-as években növekedett. A vonatkozó adatok a következők:⁹⁷

	1917	1921	1926	1927	1928	1929
Készített dohánygyártmányok, 1000 q	44,5	36,9	53,6	53,1	51,8	44,9
Indexszám	100,0	82,9	120,5	119,3	116,4	100,9
Dohánygyárak száma .	3	3	4	3	3	3
Munkáslétszám	3203	2805	2726	2615	2685	2317
Indexszám	100,0	87,5	85,1	81,6	83,8	72,3

A budapesti dohánygyárak termelése már 1926-ban túlszárnyalta az 1917. évi színvonalat. Ugyanakkor a munkások létszáma a gépesítés és a munka intenzitás növekedése folytán évről évre csökkent. A gyárak száma 1923-ban a Kőbányai Dohánygyár üzembehelyezésével négyre szaporodott. Legnagyobb volt közülük a Lágymányosi Dohánygyár, amely 1927-ben 1298 munkást foglalkoztatott, és így a budapesti élelmezési és élvezeti cikkeket előállító iparágakban ez volt a legnagyobb üzem, míg az óbudai dohánygyárban 1927-ben 604, a Kőbányai Dohánygyárban pedig 213 munkás dolgozott. Az Erzsébetvárosi Dohánygyár 1927-ben dobozgyárrá alakult át, így a fővárosban ettől kezdve három dohánygyár működött.⁹⁸

Az élelmezési iparnak az első világháború előtti virágzó ágai a húszas évek alatt katasztrófálisan visszaestek. Néhány újabban alakult iparág — cukorka- és csokoládégyártás, nagyüzemi vaj- és sajtgyártás, tésztagyártás — fejlődött, de ez volumenét tekintve jelentéktelen volt a malom-, a sör- és a szeszipar hanyatlásához képest.

Építő- és építőanyagipar

Az építőipar, illetve az építőanyagipar is azokhoz az iparágakhoz tartozott, amelyeknek termelése az 1920-as években nem érte el a háború előtti színvonalat.

Az építőipari tevékenységre vonatkozólag a gyáripari statisztika egyáltalában nem tartalmaz adatokat.

Az építőipar a monarchiában a legnagyobb foglalkoztatottságot és legnagyobb terjedelmet 1912—13. években érte el, de már 1913-ban jelentkeztek a válság jelei. A háború a kezdődő rossz konjunktúrát nemcsak hogy nem szüntette meg, de még jobban elmélyítette. Kapacitásokat csak azok az építőanyagipari vállalatok használták ki, amelyek haditermelést végeztek. Így pl. a cementgyárak, a kezdeti üzemredukciók után a katonai építkezések és a hadiüzemek számára teljes erővel dolgoztak. Ugyanakkor az építőipari tevékenység főleg a lakásépítkezések területén csökkent, és ezzel kapcsolatban a téglagyártás egészen összezsugorodott.

A világháború utáni helyzet az építőiparra súlyosan hatott. „1918-tól 1922-ig építkezés alig volt. Az 1922. évben a helyzet az építőiparban némileg javult. A pénz értékének rohamos csökkenése az elhelyezkedni törekvő tőkék egy részét arra bírta, hogy építkezésekben konzerválódjék; másrésztől a gyáripar egyes ágaiban bekövetkezett fejlődés, valamint a külföldi gyárak idetelepülése a műszaki építkezések és átalakítások szaporodását vonta maga után. A magánépítkezés terén is mutatkozott némi fellendülés, amennyiben megindult a villaszerű lakások építése, valamint a meglévő bérházakra újabb emelet sorok ráépítése. Ennek következtében az 1922. év az építőiparok terén a javuló konjunktúra éve volt, noha az egész építkezési tevékenység a békebelinek csak kb. egynegyed részét érte el.”⁹⁹ Az építőipar nagyobb arányú fellendülése csak 1925 után következett be, a külföldi kölcsönök beáramlása és a különböző hitelakciók következtében.¹⁰⁰ Ezt a fejlődést mutatják a következő számok: ¹⁰¹

Év	A befejezett építkezések és lebontások száma Budapesten		Az építkezések által keletkezett szobák száma Budapesten	
1911	1292	100,0	28 129	100,0
1912	1325	102,2	28 062	99,7
1913	1128	86,9	9 407	33,4
1916	298	22,9	1 215	4,3
1919	72	5,6	159	0,6
1920	166	12,8	1 019	3,6
1921	285	21,9	443	1,5
1923	738	56,9	3 442	12,2
1925	825	63,6	2 302	8,2
1927	1670	128,7	12 700	45,2
1928	2414	186,1	14 796	52,6
1929	2387	184,0	13 721	48,9

Bár az építkezés 1928-ban erősen fellendült, az első világháború előtti színvonalat azonban nem érte el. Az építkezések által keletkezett lakások jórésze kényelmetlen egyszobás lakás volt. Ezt mutatják a következő számok.

Az építkezések által keletkezett lakások, szobák száma szerint Budapesten¹⁰²

Év	Összes lakás	1 szobás
1911	9965	3281
1912	9446	3045
1921	149	50
1923	1193	618
1925	1128	440
1926	2203	2163
1927	6226	2575
1928	7210	2799
1929	7066	3081

Bekapcsolódott a lakásépítésbe — a gyáriparosok érdekeit szolgálva — a főváros is. E lakások többsége is egyszobás lakásként épült. Ezzel kapcsolatban 1927-ben a Városi Szemle a következőket írta: „3400 kislakás épül, főként a perifériákon; jobbadán egyszobás szegénylakások. Pedig szegénység és egyszobás lakás dolgában most sem szűkölködünk, hiszen Budapest lakosságának több mint a fele most is egyszobás lakásban lakik és az a legszomorúbb, hogy olyan nagy a szegénység, hogy el sem fér a rendelkezésre álló egyszobás lakásokban. Új egyszobás lakásokra van tehát szükség, hogy azokat is el lehessen helyezni, akiknek eddig nem jutott hajlék.”¹⁰³ Pedig Budapesten már 1927-ben is a munkások 80%-a lakott egyszobás lakásban.¹⁰⁴ Sokan azonban az alacsony munkabérek és a magas lakbérek miatt még az egyszobást sem tudták megfizetni. Ennek következtében 1926-ban Budapesten „54 000-en egyéb bérleményekben”, boltokban, raktárakban, műhelyekben, kocsiszínekben, fészkerben, stb-ben húzzák meg magukat”.¹⁰⁵

Az építőiparhoz hasonlóan nem érte el a háború előtti szintet az építőanyagok termelése sem. A téglagyártás kapacitása rendkívül magas volt: évi kb 700 millió darab téglát, s ebből egyedül a budapesti téglakartell 300 millió darabot tudott volna előállítani, vagyis legalább annyit, mint amennyi az ország ekkori átlagos évi téglaszükséglete volt. A fővárosi téglagyárak termelése 1914-ben 107 millió db volt, 1925-ben azonban csak 41 millió, 1926-ban azonban megközelítette a 80 millió darabot. 1927-ben a téglagyártás még emelkedett, amit az is mutat, hogy a budapesti téglakartell téglaeladása csaknem 50%-kal haladta meg az előző évi eladást.¹⁰⁶

Vas- és fémipar

A háború befejezése súlyosan érintette a vas- és fémipart és a gépgyártást. Megszűnt a háborús konjunktúra, az iparnak a béketermelésre kellett volna áttérnie. Megszűnt azonban az a tényező is, amely a háborús készülődéseken kívül elsősorban ösztönözte a korábbi évtizedekben a vasipar és a rokon termelési ágak fejlődését; a nagyarányú vasút- és hidépítés, vasúti gördülőanyag és hajógyártás.

Ami a vas- és fémipar feldolgozó ágait illeti, ezek átállása a béke-termelésre szembeszökő formában tükrözte a tőkés fejlődés anarchiáját. Nem volt kialakult termelési profiljuk, a termelés szétaprózódott, s ez megnehezítette a racionalizálást. A protekcionista vámpolitika bizonyos védelmet nyújtott a külföldi verseny ellen, emiatt magas lehetett a belföldi árszínvonal, de ez szűkítette a belső piacot és lassította a fejlődést.

A vas- és fémipar helyzetének alakulását az alábbi adatok mutatják. ¹⁰⁷

	A vas- és fémipar			
	termelése 1913. évi árakon mill. p.	Bp-en indexsz.	termelése 1913. évi árakon M.-on indexsz.	Legnagyobb munkáslétsz. Budapesten
1913	84,1	100,0	100,0	12 165
1922	—	—	—	10 181
1925	47,9	57,7	57,3	12 276
1929	94,3	112,0	88,0	15 799

Eszerint a budapesti vas- és fémipar termelése nagyobb mértékben emelkedett, mint a vidéké, és 1929-ben túlhaladta a háború előtti szintet. A háborús konjunktúra, majd az első proletárdiktatúra és az ellenforradalom kezdeti időszakából nincsenek összefoglaló gyáripari statisztikai adataink, ezért a közölt számok a vas- és fémipar termelését nem a legmagasabb színvonalhoz viszonyítják.

Az inflációs konjunktúra kezdetben jelentősen emelte a vas- és fémipar termelését, s a legnagyobb gyáraknak — a többiek rovására — megkönnyítette a békés termelésre való áttérést, sőt új üzemágak létesítését is. Így pl. a Friedrich-Siemens féle budapesti vasöntőgyár a legmodernebb csőöntésre rendezkedett be.¹⁰⁸ A fokozódó infláció azonban akadályozta a tőkés termelés menetét és ezzel csökken a vas- és fémipar termelése is. A nagyobb arányú fellendülés a stabilizáció után következett be. Ekkor főleg a beruházások növekedése és az építkezés fellendülése következtében emelkedett a vas- és fémipar termelése is. Különösen érezhető volt ez az épület- és műlakatos, bádogos- és szerelőipar körében. De nagymértékben emelkedett a zománcedények gyártása, valamint az egyéb vasfeldolgozó iparok termelése is. Ennek következménye az,

hogy a budapesti vas- és fémipar termelése 1929-ben túlhaladta a háború előtti szintet. Bár volt Budapesten 1927-ben 6 vas- és acélgyártással, illetőleg vas- és acélöntéssel foglalkozó vállalat is, amelyek közül három átlag évi 400, egy 300, egy pedig közel 200, a hatodik kis gyár volt s mindössze 18 munkást foglalkoztatott, ezek össztermelése azonban a budapesti vas- és fémiparnak csak 18,8%-át szolgáltatták. Így a termelés zömét a vas- és fémfeldolgozó iparágak adták.

A két legnagyobb budapesti vas- és fémipari telep a Magyar fém- és lámpaárugyár és a Schuller-féle író toll- és tollszárhüvelygyár volt, amelyek közül az utóbbi egyedül képviselte az iparágat az egész országban és 1927-ben közel 500 munkást foglalkoztatott. A Magyar fém- és lámpaárugyár viszont az ország legnagyobb csillár- és lámpaárugyára volt, amely 1927-ben 575 munkással dolgozott. A vasfeldolgozó iparban jelentős gyár volt a Felten és Guillaume kábel-, sodrony- és sodronykötélgyár rt. és a Magyar Siemens-Schuchart művek kábelgyára is. Az előbbi 1927-ben közel 400, az utóbbi pedig kb. 300 munkást foglalkoztatott. A zománcozott edények gyártásával foglalkozó iparvállalatok közül a Magyar fém- és lámpaárugyár mellett a több mint 200 munkást foglalkoztató Fuchs és Schlichter zománc-, fém- és bádogárugyár volt a legjelentősebb. A budapesti vas- és fémipari gyárak túlnyomó része, 66%-a, azonban kis gyár volt, amelyeknek átlagos munkáslétszáma 1927-ben nem haladta meg az 50 főt. E kisgyáraknak több mint fele teljesen kisméretű üzem volt, amelyek csak az év legjobban foglalkoztatott időszakában érték el a gyári jelleget. Ezekben az üzemekben átlag csak 11 munkás dolgozott, s a használt motorok munkabírása gyáranként 1927-ben 9,9 lóerőt képviselt.¹⁰⁹

Ezek a kis gyárak főleg a fővárosi építkezéseket szolgálták és háztartási felszereléseket gyártottak.

A Budapest környéki gyárak közül a Weiss Manfréd acél- és fémművei rt. csepeli gyárral bővebben foglalkozunk, mert ennek a tárgyalt korszak alatti története is jól mutatja, hogy a nagytőkéseknek az állam segítségével hogyan sikerült kihasználniuk a háború utáni piaci helyzetet.

Az első világháború előtt a gyár 1913-ban 4008, a hadikonjunktúra csúcspontján, 1917-ben 22 755 munkást foglalkoztatott. A háború után, 1921-ben, a foglalkoztatott munkások száma csak 5722 fő, 1925-ben azonban már 18 000, 1929-ben pedig erősen megközelítette az 1917. évi, amennyiben a gyár több mint 20 000 munkást foglalkoztatott.¹¹⁰

A békeszerződés értelmében Magyarország egyes hadianyagokat (ágyúkat, aknavetőket, lőport stb.) csak egységes vezetés alatt álló állami hadianyaggyárban állíthatott elő. Ezért a kincstár a W.M.-től 1922-ben bérbevett a hadianyaggyár egy részét a megalapítandó Állami Hadianyaggyár részére. A W. M. ezért nagyszámú — 200 000 korona — kölcsönt kapott, amelyért az első két évben 2%-os, utána pedig „a mindenkor állami jegyintézet kamatlábánál 1%-kal kisebb kamatot” tartozott fizetni.¹¹¹ A W. M. azonban továbbra is gyártott

hadianyagot a kincstár részére. Az 1920-as évek elején kisebb mennyiségben, az 1925—26. évben azonban már 60 milliárd korona értékű lőszerre kötött megrendelést a honvédelmi minisztériummal.¹¹² A W. M. a békeszerződés kijátszásának is megtalálta a módját a honvédelmi és a pénzügyminisztériummal egyetértésben. Már 1922-ben is gyártottak 30,5 cm-es mozsarakat „az ellenőrző bizottság tudta nélkül.”¹¹³ Emellett a békeszerződés tilalma ellenére Lengyelországba lőszerkivitel is volt, „melyet a magyar királyi hadügyminisztérium rendeletére készítették. Ezeket a lengyel állam kiküldött tisztjei vették át és szállították külföldre. Ezen ügy teljesen bizalmas természetű, mert erről csupán az érdekelt hadügyminisztérium és pénzügyminisztérium tud, s így ez hivatalos titkot képez.”¹¹⁴

Ebben az időben a Weiss Manfréd acél- és fémművei rt.-nak azonban még nem a haditermelés volt a legjelentősebb ága, hanem a békés termelésre való áttérés volt a gyár legfontosabb feladata. E téren a csepeli gyár nagy ütemben haladt előre. Már 1920-ban a gyalogsági lőszer szerelésével és töltésével foglalkozó részlegben posztó- és szőrmegyárat rendeztek be. Megkezdték a sajtolt edény-, sodrony-, eke-, borona, sajtolt vaspalack, különféle háztartási és egyéb tömegáruk gyártását is. Átépitették a martinkemencéket és a régi típusú kemencék helyébe a legújabb „Moll-fejű” kemencék kerültek. A Mannesman rendszerű új csőgyárat már 1920 június havában üzembe helyezték, ezért a kereskedelmi miniszter „a részvénytársaságnak azt a kérelmét, hogy az állami vasgyárakhoz tartozó diósgyőri vasgyár, a zólyombrézói állami vasgyárban folytatott csőgyártásra ne rendeztessék be, teljesíthetőnek találta és a magánipar érdekeire való tekintettel tudomásul veszi, hogy a rt. csőgyártásra berendezkedik”.¹¹⁵ A gyártott csöveket a MÁV-nak szállították, azon szerződés értelmében, amely szerint a MÁV kötelezte magát, hogy a csöveket kizárólag a W.M.-nál rendel meg és 12%-os árvédelemben részesíti.¹¹⁶

1927-ben a kereskedelmi miniszter, a Weiss Manfréd acél- és fémművei rt. és a Magyar Általános Gépgyár Rt. között megállapodás jött létre repülőgépek gyártására és szállítására. Ekkor határozták el a gépkocsi, traktor, motorkerékpár és lábbal hajtható kerékpár, valamint a varrógép gyártását. Erre a célra 1928-ban 6 millió pengő alaptőkével új családi részvénytársaságot alapítottak. Az állam viszont a vámok emelésével és az 1907. évi III. t. c.-ben meghatározott iparfejlesztési kedvezmények nyújtásával sietett a gyár segítségére. Ezenkívül a honvédelmi miniszter a W. M. gyárral 1928-ban szerződést kötött speciális katonai járművek szállítására is.

Gépgyártás

Azok a megállapítások, amelyeket a vas- és fémiparra vonatkozóan tettünk a békés termelésre való átállás nehézségeivel kapcsolatban, még inkább vonatkoznak a gépgyártásra. A gépipar az első világháború előtt nagyrészt a fővárosban helyezkedett el. 1913-ban Budapesten

volt a gépgyárak 74%-a, amelyek az ország gépipari munkásainak 78%-át foglalkoztatták, míg a termelési összértéknek 82,3%-a esett a fővárosi gépgyárakra. A háború után a legtöbb gépgyárnak nem sikerült a békés termelésre való áttérés, a Monarchia széthullása után kialakult piaci viszonyokhoz való alkalmazkodás. Az 1920-as évek folyamán több neves gépgyár megszűnt vagy beolvadt más gyárakba, s a gépipar össztermelési értéke 1929-ben sem érte el az első világháború előtti színvonalat.

	1913	1925	1929
A budapesti gépgyártás termelési értéke 1913. évi áron millió p.	215,4	75,5	139,4
1913 = 100	100,0	46,3	64,8
Munkáslétszám	34 400	18 397	20 705
1913 = 100	100,0	53,3	60,8

1929-ben a budapesti gépgyártás termelése a háború előtti színvonalhoz képest még alacsonyabb színvonalon állott, mint Magyarország egész gépgyártásának termelése. Magyarország gépiparának termelése 1929-ben 82,5%-át érte el a háború előtti, 1913. évi színvonalnak, a fővárosé csak 64,8%-át. A különbség oka a gépgyártásnak Budapesten való koncentrációja. Legnagyobb gépgyáraink ugyanis Budapesten voltak és az első világháború alatti hadi monopólistai államkapitalizmus tendenciának erősödése következtében a nagy gyárak kapták a legnagyobb hadiszállításokat a háború után — a már említett viszonyok közepette — ezek tudtak legkevésbé átállni a békés termelésre.

A gépgyártás tehát, amely a század elejétől a háború végéig tőkés viszonyok között számottevő fejlődést ért el, a Horthy-korszak elején mélyre süllyed. Ebben számos tényezőnek volt szerepe. Legfontosabb tényezők: a fogyasztási iparágak a háborús leromlás után, de főként a protekcionista vámtarifák következtében rendkívül előnyös helyzetbe jutottak és „elszívták” a vállalkozó tőkét a nehézipar elől.

Az inflációs konjunktúra megszűnte után szükségessé vált a gépgyártás gyökeres átrendezése. Sok túlméretezett termelési ágban — különösen a vasúti kocsik-, a mozdony- és a hajógyártásban — lehetséges lett volna korszerűsítéssel, új típusok gyártásával számottevő exportra szert tenni, de volt lehetőség bizonyos géptípusoknak a hazai piacon való elhelyezésére is. Ugyanakkor Magyarországnak jelentős gépipari importja is volt. Szerszámgépeket, motorkerékpárt, kerékpárt, autókat igen kis mértékben, korszerű textilipari gépeket egyáltalában nem gyártottak. 1920-tól 1929-ig Magyarország 329 millió pengőért hozott be gépeket, 102 millióért villamosgépeket, 158 millió pengőért autókat és egyéb járműveket, 110 millióért műszereket és órákat, együtt tehát 700 millió pengőnyi megrendeléssel foglalkoztatta a külföldi gépipart akkor, amikor a magyar gépipar évi termelése 1929-ben sem érte el a

300 millió pengőt.¹¹⁷ Elég széleskörű átrendezési lehetőségek nyíltak volna tehát a gépipar számára még akkor is, ha számot vetünk azzal, hogy nagyon sokféle gépből rentábilis szériagyártást kapitalista viszonyok között a hazai piacra nem lehetett volna felépíteni, sok esetben ugyanis bizonyos gépek racionálisan felépített szériagyártása a külföldön is komoly elhelyezési lehetőségekre számíthatott volna.

Sor került bizonyos változtatásokra, de elsősorban sajátos koncentráció formájában : a sorozatos fúziók eredménye nem a termelés valamiféle tervszerű „profilozása”, hanem bizonyos vállalatok teljes megszüntetése, összes berendezéseik megsemmisítése, vagy külföldre való kiárúsítása lett. A munkások javarésze az utcára került. A beolvasztó vállalat pedig megkaparintotta a beolvasztott vállalat esetleg meglévő piacait. Legszemléltetőbb példája ennek a Ganz- és Tsa — Danubius gép-, vagon- és hajógyár Rt. kialakulása, amely 1926-ban magába olvasztotta Schlick-Nicholson gép-, vagon és hajógyár Rt-ot, a Kistarcsai gépgyárat, 1927-ben a dr. Lipták és társai építési és vasipari vállalatot, 1929-ben pedig az Első Magyar Varrógép- és Kerékpár Rt-ot.¹¹⁸ Kisebb jelentőségű, de azonos eredményt hozott 1925-ben a Roesseman és Kühnemann gépgyár és az Epp és Fekete gépgyár Rt. egyesülése is. A sorozatos fúziók eredményeként a budapesti gépgyártás igen magasfokú koncentrátságot ért el. 1927-ben Budapesten 61 gépgyár volt üzemben, de a gépgyártás termelésének több mint a felét két legnagyobb gépgyár — a MÁVAG és a Ganz-gyár — termelése adta. A gépgyárak erőgépeinek 58,9 ezer lóerejéből pedig 38,7 ezer lóerővel rendelkezett a két nagy gyár.¹¹⁹

A gépgyártás általános hanyatlása alól kivétel az elektrotechnikai cikkek gyártásának bizonyos ágai, amelyek nagy külföldi tőke bevonásával korszerűsítették termelésüket, s a világpiacon is jelentős helyet vettek ki; egyes gyártmányok — kiemelkedő szaktudású magyar mérnökök konstrukciói — minőségük miatt versenyképesek voltak a világpiacon is.

Az erősáramú elektromosipar különösen jelentős ágazata volt az izzólámpagyártás. E cikket gyártó Egyesült Izzólámpa- és Villamossági Rt. újpesti gyártelepe egyike volt az ország legnagyobb ipartelepeinek. Kivitele a külkereskedelmi mérleg fontos tényezője volt. A háború után újpesti telepén tudományos kutató laboratóriumot létesített. Az 1920-as évek elején a vállalat automatizálta a lámpagyártást, felállította az ahhoz szükséges gépkonstrukciós osztályt, külön nagy izzólámpa-gépeket gyártó üzemet létesített, s megkezdte az időközben érdekkörébe vont Tokodi Üveggyárban az izzólámpaburák előállítását. A rádiókészülékek fokozatos terjedésével jelentősen növelte a rádiócsövek gyártását.¹²⁰ Ezek a gyártmányok a világpiacon is keresett cikkek voltak. A külföldi tőke felismerte ezt a nagy profitot biztosító üzletet, s mind nagyobb befolyást szerzett az Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt-nál. 1928-ban a telefongyártó üzemből az amerikai International Telephone and Telegraph Corporation részvételével külön közös társaság alakult Standard Villamossági Rt. néven, amely néhány évvel később teljesen

kivált a vállalat érdekköréből. Így növekedett a külföldi tőke pozíciója a magyar iparban, amely az alacsony magyarországi munkabérvizonyok következtében busás hasznot élvezett.

*

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az első világháború után az ipari fellendülés a 20-as évek második felében következett be. Egyes iparágak visszafejlődtek, s ez az élelmezési ipar és a gépgyártás tekintetében nagyobb mértékben érintette a főváros iparát. A fejlődő iparágak részére viszont a valutastabilizálás után eltelt 5 esztendő rövid volt ahhoz, hogy az önálló vámterület adta lehetőségeket teljesen kihasználják. A külföldtől erősen függő, egyoldalúan fejlődő ipari termelés alacsony színvonalú volt. Ilyen viszonyok között köszöntött be az 1929. évi gazdasági világválság, amely Magyarországon is a termelőerők nagyarányú pusztulását idézte elő.

Az 1929—1933. évi világgazdasági válság hatása Budapest gyáriparára.

Az 1929—1933. évi gazdasági válság az Észak-amerikai Egyesült Államokban robbant ki, ahol a fellendülés is a legerőteljesebben mutatkozott meg, s innen tovább gyűrűzve magával ragadta valamennyi kapitalista országot. Ez a válság volt a kapitalizmus addigi történetében a legmélyebb, legpusztítóbb és leghosszabb ideig tartó válság.

Magyarország akkor — mint kapitalista ország — nem kerülhette el a mély, hosszan tartó és pusztító jellegű válságot.¹²¹

A válság előszelei a mezőgazdaságban mutatkoztak meg leg hamarabb. Az agrárválság kiéleződése Magyarországon is 1928-ban kezdődött, akárcsak az Amerikai Egyesült Államokban. Az iparban a termelés visszaesésének első tényei a mezőgazdasági válság kiéleződésének kezdetéhez képest egy évvel később, 1929 második felében mutatkoztak.

A gyáripari termelés alakulása 1929. évi árakon számítva.¹²²

	1929	1930	1931	1932	1933	1934
Budapest						
Indexszám	100,0	96,6	80,7	75,3	77,4	88,2
Növekedés vagy csökkenés a megelőző év termelésének %-ában	—	—9,4	—10,9	—6,7	+2,9	+13,4
Magyarország						
Indexszám	100,0	94,4	83,4	75,9	81,7	91,2
Növekedés vagy csökkenés a megelőző év termelésének %-ában	+5,7	—5,6	—11,7	—9,9	+7,3	+12,0

Az ipari termelés visszaesése 1929 és 1930 között valamivel kisebb volt, mint növekedése 1928—1929 között. A további két év folyamán a válság kifejlődése meggyorsult, a visszaesés évi 10% körül mozgott, vagyis majdnem kétszerese volt a válságot megelőző időszak emelkedésének. *Budapest gyáripari termelésének visszaesése a válság kitörését követő 1930. évben csaknem kétszerese volt Magyarország ipari termelése csökkenésének, és a mélypontot követő 1932. év után kezdetben lassabban, majd 1934-től gyorsabban emelkedett.*

Az ipari termelés volumene azonban nem jelzi a válság teljes súlyát, mert az új beruházások következtében a kapacitás is nőtt. Ezért a kapacitáskihasználás jobban romlott, mint a termelés volumenét kifejező indexszám.¹²³

	1929	1930	1931	1932	1933
A magyar gyáripar termelési kapacitása indexszámokban	100,0	112,6	113,6	113,2	117,8
A kapacitás kihasználtsága indexszámokban	100,0	83,1	76,8	67,9	70,9

A gyáripar kapacitásának kihasználása azonban ennél is rosszabb volt, mert teljes kapacitását 1929-ben sem használta ki.

Természetes, hogy a túltermelési válságban a termelés csökkenése karöltve járt az árak zuhanásával, noha a kartellek Magyarországon is iparkodtak változtatlanul tartani az árszínvonalat. Így az árak elsősorban a nem monopolizált iparágakban estek. A monopolizált iparágakban az árak esése kisebb volt, sőt egyes esetekben a monopóliumok még áremelést is hajtottak végre.

A termelés visszaesésének és az árak csökkenésének együttes hatása a gyáripari termékeknek a mindenkori gyári eladási árakon számított összaráiban mutatkozott meg.

A gyáripari termelés alakulása folyó árakon számítva indexszámokban

	1929	1931	1932	1933	1934
Vas- és fémipar					
Budapest	100,0	69,4	53,3	50,7	58,1
Magyarország	100,0	63,8	49,2	49,2	62,6
Gépgyártás					
Budapest	100,0	51,8	39,9	33,0	44,8
Magyarország	100,0	55,5	41,2	36,5	47,3
Villamosenergia					
Budapest	100,0	84,2	80,6	77,6	78,9
Magyarország	100,0	95,4	95,0	91,7	94,2

	1929	1921	1932	1933	1934
Kő-, agyag- stb. ipar					
Budapest	100,0	56,3	48,6	43,4	51,8
Magyarország	100,0	63,1	44,7	38,5	48,9
Fa- és csontipar					
Budapest	100,0	53,0	43,2	39,9	43,3
Magyarország	100,0	53,6	39,9	38,6	49,4
Bőr- stb. ipar					
Budapest	100,0	73,6	49,3	62,5	87,1
Magyarország	100,0	85,8	71,4	72,9	86,4
Fonó- és szövőipar					
Budapest	100,0	79,0	71,7	79,9	93,9
Magyarország	100,0	79,3	72,0	83,2	94,4
Ruházati ipar					
Budapest	100,0	75,0	55,8	60,6	63,3
Magyarország	100,0	72,5	54,8	59,4	62,2
Papírosipar					
Budapest	100,0	76,9	70,1	66,6	71,9
Magyarország	100,0	99,2	93,2	90,4	102,1
Élelmezési ipar					
Budapest	100,0	72,8	65,8	58,5	69,1
Magyarország	100,0	70,2	67,4	58,7	60,9
Vegyészeti ipar					
Budapest	100,0	81,9	76,1	80,9	81,7
Magyarország	100,0	86,7	80,5	85,0	85,3
Sokszorosító ipar					
Budapest	100,0	79,0	64,8	62,9	65,8
Magyarország	100,0	78,4	63,9	61,5	64,3
Összesen					
Budapest	100,0	71,2	61,7	59,6	66,4
Magyarország	100,0	71,8	63,6	61,5	68,2

Ezek a számok jól mutatják az ipari válság hatalmas mélységét s megmutatják azt is, hogy az egyes iparágakat a válság különbözőképpen érintette. E folyamat szemléltetésére közöljük a termelés 1929. évi árakon számított volumenindexeit is.

Iparág	Bruttó termelés 1929. évi árakon számítva indexszámokban, 1929 = 100				
	1931	1932	1933	1934	1935
<i>A) A termelés erősen csökkent</i>					
Vas- és fémipar					
Budapest	77,9	64,1	61,0	72,1	70,4
Magyarország	72,0	59,2	59,3	78,0	90,6
Gépgyártás					
Budapest	57,2	46,2	40,8	57,7	68,2
Magyarország	61,5	47,7	45,0	61,0	72,2
Kő-, agyag- és üvegipar					
Budapest	56,9	56,7	60,1	69,0	78,3
Magyarország	63,7	52,2	49,8	65,3	74,9
Fa- és csontipar					
Budapest	60,7	56,4	57,8	61,4	65,6
Magyarország	61,2	51,8	55,8	70,0	95,3
<i>B) A termelés kisebb mértékben csökkent</i>					
Élelmezési ipar					
Budapest	86,5	75,6	78,7	93,4	89,3
Magyarország	80,2	70,0	76,1	86,0	95,0
Ruházati ipar					
Budapest	82,8	71,3	77,5	84,4	98,1
Magyarország	80,2	70,0	76,1	86,0	95,0
Sokszorosító ipar					
Budapest	89,7	83,1	83,9	87,0	92,0
Magyarország	89,3	82,0	82,0	85,0	90,0
<i>C) A termelés (kisebb visszaesés után) a válság alatt is nőtt</i>					
Textilipar					
Budapest	96,7	94,0	113,7	135,3	139,6
Magyarország	97,1	96,7	118,2	136,0	143,9
Bőr- és kaucukipar					
Budapest	89,5	69,3	90,2	125,7	123,8
Magyarország	104,2	100,5	105,5	125,0	138,4
Papírosipar					
Budapest	86,3	79,9	83,2	89,9	99,8
Magyarország	11,3	118,8	111,5	128,4	137,6
Vegyészeti ipar					
Budapest	86,1	86,7	96,8	106,9	111,9
Magyarország	91,3	91,8	101,7	111,8	116,3
Villamosenergia- termelés¹²⁴					
Budapest	111,6	110,1	120,2	134,7	143,0
Magyarország	107,6	112,2	105,7	103,5	101,8

Ez a táblázat világosan mutatja az egyes iparágak eltérő fejlődési irányzatát. Legnagyobb mértékben azoknak az iparágaknak a termelése csökkent, amelyek nagyrészt termelési eszközöket állítottak elő. Ez annál figyelemre méltóbb tény, mert ezeknek az iparágaknak a fejlődése — főleg a vas- és fémiparé és a gépgyártásé — a válság előtt is lassúbb volt, s mert a válságnak ez az alakulása épp a legnagyobb forradalmi tradíciókkal rendelkező munkásrétegeket tette leginkább próbára.

A második csoportba, ahol a termelés visszaesése sokkal kisebb arányú volt, az élelmezési, a ruházati és a sokszorosító iparok tartoznak. Ezek közös sajátossága az volt, hogy túlnyomórészt olyan cikkeket állítanak elő, amelyekről a legnagyobb nyomorban is a legnehezebben mondhatnak le a fogyasztók, másrészt ezek az iparágak már a válság előtt is védve voltak a külföldi versenytől.

E két csoportba sorolt iparágak termelése lényegében párhuzamosan haladt Magyarország ipari termelésével. A harmadik csoportban található ipari főcsoportok termelési értéke a válság alatt kisebb mértékben csökkent, sőt a válság alatt is emelkedett. Az idesorolt iparágak közül a bőr- és a papírosipar helyzete lényegesen rosszabb volt a fővárosban, mint vidéken. Ennek okait az egyes iparágak tárgyalásánál világítjuk meg.

Ami mármost az ipari termelés egyenlőtlen esését illeti, ez összefügg az 1920-as évek iparfejlődésével. Voltak ugyanis olyan iparágak — textil, papír-, vegyészeti ipar —, amelyek a válságot megelőző években nem tudtak odáig fejlődni, hogy a belső piacot elláthatták volna árukkal. Ezeket az iparágakat a válság alatt a piac rendkívüli összezsugorodása sem készítette arra, hogy termelésüket lényegesen csökkentsék, hiszen a finanszírozás állama a devizakorlátozások és főleg a behozatali engedélyek rendszerével a külföldi áruk kiszorítása révén biztosította részükre a hazai piacot.

Az 1931. évtől kezdve sorozatosan életbeléptetett behozatali tilalmak következtében 1933 elején már gyakorlatilag az összes külföldi készáruk behozatala „tilos”, azaz : a kereskedelmi minisztérium esetenként adott engedélyéhez kötött volt.

A kontingens-rendszer, amelynek alapján lényegében az egész megmaradt magyar iparcikk behozatal lebonyolódott, melegágya volt a protekcionizmusnak, a korrupciónak, és elzárta a lehetőségét annak is, hogy a külföldi verseny mérsékelhesse a magyarországi ipari árakat. A magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége viszont magához ragadta a behozatali engedély-kérelmek „véleményezése” címén a készárubehozatal adminisztrálását, és e hatalom birtokában a GYOSZ ahol csak lehetett, egyszerűen megtagadta a behozatali engedélyek kiadását, ahol pedig ezt a külföldi államok tiltakozása miatt nem tehetette, a gyáripar strómanjainak juttatta a behozatali kontingenseket, import-kartelleket hozott létre stb. Mindezzel elérték, hogy a válság alatt a készáruimport mennyisége az 1929. évinek több mint negyedére zsugorodott össze.¹²⁵ Egyes áruknál a csökkenés még nagyobb volt : pl. a pamutipari készáruk behozatala 1929 és 1933 között 124 millió pengőről 6 millió pengőre esett vissza.

Hasonló volt a helyzet a készbőrárúknál, a konfekcionált áruknál, a gumiipari cikkekénél, a háztartási agyag- és üvegárúknál, a papirosárúknál stb. is.

A behozatali korlátozásokból tehát az ipari tőkésék óriási hasznot húztak. Egyrészt az állam biztosította részükre a csökkent felvevőképességű belső piacot, másrészt viszonylag magasan tarthatták a belső árszínvonalat is. Különösen élen jártak ebben a kartellek. Ezek magas monopóliaraik következtében a válság alatt is jelentős profitokra tettek szert.¹²⁶

A közvélemény egyre nagyobb nyomása készítette a kormányt arra, hogy „törvényes” eszközökkel „szabályozza” a kartellek működését.

„A gazdasági versenyt szabályozó megállapodásról” szóló, általában *kartell-törvénynek* nevezett 1931. évi XX. t. c. meghozatalára azonban természetesen nem a kartelleknek a dolgozók kifosztását szolgáló árpolitikája miatt került sor. Pedig valóban okul szolgálhatott volna a törvényhozási intézkedésnek, hogy a kartellizált drága árucikkek forgalma nagyon összezsugorodott és így fokozta a munkanélküliséget, a csökkent keresetű fogyasztók pedig, akik a drága árukat nem, vagy csak kis mennyiségben tudták beszerezni, kénytelenek voltak életszínvonalukat leszállítani.

A kartell-törvényt azonban nem azért hozták, hogy véget vessenek a kartellek rablásának. Ellenkezőleg: a kartell-törvénytől az uralkodó osztályok azt remélték, hogy „a törvény alkalmas lesz a lelkek megnyugtatására anélkül, hogy megakadályozná a kartellben és a hasonló egyesülésekben rejlő szervezkedési előnyöknek a gazdaság javára való hasznosítását”.¹²⁷ Ez nyilván azt jelenti, hogy a törvénnyel, amelyről azt állították, hogy a kartellek állami „megrendszabályozásának” érdekében hozták, port hintettek a fogyasztók és a kartellek által megsarcolt tőkés rétegek szemébe és a kartellek továbbra is zavartalanul dolgozhattak a tőkés profitok növelése érdekében. A válság alatt hozott kartell-törvény intézményesítette a kartelleket. Az addig bizonytalan jogi alapon nyugvó — és így a vonatkozó megállapodásokat megszegő tagok ellen csupán nehezen fellépni tudó — kartelleket elismert jogi intézmény-nyé alakította át.¹²⁸

A kartellek rabló árpolitikája miatt felháborodott közvélemény leszerelésére 1932. január 7-én a kormány létrehozta az Országos Ipari Árelemző Bizottságot azzal, hogy ez a bizottság megakadályozza a kartellek rablását. A bizottság hatásköre azonban rendkívül szerény volt. Úgy alakult meg, hogy az akkori kereskedelemügyi miniszter felkérte három barátját, hogy mint árelemző bizottság működjenek. A bizottság lényegében azt a célt szolgálta, hogy a tényleges árakat legalizálja. A bizottság az iparral való tárgyalások során sokszor csupán olyan árleszállítókat „harcolt ki”, amelyeket az ipar úgymint végrehajtott volna. Szükség volt azonban a nyilvánosság félrevezetésére, arra, hogy a kommunikációval azt igyekezzenek elhitetni, hogy az árleszállításokat a kormány kényszerítette ki.¹²⁹

A válság alatt tehát a gazdasági életbe való állami beavatkozás a nagytőkések javára fokozódott. Ezt a célt szolgálta az 1931. évi megalkotott iparfejlesztési törvény is.¹³⁰

Az iparfejlesztési törvény egyenes folytatása volt a protekcionista vámtörvénynek. A törvény teljesen a GYOSZ intencióinak megfelelően készült, és az addigiaknál jóval nagyobb lehetőséget adott a kormánynak az állami támogatás gyakorlására.

Az 1907. évi iparfejlesztési törvény szerint állami kedvezményekben lehetett részesíteni az újonnan keletkező gyárakat és a meglévő gyárakat is, amennyiben olyan cikket állítottak elő, amelyeket az országban nem, vagy nem olyan mértékben termeltek, hogy a fogyasztás jelentékenyebb részét fedezte volna, vagy általában olyan iparcikket állítottak elő, amelyek gyártásának fokozását általános közgazdasági érdek tette kívánatosá. Az új iparfejlesztési törvény a kedvezményekben részesíthető vállalatok körét lényegesen kibővítette. A régebbi iparfejlesztési törvények hatálya alá eső vállalatokon kívül állami kedvezményekben részesítették pl. a közhasználatú elektromos-energia termelő és elosztó vállalatokat. Erre vonatkozóan külön törvényt is hoztak. Emellett a törvény hatálya kiterjedt a kohászati vállalatokra és azok segédüzemére, valamint a legalább 50 háziiparost foglalkoztató vállalatokra és a kisipari szövetkezetekre is. Az 1907. évi törvényhez képest eltérés volt az is, hogy „amennyiben valamely vállalat pénzügyi helyzetének megjavítása céljából lényeges forgótőkének a vállalatba való befektetése, vagy az ország külkereskedelmi mérlegének javítása, vagy általában valamely fontos közgazdasági érdek indokolja” a törvény hatálya alá eső bármely új és régi vállalat is kaphatott kedvezményeket, függetlenül attól, hogy korábban élvezett-e már kedvezményeket.”¹³¹ Ugyanilyen feltételek mellett kaphattak a gyárak kedvezményeket a racionalizálásért is. Az a gyár, „mely racionális termelési módszereinek alkalmazása révén termelésének határfokát annyira megjavította, hogy nagyobb termelést, alacsonyabb önköltségi árakat és ezáltal olcsóbb eladási árat ér el... a vállalat a racionalizálás által elért eredményekhez mérten részesülhet kedvezményekben.”¹³² Nagyon figyelemre méltó rendelkezése ez a törvénynek. A tőkés racionalizálás ugyanis rendszerint együtt jár a munkaintenzitás fokozásával és a munkabérek csökkentésével. Ezt a célt szolgálta a válság alatt és után elterjedt Bedeaux rendszer is.

A kedvezmények között a törvény biztosította mindazokat az adó- és illetékmentességeket, valamint egyéb kedvezményeket, amelyeket az 1907. évi III. tc. alapján lehetett szerezni. Lényeges eltérés volt azonban, hogy az új iparfejlesztési törvény az adó- és illetékmentesség körét a vállalatok különféle tranzakcióira is kiterjesztette.

De növelte a hazai gyártmányú termékek beszerzésére kötelezettek körét, és „a hazai ajánlatot a közszállításban akkor is előnyben kívánja részesíteni, ha az ajánlat a külföldinél 5—20%-kal magasabb”.¹³³ A tőkések érdekét szolgálta mindezekon felül a törvénynek

az az „igen figyelemreméltó újítása, amely felhatalmazást ad a kormány számára az esztendők óta súlyos és megengedhetetlen versenyt támaztó állami, valamint hatósági üzemek felülvizsgálatára és ennek alapján megszüntetésére vagy korlátok közé szorítására”.¹³⁴ Ezt a felülvizsgálatot a kormány a tőkés érdekképviseletek bevonásával 1931-ben meg is indította.

A GyOSZ mindent megragadott, hogy a törvényről elterelje a figyelmet, ezért azt írták a törvényjavaslat tárgyalásakor, hogy „a kormány által benyújtott iparpártolási törvényjavaslat bennünket nem érdekel; az a kisipart érdekli; bennünket nagy gyáripart egyáltalán semmi tekintetben nem érdekel.”¹³⁵ Bár a törvény hatálya a kisiparra is kiterjedt, a végrehajtási utasítást azonban úgy készítették el, hogy aszerint a kisipar támogatása rendkívül szűk keretek közé szorult. Beismerte ezt a kereskedelemügyi minisztérium is. „Kétségtelen a végrehajtási utasításnak az a célzata, hogy csak gyári jellegű vállalatok részére kívánja lehetővé tenni az állami kedvezmények adományozását.”¹³⁶ A kisiparról a végrehajtás csak annyit mond, hogy azok a „kisipari jellegű vállalatok, amelyek gyáripari jellegüket fennállásuknak későbbi évében érik el, megnövekedett termelésük alapján részesíthetők állami kedvezményekben”.¹³⁷

Az iparfejlesztési törvény azonban nem általában a gyáripart, hanem elsősorban a monopolizáltak érdekeit szolgálta. E cél elérésére a gyakorlatban bevezették azt, hogy az egy millió pengőnél kisebb tőkével alakuló vállalatok nem kaptak adókedvezményeket.¹³⁸ Méltán mondta tehát Gaál Gaszton a törvényjavaslat vitáján, hogy „ezzel a törvénnyel egy új magyar nemességet teremtenek”, akik a „nem adózunk, nem illettekezünk” álláspontra helyezkednek annak a törvényeknek alapján, melyet a t. kormány és a t. többség bölcsességéből ez a képviselőház megszavazott.”¹³⁹

Az iparfejlesztési törvény alapján a válság alatt is jelentős kedvezményeket kaptak a tőkések. Az 1931/32. évi költségvetésben ugyancsak 460 000 P-t állapítottak meg, de 1932/33-ban már 3 940 000 P. 1934/35-ben 3 428 000 P-t irányoztak elő iparfejlesztési célokra a kereskedelemügyi minisztérium költségvetésében.¹⁴⁰ Ennek alapján 1932-ben 4, 1933-ban 16, 1934-ben pedig 21 vállalat részesült az 1931. évi iparfejlesztési törvény alapján kedvezményekben.¹⁴¹

Az egyes iparágak válság alatti helyzetének ismertetése

A válság által különösebben sújtott iparágak helyzete a válság éveiben

Vas- és fémipar

A vas- és fémipar válsága 1929 második felében tört ki. A termelés az év második negyedéig emelkedett, attól kezdve azonban gyorsabb ütemben csökkent. A válság Budapesten az ide tartozó iparágakat rendkívül mélyen érintette. Ezt mutatják a következő adatok.

	1929	1931	1932	1933	1934	1935
Termelési érték folyó- árakon millió pengőben	117,9	81,8	62,9	59,8	65,5	68,5
1929 = 100	100,0	69,4	53,3	50,7	58,1	58,1
Termelési érték változat- lan árakon, 1929 = 100	100,0	77,9	64,1	61,0	72,1	70,4
Munkáslétszám	12 533	10 121	9013	8383	9204	9628
1929 = 100	100,0	80,7	71,9	66,9	73,4	76,8
Kifizetett bérek, millió pengő	27,1	21,3	16,8	16,3	17,7	18,2
1929 = 100	100,0	78,5	62,1	60,2	65,3	67,2

A budapesti vas- és fémipar 1933-ban érte el a mélypontot, amikor termelése csaknem 40%-kal, a munkáslétszám pedig egyharmaddal csökkent; Budapesten tehát több mint 4000 vas- és fémipari munkás vált munkanélkülivé. Valójában a munkások helyzete ennél is rosszabb volt, mert a bércsökkentés és a részleges munkanélküliség is súlyosbította azt. Ez látható abból, hogy 1929 és 1933 között a termelés fizikai terjedelme a munkáslétszám csökkenésénél is nagyobb mértékben: 39%-kal csökkent, a kifizetett munkabér pedig ennél is jobban csökkent.

A termelés csökkenésének az a mértéke, amelyet az első két sor mutat, igen nagy, de még mindig elpalástolja a mögötte rejtőző még sokkal nagyobb egyenlőtlenségeket. A vas- és fémipar ugyanis a nyersacélgyártástól a vasfélgégyártmányokon keresztül a vas- és fémfeldolgozóiparig sokféle termelési ágat foglal magában, s a válság általában annál mélyebb volt, minél közelebb állt az illető iparág az alapvető anyagok termeléséhez. Így pl. a MÁVAG vasöntő termelése az 1929. évi 46 678 q-ról 1933-ban 15 819 q-ra csökkent.¹⁴²

Az árcsökkenés már a válság kitörése előtt megkezdődött, és a vas- és fémipari termékek folyóárakon számított értékét lényegesen mélyebbre nyomta, mint ahogyan az a termelés fizikai terjedelme csökkenésének megfelelt volna; az árcsökkenés azonban mégis kisebb volt, mint a gyáripar általános gyári eladási árindex-számának hanyatlása, s jóval kisebb, mint pl. a válságtól sokkal kevésbé sújtott textilipar gyári eladási árainak visszaesése.

A vas- és fémipar, valamint a textilipar gyári eladási árának indexszámai:

1929=100,0

Év	Vas- és fémipar ¹⁴⁸	Textilipar ¹⁴⁴	Egész gyáripár
	gyári eladási árai		
1929	100,0	100,0	100,0
1930	91,0	90,6	92,0
1931	89,2	81,7	86,1
1932	83,2	76,3	83,7
1933	83,1	70,4	76,6

Ezen belül is a feldolgozóipar árai estek a legjobban.

A tényleges áralakulásról megbízható képet egyébként alig lehet szerezni, mert az árak erősen függtek a mindenkori vevőktől.

A vasipar félkészgyártmányokat gyártó ága ugyanis erősen kartellizálva volt, s a vaskartell egyéni és alkalmi áron adott el különböző vevőinek. A tendencia azonban világos: a vas- és fémipar belföldi árait a kartellek mesterségesen magasán tartották, s ez termelésük hatalmas méretű visszaesését s a válság elhúzódását okozta, annál is inkább, mert a vas- és félkészgyártmányok nagykereskedelmi árai esés helyett egyenesen emelkedtek.

A négy legfontosabb vas- és félkészgyártmány nagykereskedelmi árának változása (P/100 kg):

	Rúdvas	Finom- lemez	Vashuzal	Huzal- szalag
1931. III. negyedig	36,72	47,43	38,76	45,90
1933. II. negyedig	37,08	47,89	39,14	46,35
1933. II. negyedétől	39,75	52,75	43,25	48,00

Mindezt elsősorban a vas- és fémipar munkásai sínylették meg, akiknek ezrei nyomorogtak munka nélkül, míg másik részüket rövidített munkaidő alatt fokozott mértékben kizsákmányolták.

A válság alatt erősen csökkent a nagy gyárak foglalkoztatása is. A Weiss Manfréd Acél- és Fémművei Rt. pl. 1930-ban a fontosabb fémfélgyművekben még 5,1 millió pengő forgalmat ért el, 1932-ben januártól-novemberig már csak 2,5 millió pengőt forgalmazott. Ugyanakkor az állam hadicikkek rendelésével igyekezett a gyárat segíteni. Az 1931 júniusában megkötött szerződés értelmében a honvédség repülőgép, kerékpár, motorkerékpár, terepjáró gépkocsi és tüzérségi vontató szükségletét békeidőben kizárólag a gyártól szerzi be, továbbá a kormány kötelezte magát 5 millió pengő értékű lőszer megrendelésére.¹⁴⁵

Gépgyártás

A budapesti gépipar válság alatti helyzetét a következő adatok jellemzik:

	1929	1931	1932	1933	1934	1935
Termelés 1929. évi árákon, 1929 = 100,0	100,0	57,2	46,2	40,8	57,7	68,2
Termelés tényleges árákon millió pengőben, 1929 = 100,0	188,6	97,7	75,4	62,2	84,5	100,3
A gépipar által kifizetett munkabér millió pengőben .. 1929 = 100	100,0	51,8	39,9	33,0	44,8	53,2
A gépipar munkáslétszáma	22 372	15 603	12 380	10 907	13 158	15 189
1929 = 100,0	100,0	69,8	55,4	48,7	58,8	67,9

A termelés visszaesése nagyobb arányú volt, mint a vas- és fémiparé, s különösen feltűnő, hogy a regenerálódás üteme is elmaradt a vas- és fémiparé mögött. 1935-ben a termelés még az 1929. évnek $\frac{3}{4}$ részét sem tette ki. Feltűnő az is, hogy a főváros gépgyártásának termelése a válság mélypontján, 1933-ban 4%-kal mélyebbre esett az ország összes gépgyártásának termelésénél. *A fővárosban is a gépgyártást érte tehát a válság a legsúlyosabban.*

Ugyanakkor a gépipari termékek árindexének csökkenése általában kisebb volt, mint az általános ipari árindex esése. Ennek oka csak részben rejlik a gépipari alapanyagok kifizető áresésében, mert a gépiparban is számos kartell működött, amelyek legalább igyekeztek tartani az árakat. A gépgyárak azonban az általuk gyártott sok cikket illetően a belföldön monopolisták voltak.¹⁴⁶

	1929	1931	1932	1933	1934	1935
Általános gépipari árindex	100,0	86,1	83,7	76,6	74,8	77,2
Vas- és fémipar árindexe	100,0	89,2	83,2	83,1	80,7	81,9
Gépgyártás árindexe	100,0	90,4	86,4	81,1	77,5	78,1
Mezőgazdasági gépek és készülékek árindexe	100,0	93,6	86,2	75,2	66,3	63,9

Feltűnő, hogy noha a gépgyártás lényegesen kevésbé volt koncentrált, mint a vas- és fémipar, az árai mégis egészen 1933-ig merevebbeknek bizonyultak, mint a vas- és fémiparé. Ennek az a magyarázata, hogy a vasipar kevésbé koncentrált ágainak, a vasfeldolgozó iparnak a termelése közel sem esett olyan mértékben vissza, mint a gépiparé. A gépipar tőkésai pedig árkalkulációjukat úgy készítették, hogy hatalmas állandó költségeikkel éppúgy megterhelték a több mint felére csökkent termelést, mintha teljes kapacitással dolgoztak volna. Megtehették, mert — noha

a gépgyárak zöme hatalmas ráfizetéssel dolgozott, egyetlen valamennyire is jelentős gépgyár sem ment csődbe, fedezték őket a bankok. Így tehát a mesterségesen magas árakon keresztül is elmélyítették és főleg elnyújtották a válságot a piac szűkítésével, a kereslet és a kínálat közti egyensúly helyreállításának késleltetésével. Csak a válság legmélyebb pontja — az a tény, hogy ekkor már bizonyos termékek kereslete teljesen megszűnt — s az a körülmény, hogy a kereslet a mélypont után is csak nagyon lassan növekedett, kényszerítette rá a tőkéseket az árak jelentékenyebb csökkentésére. Jól mutatja ezt a tendenciát a válságtól legjobban sújtott gépgyártási ág, a mezőgazdasági gépek és készülékek gyártása. Itt az árindex 1932-ig a gépgyártás általános indexénél is magasabb, s csak azután esik — de most már rohamosan, mélyen és tartósan — az általános gyáripari árindex alá.

Ami most a gépgyártáson belüli egyenlőtlen fejlődést illeti, a válság legmélyebb a mezőgazdasági gépgyártásban volt. A termelés zuhanását összefoglaló adatok hiányában nem tudjuk bemutatni, de következtethetünk abból is, hogy pl. az Első Magyar Gazdasági Gépgyár Rt. 1928-ban 11 millió pengőt, 1931-ben 2 milliót, 1932-ben 1,2 millió pengőt számlázott ki. Az 1933. évi összeg pedig mélyen az egymillió alatt marad. Itt tehát már 1929 és 1932 között 12%-ra esett vissza a termelés értéke. De például cséplőgépből 468 darabot adott el a gyár 1928-ban, 1932-ben pedig csak 12 darabot.¹⁴⁷ Hasonlóképpen nagy volt a MÁVAG termelésének visszaesése is.¹⁴⁸

	1929	1930	1931	1932	1933
Előállított mozdonyok száma	78	53	28	17	5
Cséplőgépek száma	1160	342	165	28	—
Munkáslétszám indexszámokban	100,0	81,2	75,5	62,2	49,8

Rendkívül lecsökkent tehát a mozdonygyártás, még jobban csökkent a cséplőgépgyártás, s 1933-ban már egyetlenegy sem állított elő. Kisebb mértékben csökkent a munkáslétszám. Ennek az az oka, hogy a MÁVAG gépgyártáson kívül vashíd, vasszerkezet gyártásával és vasöntéssel is foglalkozott. A vasöntő tevékenység nagyon összezsugorodott, a vashíd és vasszerkezetek gyártása azonban csak kisebb mértékben csökkent. Ezekben az években kezdték el ugyanis a Boráros téri híd építését, amelyhez a MÁVAG is szállított vasszerkezetet.

Rendkívül súlyosan érintette a válság a *Hofherr—Schrantz—Clayton—Shuttleworth* magyar gépgyári művek rt.-ot is. A válság a gyárnak nemcsak a belföldi, hanem a külföldi piacait is teljesen tönkretette. Ennek következtében a válság előtt elért évi 20—22 millió pengős eladási forgalma 1932-re a tizedére csökken, 1931-ben csak 31%-os kapacitáskihasználással dolgozott.

Az 1929. évi munkáslétszámot nem ismerjük, tudjuk azonban, hogy 1926-ban a gyár 1901 munkást foglalkoztatott ; 1932-ben már csak 250 munkás dolgozott a Hofherr gyárban.¹⁴⁹

A mezőgazdasági gépgyártás helyzeténél valamivel kedvezőbb volt az egyéb gépgyártási ágak helyzete. A különbség a termelés irányzata szerint természetesen itt is jelentős volt. A főként közlekedési és szállítási eszközöket gyártó, s néhány új típust bevezető (pl. Kandó-mozdony) Ganz-gyár forgalma (a villamossági gyár nélkül) pl. az 1929. évi 46,9 millió pengőről 1932-ig 17,5 millió pengőre,¹⁵⁰ 37,4%-ra esett, a Dieselmotorok és gőzturbinák gyártására specializált Láng gyár forgalma viszont ugyanezen idő alatt 12,6 millió pengőről 2,9 millióra, vagyis 23%-ra zuhant.¹⁵¹ A válság alatt a Láng gyár is főleg olyan új gyártási ágak bevezetésére törekedett, amelyeket Magyarországon addig nem gyártottak, s most a behozatali korlátozások következtében a hazai piacon jelentősebb profitszerzési alkalmalmal kecsegtetett. Átvette a válság alatt tönkrement Wörner gépgyártótól a nyomdagépek gyártását, és konzervgyári berendezéseket is kezdett gyártani.¹⁵²

A gépgyártáshoz tartozó iparágak közül legenyhébb volt a válság lefolyása az *elektromos iparban*, amelynek munkáslétszáma a válság mélypontján, 1933-ban a gépgyártás 51,3%-os csökkenésével szemben 41,3%-kal esett. Ennek a viszonylagos „enyheségnek” kettős oka volt. Az egyik az, hogy az erősáramú villamosipar a válság alatt jelentős állami és közületi megrendeléseket kapott. Így pl. a budapest-hegyeshalmi vasútvonal villamosítása ekkor kezdődött, s ehhez a Ganz-gyár Kandó-mozdonyokat készített. Kapcsolatos továbbá azzal, hogy a villamossági ipar exportja az erősáramú cikkek terén nem csökkent olyan mértékben, mint a gépipar más ágaié.

A viszonylagos enyheség másik oka azonban ismét az egyenlőtlen fejlődéssel kapcsolatos, azzal ti., hogy a gyengeáramú elektromos ipar a válságot lényegesen jobban vészelte át. Ez az ág a legfiatalabb és legéletképesebb gyártási ágak egyikének számított, amelyben — mint láttuk — a nemzetközi monopoltőke közvetlen érdekeltsége is jelentős volt, s kétségtelül az alacsony munkabérek is lényeges szerepet játszottak abban, hogy ezek a magyar gyengeáramú iparnak jelentős részt juttattak a világpiachól. Így pl. izzólámpa és rádiócső terén kb. 90%-ban exportra dolgozott. Hasznót húztak az elektromosipar bizonyos ágai a behozatali korlátozásokból is. Ennek következménye pl., hogy a Szalay István Rt. villamos szerelési anyagok és készülékek gyára az előállított gyártmányok számát növelte és újabb cikkek gyártására tért át, s mire a válság lezajlik, 1935-ben már szűknek bizonyul a gyár régi telepe és bérbeveszi a volt Blau és Lukács-féle Eötvös utcai gyártelepet, ahol nagy teljesítményű bakelitpreéseket helyezett üzembe.¹⁵³

Építőanyagipar

A különösen válság sújtotta iparágakhoz tartozik az építőipar, illetve a építőanyagipar is.

Az építőanyagipar adatai azt bizonyítják, hogy a válság ebben az iparágban nem 1929-ben, hanem korábban kezdődött és már 1927—

1929 között súlyos visszaesés volt. Ezt bizonyítja az is, hogy a budapesti és környéki gyárak téglaeladása 1927-ről 1928-ra 12,8, 1929-re pedig 22,9%-kal csökkent.¹⁵⁴

Amikor tehát az építőipar és az építőanyagipar válság alatti helyzetét vizsgáljuk, nem szabad szem elől téveszteni, hogy nem a megelőző legmagasabb színvonalhoz viszonyítunk. 1927—1929 között a termelés csökkenése már 15—20% között mozgott.

A budapesti építőipar válság alatti helyzetét tükrözik a következő számok:¹⁵⁵

	1929	1930	1931	1932	1933
Befejezett lakóház építkezések (szobák ezrekben)	23,0	12,5	12,3	17,0	14,3
Indexszám	100,0	54,4	53,5	74,3	62,2
Ezer új lakóházra eső szobák száma	17,3	11,3	9,4	9,8	8,8
Újonnan épült lakóházak légköbmétere (1000 m ³)	2302	1334	1265	1656	1267
Indexszám	100,0	57,9	54,9	71,9	55,0
Építési költség (millió pengő)	74,0	40,7	34,3	45,1	33,2
Indexszám	100,0	55,0	46,0	60,9	44,9

Az építőipar a válság alatt óriási mértékben hanyatlott. Erős csökkenést mutat a befejezett lakóházak építése. A válság alatt erősen megváltozott az épülő házak jellege. Budapesten 1927-ben egy új lakóházra átlagosan 22,7 lakás jutott, 1929-ben 17,3, 1932-ben 9,8 s 1933-ban 8,8. E csökkenés oka az 1—2 szobás házak építésének elterjedése. Ezekben az években ugyanis a magas lakbéréket megfizetni nem tudó proletárok, kistisztviselők „építettek” maguknak sokszor lakáshoz alig hasonlító épületeket. De ezt tette a főváros és néhány magánvállalkozó is, hogy minél nagyobb haszonhoz jussanak. Leromlott azonban az épített bérházak minősége is. Ekkor kezdték építeni a papírvékonyfalú, skatulyaházakat is.

Ezek a körülmények határozták meg az építőanyagipar termelését is.

	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935
Tégla- és cserépeladás Budapesten ¹⁵⁶ 1929=100,0	100,0	54,0	56,1	39,3	35,0	19,1	55,6
Az egész kő-, föld-, agyag- stb. ipar termelési értéke 1929. évi áron, 1929 = 100 ...	100,0		56,9	56,7	60,1	69,0	78,3
Munkáslétszám	6312	3941	3877	3496	3199	3649	3975
1929 = 100,0	100,0	69,0	68,6	58,0	54,9	48,2	69,1

Az egész ipari főcsoport termelése 1932-ben érte el a mélypontot. Ekkor az 1929. évi színvonal 56,7%-ának felelt meg. A munkáslétszám

1933-ban volt a legalacsonyabb, csaknem ötven százaléka az 1929. évinek. Jóval nagyobb mértékben csökkent a téglá- és cserépeladás. Itt a mélypont 1934-ben következett be s az 1929. évi színvonalhoz képest csaknem 80%-os volt a csökkenés.

Az áralakulásról nyerhető kép nem egységes. A Magyar Gazdaságkutató Intézet a következő sorban adta meg a téglá és rokontermékek gyári eladási árait:¹⁵⁷

Tégla- és rokontermékek gyári eladási (nettó) árai (Indexszámokban, 1929=100)								
1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935
107	104,4	100,0	96,8	90,8	83	75	73,7	70,9

A Vállalkozók Lapja mellékleteként megjelent Építőipari Anyagtáblázat adatai szerint viszont a legfontosabb téglafajtáknak, a kisméretű, égetett agyagból készült falitéglaéknak az ára 1929—1935 között Budapesten mintegy 50%-kal csökkent, vagyis jóval többel, mint amennyit a fenti sor ad meg — igaz, nem egyedül erre a gyártmányra vonatkozólag. A téglakartell tevékenységére viszont jellemző az említett téglatípus árának változása 1935-ben. A kisméretű falitégla ára 1000 darabonként 32—35 P között mozgott Budapesten januárban, áprilisban 24 P-re csökkent, augusztustól kezdve viszont 27,50 P-ben állapodott meg. E hirtelen árváltozás története a következő: A több mint 3 évtizedes múltra visszatekintő téglakartell mindent elkövetett az árak fenntartásáért. A téglá ára 1929-ben 1000 db-onként 44 P körül mozgott, s még 1932-ben is 40 P-ért árusították. A kiéleződött verseny következtében azonban a kartellen belül széthúzó tendenciák kezdtek érvényesülni, annál is inkább, mert a gyárak közti arányok is megváltoztak a kartell-szerződés megkötése óta. A kívülállók versenye és a belső harc következtében a szerződés lejártakor 1934 végén — már 34 P-re csökkent a téglá ára, a Budapest környéki gyárak viszont ugyanakkor már 30 P-ért is árusították. A kartell 1935-ben felbomlott, s már februárban lehetett 24 P-ért téglát kapni, június-júliusban pedig egyes helyeken már 20 P-ért adták a téglá ezrét. Ez az óriási áresés híven tükrözi vissza a kartellek áremelő hatását.

A különösen válság sújtotta iparágak közé tartozik végül a fa- és csontipar, amelynek termelése 1932-ben, a válság mélypontján csaknem 50%-kal csökkent.

A válságtól viszonylag enyhén sújtott termelési ágak

Fonó- és szövőipar

Mint arra már rámutattunk, a textilipar az első világháború előtt egyike volt elmaradott iparágainknak, és a háború után beállott új helyzetben gyorsan fejlődött. Termelése azonban nem volt elegendő

a szükségletek fedezésére. A válság folyamán a külföldi textilárak kiszorításával a fonó- és szövőipar számára a hazai piacot úgyszólván teljes mértékben biztosították. Ugyanakkor az a tény, hogy a textilipar alacsony világpiaci árakon beszerzett nyersanyagokat dolgozott fel, a munkabérek pedig mélyen a versenyző országok bérszínvonala alatt állottak, lehetővé tette, hogy a textilipar exportja viszonylag csak kevésbé csökkenjen. Míg a pamutszövetbehozatal 12-ed részére csökkent, a pamutszövetkivitel csökkenése mindössze 30%-os volt. A műselyemiparnak a válság éveiben bekövetkezett fellendülése részben szintén a magyarországi alacsony munkabérszínvonallal és a behozatali, devizastb. korlátozásokkal állt összefüggésben; de ezenfelül hozzájárult az emelkedéshez egyrészt az is, hogy a műselyemárak világszerte és Magyarországon is sok téren kiszorították a pamut-, len- és gyapjúárakat, másrészt pedig, hogy míg a pamutért és a gyapjúért Magyarországnak „szabad”, vagyis konvertálható devizákkal kellett fizetnie, addig műselymet a magyar—német és a magyar—olasz kliringben vásárolhatott.

A textilipar különleges helyzetét a válság alatt, tehát döntően az magyarázza, hogy a korábbi jelentős import révén a magyar textilipar egy bizonyos „párnával” rendelkezett, amelynek köszönhetően pozícióját lényegében tartani, sőt erősíteni tudta.

A textilipar különleges helyzetét tükrözi vissza, hogy a termelési kapacitás a válság alatt is emelkedett.¹⁵⁸ A válság alatt a fővárosban a következő fontosabb textilgyárak létesültek. 1930-ban alakult az Adria Selyemszövőgyár Rt., 1931-ben a Zuglói Harisnyagyár Rt., 1933-ban alakult a Csepeli Fésűsfonógyár Rt. 500 000 P alaptőkével, de még ebben az évben alaptőkéjét 1 millió pengőre emelte.¹⁵⁹

A fonó- és szövőipar válság alatti helyzetét Budapesten a következő számok világítják meg:

	1929	1931	1932	1933	1934	1935
Fonó- és szövőipar termelése tényleges árakon millió P.	179,6	141,9	128,8	143,4	168,8	126,6
1929 = 100,0	100,0	79,0	71,7	79,9	93,9	98,3
Termelés 1929. évi árakon						
1929 = 100,0	100,0	96,7	94,0	113,7	135,3	139,6
Az egész textiliparra vonatkozó gyári eladási árak	100,0	81,7	76,3	70,3	69,4	70,4
Munkáslétszám	14 960	14 613	13 707	16 369	18 559	19 849
1929 = 100,0	100,0	97,7	91,6	109,4	124,1	132,6
Fizetések és munkabérek millió P	25,9	24,8	22,3	24,6	27,5	29,8
1929 = 100,0	100,0	95,8	85,9	95,2	106,1	114,9

Az egész textilipar termelése tehát 1929. évi árakon számítva a válság mélypontján, 1932-ben csak 6%-kal volt kevesebb az 1929. évinél és 1933-ban már 13,7%-kal meghaladta azt; az eladási árak csökkenése azonban gyáripari viszonylatban nagy mértékű volt, így az eladások összege 1932-ben 28,3%-kal, 1933-ban 20,1%-kal volt kisebb az 1929. évinél. Az árak csökkenése még nagyobb lett volna, ha a textilipar nem került volna bizonyos cikkekben monopolhelyzetbe a behozatali korlátozások miatt.

A textiliparban a pamut- és a gyapjúipar helyzete volt a válság alatt a legkedvezőbb, ezek húzták a legtöbb hasznot a behozatali korlátozásokból.

A hazai *pamutipar* a válság alatt csaknem kizárólagos ellátója lett a belföldi piacnak. *Budapesten a pamutipar* helyzete a következőképpen alakult: ¹⁶⁰

	1929	1931	1932	1933	1934
Pamutipar termelése folyóárakon, millió P.	55	52,1	51,4	64,6	66,5
1929 = 100,0.....	100,0	94,7	92,8	98,3	117,5
Pamutipar termelése 1929. évi árakon 1929 = 100,0.....	100,0	115,2	120,7	139,1	164,3
Pamutipar munkáslétszáma (okt. 1.) 1929 = 100,0.....	4930	5128	5385	5776	6842
1929 = 100,0.....	100,0	104,0	109,2	117,1	138,8
Teljesített munkanapok száma .... 1929 = 100,0.....	6644	6795	6526	6564	7098
1929 = 100,0.....	100,0	102,3	98,2	98,8	106,8
Egy munkás átlagos évi keresete 1929 = 100,0.....	1495	1598	1485	1427	1303
1929 = 100,0.....	100,0	106,8	99,4	95,5	87,2
Fonalak és szövetek nagykereske- delmi ára 1929 = 100,0.....	100,0	82,3	83,1	79,1	80,0
Nyerspamut nagykereskedelmi ára 1929 = 100,0.....	100,0	51,0	41,0	48,0	56,0

1934-ben — 1929-hez képest — a budapesti pamutiparban 38%-kal több munkás dolgozott és ezek összesen 6,8%-kal több munkanapot teljesítettek, de 64%-kal több terméket állítottak elő a tőkések számára, míg a munkások átlagos keresete 23%-kal volt kevesebb. Végeredményben az árcsökkenés hatását a tőkéseknek sikerült a termelékenység és a munkaintenzitás fokozásával ellensúlyozni, mert eladásaik értéke 1933-ban már csaknem azonos volt az 1929. évivel. A válság terheit tehát a munkások viselték, akik több munkáért kevesebb bért kaptak. A tőkések profitját ezenkívül a nyersanyagárak esése is növelte, mivel a pamut 52%-kal lett olcsóbb, gyártmányuk pedig csak 29%-kal.

A magas pamutfonalárakat 1933-ban megvizsgálta az Árellenőrző Bizottság is. A textilgyárak közül ugyanis csak néhány gyár volt berendezkedve fonásra, a legtöbb szövésre volt felkészülve és a fonalat vásárolták,

elsősorban a Goldberger gyártól. A Goldberger gyár monopol helyzetét kihasználva a pamutfonal árát magasra tartotta, „Goldbergerék a fonalat kilogrammonként 42 fillérért adják, amikor ugyanannak a külföldön 32 fillér körül van az ára. Ez természetesen sértette a szövőgyárak érdekeit. Az árvizsgáló bizottság, amely összetételénél fogva nem mindig alkalmas a való helyzet megállapítására és véleményezésére: nem találta túl drágának a fonalat.”¹⁶¹

A pamutipar válság alatti helyzetét jól jellemzi a Magyar Pamutipar Rt. mérlegének elemzése. Ez a vállalat 1929-ben teljesen immobil volt, közel állt a fizetéseképtelenséghez. Áru- és anyagkészletének értéke 99 000 pengővel volt kisebb, mint adósságainak az a része, amelyet nem fedezett kinnlevőség, készpénz, váltó vagy értékpapír. A mérleg szerint viszont az 1931. évben már egyedül az áru- és anyagkészlet bőven fedezte az azonnal esedékessé válható tartozáskülönbözetet. A számok a következő fejlődést mutatják.¹⁶²

Év	Az áru- és anyagkészlet nagyobb (+) vagy kisebb (—) az adósságok mobil értékkel fedezett részénél	A vállalat bruttó áruforgalma ezer P
1928	+ 1319	6665
1929	— 99	7066
1930	+ 341	7265
1931	+ 720	7643
1932	+ 1861	8108
1933	+ 2976	9259

A *gyapjúipar* a behozatali korlátozások révén szintén csaknem teljes monopóliumra tett szert a belföldi piacon: a gyapjúáru fogyasztásának 1929-ben 62,6%-át, 1933-ban 94,4%-át fedezte a belföldi termelés.

A *len-, kender- és jutaipar* a textilipar ágai közül aránylag leg-többet szenvedett a válságban, tekintve, hogy termékei jelentős részének fogyasztója a mezőgazdaság (zsák, kötél stb.). Csökkentette a termelést az is, hogy a jutaipar nyersanyaga csak szabad devizákért volt importálható. Helyette a kenderzsákok használatát erőltették, ezek azonban sokkal drágábbak voltak és nem volt irántuk kereslet.

Ruházati ipar

A ruházati ipar — mint nagyipar — viszonylag szintén újkeletű fejlődésben levő ipar volt az akkori Magyarországon. Termékéből azonban a válság előtt sem volt olyan mértékű behozatal, mint pl. textilárukból, s így a behozatali korlátozásoknak nem látta közvetlen hasznát. A válság súlyát jobban érezte, mint a textilipar. A Budapestre vonatkozó adatok a következő képet mutatják:

	1929	1931	1932	1933	1934	1935
Termelés tényleges árakon, millió P. ...	48,2	36,2	26,9	29,2	30,6	32,7
1929 = 100,0	100,0	75,0	55,8	60,6	63,3	67,8
Termelés 1929 árakon 1929 = 100	100,0	82,8	71,3	77,5	84,4	98,1
Munkáslétszám	4442	3832	3190	1408	3598	3901
1929 = 100	100,0	86,3	71,8	76,7	81,0	87,8
Kifizetett bérek, millió P.	10,4	9,3	7,2	7,3	7,6	7,9
1929 = 100	100,0	89,8	69,0	70,5	73,1	76,5

1930-tól a termelés csökkenése meggyorsult, aminek oka részben a kivétel csökkenése, döntően azonban a belföldi fogyasztás elmaradása, a mezőgazdasági lakosság elszegényedése és a fixfizetésűek illetményének leszállítása. Ez utóbbiból a ruházati ipar azonban hasznot is húzott, mert az említett okok következtében a csináltatott ruháról sokan rátertek az olcsóbb készruhák vásárlására, ami viszont a kisiparosokra nézve volt súlyos. A ruházati gyárosok is a munkásokra rakták rá a válság terhét. Ezt azáltal érték el, hogy „sikerült az üzemi költségek tetemes részét tevő munkabéreket, főleg a szóban levő iparcsoport legtöbb ágában foglalkoztatott otthoni munkások, az ún. bedolgozó iparosság munkabérének lenyomása útján annyira csökkenteni, hogy a viszonylagos rentabilitás általában nem változott kedvezőtlenül, sőt sok esetben megjavult. A munkabéreknek a rendelkezésre álló statisztikai adatokból teljes egészében ki sem tűnő csökkenése miatt sok panasz hangzott el a konfekcionáltató nagy vállalatok és kereskedők ellen.”¹⁶³ Ez a beismerés kétséget kizáróan bizonyítja, hogy a ruházati iparban dolgozók bére a táblázat által feltüntetett adatoknál is jobban csökkent.

Bőr-, sörté-, szőr-, toll- és ruggyantaipar

A főcsoport iparágai általában, különösen azonban a két legfontosabb ág, a bőripar és még inkább a ruggyantaipar helyzete a válság alatt kedvezően alakult.

	1929	1931	1932	1933	1934	1935
Termelési érték 1929. évi árakon 1929 = 100,0	100,0	89,5	69,3	90,2	125,7	123,0
Termelés, folyóárakon, millió P.	23,3	17,2	11,5	14,6	20,3	22,8
1929 = 100,0	100,0	73,6	49,3	62,5	87,1	87,8
Munkáslétszám	2095	2006	1455	1833	2607	2729
1929 = 100,0	100,0	95,7	69,4	87,5	124,4	130,2

	1929	1931	1932	1933	1935	1935
Bőr- és ruggyanta- gyártás munkáslét- száma	1518	1420	1127	1480	2039	2055
1929 = 100,0	100,0	93,5	74,2	97,5	134,3	135,4
Bőrdíszmű- stb. gyár- tás munkáslétszáma	355	283	251	350	410	471
1929 = 100,0	100,0	79,7	70,7	98,6	115,5	132,7
Sörte-, szőr- és toll- ipar munkáslétszáma	297	166	151	171	209	230
1929 = 100,0	100,0	55,9	50,8	57,6	70,4	77,5

Az ipari főcsoport termelési értéke azonban nagyobb mértékben csökkent a fővárosban, mint vidéken. Ennek oka az — mint már említettük —, hogy a nagyobb bőrgyárak vidéken voltak, és a behozatali korlátozások előnyét az ipari főcsoporton belül elsősorban a bőrgyárak élvezték. Bár a fogyasztás a válság alatt csökkent, a külföldi áruk növekvő kiszorítása ellensúlyozta a bőrgyárak termelésének csökkenését. Igaz, hogy ezt élvezték a budapesti bőrgyárak is, de az ipari főcsoport össztermelésének csökkenése irányába hatott a bőrdíszmű-, bőrröndös-stb. ipar termelésének esése. Jelentősebb csökkenés azonban a fővárosban is csak 1932-ben következett be a bőr-, stb. iparcsoporthoz tartozó iparágak termelésében.

A kész bőrök és cipők gyári eladási árai csökkentek: ezt bizonyítja a folyóáron számított termelési érték. Ennél azonban erősebben estek a nyersbőrök, ami ellensúlyozta a készárak áreséséből keletkező profitkiesést. A cipőiparban azonban nehézséget okozott a fővárosi gyáraknak az 1930-ban alakult Bata-féle Magyarországi cipőipari és kereskedelmi Rt. versenye. Ez is a fővárosi gyárak termelésének csökkenése irányában hatott, hiszen a fejlettebb technikával dolgozó cseh-szlovák Bata cipőgyár áruai olcsóbbak voltak.

Említettük már, hogy a fővárosi bőrgyártás termelési értékét nem különítették el a ruggyantagyártás termelési értékétől. Ennek az volt az oka, hogy Budapesten csak egy nagy gumigyár volt — a Magyar Ruggyantaárugyár Rt. —, ezen kívül néhány kisüzem, amelyek maguk is a Ruggyantaárugyár érdekkörébe tartoztak. Sőt a válság alatt, 1932-ben a Magyar Ruggyantaárugyár Rt. tovább terjeszkedett és magába olvasztotta a Dr. Dorogi és társa-féle gumigyár rt.-ot.

A ruggyantagyárak szempontjából egyébként a válság alig jelentett hátrányt, mert ha a devizakorlátozások a nyersanyagbeszerzést nehezítették is, „másfelől viszont a gumigyárainknak erős nemzetközi és belföldi kartellálódással alátámasztott monopolhelyzetét a belföldi piacon annyira megerősítették, hogy ugyanakkor, amikor a nyers kaucsuk világpiacon 1929—1933 között 73,7%-kal ment vissza és a többi

üzemi költségvetés is jelentékenyen esett, a legfontosab gumikészárúk ára a magyar piacon általában csak kevéssé csökkent, sőt több jelentős cikk esetében még áremelkedés következett be.”¹⁶⁴

A magyar gumiipar belföldi térhódítását a külkereskedelmi forgalom adatai is mutatják, amelyek szerint a kaucsuk félégyártmányok behozatalának értéke a kaucsuk világpiaci árának említett zuhanása ellenére — 1929-től 1933-ig — több mint kétszeresére emelkedett, a készárúk behozatala pedig csökkent, sőt 1932-től már jelentős volt a kivitel is.

Villamosenergia-termelés

A villamosenergia-termelés a fogyasztók számának növekedése következtében a válság alatt is növekedett. Ezt mutatják a Fővárosi Elektromos Művek adatai :¹⁶⁵

	1929	1930	1931	1932	1933
Ipari áramszolg. millió kilowattóránban	84,1	88,7	92,6	95,2	116,5
1929 = 100,0.....	100,0	105,5	110,1	112,6	133,4
Világítási áramszolg. millió kilowattóránban	81,1	91,5	100,4	94,2	97,7
1929 = 100,0.....	100,0	100,0	104,6	114,7	107,7
Az összes termelés, vásárolt villamosenergia millió kilowattóránban	214,8	224,8	239,6	238,1	258,1
1929 = 100,0.....	100,0	104,6	111,6	110,1	120,2
Háztartási áramfogyasztás millió kilowattóránban	33,0	33,9	33,2	31,0	29,5
1929 = 100,0.....	100,0	102,7	110,6	94,2	89,4
Egy háztartási fogyasztásra esett kilowattóra	198	193	183	167	162
1929 = 100,0.....	100,0	97,5	92,4	84,4	81,8
A fogyasztók összes száma (ezer) ..	211,2	223,5	231,2	236,8	235,1
1929 = 100,0.....	100,0	105,8	109,5	112,1	111,3

A táblázatból látható, hogy a fogyasztók száma növekedett, s csak 1932–1933 között van alig érezhető visszaesés. A válság okozta elnyomorodás következtében csökkent azonban a háztartási áramfogyasztás, s különösen szembetűnő az egy háztartásra eső fogyasztás mennyiségének csökkenése. A válságnak a dolgozó tömegekre való tartós hatását bizonyítja az a tény, hogy a háztartási áramfogyasztás még 1935-ben is csökkent, amikor a tőkésék a válságból már kilábalnak.

Az ipari célra szolgáltatott villamosenergia mennyisége a válság alatt is állandóan emelkedett. Az emelkedés a válság folyamán 1931 és 1932 között lassúbb volt ugyan, de ezután ismét meggyorsult. Végeredményben az *ipari áramfogyasztás 1929–1932 között a fővárosban 33,4%-kal növekedett*, aminek azonban csak részben oka az ipar fokozódó villa-

mosítása. Fontosabb tényezője volt az ipari áramszolgáltatás növekedésének az, hogy a nagyobb gyárak leállították saját elektromos áramfejlesztő telepeiket, mert a Fővárosi Elektromosmű — mint erről már szó volt — saját önköltségüknél alacsonyabban adott nekik áramot. De szerepe volt annak is, hogy — különösen a textilipar körében — új vállalatok is alakultak, a régié pedig bővültek. Persze sor került arra is, hogy gőzmeghajtásról áttértek az elektromos meghajtásra, de kisebb mértékben, semmint azt a közölt adatok alapján gondolhatnánk.

Papírosipar

A papíripar a válság alatt is fejlődött.

	1929	1931	1932	1933	1934	1935
Termelési érték 1929. évi áron, 1929 = 100,0						
Budapest.....	100,0	86,3	79,9	83,2	89,9	99,8
Magyarország.....	100,0	111,3	118,8	111,5	128,4	137,6
Munkáslétszám (Bpest) 1929 = 100,0.....	2975	2389	2209	2197	2374	2752
Pfizetések és munkabérek millió pengőben.....	100,0	80,3	74,2	73,8	79,8	92,5
1929 = 100,0.....	5,3	4,6	3,8	3,5	3,9	4,4
	100,0	87,0	71,7	66,2	73,6	83,1

A második sor növekedésében a tulajdonképpeni papírgyártásnak volt nagyobb része, amelyet a behozatali korlátozások fokozottan védtek; az ide tartozó üzemeket a válság alatt is bővítették. Így pl. a Neményi testvérek csepeli papírgyára a válság alatt helyezte üzembe harmadik nagy papirosgépét.¹⁶⁶ A fővárosban azonban csak egy papirosgyár volt, ez is kisebb jelentőségű, így a papirosárugyártás és a könyvkötőipar volt túlsúlyban. E két iparág termelése a válság alatt jelentősen csökkent. Ez az oka, hogy a budapesti papirosipar termelése az 1929. évi színvonalhoz képest 1932-ben több mint 20%-kal alacsonyabb. Ennél is nagyobb volt a munkáslétszám csökkenése. A legnagyobb mértékben csökkent azonban a kifizetett bérek összege. A papirosiparban ugyanis a válság előtt is igen sok napszámost és női munkást foglalkoztattak alacsony bérekkel. Ezeknek aránya a válság alatt még alacsonyabb munkabérek mellett emelkedett.

Vegyészeti ipar

A válságtól csak kevéssé sújtott termelési ágak közé tartozott a vegyészeti ipar is. A budapesti vegyészeti ipar helyzetét jellemzik a következő adatok:

	1929	1931	1932	1933	1934	1935
Termelési érték folyó áron, millió P ...	120,1	98,4	91,3	91,7	98,1	107,5
1929 = 100,0	100,0	81,9	76,1	80,9	81,7	89,5
Termelési érték 1929. évi áron, 1929 = 100	100,0	86,1	86,7	96,8	106,9	111,9
Munkáslétszám	5565	4981	5022	5267	5695	6210
Kifizetett bérek millió P	180,0	19,2	17,8	17,2	17,2	20,1
1929 = 100	100,0	106,3	98,8	95,2	95,3	111,1

Ezek mögött az általános számok mögött természetesen a vegyiparban belül is jelentékeny eltéréseket találunk mindkét irányban. A válság általában különösen súlyosan érintette azokat a termelési ágakat, amelyek a mezőgazdaság számára termeltek, és amelyek az építkezésekkel voltak kapcsolatosak, de olyan iparágakat is, amelyeknek cikkei a széles tömegek közvetlen fogyasztására szolgáltak. A behozatali korlátozások a vegyészeti ipar tőkései részére is biztosították a hazai piacot, ez volt a termelés viszonylagosan kismérvű csökkenésének oka.

A vegyészeti cikkek áralakulása túlnyomó részben nem tartott lépést az általános áreséssel, mert a vegyiparban uralkodó erős kartellek a nagyobb ársüllyedést megakadályozták, hozzájárulva ezzel a válság elmélyüléséhez és a kilábalás megnehezítéséhez. Nincsenek mennyiségi adataink a vegyészeti iparhoz tartozó ágak termeléséről, ezért tájékozásként közöljük a folyóárakon számított termelési értékindexét és az üzemnapok számát.

	1929	1931	1932	1933	1934	1935
Kőolajfinomítás és világító gépgyártás						
a) term. érték	100,0	94,2	86,4	93,5	90,2	89,7
b) üzemnapok száma	1672	1742	1433	1548	1574	1440
Keményítőgyártás						
a) term. érték	100,0	92,4	79,3	78,5	73,2	65,9
b) üzemnapok száma	904	943	1137	1177	881	811
Ényv- és műtrágya						
a) term. érték	100,0	74,7	73,0	90,5	253,6	333,5
b) üzemnapok száma	1728	1366	1337	1344	1758	1755
Zsíros növényolajgyártás, gyertya-, szappan- és illatszer-gyártás						
a) term. érték	100,0	79,6	74,1	84,8	80,8	93,6
b) üzemnapok száma	7877	7820	7639	8725	9413	8616

	1929	1931	1932	1933	1934	1935
Kocsikenőcs-gyártás						
a) term. érték	100,0	74,0	78,2	87,7	77,5	83,8
b) üzemnapok száma	2992	2365	3029	4176	4147	4503
Festék-, lakk-, kékítő- tintagyártás						
a) term. érték	100,0	74,8	76,4	87,7	81,2	98,9
b) üzemnapok száma	4270	3908	3909	4176	4147	4503
Aszfalt- és kátrány- gyártás						
a) term. érték	100,0	58,1	49,2	47,7	37,4	44,4
b) üzemnapok száma	2820	2136	2104	2378	2502	2899
Vegyészeti szerek gyártása						
a) term. érték	100,0	107,2	94,0	90,3	100,6	117,4
b) üzemnapok száma	6611	6991	6736	7909	9391	9556
Egyéb vegyészeti cik- kek gyártása						
a) term. érték	100,0	23,9	23,2	18,2	18,1	30,4
b) üzemnapok száma	5066	4212	3950	4479	4997	5044

Legrosszabb volt a helyzete a szuperfoszfát műtrágyagyártásnak. A műtrágyagyártás rendkívüli csökkenése következtében a Hungária Műtrágya, Kénsav- és Vegyipari Gyar Rt. 1930-ban beszüntette a műtrágyatermelést és csak raktárkészleteit értékesítette. Ezt azonban megzavarta a kevésbé tőkeerős Mezőgazdasági és Vegyipari Rt., amely kénytelen volt likvidálni és áron alul dobni piacra a műtrágyát. A Hungária erre megvásárolta a konkurrens vállalatot, mert mint az 1933. március 20-i végrehajtóbizottsági jegyzőkönyv mondja: „A szuperfoszfát üzlet feltétlenül szükségessé teszi, hogy a piac szabályozva legyen.”¹⁶⁷ A szuperfoszfátgyártás egészen 1934-ig szünetelt, de a felhalmozott készleteket így sem sikerült volna a magyar piacon elhelyezni. A Hungária 1932-ben 200 000 q szuperfoszfátot exportált Németországba kilogrammonként 23–24 filléres áron, akkor, amikor az önköltség 36–37 fillér volt, vagyis az eladásnál 36% volt a veszteség. A tőkések kalkulációja az volt, hogy a megmaradó készletek magyarországi értékesítésének nyeresége bőven fedezi ezt a mintegy 600 000 pengős veszteséget. S ez valóban be is vált, mert a gyár leállításának négy éve alatt mégis eladtak közel 15 millió q-t Magyarországon, ami 1 650 000 pengő nyereséget biztosított.¹⁶⁸

Erősen szenvedett a válságtól az aszfaltipar, a csontfeldolgozó- és enyviipar és a keményítőgyártás. Kedvezőbben alakult a gázgyártás helyzete. Ezt tükrözik Budapest Székesfőváros Gázműveinek adatai:¹⁶⁹

	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935
Összes gázadás millió m ³	95,7	96,6	97,2	94,7	89,8	88,2	89,6
1929 = 100.....	100,0	100,1	101,5	98,9	93,8	92,2	93,6
Magánfogyasztás millió m ³	80,3	81,1	81,2	79,3	75,4	75,5	74,6
1929 = 100.....	100,0	101,0	101,1	98,8	93,9	94,0	92,9
Városi fogyasztás millió m ³	2,3	2,3	2,4	2,4	2,4	2,3	2,5
1929 = 100.....	100,0	100,0	104,7	104,7	104,7	100,0	109,0
Közvilágítás millió m ³ ...	9,3	9,5	9,9	8,8	8,6	8,4	8,4
1929 = 100.....	100,0	102,2	106,5	94,7	92,5	90,1	90,1

A városi gázfogyasztás a válság alatt végig emelkedett. A háztartási gázfogyasztás indexe sem csökkent a 90 alá. Ezt a fogyasztók számának növekedésével érték el, mert az egy háztartásra eső gázfogyasztás erősen csökkent. Nagy nehézségek mutatkoztak a gázdíjak beszedésénél is. Ezzel kapcsolatban írta a Gázművek 1932. évi zárszámadása, hogy a „fogyasztók fizetési képességének csökkenését leginkább jellemzi az a tünet, hogy irodánkat naponta a fizetési halasztást kérők százai lepik el, és dacára pénzbeszedőink végsőkig fokozott munkateljesítményének, a kétszeri bemutatás után is kiegyenlítetlenül maradt számlák nagy tömegeinek továbbkezelése az irodai személyzetet a legsúlyosabb feladatok elé állítja”.¹⁷⁰

A gázgyártáshoz hasonlóan kedvezően alakult az ásványolaj-inomítóipar, a glaubersó-, a sósav-, ecetsavgyártás, s általában azoknak az iparágaknak a termelése, amelyek a textil-, bőr-, szőrme- és papíriparban szükséges vegyszeti segédanyagokat termelték. Sok más ág, pl. a kocsi- és bőrkenőcsgyártás is berendezkedett a segédanyagok termelésére. A kivitelre termelő ágak közül a gyógyszervegyészeti ipar helyzete volt a legkedvezőbb.

Élelmezési és élvezeti cikkek gyártása

Az élelmezési ipar bruttó termelési értékét tekintve Budapest legnagyobb iparága volt. Bruttó termelési értéke 1929-ben meghaladta a 397 millió pengőt, az egész gyáripari termelés 32%-át.

A fővárosi élelmezési ipar válság alatti helyzetét a következő adatok szemléltetik:

	1929	1931	1932	1933	1934	1935
	termelés tényleges árakon, millió P					
Malomipar.....	88,9	50,0	49,9	41,2	44,7	57,5
Sütő- és tésztagyártás.....	13,0	14,2	15,5	13,4	11,3	13,0
Cukorka-, sütemény-, kakaó- és csokoládégyártás.....	21,3	15,4	13,1	14,6	15,2	16,9
Pótkávé- és növényi konzervgyártás.....	1,7	1,3	1,2	1,2	3,3	3,1
Szalámi-, húсарu- és konzervgyártás.....	55,7	43,1	37,4	35,1	37,4	40,1
Tejtermékek gyártása.....	38,6	30,8	31,3	28,6	29,9	30,4
Dohánygyártás.....	88,0	69,8	60,2	51,8	58,6	59,4
Sör- és malátagyártás.....	39,9	27,8	20,7	12,5	15,5	19,1
Szeszgyártás.....	7,2	4,2	3,8	4,2	3,6	4,5
Konyak-, likőr-, pálinka-, rumgyártás.....	17,2	10,7	7,9	7,5	8,1	9,1
Ásványvízkiaknázás, szikvizgyártás	14,9	14,3	14,0	13,6	13,9	14,7
Egyéb, élelmezési ipar körébe tartozó iparágak.....	11,4	8,0	6,7	6,7	6,4	6,4
Összesen.....	397,9	289,6	261,8	232,6	274,8	281,0
1929 = 100,.....	100,0	72,8	65,8	58,5	69,1	70,6
Termelési érték 1929. évi árakon, 1929 = 100,.....	100,0	86,5	75,6	78,7	93,4	89,3
Munkáslétszám.....	13 778	12 666	12 118	12 245	12 818	13 377
1929 = 100,.....	100,0	91,9	87,9	88,9	93,0	97,1
Kifizetett bérek millió P.....	35,0	33,9	30,1	27,6	27,7	29,2
1929 = 100,.....	100,0	96,8	85,8	78,6	79,1	83,5

A válság alatt az élelmiszerárak nagymértékben csökkentek. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a dolgozók fogyasztása növekedett; ellenkezőleg a dolgozó tömegek fokozódó elnyomorodásuk következtében kénytelenek voltak igényeiket leszállítani, s fogyasztásuk abszolút mértékben is csökkent. A termelés fizikai terjedelme 1929 és 1933 között mintegy 25%-kal csökkent, míg a munkáslétszám és a kifizetett bérek összege nem esett ilyen mértékben. Ez azt mutatja, hogy a válság alatt a fővárosi élelmezési iparban a munka termelékenységese csökkent.

A budapesti élelmezési ipar összetételét vizsgálva megállapítható, hogy az egész élelmezési ipar termelési értékének legnagyobb része a malomiparra és a dohánygyártásra esett. A malomipar termelésének magas bruttó értékéhez képest aránylag kevés munkást foglalkoztatott; a munkáslétszám és a munkabér a következő viszonyban voltak a termeléssel:

	1929	1931	1932	1933	1934	1935
A budapesti gőzmalmokban						
őrölt gabona, 1000 q	2631	1490	1336	1428	1694	1800
1929 = 100,0	100,0	56,7	50,2	54,3	64,4	68,4
Munkáslétszám	1339	871	819	803	702	844
1929 = 100,0	100,0	65,1	61,2	59,9	52,4	63,0
Pízetések és bérek millió						
pengőben	5,4	4,8	3,6	3,2	2,6	2,9
1929 = 100,0	100,0	89,0	66,7	59,4	48,3	53,8

Így tehát a válság alatt erősebben csökkent az őrlmények mennyisége, mint a munkáslétszám. Ennek oka az, hogy a malomiparban komoly méreteket öltött a részleges munkanélküliség. Tudjuk azonban, hogy a malomipar helyzete már a válságot megelőző években is igen súlyos volt. A válság alatt a helyzet még inkább megnehezült, különösen a budapesti malomiparban. Ezt a súlyos helyzetet főleg a magyar-csehszlovák vámháború következtében a liszt kivitel okozta.¹⁷¹

A válság alatt is szünetelt a Haggenmacher-féle malom, a Király malom pedig 1930-ban szüntette be üzemét.

A *dohánygyártás* — a malomiparhoz hasonlóan — fontos helyet foglalt el a főváros élelmezési és élvezeti iparának termelésében.

A három budapesti dohánygyár helyzetét a válság alatt a következő számok jellemzik:

	1929	1931	1932	1933	1934
Készített dohánygyártmányok,					
1000 q	44,9	36,6	33,8	36,9	46,9
1929 = 100,0	100,0	81,5	75,3	82,2	104,4

A dohánygyárak termelésének esése a fogyasztás nagymérvű csökkenésével függ össze. A válság első évében a fogyasztás csökkenése a finomabb fajták fogyasztásában mutatkozott meg, míg az olcsóbb fajtának fogyasztása valamivel nőtt. A további években azonban már itt is csökkenés mutatkozik, annak következtében, hogy a dolgozók tömegei kénytelenek lesznek a dohányzásról, mert már az olcsóbb fajtákra sem telik. A válság mélypontján pedig olyan hatalmas mérvű a finomabb fajták fogyasztásának csökkenése, illetőleg ezekről az olcsóbb fajtákra való áttérés, hogy az utóbbi fajták fogyasztásában ismét némi emelkedés mutatkozik.

A fontosabb élelmezési iparágak közül legerősebben a *sör- és malátagyártás esett vissza*. Az alacsony munkabérszínvonal és a bor olcsóbbodása következtében a sörfogyasztás az 1928/29. évi 7 literrel szemben a válság alatt alig érte el a fejenkénti évi 1,5 litert. Ennek következtében a buda-

pesti sörgyárak termelése az 1929. évi termeléshez képest 1933-ban 71,2%-kal csökkent. A sörgyárak között a verseny rendkívüli mértékben kiéleződött, s végül is több sörgyár fúziójához vezetett. Így 1933-ban a Dreher Antal Serfőzdei Rt. magába olvasztotta az Első Magyar Részvényserfőzdet, a Haggenmacher Kőbányai és Budafoki sörgyárak rt.-ot. E fúzióból jött létre a Dreher-Haggenmacher Első Magyar Részvényserfőzde Rt.¹⁷²

A sörgyártáshoz hasonló okok miatt esett vissza a *szesztermelés* is. A budapesti szeszgyárak termelése a válság mélypontján, 1932-ben csaknem 40%-kal volt kevesebb, mint 1928-ban. Ennél is jobban — 70%-kal — csökkent a szesz kivitel. Az exportot is csak mélyen a belföldi árak alatt tudták folytatni.

A konyak-, likőr-, pálinka- és rumgyárak helyzetét súlyosan érintette a borárak csökkenése, amelynek kivitele nagyon lecsökkent, ezért nagy mennyiséget kínáltak a hazai piacon olyan alacsony áron, amelyekkel az égetett szeszes italokat előállító gyárak nem tudtak versenyezni. Több likörgyár termelését beszüntette, ez azonban a megmaradt gyárak helyzetén nem sokat segített, mert a termelés megszakítás nélkül csökkent.

Az élelmezési iparhoz tartozó többi termelési ágak helyzetének ismertetésére megfelelő mennyiségű adatok hiányában nem térünk ki. Megemlítjük azonban a *tejtermékek* fogyasztásának nagymérvű csökkenését, amelynek következtében különösen a tejtermékek gyártása esett. A hús- és tejtermékek termelési mennyiségét viszont javította az, hogy nagy összegű állami prémiumokkal, továbbá a szokásosnál magasabb devizafelárakkal *jelentős export folyt a válság alatt is*.

A válság alatt a mezőgazdasági termékek áresése következtében megnőtt a nyerstermékek és a készárak ára közötti különbség, s mint-hogy a késztermékek ára kisebb mértékben csökkent, a tőkések hozama az élelmezési iparban nem esett olyan mélyre, mint a termelés csökkenése. Az így kialakult magas árak azonban jelentősen hozzájárultak a válság elmélyüléséhez és megnehezítették a válságból való kilábalást.

*

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a gazdasági világválság Budapest gyáripárát súlyosan érintette. Az egyes iparágak helyzete azonban nem alakult egyformán a válság alatt sem. A termelés visszaesése legnagyobb volt a főleg termelési eszközöket gyártó iparágakban (a vas- és fémiparban, gépgyártásban, építőanyag-iparban). Azok az iparágak, amelyek leginkább kapcsolatosak voltak a fogyasztással és a külföldi versenytől már régebben védve voltak — élelmezési és élvezeti cikkek gyártása, ruházati ipar —, termelésüket kisebb mértékben csökkentették. A textilipar termelése viszont kisebb visszaesés után a válság alatt is emelkedett. Ennek fő oka a kormány által a válság alatt bevezetett behozatali tilalmakban rejlett. Végül egyes iparágaknak — főleg

a bőr-, papiros- és vegyiparnak — termelése a fővárosban nagyobb mértékben csökkent, mint vidéken. Ennek okaira rámutattunk.

A gazdasági válság éveiben a monopóliumok fokozottabban a maguk érdekeinek szolgálatába állították az államapparátust, amelynek segítségével valójában intézményesítették és törvényes védelemben részesítették a kartelleket. A monopóliumok profitjukat a válság alatt is biztosítani tudták az árak mesterséges magas tartásával. A válság miatt különösen élesen dúló versenyharc terheit a fogyasztókra hárították, hozzájárulva ezzel a dolgozó lakosság fokozott nyomorba döntéséhez, megsarcolva ugyanakkor a közép- és kistőkés rétegeket is. A finánc-tőkének az államapparátusra gyakorolt befolyása érvényesült a válság alatt megalkotott iparfejlesztési törvényen keresztül is.

J E G Y Z E T E K

¹ A tanulmányban Nagy-Budapest gyáripáráról van szó. A Budapest székesfőváros közigazgatási egységét alkotó tíz, később tizennégy kerületen kívül Alag, Újpest, Rákospalota Pestújhely, Rákosszentmihály, Cinkota, Sashalom, Rákoscsaba, Rákosliget, Rákoskeresztúr, Rákoshegy, Pestszentlőrinc, Kispeszt, Pesterzsébet, Csepel, Nagytétény, Budatétény, Budafok, Albertfalva, Pesthidegkút, Békásmegyér alkotta Nagy-Budapestet (Magyar Statisztikai Szemle 1931. 3. sz. 254).

Nagy-Budapest gyáripárának tárgyalása több nehézségbe ütközik. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala csak a közigazgatási egységet alkotó Budapest székesfőváros gyáripari adatait közli. A Központi Statisztikai Hivatalban begyűjtött statisztikai anyag nagy része a második világháború alatt megsemmisült, a közzétett statisztikai évkönyvekben pedig Nagy-Budapestre vonatkozó adatok nincsenek. Ezért főleg a népszámlálás anyagára vagyunk utalva. Népszámlálás azonban tíz évenként volt, és akkor is csak a munkáslétszámot és az iparvállalatok számát írták össze. Ennek következtében tehát tíz évenként közlöm Nagy-Budapest munkáslétszámát és a gyárak számát. A közbenső évek adatai csak a közigazgatásilag egységes Budapestre vonatkoznak. Nagy-Budapest tárgyalását indokolja azonban az, hogy az említett helységek csaknem teljesen összenőttek a fővárossal, és „gazdasági és kulturális, azaz művelődési felépítésben majdnem egészen, vagy pedig túlnyomórészt a főváros bélyegét” viselték. „Termelésben, jövedelemelosztásban és fogyasztásban tehát egyaránt elsősorban a fővárosra” támaszkodtak. *Surányi-Unger Tivadar*, Budapest szerepe Magyarország gazdasági életében 1925—1934. I. köt. 23. Budapest Székesfőváros Statisztikai Közlemények.

² *Farkasfalvy Sándor*, A budapesti gyárak üzemi és termelési statisztikája. Budapest Székesfőváros Statisztikai Közlemények 59. szám. 16.

³ *Vö. Lederer Emma*, Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon. Bp. 1952. 22.

⁴ Magyar Gyáripár Évkönyve és Címtára. 102.

⁵ *Vö. Sándor Vilmos*, Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867—1900, Bp. 1954. 19—77.

⁶ *Sándor Vilmos* i. m. 592. A szálloda és vendéglátóipar nélkül.

⁷ *Sándor Vilmos* i. m. 65.

⁸ *Farkasfalvy* i. m. 19.

⁹ *Farkasfalvy* i. m. 19.

¹⁰ Budapest félévszázados fejlődése 1873—1923. 135. o. Budapest Székesfőváros Statisztikai Közlemények.

¹¹ *Farkasfalvy* i. m. 19.

¹² Népszámlálás alapján. A szálloda és a vendéglátóipar nélkül.

¹³ *Farkasfalvy* i. m. 17—22.

¹⁴ Vö. *Berend-Ránki* Magyarország gyáripára 1900–1914. Budapest 1955, 293.

¹⁵ *Surányi-Unger Tivadar*, Budapest szerepe Magyarország gazdasági életében 1925–1934. I. köt. 81. Budapest Székesfőváros Statisztikai Közlemények.

¹⁶ *Laky Dezső*, Csonka-Magyarország megszállításának közgazdasági kárai. Budapest 1923, 364.

¹⁷ „Csak a természetes szaporodás alapján, tehát az egyes vármegyék mezőgazdaságában elhelyezkedni nem tudó munkáskezek százezreinek bevándorlása nélkül Budapest népességi száma 1869-től 1930-ig legfeljebb 400 000-re emelkedett volna. Budapest fejlődésében a kilencvenes évekig magas halandóság által megkötött természetes szaporodásnak csak a századforduló előtti évtizedben jutott jelentős szerep...” Magyar Statisztikai Szemle 1931. 3. sz. 294.

¹⁸ Budapest félszázados fejlődése 1873–1923. 20–26. o. Budapest Székesfőváros Statisztikai Közlemények.

¹⁹ *Farkasfalvy Sándor*, Budapest gyáripára. 27. o. Budapest Székesfőváros Statisztikai Közlemények.

²⁰ Pl. 1928-ban a motorikus egységár Budapesten 25 f, Kispesten, Miskolcon 30–40 f, sok helyen 40–80 f. Városi Szemle 1928. II. 1139.

²¹ 1867–1873 között Magyarországon 4091 km új vasútvonal épült, s így a vasúthálózat hossza az 1866. évinek 2,9-szeresére növekedett. Sándor Vilmos: i. h. 26. o. — Budapest összes vasútvonalainak hossza 1874-ben 165,13 km, 1894-ben 440,40 km, 1912-ben 661,81 km. Bp. félszázados fejlődése 1873–1923. 114–119.

²² Az ipari decentralizálás szükségességének fő okát Surányi-Unger Tivadar így foglalta össze:

„Magyarország társadalmi osztálymértékének már korábban is egyik legfájdalmasabb pontja éppen az volt, hogy a gyökeres egyenlőségi eszmékkel szemben fogékonyabb gyárimunkásságunk aránylag túl nagy mértékben halmozódott fel egy helyen, a fővárosban.

Tudjuk, hogy a szóbanforgó társadalomújító eszméknek korántsem lehet a gyári munkásság körében annyira gyűjtő hatása, ha egyéb foglalkozási csoportok között, velük jobban elvegyülve él. A forradalmasítás határfoka nevezetesen ott csekélyebb, ahol a gyári munkásokkal megfelelő számú kézműiparos és mezőgazdasági munkás áll szemben. A különböző társadalmi osztályérdekelt helyeken inkább találják meg a maguk természetes kiegyenlítődesét. Ez pedig megfelelő mértékben szilárdítja a társadalom-gazdasági egyensúlyt. Ahol viszont a gyárimunkások száma erős túlsúlyra emelkedik, ott könnyen hajlanak egyoldalú társadalom-gazdasági szemléletüknek túlzása felé. Könnyen esnek abba az optikai tévedésbe, hogy a maguk gazdasági érdekei a társadalom egészének megváltásával párhuzamosak. Érdekeik védelmében könnyen nyúlnak tehát szélsőségesen erőszakos eszközökhöz. Magyarországon, sajnos, korszerű idevágó tapasztalataink vannak, amelyek jól bizonyítják ennek az összefüggésnek helyességét. A tanácsköztársaság idején is a fővárosi és a Budapest-környéki gyári munkásság bizonyult a legkönnyebben gyűlő forradalmi tápanyagnak. Indokul a háttérben már akkor is gyári munkásaink létszámának kedvezőtlen megoszlása szolgált. Alaposan tehetjük fel, hogy a tanácskormány nálunk sohasem tudott volna uralomra jutni, ha gyári munkásainknak oly aránytalanul nagy része nem egy helyen, azaz a fővárosban tömörült volna, már közvetlenül a világháború után is. Közép-Európa országainak javarészt minden valószínűség szerint az óvta meg akkoriban a bolsevizmus hullámaival szemben, mert gyári munkásaik területükön egyenletesebben oszlottak meg.” *Surányi-Unger Tivadar* i. m. 106.

²³ Erre vonatkozóan I. Az 1929–1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon. Szerk. *Incze Miklós*. Bp. 1955, 106–126.

²⁴ *Varga István*, Csonka-Magyarország gazdasági fejlődése. Kenéz Béla Emlékkönyv. Bp. 1932. 183. o.

²⁵ A népszámlálás adatai szerint Magyarország lakossága 1920-ban 7 990 202, 1930-ban 8 688 319, Nagy-Budapest lakossága ugyanezen idő alatt 1 098 240, ill. 1 421 397.

²⁶ Vö. *Berend Iván—Ránki György*, Az ipar háborús előkészületei és az ipari ciklus. Közgazdasági szemle 1956. III. évf. 154—173.

²⁷ *Varga István*, Csonka-Magyarország gazdasági fejlődése. Kenéz emlékkönyv. 185.

²⁸ *Laky i. m.* 312. 1919. évi augusztus havi értékű koronában.

²⁹ A budapesti adat tartalmazza a Weiss Manfréd Acél- és Féművelei csepeli gyár 400 milliós kárát is.

³⁰ *Laky i. m.* 420, 446.

³¹ *Laky i. m.* 317.

³² Központi Gazdasági Levéltár. Weiss Manfréd Acél- és Féművelei rt. 1. cs. 1 köteg.

³³ *Homolyai Rezső*, A főváros pénzügyei 1919—1931. 73. Budapest Székesfőváros Statisztikai Közlemények.

³⁴ *Homolyai i. m.* 19.

³⁵ Magyar Statisztikai Évkönyv 1919—1922. 123. o. 1925. 174. o.

³⁶ Vö. Az 1929—1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon. Szerk. *Incze Miklós*. Bp. 1955, 277—278.

³⁷ Táblázatunkat a Magyar Statisztikai Hivatalnál a Külügyminisztérium gazdaságpolitikai anyaga. 1922. 55. 338.

³⁸ *Varga i. m.* 187.

³⁹ Vö. *Incze i. m.* 106—118.

⁴⁰ A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara évi jelentése. 1924, 344.

⁴¹ A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara évi jelentése. 1922, 88.

⁴² Közgazdasági Értesítő XXVI. évf. 18. sz. Bp. 1931. május 2., 5.

⁴³ Táblázatunkat a Magyar Statisztikai Hivatalnál a Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyvei, valamint a Statisztikai Negyedévi Közlemények alapján állítottuk össze. Az 1913. évre vonatkozó budapesti adatokat Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának közleményeiből (56. kötet) vettük. Ezutóbbi adatok azonban hiányosak, mert a háború és a forradalmak idején egy részük megsemmisült, még mielőtt közzétették volna. Nem ismerjük, hogy 1913-ban a budapesti sokszorosítóipar termelése mennyi volt. Az új iparstatisztikának a gyári jellegű vállalatok üzemi és termelési viszonyaira vonatkozó részét 1921-ben hajtották végre első ízben és azóta évenként folytatták. A sokszorosítóiparra vonatkozó 1913. évi termelést úgy számítottuk ki, hogy az 1921. évi termelési érték megoszlását Budapest és az országos között alkalmaztuk az 1913. évi termelésre is. Ez azonban nem pontos, ezért a számokat fenntartással lehet elfogadni. Az élelmezési ipar termelési értékéből kivettük a vámmalmok termelési értékét, mert azt az 1913. évi gyári statisztika felvételénél még nem tekintették gyári jellegű üzemnek. A budapesti adatok Budapest közigazgatási területére vonatkoznak.

⁴⁴ Vö. *Incze i. h.* 268.

⁴⁵ Vö. *Kállai Tibor*, Die Lage des Staatshaushaltes. Ungarisches Wirtschaftsjahrbuch 1926.

⁴⁶ Vö. *Incze i. m.* 269—270.

⁴⁷ „A magyar nép igen nagy adóterheket viselt, mely az ország életére jelentékeny teherként nehezedik” — írja a Népszövetség magyarországi főbiztosa, Mr. J. Smith. Közgazdasági Értesítő 1926. júl. 8.

⁴⁸ Részletesebben l. *Incze Miklós i. m.* 192—193.

⁴⁹ „Az új vámtarifa kétségen kívül a határos termelésvédelem jegyében készült, amely a magyar termelést a külföldi versennyel szemben kívánja megvédeni, tétellei arra való tekintettel vannak megállapítva, hogy a tarifa a kereskedelmi szerződések tárgyalási anyaga is lesz. A tarifa minden esetre oly tételleket is foglal magában, amelyeket az egyes iparágak létüknek és fejlődésüknek biztosítására kielégítőnek tartanak. Az ipar meglegedéssel fogadta a vámtarifát, a kereskedelem és egyes továbbfeldolgozó iparágak ellenben panaszkodnak egyes vámtételeknek tevékenységüket megnehezítő nagysága miatt.” Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara évi jelentése. 1924, 12.

⁵⁰ Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara évi jelentése. 1924, 12.

⁵¹ Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara évi jelentése. 1924, 22.

⁵² Közgazdasági Értesítő XXVI. évf. 18. szám. Bp. 1939. V. 2., 5.

⁵³ Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara évi jelentése. 1926, 31.

⁵⁴ Varga i. h. 192.

⁵⁵ Vö. Incze i. h. 274—276.

⁵⁶ Homolyai i. h. 14—15.

⁵⁷ A Budapesti Gyárak üzemi és termelési statisztikája. Budapest Székesfőváros Statisztikai Közlemények. 59. szám. 10.

⁵⁸ A csepeli vámmentes kikötő építésére 1923-ban alakult meg „A Budapesti Vámmentes Kikötő rt. annak a megállapodásnak alapján épül, amelyet a magyar királyi kormány és a Schneider és Tsa párizsi cég kötöttek egy vámmentes kikötőnek Budapesten való megépítése és üzemben tartása céljából. A rt. a kormánynak megszerezte az építési költségek egy részének fedezésére szükséges francia frank kölcsönt, melyet Franciaországban kibocsátott kötvények által szereztek meg. E kötvények kibocsátása a francia kormány felhatalmazásával egyrészt Société Centrale des Banques de Province párizsi pénzintézet és a Schneider és Tsa cég, másrészt a magyar kir. pénzügyminiszter között létrejött megállapodás alapján történt.” A kölcsön-összeg 15 000 000 francia frank volt. — Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 1923. 409—410.

⁵⁹ Incze i. m. 181.

⁶⁰ Varga i. h. 194.

⁶¹ E számítás során minden iparágra nézve különválasztottunk néhány jellegzetes olyan terméket, amelynek az 1913., 1925. évi gyári ára kielégítő biztonsággal megállapítható volt. Ezeknek a termékeknek az illető iparágon belül elfoglalt 1913. évi súlyát alapul véve, mindegyik iparágra csoportindexeket állapítottunk meg, amelyek az illető iparág árszínvonalának alakulását jelképezik. Az illető iparágak tényleges áron számított termelési értékét a megfelelő csoportindex-számokkal elosztva olyan számokat kaptunk, amelyekről feltételezhető, hogy megközelítik azokat az értékeket, amelyeket akkor kellett volna kapni, ha az iparág minden egyes termékének természetes mértékegységekben kifejezett 1925., illetőleg 1929. évi termelési adatát az 1913. évi árral szoroztuk s az eredményeket összeadtuk volna. Ezeknek a megközelítő módszerekkel számított összegeknek az 1913. évi tényleges termelési értékhez való viszonyítása révén kaptunk a táblázatban szereplő „volumen-indexszámokat”, amelyekről feltehető, hogy az egyes iparágak termelésének mennyiségi alakulását jellemzik, míg a végösszeg az egész ipar termelését. A termelés százalékos megoszlását jelző számokat is az említett módon kapott összegek alapján állapítottuk meg. Erre az eljárás feltehetően szükség van az ipari termelés alakulásának jellemzésénél olyan időszakra nézve, amelynél a tényleges értékadatok az árakban bekövetkezett nagy eltérések miatt erre nem alkalmasak (így pl. 1913 és 1929 között a nehézipari árak csak 30%-kal, a textilipariak azonban 100%-kal nőttek!), mégis bizonyos fenntartásokkal kell élni a kapott eredményekből levonható következtetések tekintetében. Ezek a fenntartások nem annyira az alapul felhasznált adatok megbízhatóságával és a számítások pontosságával, hanem inkább a volumenszámítási módszer természetétől elválaszthatatlan torzításokkal kapcsolatosak.

A mai magyar statisztika rendszeresen használja az itt ismertetett módszert, de művelői gyakran rámutatnak arra, hogy a kapott indexszámok annál jobban tükrözik a termelés mennyiségi alakulását, minél homogénebb a termelés és minél kisebbek a két időpont között a termelés összetételében bekövetkező változások és megfordítva.

Nyilvánvaló, hogy ez a megállapítás nemcsak egy vállalat vagy iparág termelésére áll, hanem még fokozottabb mértékben áll egy ország ipari termelésének egészére. A volumen-indexszámok annál kevésbé képesek tükrözni a valóságot, minél nagyobb körre terjednek ki a termékeknek és minél nagyobbak az eltérések a két időpont között az egyes termékek, illetőleg — a mi esetünkben — iparágak viszonylagos arányában.

A budapesti gyáripár volumenzámitásánál is az országos áradatokkal számoltunk. Ez azonban lényeges hibát nem jelent, mert a budapesti és az országos árak között számottevő eltérés nem volt.

⁶² Magyar Statisztikai Közlemények 86. sz. 1930. évi népszámlálás II. Az 1920. évi adatok tisztviselőkkel együtt. A segédszemélyzet létszámában a munkanélküliek is benne vannak.

⁶³ Vö. *Berend-Ránki* i. m. 235.

⁶⁴ Budapesti Ker. és Iparkamara évi jelentése. 1922, 291.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ A budapesti gyárak üzemi és termelési statisztikája, i. m. 292.

⁶⁷ Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara évi jelentése. 1923. 293.

⁶⁸ Budapest Székesfőváros Statisztikai és Közig. évkönyvei és a Budapesti Keresk. és Iparkamara 1924. évi jelentése alapján. 30.

⁶⁹ Népszámlálás alapján. A munkanélküliekkel együtt.

⁷⁰ *Farkasfalvy Sándor*, Budapest gyáripára 1921.—1926. 120—121. o. A budapesti gyárak üzemi és termelési statisztikája, i. m. 185.

⁷¹ Népszámlálás alapján. A 20-nál több munkást foglalkoztató vállalatok.

A pesterzsébeti harisnyakötő-gyárral együtt.

⁷² Népszámlálás alapján. A pesterzsébeti Len-, kender-, pamut- és jutafonó szövőgyárral együtt.

⁷³ Népszámlálási adatok.

⁷⁴ A Magyar Textilgyárosok Országos Egyesületének évkönyve. 1922.

⁷⁵ Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara évi jelentése. 1923, 278—279.

⁷⁶ *Kertai Ferenc*, A bőripar és a bőrkereskedelmi kialakulása és fejlődése Magyarországon. 83.

⁷⁷ GyOSz. XXV. évi jelentése az 1927. évi rendes közgyűléshez 278.

⁷⁸ *Farkasfalvi*, Budapest gyáripára. 109.

⁷⁹ *Farkasfalvi* i. m. 109—114. Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara évi jelentése 1924, 30. és a gyáripari statisztika alapján.

⁸⁰ *Farkasfalvi* i. m. 113—124.

⁸¹ Az 1913. évre vonatkozó adatokat a Statisztikai Közlemények 56. kötet 4. sz. -ának 143. oldalán található grafikonról olvastuk le. — Ez már önmagában pontatlanság forrása. A többi adatokat a Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának Évkönyvéből vettük.

⁸² Központi Gazdasági Levéltár. Chinoin Gyógyszer- és Vegyszeti Termékek Gyára rt.

⁸³ Budapest Székesfőváros Gázműveinek jelentése az 1933. évről. 17.

⁸⁴ Budapest Székesfőváros Gázműveinek jelentése az 1928. évről. 6.

⁸⁵ A budapesti gyárak üzemi és termelési statisztikája, i. m. 152.

⁸⁶ Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyvei alapján, 89.

⁸⁷ Magyar Statisztikai Évkönyvek alapján számítva.

⁸⁸ Budapest Székesfőváros Elektromos Művek zárszámadása. 1929. 1938. évekről.

⁸⁹ Az élelmezési iparágakban ugyanis a nyersanyag és a feldolgozott termék értéke közötti viszony egészen másként alakult, mint a többi iparágakban. Nagy mennyiségű nyers termék került itt feldolgozásra. A feldolgozás azonban túlnyomórészt néhány egyszerű mechanikai vagy vegyi folyamatból állott. Ezek a műveletek viszonylag kevés munkást igényeltek: ennek megfelelően a nyers termék és a késztermék értéke közötti különbség viszonylag nagyon kicsiny volt.

⁹⁰ Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara évi jelentése. 1925. 201.

⁹¹ Budapest Székesfőváros Statisztikai és Közigazgatási Évkönyvei alapján.

⁹² Budapest Székesfőváros Statisztikai és közigazgatási évkönyvei 1928, 424. és az Első Budapesti Gőzmalom Rt. 1926. évi zárszámadása alapján. Az Első Budapesti Gőzmalom ugyanekkor olvasztotta magába a következő vidéki malomokat: Váci Hengermalom és Tárház Rt., József Alföldi Gőzmalom és Fűrészgyár Rt. (Hódmezővásárhely) és Júlia Gőzmalom Rt. (Nyiregyháza).

⁹³ Budapest Székesfőváros Statisztikai és Közigazgatási Évkönyve 1929.

- ⁹⁴ Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyvei alapján.
- ⁹⁵ Ungarisches Wirtschaftsjahrbuch 1928, 129.
- ⁹⁶ Nagy Magyar Compass 1935–1936. II. rész, 84.
- ⁹⁷ Budapest Székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyvei alapján.
- ⁹⁸ Uo.
- ⁹⁹ A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara évi jelentése 1922, 263.
- ¹⁰⁰ Az 1925. XVIII. tc. az új építkezésekre, toldalék- és emeletráépítésekre 30 éves, az olyan építkezésekre, amelyek a lebontott épület terjedelmének feleltek meg, 15 éves, az átalakítási munkákra 6–12 éves adómentességet biztosított, a tatarozási munkákra pedig adómérséklést nyújtott.
- ¹⁰¹ Budapest Székesfőváros múltja és jelene számokban. 292–295. Budapest Székesfőváros Statisztikai Közlemények.
- ¹⁰² Uo.
- ¹⁰³ Városi Szemle 1927. I. 469.
- ¹⁰⁴ Uo.
- ¹⁰⁵ Uo.
- ¹⁰⁶ Közgazdasági Értesítő. 1926. okt. 21. 3. *Pallos* i. m. 113.
- ¹⁰⁷ Gyáripari statisztika és a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara évi jelentése. 1922, 30.
- ¹⁰⁸ *Arvay József*, A magyar ipar. 185.
- ¹⁰⁹ A budapesti gyárak termelési és üzemi statisztikája, i. m. 129–132.
- ¹¹⁰ *Laky Dezső*, Csonka-Magyarország megszállásának közgazdasági kárai. Bp. 1923, 364. — Központi Gazdasági Levéltár. Weiss Manfréd Acél- és Fémművei.
- ¹¹¹ Központi Gazdasági Levéltár. Weiss Manfréd Acél- és Fémművei 1. cs.
- ¹¹² Uo.
- ¹¹³ Központi Gazdasági Levéltár. Weiss Manfréd 16. cs. 378/I. sz.
- ¹¹⁴ K. G. L. Weiss Manfréd Acél- és Fémművei 16. cs. 389/II. sz.
- ¹¹⁵ K. G. L. Weiss Manfréd Acél- és Fémművei 16. cs. 389/VII. sz.
- ¹¹⁶ K. G. L. Weiss Manfréd Acél- és Fémművei 29. cs. 658/4. sz.
- ¹¹⁷ Magyar Statisztikai Közlemények. Külkereskedelmi forgalom és gyáripari statisztika alapján.
- ¹¹⁸ Lásd: Az 1929–33. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon.
- ¹¹⁹ A budapesti gyárak termelési és üzemi statisztikája, i. m. 143.
- ¹²⁰ A Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének 50 esztendeje. Bp. 1943, 11.
- ¹²¹ Lásd erre vonatkozóan: Az 1929–1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon. Szerk. *Incze Miklós*.
- ¹²² A számítás a Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyvei alapján.
- Egyéb, hivatkozás nélküli adatokat is a fővárosi statisztikai évkönyvekből vettünk.
- ¹²³ Magyar Gazdaságkutató Intézet helyzetjelentése. 1936. 29. sz. 75.
- ¹²⁴ A fontosabb elektromos áramfejlesztő telepek adatai alapján, a termelt villamosenergia-mennyiség indexszámai.
- ¹²⁵ *Vö. Incze* i. m. 298–316.
- ¹²⁶ *Vö. Incze* i. m. 200.
- ¹²⁷ Budapesti kereskedelmi és Iparkamara évi jelentése. 1931.
- ¹²⁸ *Vö. Incze* i. m. 199–208.
- ¹²⁹ *Vö. Incze* i. m. 209–210.
- ¹³⁰ Az állam ipartámogató tevékenysége Magyarországon 1881-ben indult meg, amikor az 1881. XLIV. tc. első ízben megszabta a vállalatok támogatásának eseteit és feltételeit. Azóta a törvényhozás többször foglalkozott ezzel a kérdéssel, és az 1890. XIII., az 1899. XLIX. és az 1907. III. tc.-ben szabályozta az iparvállalatok segélyezését. Az 1907. évi III. tc., amely az eddigieknél jóval nagyobb lehetőséget adott az állami támogatás gyakorlására, az 1920 után megváltozott állapotok között már nem elégitette ki a tőkésekét. Ezért az 1920-as évek során állandóan sürgették az iparfejlesztési törvény revízióját. „Az iparfejlesztési törvény revíziója tovább nem halasztható. A revízió iránya és elvei tekintetben a gyáripar felfogását visszatükrözi a GyOSz-nak az iparfejlesztés ügyében

tartott ankétjának eredményei. Kiterjesztendő a kedvezményezésre jogosult vállalatok köre” — olvashatjuk a Kereskedelmi és Iparkamara 1927. évi jelentésében. Az új iparfejlesztési törvény megalkotása azonban csak az 1931. évi XXI. tc.-kel következett be.

Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara évi jelentése. 1927, 47. A korábbi iparfejlesztési törvényre vonatkozóan lásd: *Berend Iván—Ránki György*, Magyarország gyáripára 1900—1914. 48—50.

¹³¹ Magyar Törvénytar. 1931. évi törvénycikkek. 219.

¹³² Uo.

¹³³ Magyar Törvénytar. 1931. évi törvénycikkek. 218—235.

¹³⁴ Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara évi jelentése. 1931.

¹³⁵ Képviselőházi Napló 1931. XXXV. sz. 11. Id. Gaál Gaston a törvényjavaslat vitáján.

¹³⁶ Közigazgatási Értesítő 1933. 19. sz. 30.

¹³⁷ Uo.

¹³⁸ Ujság 1935. IX. 29.

¹³⁹ Képviselőházi Napló i. h.

¹⁴⁰ Közgazdasági Értesítő 1932. 31. sz. 1.

¹⁴¹ Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara évi jelentése 1933. 33. o., 1934. 38. o.

¹⁴² Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve.

¹⁴³ A Magyar Gazdaságkutató Intézet archívumának adatai alapján.

¹⁴⁴ A Magyar Gazdaságkutató Intézet 50. sz. jelentése. 143., 185., 87.

¹⁴⁵ Központi Gazdasági Levéltár. W. M. okmánytar. 16. cs. 378/14. sz.

és 8. cs.

¹⁴⁶ Magyar Gazdaságkutató Intézet helyzetjelentései.

¹⁴⁷ Kereskedelmi Bank irattára. 3.4999. sz.

¹⁴⁸ Budapest Székesfőváros közigazgatási és statisztikai évkönyvei alapján.

¹⁴⁹ Központi Gazdasági Levéltár. Hofherr 11. cs.

¹⁵⁰ Ganz gyár zárszámadása alapján.

¹⁵¹ Láng gépgyár zárszámadása.

¹⁵² A Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének 50 esztendeje.

138.

¹⁵³ A Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének 50 esztendeje.

189.

¹⁵⁴ Magyar Gazdaságkutató Intézet helyzetjelentései.

¹⁵⁵ Magyar Gazdaságkutató Intézet helyzetjelentései.

¹⁵⁶ Magyar Gazdaságkutató Intézet helyzetjelentése. Budapest és környéki gyárak eladásai.

¹⁵⁷ Uo.

¹⁵⁸ Nincsenek adataink a fonóorsók és szövőgépek számának alakulására vonatkozóan a fővárosi fonó- és szövőiparban. Tudjuk azonban, hogy Magyarország textiliparában 1929—33 között a fonóorsók száma 49%-kal, a szövőgépek pedig 12%-kal emelkedett. Nem tévedünk sokat, ha ilyen emelkedéssel számolunk Budapesten is.

¹⁵⁹ Galántai Nagy József. Nagy Magyar Compass.

¹⁶⁰ Összeállítva a Gyáripari Statisztika és a Magyar Gazdaságkutató Intézet helyzetjelentései alapján.

¹⁶¹ Pesti Hírlap 1933. október 10.

¹⁶² Vö. dr. *Varga István*, Egyes magyarországi vállalatok nyereségének alakulása a világgazdasági válság idején. Közigazgatási Szemle 1955. 6. sz. 700.

¹⁶³ *Szigeti Gyula*, A gazdasági válság Bpest életében 64.

¹⁶⁴ *Szigeti* i. m. 48.

¹⁶⁵ Budapest Székesfőváros Elektromos Művei zárszámadásai alapján és Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve alapján.

¹⁶⁶ Központi Gazdasági Levéltár. Csepeli Papírgyár.

¹⁶⁷ Kereskedelmi Bank irattára 3283. sz. Hungária.

¹⁶⁸ Uo.

¹⁶⁹ Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyvei.

¹⁷⁰ Budapest Székesfőváros Gázműveinek 1932. évi zárszámadata. 13.

¹⁷¹ Lásd erre vonatkozóan az 1929—1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon. Szerk. *Incze Miklós*.

¹⁷² Nagy Magyar Compass 1933—1935. 84.

А. Шипош

ФАБРИЧНО-ЗАВОДСКАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ БУДАПЕШТА

Венгерская фабрично-заводская промышленность с начала ее основания была в значительной мере сконцентрирована в столице. В 1800—1850 гг. в столице было всего 35 фабрик. В последующие 50 лет развитие ускорилося и до конца столетия в Будапеште насчитывалось уже почти 500 фабрик.

После соглашения Венгрии с Габсбургами в 1867 году развитие характеризовалось широким развертыванием будапештской мукомольной промышленности. В 1867 году в Будапеште действовало 9 мельниц, а с 1867 по 1870 г. число мельниц увеличилось до 14. Но этот численный рост не выражает роста производительности мельниц, которая была намного больше.

Развитие в начале XX-го столетия было связано с агрессивной внешней политикой и подготовлением господствующего класса к войне. В 1911—1913 гг. были построены 70 новых заводов, из них 23 для тяжелой и 13 для химической промышленности. Ускорилося также и развитие текстильной промышленности. В это время были основаны большие венгерские текстильные заводы периода до первой мировой войны. На рубеже столетия 28,5% венгерских рабочих были сконцентрированы в Большом Будапеште. Во время первой мировой войны это соотношение еще больше смещалось в пользу Будапешта, потому что здесь создавались военные промышленные центры. После первой мировой войны структура развития промышленности изменилась, но промышленной децентрализации не последовало, наоборот, большая часть промышленности еще более уплотнилась в столице.

Условия производства будапештской фабрично-заводской промышленности в первые годы периода контрреволюции во время инфляции (1919—1924).

После проигранной войны налаживанию экономической жизни препятствовала медленная ликвидация военного хозяйства, введенного во время первой мировой войны, атрудняли положение также потери, нанесенные империалистическими войсками, прибывшими по просьбе Хорти для подавления Советской Республики. За все это платили рабочие. Доля налогов на одного жителя увеличилась с 49,80% пенге в 1913 году до 113 пенге в 1928 году.

Средством ограбления трудящихся являлась и инфляция, начавшаяся после первой мировой войны и усиливавшаяся после подавления революции. Капиталы уничтожались. Потеряли ценность и контингенты банковских вкладов. От инфляции больше всего страдали трудящиеся в то время, когда задолжавшиеся домо- и землевладельцы освободились от своих долгов. Биржа же развернула огромный оборот, небывалый в истории венгерского капитализма.

Большие трудности стояли на пути развития внешнеторговых связей. Этот период характеризовался вначале недостатком товаров, затем экономическим кризисом, наступившим после первой мировой войны, дальнейшим развитием инфляции, существовавшей еще во многих странах, а также отсутствием самостоятельного таможенного тарифа. Венгрия на основании мирного договора была обязана до середины 1924 года соблюдать пошлины бывшего общего австро-венгерского таможенного тарифа и установленные довоенные торговые договоры и льготы.

Но внешнюю торговлю тормозили бюрократический контроль системы валютных ограничений, и наложение эмбарго, или ограничение экспорта или импорта некоторых товаров. Эти запреты правительство мотивировало причиной защиты валюты. Но в действительности все это служило для защиты интересов промышленных капиталистов, выгодами которого пользовалась, главным образом, текстильная промышленность.

Правительство государственными льготами поддерживало деятельность капиталистов по развитию промышленности. Между 1922 и 1925 гг. правительство предоставило 82 фабрикам разные льготы по налогам и прочее. Больше половины этих льгот получила текстильная промышленность.

Инфляция и послевоенное положение различно действовали на развитие промышленности. С одной стороны затрудняли развитие, с другой же самостоятельная новая таможенная территория освобождение промышленности от конкуренции более развитой австрийской и чешской промышленности и эмбарго обуславливали резкое повышение потребительской промышленности. Восстановление военных разрушений и репарационные поставки развивали тяжелую индустрию, но производительность не поднялась в таком масштабе как, например, производство текстильной промышленности.

Однако, из-за убытков, причиненных войной и ввиду общей безорганизации, весь промышленный аппарат вначале контрреволюционного периода, не достиг уровня производства 1913 года.

Условия производства будапештской фабрично-заводской промышленности в период стабилизации и экономического подъема (1924—1929 гг.)

Стабилизация валюты, проведенная в 1924 году с помощью иностранного займа, положила конец инфляции.

Условия стабилизации многосторонне влияли на дальнейшее развитие хозяйства. Так, прежде всего, надо указать на то, что стабилизация была связана с заграничной задолженностью и усилением контрольной роли международного финансового капитала в Венгрии.

Заем Лигии Наций, использованный для стабилизации валюты, был эмитирован в 7-ми государствах в номинальной стоимости 307 миллионов золотых крон. Иностранным подписчикам-капиталистам были выплачены большие проценты. И так, при задолженности в 307 миллионов крон Венгрия имела лишь притом в 253,8 миллионов крон фактических доходов.

Последующие события показали, что заем Лиги Наций, с точки зрения стабилизации валюты, был лишним, или, по крайней мере, сильно преувеличен. Доходы займа были использованы не по назначению, а большей частью — (214 миллионов пенге в течение 5 лет 1925—1929) использованы на непродуктивные государственные вложения.

После стабилизации, созданная в интересах финансового капитала дефляция, дала возможность венгерским большим банкам еще глубже расширить свою заинтересованность в промышленности и овладеть контролем почти над всеми венгерскими промышленными предприятиями.

Усилился и иностранный контроль над венгерскими акционерными обществами. Из 3,675 венгерских акционерных обществ, действующих в конце 1929 г., — 958 акционерных обществ в большей или меньшей мере заключали в себе иностранные интересы и в руках этих 958 обществ было сосредоточено 79% всего венгерского акционерного капитала.

После стабилизации, в 1924 году, Венгрия ввела самостоятельный таможенный тариф и вступила на путь империалистического протекционизма. Одновременно началась и ликвидация связанного хозяйства, действующего с начала войны.

Кроме таможенного тарифа правительство и другими мерами помогало финансовым капиталистам. Также и в дальнейшем большую роль играли государственные льготы, предоставленные на основании III. ст. закона 1907 года.

После стабилизации в 1926 году наступил экономический подъем. Причиной подъема был частично и хороший урожай. Повышение промышленного производства было результатом, в первую очередь, государственных, комитатских и городских капиталовложений. Сумма государственных капиталовложений повысилась с 67,1 миллионов пенге в 1924/25 гг. до 268,8 миллионов пенге 1927/28 г. Кроме государственных вложений и столичные капиталовложения создали новые возможности для работы промышленности.

В результате этих капиталовложений в 1927 году строительная промышленность и связанные с ней отрасли работали с удвоенной силой.

Экономический подъем после стабилизации был сопровожден большим притоном иностранных ссуд.

Под влиянием этих факторов производство фабрично-заводской промышленности, по сравнению с послевоенным упадком, быстро поднялось. Но промышленность Будапешта достигла довоенного уровня производства только на кульминационном пункте в 1929 году.

Существенным было структурное изменение промышленности. Быстрее всего развивались текстильные и другие отрасли легкой промышленности, производство металлургии только немногим превышало довоенный уровень, а производство машиностроительной промышленности достигло всего 64,8% производства 1913 года.

Развитие будапештской промышленности отстало от подъема промышленности окрестности Будапешта. В результате этого, в контрреволюционной Венгрии промышленность была сконцентрирована в столице и в ее непосредственном окружении. В 1929 г. 92,1% крупных промышленных предприятий и 66,5% промышленных рабочих находились на территории Большого Будапешта.

Развивающиеся отрасли промышленности в 1920 годах

Среди отраслей легкой промышленности, в Будапеште текстильная промышленность развивалась быстрее других отраслей промышленности. В 1920 году в Будапеште действовал 31 текстильный завод, а в 1928 году число заводов увеличилось до 109. Лошадиная сила их двигателей увеличилась в периоде 1920—1927 гг. от 30.223,9 до 98.746,4. Особенно быстро росло число текстильных фабрик в период инфляции, во время импортных ограничений. В течение 2-х лет, в 1922—23 гг., в Будапеште было построено больше текстильных фабрик, чем в течение довоенных 100 лет. Производство текстильной промышленности, по сравнению с 1913 годом, — в 1929 году поднялось на 340,8%. Быстрым темпом шло развитие текстильной промышленности и в окрестности Будапешта.

В пределах текстильной промышленности быстрее всего развивались трикотажная и прядильно-ткацкая, далее хлопчато-бумажная и шерстяная промышленности. В 1920-ом году построили и первую будапештскую фабрику искусственного шелка.

Благоприятное действие конъюнктуры прядильной ткацкой промышленности отражалось и в конфекционной промышленности, развившейся в 1920-х годах в значительную отрасль. Производство будапештской конфекционной промышленности возросло по сравнению с довоенным на основе цен 1913 года на 184,7%. Значение конфекционной промышленности выражалось в том, что самые большие предприятия конфекционной промышленности находились без исключения в Будапеште.

Кожевенная промышленность развивалась в пределах Австро-Венгерской Монархии из-за сильной австрийской и чешской конкуренции весьма медленно. Во время первой мировой войны, военная конъюнктура дала возможность расширению производства, но не способствовала ее развитию. В ее продукцию не входили многие качественные кожевенные продукты. До войны в Будапеште была одна кожевенная фабрика, число их до 1927 года увеличилось до 5-ти. Значительной была будапештская чемоданная и кожевенно-галантерейная промышленность.

После первой мировой войны, в результате таможенного покровительства и непосредственной государственной помощи производство химической промышленности значительно повысилось. В 1929 году производство химической промышленности Будапешта было на 23,3% выше уровня 1913 года. Но развитие химической промышленности было неравномерно даже и в пределах отраслей. Сравнительно сильно возросло производство химикалий, но выпуск других химических веществ, в основном крахмала и искусственного удобрения, сильно отстал.

Быстрее всего поднялось производство электрической энергии, что было связано с развитием техники и с ускорением электрофикации городов и сел.

Приходящие в 1920-ых годах в упадок промышленные отрасли

Ряд отраслей промышленности, в первую очередь некоторые отрасли пищевой и вкусовой промышленности, даже и до 1929 года не достигли довоенного уровня. В этом упадке большую роль играло уменьшение производства мельниц.

Внутри новых границ, мощность мукомольной промышленности — которая была рассчитана на территорию прежней Австрийско-Венгерской Монархии — оказалась чрезмерно большой. Использовано было только едва больше 20% производительности мельниц. В 1913-м году в Будапеште действовали 13, а в 1929-ом году — уже только 6 паровых мельниц. Еще в большей мере уменьшилось производство пивоваренной промышленности. В 1913/14 гг. будапештские пивоваренные заводы производили 1,8 мил., а в 1928/29 гг. только 531.000 гектолитров пива.

Вслед за мукомольной промышленностью, в рамках будапештской пищевой и вкусовой промышленности, самой значительной отраслью являлось табачное производство. Продукция табачных фабрик в 1926 году свыше 20% превышала довоенный уровень.

Не достигла довоенного уровня и строительная промышленность и промышленность строительных материалов. В первые годы после войны почти что не проводились строительств. Значительное развитие было достигнуто только в 1925-м году, но число построенных комнат в 1928 году не достигло числа их в 1911 году. Большая часть новых квартир была неудобная, однокомнатная.

Не достигло довоенного уровня и производство строительных материалов. Мощность кирпичных заводов была чрезвычайно переразмерной: рассчитано было в год произвести 700 миллионов кирпичей, из этого один будапештский трест мог бы изготовить 300 миллионов.

Конец войны отрицательно повлиял на металлопромышленность, как и на машиностроительную промышленность. Прекратилась военная конъюнктура и эти промышленности должны были переключиться на мирное производство. Но отсутствие согласованного производственного профиля сильно препятствовало рационализации. Инфляционная конъюнктура в самом начале значительно повысила производство черной металлургии и металлопромышленности, а большим заводам — при значительной государственной помощи за счет других предприятий — облегчала переход на мирное производство.

Большинству заводов машиностроительной промышленности не удалось переключиться на мирное производство и приспособление их к рыночным условиям, сложившимся после распада Австрийско-Венгерской монархии. В течение 20-х годов ряд известных машиностроительных заводов прекратили свое существование или же слились с другими заводами. Стоимость производства машиностроительной промышленности в 1929 году достигла только 64,8% по сравнению с производством в 1913 году.

Из общего упадка машиностроительной промышленности исключением были только некоторые отрасли электротехнической промышленности, которые путем привлечения больших иностранных капиталов, усовершенствовали свою продукцию и заняли значительное место на мировом рынке.

Влияние мирового экономического кризиса 1929—1933 гг. на фабрично-заводскую промышленность Будапешта

Сильный экономический кризис и в Венгрии развивал свое разрушительное действие. Одной из причин было то, что венгерская промышленность являлась очень неравномерно развивающейся промышленностью, опирающейся на узкий внутренний рынок, трудно переносившей удары кризиса. Другая причина скрывалась в аграрном характере венгерской экономической жизни. Продукция будапештской фабрично-заводской промышленности во время самого острого кризиса, — в 1932 году — снизилась на 25% по сравнению с 1929 годом. Вследствие новых капиталовложений еще больше ухудшилось использование мощности фабрично-заводской промышленности.

Кризис неравномерно отражался на некоторых отраслях промышленности. Больше всего уменьшилось производство тех отраслей, которые по большей части выпускали средства производства. Ко второй группе, где упадок продукции был на много меньше, относятся пищевая, — конфекционная — и полиграфическая промышленности. Общее свойство их выражалось в том, что они в преобладающей части производили такие продукты, от которых даже при самой большой нужде, потребители труднее всего могли отказаться, а с другой стороны, эти отрасли еще до кризиса были защищены от иностранной конкуренции.

Относящиеся к третьей группе — текстильная, кожевенная, электрическая, энергетическая и химическая промышленности во время кризиса не только не снизили производства продукции, но даже наоборот, повысили его.

Неравномерный упадок промышленного производства был связан с развитием промышленности 20-х годов, а именно: такие отрасли как текстильная, химическая — которые и до кризиса не могли развиваться до такого уровня, чтобы обеспечить товарами внутренний рынок. Эти отрасли и во время кризиса не были вынуждены в результате чрезвычайного суживания рынка, уменьшить свою продукцию, ведь государство финансового капитала путем ограничения валюты и, главным образом, системой импортных разрешений, вытеснением иностранных товаров обеспечило им рынок; с другой стороны, они имели возможность не допускать снижения и держать на сравнительно высоком уровне и внутренний рынок. Впереди всех в этом отношении стояли, главным образом, картели. Они вследствие монополистической политики цен и во время кризиса имели большие доходы.

Все более усиливающееся давление общественного мнения заставило правительство «урегулировать» деятельность картелей «законными средствами». Закон о картелях о котором утверждали, что проведен в жизнь с целью упорядочения действий картелей — на самом деле узаконили существовавшее положение.

Чтобы обезоружить возмущение общественного мнения по поводу грабительской политики цен картелей — в 1932 году правительство создало Государственную комиссию по анализу промышленных цен. Но компетенции комиссии были весьма ограничены и в ходе переговоров с промышленностью она «завоевала» только таких снижений цен, которые промышленность провела бы и без переговоров.

Для защиты интересов капиталистов служил также и закон, изданный в 1931 году по развитию промышленности, являющийся прямым продолжением протекционистического таможенного закона. Закон был разработан по намерениям Союза фабрикантов и предоставлял правительству еще большую возможность практиковать государственную поддержку. На основании этого закона и во время кризиса капиталисты получали значительные льготы.

Положение некоторых промышленных отраслей во время кризиса

Будапештская черная металлургия и металлопромышленность достигли в 1933 году самого низкого уровня, когда продукция их снизилась почти на 40%,

а число рабочих на 1/3 часть. Чем ближе стояла данная отрасль к промышленности по производству исходных материалов, тем глубже сказывался кризис.

Снижение производства в машиностроительной промышленности было значительнее, чем в черной металлургии и металлопромышленности. В 1932-ом году будапештские машиностроительные заводы выпустили продукции только в размере 46,2% по сравнению с 1929 годом. В рамках машиностроительной индустрии, кризис сильнее всего отразился в сельскохозяйственном машиностроении. Немного благоприятнее было положение других отраслей машиностроительной промышленности. Меньше всего отразилось влияние кризиса на электрической промышленности. Причиной этому было, что сильно точная электрическая промышленность, во время кризиса получала значительные государственные и городские заказы. Другая причина была также связана с неравномерным развитием т. е. слаботочная электрическая промышленность, экспортирующая большую часть своей продукции — перенесла кризис гораздо легче.

К числу промышленности на которых сильно отразился кризис принадлежала строительная и промышленность строительных материалов. Строительная промышленность во время кризиса сильно пришла в упадок. Чрезвычайно уменьшилось число законченных жилых домов. Во время кризиса изменился также характер строительства жилых домов. В 1927 году в Будапеште в среднем на один новый жилой дом приходили 22,7 квартир, а в 1933 году всего 8,8. Причиной этого служило широкое распространение построек 1—2 комнатных домов.

Эти условия определили и производство промышленности строительных материалов. Сбыт кирпича и черепицы в Будапеште в 1929/1933 гг. понизился на почти 70%. Однако, картели препятствовали понижению цен в такой же мере.

На текстильной промышленности кризис не отразился в такой степени. Ее производство в самое критическое время, в 1932 году, было только на 6% меньше производства в 1929 году, а в 1933 году она уже превысило это производство на 13,7%. Но падение продажных цен в отношении заводской промышленности было весьма значительно, ибо сумма сбыта в 1932 году была на 28,3% ниже, чем в 1929 году.

Особое положение текстильной промышленности во время кризиса решительным образом объясняется тем, что после вытеснения заграничных текстильных товаров, отечественный рынок находился полностью в распоряжении прядильной и ткацкой промышленности. В то же время текстильная промышленность обрабатывала сырье, приобретенное ей по низким ценам мирового рынка, зарплата же была гораздо ниже уровня зарплат конкурирующих стран, — что обусловило сравнительно незначительное уменьшение экспорта текстильной промышленности.

Во время кризиса в пределах текстильной промышленности положение хлопчатобумажной и шерстепрядильной промышленности было благоприятнее всего; ввиду ограничения ввоза; они пользовались самыми большими преимуществами. Продукция будапештской хлопчатобумажной промышленности в 1932 году была на 20,7%, а в 1933 году на 39,1% выше уровня 1929 года.

Из отраслей текстильной промышленности кризис сильнее всего отразился на льняной, конопляной и джутовой промышленности, так как самым важным потребителем этих отраслей является сельское хозяйство.

Импорт продукции конфекционной промышленности и до кризиса не состоялся в таком размере, как например импорт текстильных товаров и поэтому эмбарго не принесло ей никакой пользы. Она сильнее чувствовала тяжесть кризиса, чем текстильная промышленность. Ее производство в 1932 году снизилось на 71,3% по сравнению с 1929 годом.

Среди отраслей кожевенной промышленности сравнительно благоприятно сложилось во время кризиса положение кожевенных заводов. Но производство чемоданной и кожевенно-галантерейной промышленности понизилось в сильной мере. Пали цены на кожу; однако еще больше пала цена на сырую кожу, чем уравнилось уменьшение профита вследствие понижения цен на готовую продукцию.

Производство электрической энергии в результате роста числа потребителей повысилось. Расход промышленного тока в Будапеште за 1929/1932 гг. поднялся

на 33,4%. Это было связано с тем, что более крупные заводы остановили свои собственные электрические централи, так как они получали от столичной централи энергию дешевле себестоимости. В результате роста потребителей повысилось и потребление хозяйственного тока, несмотря на то, что доля расхода на одно хозяйство снизилась.

К числу несильно пострадавших от кризиса производственных отраслей — относится и химическая промышленность, продукция которой в 1929/1932 гг. понизилась на 24%. Производство газа, ввиду роста числа потребителей не уменьшалось в такой мере. Газоснабжение Будапештским газовым заводам было меньше всего в 1933 году, достигая лишь 92,2% расхода 1929 года. В самом тяжелом положении находилось производство суперфосфатного искусственного удобрения; это было связано с острым аграрным кризисом.

Неравномерно развивалось и положение отраслей, входящих в состав главной группы пищевой и вкусовой промышленности. Производство всей главной группы за период 1929/1933 гг. уменьшилось примерно на 25%. Вследствие прекращения экспорта муки, количество размола хлеба на будапештских мельницах уменьшилось на 50%. Еще большее снижение наблюдалось в производстве пива — 71,2%. Понижение производства табака было намного меньше.

В годы кризиса, вследствие падения цен на сельскохозяйственные продукты, сильно увеличилась разница между ценами на сырье и на готовую продукцию. Но ввиду того, что цена готовой продукции пала в меньшей мере, доход капиталистов в пищевой промышленности не уменьшался в такой мере, как производство.

KÖNYVISMERTETÉSEK

Historisches Jahrbuch der Stadt Linz. 1957

(Linz 1957. Herausgegeben von der Stadt Linz)

Felső-Ausztria fővárosa, Linz már hosszú évek óta foglalkozik várostörténete megírásának előkészítésével. Nagyarányú kutatómunka folyik, amelynek szép eredménye a már száz kötetet kitevő „Linzer Regesten” c. sorozat. Az eddig megjelent kötetek körülbelül 70 000 regesztát tartalmaznak. Előkészületben van további 50 kötet anyaga. Joggal büszkélkedhetik a város vezetősége: „Mit dieser Sammlung hat die Stadt Linz wohl als heute einzige Stadt der Welt die meisten *gedruckten Hinweise* auf ihrer Vergangenheit zur Verfügung.” (1956. évi Jahrbuch, LXXXII. 1.) A regesztakötetek úgy látszik a levéltári proveniencia elvét alkalmazzák: egy-egy kötet egy-egy levéltár Linzre vonatkozó adatait tartalmazza. (Uo. LI—LIII. 1.) Ennek, a mi Budapest Története kutatásainkhoz hasonlítható munkálatnak során elkészült tanulmányokat tartalmazza a Historisches Jahrbuch-ok évente megjelenő kötete, amely így a mi „Tanulmányok Budapest múltjából” sorozatunknak felel meg.

Az előbbi, 1956. évi kötet a tanulmányokon kívül a város kultúr-igazgatásügyi hivatalának évi jelentését, a Kulturchronik-ot is tartalmazta. (Uo. VII—LXXXIV. 1.), ezt azonban 1957-től kezdve külön adják ki, sokszorosított kiadásban. Így ezentúl a kötetek beosztása az előttünk fekvő 1957. évi kötet mintájára fog készülni. Ez a kötet szép kiállításban, jó papíron 414 oldalt tartalmaz. Dr. Ernst Koref polgármester előszava után három részre oszlik az évkönyv: tanulmányok, kisebb közlemények és miszcelléák. Ebben az utóbbi részben könyv- és levéltárismertetéseket, továbbá a városi levéltárban folyó munkálatok leírását, végül készülő tudományos munkákról szóló előzetes jelentéseket találunk. A kötet tartalma, habár nem magyar városra vonatkozik, mégis tanulságos a magyar városkutató számára, nemcsak módszertani, hanem tartalmi szempontból is, hiszen a város szintén a Habsburg-monarchiához tartozott, és így történetének ismerete összehasonlítási lehetőséget nyújt a Lajtán inneni és a Lajtán túli városok helyzetére.

Az évkönyv, akár csak a Tanulmányok, szigorú időrendi sorozatban közli a cikkeket. Az első tanulmány: *Helmut Feigl*, Der niederösterreichische Weingartenbesitz der Linzer Bürger im 13. und 14. Jahrhundert. (8—29. 1.) A cikk rámutat, hogy Alsó-Ausztria szőlőinek

milyen nagy jelentősége volt a középkori Ausztria gazdasági életében. A fenti századokból összegyűjti azokat az adatokat, amelyek linzi polgárok szőlőbirtokaira vonatkoznak. Az illető polgárok életviszonyainak vizsgálatánál kiderül, hogy csupa gazdag, a város vezetésében is részt vevő személyről van szó, akiknek szüleiken kívül egyéb ingatlanaik is vannak. Mint írja, ezek kisebb földbirtokosoknak tekinthetők. Mivel a linzi távolsági borkereskedelemre nincs adat, úgy látszik, hogy az elég tekintélyes bormennyiséget csak városukban mérték ki. A szőlőket Burgrecht címén örökbérletként birtokolják. A tanulmány igen érdekes számunkra is, mert a magyarországi városok patrícusaira vonatkozólag ebben a korszakban hasonló adataink vannak. Mégis, a cikk nem egészen kielégítő, aminek oka valószínűleg az, hogy a szerző levéltári adatokat nem használt fel. Pl. a linzi polgárok távolsági borkereskedelmét tagadja, mert arra nem talál adatokat a kiadott forrásokban, és ennek indokolására felhossa Passau 1390. évi (!) árumegállító-jogát, noha maga is elismeri, hogy a XV. században volt a linzieknek valami szerepük a távolsági borkereskedelemben. Hasonló ellentmondásokat még többet is lehetne felhozni.

Hermann Schardinger, Studie zur Geschichte des Linzer Gymnasiums aus der Zeit der Landschaftsschule (31—68. l.) a felső-ausztriai evangélikus rendek által 1542-ben alapított és fenntartott, ma is létező intézet első két évszázadára vonatkozóan hoz adatokat. A szerző szándékosan az iskola történetének árnyoldalaival foglalkozik, mivel ezek még kevésbé ismertek. Erősen pedagógiai szempontból megírt tanulmány (az egyes részek élén pedagógiai munkákból vett mottók állnak) így habár sok érdekes adatot közöl, az olvasóban mégis hiányérzetet kelt. Különösen a gimnáziumnak a város és a tartomány kulturális életében játszott szerepét hiába keressük a tanulmányban, továbbá a tanulók társadalmi helyzetét. Az előbbi annál sajnálatosabb, mert Kepler is tanított itt hosszabb ideig.

Josef Fröhler, Überlieferte Linzer Jesuitendramen (69—129. l.). A linzi jezsuita gimnáziumban a XVII—XVIII. században játszott iskoladramák tartalmának felsorolása. Érdekes lenne összehasonlítani a magyarországi iskoladramákkal.

Georg Grill, Das Landgericht Linz 1646—1821. (131—163. l.) Címétől eltérőleg a város történetének kezdetétől tárgyalja Linz bíráskodási önkormányzatának kifejlődését. 1646-ban kapja meg a Landgerichtet, azaz a bíráskodási jogkört néhány szomszédos falu felett, cserében a Starhemberg gróftól. 1821-ig marad birtokában, addig határa időnként változik. A szerző közli a határjárások szövegét, és két egykori térképnek — sajnos — elég gyengén sikerült fotokópiáját. Hasznos lett volna mellékelni a tanulmányhoz egy olyan térképet, amelyen a város bírói hatáskörének kiterjedését a különböző időkben egymás mellett feltüntették volna.

Harry Kühnel cikke: Das Fürstenbergische Dreifaltigkeitsbenefizium in der Linzer Vorstadt (165—196. l.) az egyik Fürstenberg grófnő

által a XVIII. század elején létesített kápolna és az ahhoz járó javadalom történetét írja meg.

Az évkönyv legjelentősebb tanulmánya *Hertha Awecker, Die Bevölkerung der Stadt Linz im Jahre 1750.* (196—240. l.) A szerzőnek az évnek a cikk függelékében közölt adólajstroma alapján történeti statisztikai földolgozást nyújt a városról. Nincs terünk a cikk eredményeinek részletes ismertetésére. Megismerjük a város lakosságának foglalkozás és vagyon szerinti megoszlását, az egyes foglalkozási ágak jövedelmezőségét, a polgárjoggal bíró és nem bíró lakosság számarányát. Minden adatát részletezi a belvárosi kerületek és a külvárosok szerint is. Érdekes pl., hogy kereskedő csak polgár volt, és mind a belvárosban lakott, míg a mészárosok között egy polgár sincs, és mind külvárosi. Az sem érdektelen, hogy nincs olyan lakos a városban, akinek családja háromnál több generáció óta élne a városban. A tanulmánnyal szemben legfeljebb a következő kifogásokat emelhetjük. A statisztikai összeállítás időpontjának megválasztása: kevéssel a városnak a bajor megszállás alól történt felszabadítása után, épp a háborús év miatt még nem nyújthat megnyugtató képet Linz XVIII. századi történetére. Az egyébként alapos, nagy gonddal készült tanulmány értékét emelte volna, ha összehasonlítási adatokat közölt volna mind a korábbi, mind a későbbi korszakra vonatkozóan. Részletkérdésként még azt említjük meg, hogy az összlakosság számának meghatározásánál házanként öt lakos alapulvételét jobban meg kellett volna indokolni.

Otto Jungmair, Adalbert Stifter und die Schulreform in Oberösterreich nach 1848 (241—319. l.) címétől eltérően csak nagyon keveset ír az iskolareformról, de annál többet Stifter életéről. Ez utóbbi 1849 után Felső-Ausztria tanfelügyelője lett, és az is maradt az 1865-ben, hosszas betegsége miatt történt nyugdíjazásáig. Igen érdekesen írja le, hogy az ötvenes évek elején az osztrák oktatásügy még erősen polgári liberális szellemű volt, és csak az 1855-ben kötött konkordátum után alakult át reakciós szelleművé. Stifter itt mint a reakció által elnyomott, liberális szellemű nagy pedagógus van ismertetve. Kétségtelenül van valami alapja a szerző állításának, cikkéből úgy tűnik mégis, hogy ez a kép kissé idealizált. Stifter a konkordátum után még tíz évig működött, a szerző maga idézi iskolalátogatási jelentéseit, amelyekben szinte kizárólag az imádság-tanulás, szentképek stb. tárgyában ír, tehát kifelé teljes egészében átvette a hivatalos irányzatot. Az is Stifter életének idealizálását szolgálja, hogy mikor leközi azokat a bíráló megjegyzéseket, amelyekkel a minisztériumi referens ellátja Stifter jelentéseit, nem ismerteti magát a jelentést, és így nem tudjuk lemérni, igazságos volt-e a kritika, vagy sem. A tanulmány egyébként az egyetlen a kötetben, amelynek budapesti vonatkozása van. Stifter szoros kapcsolatban állott Heckenast pesti kiadóval, akivel váltott levelezéséből több részletet közöl. Heckenast adta ki Stifternek egy — később iskolai forgalomba mégsem került — német olvasókönyvét is.

Edward Schiller cikke: Die Rosenberg (321—340. l.) nem illik tudományos munkába. A szóban forgó épületet, amely középkori várat utánoz, a szerző építtette Linzben a század elején. Miután elmondja rövid építéstörténetét, előadja, hogy ő tizenkét évi birtoklás után eladni kényszerült, majd mint valami múlt századbéli romantikus ponyva, megírja, hogy minden újabb birtokosát azóta szerencsétlenség érte. Kár volt a szerkesztőségnek a színvonalas kötetben ezt a cikket lehozni!

A kisebb közlemények rovat cikkei között találunk publikációt egy római feliratos kőről (*Artur Betz* tollából, 341—44. l.), egy XIII. századi linzi vámjegyzék ismertetését és közlését (*Fritz Eheim* adta ki, 350—61. l.) és néhány egyéb kisebb jelentőségű adatot. A Miscellanea rovatról ismertetésünk elején szözlöttünk.

Végeredményben megállapíthatjuk, hogy Linz város történeti évkönyve, habár erősen vegyes értékű tanulmányokat tartalmaz, mégis hozzájárul a várostörténeti kutatások elősegítéséhez.

Kubinyi András

Isztorija Moszkvi, Tom II. Period feodalizma XVIII. v. (Moszkva története, II. kötet. A feudalizmus korszaka, XVII. század,) Moszkva 1953, 744 l. Tom III. **Period razlozsenija kreposztnovosztroja** (III. kötet. A jobbágyi rend felbomlásának korszaka) Izdatyelsztvo Akagyemii Nauk SzSzsZR, Moszkva 1954, 871 l.

A fenti címen hat kötetben megjelentetett mű első kötetének ismertetése (lásd a Tanulmányok Budapest múltjából XII. kötetét) során beszéltünk az egész kiadvány felépítéséről, az egyes kötetek periodizálásáról. Az alábbiakban két kötetnek, a XVIII. századot és a XIX. század első felét tárgyaló második és harmadik kötetnek rövid, elsősorban a felvetett és megoldott problémákra figyelemmel levő, tehát nem annyira az adatszerűséget, mint a szerzők nézőpontjait jellemző ismertetését igyekszünk adni.

A második kötet tartalmilag az alábbi módon épül fel. I. Moszkva a XVII. század végén és a XVIII. század első negyedében. 1. A város gazdasági élete. Ezen a fejezeten belül a moszkvai kis- és nagyipart, valamint a kereskedelmet tárgyalják a szerzők. 2. A lakosság és a terület. Itt ismertetik a város helyrajzát is, az egyes városrészek fejlődését, beépítettségét és egyéb településföldrajzi sajátosságait. 3. Moszkva társadalmi-politikai élete. 4. A város kormányzata és berendezései. Az utóbbiban a lakosság érdekeit szolgáló létesítményeket, mint például a tűzvédelmi felszereléseket, utcák kövezését, köztisztasági intézkedéseket, egészségügyi berendezéseket tárgyalja a szerző. 5. Moszkva kultúrája. Itt a népművelés és tudomány, az irodalom, az anyagi kultúra, az építészet, a festészet és képzőművészet fejlődését vázolják.

II. Moszkva 1725 és 1800 között. 1. Moszkva gazdasági élete. Ez a fejezet két részre tagolódik. Az első a kisipar és a manufaktúra, a második a kereskedelem fejlődésével foglalkozik. 2. A város területe és lakossága. E korszakban nagyobb változások következtek be a lakosság összetételében, hiszen a gazdasági fejlődés, elsősorban a manufaktúrák kialakulása számos iparral foglalkozót vonzott a városba. 3. Az osztályharc, Moszkva politikai élete és a társadalmi eszmék. 4. A város kormányzata és gazdálkodása. 5. A népművelés, tudomány és az anyagi kultúra. Mint a korábbi korszakkal foglalkozó, hasonló tárgyú fejezetben, itt is a népművelés, a tudomány és technika, az irodalom és az anyagi kultúra kérdéseiről olvashatunk. Külön fejezet, a 6. tárgyalja Moszkva művészetét, a színházat, a zenét, az építészetet, végül a festészetet, szobrászatot és az iparművészetet.

A kötet szerzői részben azonosak az első kötetével: a szovjet történettudomány kiemelkedő képviselői.

A mű alap gondolata, amely valóban zsinórmértékül szolgált a sok szerző számára és egységes arculatot ad a munkájuknak, az, hogy Moszkva, amely a korábbi századokban az egységes orosz állam megalakulásának alapja és kezdeményezője volt, az ország politikai, gazdasági és kulturális fejlődésében élenjáró szerepet vitt a továbbiakban is. Arra törekedtek, hogy sohase vonatkoztassák el — a részletkérdések vizsgálata során sem — Moszkva történetét az orosz nép és állam történetétől, mindig ez a kölcsönös összefüggés a szemlélet alapja.

A XVIII. századi Moszkva gazdasági életére főleg az jellemző, hogy míg I. Péter cár gazdaságpolitikai tevékenységének eredményeként az Ural vidéke lett a kohóipar, Tula, Pétervár az új cári székhely és Petrozavodszk a hadiipar centruma, Moszkva lett a szövő-, fonó és általában a könnyűipar és maradt továbbra is a szárazföldi kereskedelem központja. A balti tengeri kikötők építése, sőt magának az új fővárosnak, helyesebben cári székvárosnak — mert hiszen a főváros továbbra is Moszkva — megalapítása meg ösztönzőleg hatott Moszkva gazdasági fejlődésére. Ez a város közvetített a tengerpartvidéki empóriumok és a birodalom belseje közt. A XVIII. századra az jellemző — amint ezt Lenin megállapította —, hogy a sok kis helyi piac egy nagy közös országos piaccá koncentrálódott, ez a jelenség pedig mind az áruforgalom, mind az áruterelés szempontjából nagy jelentőségű. Moszkva természetes központja volt az orosz gazdasági életnek, érthető hát, hogy itt különösen gyors ütemben erősödtek és bővültek az ipari üzemek, kifejlődtek és gyors virágzásnak indultak a munkamegosztáson alapuló manufaktúrák. Ennek tényezői voltak az iparnak és mezőgazdaságnak mind határozottabb különválása, a vidéki munkavállalóknak egyre fokozódó áramlása a nagyvárosba, magának a kormánynak egyre tudatosabb gazdaságpolitikája, és mindenekelőtt s mindezeket összefoglaló formulázásban: a termelőerők minden korábbi korszakhoz képest példátlanul gyors fejlődése.

A manufaktúrák, amelyeknek első példái már a megelőző korszakban, tehát a XVII. század 70-es és 80-as éveiben megjelentek Moszkvában is, a XVIII. században igen nagy jelentőségre emelkedtek. Mint-hogy a munkaerőszükségletet a gazdaságilag viszonylag fejletlen város és a földesúri hatalom alatt álló környező falvak nem tudták ellátni, a moszkvai manufaktúrákban nagy teret kapott a kényszermunka, elsősorban a kincstári üzemekben. Jellemző az oroszországi feudalizmus kíméletlenségére a XVIII. században, hogy még a városi manufaktúrában dolgozó munkást is jobbagyként kezelte; ha önkényesen — vagyis a tulajdonos engedélye nélkül — elmaradt a munkából, szökevényként megbüntették.

Moszkva kereskedelmi gócpont jellege a XVIII. század folyamán még fokozódott: erről tanúskodik a kereskedő-területek számának nagymértékű emelkedése. 1720 körül a moszkvai kereskedők három „gild”-jében összesen csaknem 12 000 kereskedőt írtak össze. A kormányzat (különösen a kereskedelem iránt élesen érdeklődő I. Péter alatt) minden módon támogatta a nagykereskedőket. Érdekes példája ennek az a terv — amely akkor nem jutott el a megvalósításig —, hogy Moszkvát a Volgával összekössék: 1700 körül már megkezdték a nagyarányú földmunkát, de az északi háború megakasztotta a munkát. I. Péternek és munkatársainak nagy tervei csak kétszáz év múltán valósultak meg.

A város — lakóinak lélekszámát tekintve — az országban a legnagyobb település. A belső kerületek házai csaknem kivétel nélkül az egyházi és világi feudális hatalmasságok birtokában vannak, a külső kerületekben azonban a nem-nemesek portáinak tízezrei fekszenek. A város lakosságának legnagyobb része jogtalan zsellér, belőlük kerülnek ki a manufaktúrák kiszolgáltatót robotosai, a közönséges munkát végző „fekete munkások”.

A feudális keretek közt egyre erőteljesebben bontakozik ki a korai kapitalizmus: már a meggazdagodásnak olyan formái is feltűnnek, mint a manufaktúrába tőkével való bekapcsolódás, és ilyenformán az értéktöbblet által a bérmunkások munkáján való élőködés. A város lakóinak nagy többségét kitevő szegénység már ebben a korszakban számos jelét adja elégedetlenségének, a kormányzatnak nem kis gondot jelent fékentartásuk.

A város főleg észak-kelet felé terjeszkedett ebben a korszakban. A Jauza folyó mentén új ipari centrum nőtt ki a földből. Ugyanekkor a város belsejében is nagy változásokat figyelhetünk meg: a kereskedők híres negyede, a Kitajgorod ugyanúgy, mint a Kreml is, elveszti falusias épületeit és megkezdődik a tervszerű városfejlesztés, utak kiegyenesítése, terek szabályozása. Van már városi építész, aki felügyel a városban folyó építkezésekre.

Bár I. Péter áttette birodalma székhelyét az általa alapított tengerparti városba, számos kormányhatóság és egyéb hivatal — köztük a szenátus és néhány kollégium — Moszkvában maradt, vagy ezeknek

legalábbis egy-egy részlege maradt a régi helyén. Ugyanakkor, a XVIII. század elején, számos új hivatal, elsősorban a kereskedelem és ipar szervezésével foglalkozó szerv keletkezett és működött Moszkvában. Itt gyűltek össze a nemesi kongregációk, itt osztották ki a feudális kiűntetéseket a nemeseknek.

A város kormányzását az e korszakban alapított Ratusa — egyúttal a kereskedők önkormányzati szerve — tartotta kézben. A moszkvai magisztrátus mind a városnak, mind a hozzá tartozó körzetnek fóruma, jelentősége a korszakban mindinkább emelkedik.

Az anyagi kultúra területén főleg a gazdagok házatáján figyelhető meg változás, új építkezési módok, új berendezési tárgyak jelennek meg a színen. A szegénységnek legfeljebb azt lehet kiemelni, hogy ebben a korszakban kezdődik az ablakok üvegezése a korábban szokásos halhólyag-borítás helyett. Ez a korszak az orosz építészeti stílus egyik legfényesebb szakasza, az ún. „moszkvai barokk” ekkor jelenik meg és terjed el. A moszkvai híres mesterek és művészek közül sokat elvisznek az új fővárosba, Pétervárra, de azért a város mégsem veszít művészeti jelentőségéből.

Az I. Péter halálával beköszöntő korszak, amelyet a könyv az ezután következő részben tárgyal és amelynek végét a XIX. század fordulójában állapítja meg, a város gazdasági életét a korábban megkezdett irányba viszi tovább. Moszkva a könnyűiparnak, elsősorban a textiliparnak központja és mindinkább és mind teljesebben központja a kereskedelem belső piacának. A manufaktúrák egy része, és nem kis része, a nagykereskedők vállalatává lesz.

A század vége felé azután olyan kapitalisztikus módszerek is elterjedtek, mint az otthon való dolgoztatás. A textilmanufaktúrákban dolgozók számára normákat állapítottak meg, még hozzá igen magasakat, a munkaidő 10—12, de néha 15 óra is volt naponta.

A kereskedők manufaktúra-vállalkozók is lettek, a kereskedelem területén pedig moszkvai vonatkozásban monopóliumot élveztek. A XVIII. század végén már megjelenik a váltó, a kereskedők tehát váltóügyletekkel is gyarapíthatják jövedelmüket. Ezek a kereskedők, valamint a felvásárló alkuszok a későbbi moszkvai burzsoázia ősei.

A város lakossága a század végére 100 000 főre tehető. Valósággal vonzó hatása volt a környék paraszti lakosságára, bár nem mind kerültek kedvezőbb feltételek közé a városban, mint a falun voltak.

A XVIII. századi Moszkvában a korabeli feudális Oroszország társadalmi ellentmondásai igen éles formákban mutatkoztak meg, a kibontakozó új társadalmi formáció, a még csak éppen születő kapitalizmus egyes elemei is igen határozottan jelennek meg, sokkal előbb, mint Oroszország más városaiban. Már előttünk áll a XVIII. század végén a leendő burzsoázia és a leendő proletariátus őse, a vállalkozó, illetve a bérmunkás képében.

A város feltartóztathatatlanul nőtt a század folyamán, semmi külső körülmény, háború vagy nagyobb elemi csapás nem gördített

akadályt ez elé a természetes folyamat elé. Új területeket csatoltak a városhoz. A tervszerű városfejlesztésnek akadálya volt azonban a városban élő nagy számú nemesség ellenállása, amely saját valóságos vagy vélt érdekeit követve és kiváltságos helyzetéből folyó befolyását érvényesítve, szembeszállt sokszor a városi vezetők elgondolásainak megvalósításával. Megjelennek ugyane korszakban a város szélén a jellegzetes ipari városrészek, amelyeknek olyan nagy szerep jutott a következő korszakok munkásmozgalmaiban.

De a munkásmozgalmak kezdetei ebbe a korszakba nyúlnak vissza. A bérmunkások, különösen a jobbágysorba taszítottak, és a manufaktúratulajdonosok közt éles osztályharc folyik az egész korszakon át. Az 1770-es években a nevezetes Pugacsov-felkelés élénk visszhangra talál a Moszkvában élő paraszti eredetű tömegek közt. Ez és a többi XVIII. századi paraszt- és munkásmozgalom kétségtelenül annak a jele, hogy a nyomorba taszított néptömegek nem tudnak belenyugodni a feudális és már-már körvonalalaiban megmutatkozó, születő kapitalista elnyomásba. A kormányzat úgy próbált a számára félelmetes mozgalmakon úrrá lenni, hogy több üzemet kiköltöztetett Moszkvából és megtiltotta új üzemek létesítését, egyidejűleg megerősítette a nemesi-rendőri apparátust, hogy annak fegyveres erejével megakadályozza a Pugacsov-felkeléshez hasonló mozgalmak megismétlődését.

A nemesi és tisztviselői értelmiség néhány haladó gondolkodású képviselője (Novikov és társai) felvették az ideológiai küzdelmet a feudális elnyomó rendszer ellen, és a nyugat-európai felvilágosodás hirdetőinek mintájára elsősorban a műveltség terjesztésével igyekeztek felemelni a népi tömegeket, illetve megváltoztatni a társadalmi viszonyokat. Ez a moszkvai értelmiségi csoport még nem jutott el kortársuk, A. N. Radiscev forradalmi eszméiig, de annak nevezetes könyve (Utazás Pétervártól Moszkváig), amely II. Katalin cárnő szerint veszedelmesebb Pugacsovnál, Moszkvában is népszerű olvasmány volt, és számos ember gondolkodására volt hatással.

Erre a korszakra esik a városi vízvezeték és utcai állandó világítás bevezetése. Ez azonban, minthogy jobbára csak a belső kerületekben készült el, főleg a nemesi-nagykereskedői, tehát jómódú lakosoknak kényelmét szolgálta.

A kultúra, tudomány és technika szempontjából Moszkva maradt az ország centruma, itt alapították az első állami egyetemet, itt volt a legfejlettebb könyv- és újságkiadói tevékenység, a legnagyobb forgalmú könyvkereskedelem.

Moszkva irodalma elválaszthatatlan az orosz irodalomtól, ez a kor — mint nálunk is — az irodalmi nyelv és a nemzeti irodalom újjászületésének kora. Moszkva jelentősége ebben a vonatkozásban felbecsülhetetlen.

*

A mű harmadik kötete a XIX. század első felét tárgyalja, azt a korszakot, amelyet a feudalizmus rendjének felbomlása jellemez. Lényegében három periódusra bontja ezt a korszakot: 1812 előtt, 1812, a honvédő háború éve, és 1812 és 1861 közti szakasz. Az egyes fejezetek vázlata a következő:

1. Moszkva a XIX. század elején (1800—1811). A város általános képe; Moszkva dolgozó lakossága; a kereskedők és a papság; a nemesség, a társadalom hangulata; a város kulturális élete. 2. Moszkva 1812-ben. A város a háború kezdetén; a francia sereg bevonulásának előestéje; a franciák bevonulása Moszkvába; a város égése; a francia sereg szétzúllásának kezdete; a lakosság egy részének kimenekülése, harc a francia hadsereg ellen; a francia sereg elhagyja Moszkvát. 3. Moszkva területe és népessége. A város alaprajza és határai; az 1812. évi égés következményei; Moszkva újjáépítése; a város építéstörténete a 30-as, 40-es években; a lakosság szociális összetétele és mozgalmi. 4. Moszkva ipara. A könyv ezt két szakaszban tárgyalja, 1830-cal választva el a két korszakot egymástól. 5. Moszkva reform előtti munkásai, a munkásosztály kialakulása; a munkások helyzete, végül munkásmozgalmak Moszkvában. 6. A moszkvai kereskedelem. Városon belüli kereskedelem; Moszkva mint a belső piac és a külkereskedelem központja. 7. A moszkvai burzsoázia. A burzsoázia kialakulása; gazdasági igényei és anyagi kultúrája. 8. Moszkva kormányzása és gazdasága. A város kormányzása; jóléti intézmények; egészségvédelem és szegénygondozás. 9. Moszkvai társadalmi mozgalmak 1812 és 1825 közt, a dekabristák. Moszkva mint a dekabristák nevelőanyja; a honvédő háború utáni első évek; az 1817. évi „moszkvai szerződés”, a dekabristák „harci társulata”; a „jóléti szövetség” megalapítása; e szövetség 1821. évi moszkvai kongresszusa; Sz. J. Raics moszkvai társasága; a „bölcseesség barátainak” köre; Moszkva és a dekabristák felkelése. 10. Az 1826—1848 közti évek társadalmi törekvései. Moszkva a dekabristák felkelésének leverése után (1826—1830); társadalmi mozgalmak 1830—1839 közt; a 40-es évek társadalmi mozgalmi. A forradalmi-demokratikus tábor kialakulásának kezdetei és harca az ellenséges irányzatokkal; 11. A népművelés és a tudományos élet. Az elemi oktatás; a középfokú közoktatás; alsó- és középfokú szakoktatás; felsőoktatás, egyetem; tudományos társaságok. 12. Moszkva és az irodalom. A XIX. század kezdete; az 1812-es év; az 1813—1825 közti évek; a húszas évek vége; a harmincas évek; a negyvenes évek. 13. Moszkva és a zene. Zenekultúra a XIX. század elején; paraszti (jobbágy) színházak, zenekarok és kórusok; az 1820—1850-es évek moszkvai zeneszerzői; ugyanezen korszak zenei amatőrrei; a korszak nyilvános hangversenyei; zenei irodalom, M. N. Glinka és Moszkva. 14. A moszkvai színház. Nemesi színházak; nyilvános színházak; a színházügy 1812-ben; a Nagy és a Kis Színház tevékenysége; a Kis Színház és P. Sz. Mocsalov; M. Sz. Scepkin, a nagy színész; V. I. Zsivokinyi és P. M. Szadovszkij moszkvai színészek; a reakció

megerősödésének korszaka ; népi szórakozások. 15. A moszkvai építészet. A város az 1812. évi tűzvészben ; Moszkva újjáépítése a tűzvész után, a város centrumának átépítése, új utcahálózat kialakítása és a középületek építése ; lakóházépítkezések 1812 után ; Moszkva nagy építései a század derekán. 16. Festészet és szobrászat. Moszkvai szobrászat a XIX. század elején ; műgyűjtemények és a festészet sikerei ; a művészképzés kezdetei ; a festők és grafikusok moszkvai iskolája ; a festő- és grafikus-iskola reformjai, a 40-es és 50-es évek realiztikus törekvései ; a művészeti fejlődés fő irányai. 17. Moszkva a krími háború éveiben. A város a háború előestéjén ; a társadalom hangulata a háború elején ; a város részvétele a háborúban ; a háborús kudarcok hatása a társadalom hangulatára ; a társadalomfejlődés növekedése.

A könyv előszavának megállapítása szerint már a XVIII. század második felében megfigyelhető az a jelenség, hogy a termelőerők fejlődésének alapján a feudális rend keretein belül kezd kifermődni a polgári rend. Erről egyébként az eddigiekben nemegyszer volt már szó. A XIX. század első felében ez a folyamat elmélyül és beteljesedik.

A termelőeszközök tulajdonosai gazdaságukban új módszereket és új eszközöket vezetnek be, mindenekeelőtt gépeket.

Moszkva a XIX. század elején még alapvetően feudális város, amelyben a kiváltságos nemesség tartja kezében a hatalmat. Ezek a nemesek a városban fényűző palotákban laktak, melyet gazdaság egészített ki. Ővük volt a moszkvai városi igazgatásban is a vezető szerep, sok ezer jobbágy és szabad állapotú munkás dolgozott az ő jólétük érdekében, a nemesség adta meg a város társadalmi és kulturális életének alaphangját. De a korszak folyamán hatalmas, elemi erejű változások következtek be. A manufaktúrák gyarapodtak és erősödtek, a kereskedők és vállalkozók már nemcsak számban múlták felül a városban élő feudális nemességet, hanem a tőke koncentrációja folytán hamarosan vagyonban és — ami ezzel természetesen együtt jár — befolyásban is. Megváltozik a kulturális élet képe, nő az irodalom befolyása és elterjedettsége. Megalakulnak az első tudományos társaságok, új társadalmi eszmék terjednek és egyre kétségtelenebbül, egyre leplezlenebbül folyik az új és a régi erők harca, mert hiszen a termelőerők és termelési viszonyok összhangja már régen megbomlott.

A napóleoni betörés hatalmas erőkifejtésre készítette az orosz népet, Moszkva volt a honvédő háború szervezésének, a fellángoló orosz patriotizmusnak központja.

Az 1812. évi háború után Moszkva mindinkább veszített nemesi feudális jellegéből és mindinkább ipari-kereskedelmi centrummá lett.

A kereskedelem területén az jellemző, hogy Moszkva nemcsak saját termelvényeivel kereskedett, hanem mint a megelőző korszakban, sőt annál sokkal nagyobb arányokban, tranzító-kereskedelmet bonyolított le. 1812 után egyre határozottabb vonásokat nyert ez a szervezett belkereskedelem, a feudális korszakra jellemző bazárok

(piacok) és heti vagy egyéb meghatározott időkből tartott vásárok mellett egyre több az állandó jellegű áruház, magazin, üzletház, amelyek meghatározott áruk eladására specializálódtak.

A város gazdasági életében végbement hatalmas változások természetesen nem maradtak hatás nélkül a társadalmi rendjére. A nemesség ugyan nagy befolyását továbbra is megtartotta a politikai, gazdasági és kulturális élet területén, de a vezető szerep már régen kicsúszott a kezéből. Moszkva volt éppen az a hely Oroszországban — talán nem is túlzás, ha azt mondjuk, Kelet-Európában —, ahol a tőkés társadalmi rend két alapvető osztálya igen korán és igen éles körvonalakkal megjelent a színpadon.

Tipikusan orosz és kelet-európai jellemvonás az, hogy a manufaktúrák munkásai — bár mint az előzőekben mondtuk, soraikban egyre több a nem jobbágyi, hanem szabad állapotban levő bérmunkás — nem voltak a szó klasszikus értelmében proletárok, mint például a kor angol bérmunkásai. Számos feudális csökevényt hordoztak kondíciójukban, nem voltak abban a helyzetben, hogy teljesen szabadon „szerződhetek” volna munkaadójukkal. Számos szál kötötte még őket a faluhoz, melyből származtak, nyaranta sokan közülük még hazamentek mezei munkát végezni.

A manufaktúrákban és egyéb üzemekben a férfiakon kívül nő- és gyermekmunkásokat is foglalkoztattak; számos példát lehet látni, milyen nehéz és embertelen körülmények között. Helyzetük alig különbözött a korszak falusi jobbágyainak helyzetétől: igen alacsony bér, végtelenül hosszú munkaidő, mindennemű munkásvédelmi berendezés hiánya, ugyanígy saját lakásnak hiánya, végezetül a szinte teljes kiszolgáltatottság a gyárosnak. Helyzetük érteti meg legjobban, hogy egyre gyakrabban tömegesen léptek fel helyzetük javítása érdekében.

A feudális rend befolyása hatott a moszkvai városi önkormányzat területén is. Mint a régi városokban általában, két tanács („duma”) volt itt is, egy szűkebb és egy nagyobb. Gyakorlatilag nem ez a választott testület volt azonban a városon belüli hatalom birtokosa, hanem az állami hatalom ott székelő letéteményese, a főkormányzó, akit az arisztokrácia soraiból választottak ki — persze nem a város polgárai, hanem a cári udvar.

A kulturális élet területén óriási jelentősége volt a moszkvai egyetemnek. A dekabristák felkelésének elfojtása után bekövetkezett önkényuralom korszakában ez az intézmény bátran hirdette a felvilágosodás eszméit.

Az irodalom és művészetek területén korszakunk végén egyre nagyobb teret kap a kritikai realizmus. Jelentékeny hatást gyakorolt az irodalom és a művészetek munkásaira V. G. Belinszkij, a nagy orosz forradalmi demokrata, akinek cikkeit a lelkes moszkvai ifjúság olvasta, eszméit terjesztette. Ugyancsak a kritikai realizmus eszméit hirdette a moszkvai színház is, amelynek nagy mestere A. N. Osztrovszkij, a nálunk is ismert drámaíró.

A kötet zárószavában megállapítja, hogy az 1861. évi ún. jobbágy-reform megteremtette annak a feltételeit, hogy megszűnjék az elavult terménygazdálkodás és uralomra jusson a kapitalizmus. Befejeződött az oroszországi piac megteremtése, véglegesen kialakult a két antagonisztikus osztály, amely a tőkés rendet jellemzi.

Igen érdekesek és tanulságosak a mellékletek közt található térképek. A második kötetben láthatjuk Moszkva 1739. évi, I. Micsurin által rajzolt, és az 1789. évi, I. Marcsenkov-féle térképének, a harmadik kötetben a rajzoló nevének feltüntetése nélküli, 1812. évi térképének faksimiléjét. Ugyanebben a kötetben látható a város XIX. század közepi alaprajzát feltüntető többszínnyomású térkép, amely nem egy egykorú rajznak reprodukciója, hanem a kötet számára most készült tájékoztató jellegű modern térkép. Ez utóbbiban az utcák akkori neve is fel van tüntetve.

Végezetül annyit kívánunk még megjegyezni, hogy a magyar olvasó bizonyos fokú irigykedéssel veszi kézbe ezt a pompás kiadványt, amely a Szovjetunió fővárosának történetét rendkívül alaposan és egyúttal lebilincselően érdekes előadásban tárja elénk. Különösen azt véljük szerencsés megoldásnak, hogy a várostörténetnek nálunk is művelt ágazatain, mint amilyen a helyrajzi, a városgazdálkodási és igazgatási történet, a nálunk kissé háttérbe szorult egyéb stúdiumok is tág teret kaptak benne. Gondolunk elsősorban az anyagi kultúra és életmód történetére, amellyel nálunk mintha csak a muzeológusok foglalkoznának, de a történeti összefoglaló művekből, köztük a tankönyvekből is kizorul. A lakosság különféle osztályainak, illetve csoportjainak életmódja, házának berendezése, öltözete, tápláléka és a többi mind olyan kérdés, amelyet nálunk még viszonylag nem igen vizsgáltak meg, még kevésbé írták meg kutatóink erre vonatkozó vizsgálódásaiknak eredményét. Ugyanilyen mértékben helyeselhető az, hogy az anyagi kultúra történetének problémáin kívül a szellemi kultúra történetével is részletesen foglalkoznak ebben a műben. Nemcsak a művészettörténet, tehát a moszkvai épületek, szobrok, festmények és iparművészeti tárgyak kerültek a szerzők vizsgálódásának körébe, hanem Moszkvában élt vagy a várossal kapcsolatban álló tudósok, zeneszerzők, színészek és a társadalmi élet sok más fontos tényezőjének működését is bevonták tanulmányuk régiójába. A helytörténetnek ezzel is kell foglalkoznia, nemcsak az utcahálózat fejlődésével, vagy a nevezetesebb épületek építéstörténetével.

Összefoglalva: a kiadvány nagy nyeresége a nemzetközi várostörténeti irodalomnak. Kívánatos, hogy tanulságait minél szélesebb körben és minél alaposabban megszívleljük.

Bélay Vilmos

S. Stelling-Michaud, L'université de Bologne et la pénétration des droits romain et canonique en Suisse aux XIIIe et XIVe siècles. E. Droz, Genève 1955, 322 l., 7 tábla, nagy 8r. (Travaux d'humanisme et renaissance XVII.)

Egy 1130 körül keletkezett névtelen költemény a Milanóval szövetséges városok között így sorolja fel Bolognát: „Docta Bononia venit et hoc cum legibus una.” Ha illett ez a jellemzés a lombard alföld déli szélén fekvő városra akkor, amikor az egyetem még csak kibontakozóban volt, még inkább talált rá a XIII. században, amikor egész Európa egyik intellektuális középpontja, pezsgő kereskedelmi és hitelélet fókusza, a társadalmi harcok vér áztatta színhelye lett. Ezért a bolognai jogi oktatásra vonatkozó minden kutatás hozzásegít az észak-itáliai városi élet e sajátos típusának, az egyetemi városnak jobb megismeréséhez. És különösen hasznos az olyan tanulmány, mint amilyet St.-M. genfi professzor (és csendes társaként felesége) közel két évtizedes fáradságos munka eredményeként mutat be, amely a *Memorialia Communis* első 110 kötete alapján gazdag új anyaggal illusztrálja Bologna szellemi kisugárzását az Alpoktól északra, a mai Svájc akkori uralkodó osztályára, s a belőle kinevelődő intellektuális elitre.

A bolognai egyetem eredete régóta intenzíven vizsgált és erősen vitatott kérdés. A kezdet problémájára Párizsnál és Oxfordnál a kolostori és főként a káptalani iskolákból való kialakulás, testületi megizmosodás, *universitas*-szá fejlődés meglehetősen plauzibilis magyarázatként kínálkozik. De Bologna egyetemének eredete laikus, formája — az akkori viszonyokhoz mérten — demokratikus, az egyházi hatóság már csak a kialakult testületre teszi rá a kezét. Más a XIII. századra kibontakozó jogi egyetem jellege is: *universitas scholarium*, a hallgatók közössége a tanárok kirekesztésével! Az eredetkérdésben St.-M. az újabb felfogást követve elveti a régi legendát, melyet a fecsegő Odofredus jogtanár nyomán sokáig hirdettek: a római jog könyveinek (*libri legales*) „átvitelét” Rómából Ravennába, innét pedig Bolognába. A páviai lombard jogiskolát kivéve nem volt számbavehető elődje a bolognai stúdiumnak.

Az írástudás-jogtudás eleinte magánjellegű oktatása a *Digesta* újrefelfedezésével lett Európa ügyévé. Irnerius, alkalomadtán a császár és Matild örgrófnő diplomatája, állítólag az utóbbi kívánságára „újította meg” 1085—1090 közt a bolognai stúdiumot. Munkáját tehetséges tanítványok egész sora folytatta, s a retorikától most már teljesen függetlenné vált jogtanításra a császár is felfigyelt. Barbarossa Frigyes, hogy Bolognát az oda áramló német diákok által gibellin központtá tegye, már 1155-ben megtiltotta a hallgatók elleni represszáliákat, és kimondotta a jogtanulás szabadságát. Három évre rá pedig hálából azért, hogy a „négy doktor”, Irnerius négy vezető tanítványa a roncagliai gyűlésen az itáliai regálé-jogok felsorolásával szolgált neki, kiadta a híres *Habita* authenticát, az alakuló egyetem első kiváltságlevelét. Ez a privilégium lényegében a császár és a jogiskola szövetséglevelé:

eltörli a represszáliákat, védelmébe fogadja a hallgatókat (ekkor már elsősorban a kánonjog tanulóit), mestereik vagy a püspök joghatósága alá rendeli a nem bolognai diákokat (*scolares forenses*), de városi jurisdikció alatt hagyja a bolognaiakat (*scolares cives*), és ezzel mintegy szentesíti a hallgatóság két egyetembe való szervezkedését.

De nem a császárság volt az egyetlen hatalom, amely az izmosodó jogi stúdium irányítását meg akarta szerezni. A bolognai *commune* 1189-ben elrendelte, hogy a *doctores* tegyenek esküt, miszerint nem fognak más városban tanítani. Még szorosabb köteléket jelentett a város részéről díjazott tanszékeknek a XIII. században kiépített rendszere; ezáltal a doktorok, többségükben bolognai polgárok, lassanként teljesen függő helyzetbe kerültek a városi hatósággal szemben. Ezért maradtak ki a kis *societas*-okból tömörülő két (citra- és ultramontán) *universitas*-ból, a hallgatók autonóm szervezeteiből, melyeknek alsóbb egységei az eredet szerint tagozódó nációk voltak. Az egyetemek igazgatásának, a statutumok megalkotásának jogát a tanároktól a két demokratikusan választott rektor vette át, a nációk választotta tanácsosokkal együtt. A város 1250-ben ismerte el ezt a helyzetet, mely egy alig későbbi statutum szerint azt jelentette, hogy a tanárok is kötelesek engedelmessékedni a rektornak. A professzorokat a diákság választotta a doktorok közül, s az autonóm hatóságok szabták meg — az anyag elosztásáig terjedő részletességgel — az előadások rendjét is.

Ugyanakkor kinyújtotta kezét az egyetem felé a pápaság is, mely Európa többi stúdiumait már kezdettől fogva irányította és ellenőrizte. III. Honorius 1219-ben a bolognai székesegyház esperesének hatáskörébe utalta a doktorra fogadást, tehát a *licentia docendi* megadását, melyre a tanárok kollégiuma megfelelő vizsgák után tett javaslatot. A bolognai archidiaconus azonban sohasem tudta elérni azt a befolyást, amelyet pl. a párizsi egyetem kancellárja élvezett: az egyház fennhatósága a megerősödött laikus testülettel szemben inkább névleges maradt. Az egyetem annyi hasznot húzott belőle, hogy sorozatos pápai bullák erősítették meg a Bolognában kapott doktori fokozat egyetemességét, az itt végzett hallgatónak *ubique terrarum* gyakorolható tanítási jogosítványát.

Az egyházi fennhatóság elleni harc mellett az egyetem tovább küzdött a városi beavatkozás ellen. A szervezett diákság legerősebb fegyvere az elvándorlás volt, mely a XIII. század első negyedében több bolognai típusú jogi stúdium alapítására vezetett (Vicenza, Arezzo, Padova, Vercelli). Amikor azonban II. Frigyes megalapította a Bologna vetélytársának szánt nápolyi egyetemet (1224), a diákok a városhoz közeledtek. A fossaltai győzelem után a város több kedvezményt adott nekik; ezentúl az idegen diákok is polgároknak (*filii populi*) számítottak, javaik is a polgárokéhoz hasonló védelmet élveztek. Az interregnum óta az egyetem felügyeletén a pápa és a város osztozkodtak. A polgárság belső harcai mindig érzékeny veszteséget jelentettek a stúdiumnak, így az 1274-i guelf győzelem több kiváló professzor elűzésével járt.

A városiakkal folyó viszálykodások háttérben javarészt anyagi kérdések húzódtak meg. Dante, az egykori bolognai diák, tengernyi bolognait kárhóztatott a pokol nyolcadik körébe, és még a tehetősebbek is gyakran jutottak pénzzavarba. A tankönyveket, hacsak a szegény diák nem maga másolta őket a könyvkereskedőnek fizetett kölcsöndíj fejében, olyan összegért lehetett csak megvásárolni, ami a hallgató egy vagy több évi ellátására volt elegendő. Ezért a szülőkhöz intézett pénzkérő levél az *artes* keretében tartott fogalmazási gyakorlatoknak leggyakoribb példája. De ha az átutalás késett, ha valamilyen költséges passzió vagy bevásárlás pénzt kívánt, ők is kölcsönre szorultak. Még inkább kölcsönre fanyalodtak a sovány erszényű hallgatók.

Ezen a réven lendítette fel a stúdium Bologna hiteliletét. Az ezres létszámú vagy még népesebb egyetem fejlesztő tevékenysége nélkül nem alakult volna ki olyan nagy pénzforgalom. Bolognai és idegen bankárokból egész üzletnegyed alakult ki a Porta Ravegnana környékén. A hiteleket rövid (1—6 havi) lejáratra, egyetemes kezesség mellett folyósították. Minthogy a kamatszédést az egyház tiltotta, a kötelezvénybe már a kamattal megnövelt összeget írták be; később a városi statutum évi 20 százalékos kamatot engedélyezett. A követelést bármelyik kezesen be lehetett hajtani, sőt ezek a hitelezők engedélye nélkül el sem hagyhatták a várost. Azért nemegyszer előfordult, hogy valamilyen hallgató inkább veszni hagyta zálogba vetett könyveit, és szépszerével elillant a városból. Számos félbenmaradt jogászpályának ilyen anyagi nehézségek az okai.

Végezetül vessünk egy pillantást az Alpokon túli intellektuális vezető réteg kialakulására. St.-M. a lehetőség szerint minden ismert svájci diák szociális helyzetét és pályafutását felderíti. És ebből az egyénekről menő vizsgálódásból rendkívül érdekes eredmények származnak. A mai Svájc területéről összegyűjtött 220 diák közül kb. 10 került ki a régi grófi nemzetségek (Habsburg, Tierstein, Aarburg) papi pályára küldött ifjabb fiai közül, s ezek mind fényes pályát futottak be, többen pl. püspökségre emelkedtek. A helyi nemességet (Edelfreie) 18 diák képviselte, ezekből diplomáták, egyházi bírák, jogtanárok lettek. A lovagok rétegéből legalább 23 jött, köztük laikusok is; mint grófok és főpapok tisztségviselői, vagy városi polgármesterek, tanácsosok bukkantak fel utóbb. A valamikor szolgarendű ministerialisok, a lovagság felé emelkedő réteg tagjai, mintegy 30 diákot adtak, kik közül jelentékeny férfiak emelkedtek ki. Jellemző, hogy a svájci városok gazdasági erejének megfelelően a polgárság a létszám egynegyedét meghaladó, kb. 60-as csoportot küldött Bolognába; még egészen kis városokból is jöttek diákok. Az egyházi-világi összetétel kb. 80 : 20 arányú, de itt figyelembe kell venni, hogy nem minden klerikusból lett pap. Ezek a számok beszédesen bizonyítják azt, amit — nemegyszer frázisszerűen — művelődési monopóliumként szoktunk említeni. Nem a kiválóak, a tehetségesek jutottak el Bolognába, és nem is azok tudtak elvergődni a doktorátusig, hanem azok, akiknek pénzük volt a tanulásra.

A svájci diákok Bolognába áramlásának a római jog és a jogász-hivatás elterjedésén túlmenő, egyetemes társadalmi és kulturális hatásai is voltak. Azok a javarészt a húszas-harmincas évjáratokhoz tartozó férfiak, akik a későbbi érvényesülés reményében keresték fel a bolognai professzorok tantermeit, nem zárkóztak el külön diákvárosba, mint pl. a párizsi hallgatók. Együtt éltek, étkeztek, sétáltak, dorbézoltak és civakodtak a polgársággal; megismerték a *commune* függetlenségi harcának eredményeit, a demokratikus igazgatási formákat; kinyílt a szemük a feudalizmust aláaknázó, később megdőntő burzsoázia életének előnyei és kellemességei számára; iskolatársaik révén — akik között ott volt a jogász-költő, Cino da Pistoia, Petrarca későbbi mestere, valamint az Accursius-tanítvány Dante Alighieri — részeseivé váltak a korai renaissance frissítő és termékenyítő áramlatának. Akik már a XIII. század derekán laikus professzortól tanultak kánonjogot, akik végighallgatták Odofredus célzásait a „gonosz és civakodó” püspökökről, a „ragadozó farkasokként” körüljáró barátokról, soha többé nem fogadhatták el a hűbéri társadalom és a vallási ideológia feltétlen irányítását. Jogi könyveken kívül új világnézetet hoztak magukkal hazájukba a svájciak, skótok, lengyelek és a mi diákjaink is, akiknek ez időben már külön magyar nációjuk volt Bolognában. St.-M. szép könyve az ő életük és munkásságuk jobb megismerésére is buzdít.

Bónis György

A középkori város keletkezésének kérdése a legújabb lengyel irodalomban

A „Tanulmányok” XII. kötetében e sorok írója a német nyelvű várostörténeti irodalom egy részét, a városok keletkezésével foglalkozó újabb munkákat ismertette. Most a lengyel irodalomnak ugyanezzel a kérdéssel foglalkozó legújabb termékei kerülnek ismertetésre. Hogy újra a városok keletkezésének problémája áll az ismertetés előterében, annak nem az az oka, hogy egy évvel ezelőtt a német nyelvű irodalomból is ezt a részletet ismertettük, nem is az a jelenség, hogy a város keletkezése és fejlődése általában mindenütt erősen foglalkoztatja a történészeket, hanem az, hogy a lengyel irodalom ezen a téren igen nagy jelentőségű munkát végzett mind az elért eredmények, mind pedig az eredményekhez vezető módszer tekintetében.

A két világháború közötti időszakban a lengyel történetírás a német történészek támadásai ellen védekezve foglalkozott a városok kialakulásának kérdésével. A német történettudomány álláspontja még a weimari köztársaság idején is az volt, hogy a lengyelországi városok keletkezése egyedül a német keleti kolonizációnak köszönhető, a városok létrejöttét a locatiót elrendelő vagy engedélyező oklevél jelentette. Ez a német irányzat sem a városok keletkezése, sem azok felvirágzása terén

nem volt hajlandó a lengyel alkotóképességet elismerni. Ez az irányzat a hitleri „tudomány” germán fölényt hirdető korszakában még jobban kiélesedett. Az északi fajta „fölényét” hirdető munkák logikus befejezése a második világháborúban a lengyel múzeumok, könyvtárak és levéltárak kirablása, a lengyel tudományos élet megszüntetése volt.

Az első világháború után a lengyel irodalom is a nyugati város-történeti fogalmak hatása alatt állott, s még az olyan nagy koncepciójú gazdaságtörténész is, mint pl. Kutrzeba, a német kolonizáció elméletét vallotta 1920-ban megjelent munkájában. Néhány évvel ezelőtt azonban Balzer és Tymieniecki megkezdték a német tudományos megállapítások felülvizsgálatát, s 1922-ben megjelent Maleczyński Károlynak a lengyelországi vásárhelyeket tárgyaló tanulmánya.¹ Maleczyński az akkori nyugat-európai irodalom szellemében a lengyel tudósok által már korábban kidolgozott eredményeket foglalta össze és fejlesztette tovább. Miután megállapította, hogy Lengyelországban a korai középkorban igen fontos kelet-nyugati és észak-déli irányú kereskedelmi utak mutat-
hatók ki, arra következtetett, hogy Lengyelországban már a XII. században és a XIII. század első felében a gazdasági élet, különösen pedig néhány mezőgazdasági és iparág olyan fejlett volt, hogy lengyel export és import létezésével kell számolnunk. Ezekben a fontos útvonalakon alakultak ki az első vásárhelyek, s ezeket a XII. századi források (Tietmar, Gallus stb.) civitas és urbs kifejezésekkel nevezték meg. A városbíró intézménye és ennek az intézménynek fejlődése, a regale alakulása és más részletkérdések vizsgálata után részben az említett nyugati, részben lengyel források alapján vont le Maleczyński végső következtetését: a fontosabb útvonalak mellett fekvő vásárhelyek, amelyek egyben püspöki székhelyek is voltak, gazdasági szempontból már a német kolonizáció előtti időkben is városoknak tekintendők — főképpen a kereskedelemben játszott szerepük miatt. Míg így a XII—XIII. századi lengyel vásárhelyek a nyugati városok gazdasági értelemben vett előfutárai voltak, addig társadalmi és jogi életükről ugyanez nem állapítható meg, mert az írott források a telepek belső életéről nem adnak felvilágosítást, bár egyes krónikások (Kosmas, Gallus) a városok lakóit civiseknek nevezték.

A német kolonizáció hatalmas jelentőségét Maleczyński ennek ellenére is hangsúlyozta, mint ahogy nem vont le ezt kétségbe Maleczyński lengyel bírálója, a koraközépkori társadalomtörténet művelésében nagy érdemeket szerzett Wojciechowski sem.² Bár kettőjük között számos részletkérdésben elég éles ellentét állt fenn, bírálatának összefoglalásában Wojciechowski csatlakozott Maleczyńskihez, amikor kimondta, hogy a nyugati mintájú középkori város előfutáraként Lengyelországban már a német település előtt, a XII—XIII. században olyan gazdasági központok jöttek létre a vásárhelyek alakjában, ahol egyrészt a környező területek ipari termelése összpontosult, másrészt a kereskedelmi utak forgalma csak időnként látogatott kereskedelmi csomópontokat alakított ki. A vásárok alkalmával ide sereglő kereskedők és iparosok lassan állandó

lakosokká váltak, s a felépített üzlethelyiségek, mészárszékek, kovácsműhelyek gazdasági szempontból városmagot alkottak. Jogi szempontból a város későbbi adminisztratív-igazságszolgáltatási függetlenségének csírája a vásárbíró intézménye volt, amely az immunitás ellenére is fennmaradt.

A harmincas évektől kezdve bebizonyított ténynek kellett tekinteni, hogy a középkori város jelensége nem máról holnapra behozott német találmány volt, hogy Lengyelországban is megvoltak a városi élet keletkezésének előzményei, s a német telepítés és a német jog bevezetése csupán meggyorsította a fejlődést, társadalmi és jogi szempontból is az európai város színvonalára emelte a már meglévő gazdasági központokat. Ebből az eredményből két dolog világos: Egyrészt az, hogy a lengyel kutatás ebben az időben teljesen a polgári történetírás alapján állva foglalkozott a város kérdésével, s nemcsak a gazdasági, hanem a jogi ismérveket is fontosnak tartotta; másrészt az, hogy a lengyel tudomány a polgári módszer szerint végezte munkáját, tehát az eredmények nem egyszer elszigetelt egyéni teljesítmények nyomán születtek meg, s a munka alapját elsősorban írott források alkották, a régészet eredményei csak másodlagosan, mondhatnánk mellékesen kerültek felhasználásra.

Lengyelországban, amely a második világháború alatt a legszörnyűbb pusztítást szenvedte, a háború utáni első esztendőben ugyan ebben az irányban folyt tovább a kutatás. Sajnos ezekről az 1946—1948. években megjelent munkákról nem tudunk részletesen beszámolni, mert azok a magyar könyvtárakban nem voltak megtalálhatók. Így csupán annyit mondhatunk, hogy az ebben az időben megjelent tanulmányok közt elsősorban Münch könyve volt nagy jelentőségű.³ Ez a könyv a lengyel városok területi fejlődését vizsgálta meg a Lengyel Akadémia történeti atlasz-munkálatainak keretében. A további kutatás szempontjából nagy jelentőségű volt még a már említett Maleczyński Károlynak Boroszló történetét tárgyaló munkája, amely ugyancsak 1948-ban jelent meg.⁴

*

Még ugyanebben az esztendőben, 1948-ban nagyarányú szervezeti változások álltak be a lengyel történettudomány szervezetében. A közelgő lengyel millennium kérdéseit marxista alapon vetették fel, azt vizsgálva, hogy milyen gazdasági és társadalmi fejlődés tette lehetővé a lengyel feudális állam megalakulását. Minthogy ehhez a forrásanyag bővítésére volt szükség, fokozott mértékben kellett a régészetet igénybe venni. A kutatás vezetését az 1949-ben a múzeumi és műemléki hivatal mellett felállított „Kierownictwo badań nad początkami państwa polskiego” (a lengyel állam kialakulására vonatkozó kutatások központja) vette át, ez szervezte meg az ásatásokat, azok előkészítését, és adott alkalmat publikálásukra.⁵ Kiadványai közül a „Studia wczesnośredniowieczne” (koraközépkori tanulmányok) elsősorban feldolgozást, a „Materiały wczesnośredniowieczne” (koraközépkori anyagközlés) az ásatási anyag

közlését hozza. A központ megindította az írott források új kiadását is. Hatalmas kiadási terv keretében már eddig megjelent Lewicki Tádénak az arab forrásokat közreadó munkája⁶ és Maleczyński szerkesztésében az első lengyel krónika.⁷

Külön tervet dolgozott ki az atlaszmunkálatokat végző albizottság, s a XIII. sz. előtti forrásokat feldolgozó helynévtár néhány próbakötete már megjelent.⁸

Széleskörű megfigyelő tevékenység jellemzi a lengyel tudományos munkát, ennek keretében szovjet és német tanulmányok fordítását is kiadják. Elsőrangú megszervezett ismertetési rovatok jellemzik a lengyel tudományos folyóiratokat, melyek közül a „Kwartalnik historii kultury materialnej” (KHKM) c. folyóirat a Lengyel Akadémia anyagi kultúra történeti intézetének munkája nyomán született meg. Folytatják a „Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych” (francia alcíme: *Annales d'histoire sociale et économique*) c. régi és nagyhírű folyóiratot is. Egy-egy történeti táj problémáit öleli fel a *Przegląd zachodni* (Nyugati Szemle), amely Nyugat-Lengyelország, a Sobótka c. sziléziai és a „Roczniki Historyczne” c. pomerániai kérdéseket tárgyaló folyóirat. A városok közül a középkori főváros multját a mi budapesti kiadványainknak megfelelő két, évenként megjelenő kiadványban művelik, a *Rocznik Krakowski*, s az 1955-ben megindított „*Studia do dziejów Wawelu*” (Tanulmányok a Wawel történetéből).

A kiadványok közül külön ki kell emelnünk az időnként tartott konferenciák jegyzőkönyveit, így a sziléziai konferencia⁸ és a város-történeti szempontból rendkívül jelentős, az első eredményeket összefoglaló, az anyagi kultúra történeti intézete által rendezett I. régészeti konferencia anyagát.⁹

Nem célunk itt részletesen ismertetni a lengyel történettudomány és régészet szervezetét, csupán azt kell kiemelnünk, hogy ez a szervezet a háború utáni tíz esztendőben nem kevesebb mint 30 lelőhelyet tárt fel rendszeresen, forráspublikációkat készített elő és az ásatások eredményét a fentebb ismertetett kiadványokban részletesen ismertette. Úgy hisszük, hogy a magyar olvasót akkor vezetjük be legjobban a lengyel várostörténet problémáiba, ha előbb a legfontosabb ásatás néhány eddigi eredményének ismertetése után térünk rá az általános kérdésekre.

A legnagyobb jelentőségű ásatás Konrád Jażdżewski vezetésével 1948 óta folyt Gdańskban, s bár az ásatás még most sincs lezárva, az 1948—1952 közötti munka eredményeit már legnagyobbbrészt nyilvánosságra hozták. A munka vezetője két alkalommal is összefoglalta ezeket az eredményeket, mindkét alkalommal a *Studia Wczesnośredniowieczne* hasábjain, részben munkatársával, Chmielewskyvel együtt.¹⁰ Meg kell még jegyeznünk, hogy az ásatást itt is megelőzte a történészek munkája. W. Łęga a történeti források alapján Pomeránia XII—XIII. századi gazdasági életét vette részletes vizsgálat alá és Z. Slaski külön megvizsgálta a pomerániai erdők kiterjedését, illetőleg történeti földrajzát.¹¹

Matuszewska — H. Ziolkowska pedig külön tanulmányban foglalkozott Gdańsk városának kialakulásával.¹² Gdańsk első alkalommal 997-ben fordul elő mint urbs, ahol Szt. Adalbert nagy tömegeket keresztelt meg missziós útja alkalmával. Az urbs a korabeli forrásokban mindig adminisztratív és gazdasági központot jelent, s Łegának általánosan Pomerániára vonatkozó megállapításai alapján a szerző feltételezi, hogy bár a tengeri kereskedelem a XI. században Gdańskban is hanyatlott, ugyanakkor azonban a lengyel területek felé a belkereskedelem növekedőben volt, amiből az is következik, hogy Gdańsk nem lehetett egyszerű halászfalu. Megerősíti ezt III. Jenő pápa 1148-ban kelt bullája, amely az itteni terményzedekeket és hajókon szállított áruk tizedét említi meg. Későbbi, XII. századi oklevelek a kereskedelem két cikkét, a Kolobrzeg-ből szállított sót és a szövetekeket külön is említik. Mind a három, 1148. és 1198. közt ismert forrás a kereskedelem fontos volta mellett bizonyít. A szárazfölddel folytatott kereskedelem legfontosabb útvonala az ún. borostyánút volt, amely a korai középkorban is a Carnuntum — Morva völgye — Gdańsk vonalat követte. A XII. században részletesebben ismert nyugat-pomerániai viszonyok azt mutatják, hogy elsősorban a nemesség foglalkozott kereskedelemmel, s Matuszewska ebből arra következtet, hogy Gdańskban is ez az elem volt a kereskedelmi élet hordozója. 1178-ban már a várat is megemlítik a források. Vítán felül áll, hogy iparosoknak is kellett élniök Gdańskban, bár a források nem szólnak róluk. Jelentős volt a halászat is, a hering nagy szerepet játszott a kereskedelemben. Mindebből a szerző arra következtet, hogy a XII. századi Gdańsk 1. védelmi pont, 2. adminisztratív, 3. kereskedelmi központ és 4. iparostelep volt — tehát mind adminisztratív, mind gazdasági szempontból város.

A német települést Kelet-Pomerániában a cisztercita kolostorok alapítása és a johanniták megjelenése jelzi. A kolostorok a kereskedelemben is jelentős szerepet játszottak. Gdańsk fejlődő kereskedelmében is egyre nagyobb szerep jutott a lübecki kereskedőknek. Nyomukban a XIII. század derekán már a lübecki jog adományozásáról hallunk. Matuszewska azonban hangsúlyozza, hogy a német locatio nem jelentett változást, hanem csupán a már századok óta folyamatban lévő fejlődés meggyorsítását.

Matuszewska ezután a város topográfiáját veszi vizsgálat alá. Elfogadva a régebbi német irodalom véleményét, ő is a későbbi német lovagrendi vár helyére teszi a szláv vár helyét, mivel ez a legjobb védelmi pont. A váralját az ún. Osiek területére, a vártól északnyugatra helyezi, mivel a német lovagrend egyik oklevele itt kifejezetten lengyel lakosságot említ a XIV. században. Ez a váralja távol feküdt a kereskedelmi útvonaltól, és ezért a kereskedőtelepet és a piacteret nem is itt, hanem a legrégebbi templomok helyén keresi és feltételezi, hogy a kereskedők és iparosok az út mentén nyílt településen éltek. A templomok közül a Szt. Miklós (először 1227-ben említik) és a Szt. Katalin templom (először 1263-ban fordul elő) a XII. században keletkeztek, és ezek környékén

kell az első piacteret keresni. A kikötő helyét Matuszewska a későbbi Lange Brücke mellé helyezte.

A magyar olvasó részére a későbbiek megértése szempontjából talán még a következő néhány általános adatot kell megemlítenünk Gdańsk multjából: A XIV. század elején a német lovagrend foglalta el a várost és erős várrá építette ki a már régebben fennálló szláv várat. A XV. század derekán a német és lengyel polgárság megszabadult a gyűlölt lovagrend uralma alól s ettől kezdve Gdańsk a Lengyelországhoz tartozó kikötőváros életét élte. Mint az északra irányuló középkori magyar külkereskedelem végpontja is szerepet játszott. Balassi Bálint a várost — azóta feledésbe ment magyar nevén — Danckának nevezte.

Az ásatás célja, a legfontosabb megoldandó kérdés tehát az volt, hogy milyen okok hozták létre a koraközépkori (XIII. század előtti) Gdańskot. Jażdżewski itt elsősorban a földrajzi helyzetre mutat rá. A város három egymástól élesen elütő földrajzi táj határán fekszik, a sűrű erdőségekkel horított Kasub fennsík, a régi folyómedrekkel tarkított Visztula-delta és végül a tengerpart határán. A már említett történeti vizsgálatok alapján feltételezhető volt, hogy a város környékén intenzív gabonatermeléssel aligha számolhatnak a kutatók, s ezt a feltételezést az ásatások anyaga teljes mértékben megerősítette. Minden állati eredetű maradványt, amely a különböző rétegekből előkerült, gondosan összegyűjtöttek és megfelelő szakemberekkel feldolgoztattak. Ennek a speciális vizsgálatnak a során kiderült, hogy az emlősök megmaradt csontjainak egy tekintélyes része, kereken 40%-a erdei vadak csontja volt, mégpedig nagyvadé (medve, bölény, jávorszarvas és szarvas). Miután a halásznegyedben is ilyen csontok kerültek elő, alig lehet vitás, hogy a szomszédos erdőkben folytatott vadászatnak a városlakók éllemezése szempontjából is igen nagy jelentősége volt. A fennmaradt állati maradványokhoz hasonló gondos gyűjtés és speciális vizsgálatait jellemezte a növényi maradványokkal folytatott eljárást is. Ennek a vizsgálatnak következtetései még inkább alátámasztották az eredeti feltevést. Kiderült ugyanis, hogy a XI—XII. század fordulójánál régebbi rétegekből kizárólag köles, bab és borsó került elő, és ez alól a szabály alól egyetlenegy búzaszem volt kivétel. De még a XIII—XIV. századi rétegekből is csak kis mennyiségben került elő a búza, árpa és a zab, a túlnyomó többséget itt is a köles képviselte. Miután az ásatások 1952-ig legnagyobbbészrt a halásznegyedet tárták fel, ez a kép bizonyos mértékig egyoldalú, mert a szegény nép viszonyait tárja elénk. De még így is kétségtelen, hogy a város területén létező legkorábbi telepeken nem folyt nagyobb arányú gabonatermelés vagy állattenyésztés, hanem a lakosság túlnyomó részének élelmét a tenger és a Visztula-delta hala, a Kasub fennsík erdejének vadja és a várostól délre fekvő területen termelt köles tette ki.

A város földrajzi fekvését Jażdżewski a történészek megállapításai-ból és a leletanyag részletes vizsgálatából következtette ki. Ugyanezzel a módszerrel tisztázta a város koraközépkori gazdasági szerepét is.

Gdańsk kikötője kezdettől fogva nagy jelentőségű távolsági kereskedelmi útvonalak csomópontja volt. A Magyarországról Krakón, majd onnan Łęczycán és Toruńon át a tengerhez vezető via regián kívül dél felől Csehországból és Sziléziából a Boroszlón és Gnédzán át vívő útvonal közelítette meg a várost. Nagy jelentőségű volt a Szczećin felől Gdańskba vezető ugyancsak királyi út. A későbbi város ismert alaprajzának gondos analiziséből arra kell következtetni, hogy a legkorábbi piacot a Szt. Katalin és Szt. Miklós templomok környékén kell keresni ott, ahol a várhoz és kikötőhöz vezető út a szczećini nagy útvonalat keresztezte. A városalaprajz még további topográfiai következtetésekre adott alkalmat. A régebbi irodalom alapján a német lovagrend által a XIV. században épített és a gdański polgárok által a XV. században lerombolt vár helye — legalábbis feltételesen — megállapítást nyert. Az is valószínűnek látszott, hogy a lovagrend vára egy régebbi, fából és földből épített szláv vár, a pomerániai hercegek székhelyének helyén épült fel. Ezeket a megállapításokat még azzal kell kiegészíteni, hogy a városban ismeretlen helyen egy korai Szűz Mária templomnak is kellett lennie, amely nem azonos a későközépkori városnak ma is fennálló szép gótikus főtemplomával, hanem a régi szláv vár temploma volt. Mindennek alapján az ásatások megindulásakor most már nem csupán Gdańsk keletkezésének fő kérdését tűzték ki megoldandó feladatként, hanem felvetették az ezt kiegészítő következő részletkérdéseket is: 1. kimutatható-e általánosságban egy favár nyoma a város területén, — 2. ha igen, milyen volt a várnak és a váraljának kiterjedése, — 3. milyen volt egymáshoz való viszonyuk, — 4. milyen volt az erődítés, — 5. milyen termelési, társadalmi, népességi, politikai és kulturális viszonyok mutathatók ki, — 6. mi a települési fázisok kronológiája?

A probléma tisztázása során megvizsgálták a Gdańsk területén korábban előkerült leletanyagot is. A feltételezett koraközépkori városmagtól körülbelül egy kilométerre északnyugatra egy Góra Gradowa (= várhegy) nevű magaslat áll, amelyről a XVI—XVII. században nyomtatásban is megjelent helyi hagyomány is azt vallotta, hogy a város eredetének bölcsőhelye volt. Ezt a hagyományt megerősítette egy dirhemekből, német és angolszász pénzekből álló éremlelet is, amely a X—XI. század fordulóján kerülhetett a Góra Gradován a földbe. A magaslat azonban a második világháború folyamán nagyarányú erődítési munkálatok színhelyévé vált, és ezek olyannyira megváltoztatták az eredeti terepet, hogy itt a régészeti kutatás már eleve reménytelennek látszott.

Az ásatás színhelyéül tehát a mai óváros belsejében a német lovagrend várának feltételezett területét jelölték ki. Ez a terep sem volt sokkal könnyebb, mert a XVII. századig romokban álló vár árkat ekkor betöltték és házakat építettek fel, amelyek a háború következtében romokban heverték. Ezek a romok és a szabadon hagyott területen álló légmentes berendezések erősen akadályozták a meginduló ásatást,

amely 1948 óta a régi szláv vár és a régi váralja egy részének, a halásznegyednek feltáráshoz vezetett.

Az ásatás igazolta a történészeknek azt a feltételezését, hogy a német lovagok vára egy megelőző szláv vár fölé épült fel. A feltárt részlet alapján megállapítható volt, hogy ennek a szláv várnak kiterjedése a későbbi német lovagrendi vár kiterjedésével nagyjából azonos, de nem volt négyszögletes, mint a lovagok kövéra, hanem kerek vagy ovális. Írott forrásokból ismeretes, hogy a várban a pomerániai herceg kíséretének hivatalnokai és papjai éltek, de valószínű, hogy ezeken kívül más társadalmi elemek, elsősorban halászok és iparosok is éltek ott. A vár részletes topográfiáját 1952-ig még nem sikerült megállapítani. A források ugyan egy kápolnát és egy téglából épült tornyot is megemlítenek, de sem ezeknek, sem a herceg palotájának nem sikerült nyomára akadni. Az igen kis mennyiségű katonai jellegű anyagból Jazdzewski arra következtetett, hogy még hátra van az őrség szállásának feltárása is. Ennél valamivel többet sikerült megállapítani a halásznegyed topográfiai viszonyairól. A feltárt két utcarészlet alapján ugyan az utcahálózat még nem rekonstruálható, de bizonyos az, hogy a vár és a váralja együtt kelet-nyugati irányban 6—700 m, észak-déli irányban pedig mintegy 300 m kiterjedésű, nagy területet foglalt magában, s ebből a halásznegyed egymagában 150 m hosszú és 10 m széles területen 100—200 házat számlálhatott. A házak helye a különböző, egymás felett fekvő rétegekben mindig ugyanaz, s ebből Jazdzewski arra következtetett, hogy a lakosság is állandó volt. Az egyes rétegek keletkezését nem elemi csapások vagy háborúk, hanem a faházak gyors elhasználódása tette indokolttá. A város topográfiai kérdéseire tartozik még a kikötő helyének problémája. Jazdzewski nem fogadja el a kikötő helyének azt a meghatározását, amelyet az eddigi történeti irodalom dolgozott ki, hanem másutt keresi a kikötőt, de az ásatások még egyik feltevését sem igazolták.

A házak elhelyezése a katonai szempontok érvényesítésére mutat. Míg ui. az alsóbb rétegekben nem egy többszobás házat is találtak, addig a felső rétegekben az egyszobás házak vannak túlsúlyban. A helyszíne és a katonai szempont indokolhatja azt is, hogy sem gazdasági épületeket nem tártak fel, sem állattenyésztés nyomaira nem akadtak.

A lakosság többségének fő foglalkozása — főképpen az eddig feltárt területen — a halászat volt. Az említett kényszerítő földrajzi körülményeken kívül már az eddigi irodalom is kimutatta, hogy a gdański halászok bizonyos privilégiumokkal és önkormányzattal rendelkeztek. Amikor a német lovagrend a várost 1308-ban elfoglalta, megerősítette a halászok kiváltságait, de a vár közvetlen közeléből a városnak egy másik részébe, az Osiek-nek nevezett területre telepítette át őket. Itt a lengyel halászoknak külön bírójuk és tanácsuk volt, vitás ügyeiket a lengyel jog szerint önmaguk döntötték el. Privilégiumaik egyik vonását az ásatást követő speciális vizsgálat derítette fel. Az ásatás során összeüjtött halcsontokat állattani szakértők vették vizsgálat alá, s kiderült,

hogy a maradványok 80%-a kecsge, mégpedig hatalmas példányok (2—3 m-es kecsgek) maradványa volt, a második helyen a lazac áll. Ebből következik, hogy a gdański halászok bizonyos nemes halfajtákra specializáltak magukat, s ennek bizonyos részét szolgáltatták be a városban székelő herceg számára.

Ennek a halászatból élő népességnek társadalmi viszonyaira azonban nemcsak a feudális úrtól való függés a jellemző, hanem az is, hogy a drága termelőeszközöket — mint azt alább látni fogjuk — közösen birtokolták.

A háziipar mellett már ekkor kialakultak bizonyos iparágak is. Az ácsok mellett a helyi nyersanyagot, a borostyánt feldolgozó iparosokat, fésűkészítőket és szűcsöket is találunk, s a későbbi utcanévek kádárakra, kovácsokra és fazekasokra utalnak.

Míg a halászokra és iparosokra vonatkozólag többé-kevésbé tájékozódhatunk az ásatásokból, addig 1952-ig nem volt nyoma a kereskedőknek. A XIII. sz. derekán lübecki jog szerint engedélyezett locatio azonban valószínűleg nem a váraljára, hanem az attól távolabb fekvő, Miklós templom körüli településre vonatkozik, amely még nem került feltárássra. A távolsági kereskedelem létezése, sőt kapcsolatainak kiterjedése is megállapítható az 1952-ig feltárt anyagból. Eszerint Gdańsk az északi államok közül Dániával és Svédországgal, s rajtuk keresztül Angliával és Oroszország északi területeivel tartott kereskedelmi kapcsolatokat. Szárazföldi kereskedelemre mutatnak a kijevei zománcos kerámia töredékei, s a valószínűleg Kijev által közvetített bizánci származású selyemmaradvány. Ezek a tárgyak a XII. század dereka és a XIII. század dereka közti időre eső rétegekből kerültek elő. Jazdźewski feltételezi, hogy ezek az áruk nem is Novgorodon, hanem — legalábbis részben — Drohyczinon át kerültek ide a tenger mellé. A nyugati kapcsolatokat részben cseh, részben német pénzek képviselik. Az utóbbi esetben azonban nem csupán az irodalomból és írott forrásokból jól ismert lübecki kapcsolatról van szó, amely angol és nyugat-európai szövetekkel látta el a gdański kereskedőket, hanem Köln környékén gyártott kerámia is előfordul a XII. század első feléből, tehát még a lübecki kapcsolatok megélénkülése előtti időszakból.

Nem sikerült teljesen megállapítani a gdański helyi piac kereskedelmi tevékenységét sem. Jazdźewski feltételezése szerint ui. a város fejlődése során a döntő lépés a helyi piac kialakulása volt. Ennek során a várostól délre elterülő gabonatermő vidékek élelmiszerral látták el a városlakókat, s átvették azok iparcikkeit. A környékbeli ásatások anyagából azonban a gdański származású iparcikkek mindaddig nem mutathatók ki, ameddig a gdański ipar termékeinek és az előállításához szükséges anyagoknak és eszközöknek specifikus meghatározó jegyeit meg nem állapították. Ez a munka előreláthatólag hosszabb időt fog még igénybe venni.

A város topográfiájának földérítése, a tárgyi emlékekből a népesség összetételére, foglalkozására és társadalmi viszonyaira vonatkozó

eredmények birtokában azonban újra felvetődik a legfőbb kérdés: milyen okok hozták létre Gdańskot és mikor. Az eddigi felfogás ezt a kérdést összekapcsolta a Gdańsktól keletre fekvő, ma Elbląga-nak, a koraközépkorban Truso-nak nevezett gotlandi kereskedőtelep helyzetével. Truso a VIII. század derekától a X. századig virágzó telep volt, s amikor a X. század első felében hanyatlásnak indult, szerepét Gdańsk vette át. Jażdżewski tagadja, hogy Truso hanyatlása és Gdańsk felvirágzása között okozati összefüggés lenne, s ezt arra alapozza, hogy Truso a Nogat folyótól keletre fekvő pomerániai terület gazdasági központja volt, s virágzását a gotlandi kereskedelemnek köszönhette. Álláspontját azonban eleve gyengíti az, hogy egyrészt a kereskedelemnek Jażdżewski a többi lengyel régészhez hasonlóan, túlzottan kis jelentőséget tulajdonít, másrészt az, hogy Gdańsk korai szerepét maguk az ásatások sem bizonyították be. Jażdżewski ugyan megállapítja, hogy miután Gdańsk a X. század végén már népes vár és Kelet-Pomeránia központja volt, ennél fogva ennek a fejlődési foknak eléréséhez legalább néhány évtizedes fejlődésre volt szüksége, de az ásatások során semmi olyan pozitív lelet nem került elő, amely a város kezdetét a X. század derekánál korábbi időre vinné vissza. Elégtelen bizonyítékként csupán a XII—XIII. századi rétegben került elő néhány olyan korongolt agyagedény töredéke, amelyből arra lehetne következtetni, hogy itt már a X. század első évtizedeiben is település lehetett. Miután a kereskedelmi központ áthelyeződésének Jażdżewski nem juttat szerepet, Gdańsk gyors fellendülését az ásatások anyaga alapján hipotézissel kénytelen megmagyarázni. Észreveszi, hogy Gdańsk egyike volt a kis halászfalvaknak, s fellendülése a termelőerőknek a X. század derekán beállott, de közelebbről nem ismert fejlődésében keresendő, amelynek során Gdańskban termelési, közlekedési és védelmi központ alakult ki. Megszervezték a tömeges halászatot, a borostyánkőtermelést, a hajózás fellendült és a háziipar, majd később a kézműipar egyes ágai is kifejlődtek. Ennek következtében a vár mellett — és részben azon belül — városi jellegű település jött létre.

Ezt a hipotézist a további ásatásoknak kell megerősíteniük vagy megcáfolniuk. A lengyel városi fejlődés szempontjából azonban azt hisszük, hogy ennél nagyobb jelentőségű az a végső következtetés, amelynek értelmében a legkorábbi, 950 körüli rétegtől kezdve a XIV. század elejéig terjedő rétegig nincs lényeges különbség az egyes rétegekben feltárt anyagi kultúra színvonala között. A cezúra 1308-ban következett be, amikor a német lovagrend elfoglalta a várost. A tűzvész okozta pusztítás világos nyomai mindenütt megfigyelhetők voltak. Ebből viszont az a nagy jelentőségű megállapítás is következik, hogy sem a lübecki jog szerinti locatio, sem a lübecki kereskedelmi kapcsolatok megélénkülése, sem a közeli környéken megjelenő kolostorok vagy a német lovagok terjeszkedése nem jelentett nagyarányú változást Gdańsk életében. A város mint gazdasági központ intézményét itt sem a németek, s nem is a német jog átvétele teremtette meg máról holnapra.

*

Jazdzewski két beszámolóját a részletfeldolgozások egész sora egészíti ki azoknak a kutatóknak tollából, akik maguk is részt vettek az ásatásban.

J. Kmieciński a XII—XIII. századbeli halászfelszerelést vizsgálta meg részletekbe menő alaposággal.¹³ Ehhez a csoporthoz tartozik a leletanyag túlnyomó része. Szám szerint és jelentőségükben is első helyet a hálókon függő úszók foglalják el, amelyek minden rétegben számtalan példányban kerültek elő, és pedig magukból a házakból, vagy a házak utca felőli oldalán, ahol a hálókat szárították. Megoszlásuk is érdekes képet mutat. A kilenc egymás felett elhelyezhető réteg közül a legnagyobb számmal a hatodik rétegben szerepelnek (215 db), onnan kezdve számuk fokozatosan csökken, hogy a második rétegben elérje a legalacsonyabb (27 db) számot. A hálók úszói mellett a hálók kihúzására szolgáló fagömbök, hálónehezékek, javító tűk, lószórszínór maradványai kerültek elő. A fennmaradt nyomok alapján Kmieciński részletesen ismerteti és részben tipologizálja ezeket a leleteket, és különféle hálófajtákat rekonstruál. Mindezeket a szerszámokat valószínűleg maguk a halászok készítették, de nem állíthatjuk ugyanezt a hajókról, amelyekből két töredék került elő. A töredékek után ítélve az egyik hajó 10, a másik 4 méter hosszú lehetett. Alakjuk a maradványokon kívül a feltalált kis játékajókból is rekonstruálható. Anyaguk vékony fadesszka volt, amelyeket vasszögekkel kapcsoltak össze.

A tárgyi leletek tanúságából két körülményt különösen ki kell emelni. Az egyik az, hogy a halászeszközök az egymás felett fekvő rétegek azonos pontján álló házainak egyikében-másikában tömegesen fordulnak elő, míg másokban egyáltalán nem található meg, vagy csak egy-két darabbal képviseltetik magukat. Kmieciński ebből joggal vonja le azt a következtetést, hogy nem mindegyik halásznegyedben álló ház lakói voltak halászok. Azokban a házakban, ahol egyáltalán nem volt halászeszköz, vagy csupán egy-két darab, ott nem halászok, hanem más foglalkozást űző egyének kellett hogy lakjanak, akik legfeljebb a téli halászatban vettek részt, mert ehhez a megerőltető munkához mindenki köteles volt a halászoknak segítséget nyújtani.

A másik fontos következtetésre a hálók úszóin található jelek adtak alkalmat Kmiecińskinek. A fából készült lapos, téglalap, négyzet alakú vagy kerek úszókon különféle minták találhatóak, amelyeknek egy része csupán díszítés, másik része azonban megismétlődő jeleket mutat. Ezek a jelek az egymás fölötti házakban megismétlődnek. Kétségtelenül tulajdonjegyekkel van itt dolgunk, s egy-egy jel egy-egy családnak vagy közösségnek a jelzése. Előfordul az is, hogy egy ház területén a háló úszójának jele az edénytöredéken megismétlődik. Kmieciński utal is arra, hogy a néprajz a kasub vidéken a halászoknak egy különös szervezetét, hogy modern szóval fejezzük ki magunkat: termelőszövetkezetét ismeri, amelyet ma lengyelül maszoperia-nak (ejtsd: masopéria) neveznek, s amely a legnagyobb értékű termelőeszközöket (köztük a nagy kerítőhálókat) közösen birtokolja. A történeti néprajz

mindeddig azt vallotta, hogy ez a szervezet a középkori holland település után keletkezett, mivel maga a maszoperia szó is a holland „matschapij” szóból ered. A gdański leletanyag alapján most azt kell Kmieciński-nek megállapítania, hogy a halászok valamiféle egyesülése már a holland telepítés előtt is fennállott. Gdańskban a jelek szerint a szláv nagycsalád volt a közös birtokosa a termelőeszközöknek.

Bár nem tartozik szigorúan a halászat eszközei közé, de Kmieciński tanulmánya végén rámutat arra is, hogy a gdański halászok helyzete lényegesen jobb volt, mint a feudális Lengyelország falusi halászáé. A halászok házaiban nyugat-európai és orosz dísztagyak, színes gyapjúszövet maradványai találhatóak, amelyek a kor fogalma szerint nagy értéket képviseltek.

A gdański ásatás másik munkatársa, E. Byrska a halásznegyed építkezését vizsgálta meg.¹⁴ Bevezetőjében Byrska hangsúlyozza, hogy a halásznegyed építkezése nem jellemezheti az egész város építészetét, bár lényeges különbség nincs a halászok és az iparosok házai közt, csupán az utóbbiak nagyobbak és masszívabbak.

Két utcában kilenc réteget összesen 90 ház maradványát ásták fel, némelyik ház két réteget is átért. A fagerendákból és deszkákból épített általában 3 × 3,5 m alapterületű egyszobás házak ajtajai 120 cm magasak és 55—60 cm szélesek voltak. Padlójuk általában törmelékből döngölt föld volt, s a szoba sarkában, vagy az egyik fal mellett a közepén, lehetőleg az ajtóhoz közel nyitott tűzhelyek állottak, amelyeket gerendákkal vagy deszkákkal választottak el a szoba területétől. Néhány házban agyagból épített kemence töredékei kerültek elő.

A nyolcadik rétegtől kezdve az utcákat is fával burkolták.

Byrska is igyekezett a leletanyag körülményeiből adódó következtetéseket levonni. Így megállapította, hogy a külön gazdasági épületek hiányával szemben a házak mellett közvetlen közelben látható cölöpnymok arra mutatnak, hogy a szükséges gazdasági épületeket valamiféle a házhoz tapasztott fészert pótolta. A hulladékok jelentős része a házak előtti területről került elő, ami arra enged következtetni, hogy a házak belül meglehetősen sötétek voltak, és így a munka túlnyomó részét a házon kívül kellett elvégezni. A házak belsejében levő hulladékból viszont megállapítható, hogy a baromfi a házakban együtt élt az emberekkel.

A gdański halásznegyed házai más lengyel és orosz lelőhelyekhez viszonyítva meglehetősen primitív képet mutatnak. A gerendák és deszkák vékonyak és puhafából készültek, nyoma sincs azoknak a vasalásoknak, amelyek pl. Ladogában már a XI. században megtalálhatóak voltak az ajtókon. Az építés módja és méretei arra a következtetésre adnak alapot, hogy Gdańskban a lakosok maguk építették házaikat.

A már említett Kmieciński a gdański vár 1952-ig feltárt erődítéseit veszi vizsgálat alá.¹⁵ Ebből a tanulmányból talán elég itt annyit kiemelni, hogy a vár fala és árcai a szokásos lengyel építkezést mutatják. Nagy gerendákból Hensel által „szekrénynek” nevezett alkotmányt hoztak

létre,¹⁶ s ezt töltötték ki földdel és kővel. A régi szláv vár eredeti erődtéseit a német lovagrend vára részben megsemmisítette. Ez az 1308—1349 között felépített kővár hatalmas erődtípus lehetett, amelynek alapjai a tengerszint alá nyúltak le. Kétségtelen, hogy a régebbi német irodalom pontosan rekonstruálta a vár eredeti alaprajzát és elhelyezkedését.

Ezek a tanulmányokon kívül külön értekezések foglalkoznak a gdański ásatás során előkerült állati és növényi maradványokkal, sőt a szövetek vegyi változásával.¹⁷ Szakértelem hiányában nem érezzük magunkat hivatottnak arra, hogy ezeket a tanulmányokat részletesen ismertessük, annál is inkább, mert a várostörténet szempontjából fontos eredményüket Jazdzewski cikkében is megtalálhattuk. Annál szükségesebbnek találjuk, hogy E. Vielrosenek a gdański halásznegyed lakossága élelmezésében a XII—XIII. században beállott változásokat tárgyaló cikkét ismertessük, s ezzel még fokozottabban aláhúzzuk az ilyen fajta — nálunk sajnos igen ritka — vizsgálatok fontosságát.¹⁸

Vielrose a minősített leletanyagot a rétegek szerint osztotta fel és mennyiségileg, illetőleg arányszám szerint statisztikai táblába foglalta. A táblákat külön a háziállatok, a vadállatok és a növények maradványaira nézve szerkesztette meg. Míg az előforduló gabona és gyümölcs arányszámai nem mutatnak különösebb ingadozást, addig a vad aránya a XIII. században csökken, a háziállatoké, különösen pedig a disznóé növekszik.

Vielrose maga is rámutat arra, hogy hiányos anyag alapján kellett dolgoznia, mert egyrészt a halakat nem vehette vizsgálat alá (márpedig ez lehetett az egyik legfontosabb élelmezési cikk), másrészt a kisebb állatok maradványai sokkal kevésbé kerültek el a pusztulást, mint a nagyobbakéi. Vizsgálatát Vielrose a cikk alcímében szerényen statisztikai értékelés kísérletének nevezi. Ennek a tanulmánynak valóban a kísérlet volt a legnagyobb érdeme. Olyan területen történő változások figyelemmel kísérését teszi lehetővé, amelyre eddig — ilyen korai időszakban — semmiféle remény nem volt.

*

Ha most újra emlékezetünkre idézzük azokat a kérdéseket, amelyeknek megoldását a gdański ásatás feladatául tűzték ki, akkor meg kell állapítanunk, hogy a német lovagrend megjelenését megelőző szláv várnak és a német (lübecki) jog bevezetése (a locatio) előtti városnak illetőleg váraljának létezését minden kétséget kizáróan bizonyították a feltárt részletek. Volt szláv vár és mellette városi gazdasági funkciókat teljesítő váralja a német települést megelőző időkben — ez a megállapítás a gdański ásatások első és legfontosabb eredménye. A szláv vár és a X—XIV. század közt fennálló váralja topográfiáját is sikerült részben tisztázni, ismeretessé vált a házak építésmódja, valamint a vár erődtípusa is.

A lakosság egy részének, a halászoknak életkörülményei is meglepő részletességgel tükröződnek az ásatások eredményeiben. Ismerjük termelési viszonyaikat (a közös termelőeszközöket birtokló nagycsaládokat), anyagi helyzetüket, sőt még a „gyomrukba is belelátunk.”

Az anyagi kultúra területére vonatkozó ismeretek együttes tanúságtétele még ennél is fontosabb. Kétségtelen, hogy az anyagi kultúra területén nem következett be lényeges változás a német lovagrend támadását megelőző három évszázad folyamán. Ezt az igen fontos eredményt egyelőre talán a halásznegyed lakosságára kellene korlátoznunk, mert — véleményünk szerint — a kereskedőket és iparosokat illetőleg ez a megállapítás még nem nyerhetett bebizonyítást. Ennek a kérdésnek azonban van másik oldala is. Ha a német jog bevezetése valóban olyan alapvető változást okozott volna, mint ahogyan azt a német tudomány a két háború között hirdette, akkor ennek a változásnak a halásznegyed lakóira is ki kellett volna terjednie valamilyen formában. Miután pedig ilyen alapvető változásnak semmi nyomára nem bukkantak az ásatás során, a német jog bevezetésének sem lehetett az egész város kialakulására nézve olyan döntő jelentősége.

Az ásatásnak ezek az eredményei azonban csak a gazdasági viszonyokra vonatkoznak és nem érintik a társadalmiakat, mert ezeket az ásatás nem tisztázta és — egyelőre — nem is tisztázhatta.

A topográfia végleges tisztázása, a nem halászattal foglalkozó elemek gazdasági viszonyainak felderítése még további hosszadalmas és fárasztó részletmunkát fog megkövetelni a régészekről. Ennek során talán a fő kérdés is megoldást nyer, mert 1952 végén még Jazdzewski sem tudott pozitív választ adni arra, hogy milyen okok hozták létre Gdańsk városjellegű települését a X. század folyamán. Az általa felállított hipotézis még nem kielégítő, véleményünk szerint elsősorban azért nem, mert — mint ahogyan arra már rámutattunk — a kereskedelem jelentőségét, városfejlesztő szerepét Jazdzewski túlságosan lebecsülte.

Végül még arra kell rámutatnunk, hogy ezeket az eredményeket csak megfelelő módszertani eszközök birtokában érhették el a kutatók. Ezek közül csupán azt szeretnénk kiemelni, hogy az ásatást a történeti anyag új feldolgozása és a régebbi archeológiai eredmények felmérése előzte meg, s a történészekkel való együttműködés az ásatások során sem szűnt meg. Szakértelem hiányában sajnos nem tudjuk ismertetni azokat a tisztán régészeti és más speciális módszertani eljárásokat, amelyeket az ásatás folyamán alkalmaztak, s amelyeket részletesen ismertettek a *Studia wczesnośredniowieczne* hasábjain.¹⁹ Ezeknek az eljárásoknak kifejlesztése még csak emeli az ásatások hatalmas tudományos jelentőségét és a résztvevő kutatók, elsősorban pedig a vezető, Jazdzewski érdemeit.

*

A történészek előkészítő munkájára jó példa J. Dobrzycki tanulmánya Krakkó régi történetének, tehát az 1257-i német városjog ado-

mányozásáig terjedő történetének kutatási problémáról.²⁰ A tanulmány a Wawelben (Krakkó várában és egyben a középkori lengyel királyi székhelyen) folyó ásatások konferenciájának referátumául készült, de nem korlátozódik a Wawel múltjára, hanem egész Krakkót tekintetbe veszi. A szerző időrendben ismerteti Krakkó történetének kutatási eredményeit, amelyet az alábbiakban összefoglalóan mutatunk be a magyar olvasónak.

Krakkó területe nem egy, hanem több kisebb-nagyobb telep között oszlott meg a középkorban. A legfontosabb pont kétségtelenül a Wawel volt, amely a Visztula völgyében meredek és magasán kiemelkedő szikla. A rajta álló várát Lengyelország függetlenségének elvesztése után az osztrák császári hadsereg vette birtokába, s így a kutatás ezen a ponton viszonylag későn, csak 1911-ben, a császári katonaság kivonulása után indulhatott meg. A város területének másik kiemelkedő pontja a Skalka-nak nevezett magaslat, ahol kezdetben a krakkói püspökség is székel. Ezen a két kiemelkedő ponton kívül, régen a kanyargós Visztula által létrehozott mocsaras, vizes területből elszórt szigetek álltak ki, amelyek egy nagy jelentőségű, ősi észak-déli irányú útvonal húzódtott végig.

A várostörténet szempontjából a legfontosabb lépést a Visztula régi viszonyainak tisztázása jelentette a múlt század végén. A folyó medreinek és áradási adatainak felmérése alapján sikerült a régifő ágat meghatározni (ezt a XIII. század végén vagy a XIV. század elején mesterségesen megváltoztatták) és kijelölni azoknak a szigeteknek kiterjedését, amelyeknek területe még a legmagasabb vízállás mellett is szárazon maradt. Ennek következményeképpen a Wawel jelentősége még erősebb hangsúlyt nyert.

A Wawel területén 1911 után meginduló restaurálási munkák meglepő ásatási eredményeket hoztak. Már az írásos források elemzéséből is világossá vált, hogy az első központnak a Wawel területén kellett feküdnie. A legmagasabb ponton, a magaslat északi szélén állott a hercegi székhely, s alatta az alsó vár, amelyben az ásatások során sikerült megtalálni az első, vallon hatást mutató románkori katedrális a IX. századból és belőle Maurus püspöknek († 1118) régészeti szempontból igen fontos sírját napfényre hozni. Még fontosabb volt ennél egy négyapszisú rotunda alapfalainak feltárása. Ugyancsak a vár alatti, de még a Wawelen álló telepen került elő a Szent Mihály és a Szt. György templom, amely körül az első vásárokat tartották.

Erről a telepről már írott források is szólnak, s a lengyel állam kialakulásának korai történetében nagy szerepet játszott. Az említések-ből nyilvánvaló, hogy a Wawel a viszlán törzs fejedelmeinek székhelye, a törzs mentsvára és központja volt. A törzs területének kiterjedését még a prágai püspökség 1086-i alapítólevele tartotta fenn, mert Prága még ebben az időben is fenntartotta gyakorlatilag már régen megszűnt igényeit. Ezeknek az igényeknek az alapja az volt, hogy a IX. század végén (876—879 közt) a nagymorva fejedelem, Szvatopluk elfoglalta

a viszlán törzs területét. A hódítás nyomán — a Metód-legenda tanúsága szerint — a törzs megkeresztelkedett, és Krakkó területén, a Skalka magaslatán létrejött a krakkói püspökség. A Wawelnek ebben az időben már fontos kereskedelmi szerepe volt a Kijevet Prágával összekötő nagy útvonalon, amely — mint azt fentebb már említettük — észak-déli irányban vágta át a későbbi város területét, s amelyről Ibrahim ibn Jakub emlékszik meg 970 körüli munkájában. A nagymorva uralom egészen a birodalom bukásáig fennmaradt, és a magyar honfoglalás után cseh uralommá változott át (innen a prágai püspök jogigénye). Csak a X. század végén (989), I. Miesko hadjárata nyomán tért vissza a Wawel a lengyel állam keretébe, s alig egy fél századdal később (1038) Krakkó lett az állandó lengyel főváros és a Wawel az állandó királyi székhely.

Törzsi központ, kereskedelmi centrum, püspöki székhely és végül a király rezidenciája, ez a Wawel útja, s ebből mind a székhely, mind a kereskedelmi központ egyaránt fontos szerepet játszott Krakkó várossá fejlődésében. De nem a Wawel volt az egyedüli települési mag Krakkó területén. A fejlődés szempontjából a legfontosabb szerepet a Waweltől északra kialakult település játszotta, amely — ugyancsak a Wawel váraljának tekinthető, s ahol a XII. sz. első felében egy Szt. Márton templomot építettek fel. Ezt a két utcából álló megerősített telepet Okolnak nevezték. Tőle északra a XI—XII. században felépült Szt. András templom körül is kisebb telep alakult ki, amely a XII. század folyamán rohamosan fejlődve elérte a XI. században épült Szt. Adalbert templom körüli helységet, majd a XII. században keletkezett Szt. János templom körüli telepet is, dél felé pedig a XIII. század első felében egy Szentháromság tiszteletére épült templom körül is újabb települést hozott létre. Mindezek a telepeket a nagy kereskedelmi útvonal mellett alakultak ki. A legfontosabb szerepet a Szentháromság templom előtti vásártér játszotta, ez kapott először városi privilégiumot, és 1257-ben ez volt a németjogú város kialakításának közép-pontja.

Krakkó múltjának kutatói még egy ásatástól vártak sokat. A Waweltől délkeletre a „Krakus halom”-nak nevezett magasabban fekvő területtel kapcsolatban a helyi hagyomány azt állította, hogy alatta a névadó hős, a legendák világába vesző Krak fejedelem sírja található. Potkański még a múlt században kimutatta, hogy Krak szláv fejedelem lehetett a VI—VIII. században. A harmincas években folytatott ásatás azonban majdnem teljesen negatív eredménnyel végződött, mert a halomsír felásásakor csupán érmeket (a legkorábbi II. Boleszlo cseh király X. századi pénze), egy hatalmas tölgyfát (szláv szentély?) és a halom alján néhány, valószínűleg VII—VIII. századi avar bronztárgyat hoztak felszínre. A ma élő legnagyobb lengyel archeológus, J. Kostrzewski professzor szerint a leletek alapján nem dönthető el, hogy egy a VII—VIII. században élt szláv törzsi fejedelem, vagy valamilyen avar vezér sírjának kell-e a halom tekinteni.

Ezeket az itt elmondott eredményeket hosszú, immár majdnem egy évszázadra visszatekintő történeti, régészeti, geológiai és földrajzi kutatás hozta létre. Dobrzycki összefoglalójában hangoztatja, hogy a felsorolt anyag ellenére is igen keveset tudunk a locatio előtti Krakkóról, tulajdonképpen kevesebbet, mint más, viszonylag kevésbé fontos lengyel városokról. Tanulmányának éppen az volt a célja, hogy az eddigi irodalom alapján összefoglalja mindazt, amit Krakkó kezdetéről tudunk és leszögezze a történészek követelményeit más tudományágak képviselőivel szemben. Ezért cikkének végén hét pontban sorolja fel azokat a feladatokat, amelyekre Krakkó kialakulásának tisztázása végett sort kell keríteni. Ebben a hét pontban nagy szerep jut a Wawel ásatásának, mert az első világháború alatt és után a restaurálás kapcsán végzett ásatások célja nem tudományos régészeti cél volt, hanem elsősorban praktikus építészeti, mint ahogyan a vezetés is tulajdonképpen építész-mérnökökre maradt. A programban azonban nemcsak a Wawel szerepel, hanem mindazok a területek és mindazok a műemléki objektumok, amelyek a város múltjának kezdeti szakaszára nézve fontosak lehetnek. Ugyanúgy szerepel más tudományágak (pl. geológia) hozzájárulásának szükségessége is.

*

A felsorolt programból egyelőre csak a Wawel ásatásai indultak meg 1948-ban. Ez az ásatás a Wawel helyreállítási munkálataival együttesen folyik, tehát itt a régésznek bizonyos mértékig igazodnia kell az építésznek működéséhez, aminek következtében egyelőre csupán a régebbi ásatásokat ellenőrizték és szondákat nyitottak. Az ásatás eredményeiről ezért csupán egy kis részt hoztak nyilvánosságra, az egész ásatásról eddig csupán az ásatás menetét ismertető rövid beszámolók jelentek meg.

Az első eddig nyilvánosságra hozott részlet a már említett rotunda és egy újonnan feltárt épület vizsgálatára vonatkozik és A. Żaki tollából származik.²¹

A rotundát már az első világháború alatt és után a Wawelt restauráló Szyszko—Bohusz megtalálta, és azóta is élénk vita folyt körülötte. Nem messze ettől a templomtól egy másik épület alapja került elő. Ez az épület négyszögletes alaprajzú volt és hosszú folyosó csatlakozott hozzá. Żaki kísérletet tesz ennek az épületnek rekonstrukciójára és megállapítja, hogy az épület minden valószínűség szerint emeletes volt, amit a bejáráttal szembeni falon talált lépcső (esetleg kemence) nyomai is bizonyítanak. Az ásványtani vizsgálat kimutatta, hogy a négyszögletes alaprajzú épületet ugyanabból a kőből állították elő, mint a rotundát. A két épület tehát egyazon időben keletkezett. A rotundáról az az általános vélemény, hogy a csupán egyetlen említésből ismeretes Szt. Felix és Audaktus temploma, amely a Długosz fenntartotta hagyomány szerint — még a pogánykorból származik. Építésének kora azonban nehéz kérdés, és Żaki szerint a legvalószínűbb

az, hogy Chrobry Boleszló korából, tehát a X. századból való. Ugyan-
ebben az időben keletkezett a másik négyszögletes alaprajzú épület is,
amelynek rendeltetését azonban nem lehet megállapítani. A rotunda
formáját Cibulka cseh művészettörténész a hasonló cseh formákra vezeti
vissza, amit azonban a lengyel művészettörténészek nem fogadtak el
és inkább olasz vagy kölni mintákra utaltak. Zaki a maga részéről azt
teszi hozzá — s ez az új vizsgálat egyik eredménye —, hogy a forma
ugyan idegen átvétel volt, de a kivitelezés, a falak szerkezete elüt a fel-
sorolt minden más mintától, s ezért helyi terméknek kell tartani.

*

Az ásatásokat előkészítő történeti kutatások legszebb példáját a
Szczecin múltját feltáró tanulmányok sorozatában mutathatjuk be.
A városban későbbi időpontban folytatandó ásatásokat külön konferen-
cián készítették elő. Ezen a referátumot H. Chłopocka, a korreferátumot
pedig maga G. Labuda professor tartotta. Rajtuk kívül több kisebb-
nagyobb dolgozat foglalkozott a részletkérdésekkel. Megjegyezzük,
hogy Łega már fentebb idézett, a pomerániai gazdasági életet tárgyaló
munkája erre a vidékre is kiterjedt.

„Szczecin kezdetei” című referátumában²² Chłopocka a dolog
természete szerint elsősorban az írott források alapján dolgozta ki a
város múltját. Először a „Dagome iudex” kezdetű diplomában említik
meg Szczecin. A kutatók egy része az ebben a dokumentumban az
Odera mellett szereplő Schinesghe helynévben Szczecin nevének elrontott
formáját látja. A kutatók másik része ugyanezt a nevet Gnędzara
magyarázza, miután a szövegben előforduló más jelzők az ország fővá-
rosára vonatkoztathatók. Chłopocka ezzel a két véleménnyel szemben
Widajewicznek azt a nézetét fogadja el, hogy mind Szczecin, mind
Gnędza ezen a néven szerepel, s a két különböző nevet a másoló „egysé-
gesítette”. A „Dagome iudex”-ben szereplő helynévtől eltekintve a
város a XII. század derekán a pomerániai misszió vezetőjének, Otto
bambergi püspöknek életrajzában fordul elő. Ugyanebben az időben az
arab írók közül Idrisi említi meg a várost mint fontos kereskedemi
pontot.

A múlt század végén végzett ásatások többet mondanak a város
múltjáról, mint az írott források. Az ásatások a német város alapítása
előtti szláv vár árkanak egy részét tárták fel, s a leletek alapján meg-
állapítható volt, hogy a várban vagy a váralján fésűkészítők, fazekasok,
kovácsok, halászok, hajósok, csontfeldolgozók és takácsok működtek.
Egy takácsműhely csontból készült eszközei is napvilágra kerültek.
Részben ezeknek az adatoknak, részben más vágottezüst-leleteknek
alapján a német archeológusok a város keletkezését a VIII., a lengyel
Łega viszont a VI., sőt esetleg már az V. századra teszi. Chłopocka ezekből
az adatokból arra következtet, hogy Szczecinben ebben az időben két
vár létezett, amelyek közül az egyiket a másiktól egy megerősített

árok választotta el, s a kisebbik valószínűleg később épült. A váralja (suburbium) itt is árokkal és palánkkal volt körülvéve.

A XII. század eleji Szczecint a lengyel politikai történet egy fejezete világítja meg. A Dagome iudex dokumentumból nem állapítható meg, hogy a város már ekkor is Lengyelországhoz tartozott-e. Ezt csupán az a tény valószínűsíti, hogy Szczecin nélkül a nyugat-pomerániai partvidéket nehezen tarthatta volna birtokában a lengyel uralkodó, már pedig az biztos, hogy ez a partvidék ekkor Lengyelország egyik része volt. A kereszténység bevezetését követő reakció idején azután Szczecin is elszakadt Lengyelországtól és csak 1121-ben sikerült Ferdeszájú Boleszlónak visszafoglalnia. A legyőzött terület békefeltételei súlyosak voltak: el kellett ismernie a lengyel fennhatóságot, katonai segítséget kellett nyújtania és adót fizetnie a lengyel uralkodónak, és keresztény hitre kellett térnie. Boleszló a hittérítés feladatát Otto bambergi püspökre bízta, aki 1124—1128 közötti missziója során az egész nyugat-pomerániai partvidéket Kolobrzegig megtérítette.

Ennek a misszióknak kapcsán szólnak bővebben a források Szczecinről is. Urbsnak vagy civitasnak, sőt mater civitatum-nak nevezik, s tényleges vezető pozíciójára jellemző, hogy a tőle nem messze a tengerparton fekvő, ugyancsak tekintélyes város, Wolin, a szzczecinieket döntésétől tette függővé azt, hogy áttér-e a keresztény hitre, és hűségesen követte őket akkor is, amikor Otto püspök távozása után újra a pogány szláv vallásra tértek vissza. Felvetődik a kérdés: mikor szerezte meg Szczecin a nyugat-pomerániai városok között a vezető helyet? Chlopocka szerint ez akkor következett be, amikor a régebbi és nagyobb kereskedővárost, Wolint a dánok elpusztították, és az fokozatosan hanyatlásnak indult.

Szczecin azonban nem úgy szerezte meg a vezető helyet (mint ahogyan Elbląga hanyatlása után Gdańsk), hogy egyszerűen átvette Wolin kereskedelmi pozícióját. Felemelkedése a szerző szerint sokkal inkább két másik körülménynek volt köszönhető. Az egyik körülmény vallási ok volt. A nyugati szlávok egyik legtiszteltebb istenének, Trzyglaw-nak szentélye Szczecinben állott. Ez a vallási központ nemcsak nagy tömegeket vonzott ide, hanem az istenségnek beszolgáltatott hadizsákmány és adományok hatalmas kincsekként halmozódtak fel a szentélyben. A másik ok a szzczecini alkotmányban volt keresendő. A várost még akkor is a vének tanácsa kormányozta, amikor a lengyel uralkodó, a Piast házból származó herceget ültette Nyugat-Pomeránia és főképp Szczecin nyakára. Ez a vének tanácsa tárgyalt Bambergi Ottóval a kereszténység felvételéről, s amikor is végül hajlandónak mutatkozott az áttérésre, akkor az adó mérséklését kívánta ellenszolgáltatásként a lengyel uralkodótól. Ugyanez a tanács döntött a nyugat-pomerániai herceg akarata ellenére úgy, hogy újra a pogánysághoz csatlakozik. Egy a földközi-tengeri városköztársaságokra emlékeztető oligarchia formája felé haladt a fejlődés Szczecinben, s Otto püspök életrajza nyomán két személy a vének tanácsának összetételére is fényt

vet. Az egyik egy Domaslaw nevű egyén, akinek nagyszámú „familia”-ja volt, amelynek révén befolyása is hatalmas méreteket öltött. Míg ő inkább a város környékén birtokos földesúr portréját rajzolja elénk, addig a másik szereplő, Wyszak alakjában mai angol kifejezéssel élve a „merchant adventurer” típusa áll előttünk. Kereskedő volt és kalóz, részt vett a dánok elleni rajtaütésben, dán fogságba került, s onnan csak csoda révén menekült meg. Mindketten gazdagok voltak és befolyással rendelkeztek nemcsak magában a városban, hanem a város környékén is.

Ezek mellett a nobiles, primates, seniores, principes nevekkal megjelölt gazdagok mellett a város XII. századi társadalmában megtalálhatók a mediocresnek nevezett elemek, s a populus, plebs vagy familiares, akik a lakosság zömét tették ki. A társadalmi megoszlás képét a hadifoglyok és rabszolgák egészítik ki. A pogány papoknak a jelek szerint nem volt nagy szerepük, mert a vallásos szertartások vezetése is nagyjából a vének tanácsának kezében volt. Foglalkozásukat tekintve a vének tanácsának tagjait már megismertük; a mediocres Chlopocka szerint részben ugyancsak a tengeri kereskedő- és kalózcsoportból került ki. A nép túlnyomó része halászzattal foglalkozott. Az akkor még egységes szláv etnikum összesen mintegy 5—9000 lakost számlálhatott, tehát igen nagy lakossággal rendelkező hely volt.

A város gazdasági életét már ekkor élénk kereskedelem jellemezte. A források szerint a hetenként két napon tartott hetipiakra a környékből nagy tömegek jöttek be Szczecinbe, s ebben az időben már élénk lehetett a kikötő élete is. A szárazföldi kereskedelem legfontosabb cikkei a méz és a viasz voltak.

A XII. század elején tehát Szczecin olyan központ volt, amely nagy népességgel rendelkezett, fontos politikai és adminisztratív központot alkotott, önálló alkotmányos étellel rendelkezett, fontos külpolitikai kérdésekben maga döntött, forgalmas városi élet, tengeri és szárazföldi kereskedelem és iparűzés voltak jellemzői — tehát valóban megérdemelte, hogy a nyugati források is civitasnak, városnak nevezzék.

Ezzel a megállapítással zárja le Chlopocka vizsgálatának első részét, s a második részben a város középkori topográfiájával és a németek betelepülésének kérdésével foglalkozik. A források a városon belül három magaslatot említenek, amelyek közül a legmagasabb ponton Trzyglaw isten szentélye állott. Ezt a legmagasabb ponton álló erősséget Barnim herceg 1249-ben leromboltatta, és kötelezte magát arra, hogy sem ő, sem utódai a városban vagy attól 3 mérföld távolságon belül fekvő területen nem fognak várat építtetni. Ezen a várhegyen álló magaslaton kívül a későbbi középkori Marienplatz és a Heumarkt területe volt a másik két magaslat, amelyet a források megemlítenek. A marienplatzi magaslaton Barnim 1263-ban megalapította a ma is fennálló Mária templomot. A vár területe mellett a vár és az Odera folyó között állott a váralja, szabályos utcásorokból álló, megerősített település. Itt kell a szerző szerint a források által többször említett piac-

teret keresni, itt keresztezte egymást két fontos útvonal: a Lübeckből Szczecinnen keresztül Gdańskba és a Szczecinből a későbbi Berlin területe felé vezető út.

Chłopocka részletesen elemzi a legrégebbi templomok fekvését is. A hercegi vár mellett 1124-ben épült fel a Szt. Péter és Pál templom, Trzyglaw szentélyének helyét pedig ugyanekkor a Szt. Adalbert templom foglalta el. A XII. sz. végén egy bambergi származású polgár alapította meg a városon kívül a Szt. Jakab templomot, s amikor 1237-ben a plébániák közt felosztották a város területét, már csak a Jakab és a Péter-Pál templom állott, az Adalbert templom ekkor már nem létezett.

A Jakab templomot 1191-től kezdve „ecclesia Teutonicorum”-nak nevezték. 1173-ban, amikor a dánok megostromolták a várost, még nem voltak németek Szczecinben, mert különben a források megemlítenék őket. 1187-ben Beringer, a már említett bambergi kereskedő, alapítja meg a Szt. Jakab templomot, s az alapítólevél tanúsága szerint ekkor már több németnek kellett a város területén élnie. Topográfiaiilag a németek a váralján kívül, a Szt. Jakab templom körül helyezkedtek el, ahol a várba és a váraljai piacra vezető út kettéágazott. A XIII. sz. elején a német bevándorlás egyre nagyobb méreteket öltött. Az úttörők szerepét a lübecki kereskedők játszották, akiket 1234-ben a nyugat-pomerániai herceg mindenféle vámfizetési kötelezettség alól felmentett. A kolostorok követték a herceg példáját. A kereskedelemmel foglalkozó szláv nemesség lassan kiszorult a városból, és vidéki birtokain nyugati lovagi életmódra tért át.

A német jog adományozása Szczecinben Chłopocka szerint két részletben ment végbe. Az első fokot 1237-ben a német jognak a bírászkodásban való érvényesülése jelzi, s a német jog egyeduralomra jutását 1243-ban a második privilégium teszi véglegessé.

*

Chłopocka kimerítő munkája a történeti forrásokat elsősorban magára a városra vonatkozólag értékelte ki, míg a korreferátumot készítő Labuda professzor ugyanezeket a kérdéseket az egész nyugat-pomerániai terület fejlődésének figyelembevételével vizsgálta meg.²³ Labudát a vizsgálat során két szempont vezette: egyrészt az eddigi irodalom, főképpen pedig a Chłopocka által felvetett néhány tézis tözetesebb megvizsgálása, másrészt azoknak a kérdéseknek a kidolgozása, amelyeket további feldolgozásra a régészek elé kell tárni. Ilyen kérdéseknek tartja a szzczecini első települések kérdését a nyugat-pomerániai történeti földrajz keretében, továbbá a X—XII. században végbemenő gazdasági és társadalmi kialakulás és végül a város topográfiájának kérdését.

A történeti földrajz megállapításaiból kiindulva Labuda először is azt hangsúlyozza, hogy a X. században Szczecin még nem játszott fontos szerepet. Ebben a században még a tenger mellett fekvő Wolin

és Usedom voltak a gazdasági élet központjai. Erre mutatnak a kincs- és éremleletek, ide futottak össze a fontos útvonalak is. Wolin jelentőségét elsősorban annak a tengeren folyó tranzitókereskedelemnek köszönhetette, amelynek keretében a nyugati árukat képviselő Haithabu és a svéd kereskedelmi centrumok (Birka, Gotland) közt, illetőleg a balti kereskedelemben nagy szerepet játszó Truso között közvetített. A szárazföldi útvonalak közül ekkor az Elba mentén húzódó nagy útnak, ezenkívül a Magdeburgból Stargradba vezető útvonalnak volt nagy jelentősége. Az Oderán folyó kereskedelemnek csak akkor lehetett volna jelentősége, ha a folyón már ekkor tömegcikkeket (pl. bányatermék, gabona, hal, ipari tömegcikkek stb.) szállítottak volna. Miután ilyen tömegcikkeket Szczecin háttországa még nem termelt, Szczecin aligha lehetett több a X. században, mint Wolin lerakóhelye.

A döntő változás ebben a helyzetben a XII. században következett be. A változás egyik rugója Wolin hanyatlása volt, amit a dánok támadása és az idézett elő, hogy a kikötő fokozatosan eliszaposodott és elhomokosodott, a nagyobb hajók befogadására alkalmatlanná vált. A változás másik tényezőjét az Elba és Odera közti területen beálló politikai átalakulás jelentette. A lengyelek az Oderáig hatoltak előre, nyugat felől a német császárság terjeszkedett, aminek következtében a nyugati szlávokhoz tartozó obodritek hatalma megszűnt. A dán pusztítások következtében a balti kereskedelemben krízis állott be. Új kereskedelmi központok alakultak ki. Nyugaton Lübeck, keleten Riga lett a legfontosabb kikötő, Gotland az átmenő állomás.

Labuda is hangsúlyozza, hogy Szczecin emelkedése és Wolin hanyatlása közt nincs olyan közvetlen összefüggés, mint amilyent régebben Truso és Gdańsk között feltételeztek. Labuda szerint Szczecin emelkedése a belső piac kifejlődésének volt köszönhető, a város a szárazföldi és tengeri áruk cseréjét szervezte meg. Ebben nagy segítségére volt az a tény, hogy ugyanebben az időben a poroszországi területeket a németek szervezték át és a pomerániai falvak is átalakultak.

A földrajzi viszonyokat veszi alapul Labuda a város XII. századi lakossága foglalkozásának megállapításánál is. Szerinte a szzczeciniek elsősorban földműveléssel, azután halászattal és az ehhez kapcsolódó iparokkal, hajózással és kereskedelemmel foglalkoztak. Ez a kereskedelem az első időszakban Wolin és a szárazföld közötti közvetítésre szorítkozott.

A társadalmi rétegződésnél Chłopockáéval azonos beosztást állapít meg Labuda is, de a plebs foglalkozásánál a földművelést helyezi első helyre, s emellett említi meg a halászatot, ipart és kereskedelmi hajózást. A Chłopocka által készített felsorolást még egy másik csoporttal, a katonákkal is kiegészíti, mert bár ezekről a források nem emlékeznek meg, létezésüket mégis kétségtelen ténynek kell tekintenünk. Ennek megfelelően alakítja át a foglalkozás megoszlását is: 1. földművelés, 2. halászat, 3. ipar, 4. kereskedelem, hajózás és — kalózkodás. Ezt a sort két kisebb jelentőségű megélhetési forrás egészíti ki: a szláv

istennek tett felajánlások és a hadizsákmány, illetőleg a rabszolga-kereskedelem.

A politikai szervezet kérdésében Labuda és Chłopocka véleménye megegyezik, s Labuda csupán azt hangsúlyozza fokozott mértékben, hogy a város és a vár mint erődítési egységek védelme a város lakosságának kezében volt még a XII. század második felében is, amikor a várban elméletileg már a nyugat-pomerániai herceg parancsolt a lengyel király nevében.

Labuda a város lakosságát maximum 3—4000 főre becsüli. Erősen túlzottnak tartja Chłopocka 5—9000 főt számláló becslését, elsősorban azért, mert ez a szám még az akkori nagyvárosoknál is túlságosan magas volt. Labuda számításának alapja a szláv váralja feltételezett területi kiterjedése, amely 200×200 m lehetett, tehát 4—500 ház állhatott rajta, ami maximálisan 3—4000 lakosnak felel meg. A történészek fő kérdései topográfiai tekintetben a következők: 1. hol volt az első piac; 2. mi volt az első szláv telep kiterjedése; 3. hol települtek meg a XII. sz. végén már szereplő németek? A XIII. század elején ott lakó németek létszámát a szerző ugyancsak a telepük valószínű kiterjedése alapján 800—1000 főre teszi.

Annak ellenére — hangoztatja összefoglalásában Labuda —, hogy számtalan részletkérdés vár még tisztázásra, a fejlődés fő vonala tisztán áll a történészek előtt. Szczecin földműveléssel és halászattal foglalkozó nyílt telepből, zárt várral rendelkező, erődített váraljává vált. A városi élet bölcsője a váralja volt, emellett keletkezett a második, német lakossággal bíró váralja, amelynek külön jogszokása volt, s lakosai elsősorban kereskedelemmel és iparral foglalkoztak. Mind gazdasági felkészültségük, mind jogrendszerük jobban megfelelt a feudális társadalmi rend gazdasági életének. Ez a szokásjog lett kötelező a locatio után az egész városra nézve, a vár szerepét is az egész várost körülvevő várfal vette át. A szláv lakosság lassan kiszorult a városból és a külvárosba húzódott vissza, ez is hű képe annak a fejlődésnek, hogy a német nemzetiségi túlsúlyt a németek gazdasági túlsúlya követte. Mindebből következik, hogy a szlávok önmaguk is képesek voltak város létrehozására. Ezt a tényt Szczecin esetében nem is kellett ásatásokkal bizonyítani, hiszen írott források tesznek tanúságot arról, hogy a szláv etnikumú Nyugat-Pomeránia gazdasági centruma Szczecin volt. És ebben az esetben nemcsak a város gazdasági funkcióit teljesítő váraljával van dolgunk, hanem a politikai-társadalmi és jogi szempontból is város jellegű településsel. Az archeológiával szemben Labuda két követelményt állít fel: 1. a várnak mint a történeti és politikai változások színhelyének és 2. a váraljának mint a gazdasági és társadalmi változások színhelyének feltárása, a leletanyagból levonható következtetések leszögezése.

*

Nem az egész város fejlődésével foglalkozik B. Wachowiak, aki a legrégebbi szzczecini kikötőről írt tanulmányt.²⁴ Célkitűzése egyrészt a legrégebb szláv kikötő helyének, másrészt a német locatio utáni kikötő helyének megállapítása volt.

Az eddigi nézetek ismertetése után Wachowiak a kikötőt a vár alatti balparti Odera-öbölbe teszi. Miután írásos források a kikötő helyét nem határozzák meg, a szerző érveit elsősorban a kikötő fekvésére vonatkozó más szempontokból következteti ki. Véleménye szerint a szláv kikötőnek azért kellett itt feküdnie, mert az öböl természetes kikötő volt, a vár közvetlen védelme alatt állott, s a szláv váralja mint gazdasági bázis mellett feküdt, és végül mert a legrégebbi út vonal is ide vezetett.

A német elem túlsúlyba jutása után alakult ki a későbbi kikötő, az Odera partjának Havening nevű részén. Ennek a változásnak okait keresve a szerző nemcsak arra mutat rá, hogy a németek javára etnikai változások állottak be, s a szláv elem a XIII. század első negyedének végére kisebbségbe került. Ennél fontosabb volt, hogy a gazdasági túlsúly is a németek kezébe került. A német bevándorlók jobb munkaeszközök birtokában voltak és nagyobb forgótőkével rendelkeztek. Ezt az előnyüket a hercegi privilégiumok még jobban növelték. A németek malmára hajtotta a vizet a Baltikum gazdasági életének már fentebb Labuda által részletesen ismertetett változása is. Wachowiak ezeken a Chlopocka és Labuda által már felsorolt okokon kívül még egy igen fontos tényre hívja fel a figyelmet, és pedig a hajózás és hajóépítés technikájának megváltozására. Az ásatások során Nyugat-Pomerániában eddig feltárt, szlávok által épített és használt hajók olyan alakot és méreteket mutattak, mint a korabeli viking hajók. A számítások szerint egy 18 m hosszú és 5 m széles, de csak 1,5 m merülésű hajó legnagyobb terhelése 7 tonna volt. A frízek által kifejlesztett és később az északnémet kereskedők által használt ún. „kog” ennél lényegesen nagyobb merülésű volt, aminek következtében hasznos súlyhatára is sokkal magasabb. Ezekkel a kogokkal sokkal többet tudtak szállítani, mint a szláv hajókkal. Ez a tény is nagymértékben közrejátszott abban, hogy a kereskedelemmel foglalkozó szláv nemesség lemaradt a versenyben és visszavonult falusi birtokára.

*

A szzczecini kutatások anyagából még két cikket szeretnénk kiemelni. Az egyik Sz. Bobinski cikke, aki a városalaprajzot vette vizsgálat alá,²⁵ mégpedig — amint azt ő maga nevezi — urbanisztikai szempontból, tehát a történeti adatokat nem vette teljes mértékben tekintetbe. Megállapításai mégis nagymértékben elősegítették nemcsak a város általános topográfiájának kutatását, hanem egyes részletek kidolgozását is. Mind Chlopocka, mind Labuda és Wachowiak is az ő vizsgálata alapján tárgyalja a város topográfiájában a vár, az első szláv külváros és az első német telep helyének meghatározását.

Chłopocka külön tanulmányt szentelt a német *locatio* kérdésének.²⁶ Kiindulási pontja a lengyel történettudománynak a *locatio* jelentőségéről szóló legújabb tézise. Eszerint a német jog bevezetésében az új vonás a városnak adminisztratív és jogi szempontból történő kiemelése, elválasztása volt a környező falvaktól, amelyekkel addig egyforma jogszokások szerint élt. A Szczecinnel kapcsolatos eddigi német és lengyel tudományos nézetek után a szerző megismétli előző tanulmányának azt a megállapítását, hogy Szczecin gazdasági centrum volt, élénk forgalmú kikötővel és piaccal. Az 1237-i oklevél szavai szerint „*oppidum nostrum Stetin cuius iurisdictionem hactenus habuerunt Sclavi, ad iurisdictionem transferemus Teutonicorum*”. Chłopocka vizsgálatának első kérdése az, mi volt az a *iurisdictionis*, amelyet az eredeti szláv lakosság gyakorolt? Elvileg a Lengyelországhoz tartozó területen a herceg gyakorolta a bírászkodást, és ebből jelentős részt engedett át helyettesének, a várnagynak, akit „*prefectus urbis*” néven 1173-ban említenek első alkalommal a források. Nem volt ugyan különbség a környező falvak népének és a város lakosságának jogszokása, illetőleg igazságszolgáltatása között, de elképzelhetetlen, hogy a vének tanácsa, amely olyan nagy politikai hatáskörre tett szert és azt a herceg jelenlétében is, sőt akarata ellenére is megtartotta, ne gyakorolt volna valamilyen formában hatást a város jogi életére. Emellett a szerző rámutat arra is, hogy a vásárbíró intézménye valószínűleg Szczecinben is kialakult. Ebből a két következtetésből vonja le azt az eredményt, hogy a városban is megindult valamilyen külön jogi fejlődés, bár közvetlen írott forrás nem említi meg azt.

A németek *iurisdictionis* után kutatva Chłopocka más lengyel városok, sőt Prága analóg adatait is felhasználja annak megállapítására, hogy ez a *iurisdictionis* nem jelentette a „*ius municipale*” teljes fogalmi körét, hanem az „*ius Teutonicorum*” Magyarországon is jól ismert fogalmával volt azonos. A hasonló lengyel példákra és a lengyel tudományos irodalom eredményeire támaszkodva csupán annyi állapítható meg, hogy az 1237-i oklevél által adományozott német jog, illetőleg városjog a külön városi bírászkodási terület megalkotásával volt egyértelmű. Ezzel nemegyszer azt a hazai fejlődést legalizálták és gyorsították meg, amely idővel kétségtelenül külön szláv városjog kialakításához vezetett volna. Az 1237-i intézkedés tehát egyrészt kikülönítette a szzcecini váralját a környező terület szláv joggal élő keretéből, s ebben az értelemben a *ius Teutonicorum* ellentéte a *ius terrestre* volt, másrészt a város szervezetét új vonásokkal bővítette. Ebben az értelemben kell az 1237-i oklevelet a *locatio* első fázisának tekinteni.

A jogi *locatio*nak további következményei voltak. Az új szervezettel együtt járt a város területének új megszervezése, az „*edificatio loci*”. Ilyennek kell tekintenünk pl. a plébániák illetékességének meghatározását, körzetük elhatárolását. Ebben a szabályozásban nem tettek különbséget a két népesség között, németek és szlávok egyformán tartoztak mindkét plébániához. A város szervezetének átalakulása nemcsak a lakosság megnövekedése miatt volt szükséges. Ezzel Szczecin-

ben — mint a többi lengyel városban is — a XII—XIII. században kialakuló gazdasági viszonyokkal tartottak lépést.

A locatio második fázisa hat évvel később kiállított oklevélben jut kifejezésre. Ebben a német jog már konkretizálódik, s az új oklevél Magdeburg jogáról szól, sőt a környező magdeburgi joggal felruházott helységek számára is Szczecint jelöli meg fellebbviteli fórumként. Ezen a jogi intézkedésen kívül 1243-ban a város egy sor gazdasági privilégiumhoz jutott; földeket, legelőt, a várostól egy-egy mérföldre felfelé és lefelé az Oderán halászati monopóliumot, vámmentességet stb. kapott. Chłopocka szerint ezzel Szczecin és lakói gazdasági immunitást nyertek. Ezzel ugyan még nem érték el a város gazdasági privilégiumainak teljességét, hosszú sorban következtek a hercegek hasonló megnyilvánulásai. Azok azonban már nem a lengyel város átalakítását, a német jog bevezetését célozták, hanem a nyugat-európai értelemben vett város prosperitását fokozták.

*

Chłopocka második dolgozatának ismertetésével a Szczecin múltjával foglalkozó jelentősebb tanulmányok áttekintésének végére értünk.

A módszertani felkészültség magas foka mellett az idézett tanulmányok mindegyikét az a társadalmi és gazdasági szempontokat egymással összekapcsoló és fontosságuknak megfelelő érvényesülést biztosító szemlélet jellemzi, amelyet még a lengyelekkel nem túlságosan szimpatizáló nyugatnémet tudomány is kénytelen elismerni. Ha konkrét példát akarunk felhozni ennek illusztrálására, akkor talán Wachowiak tanulmányának azt a részét kell újra felidézni, amelyben a szzczecini kikötőnek a német locatio utáni áthelyezését tárgyalja. Wachowiak négy érvet hoz fel az áthelyezés szükséges voltának bizonyítására: 1. a német etnikum túlsúlyra jutását; 2. a németek kialakuló gazdasági túlsúlyát; 3. az új gazdasági helyzetet a Baltikumban, és végül 4. a hajóépítésben és a hajók súlyhatárának emelésében beálló változást. Ebben az érvelésben nemcsak az érvek csoportosítása logikus, hanem az érvek túlnyomó részéből precíz, kézzelfogható gazdasági szükségesség világlik ki, amely magát az érvelést hatásossá teszi. A lengyel történészek túlnyomó része ilyen konkrét gazdasági érvekkel támasztja alá azt, amit a társadalmi fejlődésről mond, nem irtózik a számoktól és a számok kérérlhetetlen logikájától. A rendelkezésre álló teljes módszertani fegyvertár kihasználása mellett ez a szemlélet emelte a lengyel történet-tudományt az európai színvonal élére.

*

A fentiekben két városban folyó lengyel kutatómunkát ismertetünk. Egyet azokból, ahol a történelmet ásóval írták, s egyet azokból, ahol az írott források adatainak kiértékelése jelentette a kutatás súlypontját. Természetesen nem egyedül Gdańskban folyt nagyarányú ásatás, és nem Szczecin volt az egyetlen város, amelynek múltjával a

lengyel történészek részletesen foglalkoztak. Az ásatások összesen 30 objektumra terjedtek ki, a történészek kutatómunkájára pedig a legjellemzőbb az, hogy a poznańi egyetemen Z. Kaczmarczyk professzor vezetésével egymásután dolgozták fel a nyugat-lengyelországi városok locatio előtti múltjának legfontosabb kérdéseit.²⁷ Ezek a jól szervezett és nagy energiával folyó munkák azonban nem jelentenek újat módszertanilag, csupán a már eddig ismertetett módszerekkel tárták fel az általános fejlődés szempontjából többé-kevésbé hasonló eseteket. Ezért a magyar olvasó számára ezeknek a kisebb városokkal foglalkozó tanulmányoknak részletes ismertetését feleslegesnek tartjuk, s helyette a következő fejezetekben inkább az összefoglaló jellegű tanulmányokról és vitákról fogunk beszámolni.

1955-ben, a háború utáni tizedik esztendőben az anyagi kultúra történetének intézete összehívta a lengyel régészeket, hogy beszámoljanak addig végzett munkájukról. Ezen az értekezleten külön vitát rendeztek a városok múltjának kérdéséről. A referátumot Jażdżewski tartotta, s a vitában nem kevesebb mint 17 történész és régész szólalt fel.²⁸

Jażdżewski referátumának címe: A lengyelországi koraközépkori városi kultúra kialakulása az 1945—1954 közti kutatások világánál. Bevezetőben Jażdżewski először is hangsúlyozza, hogy „kutatóink döntőnek tekintik a város *funkcióját* és nem jogi formáját, amely ugyan fontos, de mégiscsak külső elem”. Így tekintve a kérdést, azokat a telepeket tekintik városnak, ahol megállapítható a termelő munkát végző, osztályokra tagozódó és hivatásuk (iparos, kereskedő, bányász stb.) szerint specializálódó népesség olyan koncentrációja, amely a telepet a környező falusi településektől elhatárolja. Ehhez járul az a kiegészítő ismérv, hogy a személyek és intézmények koncentrációjának adminisztratív, katonai, kultikus, művészeti és esetleg tudományos központot kell létrehoznia. Ebből a két ismérvből következik az is, hogy olyan sűrű településnek kell lennie, amelyet az utcák, terek és piactér szabályozott és állandó rendszere és nemegyszer nagymértékben kiépített erősítési rendszer jellemez. A referátum azonban még ennél is szűkebb kört ölel fel, mert témája „csupán a korai lengyel városok belső tartalma és nem a város általában, mint a korafeudális Lengyelország más jelenségeivel térben és időben sokrétűen összefüggő, sokoldalú egész”.

A város fogalmának meghatározása után Jażdżewski kiemeli, hogy a régészeti kutatások a történészeketől nagyarányú segítségben részesültek a források feltárása és egyes városok monografikus feldolgoása szempontjából. Az archeológiai kutatás maga ezeknek az éveknek során 12 olyan ásatást végzett, amelynek adatai a koraközépkori városi viszonyok megvilágítására alkalmasak voltak. Ezek közül is tulajdonképpen két város, Gdańsk és Opole jelenti a legfontosabb forrást, mert csak ezekben volt lehetséges szélesebbkörű ásatások folytatása a város egész belső területén, míg a többi esetben csupán kis területre szorítkozó szelvényeket tártak fel.

Az ásatások alapján megállapítható, hogy a IX. század első felében, sőt már a VIII. században is fellépett néhány olyan központ, amelyben a városi fejlődés kezdeti és viszonylag gyors előrehaladását figyelhetjük meg. A városokat ebben a korban az jellemzi, hogy az ipar csak gyengén van képviselve bennük, bár ezzel kapcsolatban azt sem hallgatja el a szerző, hogy Lengyelországban még nem sikerült az egyes városok ipari termékeinek jellemzőit úgy kidolgozni, mint a Szovjetunióban, aminek következtében a helyi piac kiterjedése és kialakulása még mindig teljesen nyílt kérdés. Általánosságban az is megállapítható, hogy a városok a mellettük álló várakkal egy időben, vagy a már létező várak mellett alakultak ki, ami a német irodalomból már ismert civitas—suburbium viszonyinak felel meg.

A városok külső megjelenését elemezve Jazdzewski rámutat arra, mind Gdańskban, mind Opolében is már a X. század végén rendszeresen kiépített utcákkal és terekkel találkozunk. Egyébként általában igen alacsony terepen álltak ezek a városok, ami annál feltűnőbb, mert a feudális úr székhelyét jelentő várak — különösen a váraljához viszonyítva — magas hegyeken vagy kiemelkedő pontokon keletkeztek (pl. a Wawel). A feudális vár és a városmagot alkotó váralja sokszor egymással közvetlen szomszédságban éltek, és — a korabeli orosz viszonyokhoz hasonlóan — a kézműiparosok egy része a vár erődítményén belül élt. A korai szláv várak és váralják belső elrendezése a szerző szerint nem állapítható meg a fennmaradt későközépkori városalaprajz alapján. Az ásatások nem egy esetben bebizonyították, hogy a locatio után olyan nagyarányú átépítésre és átrendezésre került sor, hogy az a régi szláv viszonyoknak még a nyomát is eltörölte. Részletesen foglalkozik a szerző az utcák elrendezésével és a házak építésmódjával is.

A társadalmi viszonyok ismertetését a lakosság élelmézésére vonatkozó megfigyelésekkel kezdi el Jazdzewski, s a halászok, iparosok, kereskedők anyagi viszonyai után kiemeli azokat a tényezőket, amelyek a feudális várban a feltárt luxuscikkekre és a feudális urak életszínvonalára mutatnak.

Az ipart mintegy húsz iparág képviseli ebben a korszakban. A kereskedelem nyomait azonban csupán Opole szláv „belvárosában” talált mérlegsúlyok bizonyítják.

A városok magas színvonalát bizonyítják azok a monumentális építkezések, amelyek a pogány szentély (Wolin) és az erődítés eseteiben feltárhatók voltak. A korai, román stílus meghonosodása előtti kis kőtemplomok méretei arra mutatnak, hogy ezeket elsősorban a feudális urak kisszámú kíséretük részére építették. A nyugat- vagy dél-európai származásra valló építkezési formák azonban nem jutottak el a Visztulától keletre, mint ahogyan a magas színvonalú orosz építkezés hatása sem mutatható ki.

Az utolsó 10 év kutatásai a középkori lengyel városok számszerű nagyságát is megvilágították. A számítások szerint egy hektár területre

kb. 200 ház és kb. 1000 lakos jutott, ami lényegesen magasabb népsűrűségre mutatott, mint amilyen a későközépkori volt.

Összehasonlítva a koraközépkori lengyel városokat más európai városokkal, Jażdżewski megállapítja, hogy nem voltak sem olyan nagyok, sem olyan népesek, mint a nyugat-német városok vagy Kijev, az iparosok száma sem volt olyan nagy, s néhány tengeri kikötőt kivéve nem is voltak jelentős kereskedelmi empóriumok, de gazdasági, társadalmi, kulturális szempontból olyan központok voltak, amelyek aktívan elősegítették a lengyel feudális állam kialakulását és bázisul szolgálhattak annak a XIII—XIV. századi változásnak, amely a német jog formájában haladóbb jogi normákkal látta el a lengyel városokat. Többet ezekről a központokról akkor fog tudni mondani a lengyel régészet, ha felkutatja a városok körül fekvő falusi településeket, megállapítja a kétféle település egymáshoz való viszonyát, a gdańskihoz hasonló módon feltárja a vezető városok egész területét, felássa temetőit, nagy gondot fordít a kincseleletekre és végül felfedi a locatio utáni telepek viszonyait, hogy összehasonlíthassa őket azokkal a locatio előtti szláv városokkal, amelyekből kialakultak.

*

Jażdżewski referátumához több szempontból szóltak hozzá a megjelent történészek és régészek. Az ismétlődések elkerülése végett a hozzá szólásokat azok tárgya szerint fogjuk csoportosítani.

Łowmiański professzor mutatott rá arra, hogy Jażdżewskinek a várost meghatározó kritériumai nem következetesek. Łowmiański is helyesli, hogy a várost annak gazdasági funkciója alapján határozzák meg, de ha ennek alapján a városi népességet akarjuk definiálni, akkor végső fokon a falusi termelő helyzetéből kell kiindulni. A falusi közvetlen termelő önellátó, és a legtöbb esetben nemcsak élelmét, hanem egyéb szükségleteit is maga állítja elő. A városban ezzel szemben kétféle népelem található meg. Az egyik részt vesz a városi termelő munkában, ide tartoznak a kézművesek, a kereskedők és a szállítási munkások. A másik csoport nem termel, csak fogyaszt. Ilyenek a feudális urak, a papság és a hivatalnokok stb. Ha a városban tapasztalható népességkoncentrációt ilyen értelemben határozzuk meg, akkor a koraközépkori városokban élő őstermelők (pl. halászok) nem sorolhatók fel a kézművesek és kereskedők között. A referátumban említett harmadik kritérium (a város sűrű települése, elrendeződésének rendszeressége stb.) Łowmiański szerint nem a város gazdasági funkcióján alapszik, hanem topográfiai jellegzetesség, ennél fogva elhagyható.

Leciejewicz L. azt emelte ki, hogy bár a referátum igyekezett a város meghatározását megalkotni, a gyakorlati régészeti munka során mégis nehéz egyértelműen eldönteni azt, hogy falusi vagy városi településsel van-e dolgunk. Dziewoński hiányolta a város és falu közötti ellentét kiemelését, amely már ebben a korban is megtalálható. Dembińska szerint a definícióból hiányzik a legfontosabb vonás, a várost körülvevő

terület, a gazdasági háttér és város közti kapcsolat, tehát a helyi piac kialakulása. A piac kialakulása jellemzi a városi fejlődést. Ebben az értelemben nem tekinthető Wolin a korai lengyel város prototípusának, minthogy fellendülését nem a gazdasági háttér megszervezésének és a belső piac kialakulásának, hanem a tranzitókereskedelemnek köszönhetette. Jazdżewski válaszában elfogadta a felsorolt korrekciókat, s megjegyezte, hogy egy mindenre kiterjedő definíció megalkotása szinte lehetetlen.

Leciejewicz mutatott rá a felszólalók közül elsőnek a távolsági kereskedelem városfejlesztő jelentőségére, amelyet Jazdżewski nem emelt ki referátumában. Leciejewicz részben a szovjet irodalomból Tyihomirovra hivatkozott, aki ugyan bebizonyította, hogy a távolsági kereskedelem nem városalkotó faktor, de nagymértékben elősegítette a városok gyors kifejlődését. Másrészt Łowmiański professzornak egy a szláv államok kialakulásának gazdasági hátteréről írott könyvét idézte, amelyben Łowmiański a távolsági kereskedelem IX—XI. századi fellendülésében a szláv társadalom feudalizációjának megnyilvánulását látja, mert csak a feudális társadalom felsőbb rétegének kialakulása okozhatta az importcikkekben megnyilvánuló kereslet fokozódását. A lengyel viszonyok között a tengerparti városok gyors és korai (már a IX. század elején bekövetkező) fellendülése kétségtelenül a távolsági kereskedelemmel függ össze. Ezekben a városokban ugyan az ipar is nagymértékben fejlődött (nagyobb piacra dolgozott), és megtalálható volt a gazdasági háttér is, de hogy fellendülésük alapja mégis a kereskedelem volt, azt a legjobban az a tény mutatja, hogy a balti kereskedelemben beálló törés következtében ezek a központok is hanyatlásnak indultak. Ilyen volt a dán Haithabu és a lengyel Wolin. Leciejewicz felveti itt a Gdańsk—Truso közti összefüggés kérdését is, hangsúlyozva azt, hogy Truso idegen etnikuma és az a tény, hogy porosz terület központja volt, még nem jelenti azt, hogy a lengyel háttérre vonatkozólag ne játszhatott volna nagy szerepet.

A távolsági kereskedelem fontosságát egyébként ugyanezen a konferencián Gieysztor professzor is aláhúzta, amikor megállapította, hogy Lengyelországon keresztül idegen luxuscikkekkel átmenő kereskedelmet folytattak, amelyet írásos forrásokból és régészeti leletekből egyaránt ismerünk. A Fekete-tenger vidékén kialakult nagy centrumok (Bizánc, kazár terület) áruját Kijeven keresztül orosz, arab és zsidó kereskedők szállították Krakkón át Prágába, vagy Nagy-Lengyelországon át Szilézia és Magdeburg, s azon keresztül a Rajna felé. A fríz és viking kereskedelem ugyanebben az időben a tengerparti városokat, mindenekelőtt Wolint virágoztatta fel. A tranzitókereskedelmet a lengyel területek exportja növelte (prém, borostyánkő, rabszolga). Az idegen országokkal folytatott kereskedelem nyomai a különböző dírhemekből, angolszász és német érmékből álló pénzleletek.

Bizonyos fokú ellentét nyilvánult meg Jazdżewski, továbbá Łowmiański és Gieysztor között a városok keletkezésének kronológiáját

illetőleg. Jajdzewski hajlott arra, hogy az első kialakult városokat már a VIII—IX. századra tegye. Łowmiański ezzel szemben nem hiszi, hogy akár Gnězda, akár Wolin már a IX—X. század fordulóján kialakult városnak tekinthető. Rámutatott arra, hogy a város kialakulásának időpontját igen nehéz meghatározni, mivel a koraközépkori városokban a földművelés igen nagy szerepet játszott. A város megjelenése a társadalmi osztályok és az állam kialakulásának kísérő jelensége. Kétségtelen ugyan, hogy a XI. századi városok kialakulása során tapasztalható vonások egyike-másika már évszázadokkal korábban megtalálható, de ebből még nem következik, hogy a kialakult városok megjelenésének idejét a X. század végénél korábbra helyezzük. Gieysztor a városok kialakulásának kérdését az állami gazdasági-társadalmi fejlődés kereteibe helyezi el. Szerinte a X. században a természeti gazdálkodás további fennmaradása mellett az osztálytársadalomban az ipar és kereskedelem szétválása, a munkamegosztás fejlődésének következtében keletkeztek a városok mint a kézműipar és a kereskedelem központjai a feudális urak várai mellett.

A város és a falu közti kapcsolat kérdéséhez Łowmiański is hozzászólt. A két tényező egymás közti kapcsolatának kifejezője az árucseré, s ebben két fejlődési fázist kell megkülönböztetni. Az első időszakban a csere nem közvetlenül bonyolódott le a falusi és a városi termelők között, hanem a feudális úron keresztül, aki a falu terményfölöslege mint terményjáradék felett rendelkezett, s akinek a révén az iparos a földművelők termékéhez hozzájutott. Bár valószínűleg már ebben a fázisban is volt közvetlen csere, túlsúlyra azonban csak a második fázisban jutott. Az első fázisban a parasztság szerepének jelentősége a városi iparos szempontjából kisebb volt. Az iparos a feudális vezető réteg számára dolgozott. Łowmiański szerint ezzel magyarázható a köles előfordulásának túlsúlya. A feudális úr a terményjáradékból szívesebben adott kölest, mint más gabonafajtát, holott az archeológiai leletekből világos, hogy szerte az országban ekkor már általános volt a búza stb. termelése is.

Łowmiańskihoz hasonlóan Małowist is hangsúlyozta a feudális terményjáradék fontosságát a városok kialakulása szempontjából. A várakban terményjáradék címén felhalmozódó feleslegek nagy vonzóerőt gyakoroltak az iparosokra és kereskedőkre.

Teljesen a városi termelési viszonyoknak szentelte felszólalását Wartolowska Z., akinek kiindulópontja az volt, hogy piac alatt a specializálódott termelők (földművelők, kézműiparosok stb.) közti érintkezés és csere lehetőségét kell érteni. A feudalizmus kialakulása elősegítette a piac kialakulását, s ezért két jelenséget külön ki kell emelni a városok keletkezésének kutatásában: az egyik a feudális vezető réteg növekvő szükséglete, amely a várakban testesül meg, a másik a távolsági kereskedelem útvonala. Példaként felhossa, hogy a Kijev—Krakkó útvonal mellett fekvő Sztiejsk vár alatt városmag alakult ki, de amikor a XI—XII. században az útvonalnak ez a része megszűnt, vele együtt megszűnt a váralja város jellege is, míg a feudális vár és székhely még a XIII. szá-

zadban is fennállt Sütiejskben. Ugyanennek ellenkezőjére is van példa, amikor a feudális székhely szűnt meg, de a város továbbra is fennmaradt a fontos kereskedelmi útvonal mellett. Wartolowska ezzel kapcsolatban még egy jellemző topográfiai jelenségre mutat rá. Arra, hogy a piac a vár kapuja előtt helyezkedik el, tehát ott, ahol a vár biztonságát nem veszélyezteti (ezért nincs a váron belül), de ahol a vár még biztonságot nyújtott.

Kramerek J. a várak és városok kapcsolatában arra hívja fel a figyelmet, hogy eddigi megfigyelések szerint a városok elsősorban a nagy várak mellett alakultak ki, míg a kisebb várak, amelyek elsősorban egy-egy feudális úr gazdasági centrumának védelmét szolgálták, nem hoztak létre városi fejlődés lehetőségével rendelkező váralját. Ugyancsak ő hangsúlyozta a belső kereskedelmi útvonalak fontosságát is.

Külön ki kell emelnünk a hosszú tudományos múltra visszatekintő és mind az általános várostörténet művelésében, mind az iparosok koraközépkori szerepének tisztázásában nagy érdemeket szerzett Tymieniecki Kázmér professzor felszólalását. A kronológia kérdésében az ellentétet Jajdźewski és Gieysztor között ő nem látja olyan nagy horderejűnek, miután az egyik a várost jellemző vonások megjelenésének, a másik a már kialakult városok létezésének idejét teszi meg kezdeti időpontnak. A városnak a falutól eltérő voltát a város funkcióinak egészen belül Tymieniecki elsősorban az ipar fejlődésében keresi. Mint-hogy azonban az előző kor falusi ipara és a városi ipar között nincs lényeges különbség, itt is a falusi ipar hosszabb fejlődése előzte meg a város kialakulását. Emellett tekintetbe kell venni, hogy az ipar területén nemcsak a technikában, hanem az ipar szervezetében mutatkozó eltérésnek is van jelentősége.

A városi lakosság ebben az időben még nem különült el a lengyel társadalom többi rétegétől. Állandóan szem előtt kell tartani azt a tényt, hogy a város keletkezése és a feudális társadalom, illetve az államnak mint az új társadalmi rend megfelelőjének kialakulása karöltve halad előre. Kezdetben a nagy, az egész államra kiterjedő jelentőségű várak mellett keletkeztek a városok, míg a kisebb váraknak nem volt nagyobb szerepük ebben a folyamatban. Ha ezeket a nagy várakat vesszük tekintetbe, akkor nem találjuk meg a város későbbi egységét. Boroszlóban pl. a feudális nagyuraknak külön-külön területük volt a városban. Ez a jelenség általános érvényű egész Európára nézve és a déli területeken, ahol a kőépítkezés maradandóbb nyomot hagyott, mint az északi faépítkezés, még ma is megfigyelhető a városképen az egység hiánya. Boroszló külvárosában még a XII. században is nagy szerepet játszott a sziléziai nemesség.

*

Mielőtt még a konferencia eredményeit jellemeznénk, ide kell iktatnunk M. Malowist professzor egy régebben írott dolgozatának ismertetését.²⁸ Ez a dolgozat nem speciálisan a várostörténettel foglalkozik,

hanem áttekinti a koraközépkori gazdaságtörténeti kutatás egész területét, s a gazdaságtörténet keretébe illeszti bele a városok keletkezésének problémáit is. Bevezetőben a szerző arra a nagy különbségre mutat rá, amelyet a régészeti eredmények fokozott felhasználása okozott a lengyel történettudományban. „Először került sor történészek és „őstörténészek” tervszerű együttműködésére, hogy együttes erővel szélesítsék és mélyítsék ki tudásukat a lengyel állam és társadalom létrejöttéről.”

A feudális társadalom kialakulása során két foglalkozás képviselői jelennek meg a váralják területén: az iparosok, akik elsősorban a feudális úr szükségletére termeltek, és egy részük kétségtelenül rabszolga volt. A másik foglalkozás a kereskedő. A feudális vezető réteg fokozódó igényei fellendítik a kereskedelmet, elsősorban a luxuscikkeket szállító importot. Az ásatások is bebizonyították a kereskedelmi kapcsolatok létét, de a kereskedők jelenléte mellett talán maguk az iparosok is kereskedtek. Gazdasági értelemben tehát — ahogyan azt Tymieniecki és Kostrzewski korábban is hangoztatták — a váralják már városok voltak. Az ásatások után aligha lehet kétséges, hogy Gnédza, Poznań és Opole városok voltak, ahol földművelőkön kívül specializálódott iparosok éltek. Sziléziában megindult a bányászat. A váralja népe ugyan elvileg a saját maga és a vár lakóinak szükségletére termelt, de a lednicei ásatások Gnédzából származó kerámia-anyagot, az opolei ásatások borostyángyöngyöket hoztak felszínre. A belső piac kialakulása a váralják csekély száma és a bennük élő lakosság kis lélekszáma miatt nem törhette meg a falun uralkodó természetbeni gazdálkodást. Ugyanakkor a távolsági kereskedelem fennmaradt emlékei a váralják népének viszonylagos jólétére és messze nyúló kapcsolatokra mutatnak. Feltűnően nagy számban kerültek elő skandináviai, orosz és Wolinból származó cikkek. Małowist is kiemeli Kijev nagy jelentőségét, és áttekinti az orosz területről Lengyelországba vezető útvonalakat. Nehezebb kérdés a lengyel export meghatározása. A svédországi Birka-ban talált szláv kerámiát Kostrzewski a méz exportjával hozta összefüggésbe. A tipikusan lengyel jellegű íj alakú hajkarikák Kijevben is megtalálhatók, amiből a kutatók egy része arra következtetett, hogy ezek a tárgyak lengyel származású rabszolgákkal kerültek oda. Főképpen a tengerparton és Pomerániában az élénk kereskedelmi kapcsolatok miatt kell feltételeznünk, hogy a városok alapja nem mindig a feudális vár, hanem — skandináv analógiára támaszkodva — az eleinte időszakonként látogatott vásárhely is lehetett. De a várak melletti váralják fejlődése szempontjából nemcsak a várnak és a kereskedelmi útvonalnak jelenléte volt fontos, hanem a gazdasági övezet kialakulása és a kialakult övezet nagysága. „Világos, hogy ebben a helyzetben már nem annyira a termelés, mint inkább a kereskedelem vált a város fejlődésének rendkívül fontos tényezőjévé.” A jómódú kereskedők rétegének társadalmi és politikai szempontból is fontos szerep jutott. A kereskedők és a feudális urak akadályozták meg pl. Pomerániában a központi hatalom teljes érvényesülését.

Vizsgálata közben Małowist hangsúlyozza, hogy a koraközépkori feudális társadalom kialakulása általában és a városok kialakulása különösképpen bonyolult kérdés, amelynek kutatása során hosszú fejlődési folyamatot kell még felderíteni a régészek és történészek tervszerű együttes erőfeszítésének.

*

A fent említett dolgozatok és a konferencia alapján igyekeztünk az egész lengyel irodalomnak hűséges keresztmetszetét felvázolni a magyar olvasó előtt. Nem rajzolhattuk meg a teljes irodalom képét, mert ez az irodalom túlságosan nagy és nem is áll teljesen egészében rendelkezésünkre. A bevezetőben azokról a törekvésekről szoltunk, amelyek a két világháború közti időszakban a lengyel várostörténeti kutatást jellemezték. Akkor még arról volt szó, hogy a lengyel városi fejlődés létét bizonyítsák be a német tudomány támadásaival szemben. Ma erről már nincs szó. A történészek által kezdett munkát a régészek fejezték be, s a tervszerű nagyvonalú ásatási program első eredményei után aligha férhet kétség ahhoz, hogy Lengyelországban már a német jog bevezetése előtt is voltak olyan telepek, amelyek gazdasági funkciójukat, sőt társadalmi és jogi formáikat tekintve is városok voltak.

Azok a kutatások azonban, amelyek a kétségtelen bizonyítékokat felszínre hozták, az új problémák hosszú sorát vetették fel, és a lengyel tudomány ma már nem a városok létezésének, hanem a városok létrejöttének kérdését kell hogy megoldja. Ez pedig sokrétű, bonyolult és nehezen megoldható problémák tisztázását feltételezi. Gazdasági téren a városi ipar kialakulásának kérdése a legnehezebb. Hogyan fejlődött ki a városi ipar a már korábban létező falusi iparból, hogyan jött létre a kézművesek koncentrációja, ezek milyen és mekkora szerepet játszottak a városok létrejöttében? Nem sokkal egyszerűbb és nem kevésbé fontos a kereskedelem kérdése. A korai külkereskedelmi kapcsolatok ugyan főbb vonásaiban már tisztázottak, de a városfejlődésre gyakorolt hatásukat ma még Jazdzewski és Małowist teljesen ellentétesen ítélik meg. Még komplikáltabb a belső piac kérdése. A lengyel kutatók ezen a téren Ribakov szovjet kutató módszereit kívánják megvalósítani, és a specifikus jegyek alapján a régészeti leletekből egy-egy város kereskedelmi övezetét kidolgozni. Ez a probléma annál is nehezebb, mert míg Oroszországban Ribakov eredményei szinte „mikroszkopikus” helyi piacok kialakulását mutatják, addig a nyugat-európai viszonyok közt az iparosok nagy távolságokra kiterjedő belső piacövezetet alakítottak ki kereskedők közreműködése nélkül.

Ezekben a gazdasági kérdésekben már a társadalmi problémák is jelentkeznek. A városlakók és a falu egymáshoz való viszonya, a váralja népének viszonya a vár feudális urához — ezek a döntő kérdések, amelyek a városok kialakulását is erősen befolyásolják.

Ezeknek a kérdéseknek megoldása ma még nagy nehézségekbe ütközik, már csak azért is, mert mind a régészek, mind a történészek hajlamosak a túlzott általánosításra. Ez alól talán csak Tymieniecki

professzor kivétel, aki elvileg rámutatott a „ville industrielle” és a „ville de bourgeoisie” közötti különbségre. Ettől a kivételtől eltekintve azonban a kutatók többsége általában városokról beszél, anélkül, hogy különbséget tenne a tengerpart túlnyomóan kereskedő városai és egyes túlnyomóan ipari jellegű városok között. Csak ha ezeket a gazdasági-funkcionális különbségeket figyelembe veszik majd, lehet szó általában a város jellemzőinek kidolgozásáról. Akkor majd részben önmaguktól fognak megszűnni azok az ellentétek, amelyek ma a különböző típusú városokat szem előtt tartó kutatók közt még elég élesek.

Nagy segítséget nyújtanak a kutatás során az analógiák, és — mint arra a bevezetőben rámutattunk — a jól szerkesztett ismertetési rovatok még meg is könnyítik az analógiák felhasználását. Véleményünk szerint azonban ma túlságosan nagy helyet foglalnak el a kérdések megoldásában. Ebben persze nagy része van annak is, hogy a lengyel régészek úgy érzik, hogy feladatuk a lengyel múlt kutatásán túlmenően az egész szláv múlt kutatásának szolgálata, ami önkénytelenül is túlzásokra vezet. Egyes kutatók csak orosz analógiákra támaszkodnak és tiltakoznak skandináv analógiák alkalmazása ellen, mások a skandináv analógiákat is felhasználják. Közrejátszik ebben a már említett általánosító tendencia is, amely ma még nem határolja el egymástól az ország különböző területeit, ahol más és más hatások érvényesülnek. Világos, hogy Wolin és Szczecin esetében indokolt a skandináv analógia, mint ahogyan a keleti részek töredékes adatait kézenfekvő az orosz, a délnyugatiakét pedig a morva és cseh analógiákkal kiegészíteni.

A felsorolt nehézségek részben abból származnak, hogy ma a nagy erőfeszítések ellenére is szakadék van az írott forrásokból merítő történészek és a leletekből dolgozó régészek között. Ilyen szakadék áll fenn pl. Małowist és Jażdżewski között, s még sok időre lesz szükség, amíg ezeket a jelenségeket leküzdik.

Ha végezetül mérleget akarunk készíteni a felsorolt eredményekről és a megmutatkozó hiányosságokról, akkor azt kell mondanunk, hogy a lengyel történettudomány és régészet a második világháború utáni tíz esztendő alatt új szervezetet alakított ki, és hatalmas munkateljesítménnyel a nagy jelentőségű eredmények egész sorozatát hozta ki. Egy évtized alatt bebizonyította: helyes volt a lengyel tudománynak az a megállapítása, hogy Lengyelországban már a német jog bevezetése előtt voltak városi funkciókat ellátó helyek; megkezdte a városok kialakulásának kidolgozását, felállította a kialakulás problematikáját, s egyes részletkérdéseket már meg is oldott.

Ezek az eredmények nemcsak a lengyel múlt vonásait világították meg váratlanul erős fényvel, hanem igen nagy jelentőségük van egész Európa gazdaságtörténete, különösen pedig az európai város múltja szempontjából. Véleményünk szerint Jażdżewski indokolatlanul vetette szemére Planitznak és Ennennek azt, hogy nem vették figyelembe a kelet-európai történettudomány eredményeit, mert mindketten a nyugat-európai középkori város keletkezését vizsgálták. De az, hogy talán már

néhány év múlva elkészülhet az európai középkori város kialakulásának szintézise, az Planitznak, Ennennek, Małowistnak és Jażdżewskinek egyképpen köszönhető majd. A várostörténet terén a lengyel tudománynak ez a legnagyobb érdeme.

*

A lengyel irodalom ismertetésének végére még egy német kutatónak, Ludatnak a kelet-európai városok kialakításáról írott rövid könyvét kell ideiktatnunk.²⁹ Ennek a könyvnek összeállítása nem Ludat saját kutatásainak publikálását célozta, hanem azt, hogy áttekintse a kérdés háború utáni helyzetét és megismertesse a német történészeket azokkal az eredményekkel, amelyek a szovjet, a lengyel és a cseh irodalomból már most is biztosnak látszanak. Megjegyezzük, hogy a szerző az 1954-ig megjelent irodalmat használta fel, mégpedig a dolog természete szerint nemcsak a lengyel, hanem a szovjet és csehszlovák irodalmat is. Messze vezetne most bennünket Ludat összefoglalásának teljes ismertetése, de szeretnénk azt a néhány gondolatot kiemelni, amely az általunk ismerttetett lengyel irodalomra vonatkozik.

Ludat rámutat arra, hogy Planitz és Ennen munkái után a nyugat-európai városfejlődés fő vonala tisztábban áll a kutatók előtt, mint munkáik megjelenését megelőzőleg. Ezek a munkák új problémákra hívják fel a figyelmet, elsősorban arra, hogy a piacviszonyokra és a kisebb városokra az eddiginél több gondot kell fordítani. A lengyel történészek és régészek háború utáni erőfeszítései Ludat szerint azt az úrt hivatottak kitölteni, amely a nyugat-európai és az orosz terület koraközépkori városfejlődése között fennáll. A kolonizáció előtti városok létezése ma már bebizonyított tény, kialakulásuk komoly probléma, amely csak hosszú és fáradságos munkával lesz kiértékelhető. Azokat a forrásokat pedig, amelyek a nyugati szláv területen civitasok és urbsok fennállásáról tesznek tanúságot a német városjog adományozása előtt, úgy kell tekintenünk, hogy tanúságtételük bebizonyított tény. Szczecin valóban annyira város volt, mint ahogyan azt Ottó bambergi püspök életrajzai leírják; Gnédzára, Krakkóra és a többi városra Tietmar és Kosmas joggal alkalmazta a nyugati terminológia szerinti civitas, urbs és metropolis kifejezéseket.

Ennek az eredménynek kidolgozásával kapcsolatban írja le Ludat a következő mondatot, amelyet a háború előtti német irodalomban aligha találhattunk volna meg: „A keleti népek történettudományának ágai közül éppen a társadalom-, gazdaság- és jogtörténetnek van fontos szerepe; módszerük és eredményeik kétségtelenül megérdemlik teljes figyelmünket és elismerésünket”. Ha a lengyel tudományos munka továbbra is tudja tartani eddigi iramát, akkor nemcsak az elismerésnek ez a hangja fogja továbbra is kísérni német részről is, hanem a nyugat- és a kelet-európai városfejlődés általános rajzában valóban a lengyeleknek lesz döntő szerepük, s ezt a háború után végzett munkájukkal meg is érdemlik.

Fügedi Erik

J E G Y Z E T E K

¹ *K. Maleczyński*, Najstarsze targi w Polsce i ich stosunek do miast przed kolonizacją na prawie niemieckim. (Studia nad historią prawa polskiego X.) Lwów 1926. Német forditásban is megjelent: Die älteste Märkte in Polen und Verhältnis zu der Kolonisierung nach dem deutschem Rechte. (Bibliothek gesch. Werke aus der Litteratur Osteuropas, 4.) Breslau 1930.

² Wojciechowski bírálata számomra csak Maleczyński munkája idézett német forditásának mellékletében volt hozzáférhető.

³ *M. Münch*, Gęza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV wieku [A nagy-lengyelországi XIII. és XIV. századi városok fejlődésének eredete] Kraków 1946.

⁴ *K. Maleczyński*, Dzieje Wrocławia I. [Boroszló története]. Wrocław 1948.

⁵ A központi felállítására és működésére nézve lásd Gieysztor beszámolóját *Studia wczesnośredniowieczne* I. 139–144., II. 205–208., III. 379–384.; *Przegląd Historyczny* 1948. 391., 1949. 202., 1950. 225. és *Przegląd Zachodni* 1952. 5–6. füzet 299–365., és 1954. 1–2. füzet.

⁶ A bizottság munkájára lásd *T. Lewicki*, Polska i kraje sąsiednie w świetle „Księgi Rogera” geografa arabskiego z XII w. al Idrisi’ego [Lengyelország és a szomszédos országok al Idrisi XII. századi arab geográfus „Roger könyve” c. művében] I. Kraków 1945, 2. Warszawa 1954.

⁷ *K. Maleczyński*, Anonim tzw. Gall — Cronica et gesta ducum sive principum Polonorum (Monumenta Poloniae Historica Ser. II. Tomus II.). Kraków 1952.

⁸ Pierwsza konferencja metodologiczna historyków polskich I–II. Warszawa 1953. [A lengyel történészek első metodológiai konferenciája] — Konferencja Śląska Instytutu Historii PAN [A Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének sziléziai konferenciája] I–II. Wrocław 1954.

⁹ Pierwsza sesja archeologiczna Instytutu Historii Kultury materialnej PAN [A Lengyel Tudományos Akadémia Anyagi Kultúra Történeti Intézetének első régészeti ülése]. Warszawa–Wrocław 1957.

¹⁰ *K. Jazdzewski*–*W. Chmielewski*, Gdańsk wczesnośredniowieczny w świetle badań wykopaliskowych z lat 1948/9 [A koraközépkori Gdańsk az 1948/9. évi ásátások világánál] *Studia wczesnośredniowieczne* I. 35–81. — *K. Jazdzewski*, Ogólne wyniki badań archeologicznych w Gdańsku w latach 1948–1952. [A gdański régészeti kutatás általános eredményei] *Uo.* III. 138–152.

¹¹ *W. Łęga*, Obraz gospodarczy Pomorza Gdańskiego w XII i XIII w [A gdański Pomeránia gazdasági képe a XII. és XIII. században] Poznań 1949. — *K. Ślaski*, Zasięg lasów Pomorza w ostatnim Tysiącleciu [A pomerániai erdő kiterjedése az utolsó évezredben] *Przegląd Zachodni* 1951. 5–6. füzet.

¹² *Matuszewska* — *H. Ziolkowska*, Początki Gdańska [Gdańsk kezdetei] *Roczniki Historyczne* XVII/1948. 70–124.

¹³ *J. Kmiecinski*, Sprzęt rybacki i organizacja rybołówstwa w Gdańsku w XII i XIII w. w świetle prac wykopaliskowych w latach 1948–1951. [Halászfelszerelés és a halászat szervezete Gdańskban a XII. és XIII. században az 1948–1951. évi ásátások világánál] *Studia wczesnośredniowieczne* III: 212–216.

¹⁴ *E. Byrska*, Budownictwo w gdańskiej dzielnicy rybackiej w XII i XIII wieku [Építkezés a gdański halásznegyedben a XII. és XIII. században] *Uo.* 217–232.

¹⁵ *J. Kmiecinski*, Umocnienia grodu gdańskiego w wczesnym średniowiecu [A gdański vár erődítése a korai középkorban]. *Uo.* III. 233–237.

¹⁶ *W. Hensel*, Studia nad osadnictwem Wielkopolski wczesnohistorycznej. Wstęp do studiów nad osadnictwem Wielkopolski wczesnohistorycznej [Tanulmányok a korai Nagy-Lengyelország településéről. Bevezetés a korai Nagy-Lengyelország településének tanulmányozásába] (Biblioteka prehistoryczna). Poznań 1948. — Ebben a munkában Hensel megvizsgálja az őskori, a nomádok, germánok és végül a különböző szláv népek által emelt várakat. A szláv várépítési

technika először cölöpsort használt, majd később gerendákból négy oldalon záródó, nagyméretű, téglalap alakú alkotmányt ácsoltak össze, s ezt földdel és kövel töltötték ki. Ezt nevezi Hensel „szekrény”-nek.

¹⁷ *K. Krysiak*, Szczątki zwierzęce z wykopalisk w Gdańsku w l. 1950—1951. *Studia wczesnośredniowieczne* III. 238—251. [Állati maradványok az 1950—1952. években folyt gdański ásatásokból] — *F. Lechnicki*, Szczątki roślinne z wykopalisk w Gdańsku w l. 1950—1952. [Növényi maradványok az 1950—1952. években folyt gdański ásatásokból]. *Uo.* III. 252—259. — *Z. Jaworski*, Szczątki zwierząt ssących i ptaków z grodu gdańskiego z XIII w. [Állati és madármaradványok a XIII. századi gdański várból]. *Uo.* I. 85—92. — *Z. Dąbczowski*, Szczątki rybie z grodu gdańskiego z. XIII w. [Halmaradványok a XIII. századi gdański várból]. *Uo.* I. 93—96. — *J. Mađalski*, Tymczasowe sprawozdanie z prac nad szczątkami roślinnymi z wykopalisk w Gdańsku [Előzetes jelentés a gdański ásatások növényi maradványainak feldolgozásáról]. *Uo.* I. 97—98.

¹⁸ *E. Vielrose*, Zmiany w odżywianie się rybaków gdańskich w wieku XII i XIII. [Változások a gdanski halászok ételmezésében a XII. és XIII. században]. *KHKM IV/1956.* 262—266.

¹⁹ *J. Kamińska*, Metody badań archeologicznych w Gdańsku w l. 1948—1952. [Régészeti kutatási módszerek az 1948—1952. évi gdański ásatásnál] *Studia wczesnośredniowieczne* III. 153—163.

²⁰ *J. Dobrzycki*, Problemy badawcze z dziejów najstarszego Krakowa [Krakkó legrégiéb történetének kutatási kérdései]. *Uo.* II. 65—81.

²¹ *A. Zaki*, Nowoodkryte ruiny budowli przedromańskiej na Wawelu [Újonan feltárt románkor előtti épületromok a Wawelben] *Studia do dziejów Wawelu* I. 1954. 71—111.

²² *H. Chłopocka*, Początki Szczecina [Szczecin kezdetei] *Roczniki historyczne XVII/1948.* 281—335.

²³ *G. Labuda*, Problematyka badań wczesno-dziejowych Szczecina [Szczecin korai történetkutatásának problematikája] *Przegląd Zachodni* 1952. 536—578. 3—4 füzet.

²⁴ *B. Wachowiak*, Najdawniejszy port Szczecina [Szczecin legrégibbi kikötője]. *Uo.* 1952. 3—4. füzet 579—597.

²⁵ *S. Bobinski*, Szkicowa analiza planu starego Szczecina [A régi Szczecin alaprajzának vázlatos elemzése]. *Uo.* 1951. 7—8. sz. 576—585.

²⁶ *H. Chłopocka*, Lokacja Szczecina [Szczecin lokációja] *Przegląd Zachodni VIII/1952.*

²⁷ A cikkek a *Przegląd Zachodni* 1951—1953. évfolyamaiban jelentek meg és a következő városok keletkezését vizsgálták: Kalisz, Swiebodzin, Lubiąż. Ebből a műfajból nagy jelentőségű és módszertanilag is fontos *W. Kowalenko*, Najdawniejszy Kołobrzeg (VIII—XIII w.) [A legrégiéb Kołobrzeg. 8—13. sz.] *Przegląd Zachodni* 1951. 7—8. füzet 538—576.

²⁸ *M. Małowist*, Problematyka gospodarcza badań wczesnośredniowiecznych [A koraközépkori gazdaság kutatásának problematikája] *Studia wczesnośredniowieczne* I. 13—23.

²⁹ *H. Ludat*, Vorstufen und Entstehung des Städtewesens in Osteuropa. (Osteuropa und der deutsche Osten. Beiträge aus Forschungsarbeiten und Vorträgen der Hochschulen des Landes Nordrhein-Westfalen, III.) Köln—Braunsfeld 1955.

ΚΕΡΕΚ

Der vollständige Conditor und Zuckerbäcker

oder

vollkommene und gründliche Anweisung, ohne
Vorkenntnisse alle dahin gehörigen Arbeiten
zu verfertigen,

als:

die Zubereitung der Conserven, Bonbons, Zucker-
kuchens, Stangenzucker, Essenz-Pasteten, alle Ar-
ten Dragee und Tragant-Arbeiten u.

so wie auch

zum Einmachen, Candiren und Glasiren der Früchte u.

Nebst einem Anhange,

in welchem die

Verfertigung mancherley zur Haushaltung nöthiger und
nützlicher Gegenstände gezeigt wird.

Nach

geprüfter Erfahrung bearbeitet.

Prosch und Raschau.

Verlag von Otto Wigand

1828.

1. kép. Az első magyarországi cukrászipari szakkönyv címlapja

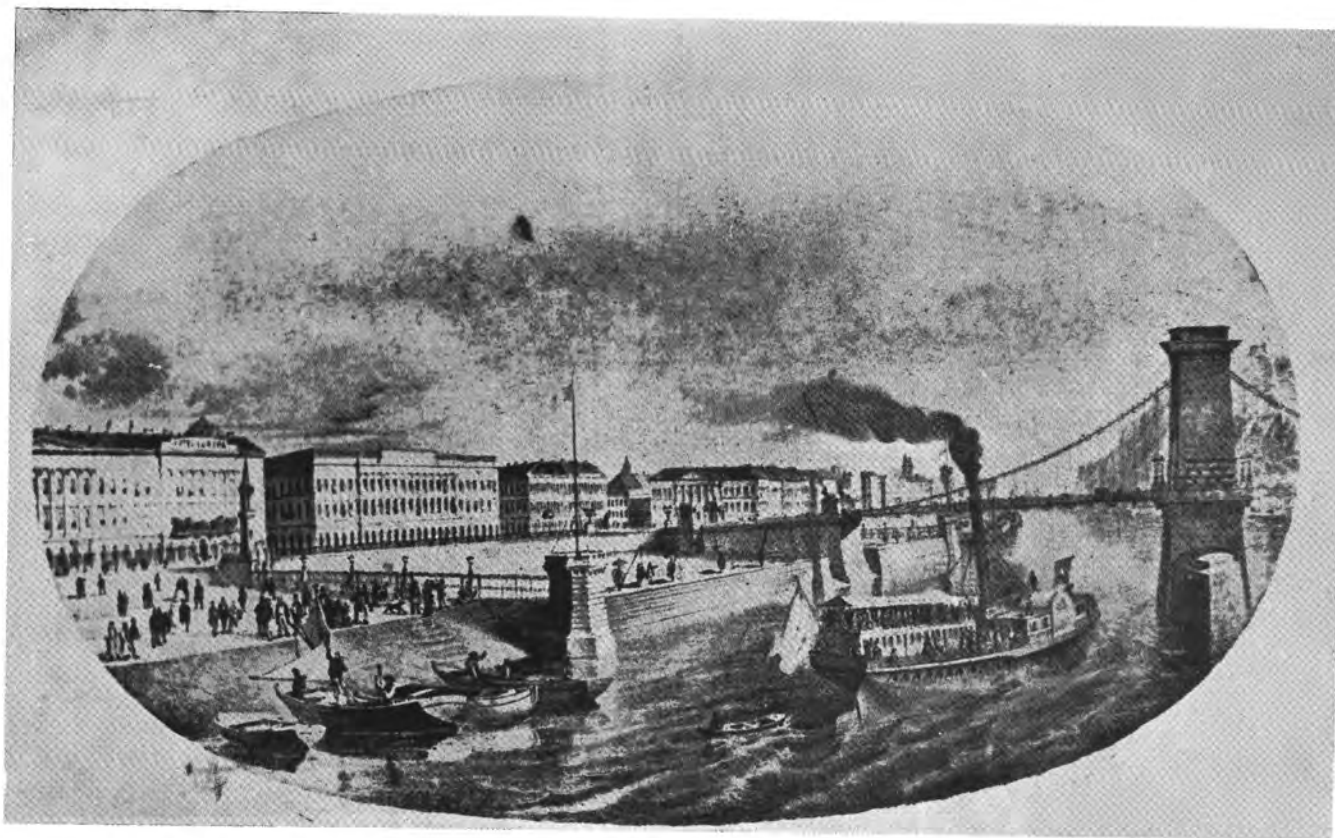

2. kép. A pest-budai cukrászszervezet által az 1851. évi Iparrendtartás alapján kiadott felszabadulólevél 1852-ből

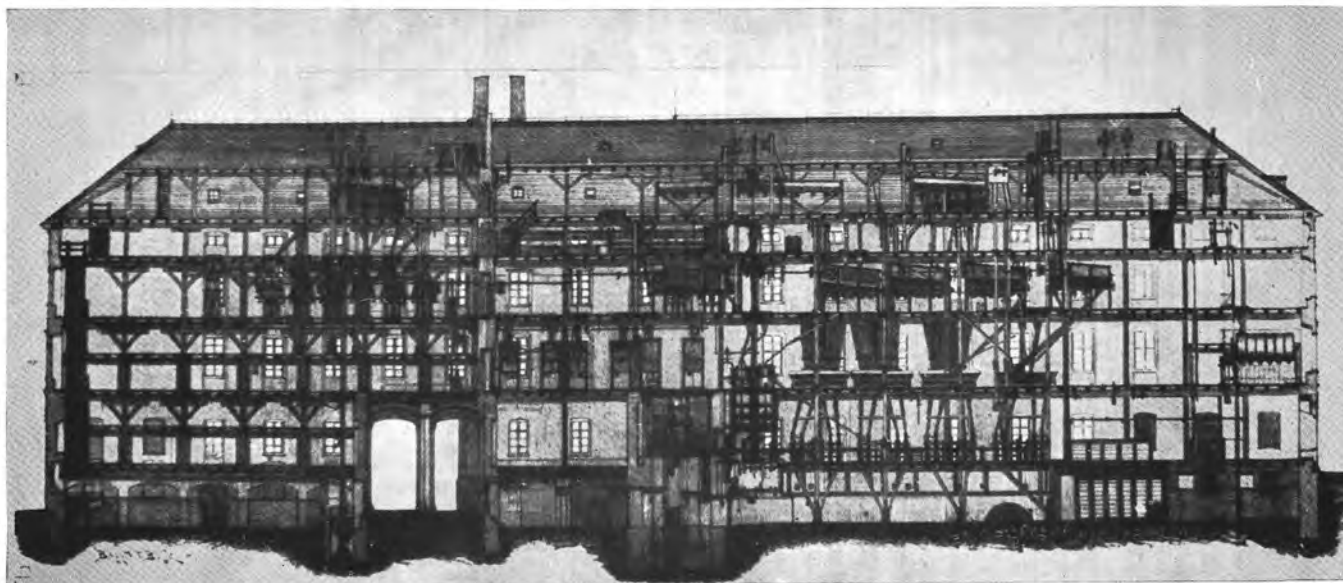

3. kép. A pest-budai cukrászok testülete által az 1859. évi Iparrendtartás alapján kiadott tanoncbizonyítvány 1871-ből

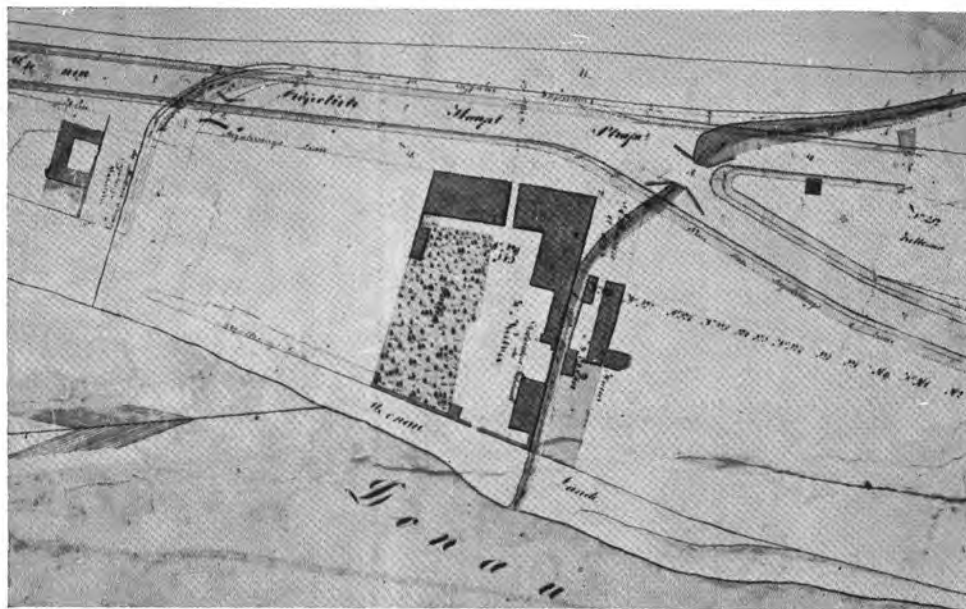

5. kép. Az Első Dunagőzhajózási Társaság rakpartja az 1850-es évek végén. (Lechner Jenő: Képek Buda és Pest fejlődésének történetéből)

6. kép. A Pesti Hengermalom-társaság malmának átmetszete az 1850. évi tűzvész utáni berendezéssel
(Emlékirat a Pesti Hengermalom Társaság félszázados évfordulója alkalmából. Budapest 1890)

7. kép. Werther Frigyes gyárának helyszínrajza az 1850-es években (Bp-i 1. sz. lt. Térképt. E. III. 15.)

Kundmachung.

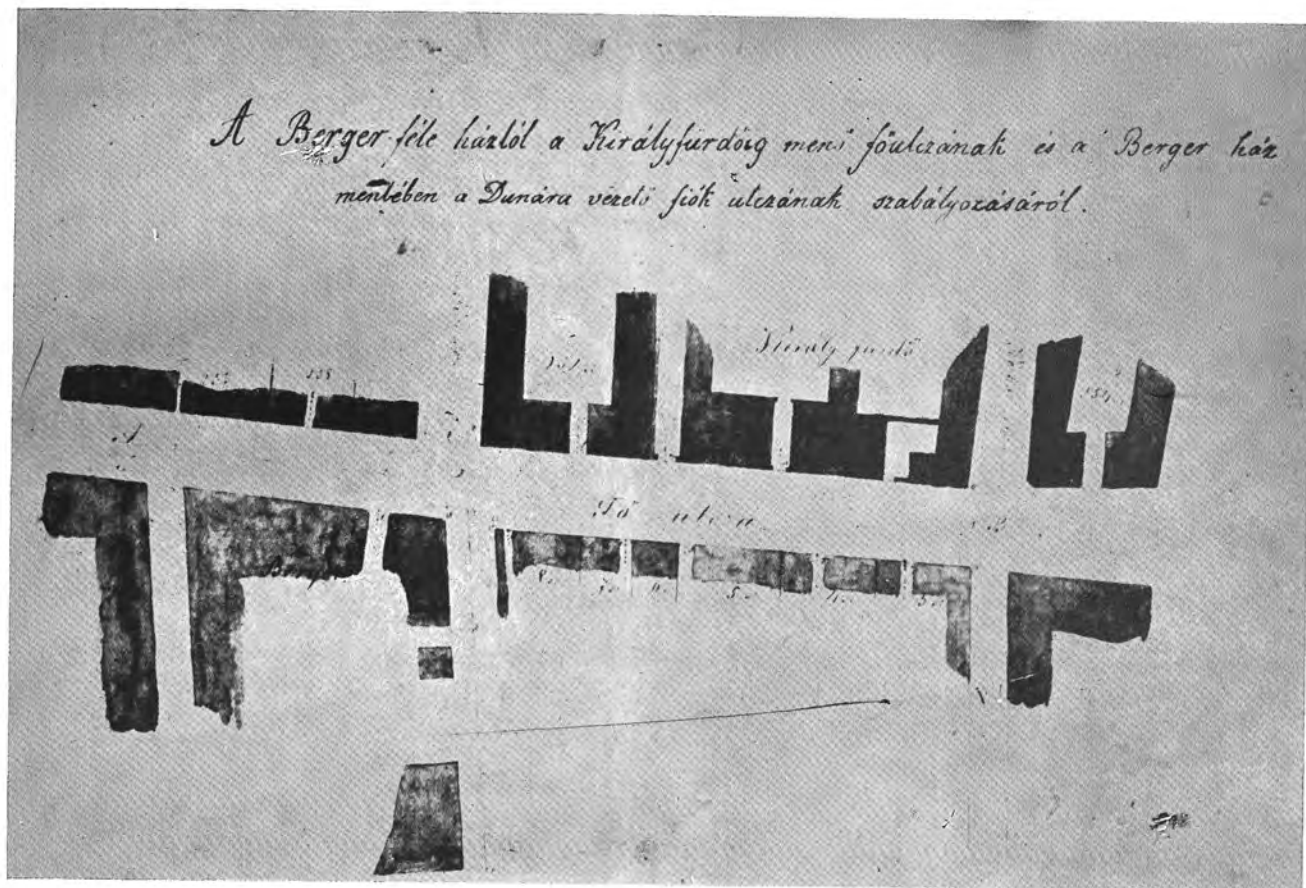
Vom Magistrate der königl. freien Hauptstadt Ofen wird hiemit bekannt gemacht, daß der k. k. **Großhändler und Pächter des städt. Bruckbades Ludwig Berger** in seinem Hause Nr. 9, in der Wasserstadt, eine Dampfmaschine mit 2 Dampfmaschinen zu 40 Pferdekraft zu errichten beabsichtigt, und um die Genehmigung der Betriebs-Anlage hieramts nachgesucht hat.

Vorauß im Sinne §. 35 der neuen Gewerbe-Ordnung die Einwohner der Wasserstadt, und insbesondere die Anrainer des Hauses Nr. 9, mit dem Bedeuten aufmerksam gemacht werden, daß Donnerstag am 20. September l. J., Vormittags 9 Uhr, im Hause Nr. 9, die mit §. 36 der Gewerbe-Ordnung vorgeschriebene concessionele Verhandlung stattfinden werde, bei welcher etwaige Einwendungen oder Einsprüche angebracht werden können.

Ofen, den 11. September 1860.

9. kép. A Berger malom, később Király malom helyszínrajza

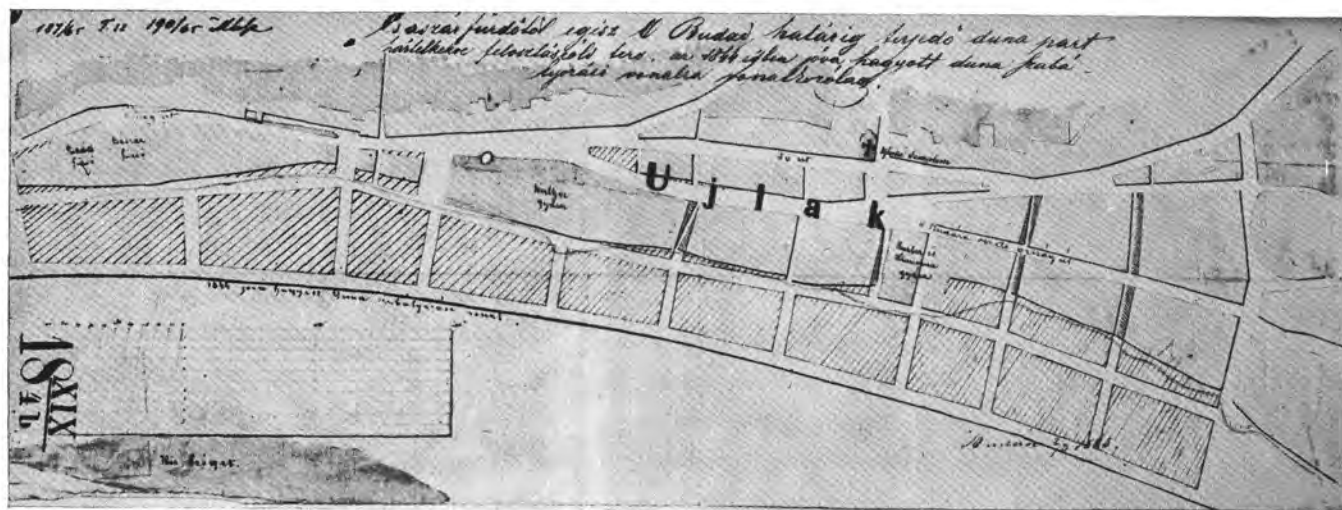

11. kép. A vízivárosi Bomba tér, a mai Batthyány tér. A templom mögött Blum János malma 1865 körül
(Theodor Gettinger: Ungarns Hauptstädte, Pest-Ofen. Pest 1866.)

12. kép. Malmok és gyárak a külső Lipótvárosban, 1872-ben. Északról dél felé haladva látható a térképen a Viktória gőzmalom, az Erzsébet gőzmalom, a Gyapju Mosoda, a Pannonia Gőzmalom, az Első Magyar Gépgyár, a Neuschloss-féle parkett gyár (Padolat gyár), a Királyi serfőződe, az Unio gőzmalom: az Árpád gőzmalom, a Haggenmacher II. gőzmalom, a Hengermalom, az Első Budapesti gőzmalom és a Régi cukorgyár

(Halácsy Sándor : Buda-Pest főváros Duna balpartjának átnézeti térképe)

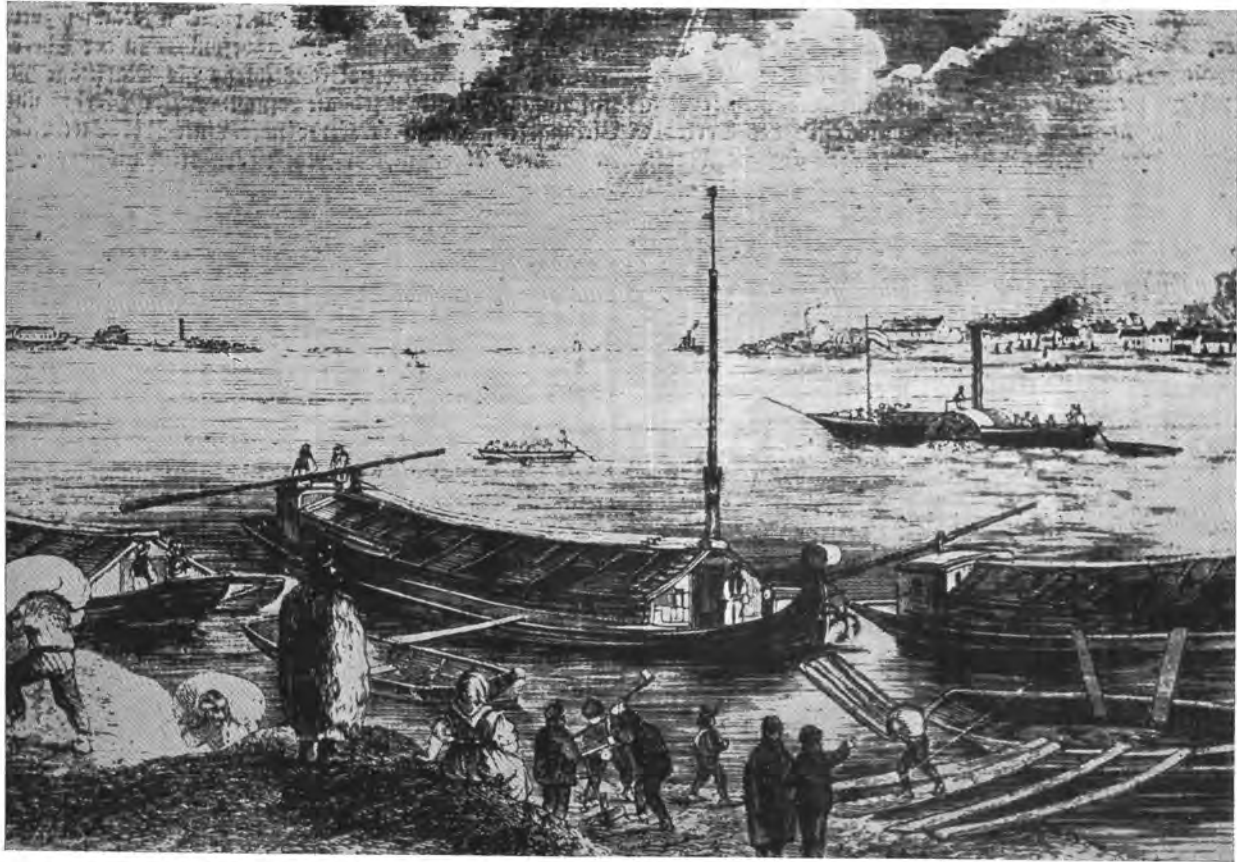
13. kép. A térképen jól látható a Duna régi és új partvonala. A vonalozással jelzett telkek a Duna part feltöltése útján keletkeztek. A Werther-, valamint a Barber- és Klusemann-féle malmok a Duna-part szabályozása révén a közvetlen rakodási lehetőségtől estek
(Bp-i 1. sz. lt. Térképt. B. II. 44.)

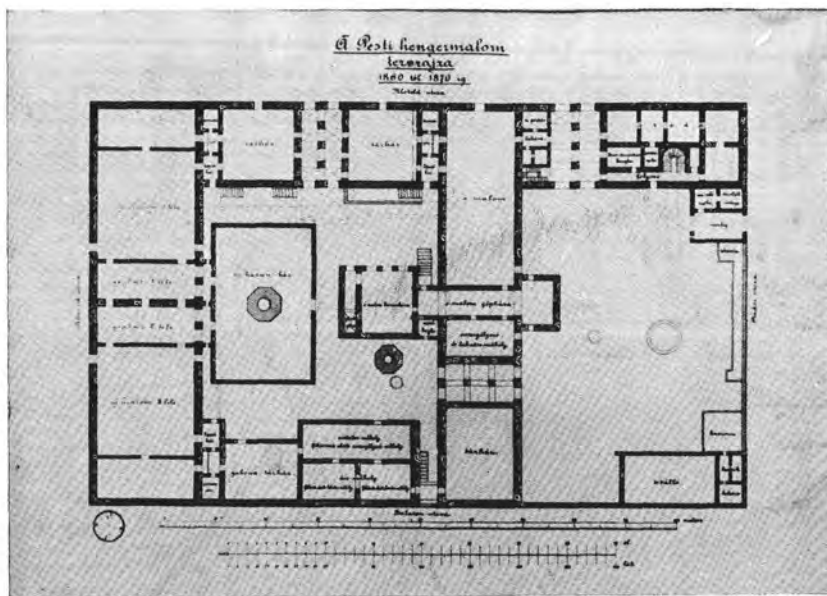
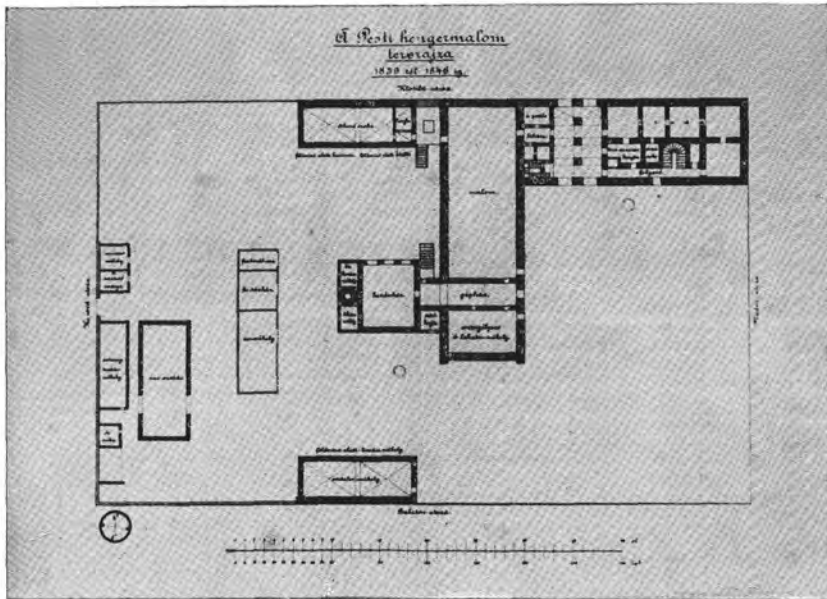
14. kép. A [külső Lipótváros malomnegyede az 1880-as évek végén. Előtérben a Pesti Hengermalom Klotild (ma Stollár Béla) utcai homlokzata
(Emlékirat a Pesti Hengermalom Társaság félszázados évfordulója alkalmából. Budapest 1890.)

16. kép. Gabona-kirakodás a ferencvárosi Duna-parton az 1860-as évek közepén (Theodor Gettinger : Ungarns Hauptstädte, Pest-Ofen. Pest 1866.)

18–19. kép. A Pesti Hengermalom alaprajza 1839–1846 és 1860–1870 között (Emlékirat a Pesti Hengermalom Társaság félszázados évfordulója alkalmából. Budapest 1890.)

17. kép. A Molnárak és Sütők Gőzmalma és a Concordia malom helyszínrajza
 1868-ban
 (Bp-i 1. sz. lt. Térképt. PF. 60.)

